ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XXIV

ВІННИЦЯ
2016

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XXIV

ВІННИЦЯ
2016

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 24. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 362 с.

Збірник включений до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України №528 від 12.05.2015 р.)

Видання включено до міжнародної науковометричної бази INDEX COPERNICUS

Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних науковометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17.10.2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. №1380)

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол №12 від 24 лютого 2016 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

О.А. Мельничук – *доктор історичних наук, професор (головний редактор);*
Ю.А. Зінько – *кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);*
А.В. Войнаровський – *кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);*
С.Д. Гальчак – *доктор історичних наук, професор;*
В.М. Даниленко – *доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;*
О.А. Коляструк – *доктор історичних наук, професор;*
П.М. Кравченко – *кандидат історичних наук, доцент;*
О.І. Криворучко – *кандидат історичних наук, доцент;*
Казімєж Латак – *доктор габілітований, професор* (Польща);
Г.Г. Лазько – *доктор історичних наук, професор* (Білорусь);
Лєх Мруз – *доктор габілітований, професор* (Польща);
Ю.І. Поп – *доктор історичних наук, професор;*
О.П. Реєнт – *доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;*
І.М. Романюк – *доктор історичних наук, професор;*
Ю.С. Степанчук – *кандидат історичних наук, доцент.*

Адреса редакційної колегії:
21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323. тел. (0432) 26-71-33.
e-mail: naukzapvdpu@meta.ua; http://www.naukzapvdpu.esy.es

Відповідальні за випуск: О.А. Мельничук, А.В. Войнаровський.

РЕЦЕНЗЕНТИ:
Т.В. Кузнець – *доктор історичних наук, професор;*
К.І. Левчук – *доктор історичних наук, професор;*
Г.М. Стародубець – *доктор історичних наук, професор.*

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2016
© Автори статей, 2016

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бороденко О. А.
Особливості типологічної структури домогосподарств сільських мешканців Полтавського полку (за матеріалами сповідних розписів 1775 р.) …….. **13**

Андріяка Г. О.
Внесок приказів громадської опіки у розбудову системи медичного обслуговування населення України наприкінці XVIII – XIX ст. ……. **17**

Шатковська І. С., Фрицюк В. М.
До питання історії розвитку російської музичної педагогіки (на прикладі діяльності М.А.Римського-Корсакова та П.І.Чайковського) ……... **25**

Кукуруза А. В.
Система духовної освіти для жінок православного сповідання в кінці XIX – на початку XX ст.: статистичні виміри …….. **31**

Янчук М. М.
Освітній процес у початкових церковних школах XIX ст. ……... **37**

Тацієнко В. С.
Сім'я православного парафіяльного духовенства Київської єпархії XIX – початку XX ст. …….. **42**

Кузнець Т. В.
Церковний спів в системі духовної освіти Київської єпархії XIX – початку XX ст. …… **47**

Цецик Я. П.
Політика російських чорносотенців відносно євреїв на Волині на початку XX ст. ……. **51**

Завальнюк А. Ф.
Особливості музичної творчості українського композитора Миколи Леонтовича …… **56**

Мельничук О. А.
Доля українських патріотів в умовах радянського режиму 20-30-х рр. XX ст. (за спогадами І. Д. Юрченка) …….. **62**

Кузьмінець Н. П.
Початок функціонування органів прокуратури в Україні у 1920-х рр. …….. **66**

Мазур-Стукальська І.В., Войнаровський А. В.
Українські губернські міста 1920-х рр. у процесах уніфікації соціальної структури: факторологічний аналіз …… **71**

Петренко В. І., Марценюк Н. М.
Методи хлібозаготівель 1928 р. в Україні у контексті репресивної політики більшовиків ……. **76**

Ніколіна І. І., Вознюк О. М.
Проблеми розвитку польської загальноосвітньої школи в УСРР в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. …… **82**

Балицька А. В.
Київська фельдшерсько-акушерська школа у роки німецької окупації (1941-1942) ……. **86**

Скрипниченко Ю. Ф.
Медичний огляд – обов'язкова умова депортації населення з окупованої нацистами Харківщини до Німеччини …….. **91**

Ільницький В. І.
Функціонування військово-польової жандармерії у воєнній окрузі 4 «Говерля» (1944 – 1945) …….. **95**

Мазило І. В.
Основні напрямки відновлювальних робіт на залізничному транспорті України 1945 – 1950 – х рр. …… **100**

Романюк Б. І.
Особливості державної податкової політики для колгоспного селянства в перші повоєнні роки ……. **105**

Романюк І. М., Яніцький О. Ю.
Проблеми працевлаштування випускників загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл в 1958-1964 рр. …… **108**

Зінько І. Ю.
Державна політика радянської влади щодо протестантських релігійних організацій у перше повоєнне десятиліття XX ст. …… **112**

Кононенко В. В.
Правове регулювання діяльності іудейських релігійних громад в Україні в радянський період (1919-1991 рр.) …….. **117**

Синицін В. М.
Історичні архетипи поезії Ліни Костенко в сучасному музичному відображенні ……. **123**

Храмцова І.А.
Проблеми функціонування української публіцистики в добу Перебудови … **127**

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Бакалець О. А.
Монетно-речові скарби XVI –першої половини XVII ст. із с. Рудка Дунаєвецького р-ну Хмельницької області …… **132**

Мельник І.В.
Місце єврейського населення в економіці Уманського повіту XIX ст. …….. **138**

Гальчак С. Д.
Репатріанти як важливе джерело трудових ресурсів Поділля ……. **143**

Черкашина О. В.
Музично-освітні заклади Вінниці (кінці XVIII–початку XX ст.) …… **147**

Грабовська О.В.
Вплив містобудівної практики на розвиток цегельної галузі Вінниці в другій половині XIX – на початку XX ст. ……. **154**

Сологуб В. О.
Протиепідемічні заходи у місті Вінниці в роки Першої світової війни ……. **159**

Кароєва Т. Р.
Бюджет повітового міста як індикатор його розвитку
(на прикладі Вінниці 1880 – 1916 рр.) …….. **163**

Кравчук О. М., Марценюк Н. М.
Діяльність Олександра Ліпкіна на посаді Літинського повітового старости
(1918 р.) ……. **168**

Єрмакова В. Я.
Повсякденне життя безпритульних дітей в установах соціального захисту
дитинства на Поділлі у 1920–ті рр. …… **174**

Мурашова О. П.
Продовольча політика на Поділлі в першій половині 1920-х рр. …… **178**

Стадник О. О.
Заходи радянських структур з ліквідації неписьменності серед подільського
селянства в роки нової економічної політики …… **183**

Слотюк П. В.
Фабрикування звинувачень як засіб викорінення вільнодумства на прикладі
боротьби з «Польською організацією військовою» та «Українськими
націоналістами» в окремих районах Вінниччини в 1933-1938 рр. …… **188**

Павлуник О. А.
Релігійне життя Вінниччини в німецькій зоні окупації (1941 – 1944) …… **195**

Лозовик М. П., Романюк І. М.
Марія Гавриш – одна із засновників першого в Україні сільського
спортивного товариства на Вінниччині в перші повоєнні роки …….. **199**

Кравченко П. М.
Технології нищення українського села напередодні й на початку «великого
перелому» на прикладі Поділля …….. **203**

ЕТНОЛОГІЯ

Косаківський В. А.
З історії освіти на Поділлі першої половини XX ст.
(за спогадами Жука М. З. (1908-2015) …… **211**

Жмуд Н. В.
Донбас і Поділля у взаємному соціокультурному дискурсі: «свій-чужий-
інший» (за результатами етнографічних експедицій) …….. **222**

Пилипак М. А.
Весільний обряд села Метанівка Теплицького району Вінницької області .. **227**

Гребеньова В. О.
Діти в повсякденних практиках у другій половині XX – початку XXI ст.
(на матеріалах Вінниччини) …… **230**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Барановська І. Г., Мозгальова Н. Г.
Історичні передумови виникнення театру ляльок …… **236**

Ступко К. В.
Правління Яреми Могили та його вплив на історію України
І половини XVII ст. ……. **240**

Казаков Г. І.
Роль нейтральних країн Європи у американо-німецьких торгових відносинах
в роки ізоляціонізму під час Першої світової війни (1914-1917 рр.) ……. **245**

Мезга Н.Н.
Противоречия Версальской системы в Центрально-Восточной Европе
(1921–1925 гг.) ……. **251**

Покляцька А. І.
Формування образу радянської жінки на сторінках журнальної графіки
СРСР у 1920-1930-х рр. …….. **256**

Бойко Н. І.
«Іспанське питання» на Потсдамській конференції та в
Організації Об'єднаних Націй ……. **259**

Кравчук О. М.
Празький град за президентства Т. Ґ. Масарика …… **265**

Коляструк О. А.
Вплив житлової реформи М. Хрущова на повсякденність радянського
суспільства …… **273**

Поліщук П. А.
Безпекова і оборонна політика консервативного уряду Дж. Мейджора у
контексті розвитку «особливих відносин» із США (1990-1997 рр.) ……... **278**

Гладченко І. А.
Україна та Молдова у співробітництві з ЄС (1992-2014 рр.) …….. **283**

Жмур Є. І.
Інформаційні технології у навчанні персоналу в Польщі на початку XXI ст. **288**

Захарчук В. О.
Миротворчі місії і стабілізаційні операції збройних сил республіки Польщі у
Південно-Західній Азії на початку XXI ст. …….. **292**

Окуньовська Ю. В.
Організаційні засади діяльності неурядового сектору Польщі …….. **296**

Києнко-Романюк Є. С.
Впровадження е-адміністрації у Польщі протягом 2000-2010 рр. ……. **301**

Неприцький О. А.
Образ Польщі в країнах-партнерах (перша декада XXI ст.) …… **305**

Боблієнко О. П.
Карта поляка і національна самоідентифікація поляків в Україні, Білорусі
та Литві (2007-2015 рр.) ……. **310**

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Орлов В. М.
Новітня українська історіографія історії римо-католицьких громад на українських землях у складі Російської імперії …… **315**

Протасов А. Д.
Отражение нелегальной деятельности большевиков в документах и воспоминаниях участников дореволюционной страховой кампании 1912–1917 гг. ……. **318**

Криворучко О. І.
Стаття С. Петлюри «Війна і українці » та її оцінки в історичній літературі . **324**

Андрущак Р. І.
Римо-католицька церква на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст.: історіографія проблеми …….. **327**

Пащенко І. І.
Становлення та діяльність органів прокуратури УСРР в 1922 – 1933 рр.: історіографія проблеми …… **331**

Бурцева М. В.
Основні напрямки канадознавчих досліджень: огляд української та російської пострадянської історіографії …… **336**

Калінічева Г. І.
Суспільно-політична модернізація як предмет наукового дискурсу в українській історіографії ……. **342**

РЕЦЕНЗІЇ

Кравченко П. М.
Хлевнюк Олег. Сталин. Жизнь одного вождя: биография. – Москва: АСТ: CORPUS, 2015. – 464 с. …… **349**

Зінько Ю. А., Тучинський В. А.
Бо ти любив, в душі беріг, як скарб коштовний, Україну: життєпис українського патріота Івана Демидовича Юрченка / Упорядник та автор передмови О. Мельничук. – Вінниця: «НІЛАНД – ЛТД», 2015. – 268 с. …… **353**

Зінько О. В.
Вінниця. Історія нашого часу (історичний хроноскоп) / О. Федоришен; – Київ, 2015. – 112 с.: іл. ……. **356**

Відомості про авторів …… **359**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Borodenko O. A.
The peculiarities of the typological structure of rural citizens' households in Poltava regiment (based on the material of recitals in 1775) ……. **13**

Andriyaka G. O.
Contribution of the order of social care to the development of healthcare in Ukraine at the end of XVIII – XIX centuries ……. **17**

Shatkovska I. S., Frytsuk V. M.
On the history of the Russian musical pedagogy (on the example of N. A. Rimsky-Korsakov's and P. I. Tchaikovsky's activities) ……..…… **25**

Kukuruza A.V.
The system of theological education for women of Orthodox confession in the late XIX – early XX centuries: statistics …… **31**

Yanchuk M. M.
The educational process in elementary church schools in the XIX century …….. **37**

Tatsiyenko V. S.
Family life of the Orthodox parish clergy of the Kyiv Eparchy in the XIX – early XX century ……. **42**

Kyznets T. V.
Church chanting in the spiritual education of Kyiv Eparchy in XIX – early XX centuries …….. **47**

Tsetsyk J. P.
Policy of Russian Black-Hundreds regarding Jews in Volyn in early XX century .. **51**

Zavalnjuk A. F.
Peculiarities of the Ukrainian Composer Mykola Leontovych's musical creativity **56**

Melnychuk O. A.
Destiny of Ukrainian Patriots in the conditions of the Soviet Regime in 20-30s of the XX century (based on recollections of I. D. Yurchenko) …… **62**

Kuzminets N. P.
Initiation of prosecution bodies in Ukraine in 1920s …….. **66**

Mazur-Stukalskaya I. V., Voynarovsky A. V.
Ukrainian provincial town of the 1920s. to unify the social structure of processes: faktorologichny analysis …… **71**

Petrenko V. I., Martsenyk N. M.
Methods of grain purchases in 1928 in Ukraine in context of repressive Bolshevik policy ……..... **76**

Nikolina I. I.,Voznyuk A. M.
Problems of Polish secondary schools in the USSR in the 20s-early 30s of XX century ……. **82**

Balytska A. V.
Kiev medical and obstetric school during the German occupation (1941-1942) … **86**

Skripnicenko Y. F.
Medical examination as mandatory condition of the deportation of the population from Nazi-occupied Kharkiv region to Germany ……. **91**

Ilnytskyj V. I.
Functioning of field gendarmerie in Military Department–4 «Hoverla» (1944 – 1945) ……. **95**

Mazylo I.V.
The main approaches to restoration works of the Ukrainian railway transport in 1945 – 1950 …… **100**

Romanyk B. I.
The features of the state tax policy on UkSSR collective farmers in the early postwar years …… **105**

Romanyk I. M., Yanickiy A. Y.
Problems with employment of Ukrainean secondary labour polytechnic school leavers in 1958 – 1964 …… **108**

Zinko I. Y.
Soviet State policy towards Protestant religious organizations in the first post-war decade of XX century …… **112**

Kononenko V. V.
Legal regulation of the activities of the Jewish religious communities in Ukraine in the Soviet period (1919 – 1991) …… **117**

Sinitsyn V. M.
Historical archetypes of Lina Kostenko's poetry in the modern musical reflection **123**

Khramtsova I. A.
Problems of Ukrainian journalism in the period of Perestroika …….. **127**

HISTORY PODILLYA

Bakalets O. A.
Mint-material treasures of XVI – early XVII centuries found in village Rudka of Dunayevetski district of Khmelnitsky region …… **132**

Melnyk I. V.
Place of Jewish population in Uman region economy in the XIXth century …… **138**

Galchak S. D.
Repatriants as an important source of manpower in Podillya region ……. **143**

Tcherkashina O. V.
Musical educational institutions of Vinnytsya (late XVIII – early XX century). **147**

Grabovska O. V.
Influence of Vinnytsia urban planning practice on development of brick production in mid-XIX th – early XXth century …… **154**

Sologub V. O.
Anti-epidemic measures in Vinnytsia during the First World War ……... **159**

Karoyeva T. R.
Budget of provincial town as an indicator of its development (exemplified by data of Vinnytsia municipal budget in 1880 – 1916) ……. **163**

Kravchuk O. N., Martsenyuk N. N.

Oleksandr Lipkin's activities in the position of Lityn district headman (1918) …. **168**

Yermakova V. Ya.
Everyday life of homeless children in social protection institutions in Podillia region in 1920s …….. **174**

Murashova O. P.
Food policy in Podillya region in the early 1920s. …… **178**

Stadnyk O.
Activities of the Soviet structures on elimination of illiteracy among Podilsky peasantry in the years of new economic policy …….. **183**

Slotyuk P. V.
Fabrication of charges as a means of eradicating dissent, on the example of the fight against "Polish Military Organization" and "Ukrainian Nationalists" in some districts of Vinnytsia region in 1933-1938 ……. **188**

Pavlunyk O. A.
Religious life of Vinnychchyna in German occupation zone (1941 – 1944) …… **195**

Lozovik M.P., Romaniuk I.M.
Marya Gavrish as one of the founders of the first Ukrainian village sport society in Vinnytsia region in the first post-war years …… **199**

Kravchenko P. M.
Technologies of the Ukrainian village destruction before and at the beginning of "great change" (on the example of Podillya region) …….. **203**

ETHNOLOGY

Kosakivskyi V. A.
From the history of education in Podillia region in the first half of XX century (recollections of M. Z. Zhuk (1908-2015) ……..…… **211**

Zhmud N. V.
Donbass and Podillya in the mutual socio-cultural discourse: «one's own – a stranger – the other» (based on the results of ethnographic expeditions) …… **222**

Pylypak M. A.
Wedding ceremony of Metanivka village of Teplice district in Vinnytsia region ... **227**

Greben'ova V. O.
Children in the daily routine in the late XX – early XXI century (based on the materials of Vinnychchyna) …….. **230**

WORLD HISTORY

Baranovska I. H., Mozhalova N. H.
Historical background of puppet theater **236**

Stupko K. V.
Ruling of jeremia mohyla and his impact on the history of Ukraine the first half of the XVII century **240**

Kazakov G. I.
The role of neutral European countries in the US-German trade relations during isolationism during the First World War (1914-1917) **245**

Miazga M. M.
Contradiction of the Versailles system in Central and Eastern Europe (1921–1925) **251**

Pokliatska A. I.
Formation of the image of a Soviet woman on the pages of the USSR magazine graphics in 1920-1930s. **256**

Boyko N. I.
"Spanish question" at the Potsdam conference and in United Nations **259**

Kravchuk O. N.
Prague castle during the presidency of T. G. Masaryk **265**

Koliastruk O. A.
The impact of N. Khrushchov housing reform on the daily life of the Soviet society **273**

Polishchuk P. A.
The policy of defense and security of J. Major conservative parliament in the context of development of "special relations" with the USA (1990 – 1997) **278**

Gladchenko I. A.
Ukraine and Moldova in cooperation with the EU (1992-2014) **283**

Zhmur Y. I.
Information technologies in staff teaching in Poland in the early XXI century **288**

Zakharchuk V. O.
Peacemaking missions and stabilizing operations of the Polish armed forces in south-west Asia in the early XXI century **292**

Okun'ovs'ka Y. V.
Organizational principles of functioning of the non-governmental sector in Poland **296**

Kyyenko-Romaniuk Y. S.
Introduction of e-governance in Poland in 2000-2010 ..... **301**

Neprytskyi O. A.
Image of Poland in partner countries (the first decade of the XXI century) **305**

Bobliyenko O. P.
Card of a Pole and national self-identification of the Poles in Ukraine, Belarus and Lithuania (2007 – 2015) **310**

HISTORIOGRAPHY AND SOURCES STUDY

Orlov V. M.
Modern Ukrainian historiography of the Roman Catholic communities on Ukrainian lands in the period of Russian empire …… **315**

Protasov A. D.
Illegal activity of bolsheviks as reflected in documents and memoirs of participants of pre-revolutionary insurance campaign of 1912–1917 …… **318**

Kryvoruchko A. I.
The article by S. Petlyura «The war and Ukrainians» and its evaluation in the historical literature …… **324**

Andrushchak R. I.
The Roman Catholic church in Podillya region in 20s of the XX century: historiography of the problem **327**

Pashchenko I. I.
Formation and activities of the UkSSR prosecution bodies in 1922 – 1933s: historiography of the problem **331**

Burtseva M. V.
The main areas of Canadian studies: the overview of Ukrainian and Russian post-Soviet historiography …….. **336**

Kalinicheva H. I.
Social and political modernization as a subject of scientific discourse in Ukrainian historiography …… **342**

REVIEWS

Kravchenko P. M.
Khlevniuk Oleg. Stalin: New Biography of a Dictator. – Moscow, ACT: CORPUS, 2015. – 464 p. …….. **349**

Zinko Yu. A., Tuchynsky V. A.
Because thou hast loved and in the soul kept Ukraine as treasure: life of the Ukrainian patriot Ivan Demidovich Yurchenko / introduction by O. Melnychuk. – Vinnytsia, "Niland – LTD", 2015. – 268 p. …… **353**

Zynko O. V.
Vinnitsa. History nasheho of time (historically hronoskop) / O. Fedoryshen; – Kiev, 2015. – 112 p .: il. …….. **356**

About the Authors …… **359**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 930:316.334.55(477.53)''1775''

О.А. Бороденко

ОСОБЛИВОСТІ ТИПОЛОГІЧНОЇ СТРУКТУРИ ДОМОГОСПОДАРСТВ СІЛЬСЬКИХ МЕШКАНЦІВ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ 1775 Р.)

Авторка статті аналізує окремі історіографічні аспекти у дослідженні типологічних особливостей в структурі домогосподарств людських спільнот, за матеріалами сповідних розписів визначає кількісні показники різних типів сімей сільського соціуму Полтавського полку та проводить історико-порівняльний аналіз із подібними даними окремих європейських країн та інших регіонів Гетьманщини другої половини XVIII ст.

Ключові слова: домогосподарство, типологічна структура, Полтавський полк, сільський соціум.

Проблема сім'ї, родинних відносин та їхня інтеграція у загальносуспільний простір була однією з гострих до обговорення у колі освічених людей різних історичних епох, адже від форм організації родини залежали соціальний статус у суспільстві, економічний добробут та, врешті, внутрішньосімейні відносини її членів. Досліджуючи документи минулого, науковців якнайперше турбувало питання: яку людську спільноту можна називати сім'єю? Більшість учених дотримуються у визначенні потрійного принципу об'єднання індивідів за теорією британського дослідника П. Ласлетта. Відповідно до нього, організація спільнопроживаючихлюдей ґрунтується на основі географічної, функціональної та родинної ознаках [1, с. 132; 2, с. 9], а в доіндустріальну добу, до кінця XVIII ст., на теренах усієї Європи поняття «сім'я», «домогосподарство», «домова спільнота», «двір» можна вважати тотожними [3, с. 118].

Подвірно зареєстровано населення ранньомодерного часу в джерелах церковного обліку, зокрема, у сповідних розписах 1775 р. окремих сіл Полтавського полку (Головача, Горбанівки, Жуків, Диканьки, Куклинців, Пушкарівки, Рибців, Розсошенців, Стасовців, Трибів) [4]. Ці реєстри, які взяті за основу нашого дослідження, зберігаються у 990 фонді «Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії» Центрального державного історичного архіву України у місті Києві. У них описані домові спільноти із зазначенням голови, членів родини та найманих робітників. Обов'язково вказувався вік людей та соціальна приналежність до трьох основних станів тогочасного українського суспільства: посполитих, козаків та духовних осіб.

Таке представлення поодиноких сімей в описах створює підстави для проведення історико-демографічних досліджень сільського соціуму, передусім, розкриття особливостей типологічної структури домогосподарств та проведення компаративного аналізу подібних показниківінших регіонів Гетьманщини та окремих європейських держав. Спочатку спробуємо розкрити певні деталі історіографічного сегменту обраної тематики дослідження.

Ще у 60-х роках XX ст. історики-новатори розпочали вивчення домогосподарств, сім'ї та родинності для того, щоб спростувати усталені, завдяки «антикварному типу історичного знання», положення про те, що в попередні часи люди жили великими домовими групами, мали багато дітей, а сімейні цінності та родинні зв'язки були доволі міцними [2, с. 15]. Певний час впливовими були праці Ф. ЛеПлая (F. Le Playa) та В. Рієхла (W. Riehla) про гіпотезу родини-роду. Вони переконували, що в минулому сім'я і родинне господарство були принципово важливі та їхня структура доволі складна [5, с. 8-9]. Поширеною залишалася теза про вплив модернізаційних процесів на родинні форми від спільнот складних до родин простих. Утім, уявлення про те, що розвиток капіталістичних відносин автоматично викликав нуклеарізацію сімей, на сьогодні вважається однобічним [6]. Щоб розвіяти міф про доіндустріальну велику сім'ю, британському вченому П. Ласлетту довелося класифікувати домові спільноти за їхньою родинною структурою, тобто довести або спростувати аксіому про верховенство складного домогосподарства.

У концепції П. Ласлетта місце проживання, родинність і спільна життєдіяльність визначається одним терміном «домогосподарство». Будь-яка людина, яка проживала окремо, утворювала самостійну домову спільноту, до якої належали й наймити. Оскільки наявність робітників змінювала склад домогосподарства, тому вчений розрізняв два типи дворів: з наймитами та без них [1, с. 136].

З погляду структури сім'ї та відповідно із запропонованою П. Ласлеттом класифікацією розрізняють три основних типи. Домогосподарство першого – просте або нуклеарне, яке складалося з однієї подружньої пари з дітьми або без них. Якщо хто-небудь із батьків помирав, то вдівець або вдовиця з дітьми продовжували розглядатися як подружня сім'я. Наступний тип домової спільноти представляв розширену– таку, у якій проживав ще хтось із родичів. Таких родичів могло бути й декілька, але якщо ті не утворювали, у свою чергу, подружніх пар. Третій тип – складне або мультифокальне домогосподарство складалося з декількох подружніх сімей, які поєднанні родинними зв'язками.

Окрім трьох головних типів, дослідник виокремив ще два. Господарства одинаків, які мали у своєму складі лише одну особу: овдовілу, неодружену або особу з невизначеним сімейним статусом, та домові спільноти без структури. До останнього типу належали домогосподарства, родичі яких проживали спільно (брати та сестри). Головний критерій – наявність або відсутність подружньої пари. Наприклад, дві дорослі сестри, які проживали разом, розглядалися як домогосподарство, що не утворило сім'ю. До таких спільнот так належали індивіди без явних зв'язків [1, с. 136-139, 150-152; 2].

Подібні дослідження сім'ї, домогосподарств також проводив інший англійський учений Дж. Хаджнал. Учені-історики, незалежно один від одного, накреслили географію форм родин в доіндустріальній Європі. Дослідники вказували принаймні на існування двох світів. На одному з них переважали структури родин складні, які були локалізовані в географічному регіоні Фінляндії, країн Прибалтики, Сході Європи, півдні Франції, Італії, Іберійському півострові. Це так звана «східна модель». Другий – покривав північно-західний регіон Європи, де форма спільнот нуклеарних була нормою. Європа Середземноморська мала специфічний тип родини, дуже схожий на тих, які існували на сході [7, с. 75-76]. Проте вже в 1983 р. П. Ласлетт розділив європейський континент, ураховуючи відмінності в моделях шлюбу, формах сім'ї, родинних та трудових відносин, на чотири сектори: 1) західний та північно-західний; 2) середній; 3) середземноморський; 4) східний. Сім'я східноєвропейського регіону була віднесена ним до останнього [8, с. 234].

Отже, ми, як і більшість дослідників, які вивчали проблеми сім'ї, їхньої структури, населеності та особливо типології, наслідували концептуальні положення кембриджської школи.Далі, згідно із класифікацією П. Ласлетта, визначимо частку та кількісний склад окремих типів домових спільнот у досліджуваному регіоні.

Наслідуючи основні типологічні принципи вищеназваної класифікації британського вченого, ми провели аналіз указаних сповідних розписів, визначені показники розмістили в типологічній таблиці сільських сімей (див. табл. 1). У даній таблиці подано показники всіх домогосподарств із наймитами. Проте, потрібно зауважити, що при визначенні типу домової спільноти наймані робітники та їхні сім'ї не враховувалися.

Відтак, у загальній кількості домогосподарств (843) більше половини домових спільнот представляли складні (мультифокальні) господарства – 54,7%, на другій позиції були прості (нуклеарні) сім'ї – 22,2%, на третій – дворові спільноти без структури – 12,4%, на четвертій – розширені домогосподарства – 10,7%. На останньому місці перебувало господарство одинака (0,1%) з с. Горбанівки, 44-річного козака-вдівця, Федора Реклинського, у якому, крім господаря, проживало й працювало ще п'ять осіб наймитів [4, арк. 713]. Аналіз цих показників свідчить, що домові спільноти полтавського сільського соціуму відповідали «східній моделі», запропонованій Дж. Хаджналом та П. Ласлеттом [7, с. 75-76].

Одночасно потрібно звернути увагу на те, що найбільша частка мультифокальних господарств знаходилася переважно у великих селах регіону: Диканьці – 52%, Стасовцях – 56,9%, Рибцях – 62,1%, Жуках – 65,1% та лише в одному населеному пункті – у Куклинцях (66,7%), чисельність мешканців якого була незначною. Найменшу частку складних сімей мали маленькі за розмірами населенні пункти – с. Триби (25%) та с. Горбанівка (31,6%). У них показники нуклеарізації дворів були досить високі, тому частки таких сімей відповідно були найбільшими в регіоні. Так, у с. Трибах їхній відсоток сягав 50%, а в с. Горбанівці – 31,6%.

Отже, як бачимо, у полтавському сільському соціумі другої половини XVIII ст. домінували домогосподарства мультифокального типу. Отримані нами результати подібні до тих висновків, яких О. Сакало дійшов у своєму дослідженні щодо сільських мешканців Лубенського полку в аналогічний період. Згідно з його твердженням, там теж переважали мультифокальні сім'ї, частка яких становила 67,3%, тоді як нуклеарних була значно меншою – 27,3% [9, с. 204]. Схожі тенденції простежуються і в українських селах Стародубського полку, де складні господарства становили більшість – 60,9%, а другу позицію посідали нуклеарні сім'ї – 34,8% [3, с. 272-273]. Подібність показників виявлено в козацьких родинах містечка Мени Чернігівського полку 1766 р. – 45,5% та 36,3% [10, с. 219].

У російському маєтку Мішино Рязанської губернії в період між 1782-1858 рр., частка домогосподарств із двох та більше шлюбних пар складала 75-82%, а відсоток простих сімей був значно менший за українські та коливався від 7 до 12% [11]. Показово, що у великих містах Гетьманщини, ситуація виглядала дещо інакше. Принаймні в полковій Полтаві переважали нуклеарні родини. Їхня частка там становила 59%, проти – 26,7% мультифокальних [12, с. 91].

Таблиця 1. ***Типологія сімей у селах Полтавського полку за матеріалами сповідних розписів 1775 р.***

Типи сім'ї / Поселення	Одинаки		Без структури		Нуклеарна сім'я		Розширена		Мультифокальна		Разом	
	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б
Головач	–	–	1	4,2	5	20,8	7	29,2	11	45,8	24	100
Горбанівка	1	5,2	3	15,8	6	31,6	3	15,8	6	31,6	19	100
Диканька	–	–	46	12,5	87	23,7	43	11,8	191	52,0	367	100
Жуки	–	–	19	15,1	19	15,1	6	4,7	82	65,1	126	100
Куклинці	–	–	5	18,5	2	7,4	2	7,4	18	66,7	27	100
Пушкарівка	–	–	8	21,6	5	13,6	8	21,6	16	43,2	37	100
Рибці	–	–	6	6,3	22	23,2	8	8,4	59	62,1	95	100
Розсошенці	–	–	6	30,0	4	20,0	1	5,0	9	45,0	20	100
Стасовці	–	–	8	6,9	31	26,7	11	9,5	66	56,9	116	100
Триби	–	–	2	16,7	6	50	1	8,3	3	25,0	12	100
Разом	1	0,1	104	12,4	187	22,2	90	10,7	461	54,7	843	100

Примітка: 1. А – кількість сімей, Б – відсоток населення, яке в них проживало.

Щоправда, така ж ситуація простежувалася і в старообрядницьких слободах вже згаданого Стародубського полку. Нуклеарна сім'я там переважала – 47%, а показники складної родини були меншими – 39,4% [13, с. 121]. На нашу думку, як у першому, так і другому випадках перевага нуклеарних родин зумовлювалася дією економічного чинника [13, с. 126]. Загалом же у селах Полтавського полку, як і в більшості регіонів Гетьманщини, переважали мультифокальні домогосподарства.

Це відрізнялося від ситуації, яка на той час склалася на території сусідньої Речі Посполитої. Зокрема, згідно з твердженням М. Крикуна, у Житомирському повіті Київського воєводства, за даними 1791 р., переважалинуклеарні домогосподарства [14, с. 26]. На етнічних польських землях, так само простежувалося домінування нуклеарних сімей. Польський учений М. Копчинський відзначає перевагу простих родин у сільських парафіях XVIII ст. з коливанням від 51 до 89% [15, с. 102]. Інший дослідник – К. Ржемінецький доводить перевагу малих сімей (78,5%) у дев'яти парафіях на землях велунських та остшешувських повітів кінця XVIII ст. [16, с. 61]. Схожу тенденцію виявив у парафії Раціборовіц у 1791 р. М. Вижґа. Прості сім'ї там складали 73,9% [17, с. 275]. М. Шолтисек указує, що тенденції нуклеарізації у великопольських містах домінували в межах 62-80% та переважали у Буяковій парафії Прусського королівства в період 1766-1803 рр. [18, с. 13, 50, 59]. Малі родини складали більшість серед домогосподарств Англії та Північної Франції між XVI та XIX ст. [18, с. 10].

Підсумовуючи, зауважимо, що однією з особливостей реєстрації людності в облікових джерелах було декларування мешканців сіл за «дворами» окремих соціальних станів. Домові спільноти представлені складними (мультифокальними) господарствами становили 54,7%, простими (нуклеарними) сім'ями – 22,2%, дворовими спільнотами без структури – 12,4%, та розширеними домогосподарствами – 10,7%. На останньому місці перебувало господарство одинака (0,1%) з с. Горбанівки. Домогосподарства сільської місцевості Полтавського полку можна віднести до східного сектору в географії форм родин доіндустріальної Європи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1.Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический поход / П. Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / [под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона]. – М.: Статистика, 1979. – С. 132-158.

2. Семья, дом и узы родства в истории / [под ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома]. – Санкт-Петербург: Унив.АЛАТЕЙЯ, 2004. – 285 с.

3. Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аналіз : дисер. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.01 / Ю. В. Волошин. – Полтава, 2006. – 394 с.

4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України), ф. 990, оп. 2, спр. 34, 1327 арк.

5.Szołtysek M. Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridqe Group – «angielska tajna broń», jej krytycy I jej «długie trwanie» / Mikołaj Szołtysek// Przeszłość demograficzna Polski/ Materialy i studia. – Wroclaw: Wyd–wo Historyczne Poznań, 2003. – № 24. – S. 7-48.

6.Синельников А. Социально-экономические последствия трансформации семьи [Електронний ресурс]/ А. Синельников // Демографические исследования. – № 6. – Режим доступу:http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=5&idArt=791

7.Dubert I. Geografia form rodzinnych w Hiszpanii w latach 1752-1860 / Isidro Dubert // Przeszłość demograficzna Polski/ Materialy i studia. – Wroclaw: Wyd–wo Historyczne Poznań, 2003. – №24. – S. 75-102.

8.Голикова С. В. Теоретические аспекты изучения семьи в научной литературе / С. В. Голикова // Документ. Архив. Истории. Современность: сб. науч. тр. – Выпуск 9. – Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 2008. – С. 226-240.

9.Сакало О.Є. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку: дисер. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / О.Є. Сакало. – Полтава, 2011. – 253 с.

10.Казіміров Д. Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765-1769 рр. / Д. Казіміров // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 216-222.

11.Носевич В.Л. Еще раз о Востоке и Западе: структура семьи и домохозяйства в истории Европы [Електронний ресурс] / В.Л. Носевич. – Режим доступу:http://vln.by/node/116

12.Волошин Ю. Родина й домогосподарство козаків міста Полтави в другій половині XVIII ст. (За матеріалами Румянцевського опису) / Ю. Волошин // Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану В.Ревегука. – Полтава: ПНПУ, 2013. – С. 75-93.

13.Волошин Ю. Населення домогосподарств «государевыхописных малороссийских раскольничьих слобод» (за матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1767-1769 рр.»)/ Ю. Волошин // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2003. – Випуск 2. – С. 117-134.

14.Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 р. [Електронний ресурс] / М. Крикун // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч. 6.– Режим доступу:http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um6/Statti/2-KRYKUN%20Mykola.htm

15.Kopczyński M. Studia nad roziną chłopską w Koronie w XVII-XVIII wieku / Michał Kopczyński. – Warszawa: Wyd-wo Krupski i S-ka, 1998. – 203 s.

16.Rzemieniecki K. Rodzina i gospodarstwo chłopskie w ziemi wieluńskiej i powiecie ostrzeszowskim w końcu XVIII wieku /Konrad Rzemieniecki // Przeszłość demograficzna Polski/ Materialy i studia. – Wroclaw: Wyd–wo Historyczne Poznań – Wroclaw, 2010. – № 29. – S. 29-68.

17.Wyżga M. Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII wieku / Mateusz Wyżga // Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa. – Tom III. – [pod redakcja M. Kopczyński, in.].– War–wa: Wyd–wo DIG, 2009.– S. 245-278.

18.Szołtysek M. Od makromodeli do mikrohistorii – gospodarststwo domowe w parafii bujakowskiej w latach 1766-1803 / Mikołaj Szołtysek// Przeszłość demograficzna Polski/ Materialy i studia. – Wroclaw: Wyd–wo Historyczne Poznań – Wroclaw, 2004. – № 25. – S. 7-75.

Borodenko O.A. The peculiarities of the typological structure of rural citizens' households in Poltava regiment (based on the material of recitals in 1775 p.)

The author of the article analyses certain historiographical aspects in the investigation of the peculiarities of rural communities household structure, the author uses the data of recitals to define the quantity of families of different types in rural community of Poltava regiment and gives a comparative historical analysis with European countries that had similar features as well as Hetman territories of XVIII century.

Keywords: household, typological structure, Poltava regiment, rural community.

Бороденко Е.А. Особенности типологической структуры домохозяйств сельских жителей Полтавского полка (по материалам исповедных росписей 1775 г.)

Автор статьи анализирует отдельные историографические аспекты в исследовании типологических особенностей в структуре домохозяйств человеческих сообществ, по материалам исповедных росписей определяет количественные показатели разных типов семей сельского социума Полтавского полка и проводит историко-сравнительный анализ с подобными данными некоторых европейских стран и других регионов Гетманщины второй половины XVIII века.

Ключевые слова: домохозяйство, типологическая структура, Полтавский полк, сельский социум.

УДК 342.72/73:615.478:94(477)17/18

Г.О. Андріяка

ВНЕСОК ПРИКАЗІВ ГРОМАДСЬКОЇ ОПІКИ У РОЗБУДОВУ СИСТЕМИ МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – XIX СТ.

У статті проаналізовано діяльність приказів громадської опіки у започаткуванні перших державних медичних закладів для обслуговування соціально-незахищених верств населення у містах та повітах губерній Російської імперії. Враховуючи те, що на той час більшість населення, особливо сільського, потерпало від інфекційних та інших типів захворювань, а також не мало кваліфікованої медичної допомоги, створення мережі лікувальних установ було важливим кроком у становленні охорони здоров'я на державному рівні. Хоча ці установи мали ряд недоліків у своїй роботі, вони стали невід'ємною частиною у житті населення щодо ліквідації небезпечних захворювань й покращення медико-санітарного стану міст та сіл держави.

Ключові слова: лікарня, медицина, повітовий лікар, приказ громадської опіки, санітарний стан.

Одним із пріоритетних завдань незалежної України є охорона здоров'я, яка безпосередньо залежить від ефективного економічного розвитку країни. Тому варто звернутися до організації охорони здоров'я, а саме до приказів громадської опіки, які стали підвалинами розбудови земської та сучасної медицини. Актуальність даної проблеми полягає у тому, що діяльність приказів громадської опіки у сфері охорони здоров'я посідає особливе місце в історії, адже вони стали першою сходинкою на шляху започаткування охорони здоров'я на державному рівні в Російській імперії.

Започатковані Катериною ІІ реформи охорони здоров'я, поклали початок створення мережі державних медичних установ, підпорядкованих приказам громадської опіки для безкоштовного обслуговування малозабезпечених верств населення. Приказна медицина стала складовою частиною адміністративно-територіальної реформи про «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» від 7 листопада 1775 р., відповідно до якої передбачалося проведення реформ територіального і місцевого управління для посилення державної влади на місцях [1, с. 229-304].

Діяльність приказів громадської опіки вивчали такі науковці: Верхратський С.А. «Матеріали з історії медицини на Україні (до часів введення земства)» [2], Голяченко О.М. «История развития больничного обслуживания сельского населения Украины (1864-1964)» [3], Коган В.Я. «Материалы к развитию больничного строительства в сельских местностях УССР (в дореволюционный период и за 50 лет Советской власти)» [4], Рогоза О.М. «Діяльність земств України по створенню та розвитку системи охорони народного здоров'я (1864 – 1917 рр.)» [5], Рубан Н.М. «Розвиток земської медицини в Україні (1865 – 1914 рр.)» [6], Пащенко П.Д. «История Киевской психоневрологической больницы имени академика И.П. Павлова

(материалы к истории отечественной психиатрии дооктябрьского периода)» [7], Сидоренко-Зелезінська Г.М. «Здравоохранение и здоровье населения Киевщины за полтора столетия (1797 – 1941)» [8], Ступак Ф.Я. «Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XIXст.)» [9], Хорош І.Д. «Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения в Украинской ССР» [10] та ін.

Метою дослідження є комплексний історико-науковий аналіз діяльності медичних установ приказів громадської опіки протягом кінця XVIII – XIX ст. на території України.

На території України впровадження адміністративно-територіальної реформи та разом з нею приказів громадської опіки бере свій початок з 80-х р. XVIII ст. [1, с. 931; 11, с. 246-247; 12, с. 10-17; 13, с. 417-419; 13, с. 641-728] (табл. 1):

Таблиця 1. ***Етапи впровадження адміністративно-територіальної реформи на українських землях.***

Дата	Найменування новоствореної губернії, намісництва, області на території України
1780 р.	Харківська губернія
1781 р.	Київське, Новгород-Сіверське, Чернігівське намісництва
1784 р.	Катеринославське намісництво, Таврійська область
1793 р.	Ізяславське намісництво (ліквідоване у 1795 р.)
1795 р.	Брацлавське, Вознесенське, Волинське та Подільське намісництва.

Основним завданням новостворених державних установ, у перші роки свого існування, було утримання шкіл, притулків для інвалідів, сиріт, божевільних, виправних будинків тощо. Вже з 1782 р. завідування школами було передане Комісії з влаштування народних училищ, а приказу залишилася справа опіки над медичними та благодійними закладами [10, с. 24-25]. До нового губернського органу входили: голова – губернатор та члени в особі двох представників Верхнього земського суду, двох представників губернського магістрату, предводителя дворянства та міський голова [1, с. 271].

Фінансувалися ці установи переважно державною скарбницею, кожному приказу одноразово виділялося 15000 руб. Також фінансування надходило від штрафів, податків, позик, доходів аптек, різних благодійних внесків, кошти від яких перераховувалися на рахунок приказу громадської опіки. Проте самостійність вищезгаданих установ була ліквідована, у 1798-1799 рр. завідування фінансами передали міській владі [1, с. 271; 4, с. 14; 7, с. 35; 9, с. 156; 12, с. 372-383; 14, с. 132-134].

У роки правління Павла I (1796 -1801 рр.) проведені зміни у державному устрої країни та впроваджено низку реформ, серед яких була адміністративно-територіальна. За цією реформою були ліквідовані намісництва, замість них знову з'явилися губернії. Галузь охорони здоров'я також зазнала змін. З 1797 р. в усіх губерніях країни були введені лікарські управи, які стали головними органами з питань охорони здоров'я на місцях. Нові установи працювали під керуванням Медичної колегії – загальноімперського органу. Якщо приказам було доручено облаштовувати лікарняні заклади, то на лікарські управи було покладено більші повноваження в галузі охорони здоров'я у всій губернії: залучення до штату кваліфікованих лікарів з відповідною вищою освітою, проведення зібрань з медичних питань щодо покращення медико-санітарного стану губернії, розповсюдження елементарних медичних знань серед населення, здійснення перевірки осіб, які займалися лікарською практикою, тощо. [2, с. 230; 10, с. 25-28, 15, с. 232-239]. Згідно з даними Верхратського С.А., склад лікарської управи представлений у наступній таблиці (Табл. 2) [2, с. 235]:

Таблиця 2. ***Штат лікарської управи Київської губернії станом на 1811 р.***

Лікарська управа:	Заробітна плата на рік (руб.)
інспектор	700
оператор	500
акушер	500
канцелярист	80

Відповідно до реформи 1775 р., у великих містах імперії, переважно губернських та повітових, відкривались лікарняні заклади, богадільні та притулки для бездомних осіб тощо.

Лікування у медичних установах приказів громадської опіки для бідних верств населення було безоплатним, для інших була встановлена платня у розмірі від 6 руб. 30 коп. до 7 руб. 50 коп. щомісяця. Як вказує Хорош І.Д. у своїй праці, якщо хворий перебував більше місяця на стаціонарному лікуванні, то він повинен сплатити перебування у лікарняному закладі як за 2 повних місяці. У випадку неплатоспроможності хворих, витрати на лікування лягали на сільські товариства, де вони проживали або їх відправляли у місце проживання по етапу разом з арештантами та здавали під розписку у волосне управління, щоб, таким чином, мати документ для стягування встановленої платні. У Полтавському приказі громадської опіки хворий, котрий не сплатив за своє лікування, був змушений відпрацювати у робочому домі чи на суконній фабриці [10, с. 29; 14 с. 132].

За даними Когана В.Я., динаміка розвитку лікарняної мережі приказів громадської опіки на території України у першій половині XIX ст. мала такий вигляд (табл. 3) [4, с. 13-14]:

Таблиця 3. ***Кількісний склад лікарняних закладів в приказах громадської опіки на території України у першій половині XIX ст.***

№ п/п	Назва приказів	Кількість лікарень			
		1802 р.	1810 р.	1819 р.	1852 р.
1.	Волинський	1	2	2	2
2.	Катеринославський	1	1	1	7
3.	Київський	1	2	2	11
4.	Подільський	1	1	3	12
5.	Полтавський	-	-	3	17
6.	Таврійський	-	-	1	9
7.	Харківський	1	1	1	10
8.	Херсонський	-	-	-	6
9.	Чернігівський	-	2	2	16
Разом		5	9	15	90

Як бачимо, станом на 1802 р., лікарень налічувалося лише 5: у Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Харківській губерніях. Проте, вже у 1852 р., їх було 90 у 9 українських губерніях. Найбільша кількість лікарняних закладів була зосереджена у Полтавській – 17, Чернігівській – 16, Подільській – 12, Київській – 11, а найменше – у Волинській – 2.

Лікарняні заклади губернських міст у більшості випадків мали власні будівлі кам'яного або дерев'яного типу, що являли собою довгі одноповерхові споруди. У губернських містах лікарні були розраховані на 30-50 ліжок, а в повітових – на 10-25 ліжок. Більшість їх мала незадовільний стан, антисанітарні умови, зношеність інвентарного обладнання тощо. До речі, на Лівобережній Україні стан лікарень був дещо кращим ніж на Правобережжі. У перші роки існування приказів громадської опіки в Полтавській губернії у більшості повітів було побудовано капітальні цегляні будинки під медичні установи [9, с. 151; 15, с. 262]. За матеріалами дисертації Верхратського С.А., у 1814 р. стан матеріально-технічного забезпечення лікарень у Київській губернії був незадовільний. За таких умов більшість населення уникало лікування в них, але через безвихідне становище доводилося це робити. Лікарняні заклади знаходилися лише у великих містах, тому медичним забезпеченням могли користуватися лише мешканці цих міст та навколишніх містечок, іншим жителям губернії таке медичне обслуговування було недоступне. У цих лікарнях переважно лікувалися арештанти, військові низького рангу, безпритульні [2, с. 242; 4, с. 15; 15, с. 336; 16, с.14-21; 17, с. 7].

У фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДІАК України) знайдено циркуляр господарчого департаменту Міністерства внутрішніх справ від 17 квітня 1831 р. № 857 про улаштування міських лікарень, в якому йшла мова щодо незадовільного стану лікарняних закладів приказів громадської опіки. У документі зазначалося, що «…в некоторых уездных городах…», вони «…помещаются в несоответственных строениях, не имеют приличных и необходимых помещений, худо снабжены потребными для больных вещями, во многом терпят недостаток…». Також було сказано про утримання хворих «…из военнослужителей и разных команд, со взысканием определенной за то платы. Жители же городов и окрестных мест и случайно проходящие в таковые больницы не принимаются...» [18, арк. 2]. Про схожі факти інформував інспектор

Київської лікарської управи Кудрявцев, який зазначав у своєму рапорті генерал-губернатору про те, що приміщення не пристосоване під лікувальний заклад, а хворі розміщенні дуже тісно [4, с. 22]. Серед архівних матеріалів фондів ЦДІАК України знаходимо ще одне повідомлення інспектора Київської лікарської управи від 18 серпня 1830 р. № 2122, в якому наполягав «…к перемещению Чигиринской больницы из занимаемого ныне больными ветхого и неудобного дома…» в іншу будівлю у зв'язку з тим, що дана споруда не відповідала лікарняним нормам; а також були виявлені випадки псування лікарських засобів [19, арк. 3-4].

Натомість, у фондах Державного архіву Київської області знайдено рапорт від 4 травня 1843 р. № 1515 Чигиринського міського голови та воєнного начальника про огляд Чигиринської лікарні, в якому наголошувалося про хороше матеріально-технічне забезпечення лікарняного закладу та «…со стороны медицины больным оказывалась своевременная помощь или медикаменты по роду болезни неупустительно, равным образом больные довольствуются всею положенною пищей в должном количестве…» [20, арк. 35].

Аналізуючи приведені архівні матеріали, можна зробити висновок, що між звітами лікарів та міської влади були розбіжності, які ми побачили під час інспектування Чигиринської міської лікарні. Разом з тим, у звітах лікарів ми побачили протилежну ситуацію про дійсний стан лікарень Київської губернії.

Влада продовжувала шукати додаткові джерела фінансування для покращення стану лікарняних закладів, видавши циркуляр МВС від 7 травня 1843 р., в якому зазначалося про зобов'язання губернською владою запрошувати усіх охочих взяти участь у розбудові лікарень за власний кошт та віддавати приміщення в оренду за помірну платню. Проте, на такий заклик відгукнулося небагато людей. Безумовно, цей документ у деякій мірі знімав відповідальність з влади, але, звісно, не вирішував питання будівництва нових приміщень під медичні установи.

За даними Когана В.Я., у документах генерал-губернатора знайдено мало інформації щодо ремонту та будівництва лікарень, натомість було знайдено один цікавий документ, де вказувалося про титулярного радника Крижанівського, який у м. Радомишль побудував на власні кошти будівлю під лікарняний заклад та передав її в оренду на 12 років у розмірі 750 руб. сріблом на рік по завершенні будівництва [4, с. 31].

Починаючи з другої половини XIX ст., спостерігається тенденція до збільшення лікувальних закладів, лікарського та середнього медичного персоналу підвідомчих приказам громадської опіки. Дані показують, що найбільшу кількість лікарень мали Волинська, Київська, Подільська, Полтавська, Чернігівська губернії, а найменшу – Херсонська. Найбільша кількість лікарського персоналу була зосереджена у Київській, Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях (таблиця 4) [10, с. 28].

Таблиця 4. ***Мережа лікарняних закладів та чисельність медичного персоналу приказів громадської опіки в Україні 1865 р.***

Назва установ та кадрів	Губернії									
	Волинська	Катеринославська	Київська	Полтавська	Подільська	Таврійська	Харківська	Херсонська	Чернігівська	Разом
Кількість повітів	12	8	12	15	12	8	11	6	15	99
Кількість лікарень	12	7	12	15	12	7	10	7	15	97
Ліжок в них	356	359	247	745	410	230	369	170	522	3408
Кількість богаділень	-	1	-	3	-	1	1	1	2	9
Ліжок в них	-	42	-	380	-	100	127	200	80	929
Кількість будинків для душевнохворих	-	1	1	1	1	1	1	1	1	8
Ліжок в них	-	42	70	70	40	30	60	20	50	382
Кількість фельдшерських шкіл	-	-	1	-	-	-	1	-	-	2
Кількість учнів в них	-	-	50	-	-	-	100	-	-	150
Кількість лікарів	29	18	31	31	18	18	31	20	32	238
Кількість фельдшерів	28	30	31	30	30	25	32	20	36	262

Кількість повивальних бабок	-	-	-	16	-	-	-	9	-	25

Враховуючи те, що фінансування приказів зі сторони держави було відсутнє, вся робота лікарняних закладів у власному фінансовому забезпеченні організована так, що лікарні мали навіть прибуток. У 1864 р. Полтавський приказ з лікарняних закладів мав прибуток 49 тис. руб., а вже наступного року його установи були передані земству без дефіциту бюджету [15, с.263]. Стосовно фінансового стану Київської губернії, залишок грошових коштів приказу громадської опіки на 01.01.1884 р. становив 1156350 руб. 22½ коп., а вже на 01.01.1885 р. – 1195350 руб. 14 ¼ коп. [21, арк. 1-156].

Інша ситуація щодо медичного забезпечення була у поселеннях державних селян, якими завідувало Міністерство державного майна та наділів. Це державне відомство у своєму підпорядкуванні не мало жодного лікувального закладу, який би надав кваліфіковану медичну допомогу населенню. У 1842 р. урядовим сенатом була прийнята постанова «О учреждении лечебниц в селениях государственных поселян», якою було запроваджено підготовку лікарського та фельдшерського персоналу у кількості необхідній даному відомству. У 1851 р. було затверджено нове «Положение о медицинской части Министерства государственных имуществ», завдяки якому було створено медичне управління при Міністерстві державного майна та наділів, що займалося питаннями медичного обслуговування державних селян, спостереженням за медико-санітарним станом в губернії, контролем за діяльністю фельдшерів тощо [4, с. 32; 10, с. 33; 22, с. 374-375].

З огляду на те, що селяни неохоче йшли у лікарняні заклади, функція створюваних установ зводилася до надання рекомендацій у лікуванні тої чи іншої хвороби. Також у багатьох сільських місцевостях державних селян створювали прийомні покої на 3-6 ліжок, які розміщували в орендованих будівлях, але не всі з них відповідали нормам закладів охорони здоров'я. Завідували цими установами фельдшери низької кваліфікації. А в період передачі лікувальних закладів земству, більшість прийомних покоїв існувала тільки на папері [4, с. 33].

Міністерству державного майна та наділів підпорядковувалися також окружні лікарі, один лікар обслуговував довірений йому медичний округ, який складався з 2-5 повітів. Враховуючи відсутність лікарняних закладів у сільській місцевості, ці лікарі повинні були періодично об'їжджати поселення державних селян та надавати необхідну медичну допомогу, слідкувати за санітарним станом поселень. Загалом, даний лікарський персонал відвідував поселення свого округу 1-2 рази на рік, тому медичне обслуговування не було системним. До обов'язків окружних лікарів також входило спостереження за діяльністю фельдшерського персоналу, але й це було формальним явищем. На медичний персонал Міністерства державного майна та інших відомств державної та приватної форм власності покладалося проведення протиінфекційних заходів серед населення. Одним з основних таких заходів було запобігання розповсюдження небезпечної хвороби – натуральної віспи – серед сільського та міського населення держави. Наприклад, на Чоповическькій сільській фельдшерській дільниці Малинської волості Радомишльського повіту Київської губернії за 1891 р. було зроблене щеплення дільничним фельдшером 164 жителям поселення [23, с. 133-136]. Але були особи, які мешкали в кожній волості поселень державних селян і самі проводили віспощеплення. Здебільшого така людина була неосвіченою, але навчена простій техніці із дотриманням елементарних санітарних норм прищеплення віспи. За свою діяльність дана особа отримувала 17 руб. 50 коп. на рік за рахунок волості та звільнялася від будь-яких повинностей [10, с. 34].

У таблиці 5 наведено мережу лікувальних закладів та кількість медичного персоналу Міністерства державного майна в середині XIX ст. Приведені дані свідчать, що з усіх українських губерній, тільки у Харківській було 2 окружні лікарні на 100 ліжок. Найбільша кількість медичного персоналу Міністерства державного майна та наділів була у Полтавській – 227 осіб, а найменша – Херсонській губернії – 27 осіб. [10, с. 33]:

Таблиця 5. ***Кількісний склад лікарняних закладів і медичного персоналу Міністерства державного майна та наділів в Україні станом на 1865 р.***

Назва установ та кадрів	Губернії									
	Волинська	Катеринославська	Київська	Полтавська	Подільська	Таврійська	Харківська	Херсонська	Чернігівська	Разом
Кількість лікарень	-	-	-	-	-	-	2	-	-	2
Ліжок в них	-	-	-	-	-	-	100	-	-	100
Кількість фельдшерських шкіл	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Учнів в них	-	-	-	15	-	-	-	-	-	15
Кількість лікарів	6	4	6	8	6	4	7	3	5	49
Кількість фельдшерів	24	23	24	50	24	16	49	14	23	247
Кількість повивальних бабок	12	-	12	-	12	-	-	-	15	51
Кількість осіб, що прививають віспу	-	45	-	169	-	19	98	10	63	404

У господарствах великих землевласників стан медичного забезпечення населення нічим не відрізнявся від державних відомств, а навіть був дещо гіршим. Станом на 1860 р., загалом, в Україні було лише 35 поміщицьких лікарень у 6 з 9 губерній, а самих селян-кріпаків налічувалося 5,4 млн. осіб (табл. 6), які переважно були позбавлені якісної медичної допомоги. Вони майже не проходили платне лікування у медичних установах приказів, а тим більше в економічних лікарнях землевласників, котрі були поодиноким явищем. Як правило, за медичною допомогою закріпачені селяни зверталися до знахарів. Тож можна зробити висновок, що медична допомога для більшості селян-кріпаків була недоступною [4, с. 34; 10, с. 35].

Як зазначає Коган В.Я., лікувальні заклади при поміщицьких господарствах відкривалися лише для того, щоб у поміщика завжди була здорова робоча сила. Вони виправдовували сподівання поміщиків з економічної точки зору, що краще лікувати селян, ніж наймати нову робочу силу [4, с. 33].

Загалом, лікарні при поміщицьких господарствах не відповідали медико-санітарним нормам. А у більшості випадків цими медичними установами завідували фельдшери. Про одну з таких лікарень повідомляється у донесенні лікаря Звенигородського повіту Лаптєва до лікарської управи, в якому він звертав увагу на антисанітарні умови та жахливий стан зазначених установ [10, с. 35].

В «Обзоре Киевской губернии за 1885 год» зазначалося, що у звітний період у губернії існувало 8 економічних лікарень із загальною кількістю 310 ліжок. Лікарні при великих господарствах були забезпечені інвентарем, лікарськими засобами та утримувалися згідно лікарських вимог [24, арк. 23].

Архівні матеріали свідчать про елементи суб'єктивізму у звітах державного апарату, який не відповідав дійсному стану речей на місцях та показував керівництву держави позитивну динаміку в окремих галузях господарства.

Таблиця 6. ***Мережа лікувальних установ і кількість медичного персоналу у поміщицьких господарствах в Україні за 1860 рік***

Назва установ та кадрів	Губернії									
	Волинська	Катеринославська	Київська	Полтавська	Подільська	Таврійська	Харківська	Херсонська	Чернігівська	Всього
Кількість лікарень	-	4	6	9	-	-	5	4	7	35
Ліжок в них	-	28	65	132	-	-	55	42	91	413

Кількість фельдшерських прийомних покоїв	-	-	1	4	-	-	-	1	1	7
Кількість аптек	-	1	1	-	-	-	1	1	1	5
Кількість лікарів	-	1	3	7	6	-	5	5	8	35
Кількість фельдшерів	-	4	6	13	2	-	5	4	12	46

Згідно з даними таблиці 6, найбільшу кількість лікувальних закладів мала Полтавська – 13 та Чернігівська губернія – 8. Жодної установи та фельдшерської амбулаторії не було у Волинській, Подільській та Таврійській губерніях. Стосовно медичного персоналу, то його найбільше було у Полтавській та Чернігівській губерніях, а у Волинській та Таврійській губерніях не було жодного.

Не в кращому стані знаходилося піклування про душевнохворих. При приказах громадської опіки майже не існувало психіатричних лікарень (інша назва – гамівні будинки). А в тих, що були, хворі утримувалися у жахливих умовах. В Україні перший лікарняний заклад для психічнохворих був відкритий при Москаківському монастирі поблизу м. Новгород-Сіверський у 1787 р. за державний кошт; а у Києві перший такий заклад з'явився 1806 р. на території Кирилівського монастиря [15, с. 233]. Як показують дані таблиці 4, станом на 1865 р., на території України було лише 8 гамівних будинків на 382 ліжка, в тому числі у Київській губернії лише 1 лікувальний заклад на 70 ліжок. Тому через брак вільних місць душевнохворі у такі лікувальні установи не потрапляли, а знаходилися під домашнім наглядом. У звіті київського губернатора за 1891 р. наголошувалося про те, що для великої кількості хворих не вистачало 168 ліжок, як наслідок, відділення для душевнохворих було переповнене, а це, звісно, негативно відображалося на їх лікуванні.

Що стосується фінансування гамівних будинків, то відповідно до згаданого звіту, на 1 душевнохворого державою виділялося 65,78 коп. на добу, у порівнянні зі звичайними лікарнями, де на одного хворого приходилося 55,80 коп. на добу, що у підсумку склало на 15,17% більше [10, с. 32; 25, арк. 48-50; 26, с. 25-27].

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що приказна медицина стала новим етапом у розвиткові охорони здоров'я щодо надання більш якісної медичної допомоги населенню ніж у попередні роки. Хоча у приказах була відсутня будь-яка плановість та систематичність впровадження власних проектів у містах та сільській місцевості, а також незацікавленість панівного прошарку суспільства щодо покращення медичного забезпечення бідних верств населення, проте вони зробили вагомий внесок у розвиток медико-санітарного обслуговування населення.

За період існування приказів громадської опіки та Міністерства державного майна на території 9 українських губерній було відкрито 97 лікарень, 9 богадільнь та 8 гамівних будинків [4, с. 34]. Будівництво лікарень у той час майже не проводилося, частіше керівництво губернії винаймало приватні будинки та інші приміщення, які у більшості випадків мали незадовільний стан та були позбавлені елементарних санітарних норм. Але лікарський та середній медичний персонал цих лікарняних установ своєю невтомною працею сприяв покращенню медико-санітарного обслуговування населення.

Приказна медицина в Російській імперії стала основою для становлення та розвитку земської медицини, як однієї з кращих форм тогочасного медичного обслуговування населення. Саме остання, за рахунок збагачення досвіду медичного персоналу та врахування помилок й недоліків попередньої системи охорони здоров'я, мала значні успіхи. Тож недооцінювати внесок у розвиток охорони здоров'я приказів громадської опіки не варто.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Том 20. – СПб., 1830. – 1034 с.
2. Верхратський С.А. Матеріали з історії медицини на Україні (до часів введення земства) / Верхратський С.А.: дис. доктора мед. наук. – К, 1944. – 298 с.
3. Голяченко А.М. История развития больничного обслуживания сельского населения Украины (1864 – 1964) / А.М. Голяченко: автореферат дисс. кан. мед. наук. – Ивано-Франковский мед. институт. – Ив.-Фр. – 1967. – 20 с.

4. Коган В.Я. Материалы к развитию больничного строительства в сельских местностях УССР (в дореволюционный период и за 50 лет Советской власти) / В.Я. Коган: дисс. канд мед. наук. – К., 1967. – 288 с.
5. Рогоза О.М. Діяльність земств України по створенню та розвитку системи охорони народного здоров'я (1864 -1917) / О.М. Рогоза: дис. канд. істор. наук: 07.00.01. – Х, 2002. – 294 с.
6. Рубан Н.М. Розвиток земської медицини в Україні (1865 – 1914 рр.) / Н.М. Рубан: дис. канд. істор. наук: 07.00.01.– Д., 2004. – 253 с.
7. Пащенко Ф.Д. История Киевской психоневрологической больницы имени академика И.П. Павлова (материалы к истории отечественной психиатрии дооктябрьского периода) / Ф.Д. Пащенко: дисс. канд. мед. наук. – К., 1959. – 675 с.
8. Сидоренко-Зелезинская Г.М. Здравоохранение и здоровье населения Киевщины за полтора столетия (1797 – 1941) / Г.М. Сидоренко-Зелезинская: дисс. канд. мед. наук. – К., 1962. – 315 с.
9. Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XIXст. / Ф.Я. Ступак: дис. док. іст. наук: 07.00.01. – К, 2010. – 434 с.
10. Хорош И.Д. Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения в Украинской ССР / И.Д. Хорош: дисс. док. мед. наук. – К., 1964. – 826 с.
11. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Том 21. – СПб., 1830. – 1083 с.
12. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Том 22. – СПб., 1830. – 1158 с.
13. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Том 23. – СПб., 1830. – 969 с.
14. Мирский М.Б. Медицина России XVI – XIX веков / Мирский М.Б. – М., 1996. – 376 с.
15. Верхратський С.А., Забулдовський П.Ю. Історія медицини: Навч. посібник. – 4-е вид., випр. і допов./ Верхратський С.А., Забулдовський П.Ю. – К. Вища школа, 1991. – 431 с.: іл.
16. Влайков Г.Ф. Очерк развития земской медицины в губерниях Юго-Западного края – Киевской, Волынской и Подольской / Г.Ф. Влайков – Машинопись, б/г – 310 с.
17. Говсеев А.А. Земская медицина и положение земских врачей 50 лет назад // Врачебно-санитарная хроника. – 1916. – № 7-12.
18. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 533, оп. 3, спр. 948. – 83 арк.
19. ЦДІАК України, ф. 533,оп. 3, спр. 668. – 123 арк.
20. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф.226, оп. 1, спр. 36. – 101 арк.
21. ДАКО, ф. 226, оп. 1, спр. 2140. – 157 арк.
22. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Том 17. – СПб., 1843. – 915 с.
23. Державний архів Житомирської області, ф. 552, оп. 2, спр. 649. – 303 арк.
24. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 539, спр. 193. – 75 арк.
25. ЦДІАК України, ф. 442 оп. 622, спр. 344. – 123 арк.
26. Покликання – лікувати душу: Нариси з історії міської клінічної психоневрологічної лікарні № 1 та з історії психіатрії міста Києва / Бандура В.О., Василенко А.О., Махновець Є.Л., Никифорчук Р.І.; під ред. Р.І. Никифорчук. – Київ: МВЦ «Медінформ», 2006. – 298 с.
27. ЦДІАК України: Ф. 442 – Оп. 656 – Спр. 132 ч.1. – 544 арк.
28. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3. – Том 23. –Отделение 1. – СПб., 1905. – 1167 с.

Andriyaka G.O. Contribution of the order of social care to the development of healthcare in Ukraine at the end of XVIII – XIX centuries

The article analyzes activities of the order of social care in creation of the first state medical institutions for serving socially-disadvantaged groups of townspeople and rural population of the provinces of the Russian Empire. At that time a lot of people, especially of rural areas, suffered from infectious and other types of diseases and had no qualified medical care. Establishment of a system of medical institutions was an important step in the development of healthcare at the state level. Although those institutions had shortcomings in their work, they became an integral part in the life of population and helped to liquidate dangerous diseases and improve medical and sanitary conditions of cities and rural areas of the state.

Keywords: hospital, medicine, district doctor, order of social care, sanitary condition.

Андрияка А.А. Вклад приказов общественного призрения в развитие здравоохранения на Украине в конце XVIII – XIX вв.

В статье проанализирована деятельность приказов общественного призрения в учреждении первых государственных медицинских учреждений для обслуживания социально незащищенных слоев населения в городах и уездах губерний Российской империи. Учитывая то, что в то время большинство населения, особенно сельского, страдало от инфекционных и

других типов заболеваний, а также не имело квалифицированной медицинской помощи, создание сети лечебных учреждений было важным шагом в становлении здравоохранения на государственном уровне. Хотя эти учреждения имели ряд недостатков в своей работе, они стали неотъемлемой частью в жизни населения по ликвидации опасных заболеваний и улучшения медико-санитарного состояния городов и сел страны.

Ключевые слова: больница, медицина, уездный врач, приказ общественного призрения, санитарное состояние.

УДК 37. 013: 78 (09) (470+ 571) «18»

І.С. Шатковська, В.М. Фрицюк

ДО ПИТАННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ РОСІЙСЬКОЇ МУЗИЧНОЇ ПЕДАГОГІКИ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ М.А. РИМСЬКОГО-КОРСАКОВА ТА П.І. ЧАЙКОВСЬКОГО)

На матеріалах епістолярної спадщини, спогадів та мемуарів М. Римського-Корсакова і П.Чайковського, розглядається їх педагогічна діяльність, аналізуються їх погляди щодо музичної освіти та виховання. Окрема увага приділена навчальним підручникам та посібникам композиторів.

Ключові слова: М. Римський-Корсаков, П. Чайковський, музична освіта, російська композиторська школа, музична педагогіка, підручник гармонії.

Усвідомлення історичного значення російської музичної культури XIX ст. передбачає охоплення всіх сфер музичного життя Росії, всіх напрямків діяльності російських композиторів. Професійний поступальний рух російської музичної культури припадає на другу половину XIX століття, і пов'язано це, в першу чергу, з фундацією музично-освітніх закладів, відкриттям двох консерваторій (Петербурзької (1862) та Московської (1866), котрі, нарешті, могли виховувати вітчизняні музичні кадри і в яких зосередилась потужна педагогічна діяльність видатних композиторів.

В окреслений період на педагогічній ниві вирізняються дві постаті: М.А.Римський-Корсаков та П.І.Чайковський. Подібно до того, як участь П.Чайковського найкращим чином прикрасила шлях Московської консерваторії, так прихід М.Римського-Корсакова був найбільшою подією в тодішньому житті Петербурзької консерваторії. В цих закладах розкрилась одна із цінних граней діяльності великих композиторів.

Могутня творча спадщина М.А.Римського-Корсакова та П.Чайковського розкрита у музикознавчій літературі більш ніж достатньо. Між тим, викладацькій діяльності композиторів приділяється побіжна увага, в той час, як у класах М.Римського-Корсакова та П.Чайковського сформувалася численна композиторська школа в Росії і не тільки. Крім того, композиторська школа майстрів, безперечно, непомірно ширша за їх консерваторські класи, бо створена не тільки безпосереднім викладанням, але й впливом їх музики на творчість різних композиторів. Педагогічній діяльності М.Римського-Корсакова та П.Чайковського приділяли певну увагу у своїх монографіях і дослідженнях А.Альшванг [1], Л.Корабельникова [2], Т.Ліванова [3]. М.Гнєсін [4]. Невичерпна скарбниця педагогічних міркувань композиторів зосереджена у їх листуванні та спогадах про них.

Аналізуючи та узагальнюючи матеріали вище означених джерел, спогади про композиторів, листи та мемуари, ставимо за мету висвітлити педагогічну площину діяльності М.Римського-Корсакова та П.Чайковського як важливу віху у становленні і розвитку російської музичної освіти, педагогіки та композиторської школи.

Центральною фігурою другої половини XIX століття у всіх аспектах музичного життя Росії був М.А. Римський-Корсаков. Справа не тільки у величезному художньому значенні, колосальному об'ємі, рідкісній багатогранності його творчості, широкій амплітуді та інтенсивності його музично-суспільної діяльності, а й у тому, що навіть у хронологічному плані творчість М.Римського-Корсакова (1844-1908) складає ніби стрижень російської класичної музики, сполучну ланку між епохою М.Глінки – О.Даргомизького та XX століттям.

Сформувавшись в епоху 60-х років Римський-Корсаков рано усвідомив своє покликання та обов'язок російського музиканта, все його служіння російській музиці носило яскраво виражений просвітительський характер. Всеохоплюючий, системний підхід притаманний будь-якому напрямку роботи М.Римського-Корсакова – композитора, диригента, теоретика, редактора і, без сумніву, педагога. Саме педагогічна діяльність М.Римського-Корсакова поставила на більш міцні, професійні рейки всі напрямки роботи композитора.

Однією із самих незвичайних особливостей на шляху М.Римського-Корсакова – педагога було те, що шлях цей відразу почався з поглибленої теоретичної самоосвіти. Будучи автором блискучих оркестрових творів «Садко» і «Антар» композитор абсолютно не знав шкільних дисциплін – гармонії, контрапункту тощо. Поки він писав музику, він дуже мало відчував це, але, коли довелося викладати, досвідчений композитор сам засадив себе за теорію. У «Літопису» із цього приводу сказано: «Отже, незаслужено поступивши в консерваторію професором, я став одним із кращих її учнів,…» [5, с.108].

М.Римський-Корсаков був пов'язаний з Петербурзькою консерваторією з навчального 1871-72 року по навчальний 1907-1908 рік включно і широко розумів своє призначення педагога-просвітителя. Уся педагогічна діяльність М.Римського-Корсакова розгортається перед нами у двох ракурсах: педагогічно – теоретичному та педагогічно – практичному.

Точно так, як для Московської консерваторії П.Чайковський був не просто професором, а представником великої російської творчої школи, так М.Римський-Корсаков в Петербурзькій консерваторії представляв цю школу як член «Могутньої кучки», між творчим напрямом якої і викладанням М.Римського-Корсакова існували прямі і міцні зв'язки. Артільний, живий і вільний дух «кучкізму», в якому розвивалась творча постать самого М.Римського-Корсакова, підсвідомо сформувала його власні педагогічні переконання: наблизити освітню і навчальну атмосферу до природного, життєвого розвитку музиканта, до потреб музичного життя, на чому він постійно буде наголошувати.

Ставши спочатку чудовим теоретиком, з 1885 року М.Римський-Корсаков вів у Петербурзькій консерваторії вже всі теоретичні дисципліни для частини композиторів. Це означало, що вони проходили у майстра весь курс свого навчання, і він міг впливати на все формування молодого музиканта, спостерігати за усім його розвитком.

Через класи М.Римського-Корсакова так чи інакше пройшло дуже багато видатних діячів російської музичної культури, частково композитори братських народів тодішньої імперії. Всього у великого російського композитора налічується до двохсот учнів. Серед них – А.К.Лядов, О.К.Глазунов, М.А.Соколов, М.Я. Мясковський, М.Ф. Гнєсін, М.О.Штейнберг, відомий латвійський композитор Н.К.Вітолинь, український композитор М.В. Лисенко, один із видатних вірменських композиторів А.А.Спендіаров, академік Б.В.Асаф'єв, найстаріший радянський музикознавець О.В. Оссовський та ін.

Всі, хто стикався з таким вчителем, як М.Римський-Корсаков, зберегли пам'ять перш за все про його високий морально-художній авторитет, про те, що строга, точна, завжди обґрунтована методичність в його заняттях поєднувалася з темпераментом художника і кругозором громадського діяча. У всьому цьому відчувалася гаряча, кровна, досить далека від холодного академізму зацікавленість композитора у справах його учнів.

Учні М.Римського-Корсакова не згадують в ньому тільки педагога-теоретика: вони зберігають пам'ять про передову людину і художника, який свого часу сильно вплинув на них. Композитор і теоретик М.А.Соколов згадує: «Милий, незабутній час!.. ми… пізнали таку удачу, яка в шкільному житті зустрічається у вигляді небувалої рідкості, – удачу вчитися дорогій справі під керівництвом дорогого вчителя» [6, с. 6-7].

Будучи професором Петербурзької консерваторії, М.Римському-Корсакову як педагогу доводилося стикатися з набагато ширшими демократичними колами людей, що навчалися музиці. Паралельно роботі в консерваторії М.Римський-Корсаков між 1873 і 1894 роками брав участь у діяльності Безкоштовної музичної школи і Придворної співацької капели, а також він був у свій час інспектором музикантських хорів морського відомства. Все це зіштовхнуло композитора з багатьма новими життєвими і художніми явищами, дуже розширило його досвід і по-своєму позначилося на його педагогічних поглядах.

Інспектором музикантських хорів морського відомства М.Римський-Корсаков працював з 1873 по 1884 рік. Певна річ, цей вид його діяльності не можна просто звести до педагогічної роботи, але в тому, як розумів свої нові завдання композитор, було дуже багато характерного

саме для педагога-просвітителя, пропагандиста класичної музики в широких масах. Ретельним чином вивчивши духові інструменти і звучання духового оркестру, М.Римський-Корсаков забезпечував підвідомчі йому колективи своїми аранжировками, поповнював їх репертуар хорошою музикою. Виключно велику турботу він проявив про підготовку музикантів для оркестрів морського флоту.

Просвітницький, широкий музично-суспільний характер носила і робота М.Римського-Корсакова в Безкоштовній музичній школі, директором якої він був обраний в 1874 році (замість М.Балакірєва), залишаючись на цій посаді до 1881 року. «Вибір не міг бути щасливіший», – писав В.В. Стасов. Якщо пригадати, що в період між 1874 і 1881 роками М.Римський-Корсаков працював одночасно в консерваторії, в Безкоштовній музичній школі і в морському відомстві, то загальний масштаб його діяльності виявиться справді грандіозним.

З 1883 року М.Римський-Корсаков разом з М.Балакірєвим очолив музичну справу у Придворній співацькій капелі – найкрупнішому і найстарішому центрі російської хорової культури. У капелі композитор пробув до 1894 року, віддаючи їй також дуже багато сил. «Я займався з малолітніми півчими, чим тільки міг, лише б привчити їх… до серйозного погляду на їх музичне майбуття,..» [5, с.125]. Зусиллями М.Римського-Корсакова в капелі був створений регентський клас і по-новому організований інструментальний клас, завдяки чому внутрішня культура капели значно піднялася.

З 1894 року педагогічна діяльність М.Римського-Корсакова повністю зосередилася в Петербурзькій консерваторії. Це було тісно пов’язано з періодом великого творчого перелому у композитора, з роками переоцінки цінностей і шукань, в тому числі і педагогічних. На основі великого і різностороннього досвіду у М.Римського-Корсакова якраз в дев’яності роки виникають задуми нових посібників, статті про музичну освіту, думки про необхідну її реформу.

У серпні 1892 року М.Римський-Корсаков написав великі статті про музичну освіту, що увійшли у «Проект перетворення теорії музики і практичної композиції в консерваторії», де виклав свої погляди щодо педагогічної та виховної діяльності.

Перша із статей М.Римського-Корсакова називається «Обов’язкове і добровільне навчання в музичному мистецтві» [7]. Тут композитор пропонує ввести ніби різні ступені навчання для музикантів, відповідно до їх здібностей і можливостей. Музикант з хорошими початковими музичними даними буде гарним «художником музичного ремесла» (визначення композитора) в благородному сенсі цього слова. Якщо ж музикант володіє ще і виконавським або композиторським талантом (тобто внутрішньою потребою творчості), він повинен розширити і доповнити свою освіту, добровільно вибравши що-небудь з наступних предметів: історія музики, естетика, композиція, диригентська справа та ін. З такого учня вийде концертний віртуоз, соліст, композитор, диригент, тобто «художник музичного мистецтва», за визначенням М.Римського-Корсакова. Таким чином, досвід роботи привів композитора до усвідомлення того, що необхідно, по-перше, випускати багато музикантів, як ми тепер говоримо, середньої кваліфікації, поширюючи рух музичної культури, і, по-друге, готувати справжніх, елітних артистів тільки за наявності таланту і за умов розширеного навчання.

Друга з педагогічних статей М.Римського-Корсакова носить назву «Теорія і практика та обов’язкова теорія музики в російській консерваторії» і присвячена проблемам навчання композиторів, тобто тому, що особливо довго і гаряче хвилювало майстра. Він пише: «...я прийшов до того, що справжні, видні діячі ставали з них за щасливих умов їх практичного музичного життя і при допомозі тієї частини програми консерваторного учення, яка найбільш нагадує собою дійсне практичне музичне життя», на власному прикладі М.Римський-Корсаков увірував у те, що «практика є кращий засіб навчитись» [7, с.75-76].

Як мудрий педагог, М.Римський-Корсаков ставив перед собою завдання найкращим чином зрозуміти і розвинути творчу індивідуальність учня. От як він характеризував згодом обов’язки педагога: «Професор повинен вгадати схильності і прагнення учня. Якщо учень прагне до камерної музики – квартету, тріо і т. п. – не треба йому заважати і робити з нього композитора опер і симфоній;…Професор – друг, батько, нянька і навіть слуга свого учня, а не учень його раб,…» [7, с.102].

Виходячи з прагнення повністю підпорядкувати теорію життєвій практиці, систему освіти умовам індивідуального художнього розвитку, М.Римський-Корсаков тут висував, так би мовити, програму-максимум. Його наміри могли бути виконані тільки ідеальним педагогом-

художником в заняттях з видатними учнями-композиторами. Але як вища мета, як напрям в складній і тонкій справі навчання композиторів, ідеї М.Римського-Корсакова були прогресивними в самій своїй основі.

Дуже істотну частину педагогічної спадщини композитора складають посібники, які виникли у зв'язку з його власною діяльністю та творчою роботою.

У 1884 році, на основі своїх занять у Співацькій капелі М.Римський-Корсаков розробив підручник гармонії. Сам композитор спочатку проходив гармонію зі своїми учнями по «Керівництву» П.Чайковського, а потім виробив власну. Обидва підручники гармонії, складені російськими класиками, були найпрогресивнішими за методом для свого часу; до цих пір вони не втратили значення.

Дещо пізніше, в 1893 році, М.Римський-Корсаков замислив скласти підручник з контрапункту, дисципліни, яка вивчає систему поєднання голосів в музиці, багатоголосся. План майбутнього керівництва також ґрунтувався на законах, виведених з музичної практики. Проте далі за введення і перший розділ справа не пішла, і керівництво закінчено не було.

Робота з оркестрами морського флоту надихнула композитора створити посібник з інструментовки, пізніше – «Основи оркестровки» (1913). У всій світовій науковій і навчальній літературі з музики «Основи оркестровки» М.Римського-Корсакова займають абсолютно виняткове місце. Автор вчить осягати техніку складного оркестрового письма в залежності від конкретної художньої мети. «Основи оркестровки» є справжнім творчим заповітом, який залишив М.Римський-Корсаков студентам та композиторам.

Останні роки педагогічної роботи М.Римського-Корсакова ще жили у пам'яті старих діячів радянської музики. Великим учителем, неперевершеним наставником називає його О.В. Оссовський: «Сильний своїм генієм, художнім авторитетом, знаннями, майстерністю, моральною висотою, він давав своїм учням не тільки освіту: він виховував їх, прищеплював їм високі етичні начала – не проповіддю, а живим прикладом…», «Це було любовне учительство…» [8, с.75].

П. Чайковський свою викладацьку діяльність розпочав у Москві у 1866 році, коли єдина в країні Петербурзька консерваторія щойно зробила свій перший випуск, в числі якого був 25-річний композитор. У Москві його творів ще майже не знали, але про обдарування його вже чули багато.

У всій педагогічній площині діяльності Чайковського найбільше вирізняються два напрямки, аналогічні до ідей М.Римського-Корсакова: педагог-вчитель та педагог-композитор.

У перші три роки існування Московської консерваторії П.Чайковський виконував в ній основну роботу педагога-теоретика і вів три курси: спеціальної теорії, гармонії та обов'язкові курси елементарної теорії. Це складало дуже значне тижневе навантаження: 20-27 годин і перевірка до шістдесяти письмових робіт. Тільки у перший рік у композитора було 57 учнів, а згодом їх кількість зросла до 90 чоловік. Загалом через класи П.Чайковського з різних предметів пройшло більше 400 учнів.

Багато чого в педагогічних заняттях повинно було б обтяжувати такого митця, як П.Чайковський, оскільки він наближався до своїх зрілих творів. Роздумуючи про свою педагогічну роботу, П.Чайковський нерідко з гіркотою зізнавався, що йому прикро витрачати свої зусилля на навчання сотень дилетантів і дилетанток, які наповнювали консерваторію. Проте творчий дух в консерваторії сприяв спілкуванню з кращими музичними силами, давав відчуття нового їх зростання.

П. Чайковський не тільки навчав молодих композиторів, але й впливав на них власним творчим прикладом. Композитор в ті роки дуже плідно працював над створенням музики, популярність його поширювалася, а його ім'я означало для консерваторії все більше і більше. «Ви не можете собі уявити, – нагадував йому пізніше про це С. Танєєв, – як сильно діє на учня присутність в консерваторії композитора, який у нього на очах пише твори, що виконуються в концерті» [9, с.74]. Багато учнів П.Чайковського стали згодом його близькими друзями (С.Танєєв, А. Баталіна-Губерт, І. Котек, А. Брандуков).

П.Чайковського шанували, як педагога. Для тих, хто ще не в силах був оцінити його заняття, завжди був важливий його авторитет. Для тих же, хто міг вникнути в саму суть справи, педагогічна діяльність композитора, як би він сам її не оцінював, представлялася вельми цікавою і значною. М.Кашкін, що працював пліч-о-пліч з П. Чайковським, згадував: «Він не мав, правда, ніякої схильності до учительства, займався цією справою з неохотою, але

бездоганна сумлінність, розум і знання справи мимоволі примушували його бути хорошим викладачем» [10, с.12].

Педагогічна робота П.Чайковського поєдналася з науковою, оскільки викладання елементарної теорії та гармонії неминуче привело його до створення власного «Керівництва з практичного вивчення гармонії» (1871 р.), що стало посібником для консерваторії. Це був перший російський підручник з гармонії, який сам автор оцінював дуже скромно. Його цінність полягає у тому, що, на відміну від багатьох схоластичних іноземних посібників, він пройнятий живою думкою і спирається на реальну музичну практику. У 1875 році П. Юргенсон видав «Короткий підручник гармонії, пристосований до читання духовно-музичних творів в Росії» П.Чайковського. Для цього автор спеціально переробив матеріал свого першого підручника.

Загалом, П.Чайковський в ті роки дуже переймався питанням навчальних посібників, на які він дивився досить практично. Ще закінчуючи Петербурзьку консерваторію, він переклав відому книгу Ф.Геварта «Керівництво до інструментування». До консерваторських років відносяться ще два виконані ним переклади: «Життєві правила і поради молодим музикантам» Р. Шумана (1869) та «Музичний катехізис» І. Лобе (1870).

Згодом, вже звільнившись від консерваторських занять, П.Чайковський не полишив думки про створення навчальних посібників. Так, у 1880 р. він писав до Н.Ф. фон Мекк: «У російській літературі зовсім немає посібника з історії музики, і було б дуже добре, якби я зайнявся складанням такої книги; я і міркую іноді про це. Але ж тоді років на два потрібно зовсім відмовитися від створення музики, а це вже занадто» [11, с.409].

Про значну роль діяльності П.Чайковського у розвитку російської музично-педагогічної школи свідчить і його музикознавчий аналіз чужих творів, де російський класик поєднував гостроту і проникливість критика з особливим даром мудрого практика-педагога. П.Чайковський швидко виявляв і вказував головні технічні погрішності, втручався в саму серцевину авторської праці, пропонував поправки від детальних до радикальних і робив це легко й природно.

Зрозуміло, що творчі настанови П.Чайковського адресовані найперше композиторам, але вони будуть корисні усім, хто вчиться. Тут автор багато висловлюється з приводу незбагненної, вищої і такої необхідної для творчого процесу сили, як натхнення. Проте, митець закликає і до невтомної праці, через яку набувається професіоналізм і майстерність. Композитор, який сам був наділений величезною силою музичної інтуїції та натхнення, часто писав твори легко і швидко, надзвичайно багато працював і з презирством ставився до тих, хто ліниво чекає відвідин високої Музи. В роздумах П.Чайковського прослідковується творче і людське кредо композитора: труд (технічна досконалість), пізнання (ретельне вивчення і аналіз музичного мистецтва), скромність (уміння бути смиренним) [12, с.238].

У П.Чайковського, поза сумнівом, була своя система поглядів на виховання композитора, своє розуміння умов композиторського зростання і успіху. І, подібно до того, як підручник гармонії був узагальненням практики, так і погляди П.Чайковського на розвиток композитора були тісно пов'язані з живою творчістю та суттєво проливали світло на таємниці творчого процесу самого композитора, оскільки торкалися проблем естетичних. П.Чайковський глибоко цінував школу (тобто традиції) і її значення для композитора, побоюючись, в той же час культу музичної техніки. Турбота про майстерність поєднувалася у нього з боротьбою проти формалізму. П. Чайковський цінував у творчості талант і школу, інстинкт і розум, чуття і працю. Першу й основну, всевизначаючу ознаку покликання композитора він вбачав у «внутрішній потребі висловлюватися за допомогою музики». Без неї, на думку П.Чайковського, недостатні для учня навіть «блискучі задатки композиторського таланту». Проте, талант і творча потреба, на думку композитора, не є достатніми; потрібні «витримка, характер і віра в себе» [13, 485-486].

З листування П.Чайковського з Н.Ф. фон Мекк можна зробити й висновок про те, як композитор уявляє собі відмінність між «теоретиком-критиком» і «композитором-творцем»: «Кожний хороший музикант, а особливо теоретик-критик повинен випробувати себе у всіх родах композиції. Але далеко не кожен музикант … обдарований творчим даром. …щоб вивчати практично теорію композиції, потрібно мати значні здібності до музики і тонку музичну організацію, без якої немислимий теоретик-критик у цій галузі» [11, 201]. Слід нагадати, що в спеціальних класах П.Чайковського спільно навчалися і майбутні композитори,

і майбутні теоретики, і видатні музиканти-виконавці, що спонукає усвідомити особливу значущість цих висловлювань композитора.

У процесі учбової роботи П. Чайковський надавав великого значення учнівській довірі, зауважуючи, що без неї не може бути успіху.

Значну увагу приділяв П. Чайковський і формуванню стилю молодих композиторів, наголошуючи на хибності гонитви за нарочитою новизною, безплідності пошуків оригінальності заради них самих. Свого учня С. Танєєва композитор застерігає від зайвої рефлексії, побоюючись вченості за рахунок творчості. На це С. Танєєв гідно відповідає: «Вченість доречна тільки тоді, коли вона приводить до природності і простоти» [9, с. 63]. Учбові стосунки двох композиторів згодом переросли у творчі і дружні.

У педагогічних поглядах М.Римського-Корсакова та П.Чайковського багато спільного: диференційований підхід до занять з учнями різної підготовки та обдарування, зв'язок навчального процесу з творчою практикою, турбота про підручники, методичну літературу. Поряд з цим є ряд суттєвих відмінностей в педагогічній діяльності цих композиторів. М.Римський-Корсаков органічно поєднував педагогічну, композиторську і музично-суспільну діяльність; він був відкритий на різноманітні музичні справи, де могла послужити його могутня артистична постать. Серцевиною ж музичної натури П.Чайковського була творчість, і свою педагогічну діяльність він сприймав швидше як засіб до існування, хоча свої обов'язки педагога композитор виконував дуже сумлінно, але при першій нагоді П.Чайковський залишає консерваторію заради свободи творчості.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Немає потреби доводити, що педагогічна спадщина М.Римського-Корсакова та П.Чайковського виключно багата і цінна. Вона полягає не тільки в статтях і посібниках, а й в тому великому і незабутньому прикладі художніх авторитетів, педагогів-просвітителів, ревних служителів справі музичної освіти та науки, який подають нам класики російської музики. Аналіз критичних зауважень і порад М. Римського-Корсакова і П.Чайковського, які містяться в листах та мемуарах дає нам уявлення про них як педагогів не у вузько шкільному, а в широкому і вищому сенсі цього слова.

Тридцять шість років педагогічної роботи М.Римського-Корсакова у Петербурзькій консерваторії та дванадцять років плідної діяльності П.Чайковського у Московській, випуск цілої плеяди славетних учнів, створення перших в країні підручників гармонії, турбота про посібники – цього достатньо, щоб сказати: М.Римський-Корсаков і П.Чайковський заклали в Росії фундамент професійної музично-теоретичної освіти.

До цих пір питання навчання композиторів є найскладнішими питаннями музичної освіти взагалі. При цьому здорова в своїй основі вимога погодити проходження теоретичних дисциплін з індивідуальним творчим розвитком учня залишаються і для сучасної музичної педагогіки актуальними принципами. Варто розвивати все краще з педагогічної спадщини минулого, зокрема, з багатого педагогічного досвіду російських композиторів-класиків.

Своєрідною стороною педагогічної діяльності П.Чайковського була турбота про музику для дітей та про дітей. Педагогічний аспект його «Дитячого альбому» та «Шістнадцяти пісень для дітей» може стати темою окремого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Альшванг А. П.И. Чайковский / А. Альшванг. – М.: Музыка, 1970.– 925 с.
2. Корабельникова Л.З. Музыкальное образование / Л.З. Корабельникова // История русской музыки. В 10 – ти т. Т. 8: 70-80-е гг. XIX в. Ч. 2. – М.: Музыка, 1994. – 533 с.
3. Ливанова Т. Педагогическая деятельность русских композиторов композиторов / Т.Ливанова. – М.-Л.: Музгиз, 1951. – 100 с.
4. Гнесин М. Н. А. Римский-Корсаков. Педагог и человек / М.Гнесин // Советская музыка. Третий сборник статей. – М.: Музгиз, 1945. – 276 с.
5. Римский-Корсаков Н.А. Летопись моей музыкальной жизни / Н.А.Римский-Корсаков – М.: «Согласие», 2004. – 606 с.
6. Соколов Н. Воспоминания о Н.А. Римском-Корсакове / Н. Соколов. –Санкт-Петербург, 1908. – 226 с.
7. Римский-Корсаков Н.А. Музыкальные статьи и заметки (1869-1907)/ Н.А.Римский-Корсаков. – Санкт-Петербург, 1911. – 223 с.
8. Оссовский А. Н. А. Римский-Корсаков и русская культура /А.Оссовский // Советская музыка. Третий сборник статей. – М.: Музгиз, 1945. – 276 с.
9. Чайковский П.И., Танеев С.И. Письма / П.Чайковский, С.И.Танеев. – М.: Музыка, 1951. – 207 с.

10. Кашкин Н.Д. Воспоминания о Чайковском /Н.Д.Кашкин. – М.: Музыка, 1954, 267 с.
11. Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк / П.Чайковский. В 3-х т. Т. 2. – М.–Л.: Музыка, 1935. – 676 с.
12. Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк / П.Чайковский. В 3-х т. Т. 3. – М.–Л.: Музыка, 1936. – 682 с.
13. Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк/ П.Чайковский.. В 3-х т. Т. 1. – М.–Л.: Музыка, 1934. – 643 с.

Shatkovska I.S., Frytsuk V.M. On the history of the Russian musical pedagogy (on the example of N.A. Rimsky-Korsakov's and P.I. Tchaikovsky's activities).

The article is based on N.Rimsky-Korsakov's and P. Chaikovsky`s correspondence, their memories and memoirs. The author describes their pedagogical activities, analyzes their views on the problems of musical education, pays special attention to the textbooks of the composers.

Keywords: N.Rimsky-Korsakov, P.Tchaikovsky, musical education, the Russian school of composition, musical pedagogy, harmony textbook.

Шатковская И.С., Фрицюк В.Н. К вопросу истории развития русской музыкальной педагогики (на примере деятельности Н. А. Римского-Корсакова и П. И. Чайковского).

На материалах эпистолярного наследия, воспоминаний и мемуаров М.Римского-Корсакова и П.Чайковского, рассматривается их педагогическая деятельность, анализируются их взгляды на проблемы музыкального образования и воспитания. Отдельное внимание уделяется учебным пособиям композиторов.

Ключевые слова: Н.Римский-Корсаков, П.Чайковский, музыкальное образование, русская композиторская школа, музыкальная педагогика, учебник гармонии.

УДК 94 (477) «185/192» + 37 (09)

А.В. Кукуруза

СИСТЕМА ДУХОВНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ЖІНОК ПРАВОСЛАВНОГО СПОВІДАННЯ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: СТАТИСТИЧНІ ВИМІРИ

Використовуючи офіційну церковну статистику про духовну освіту доньок православного духовенства, автор статті показує динаміку чисельності учнів навчальних закладів духовного відомства та забезпечення освітнього процесу в кінці XIX – на початку XX ст. У статті розмежовуються жіночі училища духовного відомства, які перебували під патронатом російської імператриці, і жіночі училища єпархіального підпорядкування. Хоч організація освітнього процесу мало відрізнялася у цих двох типах училищ, все ж 13 училищ духовного відомства були привілейованими навчальними закладами для дівчат духовного стану. Збільшення кількості учнівського контингенту було переконливим свідченням прагнення духовенства до підвищення освітнього рівня своїх дітей, що відповідало загальним тенденціям суспільного розвитку.

Ключові слова: Обер-прокурор, Духовне відомство, єпархіальні жіночі училища, стипендіатки, інспектор класів, лазаретна наглядачка, почесний блюститель по господарській частині, єпархіальні кошти.

Сучасні умови реформування освітньої галузі, пошуки оптимальних моделей організації освітнього процесу, закономірна стурбованість якістю освітнього рівня молоді у зв'язку із тимчасовим падінням престижності наукової праці неминуче зумовлюють вивчення історичного досвіду організації освіти на усіх етапах нашої історії та серед усіх категорій населення. У XIX- на початку XX ст. найбільший вплив на суспільну мораль та освіту мала церква. Російська імперія, забезпечуючи Православній церкві панівне становище та державний статус, вимагала від неї виконання функції організатора освітнього процесу. І хоч Православна церква підпорядкувала освіту завданням релігійного виховання, все ж молодь отримувала знання. Про увагу держави і церкви до цього свідчить динаміка чисельності учнів та кількість

коштів, що виділялися на освіту. Тому актуальним є з'ясування динаміки кількості учнів та вкладених в освітню галузь коштів, як показників зацікавленості держави у створенні собі надійного підґрунтя – вихованих у системі духовної освіти громадян. Це – по-перше, і, по-друге, статистичні виміри системи духовної освіти для жінок свідчить про зростання в кінці XIX – на початку XX ст. суспільного інтересу до освіти в цілому, так як в училищах навчалися, окрім доньок православного духовенства, представниці й інших суспільних станів.

Історіографія означеного питання включає в себе як наукові праці з історії церкви і школи в цілому, так і історичні дослідження регіонального характеру. Так, наприклад, дослідження П. Мілюкова про історію російської культури місить міркування про відносини церкви і школи в цілому [1], О.Андреєва досліджує виникнення та розвиток єпархіальних жіночих училищ в Росії в цілому [2], а Т. Степаненко розглядає жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст. [3]. Та ці і інші автори публікацій про жіночу духовну освіту не акцентували увагу на статистичних вимірах системи жіночої освіти.

Тому метою даної наукової розвідки є узагальнення та аналіз офіційної церковної статистики, яка характеризує систему духовної жіночої освіти в кінці XIX – на початку XX ст., сформованої Російською Православною церквою. Духовні училища для дівчат православного сповідання були двох видів: привілейовані, що перебували під опікою російської імператриці, та ті, що перебували у єпархіальному віданні. Саме в такій послідовності у статті наводяться відомості про динаміку чисельності жіночих училищ та про їх фінансування.

Жіночих училищ духовного відомства, що перебували під патронатом імператриці, в кінці XIX ст. налічувалось 13. Вони знаходились у таких містах: Казані, Ярославлі, Іркутську, Вільно, Мінську, Царському Селі, Житомирі, Вітебську, Кам'янець-Подільському, Могилеві, Паричах і два в Києві. Ці училища формально керувалися імператрицею, а реально вони підпорядковувались Синоду та частково єпархіальному первосвященику. Утримання училищ духовного відомства здійснювалось за рахунок спеціальних коштів Синоду, але Київське жіноче училище існувало за рахунок єпархії, як і єпархіальні училища губерній [4, с.291].

Освітній процес в жіночих училищах Духовного відомства і єпархіальних відбувався у відповідності з програмами. Його організатори прагнули того, щоб учениці не просто засвоїли суму знань, а й могли їх використати у житті. Особлива увага зверталась на ознайомлення вихованок, особливо старших класів, з принципами, поняттями, основними ідеями педагогіки, тобто на підготовку їх до самостійної педагогічної діяльності. Узагальнюючи відомості про рівень успішності учениць жіночих училищ, Обер-прокурор Св. Синоду у своєму звіті імператору відзначав, що, наприклад, у 1910-1911 н. р. з усіх навчальних предметів він становив 3,5-4,37 бали за 5-бальною системою.

Уявлення про кількість вихованок жіночих училищ Духовного відомства в кінці XIX – на початку XX ст. можуть скласти такі данні:

Таблиця 1. ***Кількість вихованок жіночих училищ Духовного відомства в кінці XIX – на початку XX ст.***

№ п/п	Назви училищ	Вихованок у 1895 р.				Вихованок у 1901 р.					+/-
						пансіонерок					
		своєкоштних	казеннокоштних	пансіонерок	разом	своєкоштних	казенних коштних	стипендіаток	приходящих	разом	
1	Вілинське	82	33	–	115	70	33	12	–	115	0
2	Волинське	163	45	18	226	198	46	19	–	263	+37
3	Іркутське	10	21	52	83	62	21	14	–	97	+14
4	Казанське	56	17	10	83	63	20	10	–	93	+10
5	Київське -1	202	25	17	244	287	–	59	62	408	+164
6	Київське – 2	241	25	35	301	253	–	44	107	404	+103
7	Мінське	47	45	2	94	57	45	3	–	105	+11
8	Могилівське	34	50	131	215	149	40	11	59	259	+44
9	Паричське	56	45	7	108	73	–	57	–	130	+22
10	Подільське	–	45	157	202	158	45	3	–	206	+4

11	Полоцьке	66	30	2	98	62	30	5	–	97	-1
12	Царськосільське	65	94	18	177	68	77	48	–	193	+16
13	Ярославське	75	9	26	110	75	10	29	–	114	+4
	Разом	**1097**	**484**	**475**	**2056**	**1575**	**367**	**314**	**228**	**2484**	**+428**

Унаочненні для порівняння відомості свідчать про загальну тенденцію зростання попиту на освіту серед дівчат духовного стану. Кількість учениць 13-ти привілейованих жіночих училищ Духовного відомства за п'ять років зросла на 428 осіб. Окрім двох училищ – Віленського та Полоцького – кількість учениць збільшилась у десяти інших. Та найбільшим було зростання двох київських училищ – Київського-1 на 164 особи і Київського-2 на 103 особи. На 44 учениці збільшилось Могилівське училище та на 37 осіб – Волинське. Усі інші мали менший приріст, та, однак, збільшилися.

Звертають на себе увагу показники кількості учениць, що оплачували своє навчання, так звані «своєкоштні». Якщо у 1895 році у 13-ти училищах їх налічувалось 1097, то у 1901 році їх було 1575, тобто на 478 дівчат збільшилась кількість тих, хто прагнув здобути освіту навіть за власні кошти. Найбільше таких виявилось у першому Київському училищі – 287 (на 85 більше, ніж у 1895 р.), у Могилівському – 149 (на 115 більше, ніж у 1895 р.), у Подільському – 158 (а у 1895 р. таких не було).

Щодо учениць, котрі навчалися за казенні кошти, то прослідковується тенденція зменшення їх кількості. В цілому по 13-ти училищах їх кількість зменшилась на 117 осіб (з 484 до 367-ми осіб). В обох Київських училищах та в Паричському не стало казенного утримання, на 10 зменшився цей показник у Могилівському училищі та на 17 у Царськосельському.

З'явилась така категорія учениць як «приходящі» , тобто ті, що мешкали з батьками, або у родичів, і не перебували на пансіоні. Їх стало 228 осіб і розподілилися вони між двома Київськими та Могилівським училищами.

Можна порівняти названі показники по 11-ти училищах і стосовно 1914 року. Здійснені нами підрахунки виглядають так:

Таблиця 2. ***Кількість вихованок жіночих училищ Духовного відомства в 1914 р.***

№ п/п	Назви училищ	Вихованок у 1895 р.				Вихованок у 1901 р.					Вихованок у 1914 р.							+/–	
		Своєкоштних	Казеннокоштних	Пансіонерок	Разом	Своєкоштних	Казеннокоштних	Стипендіаток	Приходящих	Разом	Своєкоштних	Казеннокоштних	Стипендіаток	Напівказен. утриман.	Напівстипендіатки	На спец.спарх.кошти	Разом	1901 р.	1914 р.
1	Віленське	82	33	–	115	70	33	12	–	115	69	33	13	–	–	–	115	0	0
2	Волинське	163	45	18	226	198	46	19	–	263	160	64	8	12	2	12	258	+37	-5
3	Іркутське	10	21	52	83	62	21	14	–	97	69	21	22	–	17	21	150	+14	+53
4	Казанське	56	17	10	83	63	20	10	–	93	110	48	13	2	–	–	173	+10	+80
5	Мінське	47	45	2	94	57	45	3	–	105	142	45	3	–	–	–	190	+11	+85
6	Могилівське	34	50	131	215	149	40	11	59	259	175	50	2	–	–	10	237	+44	-22
7	Паричське	56	45	7	108	73	–	57	–	130	144	3	10	–	–	33	190	+18	+60
8	Подільське	–	45	157	202	158	45	3	–	206	126	45	12	–	–	27	210	+4	+4
9	Полоцьке	66	30	2	98	62	30	5	–	97	130	29	22	2	3	–	186	-1	+89
10	Царсько-сельське	65	94	18	177	68	77	48	–	193	65	102	29	30	3	–	229	+16	+36
11	Ярославське	75	9	26	110	75	10	29	–	114	193	14	20	–	12	–	239	+4	+125
	Разом	**654**	**434**	**423**	**1511**	**1035**	**367**	**211**	**59**	**1672**	**1383**	**454**	**154**	**46**	**37**	**103**	**2177**	**+161**	**+505**

З наведених даних видно, що і на початку XIX ст. продовжує збільшуватись кількість учениць в жіночих училищах. Значно збільшились Ярославське, Полоцьке, Мінське,

Казанське, Іркутське училище, що свідчило як про бажання доньок духовенства отримати освіту, так і про успіхи державної політики зміцнення позицій Православної церкви у віддалених регіонах імперії. Стосовно фінансування жіночої освіти, то очевидною є тенденція збільшення кількості «своєкоштних» учениць та стипендіаток. Це ще раз підкреслює прагнення духовенства дати освіту своїм дітям навіть і за власний кошт.

У 1913-1914 н.р. в 11-ти жіночих училищах духовного відомства, що перебували під опікою російської імператриці, навчалося 2 177 осіб, для навчання і виховання яких було залучено 218 осіб. З усіх категорій вихованок найбільше було тих, що навчалися за власні кошти – 1383 дівчини. На казенному утримані перебували 454 вихованки. У цьому навчальному році випускниць було 220 осіб і найбільша кількість з них – 88 осіб – пішли вчителювати в навчальні заклади Духовного відомства. Майже стільки ж – 84 особи – стали вчительками в школах інших відомств. І тільки 48 випускниць продовжували освіту в інших навчальних закладах. Отже, з впевненістю можна твердити, що вказані училища, як привілейовані навчальні заклади, готували учительські кадри переважно для шкіл Духовного відомства.

Керівний та педагогічний корпус жіночих училищ Духовного відомства у 1913-1914 н. р. складали 1218 осіб. В училищах навчалося 2177 вихованок, з яких: 454 були на казенному утриманні , 46 – на напівказенному, 103 утримувались єпархіальними коштами, 154 особи були стипендіатками, 37 – напівстипендіатками. Усі решта навчалися і виховувались за батьківські кошти [5, с.240].

Та окрім 13-ти привілейованих духовних училищ функціонували звичайні жіночі училища для доньок православного духовенства. Вони перебували у віданні духовенства єпархій, тому і називались єпархіальними. Їх кількість у різні роки була різною, але у означених нами хронологічних межах складала від 40 до 72.

У 1887-1888 н. р. єпархіальних жіночих училищ було 40. З них 31 училище мали шестикласний склад з річними курсами в кожному класі, 4 – трикласний склад з дворічними курсами і 5 – поступово переходили на шестикласну структуру [6, с.318].

У 1893 -94 н. р. діяло вже 49 єпархіальних духовних училищ. У них навчалося 12 413 дівчат, в т.ч. 10 451 особа з духовного стану, що становило 84,1%, і 1962 (15,8%) представниць інших суспільних станів. 9883 (або 79,6%) училищні вихованки мешкали в гуртожитках, а решта значились «приходящими» і жили з батьками чи родичами.

На повному єпархіальному утриманні перебувало 3 179 вихованок (25,6%) на половинному – 447, або 3,6% і 576 осіб (4,6%) утримувались в училищах за рахунок заснованих благочинниками стипендій.

Для проходження старшими ученицями педагогічної практики при 28-ми училищах діяли експерементальні школи, які були влаштовані за зразком церковно-парафіяльних. При 5-ти училищах діяли недільні школи, а при 4-ох існували приюти для малолітніх дітей.

Про затребуваність цієї ланки освіти свідчило те, що в 19-ти училищах, аби не переповнювати класи, відкрито паралельні. Усього налічувалось 56 паралельних відділень, що прирівнювалось до 9-ти самостійних училищ.

Утримання в 1893-94 н. р. 49-ти жіночих єпархіальних училищ обійшлося в 1 870 000рублів [7, с.334].

У 1895- 96 н. р. єпархіальних жіночих училищ було вже 51. При 21 училищі існували паралельні, класи, яких налічувалось уже 68. Вихованок налічувалось 13617, що на 1204 більше, ні у минулому навчальному році. Соціальний склад учениць був таким: 11536 (84,7%, майже як і в попередньому році) осіб складали представниці духовного стану і 2040 (14,98%) осіб представляли інші суспільні стани. Із загальної кількості учениць 10 856 (79,7%) були забезпечені училищними гуртожитками, а 2761 (20,2%) особа мешкали з батьками чи родичами. На 214 осіб, у порівнянні з минулими навчальним роком, збільшилась кількість тих, хто перебував на повному єпархіальному утриманні. Їх було 3 393 особи, або 24,9%. Стипендіаток було 790 осіб, 750 дівчат перебували на половинному утриманні, 5 923 мешкали в училищних гуртожитках як власнокоштні пансіонерки.

Збільшення кількості учениць вело до розширення училищ, відкриття паралельних класів і , закономірно, збільшення коштів на їх утримання. У 1893-94 н .р. це було 1 870 000 руб., в 1895-96 н. р. – 2014039 руб., в 1896-97 н. р. – 2 214 878 рублів [8, с. 201].

У 1900 р. єпархіальних жіночих училищ було 53. В них навчалося 16021 учениця, з яких – 14 235 із духовного і 1786 з інших станів, що становило відповідно – 88, 8% і 12, 5%. Найбідніші учениці в кількості 3662 були на повному єпархіальному утриманні, а 990 – на половинному. Окрім того, 868 учениць утримувались в училищах за рахунок заснованих благочинних стипендій. На фінансування єпархіальних жіночих училищ витрачено 2 368 442 руб. 45 копійок [9, с. 298].

Новим у роботі жіночих єпархіальних училищ було те, що попри традиційні навчальні предмети, в усіх училищах введені рукоділля та музика, а в 7-ми училищах – іконопис та малювання. В деяких училищах вивчалось садівництво і огородництво, а також основи гігієни. Ще в деяких училищах запроваджувалось чергування учениць в лікарні, як правило, при прийомі хворих. Чергові учениці під керівництвом лікаря робили перев'язки, промивали рани, готували деякі ліки. До того ж відмічалося, що усе це робилось з великим старанням.

У 1911-1912 н. р. єпархіальних жіночих училищ налічувалося вже 68, а з приєднанням до них 1-го і 2-го Київських жіночих училищ Духовного відомства, які, маючи таку назву і перебуваючи як інші 11 жіночих училищ Духовного відомства під опікою імператриці Марії Федорівни, керуються загальним статутом єпархіальних жіночих училищ, разом числилось 70. З них 63 училища мали повний шестикласний склад. При 47 училищах діяв VII додатковий педагогічний клас. Основних класів налічувалось 471, паралельних 204 при 41 училищі. Всього ж основних і паралельних класів налічувалось 675.

В училищах навчалося 26 512 осіб. Серед них було: 26 316 (99,3%) – «русских», 187 (0,7%) – «инородцев» і 9 осіб іноземців [10, с. 267]. З 26 316 «русских», дітей духовенства було 23 580 осіб (89,6%) і 2736 (10,4%) осіб представляли інші суспільні стани.

Училищними гуртожитками були забезпечені 21 555 осіб, або 81, 3% учениць. З батьками і родичами проживали 3 447 учениць (13,0%), винаймали житло 1510 осіб. На повному єпархіальному утриманні було 5 316 осіб (20,0%), на половинному – 1024 особи, інші види допомоги від духовенства мали 918 осіб, на кошти благодійників утримувались 926 учениць. А 18328 осіб (69,1%)навчались за власні кошти.

Навчально-виховний процес у 1911-1912 н. р. забезпечувало 2187 осіб і 87 лікарів. Серед них викладачів обов'язкових предметів було 826, виховного персоналу – 898 і викладачів не обов'язкових предметів – 308.

Випускниць єпархіальних жіночих училищ у 1911-1912 н. р. налічувалося 3192 особи. З них учителювати в церковнопарафіяльні школи пішли 900 осіб (28,1%), учителями земських і міністерських шкіл стало 547 осіб (17,1%) і для продовження навчання у вищі світські навчальні заклади вступило 139 осіб (3,3%). Таким чином, майже третина випускниць поповнили ряди вчительства церковнопарафіяльних шкіл і значна частина стала вчителями державних та земських шкіл.

У 1913-1914 н. р. єпархіальних жіночих училищ налічувалося 72. Окрім вивчення обов'язкових предметів, в багатьох училищах викладались і не обов'язкові. Як правило, це були нові мови та музика. Але у 2-х училищах вивчалася латинська мова, у 3-х – історія мистецтв, у 6- ти – історія іноземних літератур, в 4-х – «инородческие языки», у 4-х – хімія, у 6-ти – сільське господарство, садівництво та городництво і т. д. Стан жіночих училищ Духовного відомства та єпархіальних у морально-релігійному відношенні за звітний рік можна вважати цілком задовільним, – підкреслювалось у звіті Обер-прокурора Св. Синоду імператору [11, с. 245]. Спільними зусиллями вихователів та учителів в учениць створювався та підтримувався релігійно-моральний світогляд. Вихованки сумлінно виконували свої релігійно-моральні обов'язки, прагнучи розвивати в собі добрі навики. Цьому сприяв як сам устрій училищного життя, так і встановлені в училищах порядки. Щоденні загальні вранішні та вечірні молитви, обов'язкова присутність на богослужіннях в училищних храмах, участь у читанні і співі на кліросі, дворазове, а у деяких училищах і триразове виконання християнського обов'язку сповіді та св. причастя – усе це сприяло утвердженню необхідної для учениць релігійності.

Окрім організації навчального процесу та турбот про фізичний розвиток вихованок, в обов'язки адміністрації входило і влаштування дозвілля та відпочинку дівчат. З цією метою в багатьох училищах проводились літературно-музично-вокальні вечори та різноманітні читання, які окрім задоволення, сприяли розвитку естетичного смаку, привчали учениць до правильної та виразної передачі художніх творів, до вміння вести себе в товаристві. Значними

подіями в житті вихованок училищ були урочистості з нагоди дня народження імператриці. Пізнавальний інтерес та позитивні емоції викликали паломництва та екскурсії, які, як правило, здійснювалися до великих монастирів.

Таким чином, система духовної освіти для дівчат православного сповідання в кінці XIX – на початку XX ст. активно розвивалась. Як свідчать систематичні показники, чисельність учениць і привілейованих жіночих училищ, і єпархіальних невпинно зростала. Окрім чинників об'єктивного характеру (демографічних, соціальних тощо,) це зумовлювалось як зацікавленням держави (підготовка учительських кадрів, відповідного спрямування сімейне виховання та ін.), так і збільшенням суспільного інтересу до поширення освіти.

Статистичні виміри системи жіночої освіти варто поглибити, так як подібні дослідження у ширших хронологічних межах уможливлять виділення особливостей освіти жінок, ілюструватимуть державну політику в освітянській сфері та й, загалом, доповнять загальну характеристику соціально-культурного процесу певного відтинку історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Милюков П. Очерки по истории русской культуры. /П. Милюков // – СПб., 1905. – Ч. II: Церковь и школа (вера, творчество, образование). – 402 с.
2. Андреева Е.А. Возникновение и развитие епархиальных женских училищ в Росии (середина XIX – начало XX века): дис. …канд. пед. наук. / Е.А. Андреева. – М., 2000. – 21 с.
3. Степаненко Т.В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до педагогічної освіти / Т.В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 13 – С.184-196
4. Казьмирчук М.Т. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861-1197 р.р.): Монографія. / М.Т . Казьмирчук .– К., 2011. – 399с.
5. Всеподданейший отчет за 1914год / Обер–прокурор Святейшего Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – Петроград: Синодальная типография, 1916.– 328, 240 с.
6. Всеподданейший отчет за 1888 – 1889 годы / Обер–прокурор Святейшего Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – СПб.: Синодальная типография, 1891.– 474, 318 с.
7. Епархиальные женские училища // Всеподданейший отчет за 1893– 1894 годы / Обер–прокурор Святейшего Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – СПб.: Синодальная типография, 1891.– 474, 334 с.
8. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода за 1892-1893 г. СПб.: Синод, тип., 1895. – 601, 201с.
9. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1892-1893 г. – С.298// Епархиальные женские училища. – С.298-304
10. Всеподданнейший отчет. за 1910 г. СПб.: Синод, тип., 1913. .– 338, 267 с.
11. Всеподданейший отчет за 1914год / Обер–прокурор Святейшего Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – Петроград: Синодальная типография, 1916.– 328, 245 с.

Kukuruza A.V. The system of theological education for women of Orthodox confession in the late XIX – early XX centuries: statistics.

The author uses official statistics on religious education of the Orthodox clergy daughter to show the dynamics in the quantity of clerical departments students and educational process maintenance in the late XIX – early XX centuries. The article delineates female colleges of spiritual authority under the patronage of the Empress and female colleges of the eparchial subordination. Although the organization of educational process was only slightly different in the two types of schools, 13 schools of spiritual authority were privileged schools for clerical girls. The increase in the number of students was convincing evidence of the desire of the clergy to improve the educational level of their children, which reflects the general trend of social development.

Key words: ober-prosecutor, Spiritual authority, the Eparchial Women's College, scholarship students, inspector of classes, matron of infirmary, honorary keeper of the economic department, the eparchial funds.

Кукуруза А.В. Система духовного образования для женщин православного исповедания в конце XIX – начале XX вв.: статистические измерения.

Используя официальную церковную статистику о духовном образовании дочерей православного духовенства, автор статьи показывает динамику численности учащихся учебных заведений духовного ведомства и обеспечения образовательного процесса в конце XIX – начале XX века. Дает отдельную характеристику женским училищам духовного ведомства,

которые находились под патронатом русской императрицы, и женским училищам епархиального подчинения. Хотя организация образовательного процесса мало отличалась в этих двух типах училищ, все же 13 училищ духовного ведомства были привилегированными учебными заведениями для девиц духовного состояния. Увеличение количества ученического контингента было убедительным свидетельством стремления духовенства к повышению образовательного уровня своих детей, что соответствовало общим тенденциям общественного развития.

Ключевые слова: Обер-прокурор, Духовное ведомство, епархиальные женские училища, стипендиатки, инспектор классов, лазаретна надзирательница, почетный блюститель по хозяйственной части, епархиальные средства.

УДК 94(477)"18"+268

М.М. Янчук

ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС У ПОЧАТКОВИХ ЦЕРКОВНИХ ШКОЛАХ XIX СТ.

У статті показані особливості освітнього процесу в церковнопарафіяльних школах XIX століття. Підкреслюється, що не дивлячись на основне завдання школи – озброєння учнів знаннями, основною метою початкових церковних шкіл визначалося релігійне виховання, що розумілось тоді як формування релігійного світогляду та відданості самодержавству. Звертається увага на те, що, вирішуючи для себе таке важливе питання, уряд не планував виділення коштів для цього. Відкриття початкових церковних шкіл було визначене як обов'язок парафіяльного духовенства, а матеріальне забезпечення цієї справи покладалося на міські та сільські товариства.

Ключові слова: церковнопарафіяльні школи, православне духовенство, релігійне виховання, Обер-прокурор, Святійший Синод, законовчитель.

Сучасні виклики щодо реформування освітянської сфери закономірно актуалізують дослідження історичного досвіду функціонування системи освіти в минулому. У XIX ст. теж мали місце спроби реформувати освіту. Правда, завдання були дещо іншими, але мотиваційні чинники, реформаторські потуги та державна освітня політика заслуговують на увагу та вивчення. Тоді, як і тепер, на хвилі суспільних вимог держава змушена була повернутися до проблем школи в цілому. Але започаткувавши реформи, державна влада переклала значну частину питань на Православну церкву, яка, як надто заполітизована, мету освітнього процесу трактувала відповідно до своєї ролі в суспільстві. Відповідно до формулювання мети здійснювались і перетворення у системі шкільної освіти.

Проблема ролі Православної церкви в культурно-освітніх процесах XIX ст. має доволі велику історіографію. У наукових працях В.Й. Борисенка [1], С.П. Стельмах [2], С.О. Гладкого [3], В.Денисенка [4] та ін. викладено результати досліджень місця і значення Православної церкви в освітній сфері, висвітлюється державна політика щодо шкільної освіти, показана діяльність православного духовенства щодо організації шкільної мережі тощо. Чимало публікацій присвячено регіональним аспектам освітньої діяльності православного духовенства. У полі зору дослідників був і навчальний процес в церковних школах. Але організація навчального процесу в значній мірі залежала від основної освітньої мети. А дослідження цього аспекту ще не можна вважати завершеним.

Тому завданням автора даної статті було увиразнення процесу реформування системи початкової церковної освіти в XIX столітті з акцентуванням уваги на формулюванні основної освітньої мети.

Традиційно склалося так, що саме православне духовенство з усіх освічених суспільних станів найтісніше спілкувалося з простим людом. Виконання фунуцій духовенства – церковнослужіння, проповідницька діяльність – значною мірою залежало від рівня освіченості народу. Безбожність та забобонність більш притаманні неграмотним людям. Тому, з метою полегшення виконання своїх обов'язків, духовенство було зацікавлене і піклувалося поширенням освіти. Та у процесі одержавлення церкви освіта, як процес опанування певними

знаннями, теж ідеологізувалась. Тому мотиваційні чинники освітньої діяльності православного духовенства до зросійщення церкви і потому були різними.

Як підкреслював відомий вчений В. Певницький, здавна, з часу утвердження християнства на українських землях, церква була головним і єдиним провідником освіти в народні маси. Перші школи влаштовувались при храмах і були тісно пов'язані з церквою. Служителі церкви, – наголошував він, – були улюбленими учителями народу, і тільки духовний стан, що більше за інших був грамотним й освіченим, давати освіту народу [5, с.3].

Зміст освіти церковних шкіл на початковому етапі їх утворення (у означених хронологічних межах нашого дослідження йдеться про першу половину XIX ст.) – це окремий сюжет, який, практично, досліджений у науковій літературі. У нововиявлених історичних джерелах підтверджується загальна характеристика початкової церковної школи як такої, де панувала схоластика, механічне зазубрювання учнями часто незрозумілих текстів тощо. Ще однією ілюстрацією цьому можуть бути недавно опубліковані щоденники відомого громадського діяча, батька археолога та одного із засновників музейництва в Україні Петра Курінного, П.Ф. Курінного. Його шкільна наука розпочалася восени 1861 року і у своєму щоденнику він занотував про неї таке: «На початку наука давалася дуже тяжко. Ми вчилися слов'янській граматиці зі слов'янською вимовою літер і слів. Доводилось виучувати все напам'ять. Тбю, нью, тлю, тля, брж, држ і т.д. Доводилось умудрятись так цілими тижнями і вся наша школа голосно і так дружно, що чути було на вулиці, викрикувала усю цю мудрість. Справжній «клекіт», кажуть мужики... А далі все більше і більше: «склади», слово – титл, різні «кавики» і «єрки» з «дивовижними знаками» складали вже вищу мудрість. За три місяці ми вже сміялися з азбучників: «аз, буки, буряки, печена каша», «тью, нью, тою, тля, з'їли вовки попове теля, іжиця, дубець близиться» [6, с. 17].

Щодо появи початкових церковних шкіл, то у переважній більшості населених пунктів вони утворювались з волі церковного кекрівництва. Як підкреслював один з учасників реформи 1864 року П. Мілюков, «хто не знає, що відкриття шкіл відбувалось не добровільно, а за розпорядженням єпархіального начальства, і що в одній єпархії було навіть оголошено, що якщо місцеві священики негайно не відкриють шкіл чи не будуть навчати дітей, то начальство найме учителів за кошти місцевого притчу [7, с.375-376]. Які школи відкривались у такий спосіб, видно із заяви іншого експерта тієї ж реформи В. Куломзіна. Він зазначав, що спочатку народ у ці школи посилав дітей з радістю, але невдовзі отримав велике розчарування. Священики і церковнослужителі, замість навчання, іноді примушували дітей рубати дрова, возити воду і корм худобі, взагалі займатися хатньою роботою; навчання йшло в'яло, за дітьми не було ніякого нагляду; школи, за незначним виключенням, пустіли та зачинялись [7, с. 376]. Звичайно, подібні випадки мали місце, але вони не можуть загалом характеризувати школи, так як відомо чимало прикладів сумлінної праці парафіяльних священиків.

Та все ж, в цілому, освіта на українських землях першої половини XIX ст. була не відділеною від церкви сферою духовної культури і майже повністю перебувала в межах релігійно-церковних впливів. Це проявлялося в тому, що державні заходи адміністративно і духовно підпорядковували освіту всіх рівнів православно-церковній владі; освіта існувала в державі переважно як релігійно-духовна: ідейно домінуючим змістом програм наявних навчальних закладів були християнські ідеї та концепції; викладацькі функції освітніх закладів усіх рівнів виконувалися, здебільшого, православним кліром або ж чернецтвом. Основна маса училищ та шкіл була організована при церквах, монастирях і значною мірою фінансувалася парафіями та парафіянами [8, с.271]. Про увагу держави до початкової освіти у першій половині XIX ст. доводиться говорити досить стримано. Підтримуючи традицію єдності церкви та освіти, державна влада здійснювала деякі організаційні заходи. Одним з них було створення в жовтні 1817 р. Міністерства духовних справ і народної освіти, яке, однак, виявилося малоефективним. Упродовж першої половини XIX ст. увага держави до церкви лише декларувалася, так як насправді царська адміністрація усіляко намагалася перекласти налагодження ефективної системи освіти на церкву, духовенство, сільські та міські громади.

На хвилі реформ 60-х років XIX ст. започатковано зміни і в системі освіти. Обговорення реформи початкової школи у 1864 р. відбувалось так само як і обговорення статуту середніх навчальних закладів. Спеціальний комітет і Учбовий комітет при Св. Синоді розробили два абсолютно протилежні проекти організації початкової освіти. І один, і інший сходились на тому, що справа народної освіти є справа самого народу… Обидва проекти не допускали і

думки про введення початкових шкіл в державний бюджет, як були введені гімназії у 1804 р. та повітові училища в 1828 р. [7, с. 376]. Все ж відкриття початкових шкіл стало обов'язковим для сільських та міських громад, а в разі потреби, їм мала надаватись допомога в уплаті праці учителя. Не торкаючись питань створення нормативної бази освіти, демократизації та лібералізації системи освіти, що позитивно впливало на якість освітнього процесу, все ж наголосимо, що і в пореформений час організація початкової освіти стала обов'язком духовенства.

У другій половині XIX ст. з'явилися державно-синодальні акти, які реформували систему освіти, утверджували нові підходи і форми організації цієї справи у дусі російської державної церковності. В 1864 році вийшло «Положення про початкові народні училища». Відповідно до програми цих училищ, освіта в них мала бути «переважно церковно-релігійною» і включати читання, письмо, арифметику, Закон Божий, російську мову та російську історію, церковний спів. За мету вивчення Закону Божого ставилася «просвіта в своїй вірі» і моральне виховання. Грамоти школярі мали вчитися за Псалтирем церковно-слов'янського друку, а згодом – за Євангелієм цивільного друку [9, с. 391].

На сторінках церковної періодики відзначалося, що імператор покладав надію на духовенство, яке спонукалося до посилення просвітницької діяльності, що є виразом довіри уряду до нього [7, с.7]. Але метою освітньої діяльності мало стати не лише озброєння дітей певною сумою знань, а в більшій мірі відповідне ідейне спрямування. Наголошувалося, що діти парафіян мають бути предметом особливої турботи священика, так як вони є для нього «самим податливим матеріалом», на який він найбільше може впливати [7, с.12]. Неодноразово підкреслювалось, що на парафіяльного священика покладаються великі надії як вищої духовної, так і державної влади у підвищенні моральних сил простого народу. При цьому вказувалось саме на початкову шкільну освіту, як на один із чинників, що може суттєво допомогти священику у досягненні головної мети в його служінні. Висловлювались переконання, що шляхом поширення грамотності серед народу легко буде сформувати правильне розуміння християнських обов'язків. Окрім того, наголошувалося, що тоді люди отримають корисні знання щодо підвищення ефективності їх праці. Тобто, правильною постановкою початкової народної освіти передбачалося досягнути двох результатів: підвищення моральності простого люду та поліпшення його матеріального становища [10, с.143].

Так, декларуючи необхідність поширення освіти серед народу, державно-церковна влада все ж пріоритетним вважала виховання вірнопідданих громадян. І головна мета, якій підпорядковувалась просвітницька діяльність священиків- учителів, офіційно була сформульована так: щоб в серцях і умах дітей-школярів утвердити істинну віру і благочестя, повагу до Православної церкви та її настанов на самовіддану вірність царю і державі [11, с. 54]. Тобто не освіта як засвоєння наукових знань, а формування релігійного світогляду та відданість самодержавству визначали сутність освітнього процесу. Підтвердження цьому містять офіційні документи найвищого церковного керівництва.

У звіті Обер-прокурора Св. Синоду за 1888-1889рр. відмічалося, що церковні школи прагнули в більшій чи меншій мірі досягти головної мети – утвердження серед народу православного вчення, віри та християнської моралі. Привчені до обов'язкового читання вранішніх, перед читанням уроків, і вечірніх молитов, учні церковнопарафіяльних шкіл зобов'язані обов'язково відвідувати храм Божий у недільні та святкові дні. У хороших школах учителі збирали учнів за годину-другу до початку вечірнього богослужіння, готували їх до читання та співу в церкві, супроводжували, керували ними та слідкували за їх поведінкою. У багатьох школах старші учні, з благословення єпархіальних преосвященних, одягали в церкві стихарі і прислужували при богослужінні. При багатьох церковнопарафіяльних школах в недільні та святкові дні проводились позабогослужбові бесіди, які, до того ж, супроводжувались співом. Користь від них очевидна, але важливо і те, що багато людей не зловживали своїм вільним часом. У великих парафіях при церковнопарафіяльних школах відкривались ще й недільні школи для дорослих.

Таким чином, церковні школи ставали не тільки розсадником грамотності серед народу, а й центром виховання підростаючого покоління в дусі віри та церкви православної. Школи впливали і на дітей, і на їх батьків. У звіт Обер-прокурора Св. Синоду потрапили слова спостерігача за школами 3-го округу Уманського повіту, який підкреслив, що «в той семье, где

есть мальчик, учившийся в школе, уже нельзя встретить таких членов, которые бы читали молитвы не правильно, а тем болем искаженно» [12, с. 358]. В офіційних звітах наголошувалось, що селяни люблять церковну школу насамперед за те, що в ній діти навчаються читати часослов і псалтир, співати молитви, привчаються до відвідування храму Божого, засвоюють добрі звички тощо.

Підтримуючи школи, єпархіальні училищні ради забезпечували їх додатковою літературою для позакласного читання. Київська Єпархіальна Училищна рада в 1889 році розіслала у 115 шкіл спеціальні бібліотеки, кожна з яких складалася з 130 назв книг для позакласного читання [12, с. 361].

В наступні роки виховна мета церковної освіти все більше конкретизувалась. «Главная и самая важная забота законоучителей, заведующих школами и учителей состояла в том, чтобы пробудить, развить и утвердить в учащихся чувства любви к Богу, Св. Церкви, ея уставам и священнодействеями, чувства верноподданической преданости и любви к Царю и отечеству, любви к родителям, вежливое и почтительное обращение со старшими и кроткое, ревное – со сверстниками и младшими», – підкреслювалось в офіційному документі [13, с. 517]. Для досягнення цієї мети сам спосіб викладання головного предмета в школах – Закону Божого – мав характер релігійно-виховний. Законовчителі старались, щоб істини християнської віри сприймались не лише розумом, а й серцем; священна історія викладалася в живих оповіданнях, з яких діти могли б винести моральні уроки: особливо законовчителі мали турбуватися, щоб в серцях учнів ясно і твердо закарбувалися фрагменти життя Ісуса Христа, як взірець праведного життя. При вивченні молитов мала звертатись увага на їх розуміння і малось на увазі таке налаштування дітей, щоб молитва стала потребою їх душі. В школах вводились молитви перед навчанням та по його завершенні.

Неослабна увага приділялась влаштуванню шкільних бібліотек. Станом на 1894-1895 н.р. Київська єпархія відносилась до трьох єпархій (ще Архангельська і Донська), на території яких усі церковні школи мали бібліотеки [14, с.387].

Для забезпечення церковних шкіл підручниками та посібниками ще у 1891 році Училищна рада при Св. Синоді сформувала книжковий склад, що передбачало здешевлення книг та цільову їх доставку у шкільні бібліотеки. У 1894 році з цією ж метою була створена спеціальна Видавнича Комісія, яка в перший рік свого існування безкоштовно розіслала в єпархіальні училищні ради 1607000 примірників навчальних книг на суму 192325 руб., а потім на вимогу училищних рад було розіслано ще 939949 примірників підручників загальною вартістю 131848 рублів. Окрім безплатних поповнень бібліотек училищні ради закупили ще 862854 примірники книг на суму 159356 рублів. У 1894 і 1895 роках Видавнича Комісія безплатно розіслала для шкільних бібліотек 64000 примірників книг під назвою «Приходская Библиотека» загальною вартістю 15610 рублів [14, с.388].

Та навчання дітей не вичерпувало завдань церковної освіти. Як підкреслювалось в офіційних документах, «церковно-приходская школа ставит себе задачей не только обучение детей, но и в особенности воспитание их посреди скудной хрестьянской среды и грубой обстановки: сообщение им добрих религиозных и нравственных начал и стремлений, добрих привычек, приучение их к порядку и опрятности, возбуждение в них умственного и нравственого интереса в соответствии с той жизнью и деятельностью, какая предстоит им. Главным средством для возвышения духа в детях полагаетса – церковное богослужение, с сознательным в нем участием и пение, воспитательное действие коего в особенности благодетельно и простирается не только на детей, но чрез них на родителей их и на всю деревню. Чрез учеников благотворное влияние церковной школы распространяется и на взрослое население. Внимательным церковным стоянием дети подают добрый пример прежде всего членам своей семьи, а участие детей в церковном чтении радует родителей, привлекает их к розумному чтению» [15, с.239].

У 90-ті роки XIX ст. спостерігалося піднесення релігійно-церковної освітньої активності в Україні, яке зумовило збільшення кількості шкіл усіх типів. У 1890р. у дев'яти українських єпархіях діяло 9 семінарій та 30 духовних училищ. А про мережу початкової освіти можуть свідчити такі дані: за загальної по імперії кількості учнів церковнопарафіяльних шкіл, що припадали на 1 тис. жителів православного віросповідання, – 7,5 учня, у Київській, Подільській, Волинській єпархіях цей показник був відповідно 25,0, 22,9 та 16,0 учнів. На кінець століття церковнопарафіяльні школи, що становили близько 80% усіх початкових шкіл,

кількісно значно перевищували школи Міністерства народної освіти. Магістральним завданням шкіл у парафіях залишалось утвердження в народі православного вчення, християнської моралі, а уже потім – ознайомлення з початковими знаннями. Хоч релігійні цілі були домінуючими, все ж тягар утримання шкіл духовенство прагнуло перекласти на селян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х рр. XIX ст. / В.Й. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 155с.
2. Стельмах С.П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60-е – 90-е гг. XIX в.: Автореф. дис… канд. истор. наук: 07.00.02 / Киевский Госунивер. им. Т.Г. Шевченко. – К., 1991. – 19с.
3. Гладкий С.О. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX ст. / С.О. Гладкий. – Запоріжжя, 1997. – 50с.
4. Денисенко В. Проблеми релігійної освіти в Україні (за матеріалами релігійної періодики XIX ст. / В. Денисенко // Українознавство. – К., 2007. – №4. – С. 156-160.
5. Певницкий В. Отношение приходського духовенства к делу народного образования / В. Певницкий // Церковно-приходская школа. – 1891. – Кн. 1. – С. 3-15.
6. Умань та уманчани очима П.Ф. Курінного (з особистих щоденників за 1898-1917рр.) / За ред. Ю.В. Торгала, Л.Д. Гарбузової. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2013. – 344с.
7. Милюков П. Очерки по истории русской культуры. Часть II. Церковь и школа (вера, творчество, образование) / П. Милюков. – С. Петербург, 1905. – 402 с.
8. Історія релігій в Україні: У 10-ти т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К.: Український центр духовної культури, 1996-1999. Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова, 1999. – 560 с.
9. Программа обучения в церковно-приходских школах Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – №12. – С. 391-394.
10. Л.Ш. Учитель начальной народной школы как сотрудник священника по благоустроению приходской жизни // Руководство для сельских пастырей. – 1888. – №21. – С. 142-150.
11. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Свят. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1901 г. – СПб.: Синодальная тип., 1905. – 337 с.
12. Всеподданейший отчет Обер-прокурора… за 1888-1889 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1891. – 474с.
13. Всеподданейший отчет Обер-прокурора… за 1892-1893 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1895. – 601с.
14. Всеподданейший отчет Обер-прокурора… за 1894-1895 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1898. – 427с.
15. Всеподданейший отчет Обер-прокурора… за 1896-1897 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1899. – 279с.

Yanchuk M.M. The educational process in elementary church schools in the XIX century.

The article focuses on the features of the educational process in parish schools of the XIX century.The author emphasizes that despite the main task of the school – providing students with knowledge, the main purpose of church schools was religious education then understood as the formation of religious belief and commitment to autocracy. Attention is drawn to the fact that in such an important issue the government still didn't plan to provide funds for this purpose. Opening of elementary church schools was the duty of the parish clergy and material support of the case was entrusted to the urban and rural communities.

Keywords: parish schools, Orthodox clergy, religious education, the ober-prosecutor, the Holy Synod of the law.

Янчук М. М. Образовательный процесс в начальных церковных школах XIX в.

В статье указаны особенности образовательного процесса в церковноприходских школах XIX века. Подчеркивается, что несмотря на основную задачу школы – вооружение учащихся знаниями, основной целью начальных церковных школ было религиозное воспитание,которое понималось тогда как формирование религиозного мировоззрения и преданности самодержавию. Обращается внимание на то, что решая для себя такой важный вопрос, правительство не планировало выделение средств для этого. Открытие начальных церковных школ определялось как обязанность приходского духовенства, а материальное обеспечение этого дела возлагалось на городские и сельские общества.

Ключевые слова: церковно-приходские школы, православное духовенство, религиозное воспитание, Обер-прокурор, Святейший Синод, законоучитель.

УДК 262.1-055(477.41)

В.С. Тацієнко

СІМ'Я ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглядається сімейний побут православного парафіяльного духовенства Київської єпархії XIX – початку XX ст. Зроблено спробу проаналізувати один з головних аспектів повсякденного життя – шлюбно-сімейні стосунки осіб духовного стану, зокрема, умови укладення шлюбів. З'ясовано, що безшлюбність парафіяльного духовенства сприймалася виключно як негативне явище, шлюби укладались, як правило, всередині духовного стану, часто з прагматичних розрахунків. Акцентується увага на родинному укладі та дозвіллі сімей.

Ключові слова: православне парафіяльне духовенство, Київська єпархія, шлюб, сім'я, консисторія, митрополит.

В останні десятиліття у вивченні історичного минулого все більше посилюється інтерес до історії повсякденності. Все більше уваги потребує дослідження звичного, повторюваного, побутового, такого, що уявляється «нормальним» у контексті існування певного суспільства в конкретний проміжок часу [1, с. 48]. Елементом повсякденності суспільства є шлюбно-сімейні стосунки та сімейний побут. Для парафіяльного духовенства сім'я була не менш важливою складовою життя, як і професійні обов'язки.

Це не нова тема в історіографії, так як уже накопичено певний досвід її розпрацювання. Сімейний уклад та родинні стосунки духовенства досліджують Т. Г. Леонтьєва [2], Н. Г. Пилипенко, Л. Ю. Посохова [3], Б. О. Опря [4], Б. М. Миронов [5]. Та виявлення нових джерел потребує введення їх в науковий обіг, що сприятиме поглибленню дослідження даної проблеми.

За православною канонічною традицією для юнака духовного стану одруження було обов'язковим. Тому випускник семінарії перед отриманням місця служби спочатку мав знайти наречену. Безшлюбність парафіяльного духовенства засуджувалась і сприймалася виключно як негативне явище. Варто зауважити, що рукопокладений у священицький сан (священик, диякон) одружуватись вже не міг [6, с. 183]. Церковнослужителі ж мали право вступати до шлюбу перебуваючи на посаді причетника.

Умовами для одруження були: досягнення 18-річного віку для юнаків та 16-річного для дівчат, розумове здоров'я, дозвіл батьків чи опікунів, взаємна згода (заборонялось примушування до вступу в шлюб), відсутність родинних зв'язків [6, с. 183-184, 187]. Юнак, який бажав одружитися, був зобов'язаний звернутись за дозволом до єпархіального архієрея, і у випадку позитивного вирішення духовна консисторія видавала спеціальне свідоцтво – білет на вступ у шлюб [7, с. 108]. Одруження без згоди єпархіального керівництва тягнуло за собою серйозне покарання. Наприклад, студент Київської духовної семінарії С. Августинович за те, що 1841 р. одружився «сам по себе, без дозволения начальства и благословения родителей» був виключений не тільки з семінарії, а й духовного стану, хоча шлюб було визнано дійсним [8, арк. 6, 19 зв., 23].

Шлюби укладались, як правило, всередині духовного стану, за чим слідкувала вища церковна влада. Прикладом тому є донесення благочинного Васильківського повіту Київської єпархії П. Зражевського до Св. Синоду про те, що діти священно- і церковнослужителів, які закінчили навчання в Київській духовній академії, не бажали одружуватись на дівчатах з духовного стану, а «льстясь на приданное вступают в супружество с дочерьми киевских мясников, сапожников и даже помещичьих подданных», внаслідок чого доньки кліриків виходили заміж за кріпаків і втрачали свої станові привілеї. На це Св. Синод 21 квітня 1804 р. видав указ про заборону таких шлюбів з метою користолюбства [9, арк. 2-3]. Ще одним яскравим прикладом такого контролю було взяття підписки 1821 р. з дячка містечка Кагарлика Київського повіту В. Блажевського, що він «кроме священно- и церковнослужительских ни на

ком из невест другого низкого состояния не будет женится под опасением за нарушение сего не достижения высшего сана» [10, арк. 3-4]. Все ж не поодинокими були випадки одруження синів кліриків на особах світського стану. Про це свідчить рапорт одного з благочинних Богуславського повіту, який у 1829 р. повідомляв Київську духовну дикастерію, про те, що в його окрузі збільшується кількість жіноцтва бідного духовенства і з часом буде недостатньою сума грошей, що виділяється для нього з єпархіального опікунства. А відбувається це тому, що юнаки духовного стану «женятся на благородных мещанках, а большая часть и на крестьянках, выкупая из подданства». Причому керуються при виборі нареченої не почуттями, а бажанням покращити своє матеріальне становище. У зв'язку з цим митрополит Євгеній, керуючись указом Св. Синоду від 21 квітня 1804 р., заборонив юнакам духовного стану одружуватись «с дочерми низкого состояния для корыстолюбия и таковые не будут производимы в высшие чины». Щоб такі шлюби не приховувались мали слідкувати благочинні. Також дане розпорядження було повідомлене студентам вищого відділення Київської духовної семінарії для уникнення подібних випадків у майбутньому [11, арк. 1-2].

Наречена священика мала володіти багатьма моральними чеснотами, бути порядною, чесною, вірною, ввічливою, шанувати чоловіка, не сперечатися з ним, особливо при сторонніх [12, с. 396]. Деякі дівчата не надто бажали одружуватись з майбутніми священиками, оскільки розуміли, що це означало для них відмову від світського та інтелігентного товариства, від невинних розваг і веселощів, альтернативою котрих мало стати занурення у господарські справи й сімейні турботи [4, с. 460]. За умови одруження священно-церковнослужителя на представниці іншого суспільного стану, вона переходила в духовний стан та отримувала всі його права і зберігала їх за собою навіть залишившись вдовою [6, с. 24]. Часто, після смерті чоловіка, сім'я залишалась у скрутному матеріальному становищі, виходом з якого міг бути новий шлюб. Наприклад, у 1877 р. вдова дячка просфірня с. Кам'янечого Уманського повіту, Євдокія Ольшевська, у проханні про дозвіл на вступ до другого шлюбу зазначала, що чоловік зможе забезпечити їх з донькою, оскільки вона отримує лише 15 руб. просфірницького жалування [13, арк. 1, 10]. Варто зазначити, що в такому разі за тодішнім законодавством жінка могла втратити свій привілейований статус і перейти в стан, до якого належав її чоловік [6, с. 24].

Поширеною практикою було отримання священиком парафії разом з дружиною. Адже часто приходи закріплювалися як за синами, так і за доньками заштатних, покійних кліриків. Якщо місце залишалося за донькою, то вона мала вийти заміж лише за семінариста, який отримував парафію як придане. В такому разі Київська духовна дикастерія зверталася до семінарського правління для повідомлення студентам-випускникам чи не бажали вони, одружившись, отримати місце [14, арк. 1-8; 15, арк. 2-14]. Це був один із видів соціальної допомоги, оскільки на утриманні священика була сім'я дружини. Поширеним варіантом одруження були домовленості між батьками та родичами [2, с. 46]. Таким чином, часто шлюб укладався з прагматичних розрахунків, а почуття відходили на другий план. Тому сучасники, в тому числі і з середовища духовенства, порівнювали сватання і сам шлюб з угодою. Необхідність одруження до рукопокладення і раціональність у виборі нареченої могли негативно впливати в подальшому і на сімейне життя [7, с. 108; 2, с. 47] та виконання духовенством своїх обов'язків. Варто наголосити, що така модель укладання шлюбу в той час сприймалась як звична і аж ніяк не етична.

22 травня 1867 р. Олександр ІІ відмінив спадковість місць в приходах [16, с. 145], а за законом 26 травня 1869 р. діти православного духовенства уже не належали до духовного стану [17, с. 70], що стало значним кроком до ліквідації станової замкнутості. 17 червня 1871 р., відповідно до закону 1869 р., було роз'яснено, що сини священно- і церковнослужителів, які не навчались в духовних навчальних закладах і не були членами причтів, могли вступати в шлюб на загальних умовах, не питаючи дозволу єпархіального керівництва. Однак, для членів причтів або учнів духовних навчальних закладів дозвіл був обов'язковим. При цьому зазначалось, що станова приналежність нареченої не має значення [18, с. 139-140]. Таким чином, реформа зруйнувала станові рамки, звільнивши синів та доньок духовенства від станової «повинності»: перших – від необхідності вибирати служіння церкві, других – від обов'язкового шлюбу з представниками свого стану [7, с. 466-467]. Все ж надалі станова відособленість духовенства продовжувала зберігатися, що підтримувалось і вищим церковним керівництвом. Свідченням цьому є публікації в церковній

періодиці, де наголошувалось, що кандидатам на священство не варто обирати дружину з мирянок, оскільки вони поступаються особам з духовних родин, і «в багатьох випадках дружина священика із світських стає перешкодою в його пастирській діяльності» [19, с. 111-114].

Якщо мирянам за тогочасними правовими нормами дозволялось одружуватись тричі [6, с. 186], то для священнослужителів був дозволений лише один шлюб. У разі смерті дружини вони мали залишатися вдівцями, утримуючись від спокус плоті. Це перетворювалось на проблему, коли залишалися малолітні діти, які потребували материнської турботи. З другої половини XIX ст. все частіше лунала думка про ліквідацію заборони на другий шлюб, але це сприймалося як нерозуміння, притаманне православ'ю подвижництва, не готовність жити за ученням Євангелія [20, с. 114]. Хоча, звичайно, траплялись випадки, коли священики мали недозволені стосунки та позашлюбних дітей [21, арк. 1-3].

Церковнослужителі мали право на другий шлюб [22, арк. 1-4; 23, арк. 1, 16], але втретє одружуватись заборонялось, хіба що за умови виходу з духовного стану. Показовою є справа дячка с. Шулякова Таращанського повіту І. Горбачевського, який у 31 рік, вдруге овдовівши, залишився з чотирма малолітніми дітьми. Не маючи нікого з рідних, хто міг би допомогти у вихованні та замінити матір, він у 1878 р. просив дозволу на третій шлюб. Київська духовна консисторія відповіла, що в званні причетника він не може отримати дозвіл «как несогласный с правилами церковными». Якщо ж одруження він вважає для себе необхідним, то має перейти з духовного стану в світський. Так, як І. Горбачевський все ж вирішив одружитись, то був звільнений з дячківської посади і отримав дозвіл на шлюб з накладенням епітимії [24, арк. 1, 7, 13].

Розлучення було можливим за наступних обставин: за проханням одного із членів подружжя у випадку доведеного перелюбу, нездатності чоловіка або дружини до подружнього життя, притягнення до кримінальної відповідальності, у випадку безвісної відсутності чоловіка або дружини [6, с. 195]. Варто наголосити, що до розірвання шлюбу в середовищі духовенства, церковне керівництво ставилося дуже категорично, тому це були радше поодинокі випадки. Так, за даними перепису 1897 р. в Київській губернії-єпархії з усіх кліриків розлученими були лише 8 осіб (2 чоловіки та 6 жінок) [25, с. 82].

Безумовно, домінуючу роль у родинних стосунках відігравав чоловік, що було закріплено і в сімейному законодавстві Російської імперії [3, с. 148]. На сторінках церковної періодики зазначалося, що сім'я має бути малою церквою для кожного пастиря, керувати якою він повинен не тільки на правах безумовного авторитету, а й на засадах суворого морального управління, істини, справедливості та любові [26, с. 4]. Дружина повинна була відповідати за атмосферу в родині, затишок у домі. Однак, в повсякденному житті обов'язковість та розрахунок при укладенні шлюбів, все ж призводили до негараздів та конфліктів між подружжям [3, с. 148].

Гармонійні сімейні стосунки значною мірою залежали від молодої дружини. Адже якщо процедуру пошуку нареченого та подальше життя у ролі сільської матушки вона сприймала як обмеження свободи вибору, то це негативне ставлення переносила і на чоловіка. Якщо ж наречена бачила своє майбутнє у виконанні важливої місії допомагати в усьому своєму чоловікові, то це усвідомлення наповнювало її життя глибоким внутрішнім змістом [4, с. 459].

У родинах духовенства суворо дотримувались молитовного обряду, кожне вживання їжі щоденно супроводжувалось молитвою, обов'язковим було дотримання постів [2, с. 48; 27, с. 396-397]. У піст, крім обмежень в їжі, бажано було утримуватися від подружніх стосунків за взаємною згодою. Ця норма сприймалася як обов'язкова, тому порушення подружніх постів вважалося серйозним гріхом, а зачаття дитини у той час – аморальним [4, с. 461].

Сім'я священика була предметом особливої уваги і критики парафіян, адже мала бути взірцем і прикладом для інших. Її моральність мала бути найвищою, оскільки недоліки, навіть незначні, а також все, що могло спокусливо діяти на сторонніх, не мало мати місця в пастирському домі [12, с. 396]. Священик мав бути простим, поміркованим у домашніх справах, мав уникати крайнощів і всіляко утримуватись від гніву тощо. Релігійність в його сім'ї повинна в дійсності, а не тільки зовнішньо, панувати над усім, бути сенсом життя [26, с. 7].

Духовенство, як правило, було багатодітним, що пояснювалось обов'язковим, раннім одруженням, відносною матеріальною забезпеченістю (особливо з другої половини XIX ст.) та негативним ставленням (з релігійних мотивів) до засобів, які обмежували дітонародження. Все ж середня величина сім'ї білого духовенства в імперії складала 5,17 людини [5, с. 224].

Ставлення до дітей у родинах духовенства мало традиційний для тогочасного суспільства характер. У них бачили передусім продовжувачів роду і опору в старості. Мати слідкувала, щоб діти були одягнуті, нагодовані, наглядала за їх станом здоров'я [3, с. 149]. Особлива увага в сім'ї приділялася релігійному вихованню дітей, яких на богослужіння в церкву приносили ще немовлятами, потім вони мали відвідувати навіть ранні служби, допомагати в церкві [2, с. 48]. Ще змалку дитину ознайомлювали з основними релігійними поняттями, згодом вчили молитви, розвиваючи почуття набожності та релігійності, виховували повагу до старших, небайдужість до отримання освіти. Важливим у вихованні дітей був приклад батьків у відвідуванні церкви, шануванні релігійних свят, молитвах, дотриманнях постів [27, с. 395-397]. Таким чином, сини кліриків ще змалку готувались до здобуття духовної освіти та продовження справи батьків.

Дозвілля сімей духовенства мало суттєві обмеження, адже церковна влада намагалася тримати його під контролем. Духовенству заборонялось вживання алкоголю, куріння, гра в карти, танці [28, с. 460-463;12, с. 393]. 1864 р. у відповідь на донесення одного з благочинних Васильківського повіту про те, що багато священиків палять, іноді на зібраннях грають в карти, використовують танцювальну музику та танцюють на весіллях своїх дітей, послідувало жорстке розпорядження митрополита Арсенія: «використання карт і музики, навіть при шлюбних гуляннях та інших зібраннях позбутися назавжди; можна і без цього, іншими, більш пристойними, нашому сану способами принести гостям задоволення і в палінні дотримуватись суворої секретності та при сторонніх цього не допускати». Благочинні мали слідкувати за дотриманням духовенством даного розпорядження і щорічно в грудні звітуватися [29, арк. 2-4].

Також під забороною було таке звичне для мирян проведення вільного часу як відвідування театру, балету, цирку, кінських перегонів [30, с. 58-65], але часто ці заборони духовенство порушувало. З огляду на ці обмеження найпоширенішим способом відпочинку були спілкування та застілля. Найбільшим приводом для цього було храмове свято, тобто день вшанування святого, в ім'я якого освячена церква. На святкування з'їжджалася вся родина священика та священнослужителі з сусідніх сіл. Іноді таке святкування супроводжувалось прогулянками, співами, подорожами і могло тривати кілька днів [3, с. 149].

Вільний час рекомендувалось використовувати для вивчення церковної літератури, написання проповідей та повчань, читання церковної та світської історії [12, с. 386-388]. Заняттями для відпочинку та задоволення, як зазначалось на сторінках церковної періодики, вважались: землеробство, садівництво, риболовля, вивчення природи, література, музика, малювання, живопис, скульптура [31, с. 96].

Таким чином, наявність сім'ї для православного духовенства була обов'язковою, одруження відбувалось, як правило, всередині духовного стану. Сім'ї кліриків служили зразком та прикладом для прихожан, однак, не варто надмірно ідеалізувати сімейний побут духовного стану, адже йому були притаманні ті ж вади, що й іншим станам суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Зінчук М. Історія повсякденності як новий напрям гуманітарних досліджень / М. Зінчук // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – с. 48-51.
2. Леонтьева Т. Г. Женщины из духовного сословия в самодержавной России / Т. Г. Леонтьева // Женщины. История. Общество. – Вып. 1. – Тверь, 1999. – С. 43-52.
3. Пилипенко Н. Г. Сім'я парафіяльного священика Харківської єпархії XIX ст. / Н. Г. Пилипенко, Л. Ю. Посохова // Краєзнавство. – № 1-4. – 2005. – С. 146-150.
4. Опря Б. О. Дружини православних священиків та їх роль у сім'ї в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Правобережної України) / Б. О. Опря // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. XVI. – С. 458-464.
5. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Б. Н. Миронов : в 2 т. – Т. 1. – СПб., 2003. – 548 с.
6. Указатель законов о властях и установлениях духовных / сост. С. Колоколов. – М., 1852. – 578 с.

7. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов) / С. В. Римский. – М., 1999. – 568 с.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 127. – Оп. 880. – Спр. 208.
9. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 111. – Спр. 56.
10. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 255. – Спр. 54.
11. ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. 2. – Спр. 103.
12. Тихомиров Г. Частная жизнь пастыря церкви / Г. Тихомиров // Руководство для сельских пастырей. – 1900. – № 35. – С. 385-396.
13. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 849. – Спр. 32.
14. ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. – 6. – Спр. 256.
15. ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. – 6. – Спр. 502.
16. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // Киевские епархиальные ведомости. – 1867. – № 16. – С. 142-146.
17. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – № 12. – С. 70-71.
18. Правительственные распоряжения // Киевские епархиальные ведомости. – 1871. – № 14. – С. 139-140.
19. Практический совет по адресу кандидатов священства // Руководство для сельских пастырей. – 1905. – № 4. – С. 110-114.
20. Второй брак священнослужителей пред судом христианского учения // Руководство для сельских пастырей. – 1907. – № 39. – С. 109-115.
21. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 4216.
22. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 736. – Спр. 215.
23. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. – 768. – Спр. 487.
24. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 768. – Спр. 413.
25. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел. – Т. XVI. Киевская губерния. – 1904. – 288 с.
26. О домашней жизни пастыря церкви // Руководство для сельских пастырей. – 1891. – № 18. – С. 1-7.
27. Духовная семья, как помощница духовной школы в деле приготовления кандидатов священства // Руководство для сельских пастырей. – 1902. – № 14. – С. 391-399.
28. О пастырском взаимообщении // Руководство для сельских пастырей. – 1902. – № 16. – С. 459-466.
29. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 667. – Спр. 194.
30. Самойлович И. Почему церковь воспрещает священнику присутствовать при увеселительных зрелищах? / И. Самойлович // Руководство для сельских пастырей. – 1901. – № 3. – С. 58-65.
31. Об отношении пастыря церкви к мирским удовольствиям и развлечениям // Руководство для сельских пастырей. – 1891. – № 21. – С. 91-96.

Tatsiyenko V. S. Family life of the Orthodox parish clergy of the Kyiv Eparchy in the XIX – early XX century.

The article discusses the family life of the Orthodox parish clergy of Kyiv Eparchy in the 19th – early 20th century. It presents the attempts to analyze one of the main aspects in daily life of the clergy, that is marriage and family relations and the conditions of marriage organizing in particular. It has been found that celibacy of the parish clergy was perceived only as a negative phenomenon and as a rule marriages were often constituted between the members of the clergymen's families on pragmatic reasons. The article enlightens also family lifestyles and their recreational activities.

Key words: the Orthodox parish clergy, Kyiv Eparchy, marriage, family, consistory, metropolitan.

Тациенко В. С. Семья православного приходского духовенства Киевской епархии XIX – начала XX в.

В статье рассматривается семейный быт православного приходского духовенства Киевской епархии XIX – начала XX в. Сделана попытка проанализировать один из главных аспектов повседневной жизни – брачно-семейные отношения лиц духовного состояния, в частности, условия заключения браков. Выяснено, что безбрачие приходского духовенства воспринималась исключительно как негативное явление, браки заключались, как правило, внутри духовного сословия, часто из прагматических расчетов. Акцентируется внимание на семейном укладе и досуге семей.

Ключевые слова: православное приходское духовенство, Киевская епархия, брак, семья, консистория, митрополит.

УДК 94(477)"180/192"+783

Т.В. Кузнець

ЦЕРКОВНИЙ СПІВ В СИСТЕМІ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті обґрунтовується особливість такої навчальної дисципліни в школах Київської єпархії, як церковний спів, який мав особливу важливість для церковного життя. Православне населення надзвичайно цінувало і любило церковний спів як складову частину богослужбової практики, а тому Православна церква під пильним контролем тримала і викладання цього навчального предмету в усіх типах шкіл, і підготовку учительських кадрів, і періодичне підвищення їх кваліфікації через систему навчання на спеціальних курсах.

Ключові слова: Київська єпархія, Православна церква, духовенство, духовна освіта, церковний спів, церковнопарафіяльні школи.

Суспільні трансформації та супутні їм кризові явища негативно впливають на суспільну мораль, нівелюючи її предковічні норми. Сучасний стан нашого суспільства викликає занепокоєння з приводу рівня духовності, особливо молоді. Тому закономірним є вивчення історичного досвіду формування суспільної моралі, навіть якщо її оціночні критерії далекі від сучасних. У XIX – на початку XX ст. найбільший вплив на формування моральності і духовності православного населення мала церква. Під її опікою перебувала система духовної і, частково, світської освіти, метою якої було формування релігійного світогляду. Досягнення цієї мети здійснювалося різними шляхами, серед яких було формування естетичних смаків, побожності та громадянського смиріння засобом церковного співу. Адже спів, як і музика, вважається однією з найвищих насолод, які зрозумілі та доступні кожній людині. Пісня є виявом душевного стану: через пісню людина висловлює свою печаль чи радість. А тим більше коли це спів церковний. Він здатен відволікати людину від буденного клопоту та тривог, відносити її або у світ минулого, або у світ поезії чи світ небесний. Тому дослідження місця церковного співу в культурно-освітній діяльності Православної церкви викликає закономірний інтерес.

В історичній літературі це питання вже попадало у поле дослідницької уваги, але великої історіографії воно не має. Як навчальний предмет програми церковнопарафіяльних шкіл розглядав церковний спів В.С. Перерва [1, с.238-243]. На основі єпархіальних звітів про стан церковнопарафіяльних шкіл в українських губерніях він ілюструє досягнення парафіяльного духовенства в організації церковних та шкільних хорів, вказує на деякі труднощі у вивченні церковного співу. Та в завдання дослідника не входило акцентування уваги на Київській єпархії.

Тому, використовуючи офіційні документи церковної звітності та публікації церковної періодики XIX – початку XX ст., нами поставлена мета узагальнити відомості про практику навчання церковного співу в системі початкової освіти Київської єпархії та показати увагу Православної церкви до його вдосконалення. Не розглядаючи церковний спів як важливий компонент богослужбової практики, зосередимо увагу на організаційній діяльності духовенства щодо його вивчення.

Свідченням уваги до церковного співу і розуміння його значення є відповідна інформація у щорічних звітах Обер-прокурора Св. Синоду про стан справ у відомстві православного сповідання. Неодноразово він підкреслював, що «правильний, злагоджений, уставний церковний спів є однією з необхідних умов успішного церковного богослужіння» [2, с.26]. Одним з головних показників поширення церковного співу була кількість церковних шкільних хорів, насамперед при церковнопарафіяльних школах.

Не випадково у церковнопарафіяльних школах церковному співу приділялась велика увага. Це був обов'язковий предмет навчання, але часто, за браком добре підготовлених вчителів, церковний спів не був поставлений на належний рівень. Майже в усіх єпархіях при багатьох церковнопарафіяльних школах існували хорові колективи. За даними звіту Обер-прокурора Св. Синоду за 1888-1889 н. р. таких хорів було 1300, це приблизно 1/6 усіх церковнопарафіяльних шкіл [3, с.362]. Деякі із цих хорів були настільки злагодженими, що могли співати літургію при архієрейському служінні. В деяких приходах до учнівського хору приєднувались дорослі і створювали єдиний колектив. До тих шкіл, котрі створили хори та

підготували учнів до співання у церкві, селяни ставились шанобливо і навіть збільшували фінансування.

Кількість хорів при церковних школах невпинно зростала. У 1892-1893 н. р. таких хорів в єпархіях налічувалось 2874, тобто більш ніж 1/4 шкіл їх мали. Найбільше хорів – 448 – мали школи Волинської єпархії, в Подільській їх налічувалось 419, в Київській – 239, в Полтавській – 85, в Херсонській – 65 тощо. До складу хору входило, в середньому, від 10 до 50 осіб. Хористи знали нотний спів і могли співати в церкві по обіходу [4, с.525].

У 1893-1994 н. р. шкільних хорів налічувалось уже 3200. І знову, найбільше їх зафіксовано у Волинській єпархії – 522, в Херсонській їх кількість збільшилась до 114, у Харківській – до 96 і у Полтавській – до 96. А у 1894-1895 н. р. у Волинській єпархії хорів вже було 558 [5, с.377]. Хоровому співу продовжувала приділятись особлива увага, що вписувалось у загальне річище його високої оцінки. В офіційних документах відзначалось, що «служа одним из наиболее сильных и полезных воспитательных средств и особенно привлекательным для народа, церковное пение представляет весьма важный предмет в школьном курсе» [5, с.376].

Станом на 1896-1897 н. р. учнівських хорів в 55-ти єпархіях імперії налічувалось 4358. Та найбільша їх кількість була в українських єпархіях: в Подільській – 472, Волинській – 442, Харківській – 386, Київській – 226, Херсонській – 153 і в Полтавській – 148 шкільних хорів [6, с.241].

Наголошуючи, що церковний спів є одним з найважливіших навчальних предметів в церковнопарафіяльних школах, церковна преса публікувала досить детальні методичні розробки для його вивчення. При цьому підкреслювалось, що сам характер цієї школи вимагає акцентування уваги на тому, що може найбільше впливати на релігійно-моральні почуття дітей, що може вселити в них любов до храму Божого та служб церковних, зробити їх самих активними учасниками богослужіння. Це церковний спів. А якщо школа хоче піднятися в очах народу, то має виконувати ті умови, які перед нею ставлять. Адже відомо як батьки-селяни тішаться своїми дітьми, коли вони читають чи співають в церкві. Тому, якщо дітей научать цьому в школі, то її авторитет значно зросте [7, с.7].

На питання як саме розпочинати початкове навчання церковному співу, відповіді і поради давались такі. Передусім, учитель повинен з'ясувати чи має хтось з учнів природну схильність до співу. Потім потрібно поцікавитись у дітей які вони чули чи знають пісні: колискові, світські, застільні і т. д. Наступним кроком має бути заучування тексту, який потім доведеться розспівувати звуками різної тональності та протяжності. Звичайно, усе це рекомендувалось робити після того, як учні навчаться читати.

Першим етапом навчання співу, як правило, було читання хором. Рекомендувалось слідкувати за тим, щоб хорове читання було протяжним та співучим, що досягалось деяким подовженням голосом кожного складу молитви. Межі такого подовження могли бути різними, залежно від складів, слів, або цілих речень, які містили закінчену думку. Таке хорове протяжне читання становить підготовку до хорового співу.

Досить детальними були рекомендації для учителя співу, який мав навчити учнів правильно триматися, знайти оптимальне положення для тіла і рота. Учитель повинен був сам продемонструвати творення звуків різного діапазону, а також уважно прислухатися чи правильно повторюють їх учні. Окремо була викладена методика навчання співу шляхом повторення за учителем. А ще детальніше, покроково, було описане навчання нотному співу. Опубліковані на шпальтах періодичного видання «Церковно-приходская школа», поради навчання церковному співу були доступними для широкого загалу.

На сторінках церковної періодики обговорювались питання і про наспів, мотив, на якому потрібно навчати співу дітей у початкових школах. У сільських церквах Київської єпархії вживаними були три наспіви: т. зв. придворний, авторства композитора Бортнянського; обіходний, тобто спів за обіходом – усім знайомим підручником нотного співу в духовних училищах і, нарешті, третій – простий, старовинний. Перший використовується, подекуди, виключно після літургії; по обіходу співають на вранішній службі переважно ірмоси; наспів старовинний або старосвітський використовується на всіх службах [8, с.388]. У відповідності з таким різноманіттям співу в сільських церквах і саме навчання співу в церковнопарафіяльних школах буває різним. Придворному наспіву навчають переважно з голосу і майже ніколи по партитурі чи чотириголосному обіходу. Обіходний спів опановують за підручником. А

старосвітському наспіву вчаться теж з голосу. Та зазвичай на практиці усі три наспіви вивчаються з голосу. Учитель навчає учнів «тягнути за ним» і в цьому найбільша небезпека. Учні запам'ятовують мотив так, як може передати його пам'ять учителя.

Питання поліпшення церковного співу обговорювались в церковній періодиці і наприкінці XIX століття. Це тому, що милозвучний церковний спів переносить душі в інший, надчутливий світ, відкриває хоч на короткий час від життейських незгод та щоденної метушні. Він є джерелом високої естетичної насолоди, запалює серця піднесеними релігійними почуттями, – не безпідставно наголошував священик Симеон Козлинський [9, с. 201]. Одним із засобів поліпшення співу в сільських церквах він вважав влаштування сільських хорів, а іншим, визначальним, – підготовку учителів та регентів.

Ефективність реалізації і першого, і другого завдання диктувала необхідність викладання церковного співу як обов'язкового навчального предмета в усіх типах церковних освітніх закладів та церковнопарафіяльних школах. Якщо в системі церковної освіти співу приділялася належна увага, то церковнопарафіяльні школи мали в цьому іноді непереборні труднощі. Це, перш за все, малозабезпеченість значної частини шкіл, через що вони не могли найняти хорошого вчителя співу. А по-друге, недостатня кількість цих самих учителів чи недостатня обізнаність законовчителя з тонкощами цього предмету. І якщо матеріальний стан церковнопарафіяльної школи можна було поліпшити (і за рахунок селян, і з допомогою доброчинників), то нехватка учителів, всебічно обізнаних з методикою навчання співу, створювала більші проблеми.

Їх розв'язання вирішувалось у таких площинах: розширення програм церковного співу в духовних навчальних закладах; організація короткотермінових літніх курсів церковного співу для вчителів; влаштування при монастирях церковно-учительських і псаломницьких шкіл.

Переважну більшість учителів церковнопарафіяльних шкіл становили випускники духовних навчальних закладів. Диякони та псаломники теж, за незначним виключенням, були вихованцями цих закладів. Саме вони, учителі, диякони і псаломники, навчали церковному співу учнів церковнопарафіяльних шкіл. А тому розширення програм церковного співу в духовних навчальних закладах було цілком логічним та необхідним. Та розширення навчальних програм не супроводжувалося додатковим фінансуванням. Особливо це було відчутним в духовних училищах.

Традиційно учні духовних училищ, а їх у Київській губернії було п'ять чоловічих і два жіночих, навчались співу по нотах і ознайомлювались з місцевими голосовими наспівами. Розширення навчальних програм означало, окрім опанування нотної грамоти, всебічне вивчення старосвітських наспівів. Але за відсутності належного фінансування, навчання співу в духовних училищах продовжувало залишатись традиційним. Як наслідок, випускники духовних училищ ні старосвітських (давніх), ні місцевих наспівів добре не знали.

Продовження навчання в духовній семінарії не означало наверстання втраченого, так як навчання співу семінаристів було добровільним. Поглиблено вивчала церковний спів тільки частина вихованців духовної семінарії, а решта обмежувалась регулярним відвідуванням уроків співу, так як цей предмет був обов'язковим [9, с. 208]. І хоч висловлювались пропозиції поліпшити навчання церковному співу і навіть відкрити музично-інструментальне відділення все ж суттєвих змін не відбувалося. Тому й визріла необхідність влаштування для учителів курсів церковного співу.

Перші курси були організовані у 1897 році в Києві. Тоді дискутувались питання про їх доцільність чи відсутність такої. Аргументом на користь доцільності було те, що в навчальних закладах була недостатньою постановка вивчення церковного співу, а також те, що спів, як і мистецтво взагалі, потребує для свого вдосконалення не стільки знань, скільки практичних навиків, які виробляються в процесі тривалих вправ. І хоч ті, що не схвалювали проведення курсів, наголошували що за місяць чи півтора не можна набути необхідних навиків, все ж користь від курсів була. По-перше, на них не приймали не здатних до співу, а відтак, здібні курсисти мали можливість тренуватися, обмінюватися досвідом та вдосконалювати практику співу під керівництвом талановитих учителів.

Літні учительські курси були організовані Київським товариством грамотності з метою ознайомлення недостатньо підготовлених учителів початкових народних училищ і церковнопарафіяльних шкіл із старовинним церковним співом, з методами його вивчення та влаштування хорів. Вони діяли з 10 червня до 1 серпня 1887 року за програмою, що була

затверджена міністром народної освіти 3 жовтня 1886 року [10, с. 22]. Тоді на курсах навчалося 50 учителів.

У 1888 році, завдячуючи матеріальній підтримці Св. Синоду, на курси було запрошено 85 осіб, в т.ч. 33 особи з відомства міністерства народної освіти, 34 учителі та 18 учительок церковнопарафіяльних шкіл, тобто 52 особи з духовного відомства. Перед зарахуванням на курси усі бажаючі пройшли перевірку вокальних данних, за результатами якої було сформовано дві групи. Найздібніші склали першу групу – регентську, інші – ввійшли до молодшої групи.

Керівництво курсами та нагляд за виконанням програми здійснювала спеціально створена Рада, до складу якої входили: один із членів Епархіальної Училищної Ради, член Київського Товариства Грамотності, два інспектори народних училищ і усі викладачі на курсах. Такий колегіальний орган керував навчально-виховним процесом та приймав екзамени по завершенні курсистами навчання. Для підготовки курсистів були запрошені: викладач Пензенського міського училища А. Карасьов, який мав наукові праці з методики навчання співу; учитель музики А. Шуммер; протоієрей Києво-Подільського Успенського собору П. Черняховський; учитель Київського музичного училища А. Хіміченко та учитель Київського жіночого духовного училища Ф. Левицький. Навчальна програма між викладачами була розподілена так: учитель Карасьов викладав теорію і практику співу звичайного та хорового, учитель Левицький розучав мелодії 8-ми церковних голосів (за церковним обіходом), викладач Хіміченко забезпечував викладання загальної теорії музики і співу, учитель Шуммер викладав гру на скрипці, протоієрей Черняховський викладав церковний устав. Крім цього, усіх курсистів навчали правильно читати церковні книги під час богослужіння.

По завершенні курсів проводились екзамени і видавались свідоцтва про успіхи в навчанні. Цей документ давав право на викладання церковного співу в початкових школах, створення церковних хорів та керівництво ними. Бідним учителям були видані кошти для повернення до місць служби, десятьом найздібнішим курсистам безкоштовно були вручені скрипки, а усі інші отримали «Збірник церковних наспівів». Зрозуміло, що повернувшись на місця служби, учителі зі знаннями методики навчання церковному співу організовували церковні хори чи навчали дітей у школах.

Таким чином, вищевикладений матеріал уможливлює висновок про те, що у XIX – на початку XX ст. Православна церква такий важливий важіль впливу на формування християнських цінностей та світогляду загалом як церковний спів, тримала під своїм контролем і активно використовувала. У церковнопарафіяльних школах, які можна вважати сегментом системи духовної освіти, церковний спів був самостійною навчальною дисципліною, а організація церковних хорів з учнів була показником сумлінної праці православного духовенства. Питання поліпшення організації церковного співу, методичні поради щодо його навчання, недоліки і труднощі у цій справі висвітлювались церковною пресою. А кількість церковних хорів та чисельність хористів були включені в число показників офіційної церковної статистики.

Природно, що дана наукова розвідка не охоплює усі аспекти питання про церковний спів як навчальний предмет. Вона може стати початком глибших досліджень, зокрема, таких напрямів як регіональні особливості церковного співу, історія окремих церковних хорів, персоналістичний вимір організації церковного співу в Київській та інших українських єпархіях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Перерва В.С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): забутий світ / В.С. Перерва. – Біла Церква: видавець Пшонківський О.В., 2014. – Т.1. Загальна частина. – 376 с.
2. Распоряжения относительно благолепия церковного пения // Всеподдайнейший отчет Обер-прокурора Св. Синода К.Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1901 г. – СПб.: Синодальная тип., 1905. – 337 с.
3. Всеподдайнейший отчет Обер-прокурора Св. Синода К.Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1888 – 1889 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1891.– 474 с.
4. Всеподдайнейший отчет Обер-прокурора Св. Синода К.Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1892– 1893 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1895. – 601 с.

5. Всеподдайнейший отчет Обер-прокурора Св. Синода К.Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1894 – 1895 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1898.– 427 с.
6. Всеподдайнейший отчет Обер-прокурора Св. Синода К.Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1896 – 1897 годы. – СПб.:Синодальная тип., 1899. – 279 с.
7. П.К. Первые уроки по обучению церковному пению в начальной школе / П.К. // Церковно-приходская школа. – 1887. – № 4 . – С. 7 – 17.
8. По какому напеву следовало бы обучать церковному пению в наших сельских школах // Киевские епархиальные ведомости. Отдел второй. – 1863. – № 13. – С. 386 – 408.
9. Козлинский Симеон. О церковном пении в сельских приходских церквах и о мерах к улучшению его / Симеон Козлинский // Киевские епархиальные ведомости. Отдел второй. – 1894. – № 8. – С. 201–209.
10. Учительские курсы церковного пения в Киеве в 1888 г. // Церковно-приходская школа. – 1888. – Ноябрь. – С.22 – 31.

Kyznets T.V. Church chanting in the spiritual education of Kyiv Eparchy in XIX – early XX centuries.

The article justifies the peculiarity of such discipline in schools of Kyiv eparchy as church chanting which had a special importance for church life. Orthodox population highly appreciated and liked church chanting as a part of liturgical practice. So the Orthodox Church held under close supervision the teaching of this course in all types of schools, training of teachers and their constant skills advancement through training in special courses.

Keywords: Kyiv Eparchy, the Orthodox Church, clergy, spiritual formation, church chanting, parish schools.

Кузнец Т. В. Церковное пение в системе духовного просвещения Киевской епархии XIX – начала XX в.

В статье обосновывается особенность такого учебного предмета в школах Киевской епархии как церковное пение, которое имело особенную важность в церковной жизни. Православное население высоко ценило и любило церковное пение как составляющую часть богослужения, а поэтому Православная церковь внимательно контролировала и преподавание этого предмета во всех типах школ, и подготовку учительских кадров, и периодическое повышение их квалификации в системе обучения на специальных курсах.

Ключевые слова: Киевская епархия, Православная церковь, духовенство, духовное образование, церковное пение, церковно-приходские школы.

УДК 94 (477.8)

Я.П. Цецик

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКИХ ЧОРНОСОТЕНЦІВ ВІДНОСНО ЄВРЕЇВ НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті досліджено роль російських чорносотенців в ускладненні міжнаціональних взаємовідносин на Волині на початку XX ст. Проаналізовано роль органів місцевої влади у примусовому виселенні євреїв з ряду населених пунктів. З'ясовано значення Російської православної церкви у зміцненні впливів Союзу руського народу в краї.

Ключові слова: Волинь, євреї, губернія, міжнаціональні взаємовідносини, ідеологія, православне духовенство, чорносотенці.

На початку XX ст. на Волині загострилися міжнаціональні взаємовідносини, що великою мірою було спровоковано органами імперської влади та чорносотенцями. Важливу роль у цьому відіграла Російська православна церква (РПЦ), яка сприяла зміцненню позицій Союзу руського народу (СРН) у краї напередодні Першої світової війни. Така ситуація негативно позначалася на суспільно-політичному житті регіону.

Питання, що розкривають окремі аспекти діяльності російських чорносотенців та внутрішньої політики російських урядів на Правобережній Україні й Волині на початку XX ст., проаналізовано у працях Н. О. Щербак [2], Ф Канделя [3], Н. С. Івчик [4], І. Г. Самарцева [5, 8], М. Бармака [6], В. Кожинова [7] та інших.

Використовуючи наукові праці українських учених та матеріали періодичної преси досліджуваного періоду, проаналізувати роль СНР в ускладненні російсько-єврейських взаємовідносин на Волині на початку XX ст.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Волинській губернії, як і в більшості губерній Правобережної України, спостерігалося загострення міжетнічних взаємовідносин. Це було зумовлено такими причинами: по-перше, на цих землях традиційно впродовж кількох століть була поліетнічна структура населення, на це вплинули історичний та геополітичний фактори, а внутрішня політика Російської імперії була спрямована на їхню дискримінацію; по-друге, імперська влада, проводячи русифікаторську політику, протидіяла будь-яким проявам вираження національної самоідентичності поляків, євреїв, українців. Важливу роль у цих процесах відводилося РПЦ, яка, опираючись на підтримку органів влади, робила усе можливе, щоб послабити позиції католиків і не допустити розповсюдження протестантизму. Все це ускладнювало й так не прості міжнаціональні взаємовідносини на Правобережній Україні й Волині.

Домінуючу групу населення у Волинській губернії становили представники титульної нації – українці. Станом на 1912 р. їх проживало понад 2,6 млн. осіб, другу за чисельністю етнічну групу становили євреї – понад 548 тис., третіми були поляки – 342 тис., четвертими – німецькі колоністи, а етнічні росіяни були лише п'ятою за чисельністю групою населення регіону [1, с. 71].

Зокрема, на Волині проживало 11% усіх євреїв тогочасної Російської імперії. Це пояснюється наявністю «смуги осілості» євреїв, яку штучно створили російські уряди ще на початку XIX ст. У її межах вони могли відносно вільно проживати, але й тут проти них застосовувалися певні обмеження, що посилилися наприкінці XIX – на початку XX ст. Наприклад, євреям було заборонено купувати чи орендувати землю. Також вживалися ущемлення щодо їхнього місця проживання.

Значна частина євреїв проживала у той час у містах – 164,8 тис. осіб. Зокрема, у багатьох повітових містах Волині євреї становили більшість населення. Наприклад, у м. Острозі вони складали понад 50% жителів, натомість у м. Ізяславі – 43%. Проте, незважаючи на обмежувальні закони, що діяли проти цієї етнічної групи населення, більшість євреїв все ж таки проживали у містечках і сільській місцевості – 383,3 тис. осіб [1, с. 66-71].

Друга половина XIX ст. характеризувалася посиленням антисемітських настроїв у суспільстві. Це було зумовлено тією обставиною, що євреї зосередили у своїх руках величезні капітали. Така ситуація загрожувала буржуазними перетвореннями, що були б неконтрольованими. Висока конкурентна спроможність єврейської середньої буржуазії, поєднана з проникненням їхнього капіталу в сферу ринкових відносин, викликала незадоволення великої земельної аристократії та корінних етногруп. У період буржуазних перетворень серед євреїв з'явилася нова соціальна група – російсько-єврейська інтелігенція. Її представники опанували російську мову та намагалися скористатися правом на вищу освіту, щоб покинути «смугу осілості». Тому наприкінці XIX – на початку XX ст. з'явилися обмежувальні відсоткові норми при вступі євреїв до вищих навчальних закладів [2, с. 25]. Разом з тим після прийняття Тимчасових правил від 3 травня 1882 р., що стали поворотним пунктом, а згодом набрали чинності постійно діючого закону, й значно обмежили права євреїв на придбання чи оренду ними землі. Заборона селитися євреям у сільській місцевості у межах «смуги осілості» призвела до ще більшої їхньої концентрації в межах міст і містечок. Негативна дія обмежувальних законів посилювалася самочинними діями органів місцевої адміністративної влади: вони вільно трактували «Правила» від 3 травня 1882 р. і на власний розсуд визначали поняття «містечка» й перейменовувала їх у села з метою виселити з них євреїв [2, с. 26].

Це дало можливість «законного» виселення євреїв з ряду населених пунктів. Лише взимку 1912 р. із сіл Волинської губернії було примусово виселено близько п'яти тис. євреїв, які проживали там упродовж багатьох років. У результаті вони були змушені переїжджати в перенаселені міста та містечка. Ситуація настільки ускладнилася, що київський генерал-губернатор, який відзначився гоніннями євреїв з Києва, визнав «нелюдським виселення взимку» й віддав розпорядження перенести його на весну, проте праві депутати Думи назвали таке його рішення «надмірною сентиментальністю» [3, с. 748].

Отже, намагання посилити дію обмежувальних законів щодо євреїв навіть у «смузі осілості», вільне трактування ряду їх положень органами місцевої влади з метою примусового виселення іудеїв з ряду населених пунктів, сприяли посиленню конфронтаційності у сфері міжнаціональних відносин.

У Західному краї згідно закону від 10 липня 1864 р. євреям було заборонено купувати чи брати в оренду землі у межах Київського генерал-губернаторства [4, с. 254].

Велика концентрація євреїв у містах та містечках Волині, а також обмеження щодо їхнього проживання у сільській місцевості, значно вплинули на рід їхніх занять. У промисловості в «смузі осілості» було задіяно близько третини єврейського населення: 10% робітники, до 20% кустарі-ремісники, до 5% власники невеликих підприємств, натомість торгівлею займалося понад 40%, на державній службі та представники «вільних професій» (лікарі, літератори, юристи тощо) – 5%, наймити, службовці приватних компаній і поденники – близько 5%, решта – служителі культу, військовослужбовці та особи «без певних занять, лави яких часто поповнювалися за рахунок торговців, посередників, орендарів та збанкрутілих» [5, с. 27].

Доцільно уточнити, що наприкінці XIX ст. у Волинській губернії функціонувало лише 5 єврейських землеробських колоній, що були утворені у період з 1836 по 1851 рр. У них проживало 1,3 тис. мешканців. Загалом у всій «смузі осілості» в землеробських колоніях мешкало 13 тис. єврейських родин (близько 76 тис. осіб) [6, с. 141].

У зв'язку з такою несприятливою ситуацією багато євреїв були змушені займатися виноробством і шинкарством. Однак законодавство Російської імперії забороняло іудеям самостійно займатися цими та деякими іншими промислами, тому багато з них брали у поміщиків на відкуп винокурні, млини, торгівлю вином, молочні ферми і рибальство. На території «смуги осілості» євреї розвивали борошномельне виробництво, були власниками чи орендарями парових і водяних млинів, орендували близько 90% винокурних заводів, а також їм належали пивоварні. Вздовж шляхів Південно-Західного краю знаходилися корчми. Не будучи їхніми власниками, а лише посередниками, євреї жили за рахунок відсотків із шинкарського промислу. Тому їх часто звинувачували у споюванні селян [6, с. 141-143].

Зазначені фактори зумовили те, що наприкінці XIX – на початку XX ст. у «смузі осілості» сформувалася соціальна структура єврейського населення, яка суттєво відрізнялася від структур інших етнічних груп.

Євреїв звинувачували у злиденному житті робітників і селян, соціальній несправедливості. Ці настрої заохочувала й офіційна влада, «спрямовуючи соціальне незадоволення у вигідне їй річище». Така ситуація стала сприятливим підґрунтям для діяльності в Україні чорносотенних організацій, однією з ідеологічних засад яких було юдофобство [4, с. 25].

Таким чином, зростання антисемітських настроїв на Правобережній Україні заохочувалося владними структурами імперії й духовенством РПЦ. Це зумовило загострення міжетнічних суперечностей у поліетнічному суспільстві регіону. Позиція влади носила окреслену мету: звинуватити євреїв у злиденному житті робітників і селян.

Після видання імператором Миколою II маніфесту 17 жовтня 1905 р. у Російській імперії розпочали легальну діяльність ряд політичних партій. Значну роль відігравали монархічні організації. Восени того ж року було утворено СРН [7, с. 102]. Майже відразу після свого утворення вона здобула лідируючі позиції у чорносотенному монархічному русі. З моменту утворення СРН займав яскраво виражену антисемітську позицію. У статуті організації було наголошено, що «Євреї в члени Союзу ніколи допущені бути не можуть, навіть у тому випадку якщо вони приймуть християнство», але й тут не обійшлося без винятків [5, с. 714].

Посилену активність СРН виявляв на українських землях. Через короткий проміжок часу осередки організації об'єднували тут понад 190 тис. членів [8, с. 91].

Особливо активно чорносотенці працювали на Волині. Ключову роль у посиленні їх позицій відіграла РПЦ. Станом на 1907 р. у Волинській губернії до лав цієї організації належало понад 105 тис. осіб, а з більш ніж 1000 відділів і підвідділів СРН понад 300 очолювали служителі культу. Саме Почаївська Лавра у той час була провідним центром чорносотенного руху на Волині, а її архімандрит Віталій був лідером місцевих чорносотенців [9, с. 340].

Отже, завдяки підтримці православним духовенством ідеології СРН, Волинь стала одним із провідних центрів чорносотенного руху в імперії. При цьому важливим фактором було те, що багато священників відкрито пропагували їхні ідеї та організовували сільські підвідділи організації.

На сторінках своїх пресових органів чорносотенці не лише пропагували ідеологію своєї організації. Багато публікацій носили відвертий юдофобський характер та були спрямовані проти поляків-католиків, німецьких колоністів-протестантів тощо.

Так, у «Російському прапорі» публікувалися списки євреїв, яких потрібно було негайно знищити, лунали заклики до розправи з євреями-депутатами, розпущеної у 1906 р. І Думи. З цього приводу заступник міністра внутрішніх справ визнав свою безпорадність тому, що чорносотенці «користуються безнаказаністю і самим високим покровительством» [5, с. 720].

У той час Почаївська Лавра стала головним центром пропаганди чорносотенної ідеології в краї, одним із напрямів діяльності якої був антисемітизм. На сторінках «Почаївського листка», який видавався у друкарні Лаври, було опубліковано велику кількість юдофобських статей. З метою об'єктивного дослідження цієї проблеми вважаємо за доцільне проаналізувати окремі матеріали, що були надруковані на сторінках вищеназваного видання навесні 1912 р. У частині публікацій розкрито окремі питання купівлі та оренди землі у краї євреями. Зокрема, в одній із них увага акцентувалася на тому, що поміщик-католик К. Карвицький у с. Синюхи (Кременецький повіт) продав землю, частину з якої придбали місцеві селяни за ціною 260 руб. за десятину, а 90 десятин – євреї з Почаєва (М. Львівський, І. Мучний та інші). Сама угода купівлі-продажу була оформлена на студента, також поляка за походженням В. Павловського. Згідно твердження автора статті, останній був незаможний і не міг укласти цю угоду, а тому видав нотаріальну довіреність єврею М. Львівському, який вже міг її продати або передати в оренду. Місцевим селянам євреї пропонували придбати цю землю вже по 360 руб. за десятину [10, с.12].

В іншій статті увага фокусувалася на тому, що один заможний селянин навесні 1911 р. взяв в оренду 100 десятин церковної землі. Але не мав можливості самостійно оплатити її оренду. Тому він звернувся за допомогою до єврея Я. І. Бикмана. Хоча договір оренди був оформлений на селянина, але «жид обклав мене векселями». Як член СРН, він за допомогою її активістів, усунув єврея від співпраці й з того його «справи поліпшилися» [11, с.10-11].

Характерною особливістю цього видання було те, що в ньому часто піднімалися питання пов'язані з єврейським землеволодінням. Так, зазначалося, що єврей Ландай через підставну особу – селянина з с. Гореники з 1911 р. орендує 50 десятин землі у власника маєтку у с. Клосові (Кременецький повіт). Місцеві селяни, які бажали взяти цю землю в оренду, пропонували власнику замість 14 руб. за десятину – 20 руб., а єврей платив лише 18 руб. Також йому було надано право безкоштовного випасу худоби, натомість селяни за це платили власнику 5 руб. за літо, а за випас на казенних землях – лише 50 коп. Орендовану землю єврей віддав місцевим селянам у користування за умови, що «Хто бажає користуватися всім врожаєм має доплачувати 5 руб. за копу хліба, яка припадає на долю єврея» і далі «Скільки селяни не просили висилити єврея ніхто не допомагає, приїзжав пристав, а Ланда багатіє і до нині» [12, с.11-12].

Таким чином, у ряді статей опублікованих упродовж місяця кілька разів було піднято проблему незаконного володіння та оренди землі євреями на Волині. При цьому неодноразово наголошено, що їм у цьому допомагали поляки-католики. Натомість місцеві селяни несли значні збитки від такої діяльності євреїв.

Особливу увагу відведено роду занять євреїв: торгівлі спиртними напоями у шинках. При цьому євреї не лише споювали селян, а й підбурювали їх до скоєння злочинів. В одній із статей було звинувачено торговку З. Маленніс у тому, що вона підбурила напасти на селянина М. Гаята, члена СРН, який допоміг акцизному чиновнику знайти у неї «горілку якою вона підпільно торгувала». Через деякий проміжок часу місцеві декласовані елементи напали на нього і якби не заступилися інші селяни, то його могли вбити [13, с.12].

В іншій публікації наголошувалося, що євреї продають горілку «власного виробництва, за допомогою якої одурманюють наш простий люд, витягують з нього трудову, зароблену мозолястими руками, криваво добуту копійку». Тобто у селах, у зв'язку із споюванням селян, склалася складна ситуація, «а зароблене йде у шинок». Наприкінці автор звернув увагу на ту

обставину, що органи адміністративної влади володіли недостатнім обсягом інформації про діяльність таких закладів і про їх власників-євреїв [14, с. 17].

З наведеного вище можна зробити висновок, автори вказаних статей звинувачували євреїв-шинкарів у нелегальному виробництві та реалізації спиртного і як наслідок – споюванні місцевих селян. Причиною таких публікацій у чорносотенній пресі була не стільки благородна мета: протидіяти пияцтву, скільки чергова спроба дискредитувати євреїв. Адже саме євреї були орендарями шинків, і цей факт чорносотенці вдало використовували, проводячи антисемітську пропаганду.

Ще один аргумент, який використовували діячі СРН у своїй пропаганді, був рід занять євреїв: більшість торгівельних закладів краю були в їх власності. Піднімаючи це питання, чорносотенці акцентували увагу читачів на тому, що необхідно якомога швидше позбавити євреїв можливості здійснювати торгівлю деревиною, оскільки вони на власний розсуд встановлювали ціни на неї та свідомо завищували її для селян. Ще одним фактором, який сприяв зубожінню селян, стало свідоме заниження євреями ціни під час купівлі зернових, і навпаки завищення при продажі селянам [15, с. 15]. Ураховуючи, що у тогочасній торгівлі на Волині домінував єврейський капітал, їх звинувачували у спекуляції з деревиною та зерновими під час купівлі-продажу, що згідно позиції чорносотенців, негативно впливало на економічне становище селян. Однак у публікації автор не згадав про високі податки та інші платежі, що змушені були сплачували селяни, – саме це було основним гальмом економічного розвитку українського села.

У статтях юдофобського змісту постійно піднімалося питання примусового виселення євреїв із сіл. Так, в одній із них зазначалося, що у с. Колесць (Старокостянтинівський повіт) «незаконно» проживав єврей Айзик. Його мобілізували до російської армії під час російсько-японської війни. Але він уникнув служби й, за твердженням місцевих чорносотенців, нелегально виїхав до Австро-Угорщини. Повернувся він лише після закінчення війни. Місцевий осередок СРН неодноразово інформував про нього поліцію, але остання на звернення не реагувала. Згідно тверджень чорносотенців саме він перешкоджав будівництву нової церкви у селі й налаштовував місцевих селян проти священика. Однак жодного факту, що підтверджував би ці звинувачення, наведено не було. Закінчувалася публікація промовистими словами: «Господи! До яких пір ця зараза буде мучити по селах наш народ православний» [16, с. 12].

В іншій статті, надрукованій у цьому виданні, йшлося про скаргу волинському губернатору, яку написав член СРН із с. Карасин (Рівненський повіт) М. Марчик. У ній зазначалося, що біля лісопильного заводу «незаконно» проживали євреї. Розгляд скарги доручили провести місцевій поліції. Однак місцевий поліцейський пристав після спілкування з купцями-євреями Геллером і Мінцом зазначив, «що донесення губернатору є хибне», а євреї там не проживали. Але, згідно тверджень автора статті, у с. Карасин функціонували торгівельні заклади власниками яких були євреї [17, с. 12].

Отже, як бачимо, члени СРН висували співробітникам місцевої поліції звинувачення про те, що вони не реагувала на їхні звернення щодо примусового виселення євреїв із сільської місцевості. Це аргументувалося підкупом заможними євреями поліцейських. Але жодного підтвердження цього факту, як і у випадку попередніх звинувачень, чорносотенці не навели. Тобто чорносотенці намагалися дискредитувати євреїв і змусити поліцію співпрацювати з ними.

Таким чином, проведений аналіз статей, опублікованих у «Почаївському листку» підтверджує, що майже у кожному його номері друкувалися антисемітські статті. Це робилося чорносотенцями з метою звинуватити євреїв у всіх негараздах, які були притаманні тогочасному суспільству. Враховуючи, що СРН мав підтримку з боку органів влади, можна стверджувати, що цей напрям діяльності вони реалізовували у контексті тогочасної урядової доктрини. У результаті чорносотенці відіграли значну роль в ускладнення міжнаціональних відносин, що негативно позначалося на суспільно-політичному житті Волині напередодні Першої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1913. – 549 с.

2. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст.: автореф. … дис.… доктора іст. наук / Надія Олександрівна Щербак. – К .: Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, 2006. – 38 с.
3. Кандель Ф. Книга времён и событий. История российских евреев. Т. 2. Часть третья / Феликс Кандель. – М. : Мосты культуры, 2002. – 892 с.
4. Івчик Н. С. Єврейське питання у Російській імперії в добу ліберальних реформ 60 – 70-х рр. XIX ст. / Н. С. Івчик // Проблеми розвитку соціально-економічних систем : Матеріали Першої регіональної міжвузівської науково-практичної конференції. – Київ-Дубно, 2010. – Вип. 1. – С. 253-255.
5. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок XX ст. / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 19-29.
6. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 – 1914 рр.) : Монографія / Микола Бармак. – Тернопіль, 1999. – 208 с.
7. Кожинов В. «Чёрносотенцы» и революция (загадочные страницы истории) / Вадим Кожинов. – Изд. 2-ое доп. – Москва, 1998. – 231 с.
8. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905 – 1917 рр.) / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 90-98.
9. Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті України наприкінці XVIII – на початку XX ст. / Ю. В. Хитровська. – К . : Видавництво європейського університету, 2011. – 472 с.
10. Из с. Синюх: как жиды там землю купили // Почаевский листок. – 1912. – № 17. – 3 марта. – С. 12.
11. Поучительное раскаяние // Почаевский листок. – 1912. – № 18. – 5 марта. – С. 10-11.
12. Еврейская кабала // Почаевский листок. – 1912. – № 27. – 3 апреля. – С. 11-12.
13. Что делают в селе проклятые жиды // Почаевский листок. – 1912. – № 18. – 5 марта. – С.12.
14. Денисов И. Жидовская подлость / И. Денисов // Почаевский листок. – 1912. – № 35-36. – 11 мая. – С. 17.
15. Очередные задачи борьбы с жидовством // Почаевский листок. – 1912. – № 35-36. – 11 мая. – С. 15.
16. Сельская зараза // Почаевский листок. – 1912. – № 19. – 9 марта. – С. 12.
17. Марчик М. О. Как гонят из-за жидов ревнителей союза / М. О. Марчик // Почаевский листок. – 1912. – № 26. – 28 марта. – С. 12.

Tsetsyk J.P. Policy of Russian Black-Hundreds regarding Jews in Volyn in early XX century

The article deals with the complication of interethnic relations in Volyn region in the early twentieth century and the part the Russian Black-Hundreds played in this process. It analyzes the role of the local authorities in the forced eviction of Jews from a number of settlements. The author draws attention to the role of the Russian Orthodox Church in strengthening the effects of the Union of Russian people – the mass reactionary monarchist organization, in the province.

Key words: Volyn, Jews, province, interethnic relations, ideology, Orthodox clergy, the Black-Hundreders

Цецик Я.П. Политика русских чёрносотенцев относительно евреев на Волыни в начале XX в.

В статье исследовано роль русских черносотенцев в осложнении межнациональных взаимоотношений на Волыни в начале XX в. Проанализирована роль органов местной власти во время принудительного выселения евреев из ряда населенных пунктов. Выяснено значение Русской православной церкви в усилении позиций черносотенцов в крае.

Ключевые слова: Волынь, евреи, губерния, межнациональные взаимоотношения, идеология, православное духовенство, черносотенцы.

УДК 78:929

А.Ф. Завальнюк

ОСОБЛИВОСТІ МУЗИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКОГО КОМПОЗИТОРА МИКОЛИ ЛЕОНТОВИЧА

У статті досліджуються особливості музичної творчості видатного українського композитора Миколи Леонтовича, його методів опрацювання фольклорних пісенних жанрів, висвітлюється стиль гармонізацій і поліфонізацій народних мелодій, розглядається характеристика досконалості і унікальності його творчості іншими композиторами,

зокрема, таких всесвітньо відомих хорових шедеврів як «Щедрик» і «Дударик», релігійних піснеспівів – «Херувімських», духовних кантів, колядок, «Літургії Іоанна Златоуста» та ін..

Ключові слова: поліфонічний стиль, музична мова, гармонія, контрапункт, остінато, інструментальне голосоведіння, реквієм, дума.

Творчість Миколи Дмитровича Леонтовича – це незвичайно яскраве і самобутнє явище в українській і світові культурі. Його спадщина своєю досконалістю і неповторністю сягає вершин світового музичного мистецтва. Про його індивідуальний стиль і новаторство лірики мініатюриста всесвітньо відомий український музичний класик С.Людкевич писав так: «Леонтович, хоч і майже самоук, є, безумовно, найбільш оригінальною, найяскравіше зарисованою постаттю серед українських композиторів. Його обробки народних пісень є найоригінальнішим явищем серед усіх хорових мініатюр, якими так багата українська музична література початку ХХ-го століття. На них звернули увагу усі музиканти і музичні критики на Україні і закордоном, яким довелося із ними познайомитися. Справді, коли б Леонтович не написав нічого більше, як тих кілька мініатюр для хору, як «Щедрик», «Дударик», «Ой, пряду», «Козака несуть», «Зайчик» чи ще деякі, його значення в історії української хорової музики було б раз і назавжди запевнене». [1,с.171].

Вибір даної теми зумовлений тим, що хорові твори Леонтовича останніми роками стають все більше популярними як в Україні так і за її межами. Проте науково-теоретичне їх висвітлення залишається недостатнім, а також і тим, що в більшості публікацій замало цілісного підходу до вивчення стилю М.Леонтовича як новатора і художника з яскравим національним спрямуванням. Саме тому у запропонованій статті робиться спроба «заглянути» в творчу лабораторію композитора і висвітлити деякі особливості музичної мови його творчості.

Перші теоретичні дослідження творчого стилю Леонтовича були запропоновані сучасниками композитора і його соратниками: П.Козицьким, С.Людкевичем. Музичними критиками: В.Дяченком, Я.Юрмасом та ін.. Які незадовго після трагічної смерті Леонтовича опублікували свої праці. Далі настали довгі роки замовчування і заборони творчості композитора, через його замовне політичне вбивство. Друга хвиля відродження і досліджень творчості настала лише в 70-ті роки – напередодні сторічного ювілею в 1977 році. Саме в ювілейний рік з'явилась збірка «Творчість М.Леонтовича» з ґрунтовними теоретичними працями про головні засоби музичної виразності творчості композитора провідними музикознавцями: М.Гордійчуком, Н.Герасимовою –Персидською, Н.Горюхіною, А.Іваницьким, Б.Луканюком та іншими.

Зокрема в роботі П.Козицького «Творчість Миколи Леонтовича», що опублікована в журналі музичного товариства «Музика» у 1923 році, автор високо оцінює новаторський творчий підхід Леонтовича – введення поняття «інструментальна оркестровка» або «оркестру» (спів закритими устами або на вигуки ой, гей), яскравим прикладам якого є «Дударик», «Пряля», «Ой, зійшла зоря» та інші.

У роботі В. Дяченка вперше розглядаються ранні обробки народних пісень Леонтовича та рукопису незавершеної опери «На русалчин Великдень», в яких знову робиться наголос на високий рівень поліфонії, хорових партитур Леонтовича. Завершує автор свою роботу висновком, що «Гармонічна мова Леонтовича стоїть незрівнянно вище його попередників» [2, с. 33].

Найбільш ґрунтовними і сучасними слід вважати науково-теоретичні праці С. Людкевича та М. Гордійчука «Музична мова в оригінальних хорових творах і опери «На русалчин Великдень» М. Леонтовича», саме в цих фундаментальних дослідженнях йдеться про особливості музичної мови Леонтовича які стали визначальними в розкриті даної теми в наступних розділах.

Для розкриття в статті таких важливих засобів музичної виразності творчої спадщини Леонтовича: як гармонія, поліфонія, український фольклор, були опрацьовані роботи: Н.Горюхіної, Н.Герасимової-Персидської, А.Іваницького, Б.Луканюка.

Перед тим як розглянемо загальну характеристику творчості Леонтовича, процитуємо його програмний вислів нових підходів до творчого використання українського фольклору. Леонтович, 22 березня 1919, коли перебував у Києві, в пам'ятній книзі робить такий запис: «Досліди у народній музиці викликають до життя нові форми гармонії та контрапункту, що

органічно зв'язані з народною піснею, бо пісня як художній удосконалений твір дає не тільки одну мелодію, але таїть у собі всі музичні можливості (гармонію, контрапункт та ін.). Вміти записати її та відчути все, що вона може дати для музики в широкому смислі слова, – це необхідна чергова справа» [3,с.159-160].

Цей лаконічний, але глибокий за своєю суттю вислів щонайкраще характеризує головний принцип Леонтовича в підході до проблеми художнього опрацювання народної пісні. Послідовно дотримуючись цього принципу, Леонтович широко застосовує його для досконалості хорової техніки. Не порушуючи музичної природи пісні і закономірностей національного стилю, він розкриває її зміст прийомами і засобами класичної гармонії та контрапункту, збагачує структуру, ладово-інтонаційний стрій, відтворює характер і специфіку образів.

Важливе місце у спадщині М. Леонтовича посідають хорові обробки народних пісень. Проте зразу ж варто зауважити, що термін «обробка» в традиційному його значенні певною мірою застарілий для визначення характеру й структурних особливостей більшості пісень цього композитора. Він може бути застосований лише до творів, написаних у ранній період діяльності Леонтовича, або ж складених за спеціальним завданням (наприклад, гармонізації для шкільних хорів). Основну ж масу пісень Леонтовича становлять оригінальні твори, що створені на основі народних мелодій «Щедрика», «Дударика», «Прялі», «Гри в зайчика», «Козака несуть», «Із-за гори сніжок летить», та багато інших не можна назвати обробками , як і не можна назвати фінал Другої симфонії П.Чайковського обробкою для оркестру знаменитого «Журавля» або фінал Другої симфонії Л. Ревуцького – обробкою обрядових мелодій «А ми просо сіяли» і «При долині мак».

«Друга збірка пісень з Поділля» – один з перших кроків у мистецькій діяльності Леонтовича. Одначе крок цей був дуже показовий, його не можна обминути і не звернути на нього найпильнішої уваги. Збірка дає багато пізнавального для осягнення смислу подальшої творчості композитора, для з'ясування засад його художнього стилю. Вона допомагає також усвідомити велику художню силу спадщини видатного митця. Нарешті, вона є своєрідним документом, який засвідчує, що головний творчий принцип Леонтовича, сформульований ним задовго до передчасної смерті, практично здійснювався ще на початку його творчості.

Прикладом того, як однокуплетна обробка в руках талановитого майстра може стати справжньою народною епіко-героїчною фрескою, є пісня «Ой зійшла зоря». Вона створена композитором для баритона-соліста і мішаного хору. Її напівісторичний – напівлегендарний зміст, що розповідає про оборону Почаївського монастиря від турецької навали в прадавні часи, вкладений у своєрідну мистецьку форму (щось на зразок канта). Мелодія пісні сповнена епічної сили, вона правдиво відтворює драматичний характер розповіді про величну подію минулого, про подвиг народу в ім'я захисту рідної землі від зазіхань ворожих полчищ.

Розпочинається спів тонічним акордом з пропущеною терцією (хор без слів), що добре передає «лірний» характер музики, підкреслює її епічність. Мелодію короткими, але розлогими за характером фразами виконує соліст на тлі суворого, навіть дещо аскетичного супроводу. Потужно й величаво, як грізна пересторога напасникам, звучить хор на словах «Виступало турецькеє військо».

Леонтович назвав твір думою, хоч за своєю будовою він не має спільних рис з цим самобутнім жанром українського музичного фольклору. Єдине, що ріднить пісню «Ой зійшла зоря» з думою, – це її епіко-героїчний характер і тема захисту вітчизни.

За принципом емоційних, тембрових, фактурних і тональних контрастів Леонтович будує також тричастинну пісенну структуру, чудовим зразком якої може бути народний реквієм «Козака несуть». Перші такти пісні – це свого роду вступ, суворий начерк траурного кортежу. Усе тут – і низький регістр, і поступове спадання мелодичної лінії, і дещо похмуре звучання басів – покликане змалювати картину похорону народного героя-козака. У сьомому такті вступають із своїм м'яким тембром тенори, немов втілюючи образ козака, а також виявляючи печаль тих, хто оплакує його смерть. В одинадцятому такті на тлі скорботного звучання басів і тенорів, як нова барва, як вираження правдивого смутку й горя, з'являються зі співом без слів сопрано й альти.

Лаконізм художнього вираження в цьому хорі винятковий, і так само виняткові його художні наслідки. Перед слухачем постає образ маси людей, що з пониклими головами проводжає в останню путь свого оборонця й героя. А ось і друга частина пісні – прояв

пекучого людського горя, плач молодої дівчини, яка втратила свого милого. Сопрано й альти активно пересуваються вгору, їх мелодію (у вигляді імітації) перехоплюють у другому такті тенори. Внаслідок змішування тембрів утворюється напружена драматична звучність, що сприймається як зойк глибокого відчаю. І знову чується головна тема, вона приводить до повторення музики першого куплету. Таким чином, складається варіаційно – тричастинна форма хорової пісні, структурні особливості якої повністю випливають із специфіки розгортання сюжету.

До циклу народних «реквіємів» належить і одна з найтрагічніших пісень Миколи Дмитровича – «Смерть», яку він записав, опрацював і почав розучувати з тульчинським хором незадовго до своєї загибелі. Народна мелодія складена в самобутньому українському ладі (двічі гармонічний мінор). У її будові чимало від плачів. Леонтович зважив на цю особливість першоджерела і, користуючись багатствами тембрової палітри, написав значний за силою впливу трагедійний твір. Усі три куплети заспіву створені на одному фоні. Приспів же звучить кожного разу в новому оформленні, що й дає право віднести хор до епічно-траурного жанру.

Найвидатнішими творами Леонтовича є «Дударик» і «Щедрик».Обидва вони належать до числа тих пісень, над вдосконаленням яких композитор працював протягом двадцяти років. До мелодії «Дударика» він вперше звернувся ще в Чуківській школі, зробивши її розкладку для учнівського оркестру. Пізніше з'явилися редакції для мішаного хору з супроводом інструментального ансамблю, для шкільного хору й фортепіано. Остаточний варіант «Дударика» виник вже у післяреволюційний період його творчості. Справжній художник – Микола Дмитрович – постійно вдосконалював твір, збагачував його фактуру новими знахідками, шліфував його мистецьку форму.

Винятково цілісний за настроєм і художністю, «Дударик» є блискучим зразком індивідуального стилю Леонтовича. За змістом це дитяча пісенька про дідуся-дударика, який умер, залишивши сиротою свою супутницю – дуду. «Порожня» квінта басів і тенорів, що вдало імітує звучання дуди (волинки чи кози, як вона зветься в різних місцевостях України) добре вводить у загальний настрій твору. У той же час сопрано й альти співають простеньку, всього на один такт, остинатну мелодію. Онук згадує про улюбленого дідуся і його веселу дуду – звучання тут світле, навіть радісне.

Та найвищим досягненням Леонтовича є його геніальний «Щедрик». Народне першоджерело хору належить до найстаріших зразків українського фольклору. У щедрівці оспівується радість праці, висловлюються побажання добробуту, родинного щастя. Мелодію твору становить однотактовий – на чотири звуки – мотив в обсязі малої терції, на розробці якого побудований увесь хор. Тут блискуче застосований класичний поліфонічний прийом остинато.

Заспівує «Щедрика» сопрано соло, потім в експонування мотиву вливається вся група. Над його сталим звучанням спершу альти, а згодом тенори ведуть спадаючі голоси, забарвлені у своєрідний гармонічний колорит. Чим далі, тим густіше монотему оточують нові виразові лінії, кожна з яких покликана змалювати окрему деталь образу. Усе разом – то є витончена, вигадлива за візерунком, невимовно красива звукова мережка, ніби виткана поетичною рукою народного майстра. Особливість музичного руху у творі – від ніжних, прозорих початкових тактів через поступове звукове наростання й емоційне наснаження до кульмінації (20 – 24 такти) і знову загальне спадання. Таким чином, увесь «Щедрик» – єдина, стрункa щодо архітектоніки емоційна хвиля. Вражає тонке чуття автором цілісної мистецької форми, як вияву глибокого задуму. Важко назвати в українській хоровій літературі інший твір, у якому б з такою силою сполучалися змістовність, художність і майстерність.

Леонтович і тут демонструє високу техніку вокального інструментування. Розцвічуючи мотив усе новими й новими звуковими барвами, він непомітно й дуже природно передає його з голосу в голос, з групи в групу (послідовно: сопрано, альти, тенори, баси, тенори, сопрано). Отже, емоційна хвиля збігається з темброво-теситурною. Поспівки інструментального характеру сопрано (25 – 28 такти), спів з закритим ротом, органні пункти створюють звуковий колорит, який заворожує слухача. Прийоми й методи наскрізного розвитку, де активна динаміка й образна нероздільність посідають головне місце, барвистість і колоритність музичного викладу, вражаюча сила художнього впливу свідчать про те, що цей твір Миколи Дмитровича відзначається справді симфонічним мисленням. «Щедрик»,– писав П. Козицький, – то не розкладка пісні, то самоцінний музичний твір, який осяяно променем генія і який

вартий зайняти (і займе) не останнє місце в світовій музичній скарбниці». [4.с.15] Це пророцтво видатного українського композитора й музично-громадського діяча здійснилося. Нині «Щедрик» – широковідомий в усьому світі твір. Він звучить у виконанні хорових колективів європейських країн, його залюбки співають у Франції, Англії, Голландії, в країнах Латинської Америки. Особливого поширення набув цей твір Леонтовича в Канаді і США. Крім звучання в автентичному вигляді, там виникло багато транскрипцій хору для різних вокальних і вокально-інструментальних ансамблів, для органу й симфонічного оркестру.

Отже, багатогранна діяльність М. Д. Леонтовича в галузі хорового опрацювання народних пісень – то не аранжування й не гармонізації, а оригінальна творчість виключної майстерності й художньої досконалості, яскравої стильової самобутності й національної визначеності.

Микола Леонтович – композитор неповторний. Сприйнявши й глибоко засвоївши традиції, він упевнено пішов своїм шляхом, склавши власним доробком цілий етап у розвитку української хорової музики. Композитор зумів відібрати все краще з творчості попередників і сучасників, доповнити його досягненнями світової культури, збагатити власним досвідом, поєднати все це з народною пісенністю і створити такі шедеври хорового мистецтва, які стали школою художньої майстерності для цілого покоління митців.

Багато праць присвячено класичній спадщині М. Д. Леонтовича, але музикознавство все ще в боргу перед композитором. Воно не розкрило повністю рис його стилю і, що особливо важливо, не виділило тих особливостей творчості композитора, які можуть стати і вже стали в художній праці основою дальшого розвитку української національної музики.

У багатьох працях говориться про оригінальність, новаторство обробок народних пісень Леонтовича, і цілком справедливо ця думка пов’язується з своєрідним поліфонічним стилем письма композитора. Однак характерна не тільки поліфонія Леонтовича. Не менш своєрідна і його гармонічна мова.

В обробках народних пісень Леонтовича все становить надзвичайний інтерес: поліфонічна тканина і гармонія, народна і авторська мелодика та метро-ритм народної пісні. Обробки Леонтовича насичені, здавалося б, діаметрально протилежними якостями: складністю і простотою, мудрістю і наївністю, символікою і реалізмом, узагальненістю образного змісту і глибиною підтексту, об’єктивністю епосу і характерністю портретних зарисовок та динамікою дії драми, історичною вірогідністю пісні і сучасністю почуттів, що зазвучали в обробці.

Гармонічна мова Леонтовича стоїть незрівнянно вище від мови його попередників. Знову і тут, ідучи шляхом поглибленого розкриття музичних образів народної пісні, Леонтович користується гармонією як одним з могутніх засобів музичної виразності, досягаючи поліфонічними засобами великої самостійності голосів. Леонтович сміливо користується дисонансовими звучаннями, ніде не зловживаючи ними, а виходячи з логіки розвитку кожного голосу.

Отже, усі новітні ознаки музичного стилю Леонтовича, зокрема гармонізація і поліфонізація виразно помітні в його знаменитому «Щедрику».

Маловідомою творчою спадщиною Леонтовича вважаються духовні твори. Духовною музикою М. Леонтович захоплювався ще з кінця XIX століття, під час навчання у Кам’янець-Подільській семінарії. Ранній інтерес до духовної музики пояснюється тим, що майбутній композитор зростав в атмосфері релігійної обрядовості, церковного піснеспіву та багатого фольклорного середовища. Глибинні витоки церковно-співацьких традицій роду Леонтовичів сягають ще початку XVIII століття. Отже, Микола Леонтович генетично успадкував музичну даровитість та прагнення до творчості в галузі світської та церковної професійної музики.

М. Леонтович був обізнаний у духовній хоровій музиці ще з раннього дитинства. У 1979 році його батька – отця Дмитрія – із сім’єю було переведено у село Шершні Тиврівської волості. Там і розпочалось пізнання величавих церковних обрядів з хвилюючими піснеспівами, які назавжди запали у вразливу дитячу душу майбутнього майстра хорової музики. Подальше знайомство і заохочення церковною музикою поглиблювалось під час навчання у Шаргородській бурсі та Кам’янець-Подільській семінарії. Саме за роки навчання у семінарії, Леонтович під впливом та керівництвом досвідченого теоретика і практика, вихованця Регентських класів Петербурзької хорової капели – Юхима Богданова – робить перші спроби гармонізацій духовних піснеспівів.

Впродовж усього навчання та педагогічної діяльності, він постійно займався самоосвітою. Це поїздки під час літніх канікул у 1903-1904 рр. до музичних навчальних класів Петербурзької хорової капели. Там Леонович поповнював музично-теоретичні знання, вивчав твори церковної музики М. Березовського, Д. Бортнянського, О. Архангельського, класичну поліфонію, тощо. Підсумком цих консультацій було екстерном успішно складені іспити з найвищою оцінкою та присвоєння Леоновичу управлінням Придворної капели звання регента високого рівня у 1904 році.

З прикрістю мусимо констатувати, що високомайстерна, досконала духовна спадщина Леонтовича більше півстоліття була заборонена як до наукового вивчення, так і до виконання хоровими колективами. Прихильникам таланту Миколи Леонтовича була невідома майже половина його творчого спадку. Лише окремі зразки духовних творів зберігалися у приватних архівах, деяких церковних бібліотеках, а також в архіві композитора, який тепер знаходиться у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського АН Академії наук України.

Ще змалку Леонтович, знаходячись під впливом пісенного побуту українського села, де постійно звучали колядки та щедрівки християнського циклу, канти і псалми, інші релігійні пісні, що традиційно виконувались впродовж століть, захоплювали молодого композитора.

Наполегливо займаючись самоосвітою та удосконалюючи композиторську майстерність, Леонтович готувався до написання духовних творів різних жанрів.

З пожвавленням українського національного визвольного руху в 1917 році активізувалась боротьба за автономію української православної церкви. Цей рух завершився Всеукраїнським Православним Церковним Собором, який відбувся у жовтні цього ж року в Києві, що спряло оновленню церковної музики, до якої звернувся і М.Леонтович. У цей період він пише більшість своїх духовних творів – «Літургію Іоанна Златоуста», «Поддячий молебень», «Піснеспіви на воскресіння Христа», «Піснеспіви із «Всеношної служби»: «Хваліте ім'я Господнє», а також нові духовні твори на тексти «Світе тихий», «Нині отпущаєши» та інші. «Створена «Літургія» та інші твори вже представляють новий стиль української церковної музики з яскравою національною специфікою, яка виникла внаслідок активного використання фольклорних елементів. Перше виконання «Літургії» Леонтовича було приурочено до визначної події в історії Української Автокефальної Церкви – заснування першої української парафії у Миколаївському соборі на Печерську 22 травня 1991 року. Сучасники відзначали, що ця Літургія завжди буде одним з найкращих українських церковних творів». [5.с.9].

«Літургія Іоанна Златоуста» М. Леоновича, як і його піснеспіви, спрямована на збагачення спеціального музичного репертуару національної автокефальної церкви. Тут композитор уповні проявив свій громадянський поклик та обов'язок, як і непересічні творчі здібності. Тільки трагічна загибель великого народного співця не дозволила йому повністю розкрити й розгорнути свою обдарованість і у сфері духовної української музики.

Церковні мініатюри та духовні твори великої форми Леонтовича вирізняються високою досконалістю та художністю. Як відзначив автор цих рядків, у монографії «М. Леонтович: листи, документи, художні твори», що у них композитору вдалося відтворити той трепетний релігійний дух побожних пісень українського народу, що вирізняє їх світлим радісним колоритом, теплими лагідними інтонаціями та щирою релігійністю. У цьому Леонтович після М. Лисенка залишається взірцем, що проторував шлях для наступних композиторів у створені української духовної музики. Такі духовні твори з'явилися у творчості сучасних композиторів Є.Станковича, Лесі Дичко, В. Степурка, В. Камінського та ін..

На підставі вивчення науково-теоретичних досліджень творчості Леонтовича зробимо такі висновки: музична спадщина Леонтовича – це неоціненний внесок в українську та світову музичну культуру. Без творчості нашого класика зараз неможливо собі уявити хорове мистецтво XX століття в усьому його різноманітті. Ім'я Миколи Леонтовича сприймається з великою пошаною як в Україні, так і за її межами. І на завершення хочеться повторити пророчі слова соратника Леонтовича композитора П.Козицького: «Щедрик»,– то не розкладка пісні, то самоцінний музичний твір, який осяяно променем генія і який вартий зайняти (і займе) не останнє місце в світовій музичній скарбниці».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Людкевич С.П. Дослідження і статті/С.П.Людкевич: [Упоряд. М.М.Гордійчук]. – Київ: Музична Україна, 1976 – с.171
2. Дяченко В.М. принципи обробки народної пісні М.Леонтовича/В.М.Дяченко//Творчість М.Леонтовича: [Упоряд. В.Золочевський]. – К.,Музична Україна, 1977 – с.16-36
3. Микола Леонтович: Спогади листи матеріали/Пам'ятна книжка: [Упоряд. В.Іванов]. – К., Музична Україна, 1972 – с. 159-160
4. Козицький П.М. Творчість Миколи Леонтовича/ П.М.Козицький// Творчість Миколи Леонтовича: [Упоряд. В.Золочевський]. – К., Музична Україна, 1977 – с.7-15
5. Архів Леонтовича: Каталог. – М.Д.Леонтович і його музична спадщина: [Укладач Л.П.Корній]. – Київ: НБУВ, 1999 – с .3-13
6. Завальнюк А.Ф. Микола Леонтович: Листи документи духовні твори/А.Ф.Завальнюк – Вінниця: Нова книга, 2007 – 268с.

Zavalnjuk A.F. Peculiarities of the Ukrainian Composer Mykola Leontovych's musical creativity

The paper examines peculiarities of musical creativity of the great Ukrainian composer Mykola Leontovych, his methods of adaptation of folklore song genres. The author highlights the style of harmonization and polyphony of the folk melodies, considers the features of perfection and uniqueness accepted by other composers in Leontovych's works, in particular, in such outstanding chorus masterpieces as «Schedryk», «Dudaryk», religious chants – «Heruvimski», clerical cants, Christmas carols, «Liturgy of St. John Chrysostom» and many others.

Key words: polyphony style, musical language, harmony, polyphony, counterpoint, ostinato, instrumental part singing, requiem, duma.

Завльнюк А.Ф. Особенности музыкального творчества украинского композитора Николая Леонтовича.

В статье исследуются особенности музыкального творчества выдающегося украинского композитора Николая Леонтовича, его методы использования фольклорных песенных жанров, освещается стиль гармонизации и полифонизации народных мелодий, рассматривается характеристика совершенства и уникальности его творчества другими композиторами, в частности, таких всемирно известных хоровых шедевров, как «Щедрик», «Дударик», религиозных песнопений – «Херувимских», духовных кантов, колядок, «Литургии Иоанна Златоуста» и других.

Ключевые слова: полифонический стиль, музыкальный язык, гармония, полифония, контрапункт, остинато, инструментальное голосоведение, реквием, дума.

УДК 94(477)«192…/193…»:929 Юрченко

О.А. Мельничук

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ПАТРІОТІВ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ 20-30-Х РР. XX СТ. (ЗА СПОГАДАМИ І. Д. ЮРЧЕНКА)

У статті висвітлено політичні репресії радянської влади 20 – 30-х рр. XX ст., спрямовані проти активних учасників національно-визвольних змагань в Україні на основі спогадів очевидця тих подій І.Д. Юрченка. Автор стверджує, що основною метою діяльності правоохоронних органів була боротьба проти формування національної самосвідомості українського народу, проти будь-яких спроб відродити українську державність.

Ключові слова: повстанський рух, політичні репресії, радянський режим, учасники національно-визвольних змагань.

Насадження радянського режиму в Україні після захоплення її території регулярними частинами Червоної армії відбувалося в умовах запеклої боротьби з учасниками українського національно-визвольного руху. Навіть після відступу армії УНР, більшовицьким військам ще упродовж тривалого часу довелося докладати чималих зусиль для придушення основних осередків повстансько-партизанського руху в Україні. Після цього на захоплених територіях розпочалася нова хвиля червоного терору, спрямованого проти усіх представників українських

національно-патріотичних сил, здатних нести загрозу принесеному на багнетах більшовицькому режимові.

У своїй статті автор ставить за мету розкрити зміст та основні напрямки політичних репресій радянської влади, спрямованих проти безпосередніх учасників національно-визвольних змагань, на прикладі життєвого шляху Івана Демидовича Юрченка, зафіксованого у його власних спогадах, які лише нещодавно побачили світ.

Юрченко І.Д. є уродженцем села Мельниківець колишнього Гайсинського повіту Подільської губернії. Після закінчення у 1914 р. Вінницької вчительської семінарії, деякий час вчителював у початкових школах Подільської губернії [1, с.396]. Через звинувачення у націоналістичному вихованні учнів, він був змушений декілька разів змінювати місце роботи [2, с.148].

На початку вересня 1915 р. Іван Юрченко був мобілізований до царської армії. За участь у боях та проявлений при цьому героїзм був нагороджений імператорськими орденами Святої Анни та Святого Станіслава. З початком націоналізації армії, у чині сотника, активно долучився до формування 34-го Українського корпусу генерала Павла Скоропадського. Згодом, за розпорядженням Центральної Ради роззброював російські гвардійські частини у містах Вінниці та Жмеринці. Розпорядження керівництва Центральної Ради про демобілізацію Першого Українського корпусу розцінив як зраду інтересів українського народу [3, с.229].

За часів Гетьманату Юрченка І.Д. було знову мобілізовано до Української армії. Після переходу до армії УНР, у складі куреня Січових Стрільців брав участь у боях за Київ. Разом із своєю сотнею він роззброював російські військові частини, згодом обороняв українські землі від навали більшовицьких військ на Чернігівщині. Потрапивши в полон, був вивезений до в'язниці на територію радянської Росії (м. Орел) на «перевиховання». На неодноразові пропозиції більшовицьких комісарів перейти на бік Червоної армії відповів категоричною відмовою [3, с.234].

Після втечі з російського полону Іван Юрченко знову приєднався до армії УНР, однак захворів на тиф і був змушений повернутися до рідного села Мельниківець. Подолавши хворобу, вже у травні 1919 р. взяв активну участь в антибільшовицькому повстанні в селі Райгороді, керуючи діями організованої групи односельців у складі повстанського загону отамана Волинця. Після його придушення, за свідченнями односельців, перебував на керівних посадах у повстанських загонах Волинця, Зеленого, Якубовича, Голуба [4, с.816].

З відступом польської армії та військ УНР з території України влітку 1920 р., за рішенням Головного штабу Іван Юрченко був залишений для організації антибільшовицького опору на території Поділля та вирішення інших оперативних завдань [2, с.174]. У цьому ж році він одружився та розпочав вчительську працю у рідному селі [5, с.64].

Починаючи з цього часу, життя Івана Демидовича буде проходити під пильним наглядом правоохоронних органів, які сумлінно вивчатимуть кожну сторінку біографії з його антирадянського минулого, намагаючись спровокувати до будь-яких протизаконних дій. Замасковані представники губернської надзвичайної комісії не один раз будуть з'являтися до нього з «пропозицією» організувати антирадянське повстання на Вінниччині [2, с.179]. Крім того, у господарстві періодично проводилися обшуки, які нерідко завершувалися короткотерміновими арештами. Для запобігання втечі у «підозрюваного» вилучили усі документи та встановили цілодобове стеження. Надії на те, що радянська влада це явище тимчасове, розсіювалися з кожним днем. З цього приводу Іван Демидович писав: «Раніше я думав – ну що ж, кат не вічний, все має свій початок і кінець, так буде і з совєтською владою… Але що день, що другий, що третій переді мною підіймалася, як чорна завіса, жорстока дійсність – жахливі картини людських мук, страждань і смертей. А тепер і над нашою родиною зависає Дамоклів меч – ярлик «петлюрівці» [2, с.184].

У 1921 р., за приховування офіцерського звання та ухилення від мобілізації у Червону армію, особливим відділом 34-ої більшовицької дивізії Івана Юрченка було засуджено до одного року ДОПРу (примусових робіт). Після відбуття покарання у 1922 р. як «неблагонадійний» знову був арештований Гайсинською надзвичайною комісією та за рішенням «трійки» був висланий на 5 років до м. Кременчук на Полтавщині [6, арк.5]. За новим місцем проживання зумів влаштуватися учителем, отримуючи за свою працю до 30 фунтів жита на місяць. Однак і така праця не була постійною, доводилося перебиватися тимчасовими підробітками, займатися перепродажем речей та продуктів, для того, щоб

вижити. Життя на виживання поєднувалося із моральними тортурами під час періодичних реєстрацій в органах ДПУ [2, с.184].

Повернувшись у 1927 р. в село Мельниківці та отримавши посаду вчителя, Іван Демидович, через надмірну опіку органів ДПУ, вже не міг повністю віддаватися улюбленій справі. У своїх спогадах він зазначав: «Щороку в лютому, або в березні по мене приїздила охорона НКВД /ГПУ і виряджала до вінницького «будинку відпочинку» /в'язниці/, тримала до вересня, а потім відправляла назад. Я вже почав звикати до такої «профілактики» і, якщо вночі мені снилися озброєні люди, церква і піп у ризах, то це був для мене вже певний «знак» та й дружина, вислухавши мій сон, заходилася готувати мені велику тюремну торбу. І справді, сон такий завжди був «пророчим». А як не бачив я уві сні попа, то допиту мені не робили, садовили до тюрми, а через сім місяців відправляли назад, до родини й до школи на вчителювання. А бувало й так, що шість, чи й більше місяців тягали по різних тюрмах «на екскурсію» – мабуть, для того щоб «очними ставками» та «впізнаннями» інших в'язнів додати мені обвинувачення у якихось повстанських акціях» [2, с.185].

17 березня 1931 р. постановою уповноваженого Немирівського райапарату ДПУ проти Івана Юрченка знову висунуто звинувачення за ст. 54-10 Кримінального кодексу УСРР в антирадянській агітації, спрямованій на зрив проведених радянською владою заходів. Серед доказів звинувачення у справі фігурували: служба у царській армії та армії УНР; безпосередня участь у селянських повстанських загонах та переховування їх учасників; підтримання зв'язків із заможними селянами та консультації їх із політичних та економічних питань; одруження на дочці розкуркуленого селянина. Враховуючи колоритне антирадянське минуле Івана Демидовича, райуповноважений ДПУ в клопотанні до Особливої наради при колегії ДПУ УСРР просив покарати його через ув'язнення у концтаборах терміном на шість років. Однак, через відсутність належних доказів, уповноважений Вінницького оперативного сектора ДПУ своєю постановою від 18 червня 1931 р. змушений був звільнити арештованого [7, с.247].

Однак втішатися довелося недовго, вже наприкінці лютого 1933 р. Івана Юрченка арештовують та ув'язнюють у Брацлавській в'язниці. Жахіттями, що панували там, просякнута кожна стрічка його спогадів. «В'язнів було повно не тільки в камерах, а й по коридорах в'язниці. Вони гинули, як отруєні мухи, і вночі дужчі в'язні волочили мерців униз, на подвір'я, і складали у стоси. Щоранку енкаведист-політкомісар, вилазив на ці стоси трупів і викрикував: «Петлюровци, голубовци, шєпіловци, волинци, вас всех ждьот твьордая рука пролетаріата. Ми всєх вас отправім к вашім праотцам! Ви слишітє мєня? Ви бандіти, врагі советской власті! Но оно воздаст вам должноє». Цей політкомісар у повному військовому одязі, з двома «кірпічамі», з усіма відзнаками, захлинаючись люттю виголошував цю свою промову на стосах трупів і я чув її впродовж цілого місяця мого перебування у брацлавській в'язниці, звідки потім мене перевезли до в'язниці у Вінницю» [2, с. 210].

Вінницька в'язниця на той час теж була заповнена вщент, однак в'язнів там не тримали довго. Укомплектовували по 40-50 вагонів і відправляли до Москви, а там далі на північ. Велику партію в'язнів, в якій був Іван Юрченко, спрямували на північні станції Плесецька і Ємца для гашення лісових пожеж та заготівлі лісу. Праця на лісоповалі вимагала великої фізичної сили, витривалості, якої у виснажених і змучених в'язнів кожного дня ставало все менше. Годували, а вірніше, вигублювали ув'язнених солоною порожньою юшкою, яку називали «супом». Після такої їжі, мучені спрагою засланці ковтали лід, бо ж води не давали і в більшості людей вже не ставало сили боротися проти голоду, холоду і непосильної праці. Іван Демидович згадував: «Якщо на лісоповал щодня виходило, наприклад, 100 чоловіків, то з них 20-30 вже не поверталося, а падало трупом серед лісу. З нашого транспорту 800 чоловіків дуже скоро залишилися лише невелика горстка людей» [2, с.211].

Гашення лісових пожеж, які траплялися на півночі досить часто, – це було пекло, а в ньому гинуло чимало засланців, роздавлених палаючими велетенськими соснами на смерть, а ще більше зазнавало пошкодження зору та важких опіків тіла, бо відповідного одягу для охоронного прикриття в'язні не мали. Іван Демидович згадував: «Цього вогненного пекла я ніколи не забуду: ми мусіли копати широкі канави з максимальною швидкістю, щоб зупинити велетенську стіну вогню, палаючого лісу, яка насувалася, з тріскотом гугоніла на нас, дихаючи смертю, димом, розкидаючи шалені вогненні іскри на всі боки, кидаючи палаючі гіганти-сосни, як засвічені сірники, на нас – мізерну людську комашню знесилених засланців» [2, с.211].

Однак, ця смертельно-небезпечна праця мала одну позитивну складову – за неї видавали добру пайку хліба й цукру, а це був скарб для тих, звичайно, які повертались з того пекла живими, чи неушкодженими. На тому страшному північному засланні Івану Юрченку пощастило вижити. Порятунок він знаходив у лісових хащах, де було багато бруслини, грибів і клюкви. Бруслини і клюкву варив, додаючи цукру і їв з хлібом. А коли потепліло і намножилося в лісі грибів, то визбирував їх під час праці в лісі, також варив і їв з часником, що його прислала з дому дружина. Після важкої, каторжної праці він ніколи не лягав спочивати, не приготовивши страви. Нею підгодовував і своїх друзів [2, с.212].

Проте лише одиницям вдавалося виживати в таких каторжних умовах. У спогадах автор наводить розповідь молодого 17-літнього хлопця, який поховав всю свою родину: «Було біжиш щосили, дивишся – діти батьків ховають, плач, крик, ридання. Обернешся у другий бік і чуєш такий самий крик, зойк, лемент – інший похорон. Отак можна було кільканадцять разів пробувати утікати від того розпачу, а втекти неможна було ніяк – ховали вдень і вночі, той смуток висів, як пелена, плач і ридання були скрізь, звучали у вухах, не давали спокою душі» [2, с.213]. Через деякий час галявина, на якій проживали в'язні, була густо обставлена дерев'яними хрестами, невеличкими могилками. Після того, як приходила вістка, що на об'єкт має приїхати іноземна комісія, десятки потужних тракторів зрівнювали цвинтар із землею, та залишали на тому місці безлюдний та розораний степ [2, с. 212].

Після закінчення п'ятирічного терміну заслання Іван Юрченко мріяв повернутися додому, побачити сім'ю, рідних та близьких. Однак, не судилося. Член партії есерів, якого випадково зустрів по дорозі, радив не повертатися в рідні місця, оскільки політичних в'язнів там чекало, у кращому випадку, нове багаторічне заслання, у гіршому – розстріл. За рекомендацією випадкового знайомого Іван Демидович влаштувався під чужим прізвищем на роботу в одну із шахт Донбасу, де працював до початку радянсько-німецької війни [2, с. 216].

Прихід німців вселяв надію на відродження української державності. Іван Юрченко вступає до Організації українських націоналістів, активно провадить просвітницьку роботу серед населення. Однак цей період тривав недовго. З відступом німецької армії, не бажаючи знову потрапити до рук НКВС, він емігрував спочатку до Німеччини, а згодом до США. Все своє життя поза межами України Іван Демидович присвятив вихованню емігрантської молоді в дусі патріотизму, організувавши у Нью-Йорку першу школу Українознавства.

Отже, життєвий шлях Івана Юрченка є яскравим відображенням трагічної долі українських патріотів в умовах радянського режиму 20 – 30-х рр. XX ст. Більшовицька влада, антиукраїнська за своєю суттю, не лише знищувала будь-які паростки національної ідеї, але й намагалася стерти з пам'яті народу будь-які спогади про події української революції 1917-1921 рр. За таких умов, у новоствореній тоталітарній державі не залишалося місця для безпосередніх учасників – живих свідків тих часів. Тому еміграція для них була єдиним шансом на виживання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Трембіцький А. Життєві шляхи випускника Вінницької вчительської семінарії Івана Юрченка на сторінках часопису «Свобода» (Нью-Йорк) / А. Трембіцький // Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення. – Вінниця, 2011. – С. 395-399.
2. Бо Ти любив, в душі беріг, як скарб коштовний, Україну: життєпис українського патріота Івана Демидовича Юрченка / Упорядник та автор передмови О. Мельничук. – Вінниця: «Ніланд-ЛТД», 2015. – 268 с.
3. Мельничук О.А. Події першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. на Поділлі (за спогадами І.Д. Юрченка) / О.А. Мельничук // Народи світу і велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р. – Вінниця. «Нілан-ЛТД», 2015. – С.226-235.
4. Мельничук О.А. Політичні репресії радянської влади в Україні (на прикладі однієї родини) / О.А. Мельничук // В кн.: Реабілітовані історією. Вінницька область.– Вінниця: ДП «ДКФ», 2007. – Т1. – С. 814-819.
5. Мельничук О.А. Іван Юрченко – педагог, громадсько-просвітницький діяч, фундатор школи українознавства у Нью-Йорку / О.А. Мельничук // Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 20 листопада 2015 р.). – Житомир: Полісся, 2015. – С. 63-65.
6. Держархів Вінницької області, ф.Р – 6023, оп.4, спр.3078. – 84 арк.

7. Мельничук О.А. Політичні репресії радянської влади на життєвому шляху однієї подільської родини / О.А. Мельничук // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XX Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця: ДП ДКФ, 2005. – С.245-251.

Melnychuk O.A. Destiny of Ukrainian Patriots in the conditions of the Soviet Regime in 20-30s of the XX century (based on recollections of I.D. Yurchenko).

The author focuses on political repressions of the Soviet regime in 20-30s of the XX century, which were directed against active participants of the national liberation movement in Ukraine. The article is based on the memoirs of the witness I.D. Yurchenko. The author argues that the main purpose of law enforcement activities was fighting against national consciousness of the Ukrainian people, against any attempt to revive Ukrainian sovereignty.

Keywords: insurgency, political repression, Soviet regime, members of the national liberation struggle.

Мельничук О.А. Судьба украинских патриотов в условиях советского режима 20-30-х гг. XX в. (по воспоминаниям И. Д. Юрченка).

В статье освещены политические репрессии советской власти 20 – 30-х гг. XX в., направленные против активных участников национально-освободительной борьбы в Украине на основании воспоминаний очевидца тех событий И.Д. Юрченка. Автор утверждает, что основной целью деятельности правоохранительных органов была борьба против формирования национального самосознания украинского народа, против любых попыток возродить украинскую государственность.

Ключевые слова: повстанческое движение, политические репрессии, советский режим, участники национально-освободительной борьбы.

УДК 94: 343. 163(477) «192…»

Н.П. Кузьмінець

ПОЧАТОК ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ В УКРАЇНІ У 1920-Х РР.

У статті досліджено процес становлення, місце і роль органів прокуратури у державному механізмі УСРР в 20-ті рр. XX ст., розкрито специфіку правовідносин органів прокуратури та інших елементів державного механізму, з'ясовано їх організаційні та правові засади.

Ключові слова: Україна, прокуратура, законність, правопорядок.

Україна перебуває на стадії закладення основних засад розвитку й функціонування правового і демократичного суспільства. Тому першочергового вирішення потребують проблеми підвищення ефективності організації діяльності органів державної влади. Одним із пріоритетних напрямків реформаційних процесів є створення правоохоронних органів європейського зразка. Серед правоохоронних органів вагоме місце посідають органи прокуратури, які мають забезпечувати верховенство закону, нагляд за додержанням законів органами, проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство тощо. І тому, в умовах формування громадянського суспільства, удосконалення демократичного устрою, важливим є дослідження етапу становлення прокуратури в Україні. Саме звернення до історичного досвіду, негативного і позитивного, діяльності прокуратури в Україні у перше десятиріччя її існування з позицій сьогоднішніх, ідеологічно неупереджених підходів, введення в науковий обіг нового фактичного матеріалу, переоцінки існуючих відомостей, зроблене під кутом зору з'ясування місця і ролі органів прокуратури в державному механізмі УСРР, має і наукову, і практичну актуальність, допомагає уникнути прикрих недоліків, пов'язаних з реформуванням органів прокуратури на сучасному етапі [1].

Питання діяльності органів прокуратури на окремих етапах радянської історії, в тому числі у 20-х роках XX ст., вже знайшли своє певне висвітлення в юридичній та історичній літературі. У працях дослідників цієї проблеми досліджувались здебільшого загальні тенденції розвитку прокуратури в країні, проте оцінки її діяльності були лише позитивними [2]. Сучасні автори намагаються з наукових позицій висвітлювати процес появи і розвитку прокуратури в

Україні у перше десятиліття існування радянської влади. Хоча й нині залишається чимало недосліджених аспектів цієї важливої теми [3] .

Метою даного дослідження є показ процесу становлення, місця і ролі органів прокуратури у державному механізмі УСРР в 20-ті рр. XX ст., розкриття основних напрямів їх діяльності, специфіки органів прокуратури в умовах утвердження в країні тоталітарного режиму.

У царській Росії прокуратура була включена до складу судового відомства і була переважно органом обвинувачення. Вона мала певну самостійність як державна інституція спиралась у своїй діяльності на досить розгалужену організаційну структуру. Важливими принципами організації прокуратури у царській Росії були єдність і сувора ієрархічна підпорядкованість. Функції загального нагляду прокуратура не виконувала, що негативно позначалось на загальному стані законності в країні. У такому вигляді прокуратура проіснувала до 1917 року [4] .

22 листопада 1917 року більшовиками було ліквідовано стару прокуратуру як державну інституцію декретом Раднаркому РРФСР "Про суд". Нова влада вважала, що прокуратура потурала сваволі поліції, і комуністична держава може обійтись без прокуратури. Таке невиправдане переривання правової спадкоємності не могло позитивно позначитися на подальшому становленні та розвитку радянської, в тому числі і української, судово-правової системи. У дореволюційному законодавстві існувало безліч позитивних норм, які можна було використати у подальшому при створенні органів юстиції. У законодавстві у перші роки радянської влади спостерігалися суттєві вади. Багато суспільних відносин не були врегульовані правовими нормами, що було викликано докорінним знищенням колишнього державного ладу. На думку В.М. Сірих, радянська держава стала на шлях революційного терору і беззаконня, зорієнтувавши робітничий клас та інших працівників до класової неприязні стосовно інших верств суспільства і не поспішала створювати органи, призначені захищати і охороняти права громадян. При такій ситуації створювалася найбільш сприятлива ситуація для вседозволеності та свавілля посадових осіб [5, с. 16].

Новим декретом Раднаркому РРФСР від 7 березня 1918 року замість прокуратури було створено орган, який нагадував функції прокуратури – колегії обвинувачів [6]. В УСРР такі органи були вперше утворені у листопаді 1918 року [7, с. 86-87]. Разом з тим, необхідність існування держави і дотримання хоча б елементарних норм законності висунуло на порядок денний знову необхідність створення прокуратури. І нарешті її створили відповідно до нормативного положення про прокурорський нагляд в УСРР від 28 червня 1922 р. Дана Постанова ВЦВК була підписана Головою ВЦВК М.І. Калініним та секретарем ВЦВК А.С. Єнукідзе [8, с. 440]. Вона була створена з метою нагляду за дотриманням законів та в інтересах правильної постановки боротьби зі злочинністю. У положенні 1922 р. функції органів прокуратури детально не були відображені. На прокуратуру покладалися такі обов'язки: «здійснення нагляду від імені держави за законністю дій усіх органів влади, господарчих установ, громадських і приватних організацій та приватних осіб шляхом порушення кримінального переслідування проти винних і опротестування постанов, що порушували закон; безпосередній нагляд за діяльністю органів дізнання і слідства у галузі розкриття злочинів, а також за діяльністю органів Держполітуправління; підтримання обвинувачення у суді; нагляд за правильністю утримання в'язнів під охороною» тощо [9, с.43]. Обов'язки прокурорів на місцях не були чітко деталізовані. На них покладалася справа входження з поданням у виконкоми про скасування або зміну виданих ними або підпорядкованими їм органами неузгоджених із законом розпоряджень і постанов та опротестувати вищезазначені розпорядження і постанови через прокурора УСРР в РНК або Президію ВУЦВК.

У перші роки існування радянської прокуратури відбувався пошук форм і методів здійснення нагляду на різних ділянках її роботи. У галузі адміністративного нагляду використовувалися такі форми: попереднє узгодження з прокурорами проектів нормативних актів наркоматами, відомствами, виконкомами та їх відділами; перегляд прокурором виданих нормативних актів; участь прокурора у засіданнях виконкомів місцевих Рад; обстеження установ і підприємств; прийом скарг і заяв від відомств і громадян, використання сигналів преси. Так, за 1924 р. центральною прокуратурою України було перевірено 5270 циркулярів, інструкцій і розпоряджень центральних відомств, по яким подано 144 пропозиції про зміну,

доповнення або скасування. В тодішній час існування Прокуратури УСРР протести на постанови та розпорядження органів влади друкувалися і виходили окремими книгами [10,с.25].

Однак в умовах формування та функціонування тоталітарної держави, де керівна роль у політичній системі належала ієрархії партійних комітетів, прокуратура у своїх рішеннях залежала не тільки від сутності діючих законів, але й від волі вищих органів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. У союзному, як і у республіканському, ЦК партії наглядом за правоохоронними органами опікувався спеціальний відділ, який був підпорядкований одному із секретарів ЦК. Слід зазначити, що М.І. Єжов до свого призначення наркомом НКВС був секретарем ЦК ВКП(б), який здійснював партійний нагляд за діяльністю правоохоронних органів. Постановою Оргбюро ЦК РКП(б) від 16 березня 1923 р. передбачався особливий порядок притягнення до судової відповідальності секретарів губкомів і обкомів більшовицької партії. Тепер губернський прокурор був зобов'язаний, перш ніж надати тій чи іншій справі проти керівництва губкому законного розвитку, мав направляти відповідні матеріали і своє резюме з приводу цих матеріалів прокурору республіки та для узгодження з ЦК компартії республіки і ЦК РКП(б)-ВКП(б). Одночасно вводилась норма для всіх правоохоронних органів, включаючи ДПУ, про те, що ніхто не має право заарештувати або порушити карну справу проти партійного працівника без санкції губернського прокурора [11, с.145] .

Слід підкреслити, що до кінця 1920-х рр. правоохоронні органи УСРР, включаючи прокуратуру республіки, мали досить великий і вагомий обсяг власних повноважень. Політична еліта УСРР намагалась довести московському владному центру необхідність збереження існуючого статусу ДПУ, міліції, суду та прокуратури. Наприклад, 11 вересня 1922 року Політбюро ЦК КП(б)У затвердило рішення, у якому наполягало на розширенні повноважень ДПУ УСРР [4, с.99]. Але Сталін і його оточення досить жорстко і послідовно діяли у напрямку зростаючої централізації репресивно-каральної системи. Це збільшувало можливості для керівництва та маніпулювання силовими відомствами з боку керівництва СРСР і ВКП(б). Централізація керівництва репресивно-каральною системою у Москві зменшувала владні можливості республіканських і регіональних компартійно-радянських еліт, робило їх більш контрольованими, зменшувало потенційні загрози формування у союзних республіках вияви сепаратизму під червоним прапором. ОДПУ інформувало Політбюро ЦК ВКП(б) і особисто Сталіна про всі вагомі події та небезпечні для влади тенденції на території СРСР та союзних республік [12, с.120].

Функції прокуратури по контролю за порушеннями були різноманітними. Найбільш поширеними видами порушень законності, з якими прокуратура вела боротьбу заходами загального нагляду, були незаконні конфіскації майна, випадки незаконного стягнення податків і зборів з населення. Так, наприклад, у доповіді про діяльність Полтавської губернської прокуратури з 10 вересня по 28 жовтня 1922 року зазначалося: «Місцева влада в багатьох випадках привласнює собі адміністративні права і часто здійснює і дізнання, і слідство, і суд» [10, с.26] .

Адміністративний нагляд прокуратури здійснювався у формі прийому скарг від відомств, установ і приватних осіб на неправомірні дії органів влади, посадових осіб і громадських організацій. Генеральна прокуратура УСРР вже у 1923 році подала 642 протести на діяльність місцевих органів влади. У 1924 році кількість протестів по окремих губерніях коливалась від 150 до 400. Усього ж за цей рік прокуратурою було розглянуто 36 тисяч справ, з них близько 10 тисяч дописів робкорів і сількорів. Перевіряючи у 1925 році органи юстиції, прокуратурою було розглянуто 10450 циркулярів різних установ, чинність значної кількості яких була припинена, а то й зовсім скасована [13, с.66] . В адміністративному порядку прокуратура здійснювала нагляд за режимом місць ув'язнення та органами місць позбавлення волі, за діяльністю арбітражних і земельно-судових комісій, комісій у справах неповнолітніх.

Важливим напрямом роботи прокуратури був нагляд за дотриманням законності у діяльності органів дізнання і попереднього слідства. Органами дізнання були міліція і карний розшук, Державне політичне управління (ДПУ), податкова, продовольча, санітарна, технічна, торгова, трудова інспекції у справах, віднесених до їх відання; урядові установи і посадові особи у справах про проступки, що підлягали дисциплінарному стягненню. Прокуратура виявляла недоліки у роботі міліції і керівництво ними в галузі розкриття злочинів. У роки запровадження непу ці органи були відверто не підготовлені до виконання своїх обов'язків. Це

було пов'язано з низьким загальноосвітнім рівнем, слабкою професійною підготовкою та плинністю кадрів.

Така ж кадрова проблема спостерігалася і в органах прокуратури. Вона була, у першу чергу, пов'язана з реальною відсутністю юридично освічених людей та недовірою до так званих "старих" спеціалістів, тобто тих, хто мав досвід роботи в прокурорсько-судовій системі часів царату. У зв'язку з цим недоукомплектованість працівників прокуратури складала у 1923 р. – 45% штатної чисельності, а у 1924 р. – 30%. В органах прокуратури у цей час 78% прокурорів раніше працювали в органах юстиції, а 22% прийшли з партійних і радянських посад [14, с.45]. Переважна більшість прокурорських працівників були членами КП(б)У. Так, зі 129 відповідальних і керівних працівників органів прокуратури в губерніях УСРР 127 були членами КП(б)У [15, с.100].

Неосвіченість і непідготовленість до роботи більшої частини працівників прокуратури серйозно турбувало верхівку КП(б)У. У 1925 році, в одному зі своїх виступів нарком юстиції УСРР і прокурор республіки М.О. Скрипник навів проблемну аналітику з цього питання. У прокуратурі Народного Комісаріату юстиції вищу юридичну освіту мали 58,34% працівників, вищу неюридичну – 8,33%, середню – 20,83%, початкову – 12,5%. У прокуратурі Українського військового округу ці показники становили відповідно 27,78%; 11,11%; 33,33%; 27,78%; у губернських прокуратурах – 16,45%; 11,18%; 21,05%; 40,13%, а ще 4,61% закінчили спеціальні юридичні курси та 6,58% мали домашню освіту [16, с.6] .

Партійно-державне керівництво УСРР вважало, що нестача освіти і необхідного фахового досвіду прокурорських працівників частково компенсувалась партійним стажем, неучастю в партійних опозиціях та небільшовицьких партіях, досвідом роботи в органах радянської юстиції, передусім у трибуналах, губернських і повітових підрозділах Наркомату юстиції у роки громадянської війни. Так, юридичний стаж 19% працівників прокуратури перевищував 5 років, від 3 до 5 років стажу мали 26% персоналу, від 1 до 3 років – 42%, менше року працювали 13% особового складу органів прокуратури УСРР. Отже, у 1925 році більше половини працівників органів прокуратури не мали зовсім або мали незначний (менше року) юридичний досвід роботи за фахом. Практично здійснювати ефективний контроль за діяльністю правоохоронних органів УСРР, спираючись на такий кадровий потенціал, було дуже складно. Зруйнувати дореволюційну прокуратуру виявилось досить простою справою, але її відновлення вимагало чималих зусиль комуністичної держави [4, с.99].

Основним джерелом підготовки кадрів органів прокуратури наприкінці 1920-х рр. були короткотермінові юридичні курси. Запланована "потужність" їх роботи (900 осіб щорічно) досягнута ніколи не була. За перші 5 років існування цих курсів їх закінчили 842 особи, з яких 450 працювали в системі юстиції. На початок 1929 р. зі 136 помічників окружних прокурорів 25 (18,4%) мали тільки "багаж" юридичних курсів. 17 (12,5%) осіб закінчили юридичні факультети, 2 особи (1,5%) мали незакінчену юридичну освіту [17, с.627].

В цілому за роки непу дослідники відзначають помітну позитивну роль органів радянської прокуратури в Україні у справі дотримання законності. Але у наступні роки, особливо після переходу на початку 1927 р. М.О. Скрипника на роботу в Наркомат освіти УСРР, відбулася поступова зміна пріоритетів у діяльності Генеральної прокуратури УСРР [18, с. 91]. Вона зберегла всі свої наглядові функції і повноваження, але тепер партійні органи орієнтували її не стільки на контроль за діяльністю органів дізнання і слідства, скільки на допомогу їм. Повсякденною практикою стала участь прокурорських працівників разом з представниками ДПУ у різних «трійках» та інших надзвичайних органах. Обвинувальна функція прокуратури вийшла на перший план. Прокурори тепер стали активними учасниками різних політичних процесів з кінця другої половини 1920-х років.

Отже, радянська прокуратура в перші роки свого функціонування відігравала помітну роль у справі зміцнення законності. Проте згодом через відсутність достатньої кількості професійних кадрів та «наступу соціалізму по всьому фронту», вона не змогла забезпечити законність діяльності органів влади щодо виконання ними функцій законності внутрішньої діяльності. Органи прокуратури не змогли поставити захист інтересів і прав громадян пріоритетом у своїй діяльності. І діяли вони за принципом централізму і підпорядкованості політичним інститутам влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про Прокуратуру». – Відомості Верховної Ради України. – 2015. – №34.

2. Глух Ф.К. Из истории прокуратуры Украины/ Ф.К. Глух // На страже советских законов / Гл. ред. Р.А. Руденко. / Ф.К. Глух. – М.: Юридическая литература, 1972. – С. 99-112; Рогожин А.И. Правоохранительные органы УССР в первые годы советской власти (1917-1920 гг.). / А.И. Рогожин. – Х.: Юридический институт, 1981. – 45 с.; Яковенко Д.Т. Учреждение прокуратуры УССР, ее организация и деятельность в 1922-1925 гг.: Автореф. дис. канд. юр. наук./ Д.Т. Яковенко. – К., 1956. – 13 с.; Єсава О. Становлення органів юстиції/ О. Єсава //Радянське право. – 1967. – №8.- С.82-85; Кравцов Б.В., Рачинский М.Ю. Становление и развитие прокурорского надзора / Б.В. Кравцов, М.Ю. Рачинский //Советская прокуратура: история и современность. – М.: Юрид. лит.,1977.
3. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941)/За ред. О.М. Мироненка, І.Б. Усенка. – К., 2001; Клочков В.Г. Історія прокуратури України / В.Г. Клочков. – К.: НТВ «Правник», 2004; Руденко Н. Становление прокуратуры в Украине. Аспекты прошлого и настоящего / Н. Руденко // Віче. – К., 1998. – №4. – С. 56-59; Черниченко С.А. Прокурорский надзор за работой судебно-следственных органов и ГПУ в годы НЭПа(1922-1928) / С.А. Черниченко // Проблеми законності. – 1997. – Вип. 32. – С. 51-56; Мычко Н., Давыденко Л. К вопросу о становлении и развитии института прокуратуры в Украине / Н. Мычко, Л. Давыденко // Науковий вісник ВДУ: Журнал Волинського державного університету ім. Л. Українки. Юридичні науки. – 1998. – Вип.11. – С.26-32.Степаненко В.А. Інститут прокуратури Радянської України 1920-1930 рр.: історико-юридичний дискурс /В.А. Степаненко// Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2014. – Випуск 91; Мурза В.В. передумови створення прокуратури УСРР / В.В. Мурза // Вісник національного університету внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 12, Ч.1. – С. 209-216.
4. Фролов М.О. Органи прокуратури як елемент системи насилля і примусу в Україні 20-30-х рр. XX ст. / М.О. Фролов // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць./ Гол ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип. 39. – С. 95-103.
5. Серых В.М. История государства и права России. Советский и современный периоды: Учебное пособие. / В.М. Серых.– М.: Юрист, 2000. – 488 с.
6. Збірник узаконень РРФСР. – 1920. – № 15.
7. Сухонос В. Органи, що виконували функції прокуратури в Україні у 1917-1922 рр. / В. Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 7. – С. 86-87.
8. Збірник узаконень УСРР. – 1922. – №28.
9. Постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета от 28 июня 1922 г. «Положение о прокурорском надзоре» // Вестник Советской Юстиции. – К., 1922. – № 5-7.
10. Власенко В.М. Раннєв В.М. Функції органів радянської прокуратури на Сумщині у 1922-1933 рр. / В.М. Власенко, В.М. Раннєв // Актуальні питання історії та культури: Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів/ Ред.: В.М. Власенко, О.В. Глушан, С.І. Дегтярьов, В.А. Нестеренко. – Суми: СумДУ, 2009. – С. 23-33.
11. Павлова Н.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма / Н.В. Павлова. – Новосибирск: Из-во СО РАН, 2001. – 460 с.
12. Данилов В.П. Необычный эпизод во взаимоотношениях ОГПУ и Политбюро (1931 г.) / В.П. Данилов // Вопросы истории. – 2003. – № 10. – С.117-128.
13. Солдатенко В.Ф. Нарком Микола Скрипник (1919-1927рр.) / В.Ф. Солдатенко// Український історичний журнал. – 2002. – № 2. – С.51-68.
14. Сусло Д.С. Організація судових органів Української РСР в період 1917- 1925 рр. /Д.С. Сусло. – К.: Юрвидат, 1960. – 83 с.
15. Бурбика М. Робота з персоналом в органах прокуратури за радянських часів. Історико-правовий аналіз/ М. Бурбика // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 6.- С.100.
16. Скрипник Н.А. Два года деятельности прокуратуры УССР: Отчетный доклад прокурора республики на 4-й сессии ВУЦИКа VIII созыва / Н.А. Скрипник. – Харьков, Госиздат, 1925. – 28 с.
17. Мазуренко Ю. До питання про переведення українського діловодства в органах НКЮ / Ю. Мазуренко. // Вестник советской юстиции. – 1929. – № 9,10.
18. Сухонос В.В. Історичні передумови створення прокуратури в Україні в період проведення НЕПу/ В.В. Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 10.- С. 92-94; Сухонос В.В. Взаємовідносини прокуратури і органів радянської влади на місцях у 1922-1925 рр. / В.В. Сухонос// Підприємництво, господарство і право. – 2001. – №9. – С. 91-93.

Kuzminets N.P. Initiation of prosecution bodies in Ukraine in 1920s.

The article studies the process of formation, place and role of the prosecution bodies in the state mechanism of the USSR in the 20s of the XX century. It reveals specifics of legal relations of prosecution bodies and other elements of the state mechanism, clarifies their organizational and legal bases.

Keywords: Ukraine, prosecutors, law and order.

Кузьминец Н.П. Начало функционирования органов прокуратуры в Украине в 1920-х гг.

В статье исследуется процесс становлення, места и роли органов прокуратуры в государственном механизме УССР в 20-е гг XX века, расскрывается специфика правоотношений органов прокуратуры и других элементов государственного механизма, выяснено их организационные и правовые основы.

Ключевые слова: Украина, прокуратура, законность, правопорядок.

УДК 94(477.4)«1920/1925»

І.В. Мазур-Стукальська, А.В. Войнаровський

УКРАЇНСЬКІ ГУБЕРНСЬКІ МІСТА 1920-Х РР. У ПРОЦЕСАХ УНІФІКАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ: ФАКТОРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Стаття аналізує специфіку українських губернських міст за переписами 1920-х років, згідно положення в занятті, відстежує динаміку багатоманітних груп та верств міського населення, що обумовлювало розгалужену соціальну структуру. Характеризує закономірності та тенденції основних таких груп за статистичними обіжчиками. Містить факторологічний аналіз чинників, що вплинули на процеси соціальної стратифікації губернського міського населення 1920-1926 рр.

Ключові слова: губернське місто, радянська влада, робітники, несамодіяльні, самодіяльні, соціальна структура, службовці, непмани, «особи вільних професій».

Актуальність розробки проблем містознавства зростає в міру розширення поля міждисциплінарності: дослідження міських соціокультурних ландшафтів органічно увійшло у сферу наукових інтересів не лише традиційних, але й порівняно нових галузей знання — історичної антропології, географії культури, регіоналістики, історії повсякдення, нової локальної історії тощо.

Соціальна структура – це елемент тої чи іншої суспільно-економічної системи, а зміни у ній виступають як ознака однієї зі складових взаємопов'язаних соціально-економічних процесів і є своєрідним відображенням, що дозволяє судити про характер та зміст цих процесів, а також про направленість розвитку соціально-економічної системи в цілому.

Метою означеної статті є спроба авторів висвітлити процеси, що супроводжували зміни в соціальній структурі у межах запропонованих хронологічних рамок на прикладі губернських міст України.

Проблеми соціальної диференціації упродовж 20-х рр. XX ст. привертали увагу таких дослідників, як Л. Васьчина [1], Г. Диденко [2], А. Дьяченко [3], В. Іваненко та І. Іщенко [4], В. Жиромська [5], В. Підгаєцький [6], а також історика діаспори Б. Кравченко [7] та ін., проте системний аналізу з даного питання, еволюції соціальної структури в губернських містах України, відсутній.

На момент встановлення радянської влади в Україні склалась доволі різноманітна соціальна структура населення, що істотно відрізнялась від середніх по союзу показників [3, 40-44]. Проте грандіозні однотипні зміни, які пройшли за перші роки нової влади, у вигляді класів і соціальних груп населення, що зблизились по своїм корінним якостям і показникам, утвердились в усіх радянських республіках.

Для вивчення соціального становища городян 1920-х рр. головним джерелом являється «особистий листок» статистичних переписів цих часів. Спільним для Всесоюзних статистичних досліджень стало визначення соціального складу за допомогою запитання про «положення в занятті», яке розуміли не як професію, а рід занять респондента, оскільки ці поняття неідентичні (під «заняттям» вбачали роботу, що була джерелом для існування та фактично виконувалась на даний час у відповідності із займаною посадою. Під «професією» розумілася та робота, до якої у даної особи є спеціальна теоретична чи практична підготовка) [1, 79]. Виокремлені при цьому групи співставні за своїм змістовим навантаженням для трьох часових зрізів (1920,1923, 1926). На думку багатьох сучасних вчених, коректніше буде виділені по ознаці «положенню в занятті» спільноти вважати не класами, а соціальними групами.

Таблиця 1. ***Групи визначених по «положенню в занятті» та співставлених по своєму змістовому навантаженню для трьох часових зрізів статистистичних досліджень 1920-х рр. [1, 38]***

1920	1923	1926
Робітники	Робітники	Робітники
Службовці	Службовці	Службовці
Господарі з найманими робітниками	Господарі з найманими робітниками	Господарі з найманими робітниками
Господарі без найманих робітників	Господарі-одинаки	Одинаки
	Господарі, працюючі лише з членами родини, або товариства	Господарі, працюючі лише з членами родини, і члени артілі
Допомагаючі члени родини	Допомагаючи члени родини	Члени родини допомагаючі в занятті
Особи позаслужбового положення	Особи вільних професій	Особи вільних професій
Духовенство		
Армія та флот	Армія та флот	Військовослужбовці
Особи, що не точно зазначили заняття		Особи, що не мають або не зазначили заняття
Інші заняття (декласовані групи, рантьєри*, безробітні, утриманці державних і громадських організацій)		

Перед розподілом населення, згідно з «положенням у занятті», здійснювалось його основне групування на самодіяльне і несамодіяльне. У соціальному відношенні приналежне до першої групи самодіяльне (активне) населення визначалось характером свого доходу (зарплати, пенсії, стипендії, аліментів), а також безробітні, для яких цей статус був тимчасовий, і на момент перепису вони жили на кошти інших осіб. Включені до другої групи – несамодіяльні – розрізнялись характером доходу тієї особи, на кошти якої вони живуть. Такий розподіл людності дає цифрове вираження мірі участі населення у виробництві, встановлює співвідношення між числом утримувачів і утриманців, з'ясовує запаси робочої сили [3, 46-47].

Гурт активних розподілявся так само за групами і видами занять, утворених за професійною ознакою (тобто за професіями). У класифікації 1920 р. їх було 650, у 1923 р. – 408, у 1926 р. –377 [2, 295-296].

Зміни у співвідношенні самодіяльного та несамодіяльного населення є показником соціально-економічного стану суспільства. Із 1923 р. проходить невпинне зростання зайнятої частини міського населення.

Для характеристики динаміки залучення населення до сфери суспільного виробництва необхідним, на наш погляд, є порівняння темпів зростання чисельності всього міського населення та його активної частини. У період між 1923 та 1926 рр. кількість самодіяльних зростала вдвічі швидше ніж чисельність всього міського населення. Аналіз статистичних даних засвідчує, що відсоток самодіяльного населення у губернських містах на 1923 р. не перевищував 33%, коли в 1926 р. ця цифра сягнула більше 50%. Серед міст з найвищими показниками Харків (32,6% у 1923 р. та 50,6% у 1926 р.), Артемівськ (32,3 і 46,7%) та Вінниця (29,1 і 49,0%). Втім, у 1923 р. серед міст Подніпров'я, що найбільше постраждали від розрухи, та міст позбавлених статусу губернського центру частка задіяних у трудовій діяльності не перевищувала 1/4. З відновленням роботи промислових підприємств та народного господарства досліджувана група міст у цілому на 20% нарощує цю категорію населення.

Наявність багатоманітних груп та верств міського населення обумовлювала розгалужену соціальну структуру. Аналіз відмінностей у чисельності зайнятих городян допоможе з'ясувати зміст та напрямки соціальних процесів у губернських центрах України за останній період їхнього функціонування.

** РАНТЬЄ – (франц. rentier) живе за рахунок доходів від цінних паперів та на проценти від капіталів, які передає в позику. В тлумачних словниках радянського часу – паразитичний прошарок капіталістичного суспільства, який не бере участі у виробництві.*

Соціальною групою, що вирізнялася серед жителів міста своєю всезростаючою чисельністю та ідеологічною увагою з боку влади, були представники *робітничого* класу. Згідно результатів промислового перепису від 28 серпня 1920 р., на Україні обліковано 219,5 тис. робітників, з них на державних підприємствах концентрувалось 88,8%, у кооперативних – 2,2%, на приватних – 9% [8, 4]. У 1921 р. Україна мала тільки 260 тис. заводських робітників, трохи більше ніж один відсоток усього населення, половину дореволюційної кількості. У 1923 р. більше 20% робітничого класу РРФСР було зосереджено в Україні [9, 19].

Концентрація промисловості й створення трестів у губернських містах, переведення підприємств на госпрозрахунок зміцнило заклади, що зосереджували основні маси робітництва. Соціальним джерелом поповнення робітничого класу стало сільське населення, а також жінки та молодь (якщо в 1922 р. у фабрично-заводській промисловості України нараховувалось 36,2 тис. жінок, то в 1925 р. – 47,6 тис.) [8, 82]. Відновлюючись, робітничий клас збільшився до 360 тис. осіб у 1924 р. [7, 184].

Приділяючи чимало уваги підприємствам великої промисловості, радянська влада досягла інтенсивного зростання кількості робітників цієї сфери. Установи з кількістю більше 500 працівників задіяли 80% робітників і службовців України [1, 56].

Динамічний аналіз статистичних даних 1920-х рр. засвідчує суттєву концентрацію робітників, що зберігали свої позиції протягом двох переписів (1923, 1926 рр.), у таких губернських містах, як Катеринослав (34,7 і 36%) та Запоріжжя (39,5 і 31,7%). Стрімко знизилась їхня частка у Житомирі й Кременчуці [10].

Таким чином, будучи розвинутими промисловими осередками, губернські міста виступали фокусом робітництва, зосередивши його індустріальне ядро [5, 61]. Ці робітники, як правило, відрізнялись більш високою кваліфікацією й організованістю. А втім їх питома вага тут значно нижча, оскільки міста даного типу, як великі адміністративні і культурні центри, об'єднували значну кількість службовців та представників інтелігенції, що перебували на державній службі, а також прислуги (Вінниця, Чернігів).

Інтелігенція і службовці, що переважно знаходились на державній службі, мали високу питому в губернських містах – більше ¼ всього самодіяльного населення, оскільки тут була зосереджена більша частина адміністративних і культурно-просвітницьких закладів різного профілю.

Державні службовці становили одну з поширених соціальних груп губернського міста. На 1923 р. в Україні було зафіксовано 334,7 тис. службовців. При цьому статистика даного періоду в категорію «службовці» наряду зі спеціалістами, професійно зайнятих розумовою працею, включала молодший обслуговуючий персонал (вахтери, двірники, кур'єри, санітари, прибиральниці, домашня прислуга тощо).

Політика адміністративних реформ направлена на здешевлення радянського апарату уже до 1926 р. дала свої результати. Зокрема, самодіяльне населення губернських міст, задіяне у державних інституціях протягом трьох років, суттєво знизило питому вагу із 30-50% до 10-18% (Вінниця, Житомир, Чернігів, Артемівськ тощо). Скасування губерній призвело до скорочення загальної кількості службовців України на 4 182 чол. (16%) [11, 229]. Однак їх роль в міському соціумі зберігає свої провідні позиції.

На фоні цих перетворень Харків як столиця України втримала відсоток службовців серед самодіяльного населення (39,2 та 38,9). Управлінські центри колишніх губерній, що не мали потужної промислово-економічної бази, відзначались своєю адміністративною роллю в регіоні. Службовці, на фоні стрімко посилених, але розпорошених по інших галузях самодіяльних, стали визначальними у соціальній структурі міста (Житомир, Полтава).

Доволі значимою являлась соціальна група об'єднана в категорію *«осіб вільних професій»*. Сюди входили артисти, літератори, музиканти, вільно практикуючі лікарі, адвокати, педагоги, служителі релігійних культів. У 1923 р. ця категорія представників даних професій лише в Києві, Харкові, Катеринославі та Одесі склала 49,5% осіб з усіх міст України [підраховано автором за: 12, 16-25]. Однак їх питома вага несуттєво поступалася центрам губерній і в інших містах. Очевидно, що у даному випадку незначне представництво державних закладів різного профілю широко сприяло розповсюдженню приватної практики серед лікарів, юристів, інженерно-технічних працівників тощо, крім того, контроль за їх діяльністю був зменшений [5, 63].

Порівняно, в інших містах і містечках, де сфера застосування розумової праці була явно меншою ніж у губернських, питома вага службовців, інтелігенції та осіб вільних професій була помітно нижчою.

Необхідно відзначити вагому роль *військовослужбовців* для соціальної градації міст середнього калібру. Для цілого ряду міських пунктів населення, що входило до складу армії, мало відносну перевагу над іншими групами зайнятими в основних галузях праці. Прикордонний характер безпосередньо вплинув на центр Подільської губернії, що на початку ХХ ст. вважався яскравим прикладом «гарнізонного» міста, де 32,3% мешканців були задіяні в армії. Подальші революційні події та статус тилового міста зберегли у складі населення Вінниці значний відсоток військовослужбовців. Зокрема, на 1920 р., за підрахунками С.Л. Трухманової, їх нараховувалось 4,5 тис. чол. [13, 76].

Характерною ознакою того часу була наявність і зростання такої групи населення міста, яку в народі називали *«непманами»*. У звітах переписів вони зазначаються як хазяї (господарі), класифікуючись при цьому на хазяїв-одиночок, тих, що працюють з членами своєї сім'ї чи найманими робітниками тощо [16, 6]. У губернських містах вказана соціальна група, незважаючи на певні поступки з боку держави у сфері економічної політики, протягом 1923-1926 рр. скорочується в середньому на 4-5% зайнятих у цих сферах. Виняток становив лише Житомир, де серед самодіяльного населення міста частка господарів посилилась із 13,9 до 17,6%.

Поряд із певною свободою торгівлі та підприємництва, неп реанімував до життя такий ряд мешканців міста, як *прислуга*. Ця соціальна група востаннє згадується при переписі 1923 р. [14, 7-8]. Мінімальний відсоток зайнятих у цій сфері (не більше 5%) обліковувався у Харкові, Миколаєві й Вінниці. У губернських містах з населенням менше 40 тис. чол. (Чернігів, Артемівськ) представники даної групи склали найбільшу частку самодіяльних серед губцентрів – 7,6 і 8,2%. Однак ця категорія мешканців не могла істотно вплинути на соціальне обличчя міста.

Не оминуло губернські міста й таке негативне соціальне явище, як *безробіття*, питома вага якого досягала 13,6% європейської частини союзу, і була вища на 2,6% середньоєвропейських показників. Його поширення залежало від багатьох причин – рівня промисловості й культурного розвитку міст того чи іншого регіону, сили напливу робітників і службовців з інших місцевостей, особливо з сільської, і темпів відновлення промисловості та сільського господарства. Серед вищезазначених причин вирішальними були наслідки розрухи народного господарства й рівень аграрного перенаселення. Безробіття посилювалось також у зв'язку з концентрацією промисловості, скороченням штатів. Крім того, на початку 20-х рр. ХХ ст. число безробітних поповнювалось і за рахунок постраждалих від голоду та військових дій.

Статистичні дані про списки безробітних, реєстрацію яких проводили в основному біржі праці, не завжди чітко відображали реальну картину, оскільки різнопланова соціальна допомога викликали масу зловживань та спекуляцій статусом безробітного. У 1920-х роках на українських біржах праці із 22% колишніх промислових робітників 1,2% зовсім не отримували допомоги [12, 17]. Саме вони, стоячи на межі втрати психологічної рівноваги, поволі деградували.

Губернським містам, на відміну від селищ міського типу, притаманний значний контингент *утриманців*, пов'язаний із зосередженням основної маси державних установ по забезпеченню осіб даної категорії, що ставало тягарем для місцевих бюджетів. Економічний потенціал міста давав можливість більше витратити на соціальну допомогу. Так, бюджет Одеси у декілька разів перевищував миколаївський та катеринославський, що відобразилось на його соціальній політиці. Неможливість соціального захисту усіх нужденних з боку губернських урядовців змушувала багатьох із них декласувати.

Тому картина соціального стану населення міста досліджуваного періоду буде неповною без урахування такої категорій населення як *декласовані* групи (були віднесені до самодіяльного населення із іншими заняттями). Саме вони формували досить потужний маргінальний пласт у соціальній структурі. На думку дослідників В.В. Іваненко та І.В. Іщенко, злочинні елементи, що вийшли на волю у результаті масової амністії 1920 р., та голодуючі мігранти з Росії, які в основному осіли в південноукраїнських містах, спілкуючись з українськими безробітними, підбурювали останніх до жебракування, проституції й інших

……

життєвих «промислів» та аномалій [4, 74]. Однак не варто забувати, що у масі своїй, серед декласованих груп, більшість складали непрацеспроможні. Включаючи значний контингент жебраків – або малолітніх, або похилого віку та інвалідів – людей, які опинялись в екстремальних життєвих ситуаціях не з власної ініціативи. Так, жінки старше 60 років складали в цій групі близько 45%, коли ж чоловіки того ж віку – 35%, а діти 10-14 років – проблизно 18%. Таким чином, більша чпстина цієї групи була представлена людьми похилого і дитячого віку.

До кінця відбудовчого періоду в соціальній структурі міського населення окреслились певні зрушення, пов'язані з рядом факторів:

– зростання темпів збільшення губернського міського населення шляхом природного приросту, трудових міграцій та в ході адміністративних змін і реорганізації в картах міст, з розширенням його меж за рахунок прилеглих поселень;
- збільшення кількості робочих місць пов'язаних, безпосередньо, з проведенням адміністративно-територіальної реформи (змін в статусі міста та створення/переведення відповідних державних/місцевих установ і сструктур);
- заходи в межах державної політики, направлені на збільшення чисельності окремих соціальних прошарків і груп самодіяльного населення (робітників) та зменшення кількості «неугодниг» (рантьє, непманів) та інтелігенції вцілому;
- зміни в ставленні урядових структур до дрібного кустарного виробництва та дрібних власників – «господарів-одинаків» та «господарів, що працюють з членами своєї сім'ї». Що, за приблизними розрахунками, з 1923 по 1926 рр. дали зростання питомої ваги свого стану на 13%;
- відновлення економіки, промисловості та торгівлі. Процеси державного спрямування і регіонального розмежування функціональної спрямованості губернських міст. Даний фактор найчастіше використовується в класифікуванні і типологізації міст, оскільки безпосередньо впливає на ознаки структури зайнятості населення та джерела його існування;
- налагодження залізничного зв'язку, комунальної інфраструктури, політики забезпечення житлом чи стимулювання будівельних робіт міським населенням з боку держави, теж, у тій чи іншій мірі, можна розглядати як фактор зростання та підтримки певних соціальних прошарків, що вплинули на їх кількісні показники.

Виокремлення даних чинників, що позначились на соціальній структурі губернського міського населення, не є остаточним і можуть влючати безліч характерологічних рис. Автор прагнув виокремити лише деякі з них, для розуміння широти процесів які охопили українські міста в ході урбанізації. Долучаючись до вивчення даної теми, слід враховувати динаміку та специфіку даних процесів в умовах сільських місцевостей, заштатних міст та всієї України і Союзу в 1920-х роках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Васьчина Л.И. Источники о народонаселении. / Л.И. Васьчина // Массовые источники по социально-экономической истории советского общества / Под ред. И.Д. Ковальченко. – М., 1979. –187 с.
2. Диденко Г.Д. Рабочий клас Украины в годы востановления народного хазяйства (1921-1925). / Г.Д. Диденко – К.: Изд-во АН УССР, 1962. –374с.
3. Дьяченко А.Д. Динамика социально-классовой структуры населения Украинской ССР (1917-1987 гг.): научно-аналитический обзор: на материалах исторической литературы, изданной на Украине в 1980-1987 г./ А.Д. Дьяченко–К.,1988. – 47 с.
4. Іваненко В.В. Іщенко І.В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону. / В.В. Іваненко, І.В. Іщенко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпроп. нац. унів-ту, 2006. – 280 с.
5. Жиромская В.Б. Советский город в 1921–1925 гг. Проблемы социальной структуры. / Валентина Борисовна Жиромская. – М.: Наука, 1988. – 168 с.
6. Подгаецкий В.В. Города Укараины в годи непа (вариант клиометрического подхода к анализ социальных структур). / В.В. Подгаецкий. – Днепропетровск: Вид-во ДДУ, 1994.- 174 с.
7. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Богдан Кравченко – К.: Основи, 1997. – 423 с.
8. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1987. – К.: Наук.думка. – 1986. – 49 с.
9. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г.// Труды ЦСУ СССР. –1924. –Т.20. Вып. 3. – Ч.2. – С. 19
10. Україна за п'ятдесят років (1917-1967). Статистичний довідник.- К., 1967.-С. 230

11. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / АН УРСР; Сектор держави і права. / Б. М. Бабій. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. — 384с.
12. Україна. Статистичний справочник. – Х., 1925. – 220 с.
13. Трухманова С.Л. Вплив зайнятості міського населення Поділля на тип кожного міста 20-х – початку 30-х рр. XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип.III. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг.ред.проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2001.– С. 76-79
14. Україна. Статистичний щорічник. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 417 с.
15. ЦДАВО України. – Ф. 34. Вища рада народного господарства УСРР (ВРНГ УСРР) Харків (1918-1933). – Оп. 2. – Спр. 48. – 64 арк.

Mazur-Stukalskaya I.V., VoynarovskyA.V. Ukrainian provincial town of the 1920s. to unify the social structure of processes: faktorologichny analysis

The article analyzes the specifics of Ukrainian provincial towns Census 1920, according to the status in employment, tracks the performance of diverse groups and segments of the urban population, resulting in extensive social structure. It characterizes the patterns and trends of the major groups on statistical obizhchikamy. It contains faktorologichny analysis of the factors influencing the processes of social stratification of the provincial urban population 1920-1926 years.

Keywords: the provincial capital, the Soviet government, workers, nesamodiyalni, amateur, social structure, employees, nepmen, "free professions face."

Мазур-Стукальская И.В., Войнаровский А.В. Украинский губернские города 1920-х гг. в процессах унификации социальной структуры: факторологичний анализ.

Статья анализирует специфику украинских губернских городов по переписям 1920-х годов, согласно положению в занятии, отслеживает динамику многообразных групп и слоев городского населения, что обусловливало разветвленную социальную структуру. Характеризует закономерности и тенденции основных таких групп по статистическим обижчикамы. Содержит факторологичний анализ факторов, повлиявших на процессы социальной стратификации губернского городского населения 1920-1926 гг.

Ключевые слова: губернский город, советская власть, рабочие, несамодияльни, самодеятельные, социальная структура, служащие, нэпманы, «лица свободных профессий».

УДК 94(477) «1928»

В.І. Петренко, Н.М. Марценюк

МЕТОДИ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ 1928 Р. В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ

У статті досліджується політика «воєнного комунізму» в українському селі 1928 року: репресивні методи проти селянства в ході систематичних хлібозаготівельних кампаній, які запровадила більшовицька влада з метою реалізації виконання рішень партійних форумів щодо проведення індустріалізації та примусової суцільної колективізації сільського господарства.

Ключові слова: селянство, хлібозаготівлі, більшовицький режим, репресії, куркулі, методи, політика, індустріалізація, активісти, голод.

З поверненням більшовицької влади до політики «воєнного комунізму», у 1928 р. фактично відбулося утвердження сталінського режиму в країні, що призвело до трагічних наслідків. Аналізу подій саме 1928 року присвятили праці відомі історики, зокрема: С. Кульчицький – у монографії «Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення» [1], В. Марочко – в науковій статті «Зернова проблема та криза хлібозаготівель» [2], Л. Гриневич – у праці «Методи хлібозаготівель 1928/29 рр. по-сталінському» [3], В. Васильєв – у монографії «Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр – субцентр влади (1917-1938)» [4] та ін.

Проте в історіографії ще не повністю досліджені методи продовольчих репресивних кампаній, задіяних владою у 1928 р. Автор статті ставить за мету проаналізувати методи хлібозаготівель в системі економічної політики тоталітарного режиму.

Започаткувавши згортання НЕП, більшовики вдалися до методичного посилення політичного та економічного тиску на селянство, адже індустріалізація мала здійснюватися в основному за рахунок села.

У грудні 1927 р. відбувся XV з'їзд ВКП(б), який прийняв перший п'ятирічний план розвитку на 1928-1933 рр. і проголосив курс на суцільну колективізацію сільського господарства [5, с. 11]. Ці кардинальні рішення були прийняті одночасно: виконання грандіозних індустріальних планів п'ятирічки ставало неможливим без збільшення експорту зерна за кордон і отримання іноземної валюти, технічного устаткування тощо.

Отримати необхідну кількість дешевого хліба більшовицька держава планувала у недалекій перспективі з колективних господарств. На цей же час, у зв'язку з «ножицями цін», загострення відносин між селянами-власниками та владою призвели до хлібної кризи: недовиконання завдань. До всього, більшість селянських господарств мали в обмеженій кількості лишки зерна.

Недостатня кількість експортного збіжжя призвела до постійного наростання планових завдань та ще більшого посилення репресивних заходів у ході хлібозаготівель.

Ще в період роботи з'їзду, 14 грудня 1927 р. ЦК ВКП(б) видав директиву секретарям окружних партійних комітетів, в якій вказувалось на необхідність активізації хлібозаготівель. 24 грудня 1927 р. за цією директивою з'явилася наступна, але і вона ситуації не змінила [6, арк. 7].

6 січня 1928 р. ЦК ВКП(б) надіслав на місця чергову директиву з грифом «таємно» (підписану секретарем ЦК ВКП(б) Й. Сталіним), у ній в погрозливому тоні висловлювалася вимога щодо рішучості в реалізації хлібозаготівельної політики з метою досягнення відчутного перелому. Для цього пропонувалось застосовувати жорсткі репресивні покарання до невиконавців. ЦК також попередив місцеві парторганізації, що зволікання з виконанням директиви стане причиною для зміни їхніх керівників [6, арк. 8].

Посилення хлібозаготівельних реквізицій викликало серед селянства протести. Окрім хлібозаготівель, їм потрібно було виконати плани по сільгоспподатку, самообкладанню, позиках на індустріалізацію, державному страхуванню, «експертному» оподаткуванню; профінансувати проведення землевпорядкування, цільові вклади в ощадкаси т.і. [7, с. 89, 90].

У доповідних ДПУ «Про настрої окремих груп села…» секретарю Вінницького окружного комітету КП(б)У за січень 1928 р. відклалася інформація, що промови на сільських сходах набули такого змісту: «Що це таке, і податок, страховка, самообкладання, займ, чи не є це підготовкою до війни... Радянська влада з нас сім шкур дере. Все беруть та беруть, прийдеться за обріз взятися...» [8, арк. 48].

Але, незважаючи на загострення відносин між владою та селянством, більшовицьке керівництво продовжувало силову політику хлібозаготівель. У другій половині січня 1928 р. члени політбюро ЦК ВКП(б) роз'їхалися по країні, щоб прискорити подолання хлібозаготівельної кризи. Й. Сталін поїхав до Сибіру, де почав втілювати на практиці власний метод, який назвали «уральсько-сибірським» [4, с. 174]. Даний метод базувався на принципі примусового виконання хлібозаготівельних планів з використанням репресій.

Відчули на собі цей метод і подільські селяни. У листі секретаря Тульчинського окружного парткомітету Марченка до секретаря ЦК КП(б)У Кагановича від 20-го січня читаємо: «Приступивши в січні місяці до форсованого розгортання хлібозаготівель, ми одразу ж застосували ряд жорстких репресивних заходів... Було заарештовано 22 чол., осуджено 15 чол., у яких конфісковано хліб. Ці заходи ми почали проводити на свій страх і ризик, так як чіткої і ясної вказівки по лінії юстиції не було...» [9, арк. 66].

Використання репресивних методів дало можливість вже в січні 1928 р. заготовити 29 млн. пудів зерна замість запланованих 25 млн. пудів. Заготівельний план був виконаний в Україні на 116% [10, арк. 1].

У зв'язку з переходом на позаекономічні методи хлібозаготівель, розпочалася мобілізація партійного активу, за своїм характером схожа на роки громадянської війни. 28 січня окружним партійним комітетам надійшла директива Л. Кагановича, у ній наголошувалося: «ЦК вимагає негайно виділити групу відповідальних працівників, знайомих із хлібною справою (від 25 до 75 чол.), в залежності від міцності окружного активу, які повинні бути кинуті виключно на хлібозаготівельну роботу...» [6, арк. 94].

За архівними матеріалами, лише в січні-березні 1928 р. в Україні було мобілізовано близько шести тисяч окружних, міських, районних партійних працівників, яких направили в село для посилення хлібозаготівель [11, арк. 4].

Незважаючи на перевиконання січневого плану, більшовицький режим продовжував твердити про необхідність збільшення хлібозаготівельних завдань і системність реквізицій. 13 лютого партійні організації отримали директиву політбюро ЦК ВКП(б), підписану Й. Сталіним, у ній вождь наполягав на посиленні хлібозаготівель, рекомендуючи застосовувати 107 ст. Кримінального кодексу РСФСР і відповідну статтю українського кодексу – 127, які дозволяли репресії проти селянства. З метою заохочення до цієї справи бідноти, вказувалося на необхідність надання їй із конфіскованих «лишків» 25% зерна [6, арк. 121-123].

Стосовно заохочення бідноти 25% конфіскованого хліба, бюро Вінницького окружного комітету КП(б)У прийняло аналогічну постанову, в ній йшлося: «Доручити фракції Окрвиконкому дати директиву сільрадам про посилення хлібозаготівельної роботи... Підтвердити ще раз постановою бюро про залишення в селі 25% конфіскованого у куркуля хліба на потреби біднішої частини села...» [12, арк. 17].

Цій постанові, відповідно, передувала постанова ЦК КП(б)У від 17 лютого [6, арк. 143]. До речі, цей захід для більшовиків не був новим, ще в 1920 р., впроваджуючи насильницьку політику прозрозкладки, від 10% до 25% зерна залишалося у волосних коморах на потреби пролетаризованих верств села. Це повинно було забезпечити підтримку сільською біднотою кампаній з вилучення хліба. У телеграмі Й. Сталіну (в Харків) В. Ленін позитивно оцінив цей захід в Україні [13, с. 636].

Отже, політика більшовицького керівництва, яка впроваджувалася в життя наприкінці 1927 – початку 1928 рр., започаткувала корінну ломку економічних відносин на селі: влада від ринкових відносин НЕПу знову повернулась до часів «воєнного комунізму», до примусової продрозкладки. Така політика базувалася на насиллі і репресіях, вона обезкровлювала українське селянство і невдовзі призведе до трагічних наслідків.

Втілюючи сталінські рішення в життя, державні силові структури, партійні і виконавчі органи влади на місцях все частіше стали застосовувати до селян, які не в змозі були виконати величезні державні побори, карально-репресивні заходи: штрафи, збільшення розмірів самообкладання, описування та конфіскацію майна, арешти, ув'язнення, депортації.

У зв'язку з цим, в доповідних записках окружних відділів ДПУ за березень 1928 р. в основному йде мова про різке погіршення життєвого рівня селян і їхню готовність до боротьби з владою. Так, у листах до червоноармійців селяни Джулинського району Тульчинського округу писали: «В цьому році за податок прямо грабують, описують все, що є в господарстві і забирають останні подушки з дому... Настільки важко, що краще вмерти. Заплатив податок – 80 р., самообкладання – 40 р., на землевпорядкування – 32 р., облігації – 20 р. і, крім того, ще держстрах, а хто їх не виконує – забирають худобу або в тюрму саджають... Прийшло 3000 облігацій, без квитка про їхній викуп ніде неможливо змолоти ні одного пуда. Люди всюди тільки і говорять – давай війну, або вертаємся до 1918 року...» [14, арк. 12].

Зважаючи на загрозу масового селянського опору, влада вдається до тактики «розділяй і володарюй». Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), який відбувся в квітні 1928 р., звільнив 35% «маломіцних господарств» від сільськогосподарського податку і автоматично збільшив сільгоспподаток для інших верств села [5, с.77].

До речі, в процесі класового розшарування більшовицькою владою українського села протягом 1920-х років, кількість бідноти значно зросла і становила щонайменше 35%, а в більшості сіл Могилів-Подільського округу Поділля, в зв'язку з систематичними поборами – 72% [15 арк.18]. На початку 1920-х років відсоток бідноти у Подільській губернії в основному становив 12-15% і не перевищував 17% [16, с. 132]. Звільнена від податків, заохочена роздачею конфіскованого в односельців хліба, люмпенізована армія бідноти в своїй більшості була готова втілювати в життя плани сталінського режиму.

На цей час, партійні рішення засвідчили – хлібозаготівельні кампанії будуть лише посилюватись. 25 квітня 1928 р. була отримана директива ЦК ВКП(б), в якій вказувалось на неухильне виконання місячних планів заготівель. Секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович терміново продублював цю директиву на республіканському рівні, а також вказав Наркомторгу скоротити внутрішнє споживання хліба в республіці [17, арк. 59].

У результаті ще й систематичного щомісячного збільшення хлібозаготівельних планів для України (план на квітень – 15 млн. пудів, на травень – 17 млн. пудів) [18, арк. 67], неврожаю (на Поділлі вимерзло 25% озимини) [19, арк. 31], узаконення реквізицій хліба і, як уже зазначалося, скорочення його постачання для споживання – все частіше в парткомітети стали надходили повідомлення про голод в селах і містах округів.

Так, у травні 1928 р. у Вінницький окружний комітет КП(б)У надійшло зведення ДПУ «Про політстан Жмеринського участку», в якому містилася така інформація: « Хлібна криза відчувається по всьому участку залізниці і прилягаючій 15 верстовій полосі... Становище з недостачею хліба хвилює робітничі маси і службовців, всі говорять про голод... В селі Юрківка Тульчинського округу селяни настроєні проти Радянської влади і в інших селах бідняки переживають голодовку. В селах говорять, що Радянська влада грабить селян. Позабирали весь хліб і віддали за кордон...» [8, арк. 99-106].

Не дивлячись на інформації силових відомств про назрівання масового голоду, вищі партійні органи влади продовжували сталінський курс на примусове вилучення хліба, впроваджуючи щоразу нові методи реквізицій.

Наприклад, директива секретаря Вінницького окружкому КП(б)У Островського від 10 липня 1928 р. вимагала здійснювати «контрактацію зернових на корню» [20, арк. 91]. Більшовицька влада й раніше застосовувала примусову і економічно невигідну для селянства контрактацію, змушуючи їх підписувати контракт (договір), який зобов'язував здавати державі частину зібраного урожаю. Але даний захід змушував селянина віддати урожай прямо з поля. Селян примушували підписувати кабальні умови контрактації на майбутній урожай, прирікаючи їх на голод. Закінчувалась директива застереженням райкомам, що зібраний хліб повинен надійти державі.

Все ці методи були цілеспрямованими. Влада, руйнуючи ринкові засади села в процесі примусової хлібозаготівлі, знищуючи заможні господарства, добре усвідомлювала, що тільки збідніле і голодне, доведене до відчаю селянство стане покірнішим і змушене буде вступати в колгоспи.

Таким чином, репресивна хлібозаготівельна політика на селі переслідувала мету не лише пов'язану з економічними процесами: потребами на індустріалізацію, реквізиції хліба мали і політичну складову: корінну ломку системи господарювання, проведення суцільної колективізації і як результат – отримання покірних колгоспників, налаштованих будувати разом з пролетаріатом комуністичне суспільство. Перебувати і надалі в залежності від бунтівливих «дрібнобуржуазних» виробників села сталініст не бажали.

Про голод на Поділлі і в другій половині 1928 р. свідчить значний масив документів Державного архіву Вінницької області. У доповідних записках окружних відділів ДПУ окружкомам КП(б)У повідомлялось: «Куди дівається наш хліб. Наша худоба гине від голоду. Ми також голодуємо... Уряд вивозить хліб за кордон, а ми тут здихаємо з голоду. В Одесі грузять хліб на пароплави. Радянська влада влаштовує штучний голод. Повсюди черги голодних людей, а міліція їх розганяє... Комуністи ведуть країну до розрухи і голоду, нам, селянам, потрібно покласти цьому край. Представники райвиконкому будуть до нас їздити до тих пір, поки ми не візьмемо коси та вила і не прогонимо їх з села...» [14, арк. 65-67, 77].

Проте замість ефективної допомоги голодуючим, 29 листопада 1928 р. в окружкоми України надійшла телеграма завірена Й. Сталіним, у ній наголошувалося: «ЦК і РНК пропонує: посилити проведення всіх заходів, пов'язаних з вилученням грошей із селянських господарств. Прийняти всі міри, які б гарантували розповсюдження займу індустріалізації в селі... За всяку ціну виконати намічений план хлібозаготівель» [21, арк. 229].

Восени 1928 р. з'явились й районні трійки сприянню хлібозаготівлям, які були наділені особливими і безмежними повноваженнями [22, с. 5]. Це був той логічний кінець, який завершився введенням «воєнно-комуністичних» методів господарювання, зокрема, проведення на селі «продрозкладки».

У цей період формування сталінської тоталітарної системи, яка не могла терпіти видимість української автономії, підходило до логічного завершення. Органи ДПУ все частіше отримували вказівки про посилення боротьби з контрреволюцією на селі. Так, у доповіді начальника Тульчинського окружного відділу ДПУ Рубінштейна від 3.12.1928 р. зазначалось: «В роботі ДПУ мається низка досягнень... Проявлена достатня увага питанню боротьби з різного роду українсько-петлюрівським елементом... Здійснена зачистка господарсько-

радянського апарату. Надалі необхідно: посилити ізоляцію і вилучення з сіл округи куркулів. Для боротьби з петлюрівщиною ДПУ слід зосередити свою увагу на колишніх петлюрівських діячах. Більше вилучати із господарських і радянських організацій ворожого елементу, який ще залишився...» [23, арк. 486].

Даний документ свідчить, що найбільшу небезпеку для більшовицької влади в Україні, у ході реалізації планів, становило національно-свідоме селянство. Не випадково ще на VIII з'їзді РКП(б) 1919 р. одна з перших дискусій стосувалася саме національного питання і його розглядали як селянське питання [24, с. 44, 76-78]. Загострювало дану проблему і те, що селянство становило переважну більшість населення, а влада, яка в національних республіках утвердилась в 1920-х роках з допомогою червоноармійських багнетів – не користувалась підтримкою.

По суті громадянська війна в країні, яка лише затихла в період НЕП, розгорілася з новою силою. Саме у 1928 р. остаточно визріло питання про переможця: відхід від ринкової економіки, продовольчі репресії спровокують широкомасштабний та стійкий опір більшовикам переважної більшості населення, особливо в аграрних регіонах України – руйнувався звичний і стабільний уклад селянського життя, закінчувалася свобода, країна перетворювалася на резервацію з голодними кріпаками.

У боротьбі з селянством влада посилювала систематичні реквізиції хліба та репресивні заходи. І, як результат, масовий голод 1928 р. став наслідком не об'єктивних причин, а державної політики: засобом політичного терору. На виголодження українського села, на знищення великої кількості селян Й. Сталін пішов цілком свідомо і вважав ці жертви у цій війні абсолютно виправданими.

Так, 10 грудня 1928 р., на вимогу ЦК ВКП(б), усім райкомам партії надходить лист ЦК КП(б)У з таким змістом: «Таємно. Затверджені останнім пленумом ЦК ВКП(б) контрольні цифри визначають могутній поступ на шляху до індустріалізації, нічого й казати, що виконання цього завдання залежатиме від виконання плану хлібозаготівель... Нарешті, ЦК змушений сказати, що хлібозаготівельні організації не були зміцнені робітниками» [21, арк. 236-238].

Саме з цього часу приймається рішення про масове поповнення хлібозаготівельних бригад робітниками. 19 грудня надходить і відповідна директива ЦК КП(б)У, у ній констатувалося: «До всіх ОПК. ЦК намітив для досягнення перелому в хлібозаготівлях посилку на село робітників з виробництва (в тому числі позапартійних). У зв'язку з цим, ЦК пропонує негайно виділити групу класово-витриманих робітників від верстату, яку, після інструктування, надіслати на 2-3 тижні на село з тим, аби потім замінити їх новою групою робітників» [25, арк. 200].

Отже, робітничі бригади відновили свою діяльність в українському селі у 1928 р. Разом із партійним та сільським активом вони склали основу хлібозаготівельних бригад, які стали діяти постійно, реквізовуючи селянський хліб. З 1929 р., в період примусової суцільної колективізації та розкуркулення, їм було заборонено залишати села, в разі невиконання хлібозаготівельних планів [26, с. 114]. На початку 1930-х рр. влада назве їх «буксирними»; вони відіграють найбільш злочинну роль, виконуючи чергову більшовицьку місію – відбір усіх продуктів харчування.

Також наприкінці цього року влада вдається до прийняття рішень про обов'язкову здачу селянами мірчука, зокрема, партійні постанови вимагали: «Надходження мірчука триває в незадовільному стані. Млинарсько-круп'яні підприємства здачею мірчука ще й до цього часу неохоплені..., повинно бути відрахування 10% мірчука...» [23, арк. 513]. Селян, які частину зерна мололи на муку для власного споживання, відтепер змушували десяту частку віддати державі, а згодом – 20%.

У 1932 р. сталінський режим не тільки заборонить помол муки для селян, але й накаже видати обкомам партії постанови про відбір на селі жорен [27, арк. 44] та м'ясорубок [28, арк. 31, 32], мотивуючи дане рішення «розбазарюванням хліба».

Таким чином, хлібозаготівельна політика 1928 р. в Україні набула чіткого «воєнно-комуністичного» характеру. Реакція селянства на примусові методи хлібозаготівель була відверто негативною. Зруйнувавши економічні основи ринкових відносин і встановивши диктат у сфері ціноутворення, влада поставила селянство в опозицію існуючому режиму.

Селяни – переважно одноосібні виробники більшої частини хліба в країні – у відповідь розпочали «неоголошену» війну проти більшовицького аграрного курсу.

У цій боротьбі, окрім збройних виступів, широко використовувалися економічні форми опору: зменшення посівних площ, приховування хліба, залишення його після обмолоту в снопах, посів інших технічних культур тощо та такі акції, як терористичні акти, масові волинки, «баб'ячі бунти», антирадянська агітація.

Повернення до військово-феодальних методів продрозкладки призвело ще й до масового голоду в багатьох регіонах України, в тому числі і на Поділлі. Його причиною була не лише економічна політика держави, голод став засобом політичного терору більшовицької влади проти наростаючого опору селянства. Найтрагічнішим періодом репресій сталінського режиму, який оформився в тоталітарний (тоталітаризм не зміг би так глибоко вкоренитись на території СРСР, якби і надалі існував у його складі такий значний державний організм, хоч і відносно незалежний, як Україна), проти українського народу став Голодомор-геноцид 1932-1933 рр., під час якого було знищено хліборобство і зазнав величезних втрат генофонд українства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.:Наш час, 2008. – 424 с.
2. Марочко В.І. Зернова проблема та «криза хлібозаготівель» / Голод 1932-1922 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – 888 с.
3. Гриневич Л.В. Методи хлібозаготіель 1928/29 рр. по-сталінському / Голод 1932-1922 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – 888 с.
4. Васильєв В.Ю. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр – субцентр влади (1917-1938). – К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. – 376 с.
5. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 4. – К.: Політвидав, 1980. – 557 с.
6. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. П – 29, оп. 1, спр. 378 – 194 арк.
7. Петренко В.І. Більшовицька влада та українське селянство у 20-30-х рр. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця: ДП «ДКФ», 2008. – 320 с.
8. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 373. – 226 арк.
9. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 772. – 75 арк.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1,оп. 20, спр. 2778.– 92 арк.
11. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2770. – 29 арк.
12. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 369. – 185 арк.
13. В. І. Ленін про Україну. – К.: Держполітвидав УСРР, 1957. – 774 с.
14. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 706. – 87 арк.
15. ДАВО, ф. П – 31, оп. 1, спр. 384. – 27 арк.
16. Степанчук Ю.С. Диференціація селян України щодо їх господарської спроможності в умовах Нової економічної політики. //Наукові записки: Історія. ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського. – № 2. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2000. – С. 130-135.
17. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2771. – 119 арк.
18. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 768. – 109 арк.
19. ДАВО, ф. П – 31, оп. 1, спр. 388. – 96 арк.
20. ДАВО, ф. П – 58, оп. 1, спр. 105. – 163 арк.
21. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 380. – 275 арк.
22. Лоскутов В.М. Историческая онтология марксизма // Марксизм и Россия. – М.: Институт философии и права, 1990. – С. 4-12.
23. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 672. – 520 арк.
24. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.2. – К.: Політвидав, 1980. – 521с.
25. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 675. – 209 арк.
26. Петренко В.І. Хлібозаготівельна політика більшовиків в Україні в 1929 р. // Наукові записки. Історія / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вип. 10. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – С. 108-117.
27. ДАВО, ф. П – 136, оп. 1, спр. 11. – 143 арк.
28. ДАВО, ф. П – 136, оп. 3, спр. 161. – 86 арк.

Petrenko V.I., Martsenyk N. M. Methods of grain purchases in 1928 in Ukraine in context of repressive Bolshevik policy.

The article explores the policy of «war communism» in Ukrainian villages in 1928, namely the repressive methods against peasantry during the systematic grain procurement compaigns, which were established by Bolshevik government with the aim of fulfilling the party forums tasks of industrialization and forced collectivization of agriculture.

Key words: peasantry, grain purchases, Bolshevik regime, repressions, kulaks, methods, policy, industrialization, activists, hunger.

Петренко В.И., Марценюк Н.М. Методы хлебозаготовок 1928 г. в Украине в контексте репрессивной политики большевиков

В статье исследуется политика «военного коммунизма» в украинском селе 1928 г.: репрессивные методы против крестьянства в процессе систематических хлебозаготовительных кампаний, которые внедряла большевистская власть с целью реализации исполнения решений партийных форумов относительно проведения индустриализации и принудительной сплошной коллективизации сельского хозяйства.

Ключевые слова: крестьянство, хлебозаготовки, большевистский режим, репрессии, кулаки, методы, политика, индустриализация, активисты, голод.

УДК 930.85(477)»19»:371

І.І. Ніколіна, О.М. Вознюк

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПОЛЬСЬКОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В УСРР В 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.

У статті досліджується еволюція загальноосвітньої школи для польської національності в УСРР в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Розкриваються складнощі, які постали перед польськими загальноосвітніми навчальними закладами в цей період.

Ключові слова: загальноосвітня школа, поляки, національні меншини, вчителі, учні, підручники, шкільні приміщення.

Розвиток української освіти в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. пов'язаний з розвитком національних культур тих народів, що мешкали в Україні і серед них поляки, які складали одну з найбільш численних груп. Дослідження історії польської освіти дасть можливість краще осмислити процеси розвитку загальноосвітньої школи України в цілому.

Актуальність даної теми полягає в тому, що дослідження історичного минулого, урахування досвіду реформування освітньої галузі в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. допоможе задовольнити національно-культурні інтереси національних груп на сучасному етапі. Адже, як писав М.С. Грушевський, «велике діло, щоб народ мав школу добру на своїй рідній мові – без сього не може бути він просвіченим, заможним, щасливим» [1, с. 4].

Для вивчення вказаної проблеми важливе значення мають ґрунтовне дослідження О.Войналовича [2], Т. Єременко [3], Г. Стронського [4].

Глибокий аналіз розвитку національних загальноосвітніх шкіл зроблений був М.О. Скрипником. У роботі «Перебудовними шляхами. (Проблема культурного будівництва національностей України)» він на великому фактичному матеріалі показав динаміку росту загальноосвітніх шкіл для нацменшин, зробив висновок про сприятливий вплив процесу «українізації» на становлення і розвиток національної загальноосвітньої школи в Україні. Автор також виступив із критикою, розробленої другим секретарем ЦК КП(б)У Д.З. Лебедем, теорії «боротьби двох культур», сутність якої зводилася до вирішення національного питання через злиття національних мов і поглинання їх російською [5].

Спроби проаналізувати причини «коренізації» та її вплив на розвиток загальноосвітніх закладів для національних меншостей, в тому числі і польських, був зроблений у роботі Б.В. Чирко [6].

М. Іванов досить повно висвітлив процес створення, розвитку польських шкіл в СРСР. З його монографії ми дізнаємось, які дисципліни вивчались у цих школах [7].

На особливу увагу заслуговують матеріали конференцій, нарад, на яких порушувалися проблеми становлення і розвитку шкіл для польської спільноти [8].

Завдання статті – дослідити історію розвитку польської загальноосвітньої школи в межах УСРР в 1920–1932 рр., з'ясувати проблеми будівництва національної системи освіти.

У справі створення та розвитку системи польськомовної школи було безліч складних проблем. У школах викладали польською мовою, передовсім, недосвічені вчителі, які мали середню або початкову освіту. Так, наприклад, в одній із округ працювало 25% вчителів з початковою освітою [10, с. 71]. Великою проблемою для працівників польбюро та відділів освіти була відсутність педагогів, які добре знали польську мову. Після встановлення більшовицької влади більшість з них, побоюючись репресій, виїхала на свою етнічну батьківщину, до Польщі [11, с. 51]. Ті вчителі, які залишились, не влаштовували органи радянської влади своїм світоглядом. Наприклад, одним з місцевих відділів народної освіти Волинського округу вчителька 7-річної школи була звільнена з роботи за те, що підтримувала зв'язок з польським духівництвом і за те, що в цьому дусі виховувала дітей [12, арк. 83]. На засіданні розціночно-конфліктної комісії при Вінницькій окружній інспектурі освіти від 30 вересня 1927 року також було звільнено з посади вчительку Сташевську за зв'язок з «клерикальними елементами, за те, що ходила до костьолу» [13, арк. 632]. Тільки у 1929 році у 24 школах Мархлевського району звільняли вчителів з цієї причини [12, арк. 83]. Щоб задовольнити потреби у вчителях для польських шкіл, НКО в обіжнику до окрінспектур наросвіти від 27 серпня 1927 р. сповіщав про те, що в таких випадках можна укомплектовувати вакантні посади в польських школах тимчасово особами, які отримали загальну освіту, але не мають свідоцтва на право вчителювання. Такі вчителі отримуватимуть відповідну кваліфікацію за спеціальним іспитом через рік [14, арк. 25]. Паралельно з цією діяльністю проводилась активна робота по виявленню в усіх інших школах, особливо українських спеціалістів, які володіли польською мовою.

З метою підготовки освітян для радянських шкіл з польською мовою викладання організовувались спеціальні короткотермінові курси на 20 осіб. Такі були відкриті в травні 1924 р. у Шепетівці та Коростені. На них вивчали польську мову та літературу, методику викладання польської мови та пропагували боротьбу з католицизмом [15, с. 165]. Наявність широкої мережі польських шкіл потребувала відповідної системи підготовки вчительських кадрів. З цією метою в 1923-24 навчальному році почали працювати вищі педагогічні курси ім. Ф. Кона в Харкові, а в липні 1925 року у Києві були відкриті Центральні курси перепідготовки польських сільських вчителів, які у 1924-25 навчальному році закінчили 81 учитель [16, с.109]. Пересічне щорічне охоплення учителів цими курсами 100-150 чоловік [17, арк. 22].

Всі ці заходи сприяли тому, що разом зі збільшенням кількості шкіл та контингенту учнів у них зростав і загін польських вчителів. У 1924-25 рр. в польських школах працювало 393 вчителя, в 1925-26 рр. – 537 [18, арк. 8]. У 1927 р. їх кількість збільшилась до 536, у 1928 р. вчителів нараховувалось вже 635, а на початку 30-х років – більше тисячі [4, с.10]. Підготовку освітян польських шкіл здійснював польський інститут соціального виховання у Києві, де у 1930-31 навчальному році навчалось 180 студентів [19, с.79]. Діяли також польський педагогічний технікум у Проскурові, Києві та Мархлевську. У Київському польському педтехнікумі діяло 3 основних та 2 підготовчих відділення, на яких навчались у 1924 році 63 студенти, 75% з них отримували стипендії. У 1925-26 навчальному році число студентів у ньому зросло до 112 [16, с.109-110]. У списках технікумів за даними на початок 1926-1927 рр. у Київському польському педтехнікумі ім. Ф. Кона навчалося 143 студента [20, с. 26-27]. В 1930-31 навчальному році тут здобувало освіту 140 чоловік [9,с.68]. З 31 викладача технікуму 24 мали вищу освіту, незакінчену вищу – 3, середню – 4 [21, арк. 31, 32]. На думку польських дипломатів, ці навчальні заклади не забезпечували належний рівень підготовки освітян. За інформацією польського консульства в Києві до польського посольства в Москві від 3 січня 1933 р. у Київському інституті соціального виховання працювала незначна кількість висококваліфікованих викладачів-поляків [22, с. 260-261]. Оцінка польських дипломатів, очевидно, одностороння, але вона все ж доповнює і поглиблює наші знання. На Україні працювали також випускники Московських педагогічних польських курсів при Всеросійській професійній спілці освіти, польського відділення Ленінградського педінституту ім. Герцена, польського педтехнікуму в Ленінграді [10, с.71]. У 1924 р. на Московські загальносоюзні курси

було відряджено 12 польських майбутніх учителів [23, с.103]. Центрпольбюро направляло на перепідготовку значну частину кращих польських вчителів у технікуми РСФРР та БСРР.

З участю польського вчительства проводились різні конференції, як наприклад, у серпні 1929 року в Житомирі відбулась Всеукраїнська конференція польського вчительства. На ній були присутні не тільки вчителі польської національності, які проживали в УСРР, а й делегати з Польщі, Західної України, Західної Білорусії. На конференції розглядались питання культурної революції і завдання культосвітньої роботи, стан методичної роботи, а також антирелігійна пропаганда в школі [24, с. 2].

Нестача вчительських кадрів була причиною того, що окремі вчителі були надзвичайно перенавантажені, адже кількість учнів на одного учителя дуже часто перевищувала норму. Якщо в українських загальноосвітніх школах в середньому навантаження вчителя досягає 50 чоловік, не більше, то в польській школі навантаження на одного вчителя досягає 150 учнів [8, с. 94]. Про значне навантаження вчителів польських шкіл згадується також у звіті діяльності НКО за 1924-25 рр., в якому зазначалось, що на одного вчителя припадає 3-4 групи [16, с. 109]. Загалом середня чисельність шкільного комплекту (число учнів на одного вчителя) в польських школах була такою – 33, 4%, в українських – 43%, у російській – 32,6%, німецькій – 35,2%, єврейській – 30,1% [25, с. 50]. Таким чином, в польських школах була ще низька наповненість комплектів.

Як уже зазначалося, кількість польських шкіл була недостатньою, щоб охопити усіх дітей цієї національності. Тому заможніше селянство змушене було легально чи таємно навчати своїх дітей вдома, користуючись при цьому послугами приватних вчителів, які, головним чином, навчали тільки польської мови і катахезису.

У зв'язку з низьким рівнем фінансування шкіл не вистачало коштів для забезпечення нормального їх функціонування. Багато шкіл не мали свого помешкання. Наприклад, в Одеській польській семирічці, в якій навчалося 280 дітей, через нестачу приміщень у 1925 році проходили заняття в помешканні грецької школи, у другу зміну. Це, звичайно, впливало на якісну роботу школи [26, арк. 4]. У доповіді про роботу польської секції при Тульчинській окрінспектурі народної освіти у 1924 р. наголошувалось на несистематичному відвідуванні школи, через те, що школа не опалювалась [27, арк. 9]. Подібна проблема існувала і в польській школі №6 м. Житомира: в зимовий період, діти під час занять сиділи одягнуті [28, арк. 66].

Мав місце дефіцит підручників, виданих польською мовою. У 1924-25 навчальному році, хоч і були відповідні асигнування, але підручників все ж не вистачало [26, арк. 4]. Прагнення польських дипломатів надати польській общині в УСРР допомогу навчальною літературою наткнулось на глуху стіну з боку радянського керівництва [11, с. 52]. На другій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, яка проходила 27-30 листопада 1930 року відмічалось, що ті підручники, які є на ринку коштують надто дорого і ціни на них надто неприпустимі для нацменівської бідноти [29, с. 20]. Скрипник М.О. відмічав на Першій Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників національних меншостей (20 травня 1931 р.), що серед багатьох національностей один підручник припадав на 3-5 учнів, а траплялись випадки, коли підручником користувалась ціла група [5, с. 24]. Для покращення стану шкільних бібліотек залучались кошти батьків, діти яких навчались у школах. За рахунок батьків Вінницької польської школи №6 було придбано підручників на суму 100 крб [30, арк. 36]. Попри всі фінансові труднощі радянське керівництво докладало всіх зусиль, щоб школи підручниками та обладнанням були забезпечені. Навчальні підручники видавались масовими тиражами в Києві та Москві.

Більшість шкіл володіли земельними ділянками в кілька десятин, які оброблялися учнями і педагогічним персоналом або здавалися в оренду, а одержані доходи надходили в бюджет школи. Додаткові доходи на потреби школа отримувала за право навчання і за рахунок добровільних внесків [30, арк. 36].

Щоб зменшити число прогулів учнями, в дні релігійних свят проводили заняття, часто практикували роздачу безкоштовних сніданків, одягу, взуття. Ці заходи робили школу в очах польського населення більш привабливою. У 1931 році в Мархлевському районі 1 301 учень безкоштовно харчувалися 240 одержали безкоштовно одяг та взуття. При всіх 7-річках існували інтернати, в яких діти бідноти і середняків перебували на повному державному забезпеченні [4, с. 25].

Отже, у 20-ті роки, незважаючи на великі труднощі за короткий період були досягнуті колосальні успіхи у створенні шкільної освіти для національних меншин, зокрема, для польської національності. Проте інтенсивне формування системи національної освіти продовжувалося до початку 1930-х років. У подальшому, починаючи з 1932-33 навчального року, в галузі національної політики відбуваються негативні зміни, в цей період, коли остаточно сформувалась адміністративно-командна система, не було місця для розвитку національних культур.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1.Яремчук В.Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність / В.Д. Яремчук. – К.: ІСДО, 1993. – 100 с.

2.Войналович О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20-30 рр. / О. Войналович . – К. – Полтава: «Рідний край», 1992. – 150 с.;

3.Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр.. ХХ століття / Т.І. Єременко. – К.: Інтел, 1994. –74 с.

4. Стронський Г.Й. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20-30-ті роки. – Тернопіль, 1992.– 63 с.

5. Скрипник М. О. Перебудовними шляхами.(Проблеми культурного будівництва національностей України) / М. О. Скрипник // Комуністична освіта. – 1931. – № 7-8. – С. 16-33.

6. Чирко Б.В. Під пресом імперської ідеології: Початок формування національної школи та її денаціоналізація в умовах тоталітарного режиму (1920– 30-і роки) / Б.В. Чирко // Відродження. – 1993. – №1. – С. 68 -77.

7. Iwanow M. Polacy w Zwiazku Radzieckimц w latach 1921-1939 / M. Iwanow. – Wroclaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego, 1990. – 336с.

8. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств: 8-11 января 1927 г.: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. – Х.: Издание ЦКНМ при ВУЦИК, 1927. –230 с.;

9. Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 27-30 ноября 1930 года: Стенографический отчет и постановления. – М. – Х. – Минск: Центриздат,1930. – 160 с.

10. Народное просвещение на Украине. – Х.: Червоний шлях, 1924. –75 с.

11. Тимошенко В.І. Поляки в Україні в 20-30-ті рр. очима польських дипломатів / В.І. Тимошенко // Поляки на Волині: історія і сучасність: Науковий збірник «Велика Волинь». / Голов. ред. Кострица М.Ю.. – Т.30. – Житомир: Видання М. Косенко, 2003. – С. 50-54.

12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп.20, спр.2688. – арк.92.

13. Державний архів Вінницької області (ДАВО), ф. Р-256, оп.1, спр.306. – арк.632

14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 413, оп.1, спр.318. – 25 арк.

15. Нестеренко В.А. Польські освітні заклади Південно-східної Волині в 20-30-ті роки ХХ ст. // Поляки на Волині: Історія і сучасність. – Житомир: М. Косенко, 2003. – 68 с.

16. Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924-25 рр. – Х.: ДВУ, 1926.– 162 с.

17. ЦДАГО України, ф. 1, оп.20, спр.2702. – 117 арк.

18. ЦДАВО України, ф.1, оп.3, спр.2122. – 38 арк.

19. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта на Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.) / В.К. Майборода. – К.: Либідь, 1992. – 196 с.

20. Список інститутів, технікумів та робфаків: за даними на початок 1926-1927 учбового року. – Олександрія , 1927. – 39 с.

21. ЦДАГО України, ф. 1, оп.20, спр.2930, 49 арк.

22. Polacy na Ukrainie: Zbior dokumentow. Cz. 1: lata 1917-1939. – Przemysl.: Poludniowo-wschodni instytyt naukowy w Przemyslu, 1998. – T. 1. – C. 260-261.

23. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки / В.В. Липинський. – Донецьк: РВА Дон ДТУ, 2000. – С. 103.

24. До всеукраїнської конференції польського вчительства // Радянська Волинь. – 1929. – 24 серпня. – С. 2.

25. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: К 10-й годовщине Октябрьской революции: По материалам центральной комисии национальных меньшинств при ВУЦИК. – Х.: Издание ЦК Нацмен при ВУЦИК, 1927. – 109 с.

26. ДАВО, ф.Р-256, оп.1, спр.72. – 34 арк..

27. ДАВО, ф.Р-254, оп.1, спр.764. – 22 арк.

28. ЦДАГО України, ф. 1, оп.20, спр.6226. – 86 арк.

29. Гітлянський А. Друга Всеукраїнська нацмен нарада / А. Гітлянський // Радянська Україна. – №11. – 1930. – С. 16-21.
30. ДАВО, ф. П-29, оп.1 спр.620. – 193 арк.

Nikolina I.I., Voznyuk A.M. Problems of Polish secondary schools in the USSR in the 20s-early 30s of XX century.

This paper examines evolution of a secondary school for pupils of Polish nationality in the USSR in the 20s-early 30s of XX century. The author reveals the difficulties faced by the Polish secondary schools during this period.

Keywords: school, Poles, minorities, teachers, students, books, school premises.

Николина И.И., Вознюк О.Н.. Проблемы развития общеобразовательной школы в УССР в 20-х – начале 30-х гг. XX в.

В статье исследуется эволюция общеобразовательной школы для польской национальности в УССР в 20-х – начале 30-х гг. XX в. Раскрываются сложности, стоящие перед польскими общеобразовательными учебными заведениями в этот период.

Ключевые слова: общеобразовательная школа, поляки, национальные меньшинства, учителя, ученики, учебники, школьные помещения.

УДК 94:378.6:618.2(447-25) «1941/1942»

А. В. Балицька

КИЇВСЬКА ФЕЛЬДШЕРСЬКО-АКУШЕРСЬКА ШКОЛА У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1942)

Аналізується діяльність Київської фельдшерсько-акушерської школи у 1941-1942 навчальному році, під час німецько-фашистської окупації столиці. Досліджується широке коло проблем, що стояли перед населенням окупованого міста, перед викладачами та студентами закладу.

Ключові слова: окупація, фельдшерсько-акушерська школа, навчання, викладач, студент.

Київська фельдшерсько-акушерська школа має понад сторічну історію. Це один з найстаріших середніх медичних закладів країни, який розпочав працювати у середині XIX століття. Однак, на жаль, її історія мало привертала увагу дослідників . Лише у низці робіт таких дослідників як Я. Ганіткевич [1], М. Шегедін та Н. Мудрик [2], пов'язаних з історією середньої медичної освіти в Україні, в довідниках та загальних енциклопедичних виданнях з історії Києва («Історія Києва» [3], «Київ.Енциклопедичний довідник» [4]), зустрічаються невеликі за обсягом дані стосовно закладу. Більш широке уявлення про діяльність закладу в роки окупації можна отримати тільки завдяки архівним джерелам, які на сьогодні є майже зовсім не дослідженими. [5-13]

Фельдшерську школу було засновано у 1842 році за рішенням Київського «Наказу суспільного Піклування (Приказа общественного Призрения)». 1 жовтня того ж року її було відкрито у невеликому бараці при Кирилівській церкві. Це був перший в Україні середній медичний заклад на 15 осіб. У 1907 році у школі вже навчалося 102 учні, тому заклад було перенесено до спеціально збудованого приміщення на вулиці Велика Дорогожицька № 50. У закладі навчалися тільки хлопці , а після того, як 1908 році на організованих при школі курсах почали готувати фельдшериць-акушерок, медичну освіту в ній почали здобувати й дівчата. У вересні 1910 року школу було перейменовано на фельдшерсько-акушерську. Строк навчання тривав від 4(фельдшери) до 5 років (фельдшери – акушери).

Вподовж наступних років заклад ще неодноразово змінював своє найменування : у 1919 році, перейшовши у підпорядкування Наркомату просвіти, школа отримала назву Медпрофшколи, 1923-1926 – Київська школа помічників лікарів по догляду за хворими, 1931-1935 — Київський державний медичний технікум №1. [12, арк. 1; 4, с. 382; 14, с. 159; 15, с. 12; 16, с. 38-40]

У 1936 році, після виходу постанови Ради Народних Комісарів СРСР від 8 вересня за № 1649 « Про підготовку середніх медичних, зуботехнічних та фармацевтичних кадрів», школа не лише вкотре міняє назву на Київську фельдшерсько-акушерську, а змінюється й сам тип навчального закладу і термін навчання в ньому. Згідно з постановою у фельдширських школах країни вводився трьохрічний строк навчання студентів з новими навчальними планами. [2, с. 163]

З початком німецько-радянської війни, КФАШ не припинила свою діяльність і 27 серпня 1941 року розпочала навчальний процес на усіх трьох курсах (I ; II і III). Натомість, внаслідок стрімкого просування німецької армії вглиб території України, заклад було евакуйовано на схід. [7, арк. 6; 16, с. 41]

У вересні 1941 року Київ було окуповано гітлерівськими військами. Ставлення нової окупаційної влади до відкриття навчальних закладів для українців було досить негативним. Проте, окупанти усвідомлювали, що для запобігання виникнення небезпечних хвороб у місті та для обслуговування цивільного населення потрібні лікарі та медсестри, а тому роботу вищої та середньої медичних шкіл у Києві було відновлено. [1, с. 135-136].

До війни КФАШ підпорядковувалася Обласному відділу охорони здоров'я та після об'єднання з міською Школою акушерок і медсестер, яка містилася за адресою Кадетська соша 24,(зараз Повітрофлотський проспект) в приміщенні гінекологічного корпусу інституту Охорони материнства та дитинства, і з початком окупації припинила свою діяльність як самостійний заклад, перейшла у підпорядкування відділу охорони здоров'я Київської міської управи, яка була розташована по вулиці Покровській № 6. [7, арк. 6; 8, арк. 131; 17, с. 216]. У перших числах жовтня, через брак коштів, діяльність закладу було тимчасово припинено. Проте, після того, як із новоорганізованим відділом медосвіти при Міській управі були залагоджені всі проблемні питання й дотримані певні формальності , а саме: було отримано дозвіл на діяльність; забезпечення майном; складено кошторис; надані для затвердження в управління шефа персоналу німецького комісара Києва списки адміністративного, педагогічного, технічного персоналу, а також студентів школи; виконані необхідні ремонтні роботи (головний корпус було пошкоджено під час бомбардувань), проведено воду, налагоджено електропостачання та телефонний зв'язок, у листопаді 1941року , Київська фельдшерсько-акушерська школа відновила свою діяльність. [7, арк. 6, 13; 8, арк. 23] На початок нового навчального року (листопад-грудень 1941 року) у школі навчалося 325 студентів і працювало 40 викладачів та службоців, а на кінець липня 1942 року їх кількість збільшилася майже вдвічі. [6, арк.1; 10, арк. 1] Така велика кількість бажаючих навчатися і працювати пояснювалася тим, що більша частина мешканців міста і передмістя столиці з різних причин не евакуювалася і змушена була залишитися на окупованій ворогом території, а в напівзпустілому, напівзруйнованому, напівголодному місті виживати було досить складно. Натомість, наявність постійної роботи і навчання надавали можливість юнакам та дівчатам уникнути вивезення їх на примусові роботи до Німеччини. Хоча у місті знаходилося чимало таких, хто з власних міркувань, погоджувалися на добровільну співпрацю з новою владою, можливо, через вороже ставлення до більшовицького ладу, який спровокував страшний голод в Україні 1932-1933 років, а можливо, через репресії 30-х-40-х років , що прокотилися країною.

Викладачі й допоміжний песонал закладу, перш ніж розпочати роботу, повинні були зареєструватися за місцем проживання , отримати робітничу картку та направлення з біржі праці , яку було створено у місті окупаційною владою згідно з наказом А.Розенберга від 5серпня 1941року про введення трудової повинності в окупованих східних областях . У наказі, зокрема, зазначалося, що усі кияни віком від 14 до 65 років мали обов'язково реєструватися на біржі праці і систематично, чотири рази на місяць, там відмічатись. Всілякі операції з працевлаштування, переводу чи звільнення з роботи проводилися тільки з її відома. Бажаючих знайти роботу ретельно перевіряли на політичну благонадійність, вимагали від них досвіду роботи, гідної поведінки, а також, що було обов'язковим, і для студентів у тому числі, надати довідку про національне походження, підписану двома свідками, про те, що людина, аж до третього коліна не мала єврейського коріння. [9, арк. 7,17; 11, арк. 52; 7, арк. 6; 13, арк. 10; 17,с.241,247; 18,с.101; 19,с.325]

Свою роботу КФАШ відновила за старою адресою – вулиця Дорогожицька 50, у головному навчальному корпусі закладу, де знаходилися кабінети, аудиторії, канцелярія. Приміщення школи по вулиці Дорогожицькій 53, де до війни розташовувався гуртожиток ,

зайняла німецька поліція. Будинки по вулиці Дорогожицькій 54 та 59, плодовий та декоративний сади, город та великий двір також залишилися за школою. Загальна площа будівель та прилеглих земельних ділянок, що належали закладу, складала 6.158 кв.м [11, арк. 36; 8, арк. 32]

Окупаційна влада, погодившись на відкриття закладу, передбачала його функціонування тільки за власний кошт, тому навчання у школі було платним і становило 150 крб. за семестр. Для організації повноцінного навчального процесу цих коштів було замало. Загальна сума внесена студентами за навчання складала всього 1\6 частку суми кошторису мінімально потрібного для діяльності закладу [7, арк. 13; 9, арк. 60]. Ще однією, не меш важливою проблемою, стала організація навчально-практичної бази, яку через брак приміщень створити при школі було досить проблематично. Директору школи, пану Шараєвському у грудні 1941 року, вдалося отримати дозвіл від Земельного відділу та відділу охорони здоров'я при Київській міській управі, на володіння будинками по вул. Дорогожицькій 54 з усім його майном (до війни це було приміщення дитячого карантину) та по вул.Дорогожицькій 59 під помешкання для співробітників школи та для облаштування гуртожитку, а також добитися згоди на безкоштовне отримання медикаментів та обладнання аптеки Туберкульозного стаціонару, що містився на території Покровського монастиря. Німецька окупаційна влада дала також дозвіл на відкриття при школі амбулаторії-стаціонару, аптеки, медичної та хімічної лабораторій, які стали навчальною базою для проведення медичної практики, а також комбінованої майстерні до складу якої входили механічна, електрична, склярна та пічна майстерні, які не лише мали обслуговувати школу, а й приймати замовлення від організацій та приватних осіб для поповнення бюджету закладу і поліпшення його фінансово-економічного стану . За адресами вказаними Відділом охорони здоров'я, для потреб школи було придбано певну кількість майна, що вилучалося, переважно, у медзакладах які припинили свою діяльність, або після огляду і оцінки інспектора житлового відділу районної управи, з квартир евакуйованих киян. На всі приміщення і майно школи було отримано охоронну грамоту від Відділу охорони здоров'я Софіївської районної управи. [7, арк. 1,2; 8, арк. 32,69; 9, арк. 115]

Умови праці й навчання студентів і співробітників закладу (окрім викладачів у школі працювала ще велика кількість людей : бібліотекар, бухгалтер, касир, двірники, електрики, слюсарі, теслярі, нічні вартові , кухарі, прибиральниці, швейцари, навіть художник та ін.), можна було б назвати задовільними , враховуючи те, що більшість містян, просто голодувала, не маючи змоги працевлаштуватися, навіть за наявності біржі праці.

У школі , як і в усіх установах міста, було запроваджено шестиденний робочий тиждень і 8-ми годинний робочий день з однією годиною на перерву. Напередодні вихідного – суботи, або свят, тривалість праці скорочувалася на дві години. Заняття розпочиналися о 8 годині ранку, але з січня 1942 року початок занять було перенесено на 9 годину , через припинення в місті трамвайного руху і значну на той час, віддаленість закладу від центру міста, проте навесні рух трамваїв було відновлено. [5, арк. 52,73].

Навчальний процес проводили згідно з ще довоєнними навчальними планами. Школа була повністю забезпечена викладацькими кадрами. З окремих дисциплін лекції читали спеціально запрошені викладачі Київського медичного інституту. У школі працювала бібліотека, все майно якої (книги, журнали тощо), відповідно до розпорядження відділу пропаганди міської управи від 6 жовтня 1941року, було повністю збережене. Додаткову медичну літературу та деякі підручники студенти мали змогу купувати у книгарні видавництва «Час» відкритого при медичному інституті, з адміністрацією якого дирекція школи уклала договір про співпрацю. [8, арк. 106; 17, с. 221]

Всі співробітники КФАШ отримували заробітну плату. Згідно з розпорядженням Рейхскомісара України Коха від 19 лютого 1942 року § 4 п.3 та з наказами №1044 від 15 травня 1942 року завідуючого Відділу охорони здоров'я міської управи Шульца та завідуючого відділу фінансів Київської міської управи № 1867 від 20 травня 1942 року на всіх робітників закладу розповсюджувалася система заохочувань. Усі, без винятку, службовці, які не працювали перекладачами, могли отримувати надбавку до зарплати за знання німецької мови у розмірі від 5% до 25% до основної посадової ставки в залежності від рівня знань. Службовці, які вільно розуміли мову і розмовляли, отримували 5% ; ті, що могли вільно перекладати та відповідати на листування – 15% ; працівники, які закінчили лінгвістичні інститути або німецькі учбові заклади – 25%. Дирекція також заохочувала працівників, виплачуючи їм за

сумлінне ставлення до своїх обов'язків і досвід роботи 20% або 10% надбавки до зарплати (кожна кандидатура розглядалася індивідуально). Службовцям, які належали до фольксдойче, етнічним німцям , а це засвідчувала довідка від німецького бюро Міттельштелле, виплачувалася надбавка у розмірі 50% до основної ставки. Викладачі та службовці школи користувалися цією можливістю і вже у січні 1942 року заявку на вивчення мови подали 15 осіб. [11, арк. 1,27,52,59,68] З дозволу урпавління трамвайного господарства , співробітники школи отримували посвідчення на право проїзду у міському трамваї. Їм також надавали службове житло, у будинку по Дорогожицькій 59. Мешканців будинку непрацюючих у закладі просто виселяли. З квітня 1942 року земвідділ міської управи надавав працівникам, за бажанням, землю під городи площею 1 га, яким скористалися 22 родини. Після того, як відділом харчування міської управи КФАШ було включено до переліку установ з плановим постачанням продуктами, з середини січня 1942 року викладачі і технічний персонал тричі на місяць отримували по робітничих картках пайки, до складу яких входили крупа, борошно, хліб, іноді кістки або ковбаса, пшоно, мило тощо. Проте продукти видавали, як правило, несвоєчасно і в дуже невеликій кількості. Всі без винятку студенти і працівники закладу, оримували картки на хліб з розрахунку 200 г хліба на день. [8, арк. 21-23,124; 9, арк. 17, 51, 84; 17, с. 251]. При школі було організовано їдальню на 375 осіб. Продукти харчування для учнів та хворих, які лікувалися у шкільній амбулаторії, закупали по селах. У січні 1942 року, Київською фельдшерсько-акушерською школою, для потреб їдальні було закуплено 5т картоплі у Вищедубечанському районі під Києвом. [7, арк. 3, 13; 9, арк. 36]

З огляду на те, що заклад був на самофінансуванні, за всі продукти харчування для їдальні та стаціонару, гас для освітлення приміщень, паливні матеріали для опалення 58 пічок, придбання обладнання та нових навчальних посібників тощо, школа мусила розраховуватися готівкою (німецькими марками, або новими карбованцями, які у 1942 році були випущені Центральним емісійним банком окупаційної влади в Україні та були в обігу на загарбаній ворогом території) або укладати угоди на основі взаємовигідних розрахунків. Так, наприклад, дирекція КФАШ пропонувала голові Пашківської сільської управи свої послуги щодо постачання ліків, медичного інсрументарію та господарчого інвентарію (простирадла, ковдри, халати), а також лікування населення села у шкільній амбулаторії та консультації столичних фахівців, не безкоштовно, а по державній ціні, в обмін на харчові продукти на таких же умовах. [9, арк. 19,36,43,97; 11, арк. 5; 8, арк. 87; 20]

У період німецької окупації медико-санітарний стан міста був вкрай незадовільний , все частіше фіксувалися спалахи небезпечних хвороб. Лише в лютому 1942 року у школі було зареєстровано 5 випадків захворювання на висипний тиф. За наказом міського голови, відділ охорони здоров'я міської управи розробив низку заходів, щодо профілактики та лікування хворих на малярію, туберкульоз, різноманітні види тифів та інфекційних захворювань. Міський голова постановою за №132 від 8 червня 1942р.» Про обов'язкове проведення профілактичних щеплень проти віспи, дифтерії, черевного тифу та дизентерії» запровадив безкоштовні щеплення всіх категорій працюючих та студентів від 12 до 50 років у всіх лікувальних та профілактичних установах міста. Виключення становили тільки ті, що мали документально підтверджені протипоказання. Ухиляння від щеплень каралося стягненням штрафу у розмірі 200 крб. або примусовими роботами до двох тижнів. Щодо туберкульозу та малярії, то контроль, лікування та облік хворих покладався відповідно на Туберкульозний інститут, Малярійну станцію, міську та районні санітарноепідеміологічні станції, які діяли у місті. Районний епідеміолог регулярно проводив медогляди студентів та службовців закладу, які були обов'язковими. [8, арк. 68,70; 11, арк. 69,57]

Однак, не зважаючи на таку здавалося б сприятливу для праці та навчання атмосферу, життя в окупованому місті було досить непростим. Люди були налякані і пригнічені, перебували у постійній напрузі. Майже щодня з міста на роботи до Німеччини відправлялася велика кількість людей у віці від 16 до 55 років. З вересня 1941 року почалися масові розстріли у Бабиному Яру, у місті окупантами було створено два концтабори – Сирецький та Дарницький. Німецькі зондер-команди, з метою залякування, знищували мешканців Києва сотнями, про що сповіщали у розклеїних по місту об'явах: «... сьогодні розстріляно 300 мешканців Києва. За кожен новий випадок підпалу або саботажу буде розстрілюватись значно більша кількість мешканців. 2 листопада 1941г. Генерал-майор та комендант міста

Ебергард.» Роботу знайти було важко, майже всі магазини були закриті , харчі та одяг можна було придбати тільки на базарі за дуже високими цінами тощо. [17,с.236; 19,с.332-334; 13]

Життя окупованого міста регламентувалося чисельними заборонами, а діяльність всіх працюючих підприємств та установ столиці підлягала тотальному контролю з боку окупаційної влади, і Фельдшерсько-акушерська школа не стала виключенням. Всі свої дії, починаючи з налагодження навчального процесу (обов'язкове погодження з відділом медосвіти); постачання закладу харчами, медикаментами для амбулаторії та аптеки, різними матеріалами та реактивами для хімічної лабораторії, паливом (керосин, бензин, дрова, спирт тощо) можна було отримати тільки з дозволу на заявку від КФАШ до Шефа охорони здоров'я громадського забезпечення при генеральному комісарі України д-ра Терне. Щомісяця дирекція надавала владі відповідні описи та акти на списання використаного на опалення пального, медпрепаратів та реактивів, використаних для учбових цілей (у разі не подання цих відомостей в строк, як зазначалося у відповідному наказі від 19 лютого 1942 року «... у керівництва закладом можуть бути неприємності з боку контролю»). Фельдшерсько – акушерська школа зверталася до біржі парці у вирішенні питань щодо працевлаштування та трудової повинності, просила про звільнення учнів школи від громадської праці, поскільки це відривло учнів від навчання, приводило до прогулів і негативно відбивалося на успішності. [8, арк. 72,92,126; 18,с.97]

Проте, проіснувавши рік, у липні 1942 року, не зрозуміло з яких причин (чи то через брак коштів, чи з забаганки окупаційної влади), згідно з наказом Міського голови за №54 від 20.07.42р, навчальний заклад припинив свою діяльність. Всі функції школи були передані ліквідаційній комісії. Приміщення на Дорогожицькій 54 переходило дитячому будинку №4, а решта будівель була віддана у власність Здороввідділу Міської управи. Дані про звільнених співробітників закладу та їх робочі картки адміністрація школи повинна була надіслати на біржу праці. Усім учням КФАШ І, ІІ та ІІІ курсів, було запропоновано через дирекцію школи подати заяву про вступ до Київського медичного інституту, до якого всі охочі, наказом дирекції КМІ, мали бути зараховані на І-й курс. Всі студети, вже не існуючої школи, по закінченню літньої сесії, за розпорядженням Генералкомісаріату, повинні були поїхати на сільськогосподарчі роботи. [3, арк. 8,15; 8, арк. 11,51]

Отже, 1941-1942 навчальний рік для викладачів та судентів Київської фельдшерсько-акушерської школи, яка на початку гітлерівської окупації вже мала майже сторічну історію, став одним з найважчих за роки її існування. Утім, не зважаючи на моральні та матеріальні негаразди, люди намагалися здобути освіту, а часом – просто вижити у тих надскладних умовах. Хоча після закінчення війни багато хто з них зіштовхнувся з повним непорозумінням, осудом і реальними проблемами (людей звинувачували у співпраці з окупантими). Та попри все, вже на початку 1944 року, після звільнення міста від німецьких загарбників КФАШ відновила свою діяльність і продовжує плідно працювати і в наші дні (зараз це Перший Київський медичний коледж), протягом багатьох років удосконалюючи медичну і педагогічну роботу, випускаючи висококваліфікованих середніх медичних працівників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах / Я.Ганіткевич – Львів, 2004. 365с.
2.Шегедін М.Б Істория медицини та медсестринства /М.Б.Шегедін, Н.О. Мудрик – Тернопіль, 2003 – 191с.
3. Історія Києва : [в 2 т.] / ред.кол. В.О.Голубоцький ; О.К.Касименко(гол.ред.) ; Ін-т історії Акад. наук УРСР. — Київ: вид-во Акад.наук Укр.РСР, 1960.— Т. 2
4. Киев.Энциклопедический справочник. / Под ред. Кудрицкого А.В.— К., 1986 — 736с.
5.Державний архів м.Києва (далі ДАК) ф.Р-601, оп. 2, спр. 1.– 123 арк.
6.ДАК ф.Р-601, оп. 2, спр. 3.— 1 арк.
7.ДАК ф.Р-601, оп. 2, спр. 10. – 7 арк.
8.ДАК ф.Р-601, оп. 2, спр. 11. — 57арк.
9.ДАК ф.Р-601,оп. 2, спр. 12. — 194 арк.
10.ДАК ф.Р-601,оп. 2, спр. 21.— 19 арк.
11. ДАК ф.Р-601,оп. 2, спр. 23. – 78 арк.
12.ДАК ф.Р-1508,оп. 1, спр. 17.— 1 арк.
13. Центральний Державний архів громадських об'єднаньУкраїни, Ф-1, оп. 23, спр. 121. – 43 арк.
14. Обзор деятельности Киевского губернского земства за 1904-1917г.г. – К., 1918.—Ч.1.— 196с.

15. Памятные историко-медицинские места города Киева (К 150-летию Киевского Медицинского института). – К., 1991.—21с.
16. Фельдшер і акушерка. — 1962. – №7
17. Київ у дні нацистської навали (за документами радянських спецслужб). [ред.рад. Лисенко О.Є.(відп.ред.) та ін.] – Київ-Львів, 2003.— 526с.
18. Історія Української РСР: [у 8т.,10кн.] — К.: Наукова думка, Т.7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945рр.), 1977.– 536с.
19.Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945).Документы и материалы : [в 3т.]– К.: Наукова думка , 1985.— Т.1.– 518с.
20. Марченко М. Правда про війну : без пафосу й ретуші / М.Марченко// Вечірній Київ. – 2013. — № 46
21. Кальницький М. У визволеному Києві /М.Кальницький // – Вечірній Київ.—2013. – № 44

Balytska A.V. Kiev medical and obstetric school during the German occupation (1941-1942).

The author analyzes the activity of Kyiv medical and obstetric school in the 1941-1942 academic year during the Nazi occupation of the capital. The article reveals a wide range of problems faced by the population of the occupied city, teachers and students of the school.

Keywords: occupation, midwifery school, education, teacher, student.

Балицкая А.В. Киевская фельдшерско-акушерская школа во время немецкой оккупации (1941-1942).

Анализируется деятельность Киевской Фельдшерско-Акушерской Школы в 1941-1942 учебном году, во время немецко-фашистской оккупации города. Исследуется широкий круг проблем, которые стояли перед жителями оккупированного города, перед преподавателями и студентами учебного заведения.

Ключевые слова: оккупация, фельдшерско-акушерская школа, обучение, преподаватель, студент.

УДК 930.1:94(477.54) «1941/1945»

Ю.Ф. Скрипниченко

МЕДИЧНИЙ ОГЛЯД – ОБОВ'ЯЗКОВА УМОВА ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ З ОКУПОВАНОЇ НАЦИСТАМИ ХАРКІВЩИНИ ДО НІМЕЧЧИНИ

Дослідження присвячене маловідомій, практично недослідженій в повній мірі в історичній науці темі проходження громадянами Харківщини медичного огляду, як обов'язкової умови депортації населення з окупованої окупантами території Харківщини до Німеччини. Основні ідеї викладені на основі невідомих та маловідомих документальних матеріалів Державного архіву Харківської області, праць відомих наукових дослідників. Значна увага приділена вивченню засобів, які застосовували представники окупаційної влади до громадян Харківщини, щоб активізувати їх прихід до збірних пунктів для проходження медичного огляду і подальшої відправки на різноманітні роботи до Третього рейху. Зроблено висновок про те, що проходження громадянами Харківщини медичного огляду було необхідною умовою для депортації цивільного населення до Третього рейху на примусові різноманітні роботи і невід'ємною складовою частиною нацистського нового порядку на окупованій території міста і області. Для вітчизняної і зарубіжної історичної науки дане дослідження має важливе значення, оскільки воно дає можливість всебічно і більш правдиво розкрити одну із найбільш трагічних подій в історії людства – історію Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, депортація, збірні пункти, медичний огляд, повістка, повідомлення.

У сучасній історичній науці перспективним дослідженням залишається висвітлення історії депортації нацистами цивільного населення Харківщини на різноманітні примусові роботи до Третього рейху. У даній тематиці надзвичайний інтерес викликає питання проходження громадянами, яких нацисти відправляли до Німеччини, медичного огляду як обов'язкової умови депортації. Науковці, на протязі тривалого часу у своїх працях лише поверхносно розглядали це питання [1-7].

Актуальність даного дослідження викликано науковим і суспільним інтересом до даної тематики, оскільки ця тема в історичній науці й по сьогоднішній день залишається малодослідженою.

Мета статті полягає у об'єктивному, комплексному дослідженні історії проходження громадянами Харківщини медичного огляду, як обов'язкової умови для депортації на ріноманітні роботи до нацистської Німеччини.

Виконуючи розпорядження німецького командування щодо депортації до Третього рейху цивільного населення, окупаційна влада Харкова і області запроваджувала багаточисленні кроки. Одним із яких був медичний огляд. Громадяни Харківщини, яких нацисти відправляли до Німеччини, повинні були бути обов'язково фізично здоровими. Із умов проживання і роботи для тих, хто відправляється до Німеччини, які були опубліковані в збірнику «Харківщина у Великій Вітчизняній війні: документи і матеріали»: «1. Чоловіки і жінки, що їдуть до Німеччини без родичів, повинні бути здоровими» [8, с.133]. Тому перед відправкою до Третього рейху, згідно розпорядження Рейхскомісара Коха, вони зобов'язані були на збірних пунктах, окрім реєстрації, пройти медичний огляд. Бабій М. Л., у книзі «Партизанськими стежками Вінниччини» наголошує на тому, що «для огляду повинні бути приставлені всі особи, що підлягають цьому призову, терміну огляду треба точно притримуватися. Причини, зв'язані з працею, яку виконує дана особа, за станом здоров'я або сімейними обставинами, які потребують відстрочки від виїзду до Німеччини, будуть перевірені під час огляду. Приналежні, виїхавши до Німеччини, згідно розпорядження Рейхскомісара України від 19.11.1942 р., будуть одержувати допомогу. Хто не зголоситься на огляд – буде важко покараний, так само, як той, хто обманом спробує уникнути від цього призову. – Гебітскомісар» [9, с.42]. Олександра Іванівна Понеділок (Щербина), у своїх спогадах, які були опубліковані у збірнику «Невигадане. Усні історії остарбайтерів»: «Привезли нас у Харків. Нам сказали, що буде медогляд, хто хворий – того відпустять додому» [10, с.223]. Із повідомлення Обербургомістра Госсла, Володимиру Гонтареву 1915 року народження, який проживав по Клочківській 55, першого району м. Харкова і працював скрепельщиком котельного цеху: «Ви повинні 11/ І. 43., о 8 годині з'явитися на медичну комісію Єпархіальна (Артема) 30, Харків. Після огляду Вам буде повідомлено про день явки. Це повідомлення мати при собі» [11, арк.27].

Про результати проведених медоглядів регулярно повідомляли у вигляді звітів до органів управління. Наприклад, у звіті про діяльність бірж праці Харкова у період з 16 вересня до 15 жовтня 1942 року підкреслювалося: «Під час звіту були досліджені 1722 чоловік, із них 1079 працездатні…Досліджені були 1264 жінок і дівчат, із них 212 здорових, а 1052 хворі непрацездатні» [12, арк.16].

За результатами медичних оглядів, які досить часто проходили з елементарними порушеннями, лікарі визначали фізичну придатність населення до робот. Із спогадів Торговцевої Олександри Петрівни: «приїхавши до Харкова, ми проходили комісію. Нас оглядали як скот: очі дивилися, руки, ноги є – значить здоровий» [13, арк.57].

Лікарі давали висновок про задовільну фізичну придатність навіть у тих випадках, коли та чи інша особа хворіла на різні захворювання. Із спогадів Олександри Яковлівної Ткаченко: «Я, заходячи до лікаря, розпочала скаржитися на те, що я хворію малярією і очами, то при перевірці мене лікарем, лікар відповів: «це не хвороба, з цим не пропадеш, сміло можеш їхати до Німеччини» [13, арк.46]. Хмусова Ганна Іванівна, колишня остарбайтерка із Харківщини, згадуючи свій медичний огляд у німецьких лікарях, підкреслювала те, що: «Була в Харкові комісія: руки, ноги є – добре, їдь дальше» [13, арк. 87].

Щоб не з'являтися на медогляд до вербувальної комісії і щоб не бути відправленими до Німеччини, деяка молодь робила собі різноманітні каліцтва. Ю.В. Давидович, у доповіді «Неповнолітні мешканці міста Харкова в умовах нацистської окупації (1941-1943рр.), на міжнародній науковій конференції «Краєзнавство і учитель – 2015» підкреслювала те, що: «Підлітки, щоб уникнути вивезення до Німеччини, свідомо завдавали шкоди своєму здоров'ю. Вони жалили тіло кропивою, а водянки, які з'являлися на тілі, проколювали брудним гострим предметом, щоб занести в рани інфекцію. Поширеними були випадки заподіяння навмисних хімічних опіків кислотою» [14, с.48]. Л. Рутківська у шкільному творі: «Що я пережила під час окупації» наголошувала на тому, що «багато дівчат різали собі руки і ноги, травили кислотою рани, робили себе каліками тільки, щоб не попасти в Німеччину» [15, арк.91зв]. М. Губаренко,

що із Богодухова, пригадуючи ті часи підкреслює те, що: «Була повістка і сестрі. Тоді вона, щоб не їхати на каторгу, обпекла кислотою собі обидві ноги. Важко було дивитися на її муки. Але все ж таки каторги уникла» [15, арк.84].

Однак, згідно з матеріалів Державного архіву Харківської області(ДАХО), удалося установити, що були непоодинокі випадки, коли лікарі під час медичного огляду давали заключення про не придатність до важкої праці. Згідно медичного огляду, який проводив лікар Черняк, 14 вересня 1942 року, громадянка Лашина В., яка проживала по Дагестанській вулиці, по причині порока серця, була визнанана непридатною до важкої праці [16, арк.61]. Зміст іншої довідки, яка була видана 14 вересня 1942 року лікарем Черняк, заключався у тому, що «громадянка Духанова Є. А., до фізичної праці непригодна: хронічна малярія, ентерокаліт» [16, арк.18]. Винесення нацистськими лікарями заключення про непридатність до важкої праці сестрі описує у письмовій роботі: «Що я пережила під час окупації», від 4 травня 1944 року Пересада Анастасія, учениця 8-го класу, Валківського району Харківської області: «Їх відправили на комісію. Та небагато повертала ця комісія додому. Більшість було відправлено до Німеччини. Рядом з кімнатою, в якій й відбувалась комісія була кімната для тих, що вже були назначені для відправки. Вікна в ній були забиті дошками, а вщілини виглядали блідні обличчя людей, назначених до Німеччини. З повними сліз очима, вони дивилися в останній раз на своє рідне місто, своїх батьків, знайомих. Ми з хвилюванням чекали, куди повернуть наших дівчат. Пройшло довгих п'ять хвилин, раптом двері відчинили і показалась моя сестра. Вона держала в руках якийсь папірець. На пальцях були якісь чорні плями. То була німецька печать, що вона непридатна до праці. Вона повернулась додому» [17, арк. 1зв; 2].

Таким чином, аналіз архівних матеріалів і наукових праць дослідників дає можливість зробити висновок, що проходження громадянами обов'язкового медичного огляду було невід'ємною частиною нацистської окупаційної політики щодо вивезення цивільного населення Харківщини на різноманітні роботи до Третього рейху. Для реалізації її в життя, нацисти використовували спектр заходів: від розсилання громадянам численних повісток, повідомлень до тюремного ув'язнення і навіть до смертної страти. Незважаючи на те, що окупаційна влада приймала такі сурові заходи, населення Харківщини недосить поспішало до збірних пунктів, щоб там пройти медичний огляд і бути відправленими до нацистської Німеччини.

Оскільки тематика даної статті малодосліджена то її перспективами слід назвати всебічний, глибокий аналіз наукових публікацій вітчизняних і закордонних істориків, матеріалів центральних, обласних і районних архівів. Сьогоднішнє комплексне дослідження цієї проблеми буде стимулювати появу питань і пошуків відповідей на них у дослідників наступних поколінь. Тому досить актуальним і цікавим є подальше дослідження історії проходження громадянами медичного огляду як обов'язкової умови депортації населення з окупованої нацистами території Харківщини до Німеччини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 45рр.) / М.В. Коваль. – К.: Альтернатива, 1999. – 336с.
2. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 53рр.). / Т. В. Пастушенко. – К., 2009. – 282с.
3. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939 – 1944рр.) / К. Курилишин. Издательство: ЛННБУ України ім. В. Стефаника. 2010., – 328с.
4. Сигал О. С. Оккупационный режим немецко – фашистских захватчиков на Харьковщине в период октябрь 1941 – август 1943гг. / О.С. Сигал. Дис. канд. ист. наук. – Х., 1946, – 297с.
5. Скоробагатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). / А.В. Скоробагатов. – Х.: 2004. – 368с.
6. Скоробагатов А. В. Підокупаційні будні Харкова (1941 – 1943). / А. В. Скоробагатов. Вісн. Харк. нац. ун – ту ім. В. Н. Каразіна. – Історія. – Х., 2004. – С. 59 – 68.
7. Війна очима дітей. Збірник архівних документів. Ф.О.П Тарасенко. Ред. колегія: Л.М. Юдіна, Є.О. Кущ, С.М. Куделко. – Х., 2013. – 220с.
8. Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали. Укладач О.В. Дьякова. «Видавництво Сага», Харків. 2010. – С.133.
9. Бабій М. Л. Партизанськими стежками Вінничини / М. Л. Бабій, В. І. Кравчук. – О.: Маяк, 1975. – 44с.
10. Невигадане. Усні історії остарбайтерів. Автор – упорядник Г. Г. Грінченко. – Х., Видавничій Дім «Райдер». 2004. – 236с.

11. Державний архів Харківської області, ф.3086,оп.1,спр.24.– 27арк.
12. ДАХО. ф. 3080,оп.1с, спр.37.- 16арк.
13. ДАХО. ф. 3746,оп.1,спр.177.
14. Давидович Ю. В. Неповнолітні мешканці міста Харкова в умовах нацистської окупації (1941-1943рр.). / Ю. В. Давидович. // «Краєзнавство і учитель – 2015»: тези доповідей міжнародної наукової конференції (27 лютого 2015., Україна, м. Харків) / Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Харків: Колегіум, 2015. – С.46-48.
15. Державний архів Харківської області,ф.3746,оп.1,спр.107.
16. ДАХО, ф.3070,оп.1,спр.190.
17. ДАХО, ф.3746,оп.1,спр.110. -1зв-2арк.

Skripnicenko Y.F. Medical examination as mandatory condition of the deportation of the population from Nazi-occupied Kharkiv region to Germany

The research is devoted to the little known and poorly researched topic of Kharkiv citizens' medical examination as a mandatory condition for deportation from the occupied territory to Germany. The main ideas are based on unknown and less-known documents of the State archive of the Kharkiv region, works of well-known scientific researchers. The author pays considerable attention to the study of means used by the representatives of the occupying power to the citizens of the area to insure their arrival at the points of medical examination and subsequent departure to the countries of the Third Reich to perform a variety of jobs. The author concludes that Kharkiv citizens' medical inspection was a prerequisite for the deportation of the civilian population to the Reich and an integral part of the Nazi new order on the occupied territory of the city and region. This study is important for historical science because it gives an opportunity to comprehensively and more truthfully reveal one of the most tragic events in the history of mankind – the history of the second World War.

Key words: World War II, deportation, prefabricated items, medical examination, summons, notice.

Скрипниченко Ю.Ф. Медицинский осмотр – обязательное условие депортации населения с оккупованой Харьковщины в Германию.

Исследование посвящено малоизвестной, практически не исследованной в полной мере в исторической науке теме прохождению гражданами Харьковщины медицинского осмотра, как обязательного условия депортации населения с оккупированной территории Харьковщины в Германию. Главные идеи выложены на основе неизвестных и малоизвестных документальных материалов Государственного архива Харьковской области, трудов известных научных исследователей. Значительное внимание уделено средствам, которые использовали представители оккупационной власти к гражданам Харьковщины, чтобы активизировать их приход к сборным пунктам для прохождения медицинского осмотра и дальнейшей отправки на разнообразные работы в Третий рейх. Сделано вывод о том, что прохождение гражданами Харьковщины медицинского осмотра было необходимым условием для депортации гражданского населения до Третьего рейха на принудительные разнообразные работы и составной частью нацистского нового порядка на оккупированной территории города и области. Для отечественной и зарубежной исторической науки данное исследование имеет важное значение, поскольку даёт возможность более правдиво раскрыть одно из наиболее трагическое событие в истории человечества – историю Второй мировой войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, депортация, сборные пункты, медицинский осмотр, повестка, уведомление.

УДК 94(477)«1944/1945»

В.І. Ільницький

ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛЬОВОЇ ЖАНДАРМЕРІЇ У ВОЄННІЙ ОКРУЗІ 4 «ГОВЕРЛЯ» (1944 – 1945 РР.)

У статті вперше, на основі невідомих та маловідомих документів висвітлюється питання особливостей функціонування військово-польової жандармерії Воєнної округи 4 «Говерля». Установлено, что на военно-полевую жандармерию возлагались чрезвычайно важные задачи, которые без преувеличения обеспечивали жизнедеятельность УПА. Выяснено, что ВПЖ делилась на областную, окружную, уездную, районную и становилась распорядительным органом командира, которая действовала параллельно с территориальной сетью и ее структурами (СБ). Выявлена структура ВПЖ УПА Станиславовской области, одновременно относительно существования ВПЖ в ВО-5 «Маковка» значительно меньше информации, неизвестным вопросом остается существование отдельного аппарата ВПЖ УПА на Буковине. Доказано, что именно благодаря умелой борьбе ВПЖ против вражеской агентуры, провокаций, а также открытой боевой и пропагандистской деятельности отделы УПА в ВО-4 «Говерла» просуществовали до 1949.

Ключові слова: військово-польова жанжармерія, ВО-4 «Говерля», Д. Вітовський.

Одним з найцікавіших та водночас найтаємничіших питань в історії є діяльність спецслужб. Не є винятком і спеціальні підрозділи у структурі українського визвольного руху, передовсім, військово-польова жандармерія Української повстанської армії (далі – ВПЖ УПА) та служба безпеки Організації українських націоналістів (далі – СБ ОУН). Сама ВПЖ та її діяльність завжди були огорнуті таємницею. І не дивно, адже специфіка діяльності вимагала якнайглибшої конспірації.

Однією з перших публікацій, присвячених діяльності Служби безпеки та частково ВПЖ була праця С. Мудрика-Мечника [1]. Питання кадрового складу структур ВПЖВО-4 «Говерля» та СБ 1940–1950-х років, зокрема крайового та окружних проводів Карпатського краю, вперше широко розглянуто у дослідженні Петра Содоля [2]. Із відновленням незалежності України дослідники отримали змогу працювати з раніше недоступними архівними фондами, в результаті чого світ побачили дослідження з історії спеціальних служб Я. Антонюка, Д. Вєдєнєєва і Г. Биструхіна, О. Лисенка та І. Патриляка, А. Русначенка, [3; 4; 5; 6]. В останні роки з'явилося досить багато публікацій, які торкаються життя і діяльності окремих керівників та працівників ВПЖ, реферетур СБ крайового та окружних проводів. Їх авторами або упорядниками є Роман Грицьків [7], Василь Ільницький та Тарас Батюк [8]та ін. Окремі відомості про керівний склад ВПЖ містяться в регіональних дослідженнях діяльності ОУН, серед яких більшу цінність представляють праці О. Зварчука про Надвірнянщину [9], Д. Проданика про Буковину, Д. Проданика та С. Лесіва про Станиславівщину [10; 11].Окремо необхідно відзначити працю знаного дослідника українського визвольного руху В. В'ятровича, присвячену життєвому та бойовому шляху першого командира ВПЖ Станиславівщини Дмитру Вітовському [12]. Проте цілісне дослідження, присвячене особливостям функціонування ВПЖ УПА ВО-4 «Говерля», відсутнє. Відсутність відповідних досліджень щодо ВПЖ ВО-4 «Говерля» серйозно гальмує вивчення діяльності підпілля на території Івано-Франківської, Закарпатської, Чернівецької та південної частини Львівської областей. Частково вирішити дану проблему покликана ця стаття. Хронологічні межі визначаються часом створення та ліквідації ВПЖВО-4 «Говерля» (1944 р. – травень 1945 р.).

Завдання та роль військово-польової жандармерії у національно-визвольній боротьбі надзвичайно велика. З початком другої більшовицької окупації західноукраїнських земель карально-репресивний апарат розгорнув масштабну боротьбу проти українського визвольного руху, використовуючи не лише військові чи військово-чекістські операції, а й широку мережу агентури, провокаційно-компроментаційні заходи, цілу систему спеціальних засобів, у тому числі й діяльність сумнозвісних спецгруп. Можна без перебільшення сказати, що ВПЖ забезпечувала життєдіяльність УПА. До її обов'язків входило займатися слідством і судом, проводити розшуки і арешти, здійснювати бойові і каральні функції та вести розвідувальну і контррозвідувальну роботу, виявляти і ліквідувати нестійкі кадри організації [13, арк. 271]. Тобто військово-польова жандармерія у відділах УПА мала близькі функції до СБ ОУН. ВПЖ

УПА була створена наказом командира ВО-4 «Говерля» М. Твердохліба-«Грома» в листопаді 1944 р. Структурно ВПЖ поділялася на обласну, окружну, повітову, районну. Про створення ВПЖ на теренах ВО-4 «Говерля» писав у своєму дослідженні С. Фрасуляк-«Хмель»: «Для утвердження порядку в повстанських відділах, для боротьби з ворожою агентурою і дезерцією та слідування за повстанцями, щоб не робили в терені бешкетів, організовано ВПЖ, яка підпорядковувалась хор «Зміюці» [14, с. 79]. У підпіллі видали спеціальну інструкцію стосовно організації Військово-польової жандармерії УПА, в якій визначалися завдання ВПЖ: « […] 6. Військово-польова жандармерія твориться з найкращих сил УПА. 7. Революційна свідомість свойого чину, взірцева дисципліна, висока мораль і стійкість – такі повинні мати риси працівники ВПЖ. 8. Покликана для нагляду за дотриманням революційної законності, встановлення порядків в УПА відповідними командними чинниками, ВПЖ повинно в своїй діяльності бути принциповою, безоглядною, але справедливою і свідомою свого чину» [15, арк. 4]. До функцій ВПЖ входила боротьба з дезертирством (самовільне відлучення більше, ніж на 2 години, вважалося дезертирством), невиконанням наказів, крадіжками і продажем військового майна, п'янством та аморальністю, дотриманням зв'язків, зловживанням або перевищенням наданих військовими приписами службових прав, зрадою інтересів УПА, шпигунством, виявлення і збір військового майна, зброї, перевірка підозрілих осіб, виявлення агентури супротивника, розвідка, підтримка дисципліни у лавах повстанців. Покладені обов'язки ВПЖ виконувала шляхом постійного перебування представників ВПЖ при військових відділах, контролем ввіреної території. Слідство щодо того чи іншого порушення ВПЖ могла розпочинати: а) після встановлення факту порушення підрозділами ВПЖ; б) за поданням командира; в) після отримання факту порушення з інших джерел. До речі, у разі затримання ВПЖ ворожих розвідників чи шпигунів, після з'ясування всіх необхідних обставин, їх необхідно було передати у розвідувальний відділ групи. Для більш ефективної діяльності ВПЖ могла організовувати на території своєї діяльності агентурну сітку. Полонених вояків ворожих армій, партизан відділ ВПЖ мав охороняти, несучи за це повну відповідальність [15, арк. 4]. Олексій Додяк і Олексій Рижко на допитах виділяли практично аналогічні функції ВПЖ: 1) боротьба з дезертирством; 2) вилучення зброї у населення, одягу і боєприпасів; 3) виявлення серед стрільців УПА шпигунів, ненадійних, порушників дисципліни, яких арештовували і передавали СБ; 4) ВПЖ мала свою агентурну сітку як серед стрільців і населення, від яких отримували інформацію [16, арк. 43; 17, арк. 31]. У наказі для ВПЖ від 25 травня 1946 р. поручник «Поль» зазначав: «ВПЖ це внутрішній орган відділу. Розвідку і зв'язок веде ВПЖ і поза відділом. Справи безпосередньої загрози відділу і справи шпигунства, справи національних злочинів (зрада народу, зрада військової і державної таємниці, дизерції, непослух, невиконання наказу, крадіж (ВПЖ перебирає на полагодження негайно, а пізніше повідомляє командира і відповідні органи безпеки. Всі інші слідства і господарчі справи ВПЖ може тільки виконувати як помічний орган теренових провідників» [18, арк. 3]. Таким чином, військово-польова жандармерія ставала розпорядчим органом командира (наказ ГВШ «10/44 від 25.11.1944 р.»), яка діяла паралельно з територіальною сіткою та її структурами (СБ) [19, арк. 104-105; 20, арк. 2-3].

Цікаві думки стосовно ВПЖ висловлював О. Луцький, стверджуючи, що в групі УПА-Захід польової жандармерії не було. Водночас він відзначав: питання наявності жандармерії при відділах УПА часто вважалося справою командира відділу. Організовуючи таку структуру, командир виділяв декілька осіб для виконання функцій жандармів, які у своїй роботі керувалися лише вказівками свого командира [21, арк. 89; 22, арк. 187; 23, с. 721]. Дезертирів, агентів, порушників ВПЖ затримували, опісля відбувалися розслідування, суд і виносився вирок (до речі, переважно дезертирам виносили смертну кару) [23, с. 721].

Керівником ВПЖ Станиславівської області в листопаді 1944 р. призначили ад'ютанта старшинської школи «Олені» Д. Вітовського-«Зміюку», який пропрацював на цій посаді до самої ліквідації структури у травні 1945 р. (щоправда, як стверджує Д. Вітовський, наказ про ліквідацію ВПЖ видали у березні 1945 р.). Саме тоді відбулося розформування ВПЖ [23, с. 721]. У своїх зізнаннях він розповів, що за період його керування обласним ВПЖ в області було страчено 240 осіб, які стали дезертирами або ухилялися від служби в УПА [23, с. 722; 24, арк. 13]. Наприклад, для розгляду справи сотні «Месники», бійці якої грабували населення, не виконували наказів, пиячили, за зиму не здійснили жодної акції, у с. Козаківка (тепер у складі м. Болехів Івано-Франківської обл.) прибули З. Тершаковець-«Федір», Д. Вітовський-

«Андрієнко», М. Бобанич-«Трясило» та інші [25, с. 146]. Командир Д. Вітовський-«Андрієнко» прийняв рішення здесяткувати (командира сотні і кожного десятого розстріляти) і розформувати влітку 1945 р. сотню «Месників» (ТВ-24 «Маківка»). Вирок виконали, сотню розформували, а стрільців, які залишилися, перевели в інші відділи [25, с. 148-149; 24, арк. 12]. Військовий трибунал розглядав також справу командира сотні «Гайдамаки» (ТВ-23 «Магура») Володимира Верещинського-«Ясьміна» через те, що той не зорганізував належний перехід лінії фронту, більше того, розпустив бійців із сотні по місцях проживання та не зміг їх зорганізувати знову [26, арк. 490].

ВПЖ УПА Станиславівської області безпосередньо підпорядковувалася командиру М. Твердохлібу-«Грому» [23, с. 723]. Стосовно існування ВПЖ у ВО-5 «Маківка» збереглося дуже мало інформації. Навіть невідомо, хто був керівником обласної ВПЖ. Так само залишається невідомою інформація, чи був створений окремий апарат ВПЖ УПА на Буковині. Відомо про існування структури ВПЖ у Буковинському курені «Перебийноса», який складався з командира ВПЖ і 9 – 10 жандармів [16, арк. 43; 17, арк. 31].

Важливою функцією жандармерії були контррозвідка всередині підрозділів УПА. У підпорядкуванні командира жандармерії штабу були командири жандармерії військових округ. Останнім підпорядковувалися командири жандармерії загонів і куренів. Свою роботу жандармерія штабу координувала із СБ крайового проводу ОУН, військової округи із СБ окружного проводу ОУН. Відділ військової розвідки займався збором свідчень військового характеру (про наявність частин ЧА, озброєння, чисельний стан, дислокацію, розташування військових складів і військової промисловості). Командиру – начальнику відділу розвідки штабу були підпорядковані командири розвідки військових округ, останнім – командири розвідки загонів, далі – куренів і сотень [27, арк. 51]. Згідно із інструкціями при штабі кожної військової групи організовувався відділ ВПЖ у складі: а) коменданта ВПЖ групи; б) заступника коменданта ВПЖ групи; в) слідчих у необхідній кількості; г) писаря; д) необхідної кількості військових жандармів. При кожному курені (загоні), групи ВПЖ організовувалися станиці ВПЖ у складі: а) коменданта станиці ВПЖ; б) писаря; в) необхідної кількості військових жандармів. Станиця ВПЖ загону підпорядковувалася командиру загону. Обов'язком станиці ВПЖ при загоні був лише контроль війська і території діяльності загону. Усі розслідувані справи ВПЖ групи передала командиру групи. Командир ВПЖ групи підпорядковувався безпосередньо шефу штабу групи і мав: а) керувати роботою ВПЖ групи та контролювати працю станиць ВПЖ при загонах; б) провадити фаховий вишкіл працівників ВПЖ; в) розробляти план роботи ВПЖ на кожний місяць; г) давав завдання станицям ВПЖ та військовим жандармам; д) притягувати до відповідальності порушників з ВПЖ та заохочувати кращих, ініціативних жандармів. Командир станиці ВПЖ при загоні у службовому плані підпорядковувався командиру загону, а у фаховому – командирові ВПЖ групи. До його обов'язків входило: а) стежити за виконанням приписів УПА в загоні та тереном діяльності загону; б) давати завдання підпорядкованим йому жандармам, вказуючи термін виконання; в) звітувати перед ВПЖ групи за зроблену роботу. Заступник коменданта ВПЖ допомагав командирові ВПЖ в його роботі та виконував обов'язки коменданта ВПЖ на час його відсутності. Слідчий ВПЖ проводив слідство та відповідав за правдивість слідчих матеріалів. Писар ВПЖ проводив всю канцелярську роботу та відповідав за збереження і чіткість документації. За наявності достатньої кількості бійців ВПЖ, командир ВПЖ міг створювати окремі відділи ВПЖ і призначати у них командирів. За роботою самих жандармів встановлювався суворий контроль [15, арк. 5].

У відповідних інструкціях були розроблені чіткі правила, за якими дозволялося заарештовувати і проводити розслідування. Зокрема, потрібно було мати вагому причину (факт вчинення злочину), наказ на арешт видавав командир чи його заступник (або ж коли винного впіймано «на гарячому»). Акцентувалася увага на ретельному фіксуванні, описі всіх вилучених речей у заарештованих. Усі затримані обліковувалися за спеціальною книгою. У разі втечі затриманого винний ніс сувору відповідальність. Чіткі вказівки стосувалися самого ведення слідства. Зазначалася методика перехресного допиту кількома слідчими, ретельне фіксування відповідей на питання, а, відтак, аналіз відповідей. Назагал заборонялося застосовувати заходи фізичного впливу на допитуваного, як виняток, це міг дозволити собі командир ВПЖ [15, арк. 7].

Аналогічно були розроблені певні межі застосування дисциплінарних покарань у війську. При цьому зазначалося, що право карати мали сотенний чи чотовий самостійної чоти. Відповідно визначали форму і міру покарання за аналогом до діючих регулярних армій незалежних держав. Щоправда, суворо заборонялося використовувати покарання, яке могло порушити здоров'я, гідність вояка (фізичне побиття, тортури, голодування, непристойні чи принизливі дії, зверталася увага на справедливість покарання тощо). Допускалися т.зв. козацькі суди, де вирок, особливо за важкі провини (грабіж, крадіжка, злочинна поведінка поза відділом тощо), видавав зібраний на суд відділ (при цьому допускалися фізичні кари). Після козацького суду і відбуття покари, стрілець користувався всіма правами вояка. Присуд козацького суду затверджував з правом пом'якшення кари командир частини. Козацькі суди не дозволялося використовувати щодо будь-яких дрібних провин. Козацький суд скликав командир відділу. У випадку важкого злочину, коли навіть найменше зволікання у виконанні покарання загрожувало відділу, терену чи поодиноким особам, або коли винний старався чи міг уникнути покарання втечею чи визволення ворогом, командир мав право без суду виконати смертний вирок. Проте після виконання такого вироку командир мав зробити детальний опис цієї справи на розгляд і затвердження Воєнного суду. Останній розглядав усі важкі провини вояків, цивільних осіб на військовій службі та полонених, коли ці провини не належали до компетенції поодиноких командирів, а так само і провини цивільного населення, спрямовані проти війська, його дій, майна, устрою та осіб. Воєнні суди у складі трьох суддів, прокурора і захисника скликали командир ВО та вищі командири. Вироки Воєнних судів щодо підстаршин затверджували командири ВО з правом поновити розгляд справи, вироки на старшин та осіб, що займали керівні, рівнорядні посади у війську (не військові), затверджував Крайовий командир [28, арк. 217-217зв.].

Усі речі, конфісковані при ліквідації банд чи поодиноких осіб, вояки чи відділи мали передавати своїм зверхникам. За присвоєння навіть найменшої речі загрожував польовий суд. У відділах УПА запроваджувалася сувора військова дисципліна. Командири стежили за належною поведінкою вояків як, безпосередньо, у відділах, так і поза ними. Будь-які проступки підлягали суворим покаранням [21, арк. 293].

Діяльність як ВПЖ, так і референтури СБ, надалі не знаходить однозначної оцінки у дослідників. Одні вважають діяльність цих структур плямою на всій історії національно-визвольної боротьби, інші, – навпаки, однозначно позитивно оцінюючи її заходи, закривають очі на помилки та прорахунки, які траплялися у роботі цієї референтури. Однак, на нашу думку, усвідомлюючи всі негативні сторони у діяльності ВПЖ, варто зазначити, що вона в українському визвольному русі відіграла колосальну роль. Впродовж перших років жорстокої боротьби з найсильнішими у світі репресивно-каральними органами ВПЖ проявила себе на рівні з світовими спеціальними службами. По-суті, саме завдяки умілій боротьбі ВПЖ проти ворожої агентури, провокацій, а також відкритої бойової та пропагандистської діяльності відділи УПА у ВО-4 «Говерля» проіснували аж до 1949 р. Перспективним напрямком дослідження є вивчення та характеристика діяльності ВПЖ у ВО-2 «Буг» та ВО-3«Лисоня».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Мудрик-Мечник С. Служба безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ / С. Мудрик-Мечник. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1994. – 128 с.
2. Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943– [19]49. Довідник / Петро Содоль. – Нью-Йорк: [б.в.], 1994. – 199 с.
3. Антонюк Я. Діяльність служби безпеки ОУН. Історико-краєзнавче видання / Ярослав Антонюк. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 176 с.
4. Вєдєнєєв Д. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецопераций. 1945–1980-ті роки: Монографія / Дмитро Вєдєнєєв, Геннадій Биструхін. – К.: К.І.С., 2007. – 568 с.
5. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. / [упоряд. Лисенко Олександр, Іван Патриляк]. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. – 254 с.
6. Русначенко А. За Україну, проти більшовицької тоталітарної імперії СРСР: Служба безпеки ОУН / А. Русначенко // Мандрівець. 2005. – 2(55) березень–квітень. – С. 14–20.
7. «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали / [упор. Грицьків р.]. – Торонто-Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2008. – Кн. 5. – 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»).
8. Ільницький В. Заходи репресивно-каральних органів із розшуку Миколи Твердохліба-«Грома» (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) / Василь Ільницький, Тарас

Батюк // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / [ред.-упоряд. В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря]. – Дрогобич: Посвіт, 2015. – Вип. 12. – С. 22–31.
9. Надвірнянщина: хресна дорога народного болю / [упоряд. О. О. Зварчук]. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008. – 568 с.
10. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 19: Підпілля ОУН на Буковині: Документи і матеріали. 1943–1951 / [упоряд. Дмитро Проданик]. – К.; Торонто: [б.в.], 2012. – 840 с.
11. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 22: Станиславівська округа ОУН: документи і матеріали 1945–1951 / [упоряд. Дмитро Проданик, Степан Лесів]. – К.; Торонто: [б.в.], 2013. – 1376 с.
12. В'ятрович В. Дмитро Вітовський, син Дмитра / В. В'ятрович // Історія з грифом «Сектретно». – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 328 с.
13. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 2-Н, оп. 63 (1953), спр. 1, т. 1. – 275 арк.
14. Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка-«Хмеля» / [ред. і упоряд. Р. Забілий]. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. – 424 с.
15. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 61. – 250 арк.
16. Архів управління Служби безпеки України у Чернівецькій області (далі – АУСБУ ЧО), спр. 9973. – 94 арк.
17. АУСБУ ЧО, спр. 7334, 172 арк.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3836, оп. 1, спр. 29. – 9 арк.
19. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 23. – 451 арк.
20. ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 70. – 10 арк.
21. ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67418, т. 1. – 289 арк.
22. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 4. – 373 арк.
23. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА / [упоряд. Олександр Іщук, Сергій Кокін]. 1944 – 1945. – К.; Торонто: [б.в.], 2007. – 912 с.
24. ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67449. – 98 арк.
25. Федорівський С. Нотатки повстанця / Степан Федорівський. – Нью-Йорк: Прометей, 1962. – 207 с.
26. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 62. – 289 арк.
27. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 55 (1953), спр. 5, т. 1, 401 арк.
28. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 60. – 300 арк.

Ilnytskyj V.I. Functioning of field gendarmerie in Military Department–4 «Hoverla»(1944–1945).

The article is based of the unknown or little known documents and highlights the peculiarities of field gendarmerie of Military Department–4 «Hoverla's». It establishes that the field gendarmerie (FG) was given very responsible tasks which ensured activities of the Ukrainian Insurgent Army (UIA). FG was subdivided into regional, circuit (okruha), county (povit), and district departments and it was the administrative organ of a commander, functioning simultaneously with the territorial network and its structures (Secret Service). The author describes Stanislav (now Ivano-Frankivs'k) region UIA FG structure and states that there is much less information as to the existence of a FG in Military District – 5 «Makivka» but remains still uncertain on the question of the existence of a separate UIA's FG apparatus in the Bukovyna land. The articles provides evidence that it was but due to the FG's masterly struggle against the hostile agents and provocations, as also to its open battle and propagandistic activity that the UIA's units in MD – 4 «Hoverla» continued to function until 1949.

Key words: field gendarmerie, Military Department – 4«Hoverla», Dmytro Vitovs'kyi.

Ильницкий В.И. Функционирования военно-полевой жандармерии в военном округе 4 «Говерля» (1944 – 1945 гг.).

В статье впервые на основе неизвестных и малоизвестных документов освещается вопрос особенностей функционирования военно-полевой жандармерии Военного округа 4 «Говерля». Установлено, что на военно-полевую жандармерию возлагались чрезвычайно важные задачи, которые без преувеличения обеспечивали жизнедеятельность УПА. Выяснено, что ВПЖ делиласьна областную, окружную, уездную, районную и становилась распорядительным органом командира, которая действовала параллельно с территориальной

сетью и ее структурами (СБ). Выявлена структура ВПЖ УПА Станиславовской области, одновременно относительно существования ВПЖ в ВО-5 «Маковка» значительно меньше информации, неизвестным вопросом остается существование отдельного аппарата ВПЖ УПА на Буковине. Доказано, что именно благодаря умелой борьбе ВПЖ против вражеской агентуры, провокаций, а также открытой боевой и пропагандистской деятельности отделы УПА в ВО-4 «Говерля» просуществовали до 1949.

Ключевые слова: военно-полевая жанжармерия, ВО-4 «Говерля», Д. Витовский.

УДК 657. 2 : 625.173.004.67 (477) « 1945/1950»

І.В. Мазило

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВІДНОВЛЮВАЛЬНИХ РОБІТ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ УКРАЇНИ 1945 – 1950 – Х РР.

Стаття присвячена аналізу основних напрямків відбудови залізничного транспорту України у післявоєнний період.

Ключові слова: відбудова, залізничники, мости, вокзали, об'єкти соціальної сфери.

Однією з актуальних проблем післявоєнної відбудови народного господарства України є відновлення залізничної інфраструктури. Аналіз архівних матеріалів дає змогу висвітлити масштаби виконаних робіт у цій галузі та оцінити їх результати. У зв'зку з цим, автор поставив за мету окреслити основні напрямки відбудовчих робіт на залізничному транспорті України у зазначений період.

Для вивчення проблеми певне значення мають праці: В.М.Даниленка і В.К Барана, Ю.Л. Дьякова, О. Бровара, І. Ветрова [1].

Відомі дослідники історії України періоду Другої світової війни вважають, що відбудовна епоха умовно поділяється на два періоди: перший – від звільнення певних регіонів республіки до завершення війни; другий – від ухвалення 5-річного плану в 1946 р. до початку 50- х років [2, с.692]. Дана періодизація на думку автора цієї розвідки, є, до певної міри, характерною і для відбудовчих процесів на залізничному транспорті в Україні. Першочергові відбудовчі роботи були проведені в кінці 1944 р., коли на залізницях республіки відновили й перешили на східну – російську (1520 мм) колію 20 292 км [3, с.667].

Відбудова залізниць починалась в регіонах. Так, на Вінницькій магістралі у 1944 - 1945 рр. здійснили відбудовчі роботи першої черги понад заплановану суму – 100 млн. рублів [4, с.403] . 28 жовтня 1944 року територія західних областей України була повністю очищена від німецьких військ. Це дозволило протягом 1944 р. і до жовтня 1945 р. відновити і перешити із західноєвропейської колії (1435 мм) на східну – російську 2312 км. головних і станційних колій та 2613 стрілочних переводів [5, с.184]. Складно відбувався процес відбудови залізничних магістралей Закарпаття. Транспорт на території краю наприкінці 1944 р. практично вивели з ладу [6, с.108]. Декретом Народної ради Закарпатської України від 17 серпня 1945 р. націоналізували розташовані на території Закарпатської України залізничний транспорт і засоби зв'язку [7, с.54]. 10 грудня того ж року Рада Народних Комісарів СРСР закарпатське залізничне господарство ввела до складу Львівської залізниці [8, с.185]. Допомогу у відбудові надали військові частини Червоної армії. План відновлювальних робіт виконали у 1944 р. на 86%, 1945 – на 77%. У кінці 1945 – на початку 1946 рр. транспорт Закарпаття почав оживати. Спочатку поїзди курсували лише по території області, а з березня 1946 р. налагодили зв'язок зі Львовом і Києвом [9, с.108].

Повоєнні роки також стали надто важкими для відбудови залізничного транспорту. Індустрія зазнала важких втрат. Загарбники цілеспрямовано знищили: Донецький вугільний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни, всі головні електростанції України. На руїни перетворено 16 150 підприємств. Найтяжчими виявилися людські втрати республіки. Кількість робітників, інженерно – технічних працівників та службовців зменшилася на 45,5% [10, с.689]. Головним джерелом постачання матеріалів, при відбудові залізниць, продовжували бути, як і на першому етапі відбудови, власні ресурси магістралей і областей в Україні.

Першочергово оздоровленню підлягало колійне господарство. Верхня будова колії посилювалася заміною легкого типу рейок на більш важкий, заміною рейкових рубок та додаванням у колію баласту. Так, в Південно – Західному окрузі залізничних доріг, у 1947 р. на відтинках : Шепетівка – Здолбунів (Вінницької магістралі) завершували будівництво другого шляху; Користовка – Александрія (Одеської) – розпочали відбудову другої колії; на дорогах Закарпаття перешивали загальноєвропейську колію на східну –російську [11, арк.6]. Остання робота була складна. Тому залізничники проводили її поетапно. Спочатку від Чопа на Мукачево – Сваляву – Воловець, далі Чоп – Берегово, Хуст – Тячево. Згодом і Чоп – Ужгород – Ужок. Залізничникам допомагали військові, інженерно-технічні працівники з Києва, Харкова, Дніпропетровська. Важливу роботу закінчили у березні 1948 року [12, с.108]. У 1948 р. розпочалося відновлення залізничної колії на напрямку Самбір – Сянки – Ужгород із реконструкцією тунелів і віадуків та приведення їх до вимог стандартів залізничної колії – 1524 мм. Лише у 1956 р. рух по цьому напрямку відновили [13, с.210].

Реконструкції підлягали раніше побудовані мости, зокрема, через Карпатський перевал. У лютому 1948 р. на ім'я голови Ради Міністрів України Д. Коротченка надійшла доповідна записка, в якій сповіщалось, що мости на закарпатських дільницях Львівської залізниці як за технічним станом, так і прольоти, не забезпечують, як показав зимовий паводок 1947-1948 рр., безперебійного руху поїздів і вимагають негайної відбудови. Особливо потребує реконструкції гірська дільниця Стрий – Мукачево – Чоп, єдиний вихід із Закарпаття, який зв'язував колишній СРСР з Чехословаччиною і Угорщиною. Капітально потрібно відновити 23 мости. За планом капітальної відбудови Львівської залізниці 1948 р., на виконання цих робіт передбачили асигнування в сумі – 38 400 тис. рублів [14, арк.61,64]. Крім того, відбудовані в цьому регіоні мости були переважно дерев'яної конструкції із 2 – річним терміном експлуатації, це в Закарпатті при великих весняних й частих дощових водах влітку, при звужених руслах річок від великої кількості опор та великої швидкості течії. Подібна ситуація негативно вплинула на стан мостових споруд , що у свою чергу, призвело до зниження швидкості поїздів до 5 км. на годину. Однак, НКШС, замість капітально відбудувати мости, виділив 7 млн. рублів для ремонту дерев'яних мостів слабкої конструкції. Щоб якось покращити ситуацію, місцеві органи влади клопотали перед вищими інстанціями надіслати компетентну комісію, яка б прийняла рішення про зміну габаритів мостів шляхом перешивки верхньої колії із західної на східну – російську колію [15, арк.27].

Підлягали реконструкції раніше збудовані мости воєнного часу на інших магістралях України. Так, Міністерство шляхів сполучення 16 вересня 1946 р. зобов'язало компетентну комісію провести огляд штучних споруд Південно-Західної залізниці. Інспекція перевірила 163 дерев'яних мостів. Було встановлено, що 13 – перебували в незадовільному стані, а на 9 – швидкість поїздів не перевищувала 15 км. на годину, ще на чотирьох – відповідно 25 км [16,с.214].

Бракувало штучних споруд на залізничних магістралях України. Уряд України виділяв кошти на прохання місцевих органів влади для будівництва мостів. Так, Держплан республіки, в серпня 1949 р., підтримавши клопотання місцевих органів влади Херсонщини, надав дозвіл на виділення грошей на будівництво мосту через р. Дніпро в обласному центрі. На рахунки дирекції Південно-Західного залізничного округу було переказано 8 200 тис. рублів, з яких – 300 тис. на пошукові роботи [17 , арк.168 – 169].

Відбудові підлягало пасажирське господарство. На Південно-Західній залізниці – це вокзали – Київ-пасажирський, Житомир, Чернігів, Біла Церква, Лубни; Вінницькій – Вінниця, Жмеринка, Калинівка, Бар; Одеській – 2 вокзали; Львівській – Львів-пасажирський, Мукачеве, Коломия,Чоп; Ковельській – Здолбунів [18 , арк. 5- 6].

Від окупантів дуже постраждало вокзальне господарство Донецького округу залізничних доріг. Були зруйновані на 100% приміщення: Харків-пасажирський, Суми, Лозова, Кременчук Південної залізниці; Артемівськ, Дебальцево, Никитівка, Купянськ Північно-Донецької; Сталіно, Ясинувата, Словянськ, Південно-Донецької магістралей; Запоріжжя, Мелітополь – Сталінської та інших магістралей. Із 565 вокзалів, що діяли до війни, 506 були не придатні для експлуатації. У 1948 р. стан справ із відновленням вокзалів видно з таблиці:

Таблиця 1. ***Функціонування залізничних вокзалів по магістральних лініях.***

Назва залізниці	*Було вокзалів до війни*	*Діяли станом на 1.1.1948 р.*	*Підлягали відбудові*
Південна	164	53	111
Сталінська	178	78	100
Північно-Донецька	130	52	78
Південно-Донецька	93	42	51
Усього	**565**	**225**	**340**

Вокзали, на момент відбудови були розташовані в пристосованих приміщеннях: Сталіно в 2 –х бараках, Дніпропетровськ – в частині школи, Суми – житловому будинку, Ясинувата – в 2-х бараках. У подібному становищі перебували й інші. МШС, у 1948 р., на відбудову вокзалів виділило 14 600 тис. рублів, з яких на капітальний і поточний ремонти – 2 500 тис. і відповідно – 2 230 тис. рублів [19 , арк.70,71,74]

Збільшення пасажирських перевезень залежало від темпів прискорення відбудовчих робіт. Працівники залізниць вирішити це завдання власними силами не могли. На допомогу їм прийшли військові залізничники. Частинами 1 – го корпусу під командуванням Картенєва були розгорнуті роботи з будівництва вокзалу станції Сталіно, з частковим вводом в експлуатацію 1 травня і остаточною здачею в експлуатацію – 1 грудня 1948 р. Військовослужбовці відбудували вокзали – Дебальцево,Червоний Лиман, Микитівку [20, арк. 80].

У 1949 р., у відповідності з постановою Ради Міністрів СРСР від 6 квітня цього року, на Вінницькій, Ковельській, Львівській, Одеській, Північно-Донецькій, Сталінській, Південно-Західній, Південній, Південно-Донецькій і Московсько-Київській залізницях запланували ввести в експлуатацію 47 вокзалів, у 1950-му – завершити будівництво ще 28. Профінансували ці роботи в сумі 81,6 млн. рублів. Відбудова вокзалів станцій: Чернігів, Сталіно, Лубни, Біла Церква, Вінниця, Бобровиці, Бобрин, Носівка, Здолбунів, Лихачово, Дергачі, й інших відбувалася успішно, незадовільно вокзалів: Києва, Лозової, Дебальцево, Никитівки інших. Роботи по відбудові цієї групи об'єктів мали профінансувати в сумі – 62 млн. рублів. Із запланованих коштів, на 10 вересня 1950, використали лише 19,8%. Схоже становище склалося із відбудовою приміщень вокзалів: Шепетівка, Мукачево, Чоп, Тернопіль, Фастова, Котовська, Підгородної, Затишку, Ковеля, Ромадана, Дебальцево, Краматорська, Константинівки, Ясинуватої, Славгорода, Софіївки, Попово та інших [21, арк.43-44].

Пригальмували відбудову вокзалів, окрім усього іншого, протиріччя тодішньої моделі планової економіки. Так, М.Ковальов, заступник голови Держплану України, повідомляв в Державну планову комісію, Управління справами Ради Міністрів УРСР, що не може внести на розгляд Уряду клопотання начальника Південної залізниці товариша Дмитрюка про виділення будівельних матеріалів через постачання залізниці матеріалами централізовано, за рахунок фондів Міністерства шляхів СРСР. Це за ситуації, коли Управлінням БВР Південної залізниці, станом на 8 грудня 1949, було розпочато зведення вокзалів – Лозової і Ромадана. З 1 січня 1950 р. мали розпочати відбудову ще 30 середніх вокзальних приміщень [22, арк.120,135].

Доволі напружена ситуація склалася з відбудовою вокзалів на Південно-Західному залізничному окрузі, на прикордонних станціях Чоп, Львівської і Унгени, Кишинівської магістралей. На станції Чоп роботи були розпочаті ще у 1946 р. У 1949 р. запланували витратити на них 1 482 тис. рублів. Освоїли лише 450 тисяч. Будівельники працювали мляво. Встигли завершити лише дрібний ремонт, побілку і прибирання. Не закінчили облицювання стін мармуром і не сповна відремонтували жодне з приміщень. Адміністрація залізничного округу, щоб покращити ситуацію з виконання робіт, вдалася до адміністративних покарань. Звільнили начальника вокзалу станції Чоп. Сувору догану оголосили начальнику станції [23 , арк.14,18].

Відбудову залізничних вокзалів продовжувала і в 50-х рр. Так, в Донецькому залізничному окрузі, станом на 10 червня 1951 р., запланували ввести в експлуатацію ще 27 вокзалів. На 21 велися роботи. Відсоток їхньої готовності становив: до 20% – 1, від 20 – 40% – 5, від 40 – 75% – 10, від 75% і вище – 6. Не розпочинали роботи на вокзалах Куп'янськ і Червоне [24, арк.4].

Керівництво Кіровоградської області лише у липні 1951 клопотало перед Радою Міністрів республіки про будівництво вокзалу в обласному центрі, поскільки попередньо його

служби перебували в пристосованих житлових приміщеннях, яких не вистачало для розселення мешканців [25, арк.44].

Як видно з нижченаведених даних, відбудова вокзалів Вінницької магістралі йшла до завершення у 1951 р.: [26 , арк. 71].

Таблиця 2: ***Стан робіт по станціях Вінницької залізниці***

Назва вокзалу	*Стан робіт*
Шепетівка	Проводяться облицювальні роботи
Вінниця	Зданий в експлуатацію 19.12.1950
Проскурів	Проводяться облицювальні роботи
Наркевичі	Зданий в експлуатацію 4.8.1951
Хмільник	Зданий в експлуатацію 29.6.1951
Війтівці	Зданий в експлуатацію 28.12.1950
Антоніни	Зданий в експлуатацію 31.12.1950.

Стан відбудови вокзалів на Львівській магістралі, на серпень 1951, був наступним: [27, арк. 64]

1.Вокзал станції Тернопіль. Роботи кошторисною вартістю 4 144 тис., роботи виконані на 2 375 тис. рублів. Стан технічної готовності – 62%.

2.Вокзал станції Стрий. Роботи кошторисною вартістю 8 207 тис., виконані на 2 218 тис. рублів. Стан технічної готовності – 70%.

3.Вокзал станції Мостиська. Роботи кошторисною вартістю – 108,3 тис. виконані на 164 тис. рублів. Стан технічної готовності – 20%.

4.Вокзал станції Сколе. Роботи кошторисною вартістю – 378 тис., виконані на 330 тис. рублів. Стан технічної готовності – 99%.

5.Вокзал станції Славське. Роботи кошторисною вартістю – 290 тис., виконані на 238 тис. рублів. Стан технічної готовності – 99%.

Одразу після завершення війни, одночасно із відбудовою, робилися перші кроки по модернізації залізничного господарства. Так, у 1945 році, в план фінансування капітальних робіт Південно-Західної залізниці включили суму – 5 млн. рублів – для проведення підготовчих робіт, на Київському залізничному вузлі з переведення руху поїздів на електричну тягу [28, арк. 26]

У роки окупації України фашистські загарбники зруйнували не лише залізничне господарство, підприємства, а й соціальну сферу транспорту. В післявоєнні роки розпочали відбудову лікувальних установ, шкіл, дитячих садків, закладів громадського харчування, житла. Так, в Дарниці, на Південно-Західній залізниці, відбудували поліклініку і дитячий садок. Дошкільні заклади поновили роботу в Житомирі, Києві, Ужгороді, на Закарпатті Львівської магістралі, Здолбунові Ковельської магістралі. Поліклініку відбудували в Гребінці , Києві – санперепусник. У Жмеринці відновили лікарню, Гречанах – амбулаторію і дитячі ясла, Вінниці – дитячий заклад (Вінницької магістралі). Розпочав роботу дитячий садочок в Знам'янці (Одеської магістралі). У Стрію відновили лікарню, Ворохті – санаторій Львівської дороги, Ковелі – дитячі ясла [29 , арк. 10,11].

Відновлювали роботу шкіл. На Південно –Західній залізниці, в Дарниці, розпочали навчальний процес у школі № 22, у Знам'янці – школі №10, Шевченковому – школі № 22, Одесі-порт – школі №4, Котовську – школі № 16 (Одеської магістралі), школі в Ківерцях Ковельської залізниці [30, арк. 11]

Відбудовували і житловий фонд. В Південно-Західному залізничному окрузі запланували поновити у перші повоєнні роки 42000 квадратних метрів житла, з яких на Південно-Західній залізниці – 11000 м., Вінницькій – 7000 м. [31, арк. 11].

Вищенаведені факти ілюструють певні напрямки відбудовчих процесів на залізничному транспорті України в післявоєнні роки. Їхня інтенсивність позначалася як на роботі транспорті, так і усієї економіки республіки, адже залізниці суттєво сприяли відбудові економіки регіонів, галузей промисловості. Недарма їх називають артеріями життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-ті рр.).- Т.13 / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – Київ: Альтернативи, 1999 . – 302 с; Дьяков Ю.Л.Развитие транспортно-дорожной сети СССР в 1941 – 1945 гг./ Ю.Л.Дьяков. – Москва: Институт российской истории, 1997.- 416 с; Бровар О.

Відбудова промисловості республіки (1943 -1950) / О.Бровар, І.Ветров, М.Лобода, Л.Хойнацька // Україна в Другій світовій війні погляд з XXI століття. Книга друга. – Київ: Наукова думка, 2011 . – С. 688-735.
2. Бровар О. Відбудова промисловості республіки (1943- 1950) / О.Бровар, І.Ветров, М.Лобода, Л.Хойнацька // Україна в Другій світовій війні погляд з XX1 століття. Книга друга . – Київ: Наукова думка,2011 . – С.688 – 731.
3. Мазило І. Залізничний транспорт України в період війни і перші повоєнні роки/ І.Мазило // Україна в Другій світовій війні погляд з XXI століття. Книга друга. – Київ: Наукова думка,2011. – С 661- 687.
4. Мазило І.З історії відбудови залізничного транспорту Поділля 1944 – 1950 – х рр. Мовою документів / І.В.Мазило // Воєнна історія Поділля та Буковини. – Кам'янець- Подільський, 2009. – С.403- 406.
5. Перша колія. До 150 – річчя Львівської залізниці / Ю.С.Томін, Ю.О.Романишин. – Львів: ЗУКЦ, 2011. – 495 с.
6. Нариси історії Закарпаття / І.М. Гранчак. – Ужгород: Управління у справах преси та інформації, 2003. – Т.3. – 644 с.
7. Мазило І.Проект створення Закарпатської залізної дороги у 1944 – 1945 рр. / І.В.Мазило // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – 2007. – Віп.19. – С.53 – 56.
8. Перша колія. До 150 – річчя Львівської залізниці / Ю.С.Томін, Ю.О.Романишин. – Львів: ЗУКЦ, 2011. – 495 с.
9. Нариси історії Закарпаття / І.М. Гранчак. – Ужгород: Управління у справах преси та інформації, 2003. – Т.3. – 644 с.
10. Бровар О. Відбудова промисловості республіки (1943- 1950) / О.Бровар, І.Ветров, М.Лобода, Л.Хойнацька // Україна в Другій світовій війні погляд з XX1 століття. Книга друга . – Київ: Наукова думка,2011 . – С.688 – 731.
11.Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) , ф. Р-2,оп.7,спр.5683, 108 арк.
12. Нариси історії Закарпаття / І.М. Гранчак. – Ужгород: Управління у справах преси та інформації, 2003. – Т.3. – 644 с.
13.Перша колія. До 150 – річчя Львівської залізниці /Ю.С.Томін, Ю.О.Романишин . – Львів: ЗУКЦ, 2011 . – 495 с
14.ЦДАВО України, ф. Р – 2, оп.7, спр.7390, 86 арк.
15.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7, спр.4052, 120 арк.
16.Мазило І. З історії відбудови мостів, штучних споруд на залізничному транспорті України 1943 – 1948 рр. / І.Мазило,Т.Шелейко // Сторінки воєнної історії України. – 2012. – Вип15. – С.209-217.
17.ЦДАВО України, ф. Р – 2, оп.7, спр.8031, 96 арк.
18.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7, спр.5683, 108 арк.
19.ЦДАВО України, Ф.Р – 2, оп.7, спр.7390, 86 арк.
20.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7, спр.7390, 86 арк.
21.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7, спр.9737, 134 арк.
22.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7, спр.9737, 134 арк.
23.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7, спр.9849, 115 арк.
24.ЦДАВО України, ф.Р -2, оп.7, спр.3188, 98 арк.
25.ЦДАВО України, ф.Р -2, оп.8, спр.3188, 98 арк.
26.ЦДАВО України, ф. Р – 2, оп,8, спр.3158, 87 арк.
27.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп,8, спр.3188, 98 арк.
28.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7, спр.7376, 106 арк.
29.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7,спр.5683,108 арк.
30.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7, спр.5683, 108 арк.
31.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7, спр.5683, 108 арк.

Mazylo I.V. The main approaches to restoration works of the Ukrainian railway transport in 194 –1950.

This articles analizes the main approaches to the restoration works at the railway transport. These works were performed during the post – war period of the Ukrainian history.

Key words: railway men, bridges, railway stations, social spheare obqects.

Мазыло И.В. Основные направления восстановительных работ на железнодорожном транспорте Украины в 1945-1950 –х гг.

Статья посвящена исследованию основных направлений восстановления железнодорожного транспорта Украины в послевоенный период.

Ключевые слова:восстановление, железнодорожники, мосты, вокзалы, объекты социальной сферы.

УДК 94: 336.225.4(477) «1944/1953»

Б. І. Романюк

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЛЯ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА УРСР В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

У статті висвітлюються характерні особливості податкової політики радянської держави по відношенню до колгоспного селянства України в перше повоєнне десятиріччя. Наша увага сконцентрована першочергово на системі селянських грошових повинностей у досліджуваний період.

Ключові слова: система, колгоспне селянство, держава, село, податки, гроші, позика, повинності.

Податкова політика – важливий інструмент впливу на суспільство, а виважена податкова політика в аграрному секторі – запорука економічного процвітання України. Тому питання про місце та роль податкової системи в українському селі особливо важливе в сучасних умовах, коли відбувається реформування сільського господарства України.

Побудова нового неможлива без урахування минулого досвіду, зокрема, вивчення проблеми радянської податкової політики в українському селі у повоєнні десятиріччя.

Саме тому метою означеної публікації є об'єктивний аналіз висвітлення характерних особливостей державної податкової політики щодо селянства перших повоєнних років, з'ясування форм, методів і наслідків діяльності влади в її стосунках із колгоспним селянством республіки у досліджуваний період.

В історіографії радянського періоду вітчизняної історії проблема дослідження повинностей безпосередньо, ставилася лише стосовно до часу «воєнного комунізму», нової економічної політики, колективізації сільського господарства.

Податковій політиці радянської влади, по відношенню до колгоспного селянства, присвячено ряд сучасних узагальнюючих досліджень [1, 2, 3, 4].

Окремі аспекти організації податкового тиску на селянство розглядалися в працях В. Литвина [5], В. Гаврилова [6], В. Попова [7], О. Бажана [8], В. Марченко [9].

Особливої уваги заслуговують праці В.Даниленка [10]. На регіональному рівні окремі аспекти досліджуваної проблеми знайшли своє висвітлення в працях І.Сушика [7] та інших дослідників.

Однак, загалом дана проблема ще не знайшла належного вивчення в науковій літературі, а тому й досі залишається перспективною щодо вивчення.

Система селянських повинностей, особливо в контексті розгляду питань взаємин селянства і держави в економіко-господарській сфері в другій половині 1940 – першій половині 1950-х рр., включала натурально-продуктову, відробіткову і грошову повинності.

Відробіткова повинність остаточно сформувалася до кінця 1940-х рр. Вона включала в себе обов'язкові відпрацювання в громадському господарстві колгоспу, трудову і гужову повинність на лісозаготівлях і торфорозробках (залежно від природніх умов регіону), роботу з будівництва та ремонт доріг, а також в деяких інших галузях, де потрібно було сезонне збільшення числа робочих рук (лісохімії, рибопромислах, цегельної промисловості та ін.).

Формування відробіткової повинності в громадському господарстві колгоспу йшло паралельно становленню колгоспного ладу. Вже Зразковий Статут сільгоспартілі 1935 р. встановлював стягнення, аж до виключення з артілі, для колгоспників, що не вийшли без поважних причин на роботу [4, с. 234].

Тоді ж було встановлено обов'язкове вироблення трудоднів за періодами сільгоспробіт для дорослих працездатних колгоспників. Цим же документом вперше був зафіксований обов'язковий мінімум трудоднів для підлітків – членів сімей колгоспників в кількості 50 трудоднів на рік.

Підвищений на період війни обов'язковий мінімум трудоднів був збережений за рекомендацією лютневого 1947 Пленуму ЦК ВКП(б). Постанова Ради Міністрів СРСР від 31 травня 1947 р. затвердила це рішення. Незабаром були прийняті заходи по збільшенню інтенсивності праці [2, с. 301].

Натурально-продуктові повинності були введені у формі обов'язкових поставок державі окремих, а потім майже всіх основних продуктів, вироблених в присадибному господарстві

(зерно, рис, картопля, м'ясо, молоко, шерсть, шкіряну сировину, яйця, сир-бринза, тютюн і махорка).

Спочатку обов'язкові поставки з присадибних ділянок колгоспників встановлювалися на 5% нижче норми одноосібників і на 5% вище норми колгоспів. Але потім розміри обов'язкових поставок з присадибних ділянок колгоспників були прирівняні до норм одноосібних господарств відповідного району. Надалі в країні був введений погектарний принцип обчислення обов'язкових поставок з колгоспників. Частково погектарний принцип поширювався і на селянські двори. Крім того, в обов'язковому порядку здавалися всі шкури великої рогатої худоби, одержувані від забою або падежу від незаразних захворювань.

Податковий тиск на присадибну ділянку здійснювався як в грошовій, так і в натуральній формах. Щоб мати кошти для сплати грошового податку, селяни були змушені продавати продукти харчування, а для сплати натурального – навпаки, їх купувати (молоко, яйця). Введені у 1948 р. зміни в оподаткуванні були непосильними для села: скасовувалася знижка у 15% , яка діяла для сімей колгоспників чи одноосібників, якщо на одного працездатного члена сім'ї було двоє і більше дітей та якщо на утриманні двох працездатних було троє і більше дітей до 12 років. Сім'ї, у складі яких були діти віком до восьми років, а єдиною працездатною особою була мама, мали сплачувати 50% податку [9, с.9].

Починаючи з 1948 р. ставки податку на продукцію присадибного господарства колгоспників постійно зростали. В рамках всього СРСР такий податок становив у 1949 р. 8,6 млрд. руб., а в 1952 р. – 10,0 млрд. Нарком фінансів доповідав після смерті Сталіна Маленкову: «Якщо зіставити зростання податку за вказанні роки із зростанням доходів, то утворюється диспропорція в бік економічно не виправданого збільшення податкового обкладання селян» [5, с.136].

Так, середня сума грошового податку з селянського двору в 1949 р. становила 419 руб., а в 1950 р. – 431, в 1951 р. – 471, в 1952 р. – 528 руб. Одночасно в середньому з кожного колгоспного двору податкові інспектори стягували до 40 кг м'яса, від 5 до 100 штук яєць, від 280 до 320 л молока [5, с.136].

При цьому слід пам'ятати, що кількість великої рогатої худоби на селянському подвір'ї обмежувалася адміністративними засобами, а вироблену м'ясо-молочну продукцію колгоспник продавав на ринках, щоб мати гроші для сплати нарахованого грошового податку.

Такі податки стягувалися з селян жорстокими засобами. У березні 1951 р. міністерство юстиції СРСР виступило з таким роз'ясненням: «За судовими рішеннями про стягнення з колгоспників окремих громадян недоїмок з обов'язкових поставок і штрафів за невиконання зобов'язань в строк, стягнення може бути звернуте на єдину в господарстві недоїмника корову» [5, с. 136].

Податковий терор стосовно селян призвів до того, що вони почали самовільно нищити худобу, скорочувати посіви. В 1951 р. кількість корів, свиней, овець у підсобних господарствах колгоспників стала меншою, ніж у роки війни. Як мінімум дві п'ятих усієї чисельності колгоспних дворів не мали корів. Втеча селян у міста набула величезних розмірів. У результаті міграції сільське населення СРСР за роки післявоєнної п'ятирічки скорочувалося в середньому на мільйон осіб на рік. По суті, саме в ці роки і розпочалось обезлюднення, «постаріння сіл», яке пізніше набуло катастрофічних розмірів [10, с.371].

Фіналом податкової війни проти селян стане закон «Про сільськогосподарський податок з колгоспників» і «Про прибутковий податок з колгоспів», які були прийняті у 1952 р. цими законами в черговий раз підвищувалася загальна сума податків, збільшувалися норми прибутковості для підсобних господарств колгоспників. Крім того, до загального нормативного доходу від усіх сільськогосподарських джерел особистих господарств, що встановлювалась єдина 105 надбавка на інші доходи (від птахівництва, вирощування молодняку худоби, збору ягід, грибів) незалежно від розмірів цих доходів.

Особливістю законів 1952 р. було те, що вперше до сплати податку зараховувалися доходи колгоспників, отримані на трудодні в колгоспі у грошовій та натуральній формі. Таке не практикувалося навіть у роки війни. Закон про сільськогосподарський податок 1952р. скасував пільги для господарств сільських учителів, лікарів, агрономів та інших сільських спеціалістів. У цілому сума сільгоспподатку, з урахуванням усіх підвищень, зросла в 1952 р., порівняно з 1951 р., в середньому у 1,5-2 рази [10, с.371].

Одним із головних засобів викачування коштів із села стала політика цін і заготівель сільськогосподарської продукції. З 1928 р. до 1953 р. ціни на зерно, картоплю й продукцію тваринництва не змінювалася, тоді як на промислову – постійно зростали [6, с.12].

Рівень життя селянської родини цілком залежав від проведення державних програм. Вилучення сільгосппродукції, у першу чергу зерна, не дозволяло нормально розвиватись колгоспам і особистим господарствам колгоспників.

Ще однією важливою формою здійснення грошової повинності селянства були державні позики. Державні позики представляли собою залучення грошових або натуральних коштів населення із зобов'язаннями повернення цих коштів після закінчення певного терміну.

Перші позики мали натуральну форму. Надані позики ставали щорічними, причому розмір їх розміщення постійного зростав.

Вся підписка контролювалася партійними органами. Особливе значення надавалося масовості участі селян у позиковій кампанії. Позикова кампанія починалася з офіційного оголошення підписки. Одночасно з розміщенням позики вважалося важливим зібрати не менше 50% готівки від підписаної суми. Розміщення державних позик відновлення і розвитку народного господарства СРСР проводилося до 1958 року. Дуже часто при зборі позики порушувались принципи добровільності.

Отже, відсутність матеріальних стимулів виробництва сільськогосподарської продукції, соціальна незахищеність, тотальна експлуатація, панування бюрократичних методів управління сповільнювали відновлення та розвиток аграрного сектору економіки, породжували негативне ставлення до колгоспної системи і впливали на появу різних форм соціального протесту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т.2. – К.: Наукова думка, 2006. – 653 с.
2. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. Рада: В.М. Литвин (голова), Т.В.Боряк, В.М.Геєць та ін.; відп. Ред. В.А. Смолій; авт.кол.: Т.А. Балабушевич, В.К. Баран та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка Центр, 2011. – Т.2. – 608 с.
3. Українське село у 20-90-х роках XX століття: короткий історико-економічний нарис / Л.Ю. Бернштейн, П.П.Панченко та ін. – К., 1998. – 122 с.
4. Історія селянства Української РСР. – Т.2.: Від Великого Жовтня до наших днів / ред.кол. І. Компонієць, І. Ганжа, І. Слинько. – К.: Наукова думка, 1967. – 534 с.
5. Литвин В.М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946-1955) / В.М. Литвин. –К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 240 с.
6. Гаврилов В. Соціальне становище сільського населення у 1943 -1953 рр. (за матеріалами областей Північного Лівобережжя України) / Володимир Миколайович Гаврилов: автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. –К., 2004. -20 с.
7. Попов В.П. Крестьянские налоги в 40-е гг. / В.П.Попов // Социологические исследования. – 1997. -№2. – С.95-114.
8. Бажан О.Г. Особливості відбудовчого періоду в Українській РСР у другій половині 1940-х – на початку 50-х рр. XX ст. / О.Г.Бажан // Наукові записки На УкМА. – 2005. –Т.41: Історичні науки. – С.20-28.
9. Марченко В. Повсякденне життя повоєнного села Наддніпровської України (1944 – початок 1950-х рр.) / Валентина Олексіївна Марченко: автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. –Дніпропетровськ, 2004. -20с.
10. Даниленко В. Держава і колгоспи / В.М.Даниленко, І.М. Романюк // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т2. – К.: Наукова думка, 2006. – С.359-372.
11. Сушик І. Волинське село у перше повоєнне десятиріччя (1944-1953) / І. Сушик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич: Каменяр, 2002. –С.474-485.

Romanyk B.I. The features of the state tax policy on UkSSR collective farmers in the early postwar years.

The article analyses tax policy features of the Soviet State in relation to the collective farmers of Ukraine in the early postwar decades. The attention is primarily focused on the system of rural financial obligations in the period under study.

Keywords: system, collective farmers, state, village, taxes, money, loan, duties.

Романюк Б.И. Особенности государственной налоговой политики для колхозного крестьянства УССР в первые повоенные годы.

В статье освещаются характерные особенности налоговой политики советского государства по отношению к колхозному крестьянству Украины в первое послевоенное десятилетие. Наше внимание сконцентрировано в первую очередь на системе крестьянских денежных повинностей в исследуемый период.

Ключевые слова: система, колхозное крестьянство, государство, село, налоги, деньги, заём, повинности.

УДК [94:37.014.3](477)

І.М. Романюк, О.Ю. Яніцький

ПРОБЛЕМИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВИПУСКНИКІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ТРУДОВИХ ПОЛІТЕХНІЧНИХ ШКІЛ УКРАЇНИ В 1958-1964 РР.

У статті розглянуто причини труднощів з працевлаштуванням випускників загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл у 1958-1964 роках в Українській РСР у контексті проведеної в ці роки реформи системи освіти. Проаналізовано позитивний та негативний вплив освітньої реформи 1958 року на стан працевлаштування випускників шкіл у республіці.

Ключові слова: Працевлаштування учнів, політехнізація молоді, освітня реформа, праця, трудові школи, професія, бронювання робочих місць.

Становлення ринкових відносин в Україні супроводжується багатьма відчутними соціально-економічними наслідками. Одним з найболючіших серед безлічі інших є безробіття населення. Проблеми з працевлаштуванням особливо актуальні для молодих людей, учорашніх випускників шкіл, професійно-технічних та вищих навчальних закладів. Такий стан речей вимагає всебічного дослідження, у тому числі й історичною наукою. Адже з позицій сучасних завдань державотворення важливим є використання досвіду із залучення молоді в промислове та сільськогосподарське виробництво. У цьому контексті варто проаналізувати наслідки освітньої реформи 1958 року, використавши її позитивні та негативні моменти.

Метою написання даної статті є вивчення досвіду впровадження трудової й політехнічної підготовки в школах УРСР та проблем з працевлаштування підлітків та випускників шкіл під час проведення освітньої реформи 1958-1964 років.

Тема є надзвичайно актуальною, зважаючи на перехід старшої школи в Україні на профільне навчання і створення професійних шкіл та ліцеїв, які повинні будуть забезпечити здобуття професійної освіти та надати випускникам можливість виходу на ринок праці [1].

У науковій літературі радянського часу є чимало досліджень, присвячених проблемі реформування освіти в другій половині п’ятдесятих років. Однак праць, які б розкривали проблему працевлаштування та пов’язаних з нею наслідків, надзвичайно мало [2, 3]. В сучасній українській історіографії тема працевлаштування випускників загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл також висвітлюється в основному в контексті інших, більш широких тем [4, 5]. Основний масив інформації з даної тематики міститься в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління [6-9] та частково в Російському державному архіві новітньої історії [10].

Починаючи з середини 1950-х років, перед керівництвом СРСР стояло нагальне завдання з працевлаштуванням молоді, адже переважна більшість випускників після закінчення навчання йшла працювати на виробництво, не маючи при цьому ніякої теоретичної чи практичної підготовки. Керівники підприємств неохоче брали на роботу випускників шкіл, оскільки вони не мали ні спеціальності, ні стажу роботи, до того ж їх потрібно було навчати певної професії, що вимагало додаткового часу і коштів. Враховуючи такий стан, Центральним комітетом КПРС і Радою Міністрів СРСР було видано постанову від 12 вересня 1957 року №1112 «Про залучення в промислове і сільськогосподарське виробництво молоді, яка закінчила середні загальноосвітні школи», якою зобов’язувала центральні комітети компартій союзних республік, крайкоми, обкоми, Ради Міністрів союзних і автономних республік та інші

органи радянської влади розглянути за участю раднаргоспів і місцевих управлінь трудових резервів стан справ з працевлаштуванням осіб, які закінчили середні школи, а також підлітків, які не отримали середньої освіти, і забезпечити залучення всієї молоді в промислове і сільськогосподарське виробництво, охопити її професійною освітою [6, арк.1].

Але дана постанова не вирішувала основного питання, як надати фах уже працюючим на виробництві випускникам та підліткам, які не закінчили середню школу. До того ж значним був і відсоток ніде не працевлаштованих учнів. Станом на 1 грудня 1957 року з 266 603 учнів, які закінчили десятирічку, продовжило навчання трохи більше третини – 91 289. Отримало роботу на підприємствах раднаргоспів і місцевої промисловості, а також в колгоспах республіки – 130 362 випускники. Залишилося не працевлаштованими 26 798 чол., або 10% від загальної кількості [6, арк.5]. У багатьох областях УРСР кількість молоді, що закінчила десятирічку в 1957 і не була працевлаштованою, становила більш як 15%. Подібна ситуація з працевлаштуванням простежувалася і в інших союзних республіках. Загалом по СРСР ніде не працювали і не навчалися 112 800 чоловік [10, арк. 25].

Після прийняття вказаної постанови в Раду Міністрів СРСР продовжували надходити листи з різних міст Української РСР. У більшості з них йшлося про проблеми з працевлаштуванням учнів, які закінчили середні школи і з ряду причин не могли продовжувати навчання. Найскладнішою була ситуація з отриманням першого місця роботи в дівчат, особливо в промислово розвинених регіонах України, де переважала важка індустрія. Так, у Кривому Розі з 1109 непрацевлаштованих випускників середніх шкіл більшість становили дівчата, які не досягли 18-річного віку. Подібною була ситуація і в Нікополі, де з 262 непрацевлаштованих випускників 90% становили дівчата [6, арк.3].

Часто труднощі з працевлаштуванням виникали також через невідповідність робочих місць бажанням самих учнів, які не хотіли йти працювати на будівництво чи в сільське господарство, не отримавши при цьому ніякої кваліфікації і фактично маючи обмежені можливості отримати її в майбутньому.

Вихід з цієї ситуації вбачався в прийнятому Верховною Радою СРСР 24 грудня 1958 року законі «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР». Верховна Рада УРСР продублювала даний закон 17 квітня 1959 року. Цей документ передбачав структурну перебудову загальноосвітньої школи: впровадження обов'язкової восьмирічної освіти; перетворення середньої десятирічної школи в одинадцятирічну і навіть у дванадцятирічну; створення матеріально-технічної бази для оволодіння учнями шкіл однією з масових робітничих професій. Стратегічним напрямом розвитку школи в законі було визначено політехнізацію, посилення зв'язку школи з виробництвом, навчання з продуктивною працею, особливо в середній ланці [4, с.40]. Випускники восьмирічної школи мали три шляхи для отримання повної середньої освіти:

1) Середні загальноосвітні школи робітничої і сільської молоді (вечірні, змінні) з терміном навчання 3 роки.

2) Середні загальноосвітні трудові політехнічні школи з виробничим навчанням з терміном навчання 3 роки.

3) Технікуми та інші середні спеціальні навчальні заклади [11, с.7].

Для кожного з IX-XI класів усіх середніх шкіл на виробниче навчання виділялося по два дні на тиждень. Перший випуск з одинадцятого класу вже реформованих трудових політехнічних шкіл відбувся в 1962-1963 навчальному році [7, арк.2]. Випускники цих шкіл, окрім атестата про середню освіту, отримували також свідоцтво про присвоєння кваліфікації за обраною професією. Виробничі спеціальності для вивчення в школах мали визначатися відділами народної освіти при безпосередній участі керівників підприємств, колгоспів, радгоспів, планових органів і всіх установ, на базі яких мало здійснюватися виробниче навчання. При цьому мала також враховуватися потреба різних галузей народного господарства в робітниках масових професій, наявність вчительських кадрів і бази для виробничого навчання і праці учнів.

Однак на практиці основними факторами, які визначали професії по яких велася профпідготовка в 9-11 класах середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл були матеріальна база школи чи базового підприємства та наявність викладацьких кадрів з виробничого навчання. Потреби народного господарства часто до уваги бралися в останню чергу. Особливо звертали на себе увагу великі міські промислові центри: Дніпропетровської,

Луганської, Харківської, Донецької областей, у яких середні загальноосвітні школи готували учнів за такими спеціальностями, з яких тільки 38-44% приймалися промисловими підприємствами, будівництвами, підприємствами транспорту і зв'язку, решта випускників повинна була перекваліфіковуватися, тому що за спеціальністю, вказаною у шкільних свідоцтвах, підприємства цих випускників не приймали [8, арк.12]. Загалом же в Українській РСР з 42 512 випускників 11 класів, які після закінчення школи одразу пішли працювати, лише 14563 або 34% працювали за присвоєною в школі професією, що свідчило про надзвичайно низьку ефективність профілізації у середній школі [9, арк.2]. Через відсутність єдиного планування підготовки кадрів у середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням в окремих школах УРСР допускалися помилки з вибором профілю промислового навчання для учнів [2, с.158]. Так, у школах Дніпропетровської, Кримської, Станіславської, Миколаївської й інших областей вивчалися важкі для школярів спеціальності (ковалі, котельники, ливарники, автогенники, електрозварники, емалювальники та ін.). У багатьох школах вивчалися професії для спеціалістів середньої кваліфікації (технолог рибної промисловості, агротехнік, теплотехнік, бухгалтер та ін.), підготовка до яких проводилася в технікумах, училищах та інших спеціальних навчальних закладах. Були і випадки, коли в окремих школах вивчалися дуже вузькі спеціальності (пасічник, штампувальник, обмотник, ретушер, копіювальник, в'язальниця та ін.), освоєння яких не потребувало трьох років вивчення і могло проводитися в якості гурткової чи інших форм позакласної і позашкільної роботи [7, арк.50].

Для підвищення якості працевлаштування учнів, не маючи інших важелів впливу, окрім адміністративних, Рада Міністрів Української РСР прийняла постанову від 17 грудня 1963 року №1361 «Про поліпшення трудовлаштування підлітків», якою в числі іншого зобов'язувала підприємства та установи встановити «бронювання» для прийому на роботу випускників шкіл та підлітків в межах 3-5% від загальної кількості робітників та службовців. Така дія, на думку керівництва республіки, мала надати учням більше шансів на отримання першого місця роботи, оскільки деякі керівники підприємств, колгоспів чи радгоспів продовжували ігнорувати учнівські кадри, попри те, що більшість з них уже мали професію. Не зважаючи на вжиті заходи, питання працевлаштування підлітків, особливо на підприємствах, підпорядкованих Київському раднаргоспу, міст Житомира і Бердичева, було незадовільним. Так, на підприємствах м. Бердичева, підпорядкованих Київському раднаргоспу, де працювало 13 700 робітників, облвиконкомом було встановлено «бронювання» для влаштування підлітків у кількості 390 чоловік. Раднаргосп затвердив ліміт по праці для цих підприємств лише 76 чоловік, що складало 0,5% до загальної кількості працюючих. Внаслідок цього значна кількість підлітків залишилася не працевлаштованою [8, арк. 68].

У сільській місцевості ситуація з працевлаштуванням учнів трудових політехнічних шкіл була ще складнішою. Маючи недостатню навчально-виробничу базу та обмежений вибір професій, сільська школа не могла надати якісну професійну підготовку своїм учням. Основною формою організації навчання тут була учнівська виробнича бригада. Нерідко головним завданням якої було виконання господарських планів школи та колгоспу. Багато підприємств, колгоспів і радгоспів за рахунок годин, передбачених програмою на трудове виховання, просто залучали школярів на сільськогосподарські роботи [5, с.142]. Хоча в деяких випадках шкільні бригади і навчально-дослідні господарства шкіл досягали високих виробничих показників і ставали носіями передового досвіду в сільському господарстві, проте їх було небагато.

Тому кількість учнів, працевлаштованих у сільському господарстві по отриманій у школі професії була також невисокою. З 42 512 випускників 11 класів загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл, які закінчили школу в 1963 році і були працевлаштовані, тільки 6 451 працював у сільському господарстві. По отриманій в школі спеціальності працювало 3 149 колишніх учнів, або 49% [9, арк.2]. Такі цифри були яскравим свідченням того, що переважна більшість випускників не пов'язувала свого майбутнього з селом і працею в сільському господарстві.

Однак попри поспішність та не досконалість освітньої реформи 1958 року, вона справила значний вплив на проблему працевлаштування підлітків в УРСР. Кількість непрацевлаштованих випускників зменшилася з 10% в 1957 році до 2% в 1963. У середніх загальноосвітніх школах, де спеціальності при відборі були продумані і навіть обговорювалися

з учнями та батьками, а потім добре було організовано виробниче навчання, випускники після закінчення школи були працевлаштовані за отриманою спеціальністю на базових підприємствах. Кількість учнів працевлаштованих в народному господарстві зросла з 143,8 тисяч в 1959 році до 200,9 тисяч в 1964 році [3, с.228]. Протягом зазначеного періоду значно зросла навчально-матеріальна база та мережа шкіл, що дозволило збільшити кількість охоплених навчальним процесом учнів. Також вагомим здобутком реформи освіти було те, що вчорашні учні, які закінчили 11 клас, не маючи в силу різних обставин можливості йти далі навчатися, могли йти працювати в народне господарство, маючи уже яку-не-яку професію.

Тому в цілому освітню реформу 1958 року не можна назвати повністю невдалою щодо вирішення проблем з працевлаштуванням випускників загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл. Однак вона однозначно не виконала поставлених перед нею завдань по профілізації та спеціалізації середньої школи. Це стало однією з вагомих причин її згортання в середині 1960-х років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Концепція розвитку освіти України на період 2015-2025 років. Проект. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.mon.gov.ua/ua/pr-viddil/1312/1390288033/1414672797/
2. Завадська О.Я. Школи України в період перебудови системи народної освіти/ О.Я. Завадська. – К.: «Радянська школа», 1964. – 164 с.
3. Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959-1968 гг.)/ О.А. Завадская. – К.: «Радянська школа», 1968. – 268 с.
4. Пироженко Л.В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. XX століття) : Монографія/ Л.В. Пироженко. – К.: Педагогічна думка, 2013. – 304 с.
5. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття./ І.М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф.р-2, оп.9, спр.5004. – 149 арк.
7. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.2928. – 128 арк.
8. ЦДАВО України, ф.р-2, оп.10, спр.3491. – 194 арк.
9. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.3717. – 98 арк.
10. Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ), ф.5, оп.35, д.89. – 98 л.
11. Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» // Радянська школа. – 1959. – №6. – С. 3-19.

Romanyk I.M., Yanickiy A.Y. Problems with employment of Ukrainean secondary labour polytechnic school leavers in 1958-1964.

The article discusses the difficulties with employment of secondary labor polytechnic school leavers in the Ukrainian SSR in 1958-1964 after the education reform carried out in those years. It analyzes positive and negative effects of 1958 educational reform on the state of employment of school leavers in the country.

Keywords: Employment, politehnizatsiya, educational reform, labor schools, booking jobs.

Романюк И.М., Яницкий А.Ю. Проблемы трудоустройства выпускников общеобразовательных трудовых политехнических школ Украины в 1958-1964 гг.

В статье рассмотрены причины трудностей с трудоустройством выпускников общеобразовательных трудовых политехнических школ в 1958-1964 годах в Украинской ССР в контексте проводимой в эти годы реформы системы образования. Проанализированы позитивное и негативное влияние образовательной реформы в 1958 году на состояние трудоустройства выпускников школ в республике.

Ключевые слова: Трудоустройство политехнизации, образовательная реформа, трудовые школы, бронирование рабочих мест.

УДК 94 (477)2.28:283

І. Ю. Зінько

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ПРОТЕСТАНТСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ У ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХ СТ.

У статті аналізується мережа, структура та склад протестантських релігійних організацій. Охарактеризована нормативно-правова база регулювання питань культової релігійної діяльності. Розкрита роль і завдання окремих державних інституцій у здійсненні урядової антирелігійної політики.

Ключові слова: релігія, протестантські релігійні громади, антирелігійна політика,державно-церковні відносини.

Проблема розвитку відносин між партійно-державною владою та протестантськими релігійними організаціями радянської доби відноситься до актуальних тем сучасної української історії. Їх вивченню присвячена низка праць істориків та дослідників даного періоду.

Підходи до дослідження державно-протестантських взаємовідносин післявоєнного часу в Україні були зумовлені соціально-історичним розвитком країни. Релігійна історія починає створюватися на основі ситуацій, що розгортались у республіці. Історики відтворюють події за власними спостереженнями та джерелами. Однак намальована ними картина розвитку історичних явищ виявилась дещо спотвореною, оскільки пануюча в країні адміністративно-командна система наклала жорстке табу на висвітлення та аналіз багатьох подій і явищ, без розкриття яких не можна було об'єктивно відновити реальний хід подій тих часів.

Роботи сучасних науковців характеризовують різні сторони життя та діяльності протестантських релігійних громад, їх взаємовідносини з радянською владою, реакцію тогочасної політики на розвиток релігійних груп та об'єднань, причини виникнення антирелігійної ідеології саме в цей період. Нові факти ставлення державної влади до протестантських релігійних організацій повоєнного періоду, які тривалий час приховувалися від громадського ока в матеріалах з позначками «таємно» та «цілком таємно», розкрито в наукових працях Єленського В., Панченка П.П., Войналовича В.В., Лисенка О.Є., Грушової Т.В., Яроцького П., Меркатуна І.П. та інших [1]. Автори звертають увагу на становище та розвиток релігійних організацій. Визначають державну політику радянської влади як реакційну щодо протестантських громад України.

Історичний досвід періоду радянської влади в Україні свідчить про те, що державно-релігійні стосунки на різних етапах розвитку мають свої особливості. Характерними рисами відрізняється і післявоєнний період. Він зумовлений, передусім, змінами релігійного життя після Другої світової війни. Це, насамперед, зростання релігійності населення, збільшення кількості віруючих, спонтанне відродження релігійного життя під час окупації на сході країни, відновлення релігійних структур, знищених режимом у передвоєнні роки, утворення нових релігійних центрів. Важливу роль у розвитку українського протестантизму післявоєнного періоду зіграло і возз'єднання у 1939 році західноукраїнських земель з Радянською Україною. У західних регіонах країни склалися стійкі протестантські традиції, сформувалися чисельні громади віруючих та досвідчений корпус проповідників, що сприяло активному розвитку релігійного напрямку і в інших регіонах України.

У роки війни протестантські релігійні організації надавали допомогу радянським збройним силам, пораненим воїнам, сім'ям загиблих, сиротам, відігравали важливу роль в консолідації суспільства, доклали чимало зусиль для зміцнення обороноздатності країни. Церкві, як православного, так і сектантського віросповідання, відводилося одне з перших місць у далекосяжних планах сталінського керівництва. За її рахунок радянська влада намагалася забезпечити єдність народу в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, включенням релігійних організацій в антифашистський блок, підтримати міжнародний авторитет СРСР. У післявоєнні роки церква не втратила своєї значущості і влада мала рахуватися з її принципами. Керівництво СРСР переорієнтувало політичну лінію щодо релігії та церкви. Лозунги «войовничого атеїзму» змінились на стратегію співробітництва з релігійними організаціями.

Але дії керівництва країни не були скеровані турботою про релігію, церкву та віруючих, а відповідали лише його власним інтересам. Радянська влада, не вступаючи у конфлікт з

віруючими, намагалася взяти під свій контроль їхні релігійні формування, вдатися до інтриг, що могли б закрити очі релігійникам на реальне становище. Перший секретар ЦК КПРС Й.Сталін створив зовнішню видимість благополуччя в релігійному питанні, щоб внутрішньо поставити релігію під жорсткий контроль та вмонтувати її в систему режиму своєї влади.

Для отримання більшого контролю над релігійними осередками, була організована, згідно з постановою РНК СРСР від 14 вересня 1943 р., Рада у справах Руської Православної церкви (РПЦ). Її правляча еліта отримала на той час роль основного провідника державної релігійної політики.

Через своїх уповноважених РПЦ мала «опікуватися» питаннями реєстрації церковних громад та відкриття нових парафій, вивчати стан і перебіг внутрішньоцерковних процесів, неодмінно доповідати про них вищим партійним та державним органам [2, с. 209].

Але етнічна строкатість населення радянської країни зумовила доволі широкий віросповідний спектр суспільства. Тому для ретельного контролю над релігійним життям, а особливо над різними конфесійними угрупуваннями, владне керівництво мало організувати відповідний орган самостійний та незалежний від Ради у справах РПЦ. Так, 19 травня 1944 р. постановою Ради Народних Комісарів (РНК) № 572 було створено Раду в справах релігійних культів (РСРК) при РНК СРСР (з 1946 р. при Раді Міністрів СРСР) з інститутом уповноважених при союзних республіках та обласних виконкомах [3, арк.7].

Ця установа стала посередником між урядом країни та релігійними громадами і організаціями. З її допомогою уряд СРСР виносив ті чи інші рішення стосовно культової релігійної діяльності, в тому числі і сектантського віросповідання.

Характер, методи і спрямування роботи органів РСРК були визначені 29 травня 1944 р. РНК СРСР постановою № 628 «Про затвердження положення про Раду у справах релігійних культів при РНК СРСР, штатів, посадових окладів працівників Ради». Згідно з нею РСРК мала опікуватися питаннями релігійних культів, що потребували вирішення урядом СРСР. До того ж в її відомство входила розробка проектів законодавчих актів, постанов з питань сектантського віросповідання, інструкцій по їхньому впровадженню у життя, а також надання Раднаркому СРСР звіту з проведеної роботи. Рада у справах релігійних культів складала загальний опис церков та молитовних будинків, упорядковувала статистичні зведення, що надходили до її відомства від місцевих радянських органів [4, 346].

Апарат Ради очолювали досвідчені працівники відділів НКДБ, що займалися виключно релігійними питаннями. Цей факт ще раз наводить на роздуми про те, чи насправді радянська влада змінила своє ставлення до релігії.

Реальне відношення атеїстичного режиму викладене у «Закритому листі ЦК КП(б)У у питаннях релігії», надісланому 27 березня 1945 року ЦК КП(б)У партійним організаціям республік. Його зміст наголошує на тому, що «ідеологія церкви суперечить науковому марксистсько-ленінському світогляду, що вона глибоко реакційна і в кінцевому рахунку повинна бути подолана» [5, арк. 29].

Найбільша увага зверталася на заходи центрального апарату щодо громад протестантських релігійних об`єднань. Особливо це стосувалося найчисельніших об’єднань, які мали велику впливову силу серед населення. Активний нагляд за процесами сфери діяльності сектантських релігійних організацій долучався спецорганам республіки. В інформаційному звіті уповноваженого РСРК при РН СРСР по Українській РСР за травень-червень 1945 р.наголошуються конкретні заходи щодо згаданих громад. Сам звіт був здійснений за особистим дорученням секретаря ЦК КБ(б)У та голови РНК УРСР М. Хрущова та надісланий до ЦК КП(б)У народним комісаром держбезпеки УРСР С.Савченком. Зазначені заходи передбачали посилення роботи з обліку громад різних релігійних організацій і завершення їхньої реєстрації до кінця 1945 р.;облік релігійних громад і груп антирадянських сект, їхніх керівників та передачу матеріалів на них до органів НКДБ для вживання відповідних заходів;передачу органам КДБ наявних матеріалів стосовно фактів антирадянських проявів чи відмови від військової повинності з боку представників релігійних громад;заборону урочистих водних хрещень сектантів;домагання повсюдного возз’єднання громад «євангельських християн» і «баптистів» та підпорядкування їх Всесоюзній Раді євангельських християн і баптистів (ВРЄХ і Б); активізацію дії партійних, комсомольських і громадських організацій з метою «обробки й відриву молоді від впливу сектантів»; запровадження штрафних санкцій щодо релігійних громад, у приміщеннях яких здійснювались

спеціальні дитячі зібрання з метою пропаганди релігійного вчення;посилення роботи по лінії органів КДБ щодо виявлення і застосування репресивних дій щодо організаторів і керівників антирадянських нелегальних релігійних організацій [6, арк. 87-90].

Кількісне скорочення громад релігійних культів визначалося найважливішим завданням для державних контролюючих органів і мало на меті досягнення одноманітності конфесійної структури. Уповноважений Ради по УРСР П.Вільховий зауважував: «Проведенням цієї роботи ми намагаємося скоротити мережу релігійних громад – розплідників релігійно-містичної пропаганди серед населення, вживаючи заходів до недопущення штучного організаційного зміцнення громад» [7, арк.74].

У результаті заходів по скороченню мережі громад релігійних культів, чисельність віруючих з кожним наступним роком зменшувалась. Так, на 1 січня 1948 р. в Україні нараховувалось 1 788 релігійних громад євангельських християн-баптистів, 141 група адвентистів сьомого дня, а на 1 січня 1956 року їх кількість значно зменшилась і складала: 1 351 релігійних громад (ЄХБ) та 115 груп (АСД) [8, 258].

Одним з методів дезактивації діяльності протестантських релігійних громад була їхня обов'язкова реєстрація в державних органах. Ця умова стала найважливішою для законного існування та розвитку об'єднань віруючих. Повна процедура реєстрації викладалась у постанові Раднаркому СРСР №1325 від 28 листопада 1943 р. «Про порядок відкриття церков», яка представляла повний перелік необхідних документів. Їх зібрання та оформлення забирало багато часу, що відтягувало факт реєстрації на декілька місяців. Та протестантське релігійне товариство і служитель культу могли розпочати свою діяльність лише з отримання від обласного уповноваженого Ради довідки про реєстрацію [9, арк.14-17].

У більшості випадків, зібрати необхідні документи було просто неможливо. Головною перепоною ставало те, що релігійна громада не мала молитовного будинку або його стан не відповідав критеріям технічної, санітарної чи пожежної інспекції, а на покращення показників у громади не вистачало коштів. Багаточисельні заявки релігійників на реєстрацію громади відхилялися у зв'язку з «неможливістю використання та аварійністю» їхнього молитовного будинку.

Причиною не реєстрування або зняття з реєстрації релігійної громади була і її малочисельність. «Зняття з реєстрації з причини припинення діяльності та у зв'язку з відсутністю необхідного числа віруючих», – зазначалося у рішеннях Ради у справах релігійних культів [10, арк.8].

Всі протестантські релігійні громади, які не мали змоги отримати реєстрацію в органах державної влади, були оголошені поза законом, а їхня діяльність опинилась під забороною.

Возз'єднання громад «євангельських християн» і «баптистів» та підпорядкування їх Всесоюзній Раді євангельських християн і баптистів (ВРЄХ і Б) було одним із обов'язкових етапів у роботі по обмеженню діяльності релігійних культів. Уряд вирішив створити єдину, легкоконтрольовану церковну організацію та, поставивши на її чолі «слухняне» керівництво, повністю контролювати релігійну свідомість та церкви віруючих найбільших протестантських організацій в Україні. Штучне об'єднання призвело до дезорганізації обох культів, обмеження їх проповідницької діяльності, втрати соціально-політичного значення в країні.

Не дивно, що за таких умов значна частина громад виступала проти возз'єднання «євангельських християн» і «баптистів». Щоб не допустити повного краху блискавичної ідеї, радянський уряд знаходить засоби для «урегулювання» небажаних ситуацій. Рада у справах релігійних культів УРСР пропонує своїм уповноваженим вирішувати проблему відмови громад від об'єднання таким чином: «керівництво релігійних громад, яке не погодилось об'єднатися, зняти з реєстрації, а громади розпустити, приміщення їх молитовних будинків закрити» [11, арк.3]. Всі не діючі храми пристосовували під потреби установ культури: клуби, кінотеатри, спортзали, а також використовували під склади мінеральних добрив, паливно-мастильних матеріалів, вугілля, під зернову та іншу сільськогосподарську продукцію.

Антирелігійна політика радянської влади повоєнного періоду призвела до того, що кількість громад євангельських християн баптистів значно скоротилася. Загальна кількість громад ЕХБ у 1947 році складала 1 871 з чисельністю 95 497, а вже у 1955 році – 1 187, що нараховували 84 877 осіб [12].

Таблиця 1: ***Кількість громад та членів євангельських християн баптистів у 1947-1951 рр.***

Назва області	1947 рік		1948 рік		1949 рік		1950 рік		1951 рік	
	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів
Вінницька	79	3404	93	3979	85	3868	73	3556	73	3603
Волинська	77	6091	76	5969	66	6027	63	5384	63	5327
Ворошиловградська	37	1996	37	2099	35	2396	32	2469	30	2689
Дрогобичська	11	1005	13	371	12	386	10	315	11	347
Дніпропетровська	82	5801	77	5124	72	5127	61	5025	60	8192
Житомирська	67	3754	65	3688	54	2788	54	2750	48	2616
Закарпатська	81	2122	35	1171	36	1266	36	1320	31	1214
Запорожська	79	4193	72	3497	68	3259	62	3458	52	3419
Ізмаїльська	50	1751	45	1636	50	1860	46	1766	46	1831
Київська	201	8764	185	8298	174	7995	151	8297	152	8470
Кіровоградська	67	3167	56	3109	65	3139	60	3161	60	3131
Каменець-Подільська	138	6197	129	5738	93	4751	82	4348	76	4165
Львівська	51	2060	44	2304	45	2451	39	2159	40	2084
Миколаївська	37	1791	33	1525	26	1492	22	1301	20	1236
Одеська	37	1449	52	1873	33	1647	32	1685	30	1746
Полтавська	47	2711	58	2769	54	2507	51	2503	48	2459
Рівненська	185	13038	203	13907	177	11834	185	12653	180	12509
Сталінська	85	5654	78	6211	81	7003	75	7067	76	7827
Сумська	112	4892	144	4908	97	4999	77	4527	73	4505
Станіславська	9	382	9	382	9	358	8	418	8	421
Тернопільська	82	3436	77	3888	74	3802	57	3691	51	3381
Херсонська	38	1455	35	1270	28	1277	23	1216	20	1195
Харківська	93	5164	86	5460	73	5857	63	5889	59	5750
Чернігівська	69	2610	71	2840	68	2925	63	2798	63	2761
Черновицька	57	2610	59	3015	51	2624	48	2998	46	3076
Всього	***1871***	***95497***	***1802***	***95031***	***1626***	***91638***	***1473***	***90754***	***1416***	***89749***

Всі дані підраховані автором, але не можна їх вважати остаточними, оскільки відомості щодо кількості і чисельності громад євангельських християн баптистів по деяких областях України відсутні.

Позиція радянської влади щодо сектантських релігійних громад дещо змінилась у 1953 році. Посаду першого секретаря ЦК КПРС зайняв М.С.Хрущов і оголосив новий політичний курс. Він зауважував, що сталінський «лібералізм» по відношенню до релігії та церкви не відповідає принципам марксизму-ленінізму, а тим більше новому напрямку – побудові комунізму. Релігійне питання повністю переходить у сферу впливу партійної ідеології.

Таблиця 2.

Назва області	1952 рік		1953 рік		1954 рік		1955 рік	
	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів
Вінницька	71	9824	70	3667	68	3624	68	3639
Волинська	63	5187	62	4919	62	5178	62	5256
Ворошиловградська	30	2828	29	2927	30	3118	30	3314
Дрогобичська	11	439	9	328	7	295	7	294
Дніпропетровська	59	5081	57	5380	57	5471	55	5495
Житомирська	48	2708	47	2698	47	2626	47	2696
Закарпатська	32	1217	31	1068	27	1063	25	1050
Запорожська	51	3420	51	3484	49	3677	49	3752
Ізмаїльська	43	1820	42	1725	41	1785	немає даних	немає даних
Київська	151	8477	151	8624	95	5735	95	5801
Кіровоградська	56	2851	55	2946	44	4132	45	2380
Каменець-Подільська	69	3500	70	3397	68	3241	немає	немає

							даних	даних
Львівська	39	1992	39	2037	39	2121	39	2117
Миколаївська	17	1201	17	1199	17	1243	24	1599
Одеська	28	1805	28	1835	27	1906	59	3377
Полтавська	47	2523	46	2508	38	2209	38	2310
Рівненська	177	11345	168	10529	167	10427	168	10664
Сталінська	72	7881	73	7922	73	8660	73	8764
Сумська	72	4497	71	4676	72	4514	71	4531
Станіславська	8	424	7	402	8	452	8	437
Тернопільська	48	3334	47	3296	44	2869	44	3061
Херсонська	60	5929	58	6044	58	6154	17	1228
Харківська	19	1196	18	1209	17	1278	58	6898
Чернігівська	63	2716	62	2744	60	2612	59	2742
Черновицька	46	3129	46	3084	46	3289	46	3472
Всього	***1353***	***89395***	***1326***	***85402***	***1261***	***87679***	***1187***	***84877***

7 липня 1954 року ЦК КПРС прийняв постанову «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення», яка засуджувала попередню політику влади щодо примирення з релігією та церквою, вимагала негайного наступу на релігійні осередки і висувала конкретні заходи щодо цього [13, 71-77].

Реалізація постанови супроводжувалася втручанням посадових осіб у справи релігійних організацій, грубим адмініструванням та образами релігійних почуттів віруючих. Політика викликала незадоволення мирян і служителів культу. Активний протест з їхнього боку вплинув і на міжнародний статус всієї країни, чого, безумовно, не могла проігнорувати партійна влада.

Вже 10 листопада 1954 року ЦК КПРС прийняв чергову постанову «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», в якій вказувалося на неприпустимість образи релігійних почуттів віруючих у процесі науково-атеїстичної пропаганди, пропонувалися інші, основані на підвищенні наукового та матеріалістичного пізнання, заходи щодо її поліпшення [14].

Ще однією поступкою з боку влади стала постанова Ради міністрів СРСР від 17 лютого 1955 року «Про зміну порядку відкриття молитовних споруд», де надавалося право реєструвати церковні громади, які діяли без офіційного дозволу [15, 148]. Та, насправді, це був лише черговий засіб для посилення контролю за організаціями, що діяли у підпіллі.

Таким чином, державна політика у сфері релігійного життя періоду першого післявоєнного десятиліття свідчить про те, що режим лише формально визнавав засади відокремлення церкви від держави та свободу віросповідання і діяльності релігійних культів. Насправді ж, радянська влада дотримувалася принципу зменшення віруючої частини населення та знищення релігійних осередків сектантських культів. Політична ідеологія базувалася на підтримці та розвитку атеїстичної пропаганди, обмеженні діяльності та повній ліквідації «шкідливих релігійних об'єднань».

Усвідомлення помилок та досвіду державної політики у ставленні до релігії та церкви післявоєнного періоду є важливим аспектом у визначенні релігійної політики незалежної України. Саме формування релігійної свідомості населення країни – одне із перших її завдань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини (1917-1991). – К., 1991; Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – 90-ті рр.). Історичні зошити. – К., 1993; Войналович В.В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (ІІ пол. 40-х – 50-ті рр.) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997. – №1/2; Лисенко О.Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941-1946 рр. – К., 1999; ГрушоваТ.В. Радянська держава і церква п'ятидесятників в Україні (поч. 1920-х – 1991 рр.). – Запоріжжя, 2000; Яроцький П. Український протестантизм учора і сьогодні // Віче. – 1994. – №11(32); Меркатун І.П. Антирелігійна компанія 50-60-х років на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – №10.
2. Войналович В. Голгофа для віруючих. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. – № 1-2 (4-5).

3. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.1.
4. Хронологическое собрание законов, указов президиума Верховного совета, постановлений УССР. – Т.1. – К., 1963.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1641.
6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1639.
7. Там само. – Спр.4555.
8. Зінько Ю.А. Політика радянської влади щодо протестантських релігійних громад у документах державного архіву Вінницької області // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вип.ІІ. – Вінниця, 2000.
9. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.17.
10. Там само. – Спр.168.
11. Державний архів Харківської області. – Ф.3858. – Оп.3. – Спр.301.
12. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.36, Спр.56, Спр.79, Спр.101, Спр.120, Спр.137, Спр.160, Спр.186; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4556
13. О религии и церкви. Сборникдокументов. – М.: Изд-вополитическойлитературы, 1965.
14. Правда. – 1954. – 11 листопада.
15. Бажан О. Пожвавлення релігійного життя в Україні в перші роки «Хрущовської відлиги» // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Книга 1. – Львів. – 2007.

Zinko I.Y. Soviet State policy towards Protestant religious organizations in the first post-war decade of XX century.

The author analyzes the system, structure and composition of protestant religious organizations, describes normative and legal base for adjustment of questions of cult religious activity, and exposes the role and tasks of certain state institutes in realization of governmental anti-religious policies.

Зинько И.Ю. Государственная политика советской власти по отношению к протестантским религиозным организациям Украины в первое повоенное десятилетие XX в.

В статье анализируется сеть, структура и состав протестантских религиозных организаций. Охарактеризована нормативно-правовая база регулирования вопроса культовой религиозной деятельности. Разкрыта роль и задания отдельных государственных институтов в осуществлении правительственной антирелигиозной политики.

Ключевые слова: религия, протестантские религиозные организации, антирелигиозная політика, государственно-церковныеотношения.

УДК 94: [34:26-78](477)»1919/1991»

В. В. Кононенко

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ІУДЕЙСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД (1919-1991 РР.)

У статті аналізується правова база діяльності іудейських релігійних громад в Україні протягом радянського періоду. Автор аналізує становище іудеїв в контексті релігійної політики радянської влади в СРСР і УРСР. Детально досліджуються основні положення нормативних актів, що регулювали діяльність релігійних громад. У статті проаналізовано особливості антирелігійної політики влади стосовно іудейських громад та особливості правового статусу іудеїв у порівнянні з іншими релігійними конфесіями.

Ключові слова: СРСР, УРСР, іудеї, іудейські громади, радянська влада, релігійна політика, правове регулювання, нормативна база.

Після лібералізації релігійного законодавства та зняття дискримінаційних обмежень стосовно діяльності іудейських релігійних громад в Україні під час діяльності Тимчасового уряду Росії та урядів УНР, Української держави, які визначали релігію як один із невід'ємних

принципів особистої свободи, із встановленням радянської влади розпочалася відверта антирелігійна боротьба та пропаганда.

Метою статті є вивчення нормативно-правової бази релігійної політики радянської влади, що визначала становище та особливості функціонування іудейських релігійних громад в Україні зазначеного періоду. Завданнями статті є аналіз основних положень нормативних актів, що визначали релігійну (антирелігійну) політику радянської влади, правовий статус іудейських релігійних громад в Україні, характеристика українського законодавства в контексті релігійного законодавства СРСР.

У статті проаналізовано наукові праці з зазначеної проблеми вітчизняних та зарубіжних дослідників. Зокрема, наукові дослідження І. Шафаревича [1], О. Гури [2], В. Даниленка, П. Бондарчука, В. Крупини [3], Б.Пінкуса [4]. Проте, основний акцент зроблено на аналізі нормативно-правових актів, які визначали релігійну політику влади та становище релігійних громад. Серед основних із них були Декрет Ради Народних Комісарів «Про відділення церкви від держави і школи від церкви» (1918 р.), Постанова ВЦВК і РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання» (1929 р.), «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР» (1976 р.), Закон СРСР «Про свободу совісті і релігійні організації» (1990 р.), Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.).

Стосунки влади й іудаїзму в радянський період розглядалися в контексті остаточного розв'язання єврейського питання, що, насамперед, передбачало асиміляцію євреїв та втілення в життя принципів інтернаціоналізму, заперечувало існування національних особливостей життя (крім певних звичаїв і традицій) та будь-якого прояву національної релігії. Слід погодитися з авторами збірника виданих документів центральної і місцевої влади щодо іудаїзму «Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920-1937 и 1945-1953 гг.», що остаточному розв'язанню єврейського питання заважали дві сили: сіоністи і синагоги, оскільки для євреїв релігія була дещо більшим ніж товариство єдиновірців [5, с.3]. Підтвердження цих слів знаходимо у книзі відомого «борця» з іудаїзмом та сіонізмом 1960-х рр. Т.Кічка «Іудаїзм і сіонізм», який дозволяв собі писати з санкції влади те, що остання не могла сказати в голос сама: «Сіонізм з самого початку свого існування проголосив намір використати іудаїзм як ідеологічну основу власного кредо. Ідеологія іудаїзму дає сіоністам релігійну санкцію на їх дії, а сіоністи, в свою чергу, підтримують іудаїзм. Взаємність ця цілком закономірна. Вона випливає перш за все з націоналістичних засад соціології іудаїзму. Саме цю особливість і взяли сіоністи на своє озброєння» [6, с.64].

На відміну від відвертої дискримінаційної релігійної політики царського уряду стосовно іудеїв, коли окремими нормативними актами (наприклад, «Положенням про євреїв» 1835 р.) визначалося якими мають бути синагоги чи молитовні будинки іудеїв, і на якій відстані вони мають будуватись від православних храмів, радянська влада формально проголошуючи особисту свободу, не приймала нормативно-правових актів антиіудейського спрямування. Проте, декларуючи одне, на практиці, застосовуючи різноманітні форми та методи релігійної політики та антирелігійної пропаганди, досягала зовсім іншого, бажаного для себе результату, спрямованого якщо й не на повне знищення цієї релігії (як то було із Українською автокефальною чи Греко-католицькою церквою), то значного обмеження її впливу.

Із встановленням радянської влади в Україні стосунки між церквою і державою формувалися на основі Декрету Ради Народних Комісарів «Про відділення церкви від держави і школи від церкви» від 2 лютого 1918 р. Даний декрет формально проголошував право на свободу віри, але якщо це право не порушувало громадського порядку і не супроводжувалось посяганням на права громадян Радянської Республіки. Церковні і релігійні товариства були позбавленні права власності і прав юридичної особи, а усе релігійне майно було націоналізовано і могло передаватись у безоплатне користування місцевим органам влади. Фактично релігійна діяльність підпадала у повну залежність від місцевих органів радянської влади.

Положення Декрету лягли в основу першої радянської Конституції УРСР 1919 р., в якій зазначалось, що з метою забезпечення за трудящими дійсної свободи, а також недопущення використання релігії і церкви з метою збереження класового ладу, церква відділяється від держави, а за всіма громадянами визнавалось право пропаганди релігійних учень, що не переслідують політичних чи соціальних цілей, а також антирелігійних учень, які за своїм духом не суперечать комуністичному світогляду [7, с.230]. Насправді, дана норма Конституції

УРСР 1919 р. була прогресивною, оскільки у ній за релігійними громадами ще зберігалося право на пропаганду релігійного вчення на відміну від подальших нормативних актів радянської влади, де це право обмежувалось лише можливістю сповідувати певну релігію.

У довоєнний період, на думку американський дослідника з історії євреїв СРСР Б. Пінкуса, (Pinkus Benjamin) можна виділити декілька етапів боротьби держави з проти іудаїзму: 1917-1920 рр. (боротьба з іудаїзмом велась через новоутворені радянські єврейські структури управління цією національною меншиною: Єврейську секцію та Комісаріат по єврейським національним справам (Євком). Побоюючись звинувачень у антисемітизмі, придушення релігійного життя євреїв намагалися організувати через мітинги, лекції, антирелігійні публікації, показові суди, організацію єврейських свят за новими комуністичними традиціями – «Червоний Пейсах», «Червоний Йом-Кіпур»); 1921-1923 рр. (антирелігійна пропаганда, боротьба з релігійними навчальними закладами: єшивами, хедерами, перетворення синагог на «культурні центри», закриття центральних синагог, запекла боротьба проти єврейських свят, звинувачення у антирадянщині за відмову працювати у суботу); 1924-1928 рр. (пом'якшення антирелігійної політики через внутрішні та зовнішні причини, створення громадської організації «Спілки войовничих безбожників», що ставила за мету антирелігійну боротьбу, і в яку включилося до 1931 р. до 200000 євреїв (тоді як поляків – лише 200, німців – 2000), створення нової «Живої синагоги», яка мала б протистояти ортодоксальним синагогам); 1929-1939 рр. (найважчий період в релігійному житті довоєнного періоду, що характеризувався жорсткою антирелігійною пропагандою, масовим закриттям синагог, арештом головних рабинів тощо) [4, с.101-104].

Таким чином, протягом 1917-1929 рр. правове регулювання діяльності іудейських громад базувалося на Декретові РНК «Про відділення церкви від держави і школи від церкви». Проте, форми та методи боротьби влади з релігійними громадами видозмінювалися у залежності до періоду: від антирелігійної пропаганди і агітації до войовничого атеїзму, коли руками трудящих (дуже часто єврейських) закривались, трощились синагоги, молитовні будинки, релігійні школи або коли на «прохання» останніх культові будівлі перетворювались на культурно-освітні заклади (клуби, школи, хати-читальні тощо). Крім того, і у цей, та й у наступні періоди, влада намагалася перетворити Руську православну церкву свого роду на державну, хоча й під жорстким контролем влади, а діяльність усіх інших конфесій або заборонити, або звести до мінімуму.

Більш жорсткий етап у боротьбі з релігією розпочався у період утвердження сталінського тоталітарного режиму з прийняттям спільної Постанови ВЦВК і РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929 р. Формально Постанова була прийнята на основі Декрету від 1918 р., проте, насправді, вона була більш жорсткою і радикальнішою у боротьбі з релігією. Даний нормативний акт із внесеними доповненнями та змінами Указом Президії ВР РРФСР від 23 червня 1975 р. був формально діючим включно до падіння комуністичного режиму в Україні. Згідно Постанови зареєструвати релігійну громаду могли віруючі у віці від 18 років та у кількості не менше 20 осіб [5, с.292-305]. У початковому варіанті нормативного акту рішення про реєстрацію релігійної громади приймалось в міськраді чи районному виконкомі, а відповідно до змін від 1975 р. – лише Радою зі справ релігії при Раді Міністрів СРСР за поданням Рад Міністрів автономних республік, виконавчих комітетів крайових, обласних, міських (міст Москви і Ленінграду) Рад депутатів трудящих. Зареєстрована релігійна громада могла отримувати у безоплатне користування молитовні будинки і предмети, призначенні для культових цілей.

По завершенню Другої світової війни, радянська влада зіткнулася з проблемою поширення діяльності незареєстрованих громад. Ці процеси були характерними і для іудаїзму. На червень 1945 р. в Україні було виявлено 60 діючих іудейських релігійних громад, а на 1 січня 1946 р. вже 65 громад [8, арк.17, 176]. Спочатку дані громади влада змушена була реєструвати по факту, і у перші повоєнні роки навіть послабила жорсткий контроль над церквою. Але з 1947 р. розпочався цілеспрямований процес по зняттю з реєстрації іудейських громад та закриттю синагог і молитовних будинків, який продовжувався і протягом 1950-1960-х років, з короткою паузою протягом 1954-1956 рр., пов'язаною з періодом десталінізації радянського суспільства. На початок 1949 р. в Україні залишалася 51 діюча іудейська громада, на 1950 р. – 45, на 1951 р. – 43, на 1953 р. – 37 релігійних громад [9, арк.17]. Протягом 1960-1980-х років кількість зареєстрованих іудейських громад в Україні трималася в межах 40.

Слід зазначити, що іудеї і в Україні, і в СРСР на відмінну від інших релігійних конфесій не мали власного духовного центру, що значно ослаблювало роботу по відстоюванню своїх інтересів з центральною владою. І якщо у перші повоєнні роки, віруючі активно зверталися до Єврейського антифашистського комітету або відомих єврейських діячів науки, культури з проханнями сприяти відкриттю нових чи збереженню існуючих синагог, то з розгромом останнього та під час боротьби з єврейським буржуазним націоналізмом, космополітизмом, сіонізмом, громади залишилися без зовнішньої підтримки. Саме тому іудейські релігійні громади існували та діяли в Україні на автономних засадах, а робота з цими релігійними громадами в основному відбувалася на рівні місцевої влади. Загальний контроль над питаннями реєстрації, зняття з реєстрації, відкриття-закриття синагог та молитовних будинків здійснювала Рада у справах релігійних культів РНК СРСР, що була утворена 19 травня 1944 р. та мала своїх уповноважених в кожному обласному центрі УРСР. На думку дослідника О. Гури, основним завданням уповноваженого Ради було стримування розвитку релігійних об'єднань, створення перешкод для їхнього нормального функціонування та поступова їх ліквідація. Тобто в Радянському Союзі у формі РСРК з'явився потужний орган, який фактично і навіть юридично, керував діяльністю релігійних об'єднань [2, с.79].

У перші повоєнні роки віруючі, у тому числі й іудеї, перевантажили органи влади проханнями про відкриття культових споруд. Щоб якось впорядкувати цей процес, а на нашу думку, більш ускладнити його, було прийнято Постанову РНК СРСР від 19 листопада 1944 р. «Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культів». Формально визнаючи можливість повернення культових споруд, радянська влада зробила цю процедуру надто складною: до прийняття рішення були залучені обласні виконавчі комітети рад депутатів трудящих, уповноважені Ради у справах релігійних культів РНК СРСР, сама Рада у справах релігійних культів РНК СРСР, яка погоджувала відкриття і надсилала своє рішення Раді Народних Комісарів СРСР, і лише після повідомлення останнього, облвиконкоми передавали будівлю віруючим [2, с.79-80].

Правові засади діяльності молитовних будинків регулювали також Постанова РНК від 28 січня 1946 року «Про молитовні будинки релігійних громад» та Постанова Ради Міністрів СРСР від 17 лютого 1955 р. «Про зміни порядку відкриття молитовних будинків релігійних культів».

В середині 1950-х років серед віруючих активізувалася релігійна діяльність за межами культових споруд, паломництво та поклоніння віруючих святим місцям, що почало активно ширитися й серед іудеїв. З метою виправлення зазначених проблем у 1959 р. було прийнято постанову «Про припинення культової діяльності поза межами храмів» та постанову Президії ЦК КПРС «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих святих місць».

Одним із перших дослідників, який детально проаналізував радянське законодавство про релігійні культи, був відомий дисидент І.Шафаревич. Вже у 1973 р. у Доповіді Комітету прав людини «Законодавство про релігію в СРСР» він звернув увагу на те, що законодавство даного періоду не забезпечувало достатніх гарантій нормального розвитку релігійного життя, проголошеного в Конституції СРСР принципу свободи совісті; інструкції, які повинні були роз'яснювати застосування законів (мається на увазі Декрет 1918 р. та Постанову 1929 р.), містять нові положення, що не слідують з законів, а в деяких випадках їм протирічать. Крім того, на його думку, «є вагомі підстави остерігатися, що на практиці порушуються і інструкції, і закони про релігію» [1, с.116].

Детальний аналіз законодавства, підтверджують думку І.Шафаревича. Зокрема, у Постанові ВЦВК і РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929 р. не були прописані підстави відмови у реєстрації релігійних громад та процедура оскарження цього рішення, що робило органи, уповноваженні приймати дані рішення, єдиною інстанцією та породжувало зловживання. Також не були детально прописані підстави припинення їх реєстрації, а підстави розірвання договору оренди молитовного приміщення іноді були виключно формальними. Наприклад, такими підставами могли стати відсутність будь-яких предметів, що були передані релігійній громаді для виконання релігійних культів (порушення пункту статті 29 Постанови ВЦВК і РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929 р. – зберігати і берегти його (майно), як ввірене їм державне майно) чи будь-якого іншого пункту. Так, саме недостача майна (2 дерев'яних столів та лавки) та відсутність ремонту у приміщенні стали підставою закриття іудейського молитовного будинку в Мурованих

Курилівцях Могилів-Подільського округу 31 серпня 1929 р. [5, с.123]. А у 1940-60- х роках найчастіше формальною підставою закриття синагог та молитовних будинків було їх перетворення на «зборище торгашно-спекулятивного елементу» чи на «гнізда поширення сіонізму» (порушення пункту про користування наданим майном виключно для задоволення релігійних потреб).

Деталізували положення Постанови від 1929 р. ряд підзаконних нормативно-правових актів: Циркуляр Наркомату комунального господарства РРФСР «Про порядок передання комунальним органам і включення в муніципальний фонд ліквідованих молитовних будівель» (9 серпня 1931 р.), Інструкція Постійної комісії при Президії ВЦВК з питань культів «Про порядок введення в життя законодавства з культів» (30 січня 1931 р.), «Інструкція про застосування законодавства про релігійні культи» (16 березня 1961 р.), «Інструкція про облік релігійних об'єднань, молитовних будинків і будівель, а також про порядок реєстрації виконавчих органів релігійних об'єднань і служителів культу» (31 жовтня 1968 р.).

Слід зазначити, що релігійне законодавство РРФСР регулювало питання здійснення релігійних культів в Україні до 1976 р. Лише 19 листопада 1976 р. Указом Президії Верховної Ради Української РСР «Про затвердження Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР», з подальшими змінами та доповненнями від 9 вересня 1981 р. та 26 вересня 1990 р. було введено в дію українське Положення.

Припинення відвертої антирелігійної політики держави відбулося у часи перебудови. Вже у 1988 р. було скасовано одіозну інструкцію «Про застосування законодавства про релігійні культи» (1961 р.), а 26 вересня 1990 р. у «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР» були внесені ряд змін на відміну від попередньої редакції, яка в основному повторювала законодавство РРФСР. Зокрема, вперше було введено можливість оскарження в судовому порядку відмови у реєстрації релігійного об'єднання, розірвання договору про оренду будівлі у разі недотримання релігійною громадою договору про передачу в безоплатне користування молитовної споруди і культового майна (стаття 29) або охоронного зобов'язання (в тому випадку, коли молитовна споруда є пам'яткою історії та культури), у разі визнання технічною комісією молитовної споруди такою, що підлягає знесенню, а також у разі невиконання релігійною громадою пропозиції про проведення ремонту, передачі молитовних споруд, що знаходяться в користуванні релігійних об'єднань, для державних або громадських потреб, а також закриття їх в усіх інших випадках (зняття релігійного об'єднання з реєстрації тощо) [10].

1 жовтня 1990 року був прийнятий Закон СРСР «Про свободу совісті і релігійні організації». Цим законом були передбачені суттєві зміни у стосунках між державою і владою. Вперше було чітко визначено, що держава не фінансує не тільки діяльність релігійних організацій, а й діяльність по пропаганді атеїзму. За релігійними організаціями було визнано статус юридичної особи. Релігійні організації отримали право засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства, а також благодійні заклади (притулки, інтернати, лікарні та інші), які володіли правами юридичної особи. У релігійних громад з'явилося право набувати на праві власності нерухомість, захищати свої інтереси в судовому порядку, брати участь в суспільному житті і користуватися засобами масової інформації.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. на відміну від загальносоюзного законодавства по регулюванні релігійної діяльності, передбачав право громадян не лише мати, але й поширювати релігійні погляди; навчатися релігії у релігійних громадах, школах тощо, у тому числі й за кордоном; претендувати на альтернативну службу; встановлювати й підтримувати зв'язки з одновірцями інших країн; здійснювати паломницькі подорожі; одержувати й перевозити релігійну літературу.

Таким чином, протягом усього періоду правове регулювання релігійної діяльності іудейських громад, як і ряду інших релігійних громад в Україні, діяльність яких не була офіційно заборонена, йшло у двох напрямках: з одного боку законодавством декларувалося право на свободу віросповідання та право на сповідування іудейської релігії, з іншого – посилювалося адміністрування діяльності іудейських релігійних організацій, йшли цілеспрямовані процеси ліквідації іудейських громад, закриття синагог та молитовних будинків, тривали репресії проти служителів культу.

У даній статті автор проаналізував лише загальні питання правового регулювання діяльності іудейських релігійних громад, визначених законодавчими актами. На нашу думку, для більш детальної характеристики правового статусу іудеїв зазначеного періоду необхідно проаналізувати положення цілого ряду підзаконних нормативних актів, що регулювали окремі питання діяльності релігійних громад, у першу чергу – господарські та фінансові.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Шафаревич И.Р. Полное собрание сочинений [Текст]: в 6 т. Т. 1. / И. Шафаревич / Предисл. И.С. Шишкин / Отв. редактор О. А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2014. – 672 с.
2. Гура О. Обмеження діяльності юдейських громад на центральному Сході України у післявоєнний період [Текст] / О.Гура // Історична пам'ять. – 2015. – № 32. – С.78-85.
3. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин: монографія [Текст] / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський; відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – 210 с.
4. Pinkus Benjamin. The Jews of the Soviet Union: the history of a national minority. (Soviet and East European Studies) [Text] / B. Hinkus. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – 398 p.
5. Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920–1937 и 1945–1953 гг. [Текст] / Сост. В.Ю.Васильев и др.; Предисл., примеч. Л.И. Килимника; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни». – Винница: Глобус-пресс, 2005. – 384 с.
6. Кічко Т. Іудаїзм і сіонізм [Текст] / Т. Кічко. – К.: Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна», 1968. – 95 с.
7. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України [Текст] / Ю. Прилюк, Д. Яневський. – Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.23, спр.1640. – 210 арк.
9. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.3000. – 159 арк.
10. Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про затвердження Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР від 19 листопада 1976 р. № 1488-IX. – Режим доступу: http://www.jewukr.org/observer/jo09_28/p0206_r.html. – Назва з екрана.

Kononenko V.V. Legal regulation of the activities of the Jewish religious communities in Ukraine in the Soviet period (1919-1991)

The article analyzes the legal framework of the activities of Jewish religious communities in Ukraine in the Soviet period. The author analyses the situation of the Jews in the context of the religious policy of the Soviet government in the USSR and Ukrainian SSR. The author examines the basic provisions of normative acts regulating the activities of religious communities. The article analyzes the features of anti-religious policy of the authorities against Jewish communities and peculiarities of the legal status of the Jews in comparison with other religious denominations.

Keywords: USSR, USSR, Jews, Jewish community, Soviet authorities, religious politics, legal regulation, regulatory framework.

Кононенко В.В. Правовое регулирование деятельности иудейских религиозных общин в Украине в советский период (1919-1991 гг.)

В статье анализируется правовая база деятельности иудейских религиозных общин в Украине в течение советского периода. Автор анализирует положение иудеев в контексте религиозной политики советской власти в СССР и УССР. Детально исследуются основные положения нормативных актов, регулировавших деятельность религиозных общин. В статье проанализированы особенности антирелигиозной политики власти в отношении иудейских общин и особенности правового статуса иудеев в сравнении с другими религиозными конфессиями.

Ключевые слова: СССР, УССР, иудеи, иудейские общины, советская власть, религиозная политика, правовое регулирование, нормативная база.

УДК 784: 821.161. 2-1-029:9

В. М. Синиців

ІСТОРИЧНІ АРХЕТИПИ ПОЕЗІЇ ЛІНИ КОСТЕНКО В СУЧАСНОМУ МУЗИЧНОМУ ВІДОБРАЖЕННІ

Статтю присвячено дослідженню взаємозв'язку поезії Ліни Костенко з можливостями її музичного відображення в сучасній українській музиці на основі історичних архетипів художнього мислення. У аналітичному розділі головну увагу приділено творчій спрямованості на розкриття шляхів утворення музично-поетичної форми від різноманітних звичайних психологічних ознак людського побуту до одвічних проблем буття.

Ключові слова: історичні архетипи художнього мислення, жанрові запозичення в поезії та музиці, гімн, пастораль, елегія, епічність міфологема, афоризм, коломийка, балада, монодія, мінімалізм.

Визначення історичного походження етико-естетичного впливу поезії Ліни Костенко ґрунтується на сучасній дефініції відносно мистецтва як людської діяльності, що полягає у передачі певними зовнішніми ознаками глибинного аксіологічного виміру людського буття у просторі і часі.

Античне сприйняття людини як невід'ємної частини природи найшло своє відображення в пейзажній ліриці усіх часів та стилістичних напрямків. У доробку українських прозаїків згадаємо, наприклад, мальовничі описи природи І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, М. Стельмаха, О. Гончара. Подібно і в нашій поезії тема «людина і природа» знайшла своє втілення у поетичних рядках Т. Шевченка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського та ін. Не минула ця антична традиція і Ліни Костенко. У її творчості можна спостерігати найрізноманітніші прояви емоційних зв'язків між станом природи і психологічним станом душі.

Це може бути і відображення світлої пасторалі:

«Дощ полив, і день такий полив'яний.
Все блищить, і люди як нові.
Лиш дідок старесенький, кропив'яний,
блискавки визбирує в траві.
Струшується сад, як парасолька.
Мокрі ниви і порожній шлях…
Ген корів розсипана квасолька
доганяє хмари у полях». [1, с.58].

Іноді це тяжіння до класичних канонів давньогрецької культури досягає епічної величі елегійного гімну:

«Осінній день, осінній день, осінній!
О синій день, о синій день, о синій!
Осанна осені, о сум! Осанна.
Невже це осінь, осінь, о! – та сама.
Останні айстри горілиць зайшлися болем.
Ген, килим, витканий із птиць, летить над полем.
Багдадський злодій літо вкрав, багдадській злодій.
І плаче коник серед трав – нема мелодій» [1, с.62-63].

Не менш цікавим, на наш погляд, є звернення Ліни Костенко до античного міфу і філософії. Саме цьому напрямку її поезії і присвячено нашу статтю.

Мета дослідження – виявити специфіку відображення історичних архетипів поезії Ліни Костенко у сучасній музичній творчості на прикладі вокальних творів Михайла Синиціна: «Осіння коломийка» та «Падіння Ікара».

Михайло Синицін, вихованець Національної музичної академії ім. П.І.Чайковського по класу композиції професора Іщенка, професійну освіту завершив у консерваторії штату Каліфорнія (США). У його творчому доробку – фортепіанні цикли «Різдвяний зошит», «Каліфорнійський альбом», варіації на тему Рахманінова, інструментальні, симфонічні твори, музика для кіно. Він є автором музичного оформлення цілої низки мультиплікаційних фільмів спільного україно-американського проекту «З любов'ю до дітей».

Вокальні твори на слова Ліни Костенко створено у 2001 році. Перше публічне виконання та телевізійна прем'єра відбулися у 2002 р. Того ж року пройшла їх презентація на Міжнародному форумі ЮНЕСКО (м. Великий Новгород) у проекті «Діалог культур». У 2005 р. вокальний цикл «Падіння Ікара» зі схвалення Ліни Костенко було опубліковано у видавництві «Нова книга». Існує ряд відеозаписів презентації циклу на державному телебаченні (м. Хмельницький 2010 р.) та в рамках Міжнародного фестивалю «Сучасна музика у сучасному світі» (м. Житомир 2012 р.) у виконанні Лариси Рудої (сопрано).

Вокальний твір «Осіння коломийка», написано наслідуючи поетичні рядки:

«Марнували літечко, марнували.
А тепер осінні вже карнавали.
Душа задивиться в туман
і марить обрисами літа.
Чи, може, це приснилось нам
купання в річці Геракліта?»
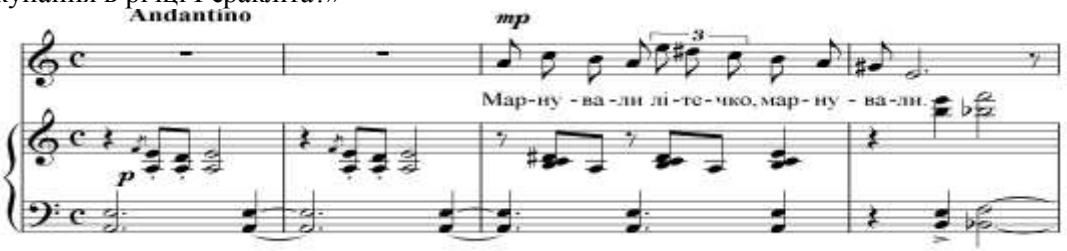
Це ліричні роздуми про сенс буття, строфи яких метрично поєднані. Свою назву в античній традиції вони отримали від акомпонуючого інструмента – ліри. Їх не виголошують, а наспівують у супровід танцю, зовсім як в українських народних коломийках. Тому твір і отримав таку назву [2, с.11].

Перші два такта вступу побудовані на архаїчному звучанні чистої квінти в басовому регістрі. Далі цей же інтервал обігрується на основі співставлення з квартою у верхньому голосі. Все це створює атмосферу відкритого простору, що є типовим для античної пасторалі. Тональність a-moll за шкалою виражальної змістовності Н.Юхновського відповідає настрою осінньої туманної прохолоди [3, с.55]. І в поетичному, і в музичному тексті багато змістовно-інтонаційних повторів: марнували, марить, приснилось, туман, купання. Сам мелодичний контур вокальної стрічки нагадує мінливий рух гірського потоку, що кожен раз той же самий, але що миті дивовижно змінюється. Так поступово утворюється музично-поетична складова філософського образу «річки Геракліта». Порівняймо, у цьому сенсі, наприклад, інтонаційне переосмислення тактів 3-4 у тактах 67-68.
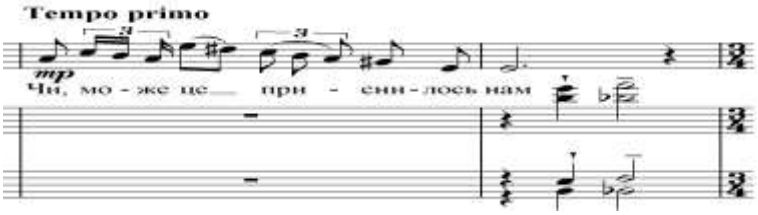
Використання пониженого другого ступеню ладу сприяє створенню урочисто-суворого епічного характеру співвідношення a-moll – B-dur, що свідчить про одвічну філософську проблему невловимості руху людського буття між минулим і майбутнім.

Подальший розвиток квінтової основи басового регістру у другій строфі: «А тепер осінні вже карнавали» досягає тональності A-dur (у Н.Юхновського вона історично відображає улесливий характер), яка співставляється з сумеречно-ілюзорною [3, с.57] фарбою паралельного мінору fis-moll. Поетичний текст і музика нібито свідчать про стан людської душі на порозі осіннього періоду її життя, що не в змозі подолати ілюзорне сприйняття світу.

Цікаво відзначити, що розповідь ведеться не від першої особи, а у дусі об'єктивного звернення античного хору. У драмі і трагедії того часу він базувався виключно на хореїчній основі трену (оплакування). У вокальній партії, наприклад, цей настрій відображено інтонацією сльози – мала секунда у слові «літечко» в 3-му такті.

У цілому музичну мову цього твору відрізняє стриманість у використанні засобів музичної виразності та велика кількість еволюційних повторів і переінтонувань мотивних структур, що можна вважати проявом впливу на стиль автора деяких рис мінімалізму.

Античний міф про Ікара, що злетів у повітряний простір, але не втримався і впав на землю, подано в поезії Ліни Костенко через опис відомої картини на цю тему голландського живописця епохи ренесансу Пітера Брейгеля Старшого. В музичній інтерпретації Михайла Синиціна для цього використано жанр балади, який має історичне походження від танцювальної пісні – розповіді. У романтичній традиції балада наближає мистецтво звуків до виражальних можливостей живопису. Саме такий підхід положено в основу вокальної балади на вірш Ліни Костенко «Падіння Ікара».

Балада
"Падіння Ікара"
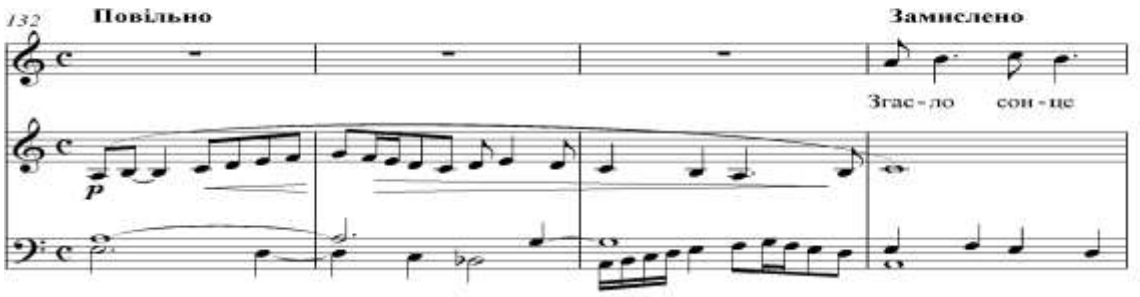
Невеличкий інструментальний вступ побудовано на цілотонових інтонаціях мелодії басового голосу. Повільний темп та виконавська ремарка «замислено» переносять нас у атмосферу епічної подорожі у просторі і часі. Це створює настрій загадкової урочистості для сприйняття поетичного тексту:

«Згасло сонце за вечірнім пругом.
Летіла хмарка як лебедій пух.
Гула бджола. Ратай ходив за плугом.
Підперся ген гирлигою пастух
Ішов кораблик, напинав вітрила,
тягнув з води рибалка окунця.
Птахи над морем розминали крила
і небокраю не було кінця.
Одна овечка забрела у шкоду.
Плескала хвиля берег по плечу.
Десь близько щось шубовснуло у воду.
Пастух оглянувсь. Ратай і не чув».

Крім цілотонових послідовностей мелодійного руху у супроводі велику роль відіграє співставлення діатоніки і хроматики, що цілком підпорядковано характеру античної монодії вокальної партії. Іноді супроводжуючі голоси або дублюють опорні тони основної мелодії, або паралельно слідують за її підйомами і спадами, або повторюють її, як це ми бачимо у тактах 151-159. Такий прийом відтворює атмосферу народного музикування. Цікаво, що відносно старовинних ладів І.Способін підкреслює: «Народна музика має властивість рівнозначності всіх ступенів ладу» (4, с.28). Так само і у даному випадку можна говорити про наявність у творі модального мислення. Така мелодизація гармонійного руху у руслі головуючої монодії дає безліч відтінків тональних барв без закріплення в жодній з них.

Наведемо декілька прикладів психологічного використання тональних барв за шкалою Юхновського. Початок зі словами «згасло сонце» припадає на експонування a-moll – тональності прохолодної вечірньої димки. Після слів «летіла хмарка» з'являється C-dur у вигляді септакорду, що символізує нейтральний прозоро-білий колір. На закінчення слів «як лебедій пух» виникає звучання чарівно-мрійливого A-dur. Романтично піднесений образ «кораблика» підкреслено тональною фарбою cis-moll. Елегійному настрою подорожі у слові «вітрила» відповідає gis-moll. Закінчується балада у колориті згасаючого дня H-dur, що має відтінок теплої вохри. Світ так і не помітив чудо, яке сталось з Ікаром.

Отже, античні мотиви, що подано у розглянутих творах Ліни Костенко у формі філософської сентенції Геракліта і поетичного переказу живописної інтерпретації Пітера Брейгеля міфу про Ікара, свідчать про наступне:

- Існує міфологічний архетип одвічного тяжіння людини до чуда;

Але перебування людини у історичному просторі і часі мінливе і швидкоплинне;

Життя її цілком занурене у клопоти повсякденного побуту;

Тому і виникає наступна міфологема: за побутовими проблемами людина не помічає реалій буття, як здійснення справжнього чуда.

Композиційні особливості музичного плану, що відображають поетичне бачення Ліни Костенко у творчості Михайла Синиціна мають таке походження:

Вплив тенденцій мінімалізму у використанні засобів музичної виразності.

Співставлення діатоніки і хроматики у інструментальному супроводі цілком підпорядковано характеру античної монодії вокальної партії і свідчить про певні прояви модального мислення.

Відчуття тональності розчиняється завдяки заміні терцового на квартове співвідношення звуків у акорді.

Тональні фарби, як правило, виникають миттєво на опорні моменти такту для емоційного забарвлення ключових слів.

Архаїка пасторалі відтворюється шляхом синтезу вокального і танцювального планів, а використання другого пониженого ступеню ладу сприяє епічності звукового образу («Осіння коломийка»).

У більш широкому розумінні композиційний синтез історичних запозичень поєднує поезію, живопис та музику (балада «Падіння Ікара»).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Костенко Л. Вибрані твори. Кіровоград / Л. Костенко. Вид.: «Степова елегія», 1999. – 319 с.
2. Синицін М. «Коломийка», «Падіння Ікара» з вокального циклу на вірші Ліни Костенко / М. Синицін. – Вінниця. Вид.: "Нова книга», 2005. – 20 с.
3. Юхновский Н. Научно-педагогическое наследие / Н. Юхновский. – Вінниця. Вид.: «Подільський водограй», 2015. – 300 с.
4. Способин И. Лекции по курсу гармонии. (Електронний ресурс). – режим доступу до інформації: http://www.kholopov.ru/arc/sposobin-harm.pdf.

Sinitsyn V.M. Historical archetypes of Lina Kostenko's poetry in the modern musical reflection.

The article investigates a semantic correlation of Lina Kostenko's poetry with the possibilities of its sound representation in modern Ukrainian music in terms of common historical archetypes of artistic thinking. In the analytical section of the article most of the focus is on the creative commitment to the revelation of the musical and poetic form creation, from typical psychological sketches of human life to eternal axiological fundamentals of life.

Keywords: historical archetypes of artistic thinking, a genre affinity in poetry and music, hymn, pastorale, elegy, epicism, mythologem, aphorism, kolomyyka ballad, monody, minimalism.

Синицын В.М. Исторические архетипы поэзии Лины Костенко в современном музыкальном отражении.

Статья посвящена исследованию смысловой взаимосвязи поэзии Лины Костенко с возможностями ее звукового отображения в современной украинской музыке на основе общих исторических архетипов художественного мышления. В аналитическом разделе статьи главное внимание уделено творческой направленности на раскрытие путей создания музыкально-поэтической формы от типичных психологических зарисовок человеческого быта к вечным аксиологическим основам бытия.

Ключевые слова: исторические архетипы художественного мышления, жанровая общность в поэзии и музыке, гимн, пастораль, елегия, эпичность, мифологема, афоризм, коломыйка, баллада, монодия, минимализм.

УДК 94(477)»1985/1991»:070

І. А. Храмцова

ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ В ДОБУ ПЕРЕБУДОВИ

На основі критичного аналізу історичних джерел та здобутків історіографії з'ясовано та проаналізовано основні умови та проблеми функціонування української публіцистики в часи перебудови в Україні.

Ключові слова: історіографія, українська публіцистика, перебудова, літературно-художні і громадсько-політичні часописи.

Постановка проблеми. За умов розбудови у сучасній Україні громадянського суспільства, значно активізується вивчення історичних аспектів функціонування української публіцистики. В цьому контексті особливий інтерес становить період перебудови, оскільки в цей час спостерігалося не лише піднесення публіцистичної справи, а й зростання громадянської активності, самодіяльної ініціативи, залучення населення до реальних процесів державотворення тощо.

Утвердження нових принципів журнальної публіцистики в період перебудови (1985-1991р.р.) відбувалося в складних умовах: протистояння консервативної і демократичної тенденцій розвитку суспільства, розгортання політичної боротьби і руху за державну незалежність України. Варто зазначити, що позбавляючись ідеологічного диктату, літературно-художні і громадсько-політичні часописи перебудовували свою редакційну політику. Трансформація журнальної публіцистики супроводжувалася цензурним тиском на редакції літературно-художніх газет і журналів з боку партійних органів. Незважаючи на тиск, було безсумнівне зростання ролі журналів в процесах національного відродження і боротьбі за незалежність України. Це, у свою чергу, спричинило різке зростання їх популярності як дієвого чинника впливу на формування громадської думки і зростання національної самосвідомості громадян.

Актуальності дослідженню додає відсутність окремого історіографічного вивчення публіцистичних матеріалів українських журналів часів перебудови з погляду на роль української журнальної публіцистики в процесі національного відродження.

Аналіз досліджень і публікацій. Попри важливість указаної теми в сучасній вітчизняній науці вона розглядалась лише фрагментарно й епізодично. Зокрема, лише останнім часом посилилася увага до вивчення та систематизації знань про цю важливу складову духовного життя українського суспільства, всебічного і об'єктивного її вивчення. Один з фундаторів української науки про публіцистику В. Й. Здоровега [1], який у своїх працях особливу увагу приділяв вивченню природи публіцистики, її ролі в суспільстві та особливостям публіцистичної творчості. Проблемам публіцистики в контексті методології і теорії журналістики присвячені праці Д. М. Прилюка [2]. Комплексному дослідженню пропагандистської діяльності преси, телебачення і радіомовлення посвячена монографія «Журналістика і пропаганда» М. І. Скуленка [3]. Привертають увагу публікації головного редактора журналу «Жовтень» («Дзвін») Р М. Федоріва [4], в яких він, з точки зору, практика аналізує стан журнальної публіцистики в період перебудови. У 1989 р., під загальною редакцією відомого вченого з вивчення засобів масової інформації А. З. Москаленка, з'являється перша узагальнююча комплексна праця з історії журналістики – «Історія партійно-радянської преси України» [5], яка охоплює і досліджуваний період. Проблемам журналістики і публіцистики в нових суспільно-політичних умовах присвячені також праці В. В. Лізанчука «Грані колективізму. Вплив преси, телебачення, радіо на формування соціально активної особистості» [6], В. І. Шкляра «Енергія думки і мистецтво слова» [7]. Незважаючи на певні успіхи в досліджуваній темі, дана проблематика є малодосліджена і має лише епізодичне і фрагментарне відображення у вітчизняній історіографії.

Мета статті полягає в тому, щоб за допомогою наукової літератури та джерельної бази проаналізувати умови та функціонування часописів в Україні в часи перебудови.

Виклад основного матеріалу. Слід зауважити, що трансформаційні процеси в українській журнальній публіцистиці доби перебудови відбувалися у складних суспільно-політичних умовах. Переломною віхою в історії України і усього Радянського Союзу став

квітень 1985 р., коли з приходом до влади М. С. Горбачова була здійснена спроба оновити соціалізм і реанімувати суспільно-політичну систему, що відмирала. Хоча спроби здійснити перехід від авторитарно-бюрократичного режиму до демократії не увінчалися успіхом, оскільки оновити соціалізм, нічого не змінивши у фундаментальних основах системи, не вдалося, та все ж відбувся прорив до відкритості і свободи слова. Перш за все зазначимо, що різко зріс суспільний інтерес до публіцистики, яка стимулювала розвиток самостійної думки та ідеологічного розкріпачення.

У лютому–березні 1986 р. відбувся XXVII з'їзд КПРС. Вперше, на відміну від попередніх з'їздів, на ньому було заслухано не звітну, а політичну доповідь. Було зроблено висновок, що державна й політична системи суспільства застаріли і не відповідали вимогам часу. Зокрема, було наголошено на проблемі «відірваності слова від справи». Визнавалося, що преса відстала від життя, а газети скотилися до «політичного базікання». Було втрачено відношення до людини як до найвищої цінності цивілізації, і навіть у постановці проблеми людину називали «людський фактор» [8, с. 112–113].

Друга половина 1980-х рр., тобто період так званої політики «перебудови», метою якої було утвердження демократизації, гласності, політичної реформи в Радянському Союзі, характеризувалася тим, що засоби масової інформації ставали ближчими до реального життя. З послабленням цензури почав формуватися новий інформаційний простір, в якому всі, хто виробляв і всі, хто споживав культурні цінності, мали рівні умови брати участь у їх вільному і аргументованому обговоренні.

Саме тоді інтелігенція вперше отримала можливість обговорювати в засобах масової інформації широке коло проблем, які раніше замовчувались або були заборонені. Була започаткована публічна дискусія та сформовані правила її ведення в умовах плюралізму політичних поглядів. Почало складатися коло найбільш авторитетних в журналістському середовищі експертів, публіцистів і літературних критиків.

Під час цього періоду в Україні найбільш оперативними і впливовими виданнями стають літературно-художні і громадсько-політичні журнали. Незвична різноманітність їх ідейно-естетичних позицій, в поєднанні з відміною цензури, зумовили головну тенденцію розвитку тодішньої журнальної публіцистики – плюралізм і максимальну полемічність усього суспільно-політичного дискурсу.

Слід звернути увагу, що українська журнальна періодика в період перебудови (1985–1991 рр.) була представлена низкою літературно-художніх журналів, більшість з яких мали досить тривалу в часі історію і були відомі широким колам громадськості – «Вітчизна», «Дніпро», «Дзвін» («Жовтень»), «Березіль» («Прапор»), «Київ». Вони водночас були і громадсько-політичними, оскільки поряд з белетристикою і літературною критикою, вміщували публіцистичні твори, матеріали з питань внутрішньої і міжнародної політики, економіки, історії, культури, соціології, інших галузей науки і сфер суспільного життя.

На початку перебудови розвиток демократичних процесів в Україні значно відставав від московських та прибалтійських, що дало підставу називати Українську РСР «заповідником застою». ЦК Компартії України, на чолі з В. Щербицьким, докладав всіх зусиль, щоб нові зміни не торкнулися України. Стосувалося це і такого першого демократичного явища як гласність.

Дійсно, певний час журнальна публіцистика радянської України лишалася за ідеологічною орієнтацією та за формою власності суто партійною. Характерною особливістю тоді була ідеологічна перенасиченість, стереотипність публікацій, штучність відбору фактів і переважно позитивна тональність матеріалів. Суть партійної лінії щодо засобів масової інформації сформульована в резолюції XXVII з'їзду Компартії України (1986) і полягала в тому, щоб «утверджувати в радянських людей високу політичну пильність, уміння з чітких класових позицій оцінювати суспільні явища, відстоювати духовні цінності соціалізму» [9, с. 89]. Впродовж 1985–1986 рр. на сторінках журналів «Вітчизна» і «Київ» під промовистими агітаційно-пропагандистськими рубриками «На барикадах ідей», «На чатах», «Ідеологічний фронт», засуджувалися «підступні посягання» західного імперіалізму, «буржуазного націоналізму» й пропагувалося марксистсько-ленінське вчення та інші комуністичні догмати радянського часу [10, с.6].

Публіцисти продовжували аналізувати факти та ситуації з позиції непримиренної класової ворожості між радянським суспільним устроєм і «світовим імперіалізмом». Зокрема,

викриваючи на сторінках журналу «Вітчизна» «підривну» діяльність «українських буржуазних націоналістів» проти соціалістичних країн, М. Соломатін засуджує «галасливі пропагандистські кампанії» на захист контрреволюційних заколотників в Угорщині, Чехословаччині, Польщі, які неодноразово вчиняла українська зарубіжна преса, сподіваючись на перенесення досвіду контрреволюції в Україну. Плюралістичний соціалізм він називає «новою абракадаброю буржуазної політології, позбавлену реального змісту і своїм отруйним вістрям спрямовану проти соціалізму живого» [11, с.165–171].

Згодом журналісти літературно-художніх і громадсько-політичних журналів, підтримуючи демократичні перетворення, які набирали обертів у суспільстві, все активніше стали відмовлятися від нав'язуваних стандартів та орієнтирів.

З часом в журнальній періодиці починають друкуватися статті істориків, економістів, літературознавців, філософів, громадські діячі. Їх гострі публіцистичні виступи дуже швидко опинилися в центрі уваги громадськості. За короткий час стали відомими широкій читацькій аудиторії імена літературознавця і громадського діяча І. Дзюби, письменника і політика Ю. Щербака, економіста і політика В. Черняка, істориків Я. Дашкевича і С. Білоконя, літературознавця М. Жулинського, письменника Б. Олійника, філософа М. Поповича та інших авторів літературно-художніх журналів.

Однак, редакційним колективам журналів доводилося працювати у непростих умовах, оскільки ініційована КПРС кампанія викривання недоліків все ще носила регламентований характер і мала свої обмеження. Закликаючи пресу розпочати критику тих чи інших вад суспільно-політичного та економічного життя країни, спонукаючи журналістів до критики окремих представників влади, правляча партія разом з тим не припускала можливості критики самих підвалин існуючої політичної системи. Чинилася протидія формуванню альтернативних політичних партій та рухів, поширенню опозиційних думок, не кажучи вже про потенційну загрозу монополії Компартії на владу [12, с. 14].

Прикладом цензурного тиску на редакції літературно-художніх газет і журналів, з боку партійних органів, може бути доповідна записка завідувачів відділів ЦК Компартії України – науки і учбових закладів (Ф. Рудич), пропаганди і агітації (Л. Кравчук), культури (Б. Іваненко) від 26 липня 1988 р., у зв'язку з публікацією в «Літературній Україні» статті науковця С. Білоконя «Михайло Грушевський». Автора піддано критиці за те, що у його статті «відсутня оцінка відверто націоналістичних поглядів М. С. Грушевського… його політична діяльність як голови Центральної ради, ідеолога буржуазно-націоналістичної еміграції, його боротьба проти встановлення на Україні влади Рад».

Виходячи із суто цензурних міркувань, пропонувалося «розглянути питання про доцільність публікації нарисів С. Білоконя про М. С. Грушевського у журналі «Київ» [13, с. 77–78].

Редакційним колективам журналів доводилося з великими труднощами долати цензурні перепони і торувати шлях до демократії і гласності. Так було у 1989 р., коли харківський журнал «Прапор» (з 1991 р. – «Березіль») зважився опублікувати на своїх сторінках поезію Василя Стуса з післясловом Івана Драча. Твори Стуса на той час перебували під забороною і жоден часопис оприлюднити їх не міг. Тому після не погодженого анонсу в «Літературній Україні» вихід квітневого номера «Прапора» було призупинено і цензура зажадала зняти матеріал з друку, однак, редакція не поступалася. Протистояння несподівано закінчилося на користь журналістського колективу, оскільки, посилаючись на анонс у «Літературній Україні» публікації поезії В. Стуса почала домагатися і газета «Молодь України», і під спільним тиском журналістів цензура змушена поступитися [14].

Обов'язкові тогочасні ідеологічні атрибути змушували редакторів журналів шукати всілякі можливості обійти цензурні перепони. Це засвідчують слова Р Федорова: «Я йшов на компроміси… Ну, наприклад, Ростислав Братунь завів рубрику «Пост імені Ярослава Галана». Я його в цьому підтримав. А що зробили? За тим Постом… ми могли публікувати у журналі справжню літературу» [15, с. 9–11]. У таких ситуаціях, характерних для радянського часу, побував чи не кожен редактор. І, як зазначає Р. М. Федорів «правдами і неправдами, ставлячи часом богові свічку й чортові кочергу, ми, редакція і редколегія, скеровували напрям журналу в бік популяризації історії, етнографії, фольклору, історії культури взагалі. Обличчя «Дзвона» таке, яке воно є сьогодні, вироблялося протягом довгих років у нелегкій боротьбі з апаратчиками, цензурою, донощиками і провокаторами» [16, с. 107–113].

Одним із ключових чинників впливу журнальної публіцистики на формування громадської думки є довіра до них людей, як до джерел інформації, з високим рівнем об'єктивності та глибиною пропонованого ними аналізу суспільно-політичних і культурних явищ та процесів. Вагомим критерієм такої довіри можна розглядати тиражність журналів. Зріст тиражу і широка читацька пошта є аргументованим підтвердженням не тільки авторитету і популярності літературно-художніх і громадсько-політичних журналів в українському суспільстві, а ролі часописів як важливого чинника національного відродження і розгортання руху за державну незалежність України.

Таким чином, умови функціонування української публіцистики у перебудовчий період характеризувалися складністю суспільно-політичної ситуації, яка мала тенденцію до ослаблення цензурного тиску, а згодом і втрати ідеологічної монополії Комуністичної партії. В цей історичний період змінилася економічна основа суспільства, характер соціально-культурного середовища, його духовно-психологічна атмосфера, втратили своє колишнє значення стереотипи старої ідеології, стала можливою реалізація громадянських прав і свобод.

У таких динамічних суспільно-політичних умовах українська журнальна періодика поступово виходила з-під впливу панівної ідеології і виходила на вістря демократичних перетворень. Літературно-художні і громадсько-політичні часописи робили вагомий внесок в осмислення широким загалом суспільних процесів, утвердження плюралізму думок, ламання стереотипів, переоцінку сучасності крізь призму історичного досвіду. Актуальні і співзвучні часові публіцистичні матеріали видань зумовили зростання їх тиражу і популярності серед широких верств громадськості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Здоровега В. Й. Мистецтво публіциста: Літературно-критичний нарис. – К.: Радянський письменник, 1966. – 174 с.
2. Прилюк Д. М. Теорія і практика журналістської творчості: Проблеми майстерності. – К.: Вища школа, 1983. – 280 с.
3. Скуленко М. И. Журналиситка и пропаганда. – К.: Вища школа, 1987. – 159 с.
4. Федорів Р. Смутне сонце на Україні, або ж на милицях до суверенітету. Не виголошена промова на II з'їзді народних депутатів СРСР // Дзвін. – 1990. – № 4. – С. 67–70.
5. Історія партійно-радянської преси України / За заг. ред. А. З. Москаленка. – К.: Вища школа, 1989. – 359 с.
6. Лизанчук В. В. Грани коллективизма. Воздействие печати, телевидения, радио на формирование социально активной личности /В. В. Лизанчук. – Львов: Вища школа,1989. – 152 с.
7. Шкляр В. І. Енергія думки і мистецтво слова. – К. : Вища школа, 1988. – 199 с.
8. XXVII съезд Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля – 6 марта 1986 г. Стенографический отчет. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1986. – 654 с.
9. Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Украины. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 140с.
10. Желіховська Н. С. Концептуально-тематичні особливості української публіцистики другої половини 80-х років XX століття (на матеріалах журналів «Київ» і «Вітчизна»): Автореф. дис… канд. наук із соціальних комунікацій. 27.00.04 / Н. С. Желіховська / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2008. – 14 с.
11. Соломатін М. Множинна ставка на контрреволюцію, або нова абракадабра // Вітчизна. – 1985. – №12. – С. 165–171.
12. Костильова С. О. Становлення і розвиток друкованих засобів масової інформації новітньої України (друга половина 80-х – 90-ті рр. XX ст.): Автореф. дис… докт. істор. наук. 07.00.01 / С. О. Костильова / Донецький національний університет. – Донецьк, 2004. – 36 с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. – Оп. 32. Спр. 2447. Арк. 77–78.
14. Характер часу і характер часопису. З виступу головного редактора «Березіль» Володимира Науменка на святкуванні 50-річчя часопису. [Електронний ресурс]. Режим доступу: // http: // www.berezil.kh.ua/details.php?news_id=69. – Назва з екрана.
15. Залізняк Б. Роман Федорів: «Я припустився великої помилки, що не зробив собі іміджу… / Б. Залізняк // Україна. – 1995. – № 5–6. – С. 9–11.
16. Федорів Р. На варті червоної калини // Дзвін. – 1990. – № 5. – С. 107–113.

…….

Khramtsova I. A. Problems of Ukrainian journalism in the period of Perestroika

The paper is based on the critical analysis of historical sources and historiography achievements, clarifies and analyzes the basic conditions and problems of Ukrainian journalism in the years of restructuring in Ukraine.

Key words: historiography, Ukrainian journalism, restructure, literary and art, social and political magazines.

Храмцова И. А. Проблемы функционирования Украинской публицистики в эпоху перестройки.

На основе критического анализа исторических источников и достижений историографии выяснено и проанализированы основные условия и проблемы функционирования украинской публицистики во времена перестройки в Украине.

Ключевые слова: историография, украинская публицистика, перестройка, литературно-художественные и общественно-политические журналы.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 373

О. А. Бакалець

МОНЕТНО-РЕЧОВІ СКАРБИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. ІЗ С. РУДКА ДУНАЄВЕЦЬКОГО Р-НУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Виявлення, детальний опис та аналіз скарбових монетних комплексів має неоціненне значення для вивчення економічного розвитку та торгівельних зв`язків певного регіону. Автор статті проаналізував два нових скарби західноєвропейських срібних монет XVI – першої половини XVII ст., виявлених у 2014 та 2015 р. поблизу с. Рудка Дунаєвецького району Хмельницької області. Охарактеризований якісний склад, основні грошові номінали, країни-емітенти монетно-речових комплексів, проілюстровано рідкісні монети, які трапляються у західноєвропейських скарбах на подільському грошовому ринку XVI – першої половини XVII ст.

Ключові слова: грошовий обіг, талер, левендальдер, патагон, флорин, орт, шостак, трояк, півторак, півгріш.

Джерела з історії грошового обігу Поділля відображають процеси, які відбувались в результаті зміни політичного, соціально-економічного устрою України внаслідок відвоювання Литовським князівством у Золотої Орди у 1362–1363 рр. Київщини, Чернігівщини, Новгород-Сіверщини та Поділля.

Західне Поділля із 1449 р. перебувало в складі Польського королівства, Східне Поділля – в межах Великого князівства Литовського. Після укладення між Польщею та Литвою у 1569 р. Люблінської унії утворилися Подільське та Брацлавське воєводства Речі Посполитої. В цей час Поділля вкрилося десятками укріплених міст-фортець. Найбільшими центрами ремесла і торгівлі стали Кам`янець, Смотрич, Сатанів, Червоногород, Вінниця, Брацлав, Бар, Хмільник, Меджибіж, Старокостянтинів, Ямпіль, Могилів, Бакота, Божеський. Створення православних (руських), католицьких (польських), вірменських (григоріанських), єврейських громад сприяли розвитку ремесла, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, поширенню в грошовому обігу польської, литовської та західноєвропейської золотої і срібної монети.

Період обігу різних видів срібних монет талерного типу на українських землях тривав із 30-х років XVI – до кінця 80-х років XVIII ст. Талери та його фракції кінця XVI – першої половині XVII ст., які зафіксовані в нашому дослідженні, карбувалися на монетних дворах Голландської республіки, різних міст і земель Священної Римської імперії, Іспанських Нідерландів, Австрії, Речі Посполитої. Ними сплачували контрибуцію, борги, купували землі, маєтки, наймали військо, викупляли з полону невільників, давали придане, здійснювали торговельні операції на міжнародному та регіональному рівнях [2].

Монетна система Західної та Східної Європи будувалася за дванадцятикратним принципом. Талер у XVI ст. дорівнював золотому дукату (на початку XVII ст. дукат вже дорівнював двом талерам) і ділився на 1/2, 1/3, 1/4, 1/6, 1/12, 1/24, 1/48, 1/60, 1/90, 1/180, 1/360 частину, що робило грошовий рахунок досить складним. Найважливішими фракціями срібного талера (вага 27–29 г) були: флорин (2/3 талера), півталер (1/2), орт (1/4), шостак (1/5), трояк (1/10), півторак (1/24), гріш (1/30), півгріш (1/60), шеляг (1/ 90), тернер (1/180), денар (1/540), обол (1/1080) [6, с.19].

Проблемі перебування в грошовому обігу Поділля західноєвропейських срібних монет XVI – XVII ст. значну увагу у своїх наукових працях приділили українські історики-нумізмати: В. Гудельман [8], Є. Сіцінський [10], М. Котляр [9], Р. Шуст [12], Н. Стрижакова [11], О. Бакалець [2; 3; 4; 5; 6], О. Бакалець, В. Шапринський [7].

У нумізматичній розвідці Н. Стрижакової «Таляри Західної Європи в українських скарбах» (2000) дана детальна характеристика 15 скарбових комплексів, що зберігаються в фондах НМІУ, і в яких містяться західноєвропейські талери XVI – XVIII ст. Усього у фондах зберігається більше 500 одиниць талерів, але лише 20 походять зі скарбів Поділля [11].

Виявлений монетно-речовий скарб із с. Рудка дає нам можливість ознайомитися з одним із найбільших, найрізноманітніших за асортиментом та якісним складом монетним комплексом. Восени 2014 р. в лісі, поблизу села Рудка Дунаєвецького району Хмельницької області, місцевий житель виявив у керамічному глечику скарб срібних європейських монет XVI –

першої половини XVII ст. Монетно-речовий комплекс нараховує 955 монет Польського королівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Данії, Голландської республіки, Іспанських Нідерландів, Священної Римської імперії. У скарбі присутні також срібні прикраси: ланцюжок із кілець, два жіночих персні, чоловічий перстень із печаткою (в середині якої зображена підкова та букви «К» і «В»), чотири кольти-підвіски (Див. дод. Б). Вага скарбу складала близько 2,5 кг. Знахідка могла належати багатому шляхтичу, так як містила високоякісні талери, флорини, гданські орти і дорогі прикраси.

За номіналами у скарбовому комплексі присутні 27 (2,82%) талерів, 10 (1,4%) флоринів, 16 (1,67%) ортів, 1 (0,10%) півталер, 1 марка і 900 (94,24%) срібних півгрошів 16 європейських правителів: Олександра Ягеллончика (1501–1506), Сигізмунда I Старого (1506–1548), Сигізмунда II Августа (1548–1576), Фердинанда I (1522–1564), Максиміліана (1568–1585), Фердинанда II (1619–1637), Рудольфа I (1576–1612), Сигізмунда III Вази (1587–1632), Фрідеріка (1608–1624), Іоана Георга (1624–1635), Леопольда Габсбурга (1619–1632), Антона Гюнтера (1587–1608), Христіана (1610–1624), Владислава IV (1632–1648), Філіпа IV (1621–1665), міст Гданська, Гамбурга, Ганновера, Мансвельда, Ольденбурга, Кампена (Див. дод. В).

Польське королівство у Рудківському скарбі 2014 р. представлене 10 (1,4%) півгрошами короля Олександра Ягеллончика (1501–1506), Сигізмунд I Старий (1506–1548) – 100 (10,4%) півгрошами. 780 (81,6%) півгрошів належать до часу правління Сигізмунда II Августа (1548–1576). Велике князівство Литовське у скарбі представлене 10 (1,4%) півгрошами Сигізмунда II Августа (1548–1576) із зображенням герба Польщі (Орла на реверсі) та Литви (Погоні на аверсі) монет. Вага півгроша становить близько 1,2 г, діаметр – 19 мм (Див. дод. А).

Монети короля Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза (1587 – 1632) представлені у скарбі рідкісним талером 1630 р. На аверсі коронного талера розміщено у центрі традиційний для Речі Посполитої герб із подвійних гербів Польщі – орла та погоні – герба Литви. В середині монети також розміщені лев і три корони – герби Курляндії та Лівонії, землі яких у той час перебували в складі Речі Посполитої. Кругова легенда сповіщає: «SAMLIV. NES. NO. SUE. GOT. VAD: Q : HRI. REX.». По боках від герба розміщена дата карбування талера – «1630». На реверсі монети зображено погрудний портрет Сигізмунда III вправо та напис: SIGIS: III: D: G: REX. POL: M : D LIT. RVS: PRV: MASO».

Польські орти (¼ талера) були вперше відкарбовані у 1608 р. в м. Гданську за правління Сигізмунда III і дорівнювали 10 грошам. Маса гданського орта становила 6,8 г (5.96 г чистого срібла), а в 1623 р. – 7, 06 г (4,85 г чистого срібла). Ринкова вартість більш якісних гданських ортів становила у 1629 р. 20 грошів, коронних, які карбувалися із 1618 р. у м. Бидгощі – 16 грошів [5, с.122].

У досліджуваному скарбі наявні 16 срібних ортів м. Гданська: 1609 р. – 1, 1612 р. – 1, 1615 р. – 2, 1616 р.– 3, 1617 р. – 2, 1618 р. – 3, 1619 р. – 1 (з перебитою датою), 1621 р. – 3. На аверсі гданських ортів – в центрі відкарбовано великий герб м. Гданська, в середині монети зображено корону і два хрести, а по боках – два леви, які тримають герб та кругова легенда: «MONETA. CIVIT: GEDANENSIT. 1617». На реверсі ортів зображено портрет короля Сигізмунда III Вази вправо та по колу легенда: «SIGIS III. D. G. REX. POL: M: D: L:R: PRVS:».

Король Владислав IV (1632–1648) у рудківському скарбі представлений талером 1632 року карбування у хорошому стані.

У 1564 р. в Священній Римській імперії розпочали карбування рейхсталера – імперського талера. Через деякий час він вийшов за межі Німеччини і став перебувати в грошовому обігу майже всієї Північної та Східної Європи.

Священна Римська імперія у скарбі 2014 р. представлена досить широко. Тут наявні два талери імператора Фердинанда I (1522–1564) б.д., Максиміліана (1568 – 1585) талер 1568 р. Рудольф I (1576–1612) представлений портретним талером 1595 р., Іоан Георг (1624–1635) – талерами 1624 р. і 1635 р. Імператор Христіан зображений на портретному талерові 1623 р. У скарбі наявні рейхсталери Священної Римської імперії 1620 – 1633 рр. Фердинанда II (1619–1637), зокрема, 1620 р. – 1, 1621 р. – 1, талер портретний 1624 р. – 2, із зображенням імператора в ріст 1625 р. – 2, із зображенням орла 1622 р. – 1, 1624 р. – 1, 1633 – 1.

У скарбі присутні два австрійські талери: Тіролю Фердинанда I (1522–1564) без дати і талер Тіролю Леопольда Габсбурга (1619–1632) 1620 р. Відмінний стан має досить рідкісний талер 1622 р. Мансвельда із зображенням вершника на коні, який вбиває змія. Брауншвейг у скарбі представлений талерами 1625 і 1638 рр., м. Гамбург – талерами 1621 р., 1630 р. і 1636 р.;

м. Ганновер – талером 1624 р. і 7 флоринами без дат. Ольденбург представлений гульденом Антона Гюнтера (1587–1608) без зазначення дати карбування.

На другому місті за кількістю талерів в скарбі стоять 8 левендальдерів різних міст і провінцій Голландської республіки 1614 – 1648 рр.: 1614 р. – 1, 1616 р. – 1, 1641 р. – 3, 1646 р. – 1, 1647 р. – 1, 1648 р. – 1; флорини м. Кампена 1597 р. – 1, 1644 – 1, 164?р.- 1 і півталер 1616 р. – 1.

Іспанські Нідерланди представлені в комплексі патагоном Брабанту 1634 р. Філіпа IV (1621–1665), а Данія – срібною маркою 1616 р. короля Християна IV (1588 – 1648).

Найстаріша монета скарбу – півгроші Олександра Ягеллончика (1498–1501), наймолодша – левендальдер 1648 р. Голландської республіки. Період накопичення скарбу становить близько 150 років. Монетно-речовий скарб належав місцевому шляхтичу та його сім`ї.

Весною 2015 р. поблизу села Рудка місцевий житель Громовий П. виявив скарб срібних європейських монет початку XVII ст. У скарбі присутні 630 монет Європи: 1 (0,15%) талер, 10 (1,58%) флоринів, 26 (4,12%) ортів, 45 (7,14%) шостаків, 45 (7,14%) трояків і 503 (79,84%) півтораки. Вага знахідки становить близько 2 кг срібних та білонних монет. У монетному комплексі наявні представлені держави емітенти – Річ Посполита, Священна Римська імперія, Голландська Республіка, Пруссія.

В монетному комплексі домінують півтораки Сигізмунда III Вази (1587– 1632) 1620–1627 рр. – 503, на другому місці трояки і шостаки цього ж короля – 90. У скарбі присутні 23 срібні орти коронні та м. Гданська 1614–1624 рр. Сигізмунда III Вази (1587–1632), 3 орти Пруссії часу правління Георга Вільгельма (1619–1640), 10 флоринів Священної Римської імперії та 1 левковий талер 1646 р. Голландської республіки. Стан збереження монет скарбу задовільний. Комплекс міг належати шинкареві, багатому селянину чи священику.

Таким чином, розглянувши і проаналізувавши кількісний та якісний склад скарбів монет із села Рудка Дунаєвецького району Хмельницької області, ми можемо зробити наступні висновки. По-перше, обидва рудківські скарби є досить великі за об`ємом та кількістю номіналів, тобто вони належали багатим жителям села. Наявність в першому із них дорогих жіночих та чоловічих прикрас, іменний перстень свідчать про те, що скарб належав християнській шляхетській родині середнього достатку.

По-друге, в скарбах присутні лише срібна велика і середня європейська монета та відсутні золоті дукати.

По-третє, у першому рудківському скарбі 2014 р. наявна велика кількість талерів та флоринів Священної Римської імперії, левендальдерів Голландської республіки, високоякісних польських ортів міста Гданська часу правління Сигізмунда III Вази, високопробних півгрошів Польського королівства доби Ягеллонів. Але тут відсутні традиційні для першої половини XVII ст. коронні орти, шостаки, трояки, півтораки, гроші, шеляги.

По-четверте, у першому скарбі присутні 27 талерів, 10 флоринів, 16 ортів, 1 півталер, 1 марка і 900 срібних півгрошів 16 європейських правителів: Олександра Ягеллончика (1501–1506), Сигізмунда I Старого (1506–1548), Сигізмунда II Августа (1548–1576), Фердинанда I (1522–1564), Максиміліана (1568–1585), Фердинанда II (1619–1637), Рудольфа I (1576–1612), Сигізмунда III Вази (1587–1632), Фрідеріка (1608–1624), Іоана Георга (1624–1635), Леопольда Габсбурга (1619–1632), Антона Гюнтера (1587–1608), Христіана (1610–1624), Владислава IV (1632–1648), Філіпа IV (1621–1665), міст Гданська, Гамбурга, Ганновера, Мансвельда, Ольденбурга, Кампена. Тобто скарб передає нам всю палітру основних представників, відображених на талерах, флоринах, ортах та півгрошах тодішньої Північної та Східної Європи, розкриває напрями зовнішньої торгівлі.

По-п`яте, в другому рудківському скарбі початку XVII ст. наявні традиційні для скарбів України і Поділля номінали європейських монет. Так, в комплексі присутні 630 монет Європи: 1 талер, 10 флоринів, 26 ортів, 45 шостаків, 45 – трояків і 503 півтораки.

По-шосте, перший скарб представлений 900 (94,24%) срібними півгрошами XVI ст. польських королів: Олександра Ягеллончика (1501–1506), Сигізмунда I Старого (1506–1548) та Сигізмунда II Августа (1548–1576), другий – 503 (79,84%) білонними півтораками 1620–1627 рр. короля Речі Посполитої Сигізмунда III Вази (1587–1632) початку XVII ст. Ці грошові номінали відповідно складають більшість серед інших номіналів у скарбах і Поділля, зокрема, в досліджуваний період.

Отже, досліджені скарби монет XVI –XVII ст., виявлені у 2014 та 2015 р. поблизу с. Рудка Дунаєвецького району Хмельницької області ще раз підтверджують попередні дослідження українських нумізматів і автора статті про домінування в грошовому обігу Поділля європейської срібної монети талерного типу [2; 4; 5; 6; 7; 9]. Вони є неоціненним внеском в сучасну українську нумізматику.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Авторський опис скарбу Пінкасевича О. – Дунаївці, 2015. – 2 с.
2. Бакалець О. А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першій чверті XVIII ст. /О.А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики: Зб. наук. праць: У 2-х част. – К.: НАНУ. Ін-т історії України, 2005. – Число 12. – Част. 2. – С.142-173.
3. Бакалець О. А. Гроші і грошовий обіг на Поділлі в XVII – XVIII ст. /О.А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Зб. наук. праць : У 2-х част. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2006. – Число 13. – Част. 1. – С. 97– 126.
4. Бакалець О. А. Нові скарби західноєвропейських монет XVII ст. із Західного Поділля /О.А. Бакалець //Історико–географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2011. – Число 12. – С. 201 – 209.
5. Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.) /О. А. Бакалець. – Київ: Стилос, 2012. – 333 с.
6. Бакалець О. А. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства (за письмовими та скарбовими джерелами) /О. А. Бакалець. – Львів: Магнолія, 2015. – 232 с.
7. Бакалець О. А., Шапринський В. О., Лесько О. Скарби західноєвропейських монет другої половини XVI – першої половини XVII ст. з с. Яромерки Городецького району Хмельницької області // Археологія і фортифікація України /Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції.–Кам`янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С.318– 322.
8. Гудельман В. К. Памятники старины Подолки / В. К. Гудельман // Отдел известий Подольской губернии. – Камянец-Подольский, 1895 и 1900 гг. – 204 с.
9. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1971. – 210 с.
10. Сіцінський Ю. Й. Археографічна карта Подільської губернії /Упорядник О. Л. Баженов. – Кам`янець-Подільський: ОНОМ, 2004. – 136 с.
11. Стрижакова Н. Таляри Західної Європи в українських скарбах / Н. Стрижакові // УНіБ. – 2000. – № 2. – С.299 – 343.
12. Шуст Р. М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні / Р. М. Шуст. – Навчальний посібник. – К.: Знання, 2007. – 375 с.

Bakalets A.A. Mint-material treasures of XVI – early* XVII centuries *found in village Rudka of Dunayevetski district of Khmelnitsky region.

Identification, detailed description and analysis of monetary systems are invaluable to the study of economic development and trade ties in the area. The author analyzes the two new treasures of Western European silver coins of XVI – early XVII century, found in 2014 and 2015 near the village of Rudka Dunayevetski district of Khmelnitsky region. The article describes the quality, basic monetary denominations, countries issuers of coin systems, illustrates rare coins that are found in Western European treasures in Podillsk money market of XVI – early XVII centuries.

Keywords: currency, Thaler, levendalder, patahon, florin, ort, Shostak, troyak, Pivtorak, pivhrish.

Бакалец А.А. Монетно-вещевые клады XVI – первой половины XVII в. из с. Рудка Дунаевецкого района Хмельницкой области.

Выявление, детальное описание и анализ кладов монетных комплексов имеет неоценимое значение для изучения экономического розвития и торговых связей опрелелённого региона. Автор статьи проанализировал два новых клада западноевропейских серебрянных монет XVI – першой половины XVII в.в., найденных в 2014 и 2015 годах вблизи с. Рудка Дунаевецкого района Хмельницкой области. Охарактеризован качественный состав, основные денежные номиналы, государства-эмитенты монетно-вещевых комплексов, охарактеризованы редкие монеты, которые присутствуют в западновропейских кладах на подольском денежном рынке XVI – первой половины XVII в.

Ключовые слова: денежное обращение, талер, левендальдер, патагон, флорин, орт, шостак, трояк, полторак, полугрош.

ДОДАТКИ

Додаток А.

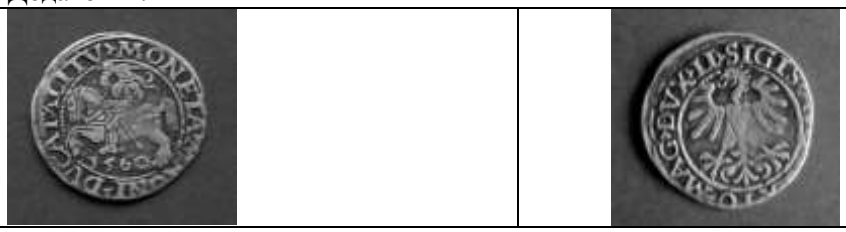

Польща, Сигізмунд II Август (1548-1576), півгріш 1560 р.

Додаток Б.

Срібні прикраси із скарбу с. Рудка Дунаєвецького р-ну Хмельницької області 2014 р.

Додаток В. Талери, марка і орт із рудківського скарбу 2014 р.

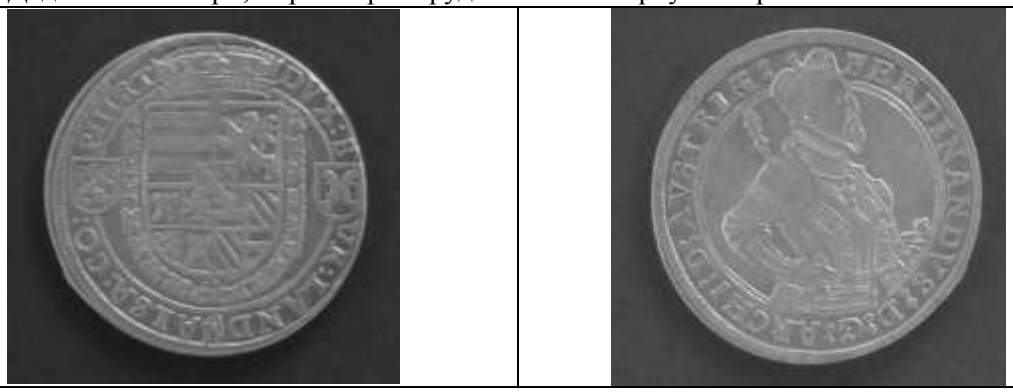

Священна Римська імперія, Саксонія, Фердинанд I (1522-1564), талер б.д.

Священна Римська імперія, Фрідерік (1608-1624), талер 1622 р.

Священна Римська імперія, Саксонія, Іоан Георг (1624–1635),), талер 1624 р.

Священна Римська імперія, Австрія, Фердинанд II (1619–1637), талер 1625 р

Річ Посполита, Сигізмунд III Ваза (1587– 1632), коронний талер 1630 р.

Голландська республіка, Кампен, левендальдер 1641 р.

Данія, Християн IV (1588 – 1648), марка 1616 р.

Річ Посполита, Сигізмунд III Ваза (1587– 1632), орт м. Гданська 1617 р.

УДК 94 (477.46) (=411.16) "18"

І. В. Мельник

МІСЦЕ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ЕКОНОМІЦІ УМАНСЬКОГО ПОВІТУ XIX СТ.

У статті досліджуються особливості економічної діяльності єврейського населення в селах та містечках Уманського повіту. У дослідженні зроблено спробу показати роль і вплив єврейського капіталу на економічне життя регіону. За приклад взято борошномельну та винокурну галузі промисловості, де єврейське представництво було значним. Також зосереджується увага на взаємовідносинах між євреями, українськими селянами та поміщиками. У статті показано вплив єврейського населення на економічний розвиток українського села, охарактеризовано оренду як одне з головних занять євреїв у сільській місцевості.

Ключові слова: євреї, Уманський повіт, Київська губернія, м. Тальне, винокуріння, борошномельна промисловість, млин.

Єврейське населення, що проживало на територіях, які відійшли до Російської імперії після поділів Польщі, продовжувало займатись тими видами економічної діяльності, які були йому властиві з часів Речі Посполитої. Історично склалось, що єврейське населення Польщі мало безпрецедентно широкі привілеї в порівнянні з єврейським населенням інших країн Європи, особливо в економічній сфері. Польські поміщики охоче користувались послугами євреїв-орендарів, відкупників податків і були без них, як без рук. Єврей був посередником між поміщиком і селянами. Це стало причиною того, що український селянин ототожнював єврея з паном, обоє були для нього уособленнями влади та визискувачами. Тим більше, що у щоденному житті селянин частіше мав справу з євреєм, ніж з поміщиком [2, с. 68].

Євреї в селах, будучи орендарями та управителями, контактували, безпосередньо, як з українськими селянами, так і з власниками маєтностей. Підтримуючи одночасно контакти з єврейськими купцями, євреї швидко розвинули систему ефективної господарської діяльності. Як управителі та орендарі вони видавали рекомендації, пов'язані з експлуатацією шляхетської землі і способами виробництва та реалізації продукції. Як шинкарі, продавали продукти, що вироблялись в маєтку, а не лише спиртне. Рознощики та крамарі задовольняли потреби селян в міських товарах, та купували в них сільськогосподарські продукти. Єврейські корчмарі та дрібні торговці часто здобували довіру селян, а потім вирішували за них найрізноманітніші справи, не лише торгові. Євреї-торговці продавали надлишки продукції з шляхетських маєтків у місті та постачали село міськими товарами, частіше всього виробництва євреїв-ремісників. Таким чином, у суспільстві діяла господарська система товарообігу між містом та селом, яку обслуговували, здебільшого, євреї [1, с. 42].

Наприкінці XVIII ст. євреї, які проживали в сільській місцевості, займались орендою, віддаючи частину доходу поміщикові. Так функціонувала дещо вужча, однак, так само взаємовигідна система економічних відносин «єврей-поміщик», хоч складно ставити в один ряд польського шляхтича та єврея, зважаючи на правову «нижчість» останнього. Поміщики завжди

з погордою ставились до своїх орендарів, при кожній нагоді демонстрували це та нагадували єврею його місце.

Практично всі села Уманщини перебували в оренді євреїв. Виняток становили села Липовенки, Деренюха та Гарлінка, що належали християнам [3, с. 151]. У 1791 р. християни орендували тільки два села: Журбинці та Когутівку [3, с. 211]. При цьому таке явище, як оренда сіл християнами, було характерним тільки для Брацлавського воєводства.

Ліквідація Речі Посполитої як держави не спричинила, однак, негайного ламання того економічного укладу, який склався на Правобережжі наприкінці XVIII ст. Польські магнати продовжували тримати величезні маєтки і так само використовували в цій справі євреїв, як зручний спосіб визискування селян. Тільки після польського повстання 1830 р., коли багато магнатських маєтків було конфісковано і на Правобережній Україні стали з'являтись російські землевласники, традиційний економічний лад почав ламатись.

Вигідною справою було утримування шинків. Їх кількість швидко зростала, і в другій половині XIX ст. питейних закладів в Уманському повіті нараховувалось 479. Причому в Умані та містечках повіту майже все виробництво та торгівля спиртними напоями зосереджувались у руках євреїв. Тільки в селах повіту на 156 питейних закладів, якими володіли християни, 125 було єврейськими (див. табл. 3).

Таблиця 1: ***Дані про кількість питейних закладів у Київській губернії виглядають так: [20, арк. 29]***

Назва повіту	Всього питейних закладів у повіті	В містах		В містечках		В селах		Всього	
		Єврейських	Християнських	Єврейських	Християнських	Єврейських	Християнських	Єврейських	Християнських
Київський	1238	44	638	114	-	374	63	537	701
Васильківський	545	59	1	139	1	314	31	512	33
Таращанський	304	33	-	67	3	76	129	177	132
Бердичівський	321	19	-	87	7	123	85	229	92
Радомишльський	288	13	2	30	-	217	26	260	28
Уманський	479	114	7	76	1	125	156	315	164
Канівський	459	27	2	74	3	283	70	384	75
Звенигородський	457	47	3	118	2	181	106	346	111
Черкаський	486	59	3	112	29	196	87	367	119
Чигиринський	309	23	1	53	6	25	201	101	208
Сквирський	340	50	1	56	10	58	165	164	176
Липовецький	260	4	-	109	3	118	26	231	29

Керуючий акцизними зборами Київської губернії писав до Київського генерал-губернатора: «Крім питейних закладів євреї утримують оптові склади, штофні лавки та інше, а загальна кількість питейних закладів, утримуваних євреями, насправді набагато більша, так як євреї, в обхід закону 14 травня 1874 р., укладають угоди щодо оренди закладів на ім'я християн. Такі фальсифікації переслідуються законом, але їх кількість не зменшується, оскільки ці порушення важко виявити» [10, арк. 29]. Тому можна припустити, що кількість єврейських питейних закладів Уманського повіту була насправді більшою, ніж та, яка зустрічається в офіційних документах та звітах.

Окрім поміщицьких помість, заводів та шинків, єврейське населення Уманського повіту тримало в оренді млини, що приносило орендаторам немалі доходи, адже борошномельна галузь у XIX ст. була однією з провідних галузей економіки. В більшості повітів Київської губернії було поширене вітряне млинарство, бурхливий розвиток якого припадає на другу половину XIX – першу третину XX ст. [15]. Не був виключенням Уманський повіт, більшість млинів тут також були вітряними. При аналізі статистичних даних про фабрики і заводи Уманського повіту за 1867 р. можна дійти висновку, що більшість підприємств – це вітряні млини. В середині XIX ст. переважна більшість з них належала селянам, частина – поміщикам, і

декілька – євреям. Наприклад, вітряним млином в с. Погоріла (1864 р. відкриття) володів міщанин Аврум Фішелів Поляк, в с. Вільшана Слобідка, де млин існував з 1837 р., – міщанин Схарій Ройтман [19, арк. 119-290].

Оренда млинів, очевидно, приносила власникам добрі доходи. Так, поміщик О. Любомирський звертався 1853 р. до київського губернатора з проханням дозволити євреям орендувати у селах Антонівка та Березівка млини. Справа в тому, що 26 лютого 1853 р. вийшов указ, за яким євреям заборонялось брати будь-що в оренду без формального контракту. В такому договорі обов'язково мало прописуватись, що євреї, з якими укладається контракт, не матимуть жодного впливу на продаж спиртних напоїв та на комерційні відносини селян. Роком раніше князь О. Любомирський продовжив договір оренди з уманським купцем І гільдії та банкіром Кельманом на млин в Антонівці, і купцем ІІІ гільдії Островським на млин в Березівці. Орендні договори були укладені на 10 та 4 роки, відповідно. О. Любомирський прохав залишити млини в оренді уманських євреїв, оскільки для нього це був єдиний спосіб розрахуватись з боргами та покращити своє матеріальне становище. Окрім того, князь запевняв губернатора, що євреї в його селах продажем спиртних напоїв не займаються, а тільки сприяють розвитку торгівлі та економічних відносин [16, арк. 1-2].

Орендою млинів здавна займались євреї містечка Дубова, Уманського повіту. Вперше євреї згадуються в Дубовій 1779 р., коли місцевий поміщик захотів тут побудувати містечко. У корчмі він поселив орендаря-єврея. З того часу кількість єврейського населення в Дубовій поступово збільшувалась, а на початку ХХ ст. складала 2500 осіб, тоді як християн там проживало 1050 осіб.

Містечко Дубова розміщувалось за 18 верст від Умані. Тракт, який вів до міста, проходив через селянські села. «Між селом та містечком тече вузька річка Ятрань, а на її берегах цвітуть селянські сади та городи, – писала Р. Фейгенберг у своїх спогадах про Дубову. – На високому березі зеленіє старий дубовський парк з його темними алеями, а на пагорбі, ніби охороняючи весь округ, гордо підіймається пройнятий старопоміщицьким затишком коржівський замок. Біля річки стоїть великий млин, який годував дубовських євреїв» [21, с. 12].

Більшість єврейського населення міста були мірошниками. З трьохсот єврейських сімейств, 170 торгували борошном, решта – займалась ремеслом та торгівлею. Кожен четвер навколишні селяни звозили на базар своє зерно, дубовські євреї його скуповували, мололи в місцевому млині та відвозили в Умань або відправляли в інші міста. В містечку торгівля хлібом була добре налагодженою. Млин приносив немалі доходи. А на початку ХХ ст., в роки війни та революцій, коли хліб піднявся в ціні та став надзвичайно цінним продуктом у державі, для дубовських євреїв відкрилась нова перспектива збагачення. Все, що було цінного в місті, потекло до селян через руки євреїв-посередників, в обмін на шматок хліба [21, с. 13].

У час, коли шлях до Умані став небезпечним через напади озброєних загонів революціонерів та розбійницьких ватаг, торгівля хлібом стала небезпечною справою, а ті вози із зерном, що євреї відправляли в місто, часто покривались іменем селянина в обмін на частину доходу.

На прикладі містечка Дубова добре видно, що наприкінці ХІХ ст. більшість євреїв Уманського повіту була зайнята у борошномельній галузі промисловості. З 28 млинів повіту (без міста) 18 або належали євреям, або орендувались ними. Найбільший з них, в с. Вороне, належав дворянину Марцелію Антоновичу Рогозинському, орендарем у 1884 р. був купець першої гільдії Мендель Хаїмович Ліберман. У цьому ж році млин приніс прибутку на суму 70,7 тис. руб. [18, арк. 95-96]. У селах Антонівка та Березівка, у згадуваного вже князя Антона Любомирського, в 1884 р. три млини орендував купець другої гільдії Ізраїль Маркман, а прибуток за один рік склав 62,5 тис. руб. [18, арк. 99-104].

Значні прибутки приносили млини у містечку Тальному. Власниця графиня Софія Шувалова віддала один з них в оренду купцям Ойзеру Бріфу та Абраму Позіну, які отримували щороку 32 тис. руб. доходу. Борошно продавалось у Київ та в сусідні губернії. Інший млин перебував у оренді тальнівського міщанина Аврума Дідікова Гренадера. Правда, прибутки з цього млина були більшими (близько 36 тис. руб. в рік), так як мука збувалась на місці та в навколишні села [18, арк. 105-106, 109-110].

Упродовж всього існування в імперії «єврейського питання», влада не залишала спроб перетворити єврейське населення на «корисне» шляхом його залучення до ведення сільського господарства. Найгучнішим заходом держави на цьому шляху було формування єврейських

землеробських колоній за Миколи І, утворення та діяльність яких регулювалась «Положенням про євреїв» 1835 р. Уряд переслідував кілька цілей. По-перше, це був один зі способів асимілювати євреїв, долучити їх до «корисних» занять. По-друге, величезні території Катеринославської та Херсонської губерній потребували робочих рук, тому уряд всіляко заохочував до колонізації земель, приєднаних до Російської імперії наприкінці XVIII ст.

Євреї-землероби, які утворювали колонії, звільнялись на 25 років від подушного податку та рекрутських повинностей, отримували грошову допомогу на будівництво житла та безкоштовний земельний наділ [4, с. 119]. Розмір земельної ділянки, яка надавалась єврейським колоністам, сягав 30 дес., правда, розширити своє господарство вони не могли, оскільки заборона купувати землю поширювалась також на південні губернії імперії [14, с. 15]. Однак допомога від держави не завжди надходила, тому кількість єврейських переселенців, які спочатку виявили бажання переїжджати на південь, у наступні роки значно зменшилась.

Спокусившись обіцянками уряду, Лейба Мошкович Векслер, Ель Йосипович Вайсман, які належали до Ставищанської єврейської общини, та Зейлик Шломович Гуральник (Оратівська єврейська община) вирішили спробувати себе в землеробстві. В 1855 р. Київська казенна палата виключила їх зі стану міщан. Однак вищеназвані євреї, не отримавши від уряду допомоги в організації свого побуту в Херсонській губернії, повернулись, і разом з уманськими міщанами Хаїмом Різником, Берком Шварцманом та Срулем Дядюком вирішили оселитись у с. Побойна Уманського повіту на землях поміщиці Піонтковської. В 1857 р. вони подали прохання про зарахування їх до селянського стану. З поміщицею було укладено два договори про оренду землі розміром 13 дес. на двір терміном на 25 років. Орендна плата становила 25 руб. з кожного сімейства, додатково євреї платили за користування пасовищем по 30 коп. за голову [11, арк. 2].

Невдовзі виявилось, що поміщиця своїх обов'язків не виконала, землі не відвела і подала прохання в Київське губернське правління про виселення з її земель означених сімей євреїв. Кілька разів її прохання відхилялись, однак, коли справа дійшла до сенату, виявилось, що в с. Побойну переселились сім'ї тільки Х. Різника, З. Гуральника та Б. Шварцмана, які не займались землеробством, оскільки їм не було виділено обіцяної землі. Тому сенат ухвалив постанову про виселення всіх євреїв із земель поміщиці та зарахування їх до стану міщан з виплатою всіх податків. Це яскраво ілюструє подвійну політику уряду: з одного боку, він заохочував єврейське населення до землеробства, а з іншого – всіляко перешкоджав цьому.

Отож, єврейське населення сіл та містечок Уманського повіту було зайняте, здебільшого, в винокурній та борошномельній галузях. У 1884 р. з 15 винокурних та пивоварних заводів 6 належало, управлялось або орендувалось євреями.

Найбільший винокурний завод повіту був ввідкритий 1880 р у с. Хижна. Власником був Фемістокл Кузьмич Попандупало, а управляв заводом Ісаак Йосипович Перельман. Працювало тут 30 робітників. Спирт відправлявся в Одесу, а звідти – за кордон. У 1884 р. прибутки заводу склали 488 тис. руб. [18, с. 59-60]. Великим за обсягами виробництва був винокурний завод О. Любомирського в містечку Іваньки, який приносив прибутків на суму 188 тис. руб. Спирт збувався в Умань та Звенигородський повіт. Завод орендував купець другої гільдії Хаїм Гершкович Дізік [18, с. 57-58]. У 1907 р. винокурний завод в Іваньках був лише один і належав він Лейбі Куценогому та Мойсею Шпільбергу [17, арк. 213-232]. У цьому ж році купець Яків Мойше Дізік, очевидно, син Х. Г. Дізіка, отримав дозвіл на відкриття власного пивоварного заводу в містечку Буках [9, арк. 13]. Лишається тільки здогадуватись, що сталось із заводом князя О. Любомирського.

На початку XX ст. промисловість містечок та сіл Уманського повіту поповнилась рядом нових підприємств. Активно розвивалось місто Тальне. Борошномельна галузь утримувала першість серед інших галузей промисловості. В 1904 р. Меєром Бланком там був відкритий млин [5, арк. 1-25], а 1909 р. Берко Карачунський відкрив ще один [6, арк. 12]. У 1913 р. брати Мойсей та Берко Шульци отримали дозвіл на відкриття в Тальному круподерні [8, арк. 1-13]. Йося Леговін у 1911 р. зробив спробу відкрити там і миловарний завод, однак, через незадовільні санітарні умови, він не отримав на це дозволу [7, арк. 3]. Його спробу, але знову невдало, повторила в 1915 р. Браня Аврамівна Тарашина [12, арк. 1-4].

Зате миловарний завод вдалось відкрити міщанам Мощці Голованівському та Якову Мойші Антонівському 1908 р. у містечку Буках Уманського повіту. Миловарна справа в той час, не вимагаючи значних затрат, могла приносити добрий прибуток. Наприклад, на двох

Уманських миловарних заводах, які належали в 1884 р. купцю другої гільдії Берку Ароновичу Гуровичу та Хаїму Губрієвичу Іцклеру, працювало по одному робітнику. Зате власники отримували прибутку на суму 2,2 тис. руб. перший та 4 тис. руб. – другий. Мило реалізовувалось, безпосередньо, в Умані [18, арк. 29-32].

У 1914 р. міщани містечка Дубова Лейба Ківов Фломін та Лейба Шломов Купа отримали дозвіл на відкриття тут парової олійні [13, арк. 7]. Це було одне з альтернативних занять для дубовських євреїв, оскільки борошномельна галузь мала дуже високу конкуренцію.

Отже, кількість єврейського населення, зайнятого у сфері виробництва та обслуговування, була значною. В селах та містечках Уманського повіту найкраще розвиненими були борошномельна та винокурна галузі промисловості, які практично повністю або знаходились в руках євреїв, або ними обслуговувались. Українське селянство було слабко представлене у вищезгаданих галузях промисловості, хоч кількісно саме воно репрезентувало населення краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Haumann H. Historia żydów w Europie Środkowej i Wschodniej / H. Haumann. – Warszawa, 2000. – 286 s.
2. Keff B. Antysemityzm: Niezamknięta historia / B. Keff. – Warszawa: Czarna owca, 2013. – 246 s.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – К., 1890. – Ч. 5. – Т. II. – Вип. 1. – 1287 с.
4. Бородій А. Правове забезпечення участі євреїв в аграрних відносинах на території Правобережжя у XIX – на початку XX ст. / А. Бородій // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С.118-123.
5. Дело о разрешении Мееру Бланку устройства мельницы в м. Тальном Уманского уезда. – Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 1, о. 241, 68 арк.
6. Дело о разрешении мещанину Берку Шлемову Карачунскому устройства мельницы с газо-генераторным двигателем в м. Тальном Уманского уезда. – ДАКО, ф. 1, о. 245, 360 арк.
7. Дело о разрешении мещанину Иоси Зейликову Леговину устройства миловаренного завода в м. Тальном Уманского уезда. – ДАКО, ф. 1, о. 247, 318 арк.
8. Дело о разрешении Мойсею и Берку Шульцам устройства паровой круподерки в м. Тальном Уманского уезда. – ДАКО, ф. 1, о. 250, 100 арк.
9. Дело о разрешении Якову Мойше Дизику устройства пивоваренного завода в м. Буках, Уманского уезда. – ДАКО, ф. 1, о. 243, 248 арк.
10. Дело о распоряжениях по случаю возникших столкновений между христианами и евреями. – ЦДІАК, ф. 442, о. 534, 87 арк.
11. Дело по жалобе помещицы Пионтковской на Киевское губернское управление о привлечении ее к судебной ответственности за уклонение от заключения контракта с евреями, причисленными в земледельческое сословие на ее земли. – Центральний державний історичний архів України в м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 442, о. 52, 149 арк.
12. Дело по прошении Брани Аврамовой Тарашиной о разрешении устроить миловаренный завод в м. Тальном Уманского уезда. – ДАКО, ф. 1, о. 251, 151 арк.
13. Дело по прошению мещан Лейби Кивова Фломина и Лейвия Шломова Купа о разрешении устроить паровой маслобойный завод в м. Дубовой Уманского уезда. – ДАКО, ф. 1, о. 255, 22 арк.
14. Евреи в сельском хозяйстве // Очерки по вопросам экономической деятельности евреев в России. – СПб., 1913. – Вып. 1. – С. 13-35.
15. Лавріненко Н. Пам'ятки вітряного млинарства на теренах Черкаської області: історія та сучасність [Електронний ресурс] / Н. Лавріненко. – Режим доступу: http://mue.etnolog.org.ua/zmist/2010/261.pdf.
16. Прошение помещика Уманского уезда Любомирского А. о разрешении купцам еврейской национальности Кельману и Островскому арендовать его мельницы. – ЦДІАК, ф. 442, о. 1, 1084 арк.
17. Список фабрик и заводов Киевской губернии. – ЦДІАК, ф. 574, о. 1, 1020 арк.
18. Статистические данные к отчету о фабриках и заводах Уманского, Черкаского уездов. – ДАКО, ф. 804, о. 1, 1671 арк.
19. Статистические данные о фабриках и заводах Уманского уезда 1867 г. – ДАКО, ф. 804, о. 1, 221 арк.
20. Таблиця складена за даними «Сведений о питейних заведениях в Киевской губернии». – ЦДІАК. – ф. 442, о. 534, 87 арк.
21. Фейгенберг Р. Летопись мертвого города / Пер. с еврейского С. М. Гинзбурга / Р. Фейгенберг. – Ленинград, 1928. – 183 с.

Melnyk I. V. Place of Jewish population in Uman region economy in the XIXth century

The article investigates peculiarities of Jewish economic activity in the villages and towns of Uman district in the XIXth century. The article attempts to show the role and influence of Jewish capital in the regional economic life. The author takes the example of milling and distilling industries, where Jewish representation was significant. The article also focuses on relations between Jews, Ukrainian peasants, Polish and Russian landlords. In the research author shows influence of Jewish population on economic development of Ukrainian agriculture, describes rent as the main Jewish trade.

Key words: Jews, Uman region, Kyiv province, Talne, milling industry, distilling industry, a mill.

Мельник И. В. Место еврейского населения в экономике Уманского уезда XIX в.

В статье исследуются особенности экономической деятельности еврейского населения в селах и местечках Уманского уезда. В исследовании сделана попытка показать роль и влияние еврейского капитала на экономическую жизнь региона на примере мукомельной и винокурной отраслей промышленности, где еврейское представительство было значительным. Также концентрируется внимание на взаимоотношениях между евреями, украинскими крестьянами и помещиками.

Ключевые слова: евреи, Уманский уезд, Киевская губерния, г. Тальное, винокурение, мукомельная промышленность, мельница.

УДК 94 (477. 43/44). «1945 – 1950»

С. Д. Гальчак

РЕПАТРІАНТИ ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ ПОДІЛЛЯ

У статті йдеться про працевикористання колишніх подільських «остарбайтерів», які після повернення на Батьківщину розглядались радянською державою як важливе джерело трудових ресурсів.

Ключові слова: «остарбайтери», репатріанти, трудові ресурси, працевлаштування, відбудова народного господарства.

В Україні поглиблюється науковий інтерес вітчизняних дослідників до долі «остарбайтерів», обійденої увагою радянською історіографією. Цьому сприяє відмова науковців від стереотипів та ідеологічних кліше минулого, кон'юнктурних висновків, бажання по-новому, неупереджено і об'єктивно, на перспективних методологічних засадах, поглянути на події Другої світової війни, а також можливість доступу до масиву раніше засекречених архівних джерел. У результаті з'явилися дисертаційні дослідження та статті, котрі в тій чи іншій мірі висвітлюють дану проблематику.

Так, відомий український історик О. Є. Лисенко сфокусував свою увагу на визначенні місця «східних робітників» у соціальній піраміді радянського та пострадянського суспільств. У дослідженні «Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії» [1] він наголошує, що «остарбайтери» становлять окрему соціальну групу за своїм походженням, обставинами формування, умовами і тривалістю існування, характером життєдіяльності, ієрархією і субординацією, способами виживання, сприйняттям тогочасних подій та іншими критеріями. Це дало йому підстави виокремити колишніх «східних робітників» у самостійний тимчасовий соціум.

Поряд з вивченням життя та рабської праці невільників у нацистському рейху посилився науковий інтерес до висвітлення проблем повернення примусових робітників із Сходу на батьківщину. Цьому, зокрема, присвячені статті О. В. Янковської «До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни» [2], В. Холодницького «Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни» [3], Т. В. Пастушенко «Репатріація українських «остарбайтерів» на Батьківщину: 1944 – 1947 рр.» [4], С. Д. Гальчака «Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб» [5], «Антигітлерівська коаліція і питання репатріації «східних

робітників» [6], «Фільтрація як обов'язковий елемент репатріації «східних робітників» [7], «Ідеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів»-подолян в умовах «холодної війни» [8], О.В. Буцько «Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944 – 1946» [9], «Репатріація українських громадян (1944 – 1946 рр.)» [10], «С возвращеньицем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину» [11], грунтовнене дослідження М.П. Куницького «Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор)» [12].

З'явилися праці, в яких йдеться про життя колишніх невільників рейху у радянському суспільстві, ставлення до них з боку держави [13]. Однак таких робіт ще досить мало. Тому мета даної статті – у певній мірі розширити коло дослідницького інтересу, а саме на прикладі подільських «остарбайтерів», котрі повернулися додому, коротко проаналізувати використання їх робочих рук уже радянською Вітчизною.

Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні більш грунтовних праць про долю соціальних груп – жертв війни, з історії України післявоєнного періоду.

Пограбоване окупантами і знекровлене війною Поділля, щоб відродитись, потребувало матеріальних і трудових затрат. Підняти його з руїн, насамперед, могла лише самовіддана праця кожного, хто по війні залишився живий, хто до кінця не втратив фізичних і духовних сил, хто міг тримати в руках кельму, молоток, сокиру, сапу, лопату, чепіги плуга...

У краї на такі руки відчувався гострий дефіцит, оскільки кількість працюючих за роки війни у ньому істотно зменшилася. Серед загиблих на фронті, від рук нацистів, переважало хліборобське чоловіче населення, ремісники. Десятки тисяч працездатних подолян полягли смертю хоробрих на полях битв Другої світової. Численні ж каліки, які повернулися з фронту, позитивно вплинути на ситуацію не могли.

В аграрному Поділлі, як і в інших регіонах України, становище ускладнювалося ще й відсутністю найголовнішого засобу виробництва та обробітку землі – сільськогосподарської техніки, котра суттєво полегшувала працю селян і без якої не мислилось подальше зростання її продуктивності.

Гостро не вистачало також робочої худоби. Так, перед весняною посівною кампанією 1946 р. зооветеринарна служба Вінниччини констатувала, що «...переважна частина колгоспного кінського поголів'я не придатна для роботи, а 39196 тварин взагалі не піднімаються. В Томашпільському районі, наприклад, річне навантаження на одну тяглову одиницю (у тому числі на трактор) складало 21 га, або в 3,5 раза більше передвоєнного часу. От чому в 1946 році в районі залишилися необробленими 8756 га родючого чорнозему, а план посіву озимих виконано на 91,5%. Таке ж явище спостерігалося на Поділлі повсюдно...» [14, с. 151].

Основний тягар у землеробстві лягав на плечі змучених війною жінок, а також на домашніх корів, що ледь переставляли ноги: коровами орали, а боронували самі, із останніх сил волочачи борони... Питома вага жіночої праці в аграрному секторі економіки республіки складала тоді 80%. Життя заставило широко використовувати також дитячу працю. У колгоспах України в 1947 році працювало 792,8 тис. підлітків віком від 12 до 16 років [15, с. 33, 34].

У той же час трудових ресурсів вкрай гостро потребували зруйнована промисловість, шахти Донбасу, енергетична галузь, соціальна сфера, а нового поповнення – багатомільйонна армія, що тепер дислокувалася не лише на території СРСР. Незважаючи на вкрай гостру потребу робочої сили на місцях, із Вінниччини в липні 1944 р. в організованому порядку на відбудову шахт Донбасу було відправлено 2 565 чоловік [16, с. 253]… Як справедливо відзначав відомий український історик В. І. Клоков, «основний тягар на відбудові народного господарства ліг на плечі самого населення України» [17, с. 14.].

Тому більш, ніж доречним виявилося повернення на батьківщину репатріантів. На всіх рівнях державної і місцевої влади вони розглядалися як важливе джерело трудових ресурсів. Повсюдно одним із найактуальніших питань стало їх працевлаштування, а конкретніше – залучення до суспільно-корисної праці.

Щоправда, на Вінниччині на перших порах недооцінили важливості даної справи. Ось чому із Києва не забарилось застереження. В листі під грифом «таємно» від 8 травня 1945 р., направленому завідуючим відділом у справах репатріації при РНК УРСР Зозуленком керівникам Вінницької області голові облвиконкому Годову та секретарю обкому КП(б)У

Міщенку, зверталась їхня увага на те, що «...в надісланій в РНК УРСР формі № 4 [формі звітності] на 1 квітня 1945 р. вказано, що в працездатному віці прибуло [в область] чоловіків і жінок 682, причому у відомостях вказано, що з числа тих, хто повернувся, 38 чоловік направлено в промисловість, а 133 чол. – у сільське господарство. Чим займається решта 511 чол. у відомостях не відображено... [18, арк. 1-3]

Відділ репатріації при РНК УРСР, – наголошувалося далі в листі, – просить Вас вжити термінових заходів по ліквідації вказаних недоліків і вважає за необхідне періодично перевіряти роботу міських і районних радянських і партійних організацій, обласних організацій та приймально-розподільчих пунктів з питань прийому та влаштування радянських громадян, які повертаються на батьківщину з німецького рабства, заслуховувати доповіді керівників на об'єднаних засіданнях виконкому облради та обкому КП(б)У» [18, арк.5].

Рекомендовані заходи були вжиті, невдовзі становище із працевлаштуванням тих, хто повернувся з нацистської каторги, помітно поліпшилося. Так, станом на 1 грудня 1945 року трудовлаштовано 85,8% від усіх працездатних репатріантів, хоч тепер доводилося мати справу не із сотнями, а тисячами людей.

Конкретно у цифрах це відображалось так: всього повернулись у Вінницьку область на 01.12.1945 р. репатріантів – 30571 чол. Із них дітей – 1136. Кількість тих, хто міг трудитися – 29435 чол. Із цієї кількості трудовлаштовано – 25269 чол., або ж 85,8 відсотка. З них направлено в промисловість – 1122 чол. (7,65%), у сільське господарство – 23347 чол. (92,35%). Не займались суспільно-корисною працею 4166 чол. [19, арк.56].

Остаточно питання трудовлаштування було вирішено влітку 1946 року. Тоді станом на 1 серпня на Вінниччину повернулось 48511 репатріантів. Із них у працездатному віці – 46609 чол. (оскільки серед прибулих виявилось 668 дітей та 1234 особи віком понад 55 років). Серед тих, хто міг продуктивно працювати, жінок нараховувалось 33154 (71,2%), чоловіків – 13455 (28,8%). 3080 працездатних репатріантів (6,65%) отримали направлення на промислові підприємства, 43525 чол. (93,35%) – у сільськогосподарське виробництво. Кількісно доля чоловіків-репатріантів на цей час у промисловості складала 1310 чол., жінок – 1770, у сільському господарстві відповідно 12144 та 31361 чол. Загалом народне господарство поповнилось 46585 працівниками. Залишились нетрудовлаштованими лише 24 репатріанти. Тобто, суспільно-корисною працею було охоплено майже 100 відсотків працездатних громадян, котрі повернулись із німецького рабства [20, арк.87].

Досить високими показниками характеризувалась робота місцевих органів влади по працевлаштуванню репатріантів на тодішній Кам'янець-Подільщині (нині – Хмельниччні).

Станом на 1 січня 1946 р. в область повернулися 67 112 чол., в тому числі 1 632 дітей. Із 65 480 чол. працездатних в промисловість було направлено 4 722 чол., у сільське господарство – 58 965 чол. Загалом – 63 687 чол., або ж 97,2%. Залишались непрацевлаштованими 1 793 чол. [21, арк. 3].

Рівно через місяць становище поліпшилось ще більше. На 1 лютого 1946 р. у Кам'янець-Подільську область повернулось 72 550 чол., в т. ч. чоловіків – 21 651, жінок – 48 210, дітей – 1751, осіб віком за 55 років – 938. Загальна кількість працездатних складала 69 861 чол. Із них трудовлаштовано в промисловому виробництві 5 504 чол., у сільському господарстві – 63 440 чол. Разом – 68 944 чол. (98,6%). Без роботи залишались 917 репатріантів [21, арк. 6].

Станом на 1 січня 1947 р. в області було лише 540 безробітних із числа тих, хто повернувся з нацистської каторги. Всього ж повернулося на цей час на Кам'янець-Подільщину 89938 чол. [21, арк. 3].

Серед робітників-репатріантів та репатріантів, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, переважала молодь, яка могла б після повернення з Німеччини вчитися у вузах чи технікумах. Але число студентів і учнів з числа репатріантів у перші післявоєнні роки і на Вінниччині, і на Кам'янець-Подільщині було незначним. Так, на початок 1947 р. у Кам'янець-Подільській області навчалося лише 1853 репатріанти. З них у вузах та на професійних курсах – 703 чол. [21, арк. 3]. Решту, охоплених навчанням, складали школярі.

Характерно, що навіть прибулі з Німеччини діти-сироти, старші 14-и років, відразу ж направлялись у розпорядження Управління трудових резервів, де через мережу фабрично-заводського навчання (ФЗН) теж залучались до праці.

Наголос, як бачимо, було зроблено на виробництво, на якнайшвидше отримання матеріальних благ. Підвищення ж кваліфікації, освітньо-професійного рівня працюючих відкладалось на пізніше.

Але найголовніше, ніхто не залишився без роботи. З волі держави усі, хто міг трудитися, були залучені до суспільно-корисної праці, виробництва визначеного п'ятирічним планом валового обсягу продукції.

Отже, репатріанти у повоєнній економіці Поділля, насамперед, розглядалися як важливе джерело трудових ресурсів, їх якнайширше і якнайшвидше працевлаштування було найголовнішим питанням діяльності місцевих партійно-радянських органів. Це була політика держави. Активним залученням до суспільно-корисної праці всієї наявної робочої сили вона сподівалася у максимально короткі строки отримати якомога більший валовий продукт. При цьому навіть не зважалось на наявні перекоси: залучення до праці фізично незміцнілих, виснажених нацистською каторгою людей, недостатня увага до підготовки високопрофесійних кадрів, використання дитячої і (особливо широко) жіночої праці та ін. У відбудову народного господарства Поділля найбільший внесок зробили жінки. Насамперед, жінки-репатріантки.

У плані подальшого дослідження теми цікавим бачиться розкриття аспектів адаптації колишніх «східних робітників» у радянському суспільстві, їхня соціальна реабілітація, повернення із небуття в умовах незалежності Української держави.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Лисенко О. Є. Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії [Текст] / О. Є. Лисенко // «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій. Ред. кол.: О. С. Артемов, С.В. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін. Упорядн.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К., 2006. – С. 7 – 14.
2. Янковська О. В. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни [Текст] / О.В. Янковська // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 206 – 212.
3. Холодницький В. Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни [Текст] / В. Холодницький // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17 – 18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Українське Історичне Товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет. Редактори: Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2007. – Т. 4. – С. 414 – 425.
4. Пастушенко Т. В. Репатріація українських «остарбайтерів» на Батьківщину: 1944 – 1947 рр. [Текст] / Т. В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 123 – 136.
5. Гальчак С. Д. Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб [Текст] / С. Д. Гальчак // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський національний університет внутрішніх справ. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – С. 188 – 200.
6. Гальчак С. Д. Антигітлерівська коаліція і питання репатріації «східних робітників» [Текст] / С.Д. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових праць. – Вип. 29. – К., 2005. – С. 157 – 166.
7. Гальчак С. Д. Фільтрація як обов'язковий елемент репатріації «східних робітників» [Текст] / С.Д. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових статей. – Вип. 25. – К., 2004. – С. 412 – 420.
8. Гальчак С. Д. Ідеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів»-подолян в умовах «холодної війни» [Текст] / С. Д. Гальчак // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 221 – 237.
9. Буцько О. В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944 – 1946 [Текст] / О. В. Буцько // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 206 – 212.
10. Буцько О. В. Репатріація українських громадян (1944 – 1946) [Текст] / О. В. Буцько // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 143 – 158.
11. Буцько О. В. «С возвращеньицем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину [Текст] / О. В. Буцько // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 148 – 162.

12. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) [Текст] М. П. Куницький // Автореферат дис. канд. істор. наук: 07.00.02/ Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2008. – 20 с.
13. Мічуда В. В. Побут і дозвілля сільського населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.) [Текст] / В. В. Мічуда // Автореферат дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Державний вищий нвчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.; Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007 рр.) [Текст] / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – 768 с.; іл. 16 с.
14. Шульга І. Голод на Поділлі [Текст] / І. Шульга. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. – 224 с.
15. Гальчак С. «Білі плями» скорботи (причини голодомору 1932 – 1933 та голоду 1946-1947 років на Поділлі) [Текст] / С. Гальчак. – Вінниця: Логос. – 1999. – 51 с.
16. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.): Збірник документів і матеріалів [Текст] / Редколегія: А.Ф. Олійник, М.Л. Бабій, С.С. Байда та ін.; упорядники М.Л. Бабій, А. І. Бабенко, С. С. Байда та ін. – Одеса: Маяк, 1971. – 308 с.
17. Клоков В. І. До питання про етапи формування історіографії Великої Вітчизняної війни [Текст] / В. І. Клоков // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць. – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С.123-136.
18. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), Ф. П – 136, оп. 13, спр. 67. – 5 арк.
19. ДАВО, Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 382. – 193 арк.
20. ДАВО, Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 380. – 109 арк.
21. Державний архів Хмельницької області, Ф. Р – 338, оп. 14, спр. 2. – 76 арк.

Galchak S. D. Repatriants as an important source of manpower in Podillya region.

The article deals with the problems of employment of the former «ostarbiters» who were regarded by the Soviet State as an important source of manpower after they returned to their Motherland.

Key words: «ostarbiters», repatriants, manpower, rehabilitation of the national economy.

Гальчак С. Д. Репатрианты как важный источник трудовых ресурсов Подолии.

В статье идет речь о трудоиспользовании бывших подольских «остарбайтеров», рассматриваемых по возвращении на Родину советским государством как важный источник трудовых ресурсов.

Ключевые слова: «остарбайтеры», репатрианты, трудовые ресурсы, трудоустройство, восстановление народного хазяйства.

УДК 37:78(477.44–25)«17/19

О. В. Черкашина

МУЗИЧНО-ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ М. ВІННИЦІ (КІНЦІ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.)

У статті досліджується період становлення освітніх навчальних закладів Вінниці кінця XVIII – поч. XX ст. Особлива увага приділяється діяльності музично-освітніх установ, які заклали міцний фундамент подальшої музичної професійної освіти та культурного розвитку як Вінниці, так і Подільського регіону зокрема.

Ключові слова: братська школа, губернська польська гімназія, приватні пансіони, музичні класи, учительська семінарія, реальне училище.

Кінець XVIII ст., а саме, 1793 рік ознаменував початок нової епохи в історії Правобережної України (Київщина, Брацлавщина, Волинь, Поділля), що після другого розподілу Польщі увійшла до складу Росії. Проте змінились лише форми експлуатації місцевого населення. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує період з другої половини XIX ст., оскільки саме у цей час в Україні відбуваються позитивні зміни в сфері економіки, архітектури, будівництва, освіти тощо.

Метою статті є спроба висвітлити та проаналізувати роль і місце освітянських установ Вінниці, зокрема, музичних кінця XVIII – поч. XX ст. в контексті суспільно-політичних зрушень у країні. Підвищений інтерес до вивчення освіти (особливо музичної) Подільського

регіону означеного періоду обумовлений бажанням прослідкувати основні етапи становлення та подальшого розвитку освітньої та культурної галузей регіону, що сприяло відкриттю у XX ст. значної кількості навчальних закладів середнього і вищого ступенів, культурно-просвітницьких установ, хорових та інструментальних колективів, а також, як найвищої ланки, Народної (державної) консерваторії та театру опери та балету.

Використані у дослідженні джерела становлять документи фондів Державного архіву Вінницької області у м. Вінниці та Центрального державного історичного архіву України м. Києва. Власне, питання освіти означеного періоду частково вже були у полі зору науковців, зокрема, М. Вороліса, О. Вороліс, В. Тучинського, В. Пугач та інших [2], однак не можливо відтворити цілісну картину минулих років без всебічного розгляду.

До середини XIX ст. культура Правобережної України мала поліетнічний характер, зазнаючи відчутні польські, російські, українські та єврейські впливи. Польська культура, як писав журнал «Киевская старина», «закрывала доступ всякому русскому веянию», подавляючи будь-який прояв місцевої самобутності [10, 458-459]. Після скасування кріпацтва влада на Поділлі фактично залишилася в руках поляків. Загарбавши землі, вони довгий час вважали їх своїми і охоче поширювали на них надбання своєї культури. Ще з 1796 р. Вінниця стає одним з найвизначніших польських судово-адміністративних центрів Правобережної України, повітовим містом Подільської губернії з центром у Кам'янці.

З утворенням Брацлавської губернії у 1793 р. відновлює свою діяльність братська школа (закрита у 1778 р.) [30, арк. 56]. З відкриттям Брацлавського намісництва заняття розпочали з 1 листопада 1796 р. у місті Браїлові. Однак, з ліквідацією зазначеного намісництва (1797) піднімається питання повернення учбового закладу до Вінниці. Заплановане на 1798 р. відкриття відбулося у грудні. На посаду ректора призначено Я. Вітвіцького, а за місяць ректором стає М. Свінецький [32, арк. 89зв.-91зв.]. Школа діяла згідно правил колишньої Едукаційної комісії, в якій працювали професори фізики, права та історії, французької мови, математики та ін. [4, 56].

Освітянські та судово-адміністративні установи тривалий час продовжували існувати під впливом польської національної традиції. І хоч у 1798 р., після приєднання території Поділля до Росії, усе діловодство і судочинство було переведено на російську мову і рекомендувалося вживати виключно російську (оскільки, як зазначали в документах, «… записавшиеся из российских городов купцы и мещане … польського языка не только не знают, но и понятия об нем совсем не имеют»), однак, протоколи магістрату продовжували завіряти ще польською [4, 44]. Згідно зі статутом Віленського університету (1803), було визначено Віленський учбовий округ, що об'єднав заклади чотирьох типів: парафіяльні училища (для дітей найнижчих станів), повітові училища (для дітей дворян, заможних ремісників, державних службовців), класичні повні гімназії і неповні прогімназії (тип середньої школи, ліцеї) та університети – вищі навчальні заклади (деякі школи, що діяли переважно при костьолах, після 1832 р. провадили нелегальну діяльність) [7, 45]. У 1814 р. відновила діяльність окружна школа в «Мурах»*, але вже як губернська польська гімназія†. Документацію вели польською мовою [4, 56-57]. І хоча до навчальної програми входила російська мова як дисципліна, проте її майже ніхто не вивчав. При гімназії функціонували учнівський інструментальний оркестр, хор, балетний колектив, театральний гурток [32, арк. 9зв., 10-10зв.] Польська гімназія довгий час залишалась польсько-католицьким осередком, де більшість учнів була поляками‡.

Після поразки польського повстання 1830-1831 рр. офіційною мовою на Правобережній Україні стає російська мова. Вінницьку польську гімназію закривають. Після 1831 р. відкривають державні та приватні навчальні заклади з викладанням предметів російською мовою, оскільки українську мову в імперії офіційно було заборонено. Середню освіту на Поділлі, як і в усій Російській імперії, здебільшого мали право отримувати чоловіки. У 1832 р. в «Мурах» відкривають чоловічу гімназію (1847 р. її перевели до Білої Церкви), 1833 р. – гімназію в Кам'янці-Подільському, 1838 р. – у Немирові. Однак, слід зазначити, що професійний рівень освіти гімназії був значно нижчим [3, 78-79; 29, арк. 84 зв.]. Серед інших

---

* *Від 1774 р. підпорядковувалась Варшавській Едукаційній комісії Речі Посполитої (по суті, першого в Європі Міністерства освіти).*

† *Перші два класи становили повітове училище, наступні чотири – гімназію. Директору надаються повноваження керівника усіх навчальних закладів Поділля.*

‡ *У 1821 р. з 605 учнів 565 були католиками, 31 – православними, 7 – уніатами і 2 – протестантами [17, 33].*

навчальних закладів, що функціонували на Поділлі від початку XIX ст., були початкові школи для заможних міщан, приватні пансіони для дворян*, що утримували переважно учителі гімназій, а також приватні, жіночі та чоловічі загальноосвітні пансіони. Дозвіл на відкриття приватних пансіонів надавало Правління Імператорського Віленського Університету (від 1810 р.). Поступово приватні жіночі та чоловічі пансіони Вінниці, що знаходились у домах власників (подружжя Гутковських, Вацлава та Теофіли де Фелькер, Макарія Багатка – мав ступінь магістра філософії, Луїзи Юдицької, Іоанни фон Віндер та Фелікса Жирардо, Елеонори де Нізет Мочинської та ін.†), набувають популярності серед заможного населення‡. У цих закладах серед мистецьких предметів викладали гру на фортепіано, хоровий спів, ритміку, танці, малювання, рукоділля тощо (музика та малювання були за бажанням батьків) [34, арк. 6; 21, арк. 7-7 зв.]. До навчальної програми пансіонів входили: Закон Божий, історія, географія, геометрія, арифметика, чистописання, польська мова, а також російська, латинська, французька, німецька мови, іноді міфологія [23, арк.115, 235]. Утім, архівні документи свідчать, що в пансіоні для дівчат-дворянок, який було відкрито подружжям Гутковських «<…> чтение, сочинения к упражнениям на языках преподаваемых в пансионе, и рукоделия даются в времена свободные от уроков» [23, арк.28-29; 35, арк. 59зв.]. Викладачами фортепіано працювали Альберт Левицький, Ом…онович [21, арк.144зв.], Кольберг і Гольч, а пізніше, наприкінці 50-х років XIX ст., тут викладали Канцедорф, Сакнаир и Тарнопольський [34, арк. 43–43 зв., 59 зв.]. У пансіоні Жирардо та Юдицької уроки музики на фортепіано викладали подружжя Ігнаций та Тереса Козловські (від 1832 р.) [22, арк.219зв., 312; 35, арк. 7зв.]. Протягом XIX ст. діяли також приватні спеціалізовані музичні школи, або, як їх тоді називали, музичні пансіони. Один з таких закладів утримував Ігнаций Козловський. У його намірах також було відкриття у Вінниці Музичного інституту для здібних дівчат із бідних родин. Однак, цей задум залишився нездійсненним.

Реформи 60-х років XIX ст. стали початком модернізації Російської імперії. В Україні також відбулися позитивні зміни, зокрема в сфері економіки, архітектури, будівництва, освіти тощо. Потреба в освічених людях різко зросла. Прагнучи підняти культурний рівень населення, влада відкриває безкоштовні недільні школи, де навчання здебільшого велося українською мовою, активно будують лікарні, народні бібліотеки. Місто швидко набуває статусу економічного і культурного центру регіону, що сприяло розвитку культури, освіти, в тому числі музичної.

З поширенням на Поділлі музичної освіти, яку здобували в приватних музичних пансіонах, уже на початку XX ст. усталюються музичні школи, класи, кількість яких стрімко зростала. Саме ці спеціалізовані музичні навчальні установи заклали підвалини професійної музичної освіти у Вінниці, хоча ще не мали систематичної організації.

Поступовий розвиток культури посилює необхідність у музичній освіті більшого кола населення. Музичні освітянські заклади передаються на утримання різних товариств або приватних осіб. Варто відзначити, що рівень викладання в початкових музичних навчальних закладах був достатньо високим. Так, приватна музична школа Фадея Ганицького§, відкрита у 1903 р.** у Кам'янці-Подільському, мала семирічний термін навчання (підготовчий клас, три курси гри на фортепіано та скрипці, сольного співу і драматичний клас). Найбідніші учні школи мали можливість безкоштовного навчання. Концерти та вечори влаштовували на користь бідних учнів. Відомо, що, окрім дворазового заняття з фаху, щотижня проводили обов'язкові заняття з теорії музики та загального фортепіано [6, 352]. Кількість учнів першого року становила 70 осіб, з яких більшість були хлопці (42). Протягом наступних років їх кількість збільшилась утроє (131). Однак, від 1906 р. охочих навчатись музиці ставало все менше, а кількість дівчат серед учнів переважала більше ніж удвічі [11, 154; 12, 137; 13, 127].

---

* *Відносились до закритих закладів, де учні проживали протягом всього періоду навчання.*

† *Учениці Карла Мочинського, який давав уроки фортепіано, грали твори Філда, Россіні, Штейбельта, що говорить про високий рівень музичної освіти [8, 138].*

‡ *Перші інститути шляхетних дівчат виникли в Україні на поч. XIX ст. – Харківський (1812), Полтавський (1818), Одеський (1829), Київський (1833), Керченський (1836) [2, 22-23].*

§ *Фадей Денисович Ганицький – скрипаль-віртуоз, педагог, композитор, музичний критик.*

** *Архівні дані щодо діяльності закладу (1903–1913) зберігаються в Москві, у Російській національній бібліотеці (РНБ) [6].*

У Вінниці великою популярністю користувалися класи або курси, де навчали гри на музичних інструментах та співу*. Програма була професійно високою і прирівнювалась до рівня програм музичних училищ. Тут викладали теорію музики, сольфеджіо, гармонію, поліфонію (контрапункт), історію музики та інші спеціальні предмети (деякі навчальні підручники з музичних дисциплін, видання кін. XIX – першої третини XX ст. зберігаються у бібліотеці ім. Тімірязєва м. Вінниці). Програма Музичної школи В.К. Поль-Вільямовської, як зазначала преса того часу, «соответствует программам Консерваторії». До навчальних дисциплін входили гра на фортепіано, скрипці, співи, теорія музики, сольфеджіо, хоровий спів та ін. По закінченні повного курсу учні отримували атестат [6, 50]. З поширенням в місті музичної освіти розпочинають функціонувати фабрика музичних інструментів (1900), музичні магазини†, ремонтні майстерні тощо‡ [36]. Активна діяльність приватних музичних установ і потреба у професіоналізації музичної культури сприяли відкриттю музичного училища (ймовірно, у 1918 р.) та Народної Консерваторії (1920).

Загальноосвітній розвиток більшості населення був низьким (письменними вважали навіть тих, хто міг хоча б написати власне прізвище). Діти селян могли навчатись лише в початкових (церковно-приходських) школах. Про вищу освіту мало хто міг мріяти, оскільки циркуляр про «кухарчиних дітей» забороняв приймати до гімназій дітей, вихідців з нижчих верств населення (лакеїв, дрібних крамарів та ін.) [1, 222-239; 14, 6-8]. Одним із факторів загальної низької грамотності населення була заборона царською адміністрацією української («малоруської») мови в усіх освітніх закладах, а також друкування українською мовою книг, журналів, газет тощо [10, 80-81]. Українська інтелігенція розуміла, що розвитку освіти сприятиме ведення навчального процесу рідною мовою. Однак наказ «о преподавании Закона Божего инославных исповеданий на природном языке учащихся» (1905) увійшов у дію лише від липня 1914 р.

Перші середні навчальні заклади (реальні училища) почали відкриватися з 1872 р., зокрема, у Києві, Одесі, Білій Церкві (на Київщині), Кременчуці (на Полтавщині)§. Отже, у квітні (16) 1882 р. постало питання про відкриття у Вінниці 6-ти класного реального училища з навчанням шість-сім років, по закінченню якого випускники мали право вступу до вищих спеціальних учбових закладів** [25, арк. 34]. Однак цей проект було реалізовано лише 1890 р. На реконструкцію для реального училища житлового будинку кошти дав купець Вайнштейн, який заповів усе своє рухоме і нерухоме майно на будівництво цього закладу, сподіваючись, що в ньому будуть навчатися також єврейські діти, проте найбільшу кількість учнів складали поляки. Щорічно на утримання реального училища виділялися державні кошти у розмірі 8 тисяч карбованців сріблом. Учителем музики у Вінницькому реальному училищі працював А.О. Гуммель, співи викладав Г.А. Сгеткевич [15, 147-148; 5, 83].

Одним з головних здобутків початку нового століття було будівництво культурно-освітніх закладів, яких у Вінниці, не рахуючи нижчих училищ, було 13. У 1900 р. (1.07.) за проектом архітектора Г. Артинова у Вінниці відкрили міністерську (державну) жіночу гімназію (полож. від 25.05.1869) у складі підготовчого і чотирьох молодших класів, п'ятий-сьомий класи було відкрито роком пізніше і лише через десять років, на кошти земства, відкрили восьмий клас – педагогічний. Окрім російської мови, викладали французьку та німецьку, а також музику, співи, танці [5, 83-84]. Оскільки плата за навчання була досить висока, в приватних школах могли навчатись тільки діти міських заможних родин. Так, в жіночій гімназії

---

* *Класи струнних інструментів Г. Мардера, фортепіанні класи Швиглика, Є. Педаховської, вокальні класи Д. Кроткова, музичні курси С. Худаковського, музична школа Мазаракія та ін. [5, 49, 80, 84-85].*

† *У магазині нот і музичних інструментів «П. Магид» був великий вибір скрипок, віолончелей, гітар, мандолін, балалайок, піаніно і навіть роялей придворної фортепіанної фабрики К. Шредер, зокрема, грамофонів і платівок [35].*

‡ *Наявні архівні документи свідчать, що у Вінниці протягом 30-ти років утримував майстерню з ремонту музичних інструментів Валентій Михайлович Садецький (польського походження, помер 15.03.1858) [29, арк. 4].*

§ *На Поділлі, у Могилів-Подільську, було відкрито реальне училище 1885 р., що у 1890 р., згідно постанови міської думи від 12.06.1889, було переведено до Вінниці (перші 6 класів); 2.10.1890 відкривається підготовчий клас, 1899 – 7-й клас. Директором училища став статський радник Я.Й.Нємец (займав цю посаду від 1890 по 1899); від 1899 р. посаду директора училища займав статський радник П.А.Турчанінов, який одночасно був начальником жіночої гімназії; пізніше – статський радник Г.А.Ляхницький (випускник С.-Петербурзького університету).*

** *У реальних училищах викладались фізико-математичні дисципліни, природознавство, з іноземних мов – англійська, французька, німецька (латинська та грецька, що вивчались у гімназіях, в учбові плани закладу не входили), а також обов'язковими були малювання, креслення та уроки співів.*

М. Драганової в 7-му класі навчалось 28 дівчат – дітей дворян, купців, церковнослужителів і лише дві учениці із сільської заможної родини [23, арк. 14]. Для подальшого розвитку освіти все більше стає відчутною проблема відсутності педагогічних кадрів. Саме в цей період відкриваються учительські семінарії *, які утримували на кошти казначейства і субсидій від земств, учительські інститути, що готували педагогів для міських вищих училищ, семінарій та сільських шкіл. У загальноосвітніх школах, початкових народних училищах, реальній класичній та жіночій гімназії у навчальних програмах обов'язковими предметами були музика і співи.

Питання відкриття учительської семінарії † у Вінниці вирішувалось царським урядом протягом майже 30 років (вперше клопотання було порушено у 1878 р., друге – 1906) [3, 101-102]. Подільським губернатором було піднято питання (червень, 1906) про тимчасове відкриття учительської семінарії у с. Потоках Вінницького повіту. Оскільки кошти (27 тисяч крб. та 3 тисячі щорічної дотації), виділені земством на обладнання приміщення церковно-учительської школи для семінарії (за взаємною видачею дарчих актів) були незначні, відкриття відклали. Для повноцінного функціонування закладу потрібні були навчальне приміщення, інтернат для семінаристів та квартири для вчителів і службовців. У зв'язку з цим, у серпні цього ж року вийшла постанова Вінницької міської думи про заснування у Вінниці учительської семінарії з розташуванням (безкоштовно) в домах Фучика, Лотоцької, Некрасової та багатьох інших. Але після тривалих переговорів, семінарію все ж було відкрито у с. Потоки, яка проіснувала два роки. Питання побудови нового приміщення для учительської семінарії залишалося відкритим. У січні (19) 1909 р. Вінницький архітектор Г. Артинов запропонував план нових будівель (у трьох форматах) – учительської семінарії та церковно-учительської школи, можливих для пристосування учительської семінарії з інтернатом [27, арк. 3, 21, 24]. Під будівництво виділили 3000 кв. саж. землі. Місце розташування залишалося суперечливим: Старе місто – чи район «Замостя»: «… Здесь и центр поселения для среднего неторгового класса, здесь и воинские части и вокзал, здесь и удобство сообщения с центральной частью города <…>, а главное, для учительского персонала <…> будет полная возможность определить своих детей в школы, чего нельзя будет достигнуть, если Семинария будет оставаться на ст. Городе» [27, арк. 69-69зв.]. Весною 1909 р. знову постало питання про перевід семінарії з с. Потоки до Вінниці. Запропоноване міською управою приміщення Народного Дому (відношення від 20.07.1909 р. (№ 9440) було відхилено‡. Окрім витрачених коштів у розмірі 30 000 крб., неабияку роль відіграв протест селян щодо переводу семінарії [27, арк. 37, 47-47зв.].

Наказом від 23.07.1909 р., Потоцьку учительську семінарію, перейменовану на Вінницьку, було переведено до Вінниці у жовтні 1909 р. Приміщень не вистачало. Рішенням Педагогічної Ради Вінницької учительської семінарії (від 8.04.1910), ухвалили побудувати до початку навчального 1910-1911 року на Замості будівлі для семінарії, квартири директора та «зразкового для семінарії училища». В разі, якщо будівництво не буде закінчено до 7 серпня 1910 р., вирішили тимчасово надати приміщення в будівлі колишньої церковно-учительської школи [27, арк. 83-83зв.]. І хоча під інтернат при семінарії, у передмісті Старої Вінниці, були найняті дома Мазаракія (повіреного дачевласниці дворянки Н.Н.Чарнової)§, Боржковського та Гедзя (строком до 15.09.1910 р.), його все ж тимчасово закрили [27, арк. 37, 62, 64, 70-70 зв.]. Семінарію очолив статський радник, випускник Київського університету Святого Володимира В. М. Осташков, а Почесним попечителем став граф Д. Ф. Гейден [18, арк. 16].

До навчального плану учительської семінарії, яка мала готувати викладачів початкових і середніх шкіл, входили: російська мова, графічне мистецтво, гімнастика, ручна праця, сільське господарство та ін. Неабиякого значення надавали співам (на співи, які викладав священик М. Теравський, виділяли 39 годин) та музиці (у першому півріччі 1909-1910 н.р. музику

---

* *У 1914-1915 н.р. в Україні було уже 26 учительських семінарій, у яких здебільшого навчались селянські діти і отримували безкоштовну педагогічну освіту, а станом на 1 січня 1917 р. у Київському навчальному окрузі, до якого входила і Подільська губернія, було 17 (13 чоловічих і 4 жіночих) учительських семінарій.*

† *Першу учительську семінарію на Україні було відкрито у 1862 р. в м. Коростишеві, в Києві відкривається у 1869 р., а в 1875 р. – в Острозі на Волині.*

‡ *В приміщенні Народного Дому знаходились народна бібліотека та недільна школа, а з осені проводились народні читання, що позбавляло «местный Комитет Попечительства о народной трезвости возможности выполнять свои функции» [27, арк. 47 зв.].*

§ *У 1908 р. в садибі О. Е.Длуголєнцької знаходилось єврейське двокласне училище [26, арк. 93].*

викладав В. Мазаракій, у другому – учитель співів О. Лазарев [18, арк. 90]). І хоча предмет «музика» офіційно не був уведений до програми (не вистачало коштів на придбання інструментарію), кількість учнів, які відвідували музичні заняття, досягала 40 осіб. Навчали гри на скрипці, віолончелі, контрабасі, фісгармонії, балалайці. Як зазначено у звіті за 1910-1911 н.р., протягом року було придбано посібники зі співів, музики, а також музичні інструменти (23 предмети на суму 491 крб.) [18, арк. 90, 145, 153зв.]. При семінарії був створений хор, який щонеділі брав участь у службових відправах церкви, що діяла при гімназії. Під керівництвом О. Лазарева функціонував також оркестр у складі 20 чоловік (скрипка, контрабас, фісгармонія, віолончель й інші інструменти) та гурток балалаєчників (навчання гри на балалайці учнів другого класу проводив Ступницький). Щонеділі неодноразово проходили музично-вокальні вечори, на яких вихованці виконували різні музичні п'єси (сольні, ансамблеві та оркестрові), невеликі уривки із опер, народні пісні тощо [18, арк. 135-136 зв.]. У позашкільні години, окрім музичних занять, проводились театральні репетиції, танці, «співанки», декламація, літературно-музичні вечори під керівництвом А.І. Голубєва та О.Г. Лазарєва [18, арк. 90 зв, 135-136зв., 196]. Однак, згідно правил, відвідування учнями театру, цирку та інших заходів дозволялися зрідка, кожного разу за особистим дозволом директора. Самовільне відвідування театру суворо каралося [18, арк. 115, 129]. У 1910 р. в семінарії навчалося 115 учнів, а 1912 р. – 156. Ще на початку існування семінарія мала дуже малу кількість підручників, посібників, книг тощо. Але за п'ять років бібліотека містила твори К.Д. Ушинського, М.Г. Песталоцци, Ж.Ж. Руссо, А. Коменського, Джона Локка, Герберта та ін.

З огляду на те, що Вінниця не мала вищого освітнього закладу, 1.07.1912 р. міська управа відкриває Учительський інститут з училищем при ньому, який став четвертим у Київському навчальному окрузі і восьмим в Україні. Керівництво закладом очолив М. Запольський. На облаштування приміщення інституту було виділено 4 000 крб. [24, арк. 1-1 зв., 18]. До закладу, термін навчання якого становив три роки, приймали осіб чоловічої статі (спільне навчання було введено лише від травня 1919 р.). Згідно з розпорядженням Подільського відділу Народної освіти від 30.07.1920 р., Учительський інститут було реорганізовано в ІНО. Для підготовки учителів 1930 р. був відкритий інститут соціального виховання (Соцвих), який мав чотири факультети. У січні 1933 р. інститут реорганізували в педагогічний з чотирирічним терміном навчання. 1935 р., у зв'язку з гострою нестачею учительських кадрів, інститут знову реорганізували в Учительський, з дворічним терміном навчання, а 1938 р. – знову відновлює роботу Вінницький педагогічний інститут [3, 230-231].

Отже, суспільно-політичні зрушення, що відбулися в країні в другій половині XIX ст. сприяли активізації економічного, освітнього й культурного розвитку Подільського регіону. Відродження української мови, культури заклали надійну базу для поширення освітянських установ і, врешті, активізували розвиток музичної професійної освіти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко.О.Д. Історія України. –К., видавничий центр «Академія», 1999. – 568 с.
2. Вороліс М. Освітній та культурний розвиток Поділля в XIX ст. / М. Вороліс, О. Вороліс // Вісник інституту історії, етнології і права. – Вип. 8. – Вінниця, 2010. – С.110-113; Вороліс О. Особливості навчально-виховного процесу в середніх закладах Поділля XIX ст. / О. Вороліс // Наукові записки. Серія: Історія: Вип. XXI. – Вінниця, 2013. – С. 106-110; Тучинський В. Місце Вінницької гімназії в розвитку освіти на Поділлі (1814 – 1847 рр.) / В. Тучинський // Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення». (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). – Вінниця, 2011. –С. 108-110; Пугач В. Стан освіти на Поділлі у другій половині XIX ст. (на прикладі Вінницької жіночої гімназії) / В. Пугач // Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення». (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). – Вінниця, 2011. – С. 123-124.
3. Вінниця. Історичний нарис / за ред. Птущенко В. О. – Вінниця : Книжково-газетне товариство, 1964. – 354 с.
4. Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця : «Книга-Вега», 2007. – 280 с.
5. Вся Винница. Литературно-художественный календарь, справочник и адресная книга на 1911 год. [1-й год издания]. – Винница : Изд. Е. А. Рехлиса и Н.А. Павлушкова, 1910. – 117 с.
6. Гольдман А. Музыкальная школа Ф.Д. Ганицкого (1903–1913 гг.). – Каменец-Подольский : Типография Б. В. Вайнбаума, 1913. – 33, [2] с. : портр. Джерело : РНБ.

7. Іскра С.І. Соціокультурна діяльність Римо-католицької церкви в контексті духовної культури Поділля : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства : спец. 26.00.01 / С. І. Іскра. – Львів, 2009. – 22 с.
8. Історія української музики : [у 6 т.]. АН УРСР. ІМФЕ ім. М.Т. Рильського / ред. кол. М.М. Гордійчук (голова), О.Г. Костюк (заст. голови), Т.П. Булат, М.П. Загайкевич, В.В. Кузик (відп. секр.), І.Ф.Ляшенко, А.І. Муха, Л.О. Пархоменко, О. А. Правдюк, А. К. Терещенко. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 3 : Кінець XIX–початок XX ст. / ред. кол. тому : М.П. Загайкевич (відп. ред.), А. П. Калиниченко, Н. Ф. Семененко. – К. : Наук. думка, 1990. – 424 с.
9. Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал / К истории театра в Юго-Западном крае. – Год четвертый. Т. XII. Июль. – К. : Типографія Г. Т. Корчак-Новицького, 1885.
10. Луценко Є.М. З історії реальних училищ України (друга половина XIX ст.) / Є. М. Луценко // науково-практична конференція [«Культура України і слов'янський світ»] : тези доповідей та повідомлень [у 2-х ч.]. – Кам'янець-Подільський. Ч. ІІ. – К., 1992. – 132 с.
11. Обзор Подольской губерніи за 1903 год. [Б.м.: б.в.] Б.р. – IV, 212 с.; табл.
12. Обзор Подольской губерніи за 1906 год. [Б.м.: б.в.] Б.р. – 176 с. + 96 арк.; табл. (без тит. арк.).
13. Обзор Подольской губерніи за 1908 год. [Б.м.: б.в.] Б.р. – IV, II, 160, [189],V, 175, 233 с.: табл. – Б.ц.
14. Олійник С.І. Розквіт культури на Вінниччині / С. І. Олійник. – Вінниця : Обласне книжково-газетне видавництво, 1963. – 54 с.
15. Подольскій адресъ-клендарь. /Сост. В.Н.Гульдман/ – Каменец-Подольский.: Типография Подольского Губернского Правления. – 1900.
16. Секретарьов, А. М. Місто над Бугом: 400 років тому і по тому: Історичні нариси / А.М. Секретарьов. – Вінниця : Антекс, 1999. – 60 с.: іл.
17. Шамаєва К. Музикант-просвітитель з Поділля//Український музичний архів: Документи і матеріали з історії української музичної культури. – Вип.1. – К.,1995. 18. Держархів Вінницької області (далі – ДАВО), ф.Д.13, оп.1 спр.2.
19. ДАВО, ф.Д.14, оп.1, спр.174.
20. ДАВО, ф.Д.14, оп.2, спр.174.
21. ДАВО, ф.Д.14, оп.2. спр.177.
22. ДАВО, ф.Д.14, оп.2. спр.178.
23. ДАВО, ф.Д.18, оп.1. спр.31.
24. ДАВО, ф.Д.54, оп.1, спр.1.
25. ДАВО, ф.Д.230, оп.1, спр.67.
26. ДАВО, ф.Д.230, оп.1, спр.830.
27. ДАВО, ф.Д.230, оп.1, спр.1125.
28. ДАВО, ф.Д.260, оп.1, спр.20.
29. ДАВО, ф.Д.391, оп.1, спр.102.
30. ДАВО, ф.Д.391, оп.4, спр.112.
31. ДАВО, ф.Д.844, оп.1, спр.14.
32. ДАВО, ф.Д.844, оп.1, спр.160.
33. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАК України), ф.707, оп.1, спр.502.
34. ЦДІАК України, ф.707, оп.1, спр.503.
35. Юго-западный край. – 1915. – 30 января.
36. Юго-западный край. – 1915. – 8 января.

Tcherkashina O. Musical educational institutions of Vinnytsya (late XVIII – early XX century).

The article describes the period of formation of Vinnytsya educational institutions in the end of XVIII – the beginning of the XX century. The author pays special attention to the activities of musical educational institutions which laid the stable foundation for musical professional education and cultural development in both Vinnytsya and Podilskyi region.

Key words: brotherly school, Polish provincial gymnasium, private boarding schools, musical classes, teacher's seminary, real school.

Черкашина О.В. Музыкально-образовательные учреждения Винницы (конца XVIII-начала XX в.)

В статье исследуется период становления учебных образовательных заведений Винницы конца XVIII – нач. XX века. Особое внимание уделяется деятельности музыкальных учреждений, которые заложили прочный фундамент дальнейшего музыкального

профессионального образования и культурного развития как Винницы, так и всего Подольского региона.

Ключевые слова: братская школа, губернская польская гимназия, частные пансионы, музыкальные классы, учительская семинария, реальное училище.

УДК 725.1:62-033.71(477.44)»19-20»

О. В. Грабовська

ВПЛИВ МІСТОБУДІВНОЇ ПРАКТИКИ НА РОЗВИТОК ЦЕГЕЛЬНОЇ ГАЛУЗІ М. ВІННИЦІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглядається розвиток мережі цегельних заводів м. Вінниці в другій половині XIX – на початку XX ст. Встановлюється місце розташування цегелень вказаного періоду та масштаби їхнього виробництва, визначаються власники підприємств. Аналізуються статистичні показники по м. Вінниці та Вінницькому повіту щодо кількості цегельних підприємств, суми їхнього доходу та чисельності зайнятих робітників. Досліджуються закономірності змін в обсягах цегельного виробництва. Простежується вплив містобудівної практики у м. Вінниці на розвиток її цегельної галузі.

Ключові слова: цегла, цегельне виробництво, будівельна кераміка, містобудування, архітектурна спадщина, Вінниця, Подільська губернія

Збереження архітектурної спадщини міст є однією з ключових проблем в сучасному містобудуванні. Сьогодні під охороною держави у м. Вінниця перебуває 121 пам'ятка архітектури. Переважна більшість цих об'єктів датується другою половиною XIX – початком XX ст., часом, коли відбувся стрімкий розквіт міста. Усі архітектурні пам'ятки цього періоду збудовані з цегли. Середина XIX ст. видається часом суттєвих змін в історії цього будівельного матеріалу: повсюдно виникають великі цегельні підприємства, що базуються на механізованому обладнанні; з'являються печі безперервної дії; починають застосовуватись досконаліші будівельні розчини. Все це дозволило значно прискорити темпи будівництва, і відповідно, задовольнити потреби швидко зростаючих міст. Безперечно, розвиток цегельної галузі м. Вінниці другої половини XIX – початку XX ст. мав знаходитись у тісному зв'язку з подіями в житті міста, віддзеркалювати активність його розбудови.

Справа збереження архітектурної спадщини, зокрема, процес реставрації, потребує детального вивчення пам'яток, в т. ч. особливостей їх будівельних матеріалів (зокрема цегли), будівельних розчинів і типів цегляних кладок. Важливим на цьому шляху є дослідження формування та розвитку місцевого цегельного виробництва. Пам'яткознавчий контекст роботи обумовлює територіальні рамки дослідження: увага буде зосереджена на цегельних підприємствах у межах сучасної Вінниці, адже складність транспортування цієї продукції на великі відстані зумовлювала її використання на місці.

Предметне вивчення історії будівельної кераміки м. Вінниці досі не здійснювалось. Побіжно цієї теми торкнувся О. Бируля у невеликій за обсягом науково-популярній брошурі «Архітектурна історія Вінниці» [1], яка є своєрідним нарисом історії містобудування, де коротко розглядаються особливості використання цегли в контексті історії забудови Вінниці. Втім, в рамках такої праці, аналіз будівельної кераміки не може бути ґрунтовним. Варто відзначити також монографію О.П. Кошового «Будівельна кераміка України» [2]. Вона розкриває основні закономірності розвитку галузі виробництва і використання черепиці, цегли та керамічної облицювальної плитки в межах сучасної України, починаючи з їх появи в античних містах-колоніях в IV ст. до н.е. і завершуючи початком XX ст. Праця базується переважно на знахідках з добре досліджених міст з давніми традиціями функціонування в якості адміністративних центрів (Києва, Чернігова, Львова). Як наслідок, увага автора до вінницького регіону була незначною, а обсяг видання не давав можливості зосередитись на локальних особливостях розвитку галузі виробництва будівельної кераміки.

Основу джерельної бази дослідження становлять архівні документи, що містять оціночні відомості фабричних і заводських приміщень Подільської губернії, зокрема, м. Вінниці і Вінницького повіту. Об'ємний статистичний матеріал та коротка характеристика галузі і

окремих підприємств міститься в довідкових виданнях досліджуваного періоду. Слід зауважити, що нерідко дані отримані з різних джерел за один і той же рік відрізняються (особливо щодо кількості підприємств). Наприклад, в довіднику «Весь Юго-Западный край» (К., 1913) різна кількість заводів вказана навіть у межах одного видання. Ймовірно, такі відмінності пов'язані з різним підходом до включення підприємств у довідники та відомості. В одних випадках вказувалися всі цегельні виробництва, в інших – лише найбільші підприємства. Також розбіжності можуть бути викликані приналежністю різних заводів одному власнику або існуванням кількох відділень одного і того ж підприємства. Тим не менш, аналіз цих джерел дозволяє скласти загальну картину розвитку цегельної галузі міста другої половини XIX – початку XX ст.

До середини XIX ст. у Вінниці згадується про існування цегельного заводу на Дубовецькій Слободі, заснованого у 1830 р., що наприкінці століття належав Шмулю Мар'яновському [3, с.320]. Правда, можна припустити, що цегельня Грохольських у П'ятничанах (зараз м. Вінниця, пров. Цегляний), яка згадується в документах другої половини XIX ст., могла існувати з більш ранніх часів. Логічно вважати, що її поява пов'язана з будівництвом садиби Грохольських у кінці XVIII ст. Скоріше за все до середини XIX ст. масштаби її виробництва обмежувалися потребами самого маєтку.

У 1859 р. був заснований завод, який пізніше також став власністю родини Мар'яновських [4]. Щоправда, де саме знаходилось це підприємство, та кому належало на час заснування нам не відомо.

У 1871 р. на території сучасної Вінниці було відомо вже три цегельних заводи. Перший знаходився в с. Вишня (зараз мікрорайон Пирогово) і належав М.І. Пирогову [7, арк.17]. Ймовірно, підприємство створювалося для постачання матеріалами відбудови його садиби, тобто після 1859 р. Коли цегельня припинила своє існування – незрозуміло, але у відомостях за 1890-ті роки вона уже не згадується.

На початку 1870-х років продовжує діяти цегельня Грохольських у П'ятничанах. У межах тогочасної Вінниці згадується цегельний завод Арона Тарнопольського. Можливо, це той самий завод, що був створений у 1859 р. і пізніше став власністю родини Мар'яновських [7, арк.17]. У 1879 р. на Дубовецькій Слободі засновується ще один цегельний завод. У 1894 р. його власником буде дворянин Болеслав Іванович Ліщинський. У 1884 р. засновано цегельний завод на Малих Хуторах [7, с.320] (ймовірно, в районі сучасної вулиці Могильчака). Кілька цегелень існувало також на околицях сучасної Вінниці, зокрема, цегельня Дидинського в с. Лука Мелешківська [7, арк.17] та цегельня поблизу с. Якушинці [6].

У 1894 р. у Вінниці існувало чотири великих цегельних заводи. Два з них розташовувалися на Дубовецькій Слободі (ймовірно там, де сьогодні знаходиться «Вінницький цегляний завод» по вул. Д.Нечая, 55). Це підприємство належало Б.І. Ліщинському. На ньому працювало 20 робітників, а випуск цегли становив 480 тис. шт. на рік*. Інше підприємство належало міщанину Шмулю Мар'яновському, яке мало штат в 10 робітників. Випуск цегли становив 200 тис. шт. на рік. На П'ятничанах продовжувала діяти цегельня Грохольських. На ній працювало 20 робітників, а річний випуск цегли становив 600 тис. шт. [3, с.320], прибуток підприємства складав 1 тис. руб. на рік, а його оціночна вартість – 5 тис. руб. Такий же прибуток і оціночна вартість були у цегельного заводу міщанина І. А. Міклашевського, що продовжував функціонувати на Малих Хуторах [7, арк.44]. Там працювало 12 робітників, а річний випуск цегли становив 580 тис. шт. [3, с.320].

У 1895 р. засновано ще один цегельний завод родини Мар'яновських. Він також розташовувався на Дубовецькій Слободі [4]. Ця ділянка міста, очевидно, мала особливий потенціал з точки зору керамічного виробництва. Так, у 1898 р. Вінницька Міська Дума вирішувала суперечку щодо оренди частини яру вздовж дороги на Луку (в районі сучасної вул. Паліїв Яр). Використати цю ділянку для організації заводу з виробництва вогнетривкої цегли, кахлів та інших керамічних виробів виявили бажання одночасно два підприємці – міщанин Ісруль Цинкерман та купець Мошко Вергіліс. Крім того, міщанин Мотель Клейкерман клопотав до Міської Управи про дозвіл вивозити звідти глину, необхідну для його цегельного заводу. Міська Дума обрала спеціальну комісію для дослідження ділянки. Зрештою, вона дала

** За сучасними будівельними підрахунками, для спорудження одноповерхового будинку з товщиною стін в 1 цеглину необхідно близько 19 тис. цеглин, двоповерхового – близько 29 тис. цеглин.*

дозвіл на передачу ділянки під організацію цегельних заводів, але умови оренди були значно гіршими для підприємців, ніж ті, які вони пропонували спочатку [8, арк.168-169].

Складно сказати, як далі розвивались події стосовно організації цегельного заводу в районі Палієвого яру, принаймні в більш пізніх документах ми не зустрічали згадок про нього та про фігурантів описаної вище суперечки. Тим не менш дана ситуація засвідчує виключну придатність ділянки на Старому місті для виробництва цегли. Варто також відзначити, що на початку XX ст. на суміжній території, по інший бік Тиверської вулиці (зараз вул. Д.Нечая) існувало аж два цегельних заводи [9].

Серед невеликих цегелень м. Вінниці, що діяли в 1890-х роках, згадується непрацююче на 1899 р. підприємство Абрама Клейнера [8, арк.340].

У 1899 р. було засновано ще одне підприємство родини Мар'яновських – силікатно-цегляний та черепичний завод на Замості [4]. Цей завод, очевидно, мав основною метою задоволення потреб в силікатній цеглі, мода на яку поширилась у Вінниці наприкінці XIX ст. Щоправда, О.Бируля вказує на волинське походження силікатної цегли, яка використовувалась у місті [1, с.54].

Справжнього розквіту цегельна галузь Вінниці досягає напередодні Першої світової війни. У 1912 р. було створено принаймні три нових цегельних заводи: Перець-Іона Гельблу, Вольфа Мар'яновського, Я. Мучника і Б. Розенштейна [10, с.966]. Дохід цегельної галузі в цей час зріс на 147 тис. руб. (або на 73%), у порівнянні з 1908 р. Кількість зайнятих в галузі робітників також суттєво збільшилась (з 113 до 281 особи) [11, табл.2; 12, табл.2].

На 1913 р. у Вінниці відомо шість великих цегелень. Серед них вищезгадані підприємства, засновані в 1912 р.: Перець-Іона Гельблу зі штатом в дев'ять робітників; Вольфа Мар'яновського зі штатом в 20 робітників; Я. Мучника і Б. Розенштейна на 28 робітників. Також продовжував діяти завод Нухіма Бліндера з 28 робітниками і річним доходом 12 тис. руб.; завод Іцко і Мордко Мар'яновських з 52 робітниками і річним доходом в 60 тис. руб.; «Вінницький силікатний завод» І. Мар'яновського і А. Фейгенбаума зі штатом у 52 робітника і річним доходом в 50 тис. руб. [10, с.966]. Останній завод вважався найбільшим за обсягами виробництва в Подільській губернії і мав річне виробництво цегли в 10 млн шт. [10, с.52]. У 1914 р. він складався з 2-х відділень – на Дубовецькій Слободі (1 800 тис. шт.; річний дохід 21 тис. руб.) та силікатно-цегляного і черепичного заводу на Замості (виготовляв черепицю, силікатну цеглу і плитку; річний дохід 20 тис. руб.) [4].

Зрозуміти закономірності розвитку цегельної галузі Вінниці може допомогти аналіз статистичних даних цегельного виробництва. Значний обсяг такої інформації міститься в «Обзорах Подольской губернии за … год» (Кам'янець-Подільський, 1873-1913). Найбільш продуктивним, на наш погляд, є порівняння показників кількості заводів, чисельності зайнятих на них робітників і суми доходів у Вінниці та Вінницькому повіті. При цьому показником рівня розвитку галузі слід вважати лише суму доходу. Кількість заводів не показова, зважаючи на суттєві відмінності масштабів підприємств, а кількість робітників, частіше засвідчує відсталість технології виробництва, ніж рівень розвитку цегельні. Усього проаналізовано дані від 1886 до 1912 рр.

Значна різниця в кількості заводів між повітом (16-36 підприємств [13, табл.2; 14, табл.2]) та м. Вінницею (4-13 [15, табл.2; 14, табл.2]) при переважно більшій сумі доходу в місті, свідчить про існування в місті крупних підприємств на противагу повіту, де вигіднішою була організація невеликих цегелень.

За показником суми доходу бачимо, що по повіту, вона рівномірно збільшується протягом всього періоду (з 7 495 руб. в 1886 р. [13, табл.2] до 52 350 руб. в 1912 р. [14, табл.2]). При цьому лише в період з 1892 до 1896 рр. та в 1898 р. вона дещо перевищує суму доходу по м. Вінниці [13, табл.2; 16, табл.2; 17, табл.2; 18, табл.2; 19, табл.2]. У Вінниці також в загальному спостерігається тенденція до зростання суми доходу, однак зі значними перепадами. Так, з 1886 до 1891 рр. сума доходу по Вінниці збільшилася більше ніж в 4,5 рази (з 6 428 до 29 850 руб.) [14, табл.2; 15, табл.2]. В період з 1892 до 1896 рр. бачимо суттєве зменшення суми доходу, коли вона досягає свого мінімуму (5 900 руб. в 1893 р.) [13, табл.2; 16, табл.2; 17, табл.2; 18, табл.2], а в 1897 р. – стрімке зростання до 105 610 руб. [20, табл.2] (майже в 7,5 разів у порівнянні з попереднім роком), а наступного року стрімке зниження показників – до 15 500 руб. [19, табл.2]. У 1901 р. сума доходу знову зростає у 3,3 рази (з 15 500 руб. до 51 000 руб. [21, табл.2]) і до 1908 р. залишається стабільною [22, табл.2; 23, табл.2; 24, табл.2;

11, табл.2]. У 1912 р. наступне значне зростання, коли сума доходу збільшується з 54 865 руб. до 202 000 руб. [12, табл.2], тобто в 3,6 разів.

Пояснення таких хвилеподібних змін в обсягах цегельного виробництва слід, очевидно, шукати в подіях з життя Вінниці та особливостях самої цегельної галузі. Виробництво цегли є порівняно невибагливим до сировинної бази, водночас цегла важка і незручна для транспортування. Тому цегельні підприємства працювали, орієнтуючись переважно на місцевий ринок. Зрідка виробництво будівельної цегли могло мати міжгубернський масштаб. З огляду на це, значне збільшення суми доходу у 1897 р., ймовірно, можна пояснити початком будівництва комплексу споруд Вінницької психіатричної лікарні – великого архітектурного об'єкту з цегли. Наступне зростання виробництва цегли, що спостерігалося на рубежі століть, також органічно вписується в історію містобудування. Адже саме з цього часу починається формування архітектурного обличчя Вінниці, що пов'язано з діяльністю міського голови М.В. Оводова (1899-1917 рр.) та міського архітектора Г.Г. Артинова (1900-1919 рр.). Наступний злет цегельного виробництва хронологічно майже співпадає з піком обсягів муніципального будівництва, який судячи з діаграми, складеної Г.Г. Артиновим, припадав на 1911 р. Тоді були споруджені будівлі міської Думи («Біла зала», нині адміністративний будинок торгово-промислової палати) та окружного суду (нині будинок по вул. Грушевського, 17), сірковий і миловарний заводи, бойня, будинок товариства споживачів з магазином (нині адмінбудинок з магазином). 1912 р. постали: водонапірна башта (нині відділ Вінницького обласного краєзнавчого музею), готель «Савой», суперфосфатний завод та ін. [25]. Активне приватне будівництво також відкривало нові перспективи перед галуззю, але Перша Світова війна, більшовицький переворот та подальша економічна і політична нестабільність, призвели до її занепаду. Відновлення цегельних заводів зі значними труднощами проводилося уже протягом 1920-х років.

Підсумовуючи, зазначимо, що активна розбудова м. Вінниці в другій половині XIX – на початку XX ст. знаходила безпосереднє віддзеркалення в розвитку місцевого цегельного виробництва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. – Вінниця: Держ. друкарня ім.Леніна, 1930.– 68 с.
2. Кошовий, О.П. Будівельна кераміка України / О.П. Кошовий ; АН УРСР. Львівське відділення Інституту Мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – К. : Наукова думка, 1988. – 136 с.
3. Указатель фабрик и заводов европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики / сост. П.А. Орлов, С.Г.Будагов. – СПб., 1894 г. – 850 с.
4. Фабрично-заводскія Предпріятія Россійской Империи (исключая Финляндию). Составлено подъ руководствомъ Редакционного Комитета, состоящего изъ членовъ Совета Съездовъ Представителей Промышленности и Торговли / ред. Ф.А.Шобер. – Пг, 1914 г. – 1612 с.
5. Державний архів Вінницької області, (далі – ДАВіО), ф. Д.-200, оп. 1, спр. 468, 68 арк.
6. Трехверстовка Шуберта онлайн в цвете [Электронный ресурс] // ЭтоМесто : [веб-сайт]. – Режим доступа: http://www.etomesto.ru/shubert-map/25-7/
7. ДАВіО, ф. Д.-200, оп. 1, спр. 685, 44 арк.
8. ДАВіО, ф. Д.-262, оп. 1, спр. 10, 169 арк.
9. Новая Топографическая Карта Западной России 1:84 000 (1880-1935) [Электронный ресурс] // Przeglądarka skorowidzów: [веб-сайт]. – Режим доступа: http://igrek.amzp.pl/ mapindex.php? cat=R084 &listtype =standard&listsort=sortoption
10. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. – К., 1913 г. – 1117 с.
11. Обзор Подольской губернии за 1908 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1909]. – 160 с.: 12 табл.
12. Обзор Подольской губернии за 1912 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1913]. – 175 с.: 35 табл.
13. Обзор Подольской губернии за 1896 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1897]. – 207 с.: 21 табл.
14. Обзор Подольской губернии за 1886 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1887].
15. Обзор Подольской губернии за 1891 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1892]. – 157 с.: 20 табл.

16. Обзор Подольской губернии за 1892 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1893]. – 181 с.: 20 табл.
17. Обзор Подольской губернии за 1893 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1894]. – 174 с.: 23 табл.
18. Обзор Подольской губернии за 1896 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1897]. – 207 с.: 21 табл.
19. Обзор Подольской губернии за 1898 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1899]. – 199 с.: 21 табл.
20. Обзор Подольской губернии за 1897 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1898]. – 174 с.: 21 табл.
21. Обзор Подольской губернии за 1901 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1902]. – 215 с.: 23 табл.
22. Обзор Подольской губернии за 1902 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1903]. – 212 с.: 13 табл.
23. Обзор Подольской губернии за 1903 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1904]. – 196 с.: 23 табл.
24. Обзор Подольской губернии за 1906 год: Прил. ко Всеподданейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – [Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1907]. – 176 с.: 10 табл.
25. Архітектура Вінниці на зламі XIX-XX сторіч [Электронный ресурс] // Osobnyak : [веб-сайт]. – Режим доступа: http://osobnyak.com.ua/spip.php?article490

Grabovska O.V. Influence of Vinnytsia urban planning practice on development of brick production in mid-19th – early 20th century

The article discusses the development of a network of brick factories in Vinnytsia in mid-19th – early 20th century. It investigates brickworks location and scale of production within the prescribed period, determines business owners. The author analyses Vinnytsia city and Vinnytsia district statistics on the number of brickworks, the amount of their income and the number of employed workers. The article examines the patterns of changes in the volumes of brick production and shows the influence of Vinnytsia urban planning practice on development of the brick production industry.

Key words: brick, brickwork, ceramics, urban planning, architectural heritage, Vinnitsa, Podillia

Грабовская О.В. Влияние градостроительной практики на развитие кирпичного производства Винницы во второй половине XIX – в начале XX в.

В статье рассматривается развитие сети кирпичных заводов г. Винницы во второй половине XIX – в начале XX в. Устанавливаются места расположения кирпичных заводов указанного периода и масштабы их производства, определяются владельцы предприятий. Проводится анализ статистических показателей по г. Виннице и Винницкому уезду относительно количества предприятий по производству кирпича, суммы их дохода и численности занятых рабочих. Исследуются закономерности изменений в объёмах кирпичного производства. Прослеживается влияние градостроительной практики в г. Виннице на развитие отрасли кирпичного производства.

Ключевые слова: кирпич, кирпичное производство, строительная керамика, градостроительство, архитектурное наследие, Винница, Подольская губерния

УДК 94: [346.548:616-036.22](477.44-25)»1914/1918»

В. О. Сологуб

ПРОТИЕПІДЕМІЧНІ ЗАХОДИ У М. ВІННИЦІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У даній статті автор аналізує епідемічний стан міста Вінниці під час Першої Світової війни. Досліджено основні заходи місцевої влади та напрямки по боротьбі із висипним тифом та холерою, порівнюючи із загальноімперськими даними, а також їх результати.

Ключові слова: Перша Світова війна, Вінниця, висипний тиф, холера, епідемія,санітарія, населення.

Актуальність вивчення всіх аспектів історії Першої Світової війни визначена специфікою всіх процесів в країні: масштабністю змін у суспільстві та економіці. Успішні результати цих змін, безумовно, неможливі без врахування досвіду минулого. В цьому плані науковий аналіз всіх тенденцій, період у 1914-1918 рр. має велике практичне значення, оскільки це дає можливість визначити основні напрямки і теми додаткового вивчення української історії першої чверті XX ст.

Метою даної публікації є простежити вплив Першої Світової війни на санітарний стан міста, визначити значення і сутність заходів спрямованих на убезпечення населення від інфекційних захворювань, а також показати результати цих дій.

Вплив «Великої війни» на стан міст можна зустрітити як в радянських, так і сучасних виданнях. Серед радянських видань слід виділити роботу К. Васильєва, де показана масштабність захворювань по всій Російській імперії висипним тифом, грипом, малярією під час Першої Світової війни [1]. У роботі іншого радянського історика Л. Камінського проаналізувано захворюваність населення холерою [6]. В сучасній літературі достатньо широко простежується дана тема в роботах О. Реєнта [9], П. Кліщинського [7] та Н. Загребельної [5]. Основу даного дослідження складають матеріали державного архіву Вінницької області, зокрема фонду Д-230 Вінницька міська управа, 2360 од. зб., 1871 – 1920 рр. [4].

Призов до армії величезної маси найбільш працездатної частини населення призвів до значного занепаду народного господарства. З першого ж року війни в країні стала гостро відчуватися нестача медичної допомоги, так як більша частина лікарів була призвана до лав збройних сил. Так, кількість військових лікарів у 1910 р. становила 3 560 осіб, до 1 жовтня 1916 р. зросла до 14 620 чоловік, а якщо врахувати, що загальне число лікарів у країні становило в 1913 р. всього близько 25 000, то можна вважати, що 50-60% їх виявилося в рядах армії [1, с. 345].

Умови воєнного часу змушували царський уряд приймати більш серйозні заходи по боротьбі з епідеміями, як усередині країни, так і в армії. У 1914 р. головне військово-санітарне управління російської армії видало докладну «Інструкцію про заходи проти розвитку та поширення заразних хвороб в армії». В інструкції зазначалося, що лікарі зобов'язані шляхом прискорених оглядів своєчасно розпізнавати появу хвороби і надавати відомості про санітарний стан народонаселення тих місцевостей, в яких розташовані війська [1, с. 347].

У внутрішніх губерніях країни приблизно в цей же час громадською організацією, відомою під назвою «Всеросійський земський союз», було розгорнуто 7123 ліжка в госпіталях для евакуйованих з театру воєнних дій.

Кожному армійському корпусу було надано санітарно-гігієнічний загін, що займався як виробництвом гігієнічних досліджень, так і проведенням протиепідемічних заходів, зокрема, активною імунізацією проти черевного тифу і холери. Також на фронт були вислані бактеріологічні лабораторії, обладнані в залізничних вагонах. При виникненні епідемічних спалахів створювалися летючі епідемічні загони.

Спеціальним розділом в «Інструкціях про заходи проти розвитку та поширення заразних хвороб в армії» було сформульовано поняття про санітарно-епідемічне спостереження. У § 85 йдеться: «У місцевостях, підозрілих щодо заразних хвороб, потрібно стежити уважно і постійно за санітарним станом цивільного населення і шляхом частих оглядів пильно стежити за санітарним станом військ, щоб мати можливість своєчасно ізолювати перші випадки захворювання, зробити їх нешкідливими і попередити розвиток епідемій» [10, с. 234-235]. Безсумнівно також, що інструкція була складена з урахуванням усіх нових даних. Так, наприклад, у ній отримала своє відображення боротьба з переносниками хвороб, докладно

вивченим головним чином російськими авторами в передвоєнні роки. В інструкції вказувалося про епідемічне значення бацилоносіїв і вказувалися деякі заходи з виявлення та знешкодження носіїв. Так, в §97 записано, що «перед випискою з епідемічних лазаретів, ті хто одужав повинні бути дослідженими, чи не є вони носіями заразних зародків». У розділі, присвяченому заходам проти холери, говорилося: «Люди, що одужали від холери, або ті хто стикався з холерними хворими, аж ніяк не повинні призначатися для роботи на кухні і взагалі допускатися до харчових продуктів» [10, с. 234-235].

Передбачалося проведення дезінфекції та дезінсекції, а також загальних санітарно-гігієнічних заходів. Всі заходи по боротьбі з гострозаразними хворобами поділялися на профілактичні та протиепідемічні. Перші повинні були проводитися для попередження інфекційних хвороб у військах, другі ж – у разі їх появи. Утім, якими б раціональними не були всі заходи, передбачені головним військово-санітарним управлінням, вони часто виявлялися малоефективними. Основною причиною цього була недостатня оснащеність армії засобами боротьби з епідеміями і погана їх реалізація військово-медичною службою. Для того часу була розроблена система профілактичних заходів, яка забувалася з початком військових дій. Питання вакцинації кишкових інфекції широко обговорювалися вже на перших нарадах з питань бактеріології та епідеміології (попередниках всеросійських з'їздів бактеріологів, епідеміологів і санітарних лікарів), перше з яких організовано було в січні 1911 р. в Петербурзі, друге – у березні 1912 р. в Москві, потім у квітні і в жовтні 1915 р. [1, с. 348].

Незважаючи на те, що вітчизняна наука розробила вже ефективну систему протиепідемічних заходів, ні командування царської армії, ні бюрократично побудована військово-медична служба не змогли організувати проведення цієї системи в життя, тим більше що і рівень вітчизняної промисловості не могли забезпечити постачання армії необхідним технічним устаткуванням. Особливо підкреслювалася в той час необхідність спільних і координованих дій військових і цивільних лікарів у справі профілактики інфекційних хвороб. Через недостатню кількість «заразних лазаретів» у військових районах були змушені інфекційних хворих везти глибоко в тил. Вельми невелику кількість лікувальних установ було забезпечено бактеріологічними лабораторіями, а санітарно-гігієнічні загони, перевантажені поточною роботою, не могли чинити дійсну допомогу військовим лікарям у ранній діагностиці інфекційних хвороб [5, с. 43-44].

У земських губерніях питаннями боротьби з епідеміями під час війни займалися, головним чином, земства, в містах – місцеві самоврядування. При виникненні епідемій відкривалися «заразні бараки» і залучався додатковий медичний персонал. Однак, кількість інфекційних ліжок була, як правило, недостатньою. У передвоєнні роки і особливо в період війни деякі земства практикували організацію «епідемічних загонів» і заснували посаду спеціальних «епідемічних лікарів». Загони складалися зазвичай з лікаря, фельдшера і двох сестер милосердя і підпорядковувалися губернському санітарному бюро. За викликом повітових лікарів вони виїжджали на місце виникнення епідемії, розгортали заразні бараки, лікували хворих, проводили дезінфекцію і щеплення. Тоді діяльність епідемічного персоналу спрямовувалася на: а) з'ясування розмірів захворюваності, причин і умов появи та перебігу епідемії, б) лікування та догляд за інфекційними хворими в бараках і на дому, в) загальну організацію боротьби з епідемією в сенсі її локалізації шляхом ізоляції хворих, які перебували у близькому спілкуванні з ними, а також дезінфекції в межах можливості, г) застосування запобіжних і лікувальних вакцин і сироваток, д) вказівку і можливе усунення виявлених санітарних недоліків. Для з'ясування ступеня поширення епідемічних хвороб рекомендувалося проводити подвірні обходи, організувати амбулаторії на місцях. Всі зусилля передових вітчизняних лікарів з організації ефективної системи протиепідемічних заходів розбивалися об відсталість царських чиновників, які нехтували елементарними потребами населення [8, с. 35-36].

Однією з проблем у роки Першої Світової війни було водопостачання. Фахівці гігієнічного профілю були включені в штати управління гідротехнічних робіт, що забезпечувало більш швидку санітарно-епідемічну оцінку джерел і контроль якості обробки води призначеної для населення [6, с.33].

Обставини часу мали суттєвий вплив на життя населення міста Вінниці. На момент 1915 р. захворювання тифом було не тільки в місті, а й по всій Подільській губернії.

За наказом керівника санітарної частини був негайно розроблений план протиепідемічних заходів. 13 березня 1915 р. було вирішено розширити міський водопровід. За свідченнями місцевих лікарів, саме це врятувало від епідемії тифу і холери населення міста у 1914 р. Якщо й були випадки захворювання, то в більшості випадків немісцевого походження, або на околицях міста, де не було водопроводу [4, арк. 170].

Міською управою, а також санітарною комісією були визначені такі напрями роботи: центральна тюрма, саперні казарми, 4 квартали від базарної площі до залізничного вокзалу, збір води, ізольовані місця для інфікованих хворих [4, арк. 171].

Вкрай густонаселена нова місцева центральна в'язниця обслуговувалася звичайними колодязями, виритими в тюремній садибі. Цим значною мірою пояснювалася епідемія у в'язниці тифозних захворювань, небезпечних для населення міста. Теж саме стосувалося й холери. Планувалося, що постачання в'язниці водопровідною водою мало оздоровити її. Таким шляхом усувалася можливість передачі цих захворювань і населенню міста [4, арк. 170].

Величезні будівлі міських саперних казарм, які були зайняті військовим госпіталем, обслуговувалися водою з колодязів, що знаходились в садибі. Частково забезпечення відбувалося водопровідною водою, що доставлялася бочками з найближчої водорозбірної будки. Для більш успішного вирішення основного завдання – попередження епідемічних захворювань в місті, було вирішено з'єднати ці казарми безпосередньою гілкою із загальною мережею міського водопроводу [4, арк. 170].

У районі вулиці і площі Некрасова планувалось розширення мережі до залізничного вокзалу. Було вирішено з'єднати цих 4 квартали [4, арк. 170].

Військовий час диктував свої умови і це зумовлювало перебування у місті різного роду інфекційних хворих. Спорудження бараку на 40 ліжок мало вирішити це питання, адже земська лікарня мала для цього зовсім невелике приміщення [4, арк. 171].

Ось всі ці найголовніші заходи, на думку міської управи, повинні бути здійснені в першу чергу. Загальна вартість їх становила 75 057 крб. З фінансової сторони даного питання, міська управа обтяжена витратами, які були спричинені обставинами воєнного часу і не могла самостійно здійснити це. Тому влада вдалася до урядової допомоги. Вирішено було, що міська управа покриє половину всіх витрат у розмірі 37528 крб. 50 копійок [4, арк. 171].

Земські Управи, не дивлячись на недостатню кількість грошей, відкрили ряд «заразних бараків» і запропонували не тільки епідемічним лікарям, а й, загалом, всім земським лікарям зайнятись протитифозними щепленнями [10, с.234]. Незважаючи на це, в губернії і в місті не все проходило благополучно. У зв'язку зі збільшенням кількості захворювання інфекційного характеру, член управи, завідувач санітарним станом міста, запропонував негайно відкрити заразне відділення при міській лікарні, провівши там ремонт, згідно вказівки медико-санітарної комісії. Що ж до обладнання цього відділу, то такого місто не мало через пожежу міської лікарні. Було вирішено піти з проханням в уїзну земську управу, там були запаси білизни, а також в управління Червоного Хреста. Їх попросили видати місту, в займи, необхідні речі для обладнання бараку на 30 місць [4, арк. 170].

На черговому засіданні вінницька міська управа 24 травня 1916 р., погодившись з доповіддю члена управи, вирішила негайно відкрити «заразний барак» і почати терміновий ремонт, асигнувавши на це 1500 крб [4, арк. 187]. Згідно цієї постанови, 25 травня управою розпочався ремонт. Планувалося до 8-10 червня завершити. Земський Союз і Червоний Хрест дали дозвіл на користування власністю [4, арк. 188].

28 травня на розгляд медико-санітарної комісії були розглянуті постанови управи: 1) визнано було необхідним відкрити інфекційний барак на 30 ліжок при міській лікарні; 2) лікарі повинні відбиратися за конкурсом; 3) розглядалось питання про можливе сумісництво амбулаторного лікаря з головою інфекційного відділення в наступному складі: 1 лікар, 4 сестри милосердя, 4 санітарки, 4 санітара, 1 кухарка, 1 посудомийка, 1 завідуюча господарством і 2 прачки. Зарплата мала бути наступною: лікар – 350 крб., сестри милосердя – 50 крб., санітар-санітарка 30 крб. За розрахунками в місяць мало витрачатися 1 200 крб., не рахуючи завідувачки господарством; 5) Склад ліжка дорівнював, в середньому, 6-ти рублям в день, що при числі 900 койко-днів в місяць складало 5400 крб., плюс на опалення випадало 300 рублів в місяць [4, арк. 189]. Отож, провівши деякі розрахунки медико-санітарної комісії для відкриття «заразного бараку», необхідне було асигнування 6 980 крб. Представивши проект на розгляд

міської думи, управа запросила прийняти його і асигнувати на утримання 30 ліжок суму в 6730 крб. Також були затверджені розтрати на ремонт заразного відділу в сумі 1500 крб [4, арк. 197].

Внаслідок крайнього переповнення Вінницької в'язниці (більш ніж в 2 рази) комісією 24 березня 1916 р. було постановлено: а) призупинити подальше розміщення в ній арештованих; б) передача їх Кам'янецькій тюрмі; в) просити про продовження етапів із Вінниці у в'язниці інших губерній, а тих, хто підлягав відправці, пройти двотижневий карантин [4, арк. 167].

Проте вказані заходи не змогли запобігти епідеміям. Зі свідчень санітарного лікаря із Пироговської та єврейської лікарень, видно, що на момент 1917 р. поширення тифу в місті збільшувалося. Так, у березні було 14 випадків, а в квітні – вже 31, а за першу половину травня зареєстровано 19. Причому із всіх цих 64 випадків, на долю висипного тифу приходився 41 випадок, що складав 64 ,2% всіх захворювань. Окрім цього, не рахуючи воєнного госпіталю, де теж мали місце випадки захворювання висипним тифом, потрібно згадати часті випадки уникання реєстрації хвороби. Проте за словами тодішніх вільно-практикуючих лікарів, яким доводилось неодноразово слідкувати за хворими тифом, люди з околиць міста не мали можливості потрапити в лікарні через недостатню кількість місць [4, арк. 272].

Таким чином, прийняті в період Першої Світової війни методи боротьби з хворобами та розвиток в цілому профілактичної медицини, не уберегли тил від хвороб. Багато цивільних лікарів було залучено до обслуговування поранених і хворих військовослужбовців в земських і міських лікарнях. Різко скоротилися витрати на медичне обслуговування цивільного населення. Санітарна діяльність міст і земств під час війни носила вимушений, випадковий і обмежений характер. Умови воєнного часу дезорганізували діяльність земських і міських санітарних організацій, ліквідували всі «благі пориви» з благоустрою та оздоровленню населених місць. У результаті санітарний стан міст ще більше погіршився.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильев, К. Г. История эпидемий в России. (Материалы и очерки) / К. Г. Васильев, А. Е. Сегал; под ред. А. И. Метелкина. – М. : Государственное издательство медицинской литературы, 1960. – 398 с.
2. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. – К.: Кліо, 2013. – 784 с.
3. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О.Л. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56–70.
4. Державний архів Вінницької області. ф. Д-230, оп 1, спр. 1508. – 578 арк.
5. Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.) / Н. Загребельна, І. Коляда. – К.: Ін-т історії України НАН України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2006. – 193 с.
6. Каминский, Л. С. Санитарное состояние населения в 1914–1918 гг. и военные потери / Л.С. Каминский // Мед. и демограф. статистика. – М., 1974. – С. 125.
7. Кліщинський П. В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько- політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Павло Володимирович Кліщинський. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 253 с.
8. Коваль Р. Перша світова війна в долі українського народу / Р. Коваль. К. : Діокор, 2001. – 58 с.
9. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк . – К.: Ґенеза, 2004. – 473 с
10. Сулига І. Г. Південно-західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни / І. Г. Сулига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. III. – С. 234–239.

Sologub V.O. Anti-epidemic measures in Vinnytsia during the First World War.

The article examines the epidemic state in Vinnytsia during the First World War. The author researches basic activities of local authorities and their work directed against spotted typhus and cholera and compares it with the general imperial data and their results.

Keywords: First World War, Vinnitsa, typhus, cholera, epidemic, sanitation, population.

Сологуб В.О. Противоэпидемические мероприятия в городе Винница в годы первой мировой войны.

В данной статье автор анализирует эпидемическое состояние города Винница во время Первой Мировой войны. Исследованы основные мероприятия местной власти и направления по борьбе с сыпным тифом и холерой, сравнивая с общеимперскими данным, а также их результаты.

Ключевые слова: Первая Мировая война, Винница, сыпной тиф, холера, эпидемия, санитария, население.

УДК 336.1:352(477.44) «1880-1916»

Т. Р. Кароєва

БЮДЖЕТ ПОВІТОВОГО МІСТА ЯК ІНДИКАТОР ЙОГО РОЗВИТКУ (НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦІ 1880 – 1916 РР.)

У статті доведено, що бюджет міста може бути індикатором його розвитку. На прикладі Вінниці простежується динаміка поступу міського бюджету упродовж 1880 – 1916 рр. Аналіз змін прибуткової та видаткової його частин дозволив окреслити основні напрями розвитку населеного пункту. Головним висновком дослідження є те, що напередодні Першої світової війни Вінниця розвивалася скоріше як адміністративний, військовий, освітній, культурний центр, ніж як економічний та торгівельний.

Ключові слова: міський бюджет, видатки, податок, прибуток, Вінниця.

Динаміка зростання бюджету міста вважається важливим показником темпів його розвитку, тому історики – урбаністи Правобережної України (А.О. Гуменюк [1], С.М. Єсюнін [2], О.П. Прищепа [3]) багато уваги приділяють аналізу муніципальної скарбниці, проте, не зупиняючись докладно на структурі прибуткової та витратної її частин. У цій публікації проаналізовано основні зміни у статтях річного бюджету повітового міста Вінниця у 1880 – 1916 рр. Це місто обрано об'єктом дослідження, позаяк склалася думка про феноменальний його розвиток на початку XX ст. без конкретизації цієї специфічності. Нижня межа хронологічного охоплення обумовлена запровадженням у 1880 р. нової системи самоврядування, законодавче закріпленої у Городовому положенні 1870 р. Верхню межу визначили революційні події 1917 р., коли стабільне господарське життя у країні припинилося. Структура статей бюджету була однаковою упродовж досліджуваного періоду, що дозволяє провести порівнювальну характеристику, тим більш рівень інфляції до 1916 р. був невисоким.

Тривалий час Вінниця була пересічним повітовим містом Російської імперії, але на початку XX ст. сучасники уже оцінювали його як перспективний населений пункт, який може стати новим губернським центром. Початок позитивних зсувів був закладений реформою міського самоврядування, розпочатою у 1880 р. Вона, з одного боку, стимулювала самостійність місцевих рішень щодо розвитку міста і надавала фінансові можливості для їхньої реалізації, з іншого боку, дозволяла державі переорієнтовувати грошові кошти в інші сфери діяльності. До реформи міський бюджет Вінниці зростав дуже повільно і у 1840 р. складав 4 106 руб., 1858 р. – 6 313, 1879 р. – 13 642 [4, с.316]. Запровадивши нову систему його формування, городяни у 1885 р. отримали річний бюджет у 39 775 руб., 1886 р. – 46 528, 1887 р. – 54 942 [4, с.316], тобто за короткий термін з 1879 р. бюджет зріс на 1885 р. у 2,9 рази, а на 1887 р. – 4 рази. Подібного зростання вінничани очікували майже сорок попередніх років (1840 – 1879 рр.). Треба відзначити, що запровадження Городового положення позитивно позначилося й на бюджетах інших подільських міст. За 1879 – 1885 рр. бюджет у Кам'янці-Подільському зріс у 3,8 рази, Проскурові – 4,5 рази, Брацлаві – 3,2 рази, Могилеві-Подільському – 3,2 рази [4, с.316]. Але у подальшому високі темпи системного зростання міського бюджету продемонструвала лише Вінниця. Її бюджет наприкінці 1880-х – 1890-х роках тримався близько 50 тис. руб., зокрема, у 1895 р. – 55 908,49 [5, арк.188], 1897 р. – 56 644,5 [6, арк.6]. Якісний стрибок до 100 тис. руб. відбувся уже на початку 1900-х років, а вже у 1909 р. був 167 290 руб. [7, с.168], 1911 р. – 206 580 [8, арк.23], далі у 1915 р. – 506 723,16 [9, арк.62], 1916 р. – 648 249,99 [9, арк.110]. На 1917 р. з урахуванням інфляції кошторис складали, розглядаючи мільйонний бюджет. Варто вказати, що інфляція воєнних років робить порівняння з 1916 та 1917 рр. некоректними.

Таблиця 1. ***Бюджет повітових міст Подільської губернії, 1885-1912 рр. [4; 10; 11]***

Місто	1885	1886	1901	1902	1912
Балта	55 235	56 996	44 047	46 147	105 176
Брацлав	22 486	24 829	23 861	20 957	39 074
Вінниця	39 775	46 528	84 994	140 678	272 206
Гайсин	15 045	15 120	41 440	44 746	96 573
Кам'янець-Подільський	106 776	104226	162 767	163 720	396 524
Летичів	9 478	9 699	14 810	14 950	42 727
Літин	8 703	12 275	21 615	26 361	37 548

Могилів-Подільський	47 537	38 282	56 229	61 026	216 620
Нова Ушиця	17 806	14 506	23 578	25 688	36 416
Ольгопіль	19 970	21 604	28 451	27 896	46 022
Проскурів	44 037	34 579	45 468	39 572	98 982
Ямпіль	-	-	6 245	6 487	12 478

За період 1885 – 1912 рр. вінницький бюджет зріс у 6,8 раз, а до 1915 р. – навіть у 12,7 разів. Наблизитися до цього зумів лише Гайсин з результатом 6,4 рази за 1885 – 1912 рр. Інші подільські міста мали набагато нижчі результати: губернський центр Кам'янець-Подільський – 3,7 рази, Летичів – 4,5 рази, Могилів-Подільський – 4,6 рази, а решта продемонструвала набагато менші показники, наприклад, Проскурів – 2,2 рази (див. Табл. № 1).

Найактивніший період зростання Вінниці припав на 1910-ті роки. Це демонструють й статистичні дані, й суб'єктивні враження городян та гостей міста, коли міський ландшафт почав стрімко змінюватися на очах людей, набуваючи найсучаснішого урбаністичного вигляду.

Загальний бюджет міста за 1911 – 1915 рр. зріс у 2,5 рази (див. Табл. № 2).

Таблиця 2. ***Міський бюджет Вінниці, 1911-1915 рр. Прибуткова частина***

	1911 [12, арк.10]	%	1913 [13, арк.182]	%	1915 [14, арк.110]	%
Збір з нерухомого майна	45 383,57	22,0	47 595,97	13,2	60 065,28	11,9
Збір з торгівлі та промислів	14 816,96	7,2	18 468,42	5,1	16 931,42	3,3
Мито різне	3 038,53	1,5	2 158,0	0,6	3 758,4	0,7
Збір з міського майна та оброчних статей	55 327,35	26,8	84 546,0	23,4	106 985,0	21,1
Збір з муніципальних споруд	23 904,64	11,6	160 847,76	44,5	279 306,8	55,1
Допомога місту	48 288,34	23,3	46 180,09	12,8	36 797,26	7,3
Різні надходження	15 815,98	7,7	1 392,0	0,4	2 879,0	0,6
Всього	206 575,37	100,1	361 188,24	100,0	506 723,16	100,0

Податки були головним джерелом наповнення бюджету. Тривалий час основним податком був оціночний збір з нерухомості юридичних і фізичних осіб. Розмір збору визначався Міською думою у відсотках з чистого прибутку від нерухомого майна або його вартості. Він не міг перевищувати 10% чистого прибутку від майна або 1% його вартості. Міська дума мала сама визначати способи організації цього податку. Хоча кількість нерухомих об'єктів у місті постійно зростала, проте значення цього збору залишалося практично незмінним. Якщо у 1887 р. у Вінниці було 1 923 житлових будинків, з яких мурованих – 154, 903 флігелі, з яких мурованих – 5, а також 2 904 нежитлових, з яких мурованих – 10 [4, с.350], то у 1910 р. було 5 426 будівель, з них мурованих – 2 370 [15, с.23]. В абсолютних цифрах податок з будівель значно виріс: з 4 999 руб. (1885 р.) до 60 065 руб. (1915 р.), проте його доля у міському бюджеті практично не змінилася: 11,1% (1885 – 1887 рр.) [4, с.323-324] та 15,7% (1911 – 1915 рр.).

Важливим джерелом надходження грошей було міське майно, яке орендувалося юридичними та фізичними особами, зокрема, для сільськогосподарських робіт. Основу цього майна складала міська земля. Її кількість, упродовж досліджуваного періоду, залишалася незмінною. Міська дума мала право самостійно встановлювати розмір податку, і він постійно зростав. Якщо за 1885–1887 рр. прибуток від міської землі та оброчних статей складав у середньому щороку 24 275 руб. [4, с.323-324], або 51,6% міського бюджету, то уже у 1915 р. – 106 985 руб., або 21,1%. Значення цього податку поступово втрачалося. Місто переорієнтовувалося на інші види податків. Тим більш, що на час запровадження Городового положення 1870 р. Вінниця мала небагато землі, була лише на 4-му місці за її кількістю серед подільських міст. Попереду були Балта (4 501 десятина), Бар (4 374), Ольгопіль (3 288), а Вінниця – 2 939 [2, с.79].

Поступово основним джерелом поповнення міського бюджету стали надходження від користування іншою міською нерухомістю, головне, об'єктами інфраструктури – муніципальними спорудами. Цей податок за 1911 – 1915 рр. зріс з 23 904,64 руб. до 279 306,8 руб., тобто у 11,7 разів. Хоча витрати на утримання міських споруд також зростали, але

набагато нижчими темпами: з 22 795,04 руб. до 143 855,85 руб., тобто у 6,3 рази за той самий період. Якщо у 1911 р. місто мало чистого прибутку від міських споруд 1 109,6 руб., то уже у 1915 р. – 135 450,95 руб, іншими словами, чистий прибуток від муніципальних споруд зріс у 122 рази. Вкладаючи гроші у розвиток комунального господарства, місто отримало шанс збільшити свій бюджет. Якщо у 1911 р. доля цього податку у бюджеті складала 11,6%, то уже у 1915 р. – 55,1%.

Існувала ще одна стаття податків – це збір з торгівлі та промислів. Він охоплював податки на право виробництва та торгівлі, промислових свідоцтв, трактирного промислу. Хоча збори з торгівлі демонстрували поступове зростання (з 2 905 руб. у 1885 р. до 16 931 руб. у 1915 р., тобто у 5,8 разів), але їхня відносна частка у бюджеті зменшувалася з 7,4% (1885 р.) [4, с.323-324] до 3,3% (1915 р.). І це попри те, що з 1910 р. Вінниці, серед інших великих провідних міст імперії, було надано право попудного збору з вантажів, які вивозилися з міста залізницею [16, с.82].

Міська дума запровадила також збори з візничого промислу, з коней та екіпажів, які перебували у приватній власності, з собак, велосипедів та автомобілів. Цей вид доходів формувався за рахунок оподаткування заможних прошарків населення міста, був невеличким за обсягом і не відігравав значної ролі у структурі бюджету.

Постійною статтею доходів міста була також грошова допомога від державного казначейства. Держава частково відшкодовувала витрати, зроблені містом зі своїх коштів для утримання поліції, розквартирування військ, навчальних закладів тощо. Із зростанням міського бюджету розмір державної допомоги зменшувався, і її доля у структурі прибутків також зменшувалася.

Отже, Вінницю складно назвати торговельним і промисловим містом. Напередодні революційного 1917 р. основу бюджету складали податки за користування нерухомою власністю міста та податки з нерухомості фізичних і юридичних осіб, що охоплювали 60,4% (1911), 81,1% (1913), 88,1% (1915) річного бюджету. Місто, таким чином, складно розглядати як економічний центр губернії. З огляду на структуру видатків, провідними його функціями можна визначити адміністративну, військову, освітню, культурну, рекреаційну. На виконання цих функцій місто витрачало 65,0% (1911), 77,7% (1913), 68,6% (1915) свого бюджету (див. Табл. № 3). Загальну спрямованість витрат можна охарактеризувати як створення умов для комфортного проживання у місті. Безумовно, це не було «ноу-хау» міської влади. Подібна практика відповідала тодішній ідеології розвитку міських населених пунктів. Вінницю тут вигідно вирізняли не тільки активне зростання бюджету, а і його оптимальна структура видатків. Іншими словами, представники міської влади проявили себе гарними менеджерами, облаштовуючи місто для городян, тим самим приваблюючи до нього нових приїжджих, які ставали новими платниками податків та споживачами міських послуг.

Таблиця № 3. ***Міський бюджет Вінниці, 1911-1915 рр. Витратна частина***

	1911 [12, арк.10]	%	1913 [13, арк.182]	%	1915 [14, арк.110]	%
Утримання міського громадського управління та сирітського суду	16 046,25	7,7	24 618,25	6,8	26 559,0	5,2
Військова квартирна повинність	14 477,38	7,0	14 751,65	4,1	12 383,0	2,4
Утримання міської поліції	25 369,16	12,2	24 700,0	6,8	40 901,9	8,1
Утримання пожежного обозу	6 776,62	3,3	7 257,0	2,0	8 865,0	1,7
Благоустрій міста	8 821,22	4,2	63 164,0	17,5	36 980,0	7,3
Утримання міських споруд та підприємств	22 795,04	11,0	92 000,0	25,5	143 855,85	28,4
Народна освіта	30 030,4	14,5	40 688,94	11,3	33 896,0	6,7
Громадське піклування	996,0	0,5	2 112,0	0,6	9 716,0	1,9
Медична, ветеринарна, санітарна частини	9 427,94	4,6	11 102,0	3,1	35 116,33	6,9
Податки міста	1 976	1,0	2 405,0	0,7	7 515,82	1,5
Утримання міської нерухомості	17 876,5	8,6	6 553,0	1,8	28 706,0	5,7
Сплата міських боргів	46 541,24	22,5	60 000,0	16,6	111 189,26	21,9
Різне	5 967,32	2,9	6 508,4	1,8	11 039,0	2,2
Урядові установи			5 328,0	1,5		
Всього	207 101,07	100,0	361 188,24	100,1	506 723,16	99,9

У загальній структурі міських видатків привертають увагу кілька позицій.

Вінниця традиційно мало витрачала на організацію міського самоврядування – 15,7% міського бюджету у 1885 р., що було найменшим показником серед інших подільських міст [4, с. 326]. Хоча у кількісному вимірі ці видатки зростали, але їхня доля у бюджеті ставала все меншою – до 5,2% у 1915 р. Показово, що хоча за кількістю населення Міська управа мала складатися з 4 осіб, ще у 1890-х роках гласні заради економії прийняли рішення про скорочення однієї посади [17, арк.27].

Попри те, що у 1915 р. місто вимушено було понад третину (34,1%) видатків бюджету витрачати на утримання муніципальних споруд та міської нерухомості, проте вони приносила такий прибуток – 76,2% бюджету, що повністю виправдовувало таку діяльність міської влади. Наприклад, тільки водогін, що почав діяти з 1911 р., уже з наступного року приносив чистого прибутку майже 18 тис. руб. [18, арк.322].

Серйозною статтею видатків будь-якого міста після реформи 1870 р. стало утримання державних установ, військових частин і поліції. Ці статті, на перший погляд, не відповідали безпосереднім інтересам міста і становили суттєву перешкоду розвитку міського господарства. Міське управління мало наймати приміщення для військ, у тому числі для офіцерів, які проживали в місті, чи приїжджали сюди у службові відрядження. З бюджету треба було забезпечити казарми освітленням, опаленням та вчасним ремонтом приміщень. Вінницька влада відразу побудувала раціональні і прагматичні стосунки з Військовим міністерством. Військові частини сплачували гроші за оренду міської землі та міської нерухомості. За Положенням про реформування квартирної повинності 1874 р. Вінниця була віднесена до 5-го розряду її оплати (Кам'янець-Подільський отримав 3-й розряд). Повітовий розпорядчий комітет з квартирної повинності оплачував витрати на утримання розташованого війська відповідно до розряду (дохід, який закладався у бюджетну статтю «допомога місту»), решту міська управа мала доплачувати самостійно. У 1885 р. Вінниця почала будівництво міських казарм за свій рахунок, з тим щоб отримувати щорічну платню за їхню оренду від держави. Фактично згодом міський бюджет витрачався лише на додаткову оплату найму житла для офіцерів, забезпечення їх опаленням і освітленням. Але й це видавалося міській владі завеликими витратами, тому вона наполегливо роками боролася за зменшення армійського навантаження на бюджет. Уже у 1879 р. Міська дума відправила до губернського розпорядчого комітету клопотання про переведення міста з 5-го до 4-го розряду з квартирної повинності, але розгляд у різних інстанціях тривалий час не давав результату [19]. У 1893 р. влада уже клопотала про переведення до 3-го розряду, що позитивно було вирішено у 1903 р. [20].

Міська влада мала забезпечити також заробітну плату городовим, постачати їм провіант, амуніцію, озброєння, а також оплачувати їхнє лікування. Вона мала також облаштувати чи наймати приміщення для місцевого поліцейського управління, утримувати арештантські приміщення при поліції.

Ці витрати традиційно з'їдали значну частину міського бюджету. Але Вінниця планомірно йшла до скорочення цих видатків: з 18,6% у 1885 – 1887 рр. до 10,5% у 1915 р. Її успіхи тим більш помітні на тлі інших подільських міст. У 1885 – 1887 рр. вона займала третє місце за розміром фінансування цієї статті витрат після Балти (23,1%) та Проскурова (22,4%) [4, с.326]. У першій половині 1910-х років деякі подільські міста віддавали від третини до половини коштів своїх бюджетів. Наприклад, у 1912 р. Кам'янець-Подільський – 32%, Могилів-Подільський – 37%, Балта – 23,7%, Проскурів – 28%, Нова Ушиця – 37%, Ямпіль – 46%, Літин – 45%, або у середньому по губернії – 23%, а Вінниця – 16% [16, с.86]. А після 1912 р., коли урядом було видано закон, яким держава відшкодувала половину міських витрат на утримання поліції, це навантаження ще зменшилося.

Вінниця перетворювалася на освітній центр Подільської губернії. У місті витрачалася досить значна частина бюджету на утримання «народної освіти» (за тодішньою практикою ця стаття охоплювала всю культурно-освітню сферу: навчальні заклади, театр, бібліотеки тощо). В середньому за 1911 – 1915 рр. – 10,8% всього річного бюджету. Готовність городян витрачатися на розвиток освіти і культури допомогла відкрити у місті чимало навчальних закладів і культурних установ, що притягувало нових мешканців.

Треба відзначити, що Вінниця тривалий час розвивалася за рахунок внутрішніх ресурсів. Лише у 1912 р. був взятий перший кредит, тому з 1913 р. почала зростати кількість грошей, виплачених як «міський борг».

Отже, за зростанням міського бюджету упродовж 1880 – 1916 рр. Вінниця дійсно продемонструвала найкращі результати у Подільській губернії – збільшення у 47,5 рази. Разом з тим, треба заперечити усталену в українській історіографії думку О.І. Лугової [21], А.Б. Задорожнюка [22] та ін. про те, що це відбулося завдяки промисловому та торговельному розвитку міста. З огляду на структуру податків міський бюджет зростав завдяки поступу комунального господарства міста. Вкладаючи гроші у будівництво муніципальних об'єктів, місто отримало колосальний стрибок у надходженнях до бюджету. Крім того, зростання комфортності міського життя приваблювало сюди нових поселенців, які платили податки. І, з огляду на витрати, місто розвивалося скоріше як адміністративний, військовий, освітній, культурний центр, ніж економічний та торговельний.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.02 / А.О. Гуменюк ; Ін-т історії України АН України. – К., 1992. – 240 с.
2. Єсюнін С.М. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін. – Хмельницький, 2015. – 336 с.
3. Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О.П. Прищепа. – Рівне, 2010. – 287 с.
4. Гульдман В.К. Подольская губерния: опыт геогр.-стат. описания / В.К. Гульдман ; Подол. губ. стат. ком. – Каменец-Подольск, 1889. – 414, 64, 26 с.
5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), ф. Д-262, оп. 1, спр. 5, 264 арк.
6. Там само, спр. 8, 206 арк.
7. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / сост. В. Филимонов ; Подол. губ. стат. ком. – Каменец-Подольск, 1911. – 96, 218, 66 с.
8. ДАВіО, ф. Д-262, оп. 1, спр. 23, 242 арк.
9. ДАВіО, ф. Д-262, оп. 1, спр. 27, 178 арк.
10. Обзор Подольской губернии за 1902 год / Подол. губ. стат. ком. – Каменец-Подольск, 1903. – 212 с.
11. Обзор Подольской губернии за 1912 год / Подол. губ. стат. ком. – Каменец-Подольск, 1913. – 175 с.
12. ДАВіО, ф. д-262, оп. 1, спр. 22, 393 арк.
13. ДАВіО, ф. д-262, оп. 1, спр. 24, 146 арк.
14. ДАВіО, ф. д-262, оп. 1, спр. 26, 129 арк.
15. Вінниця : іст. нарис. – Вінниця : Книга-Вега, 2007. – 304 с.
16. Седляр А.В. Господарська діяльність органів самоврядування міст Волині та Поділля напередодні Першої світової війни / А.В. Седляр // Часопис укр. історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 80-91.
17. ДАВіО, ф. д-262, оп. 1, спр. 9, 326 арк.
18. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК), Ф. 442, оп. 665, спр. 310, 386 арк.
19. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 49, 279 арк.
20. ЦДІАК, ф. 442, оп. 656, спр. 153, 2 арк.
21. Лугова О.І. Міські промислові осередки на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / О.І. Лугова // Укр. іст.-геогр. зб. – К., 1971. – С. 182-197.
22. Задорожнюк А.Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. / А.Б. Задорожнюк, О.П. Реєнт ; Ін-т історії України НАНУ. – К., 2008. – 270 с.

Karoyeva T. R. Budget of provincial town as an indicator of its development (exemplified by data of Vinnytsia municipal budget in 1880 – 1916)

The article offers evidence that municipal budget can be regarded as an indicator of city development. The author uses the data of Vinnytsia town budget as an example to trace municipal financial resources development in the period of 1880 – 1916. Analysis of changes in credit and debit of the town budget allows the author to outline the main directions of city development. The main inference drawn from the study is that on the eve of the World War I Vinnytsia was developing as an administrative, military, educational and cultural center rather than an economic and trading one.

Keywords: municipal budget, expenditures, tax, profit, Vinnytsia

Кароева Т.Р. Бюджет уездного города как индикатор его развития (на примере г. Винницы 1880 – 1916 гг.)

В статье доказано, что бюджет города может быть индикатором его развития. На примере Винницы прослеживается динамика увеличения городского бюджета в 1880 – 1916 гг. Анализ изменений доходной и расходной его частей позволил определить основные направления

развития населенного пункта. Главный вывод исследования это то, что накануне Первой мировой войны Винница развивалась скорее как административный, военный, образовательный, культурный центр, чем как экономический и торговый.

Ключевые слова: городской бюджет, налоги, расходы и доходы, Винница.

УДК 94(477.44)«1918»:929 Ліпкін

О. М. Кравчук, Н. М. Марценюк

ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ЛІПКІНА НА ПОСАДІ ЛІТИНСЬКОГО ПОВІТОВОГО СТАРОСТИ (1918 Р.)

У статті висвітлено управлінську діяльність О. Ліпкіна на посаді Літинського повітового старости у червні-листопаді 1918 р. як провідника політики гетьманату на тлі подій, що відбувалися в Подільському регіоні. Автори доводять, що ця діяльність засвідчує крах спроб реставрації дореволюційних політичних та соціально-економічних відносин. Спроба розбудови незалежної гетьманської держави методами царської монархії виявилася абсолютно неконструктивною і була відкинута українським населенням.

Ключові слова: Літинський повіт, Літин, О. Ліпкін, гетьманат, австро-угорські війська, повстанський рух.

Всебічне дослідження подій Української революції 1917-1920 рр. передбачає висвітлення органів місцевого управління та їх очільників. У радянський час замовчувалася не лише їх діяльність, а навіть прізвища. Зокрема, це стосується голови адміністрації Літинського повіту О. Ліпкіна в період гетьманату 1918 р. У сучасній українській історіографії зазначене питання не досліджене, хоча окремих аспектів історії революційної доби в регіоні торкалися С. і О. Гусєви [1], О. Завальнюк [2; 3], С. Калитко [4], Р. Коваль [5], О. Кравчук [6] та інші науковці.

Мета статті – розкрити головні напрямки діяльності Літинського повітового старости О. Ліпкіна.

Встановлення гетьманату стало реакцією консервативних верств суспільства України на окремі процеси, що відбувалися внаслідок політичних змін в 1917- на початку 1918 рр. Одним з їх проявів було руйнування значної частини поміщицьких маєтків. Після виснажливих років світової війни, прифронтова Подільська губернія й, зокрема, Літинський повіт (201 сіл, 8 міст і містечок, зокрема, Межирів, Новокостянтинів, Пилява, Стара Синява, Уланів, площа – 2919 кв. верст., населення – 296493 осіб [7]), стали жертвою погромів, ініційованих у 1917 – на початку 1918 рр. солдатами-дезертирами. У лютому – жовтні 1917 р. російську армію залишили понад 170 тис. осіб [8, с. 192]. На Поділлі було розгромлено до 60% маєтків, а в південній частині Літинського повіту – всі панські економії [1, с. 62]. У цей час в повіті налічувалося 128 поміщицьких господарств [9, с. 1010-1011]. Адміністративна влада УНР (повітовим комісаром з 18 жовтня 1917 р. був І. К. Бачинський [10, с. 380]) не змогла зупинити погроми. Подільські поміщики почали боротьбу з селянами силами приватних охоронних підрозділів, а з початку 1918 р. – польських легіонерів, які здійснювали карні експедиції [4, с. 260]. Навесні 1918 р. між ними та селянами спалахнули збройні сутички, одним із епізодів яких був обстріл легіонерами 13 березня 1918 р. с. Дяківці [11, с. 391].

Політичним наслідком погіршення майнового статусу поміщиків стала їх участь у хліборобському русі. До утвореного у Вінниці в листопаді-грудні 1917 р. Союзу земельних власників і сільських господарів (Спілки хліборобів-власників) увійшло декілька поміщиків з Літинщини – В. Гук, В. Данілов, С. Дерсевіль, Е. Кумановський, І. Міщенко, М. Охрімович, Баронч, Цибульський, Добровольський та інші [12, арк. 5; 6, с. 105-107]. В. Данілов, власник маєтку біля с. Микулинець, брав участь у Всеукраїнському хліборобському з'їзді 29 квітня 1918 р., на якому П. Скоропадського обрали гетьманом. Одним з організаторів з'їзду став П. Александров (1863-1919). У 1911-1918 рр. він очолював Подільську губернську земську управу [3, с. 192], у 1917 р. на недовгий час став Подільським губернським комісаром. Він був членом ради і управляючим справами Всеукраїнського союзу хліборобів [13, с. 118, 125]. Один із маєтків Александрова знаходився в Літинському повіті (в с. Степанки [9, с. 1010]).

Українська громадськість неприхильно поставилася до встановлення гетьманату. Не стала виключенням і Літинщина. 9 травня 1918 р. Літинські повітові народні збори опротестували зміну влади [14, арк. 314 зв.]. Земські діячі агітували проти гетьманату на місцях. 15 травня 1918 р. в м. Уланові відбувся з'їзд селянської спілки, скликаний земським гласним Марієвичем [15, арк. 202]. Інший земець – вчитель Кузьминський – агітував проти гетьмана в селах Северинівці, Чернятині та Токарівці [16, с. 41].

Проте 15 травня 1918 р. Літинський повітовий комендант відзначав прихильне ставлення до нової влади більшості населення, змученого «довгим безладьем та анархією» і «тільки невелика частина людей із бувших військових більшовиків, та з ріжних громадянських діячів, крайнього соціалістичного погляду, якими заповнени всі громадянські організації в повіті, вороже відносяться против нової влади… » [17, арк. 3]. Про продовження антигетьманської агітації повідомляв повітового коменданта начальник Літинської повітової міліції Яворський 21 травня 1918 р.: «темні лиця пускають слухи, що Гетьман вибран Австрійцями і Німцями, котрі ніби обороняють цікавости дідичів» [18, арк. 10].

У таких умовах поміщики вимагали зміцнення влади. У листі Подільського союзу землевласників губернському старості С. Кисельову від 22 травня відзначалося: «В Літинському повіті, що перебуває в катастрофічному стані, необхідно [призначити] енергійного старосту. Бачинський зник, [потрібно] замінити інших в Літині» [16, с. 45].

Суспільно-політична ситуація ускладнювалася розформуванням на півночі повіту, в районі Хмільник-Янів-Пиків, австро-угорськими військами (310 полк чисельністю понад 2,7 тис. солдат, 40 австрійських жандармів [19, с. 147]) підрозділів III корпусу польських легіонерів, що було остаточно завершено 9-10 червня 1918 р.

Також австро-угорські війська займалися обеззброєнням населення повіту. 26-27 травня 1918 р. вилучили частину зброї в повітовій охоронній сотні (3 кулемети, 55 рушниць і 30 тис. набоїв [19, с. 142]), а 28 травня обеззброїли населення Літина, також конфіскували зброю зі складів повітового військового начальника [18, арк. 43-45]. Окрім військових ресурсів, відбувалося пограбування австро-угорськими військами продовольства. Так, у травні 1918 р. австро-угорські підрозділи конфіскували в Літинської міської управи 31 одиницю худоби [19, с. 142].

Будь-який виступ проти австрійських військ досить жорстко придушувався. Так, за побиття двох військовослужбовців на с. Дяковці було накладено контрибуцію в 25 тис. крб. [20, с. 244]. 8 червня Літинський повітовий комендант писав про «чутки, що при цих обеззброєннях бувають вбиті з боку селян і, винуждая по вороже наговорам сусідів віддавати зброю, австрійці приміняють к селянам питки, наприклад: скручують назад руки і подвішують на стелі…» [19, с. 147].

Одним з перших заходів гетьмана стала реформа місцевих адміністрацій. 16 травня 1918 р. замість посад губернських і повітових комісарів були запроваджені відповідні посади старост. У травні-вересні 1918 р. до їх компетенції, за дореволюційним зразком, було віднесено всю повноту влади у відповідних адміністративно-територіальних одиницях.

За наказом Подільського губернського старости С. Кисельова, Літинський повітовий комісар І. Бачинський 29 травня передав справи Є.П. Нагелю [21, арк. 7]. 11 червня 1918 р. виконувати обов'язки Літинського повітового старости став Олександр Ксенофонтович Ліпкін (1862-1932) [21, арк. 1]. Він народився в Санкт-Петербурзі 14 жовтня 1862 р. [22]. Навчався в Полоцькому кадетському корпусі, Павловському військовому училищі та Артилерійській школі стрільби. З 1882 р. – на військовій службі. У 1884 р. отримав чин підпоручика. У чині підполковника командував 4-ю батареєю Стрілецької артилерійської бригади під час японсько-російської війни. У чині генерал-майора командував 57-ю артилерійською бригадою в роки Першої світової війни. 20 березня 1918 р. був демобілізований [21, арк. 10].

14 червня 1918 р. Літинський повітовий староста видав наказ № 1, в якому констатував, що влада гетьмана «має на меті підтримку порядку, права і законності на Україні...», вимагав повернути майно поміщикам і припинити вирубки лісів і потрави полів [23, арк. 11 зв.-12]. Урядові установи та органи самоврядування повинні були ознайомити населення з установчими документами гетьманату і вилучити з публічних місць універсали Центральної Ради. О. К. Ліпкін наголошував: «попереджаю селян, що будь-яка спроба завадити поверненню власників на місцях буде придушена при сприянні міліції, на допомогу якій будуть діяти і австро-угорські війська» [24, арк. 109-110].

Населення негативно реагувало на цей наказ. Зокрема, 25 червня на ярмарку в м. Межирів, «селяни вели себе вороже проти чинів Державної Варти, зривали приказ №1 Повітового Старости і грамоту П. Гетьмана…» [19, с. 167].

Діяльність гетьманської адміністрації супроводжувалася конфліктом з українською військовою владою, представником якої був Літинський повітовий комендант Ю. Коваленко [19, с. 171]. У його підпорядкуванні перебувала охоронна сотня чисельністю 156 осіб [25, с. 364]. 13 червня 1918 р. Ліпкін звернувся до Кисельова із запитом «чи може Повітовий Комендант звертатися з … оголошеннями до населення повіту і приймати на себе посередництво по врегулюванню всяких непорозумінь між населенням і Австро-Угорськими військами…» [26, арк. 4]. Незадоволення австрійських військових викликало активне збирання Коваленком відомостей про них [19, с. 157]. Австро-угорський генерал Бауковатц вважав, що у Літинській охоронній сотні відсутня дисципліна, деякі особи беруть участь у пограбуваннях населення, а комендант – потурає протигетьманській агітації [26, арк. 26-26 зв.]. Наслідком цього став арешт Ю. Коваленка австрійським комендантом [18, арк. 57].

Одним із перших заходів Ліпкіна було налагодження діяльності новоствореного 18 травня 1918 р. правоохоронного органу – Державної варти. Попередня міліція себе багато чому скомпрометувала. Ще 15 травня 1918 р., перебуваючи на посаді, Літинський повітовий комендант відзначав: «Міліція – це одно тілько жалке прозвіще «влади», в дійсності вона безвладна, і по свому складу не состоятельна поставити як себе, так і діло на належну висоту» [17, арк. 3]. У листі до Подільського губернського старости австро-угорський генерал Бауковатц наголошував на необхідності звільнення начальника міліції Хмільника С. Станкевича, якого «ненавидить населення … по причині хабарництва» [26, арк. 26-26 зв.]. 17 червня 1918 р. Ліпкін призначив керівний склад варти в Літинському повіті на чолі з Ф. Артемишиним [23, арк. 27; 27, арк. 31]. У повіті було 367 вартових [28, арк. 140]. На формування варти певні кошти виділили органи самоврядування. Так, Сальницька міська дума 17 липня 1918 р. асигнувала на утримання дев'яти вартових на 2-е півріччя 322, 5 крб. [24, арк. 154]. Хмільникська міська дума виділила на утримання міського начальника варти 250 крб., а з 1 серпня – 450 крб. [29, арк. 8].

Державна варта розгорнула активну репресивну діяльність проти опозиційних організацій. Переслідувань зазнала промонархічна організація «Общество Красной Точки» (її діяльність була, зокрема, зафіксована у червні 1918 р. в Уланові [19, с. 167]), Бунд (був ув'язнений один з її місцевих лідерів М. Гойхер [1, с. 61]), більшовицькі політичні сили. Більшовицька організація в Хмільнику у травні 1918 р. складалася з 21 осіб, у червні підпільний більшовицький осередок виник в Літині [11, с. 382, 666]). Також переслідувалися українські політичні сили. За агітацію проти гетьмана були арештовані Ольшаковський – голова земельного комітету в Літині [30, арк. 27], 22 червня – В. Лященко – член Центральної Ради [31, арк. 16], у липні 1918 р. – мировий суддя І. Бачинський – один з місцевих лідерів української партії соціалістів-революціонерів [32, с. 276], Д. Головчук, кооператор з с. Радовець, соціаліст-революціонер у якого вилучили 73 екземпляри відозви «Селянська грамота» [33, арк. 239] та інші.

Єдиною політичною опорою гетьманату на Літинщині була Спілка хліборобів-власників, з'їзд якої в Літині було дозволено на 12 червня 1918 р. [34, арк. 93].

Повітові коменданти після підпорядкування гетьманським старостам допомагали владі обеззброювати населення. За пропозицією О. Ліпкіна, повітовий комендант 17 липня вислав 20 кінних козаків для обеззброєння Багринівської та Межирівської волостей [17, арк. 193 зв.-194.].

Арешти працівників органів самоврядування негативно впливали на культурно-освітнє життя. Серед арештованих, за наказом Літинського повітового старости, був письменник Віталій Самійленко [35, с. 255]. Культурно-освітніми справами в повіті опікувався Літинський комісар у справах народної освіти. З 1 лютого 1918 р. цю посаду обіймав М. Гардецький [36, арк. 18].

Літинське вчительство було доволі активне і національно свідоме. У повіті діяла низка «Просвіт» (Літин, Хмільник, Новокостянтинів, Сальниця, Березна, Маньківці, Северинівна, Бруслинів, Лозни, Багринівці, Радовець [37, с. 85, 127, 233, 236, 263]). У жовтні 1918 р. Учительська рада Літинського повіту надіслала привітання новоствореному Кам'янець-Подільському державному українському університету [38, с. 256].

Співробітники Державної варти, як раніше міліції, зловживали своїм становищем. Начальник варти у Старій Синяві побив міщанського старосту Я. Шварцмана. Містечкових вартових обвинувачували в хабарництві [2, с. 82, 154]. Загалом, силові структури гетьманату перебували не на висоті. Після отримання О. Ліпкіним відомостей «про підготовку повстання місцевою повітовою сотнею для звільнення арештованих з в'язниці і влаштування різні», 3 вересня за наказом С. Кисельова повітовий староста обеззброїв сотню за допомогою австро-угорських підрозділів [39, арк. 92].

Складні відносини в гетьманської влади склалися з органами місцевого самоврядування. Арешти земських діячів, зокрема, голови повітової управи В. Ліпканя та її членів, на деякий час призупинили роботу самоврядування [30, арк. 2-3].

Перевірка діяльності органів місцевого самоврядування, зокрема, в Сальницькій і Хмільницькій міських управах відповідно 14-19 серпня і 22 серпня-4 вересня, порушень не виявила [24, арк. 155-155 зв.]. Але, загалом, земства переживали фінансову кризу. Літинська повітова управа звернулася до Міністерства внутрішніх справ з проханням про виділення позички у сумі 700 тис. крб. Влада погодилася надати позичку в сумі 350 тис. крб. [40, арк. 74].

Гетьманська влада прагнула до формування нового складу органів самоврядування. Ухвалені 5 вересня і 2 жовтня 1918 р. закони «Про проведення виборів губернських і повітових земських гласних» (1918 р.) і «Про зміну діючого статуту громадського управління міст» вносили обмеження до попереднього принципу загального голосування. Відновлювалася трьохступенева куріальна система виборів на основі майнового цензу. Чисельність гласних міської думи Літина встановлювали в кількості 24 осіб, Сальниці – 34, Хмільника – 30, повітових земських зборів – 60. Розпочалася підготовка до виборів. Губернський староста С. Кисельов задовольнив прохання Літинської повітової комісії з виборів органів самоврядування про надання її членам платні з державних коштів [3, с. 63].

Найбільш важливим внутрішнім питанням гетьманату було аграрне. Задекларованого урядом відновлення приватної власності на правових засадах не відбулося. Створені для цього земельно-ліквідаційні комісії не виконали покладених на них завдань. Вони розпочали свою роботу після фактичного повернення землевласникам маєтків Так, Літинська повітова земельно-ліквідаційна комісія почала діяти 13 вересня [43, арк. 55-55 зв., 56]. Відновлення поміщицької власності проводилося силовими методами. Вважливу роль у цьому відігравали австро-угорські війська, які, часто на прохання поміщиків, здійснювали карні експедиції, під час яких накладали на селян контрибуції та реквізиції. Випадки, коли поміщики не стягували з селян контрибуцій, як, наприклад, В. Данілов [41, арк. 6 зв.], були поодинокими. У с. Великий Острожок сталася фізична розправа над селянами, які сплатили по 5 крб. золотом з кожного двору [42, с. 163]. Із селян стягали контрибуції за знищене майно, зокрема, поміщик М. Стемповський зібрав 100 тис. крб. [41, арк. 6 зв.] у с. Вінниківці. В деяких селах селяни безплатно відробляли поміщикам втрати, працюючи 3 дні на тиждень [20, с. 245].

У зв'язку з відновленням поміщицького землеволодіння, Літинський повітовий комендант 21 липня 1918 р. констатував незадоволення селян відміною земельної реформи, наводив вислів селян, що їм «нічого не треба, а тілько давно бажанної землі» [17, арк. 193].

Здійснюючи каральні функції, австро-угорські підрозділи певну частину контрибуцій передавали гетьманській владі. Зокрема, на початку липня 1918 р. в управління Літинського повітового старости було передано 1 тис. крб. – штраф за потрави мешканців с. Зозулинці, 500 крб. – штраф за потрави в маєтку Чайковського в с. Багринівці [23, арк. 71, 71 зв.].

Реакцією селянства на таку аграрну політику стали виступи проти поміщиків. Поширення набули масові потрави хліба селянами [16, с. 46] та напади на поміщиків. Так, у червні 1918 р. селяни в с. Погурцях спалили будівлі поміщика Білобжицького [33, арк. 119], а його самого 1 липня було вбито [42, с. 163]. Був вчинений напад на мешканку хутора «Мастіцького» баронесу К. Шитинюф-Шель [44, арк. 187].

Реставрація дореволюційних соціально-економічних відносин супроводжувалася позаекономічними примусом селян до сільськогосподарських робіт. Про це засвідчує наказ О. Ліпкіна від 6 липня 1918 р. [23, арк. 93 зв.]. Здійснюючи 28 липня – 2 серпня об'їзд північної частини повіту О. Ліпкін констатував: «Настрій населення задовільний, місцями – добрий». Староста зауважив нормальний перебіг збору врожаю, який був посереднім [23, арк. 97].

Восени 1918 р. посилилася внутрішньополітична криза в Німеччині та Австро-Угорщині, що відобразилося на стані військ. 4 листопада 1918 р. заворушення і розклад

австрійських частин був зафіксований в м. Межирові [2, с. 92-93], а 5-6 листопада – в м. Літині [45, с. 403-405]. Також посилилися селянські виступи. 12 листопада 1918 р. селяни зруйнували маєток в с. Пеньківка Літинського повіту [45, с. 415] і вбили економа Е. Дзинського [46, арк. 5]. До них приєдналися повстанці з сіл Балин, Бруслинів, Яцков, Іскриня [45, с. 421]. Зауважимо, що в с. Пеньківка і Яцкові родині Холоневських належало 4 609 десятин землі [9, с. 1010]. Цей виступ було придушено. За цих обставин гетьманська влада прагнула посилення силових структур. 12 листопада 1918 р. в Літині було створено Добровольчу дружину на чолі з капітаном В. Ключніком [23, арк. 127].

Виступ Директорії УНР радикально змінив політичну ситуацію. Почалося обеззброєння Державної варти, зокрема, в Уланові [2, с. 93]. Втім, перша спроба встановлення влади Директорії у Літині 19 листопада була невдалою. Державна варта її не визнала [47, № 157. – 26 ноября. – С. 2]. 5 осіб, відправлених для проголошення переходу влади до Директорії УНР, були арештовані повітовим старостою [47, № 152. – 20 ноября. – С. 2]. Лише 27 листопада в «Літин прибуло із Вінниці Республіканське військо, яке і зайняло місто без бою» [48, Ч. 1. – 29 листопада. – С. 2]. Припускаємо, що це були підрозділи Я. Гальчевського, який сформував Окремий Літинський курінь [32, с. 355]. Командиром гарнізону він призначив Я. Шепеля [5, с. 10]. Літинським повітовим комісаром став В. Ліпкань.

Подальші обставини життя О. Ліпкіна відомі фрагментарно. Так, у 1921 р. він проживав у Кам'янці-Подільському і перебував на обліку радянських спецслужб, у 1924 р. – арештовувався за звинуваченням в організації декількох карних експедицій в період гетьманату [49, с. 176]. За іншими відомостями – працював викладачем в різних військових училищах і школах [50]. Помер у 1932 р.

Отже, діяльність О. Ліпкіна на посаді Літинського повітового старости як провідника політики гетьманату зазнала краху. Спроба розбудови гетьманської держави методами царської монархії виявилася абсолютно неконструктивною і була відкинута українським населенням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гусєв О. В. Історія Літина. З найдавніших часів до початку XX ст. / О.В. Гусєв, С.О. Гусєв– Вінниця: ТД «Едельвейс и К», 2004. – 90 с.
2. Завальнюк О. М. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. / О.М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 320 с.
3. Завальнюк О. М. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. / О.М. Завальнюк, В.Б. Стецюк– Кам'янець-Подільський, 2009. – 220 с.
4. Калитко С. Л. Карні експедиції на Поділлі в 1917 – навесні 1918 рр. та участь в них австро-угорської армії / С. Л. Калитко // Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р. – Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 257-266.
5. Коваль Р. Яків Гальчевський. Біографія / Р. Коваль // Гальчевський Я. В. З воєнного нотатника. – К.: Діокор, 2006. – С. 7-30.
6. Кравчук О. М. Спогади В. Данілова про Всеукраїнський з'їзд хліборобів 29 квітня 1918 р. / О.М. Кравчук, Н. М. Марценюк // Роль краєзнавства у соціально-економічному і культурному розвитку регіону: матеріали III Міжнар. наук.-прак. конф. 10-12 жовт. 2012 р. – Вінниця, 2013. – С. 105-107.
7. Календар. Справочна книжка на 1919 р. – Кам'янець-Подільський: Друкарня Когена і Дунаєвецького, 1919. – 120 с.
8. Яневський Д. Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського / Д. Б. Яневський. – Харків: Фоліо, 2010. – 284 с.
9. Весь Юго-Западный Край. – Киев, 1913. – 1115 с.
10. Антонишин А. П. Державотворчі процеси на Поділлі в заключний період існування Центральної Ради (лютий-травень 1918 р.) / А. П. Антонишин // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 379-386.
11. Історія міст і сіл. Вінницька область. – К.: Головна редакція УРЕ, 1972. – 778 с.
12. ДАВіО, ф. Р.-207, оп. 6, спр. 22.
13. «Скоропадского я знал с малых лет». Воспоминания графа Д. Ф. Гейдена. 1920-е гг. Публикацию подготовил к. и. н. А. С. Пученков // Исторический архив. – 2012. – № 2. – С. 115-129.
14. ЦДАВОУ, ф. 1793, оп. 1, спр. 27.
15. ДАВіО, ф. Р.-1196, оп. 1, спр. 4.
16. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920): Документи і матеріали. – Вінниця: Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1959. – 488 с.

17. ДАВіО, ф. Р-1196, оп. 1, спр. 34.
18. ДАВіО, ф. Р-1196, оп. 1, спр. 33.
19. Східне Поділля в добу Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського (березень 1917-грудень 1918 р.): Збірник документів та матеріалів / Упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. – Вінниця: О. Власюк, 2008. – 208 с.
20. Гура А. Селянство Поділля за часів Української Держави / А. Гура / Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т 5. – С. 244-247.
21. ЦДАВОУ, ф. 1793, оп. 1, спр. 101.
22. Липкин Александр Ксенофонтович // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=5084&PHPSESSID=07041c51376e0f80e189b18ba8fddf2
23. ЦДАВОУ, ф. 1793, оп. 1, спр. 10.
24. ДАВіО, ф. Д.-266, оп. 1, спр. 1.
25. Тинченко Я. Українські збройні сили: березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії) / Я. Тинченко – К.: Темпора, 2009. – 480 с.
26. ЦДАВОУ, ф. 1793, оп. 1, спр. 69.
27. ЦДАВОУ, ф. 1793, оп. 1, спр. 94.
28. ЦДАВОУ, ф. 1793, оп. 1, спр. 6.
29. ЦДАВОУ, ф. 1793, оп. 1, спр. 81.
30. ДАВіО, ф. Р.-1543, оп. 1, спр. 4.
31. ДАВіО, ф. Р-1543, оп. 1, спр. 2.
32. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / О. Малюта – К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. – 840 с.
33. ЦДАВОУ, ф. 1793, оп. 1, спр. 47.
34. ЦДАВОУ, ф. 1793, оп. 1, спр. 139.
35. Алтухова О. Освітні процеси на Поділлі за часів Гетьманату / О. Алтухова // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т 5. – С. 251-256.
36. ЦДАВОУ, ф. 2201, оп. 1, спр. 19.
37. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917-1920): зб. док. і мат. – Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. – 571 с.
38. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету. Дослідження. Документи. Матеріали / Укладач, автор переднього слова і досліджень О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: «Аксіома», 2008. – 280 с.
39. ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 1, спр. 76.
40. ЦДАВОУ, ф. 1793, оп. 1, спр. 221.
41. ДАВіО, ф. Р.-207, оп. 6, спр. 24.
42. Маринич В. Наш край в 1918-1920 роках / В. Маринич // Перша Хмільницька наукова історико-краєзнавча конференція. Матеріали конференції. 23 вересня 2015 р., м. Хмільник Вінницької області. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2015. – С. 162-165.
43. ЦДАВОУ, ф. 2311, оп. 1, спр. 139.
44. ДАВіО, ф. Р.-1196, оп. 1, спр. 19.
45. Гражданская война на Украине 1918-1920. Сб. док. и мат. В трех т., четырех кн. – Т 1. Кн. 1. – К.: «Наукова думка», 1967. – 876 с.
46. ЦДАВОУ, ф. 2207, оп. 1, спр. 1350.
47. Слово Подоліі. – 1918.
48. Республіканські вісти. – 1918.
49. Подкур Р. За повідомленнями радянських спецслужб / Р. Подкур – К.: Рідний край., 2000. – 230 с.
50. Ликин // [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Липкин

Kravchuk O.N., Martsenyuk N.N. Oleksandr Lipkin's activities in the position of Lityn district headman (1918)

The article views managerial activities of O.Lipkin as Lityn District Headman in June-November 1918 who supported Hetmanate policy in the events that took place in Podilskiy region. The authors prove that these activities mark the failure in the efforts to restore the pre-revolutionary political, social and economic relations. The attempts to build the independent Hetman State with the help of tsarist monarchy methods proved to be absolutely unconstructive and were rejected by the Ukrainian population.

Key words: Lityn District, Lityn, O. Lipkin, Hetmanate, Austrian and Hungarian troops, rebel movement.

Кравчук А.Н., Марценюк Н.Н. Деятельность Александра Липкина на посту Литинского уездного старосты (1918 Г.)

В статье освещено управленческую деятельность А. Липкина на посту Литинского уездного старосты в июне-ноябре 1918 г. как исполнителя политики гетманата на фоне событий, которые происходили в Подольском регионе. Авторы доказывают, что эта деятельность свидетельствует о крахе попыток реставрации дореволюционных политических и социально-экономических отношений. Попытка строительства независимого гетманского государства методами царской монархии оказалась абсолютно неконструктивной и была отвергнута украинским населением.

Ключевые слова: Литинский уезд, Литин, А. Липкин, гетманат, австро-венгерские войска, повстанческое движение.

УДК 94 (477) «1920/1925» (477. 43/44)

В. Я. Єрмакова

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ БЕЗПРИТУЛЬНИХ ДІТЕЙ В УСТАНОВАХ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДИТИНСТВА НА ПОДІЛЛІ У 1920 – ТІ РР.

У статті на основі аналізу джерел та літератури досліджується матеріальне забезпечення вихованців дитячих будинків на Поділлі. Автор аналізує умови в яких проживали діти: ступінь оснащення дитячих будинків, забезпеченя продуктами харчування, одягом, взуттям. На основі архівних джерел відтворюється картина повсякденного життя дитячого будинку.

Ключові слова: Поділля, охорона дитинства, дитячий будинок, безпритульність, матеріальне забезпечення, повсякденність.

Проблема дитячої безпритульності є багатоаспектною і обумовлює те, що вона є предметом багатьох наук: педагогіки, історії, соціології. Для комплексного вивчення ефективності способів подолання дитячої безпритульності варто приділити увагу дослідженню повсякденності і побуту дітей в установах соціального захисту в 20-х роках минулого століття.

Дослідження історії повсякденності наразі є актуальним напрямком досліджень українських істориків, аспект повсякденного життя безпритульних дітей присутній в працях С.В. Кульчицького, С.П. Шаталіної, І.В. Іщенка [1]. Вирішення проблеми дитячої бездоглядності та безпритульності у різні історичні періоди, зокрема й соціалізацію дітей в інтернатних закладах у 20-х рр., розкривають В.Є. Виноградова-Бондаренко, О.С. Паращевіна, О.Ю. Ільченко та ін. [2]. Важливе значення для дослідження обраної проблеми мають опубліковані праці Н.П. Тріпутіної, Т.Б. Букреєва і Л.О. Цибуленко [3]. Проте в літературі відсутнє цілісне дослідження, яке відображало б повсякденне життя безпритульних дітей в 1920-х роках на Поділлі.

Звернення до історії умов повсякденного життя безпритульних дітей в 1920-ті роки допоможе знайти інструменти для успішного розв'язання окремих питань у галузі охорони дитинства та уникнути прорахунків у вирішенні цієї проблеми в умовах сьогодення.

Виходячи з цього, мета даної статті полягає в тому, щоб проаналізувати повсякденне життя безпритульних дітей в установах соціального захисту дитинства на Поділлі у 1920 – ті роки. Джерельною основою для висвітлення даного питання виступають матеріали Державного архіву Вінницької області.

Низка соціальних потрясінь початку XX ст. – перша світова і громадянська війни, голод, важке матеріальне становище населення, криза моральності, безробіття обумовили зростання дитячої безпритульності. Дитяча безпритульність стала однією із найгостріших проблем того часу, що потребували ефективного вирішення. Тому у перші роки радянської влади розпочалося створення системи охорони дитинства, яка включала в себе: законодавство з питань охорони дитинства, державні і громадські установи з ліквідації дитячої безпритульності, мережу дитячих будинків для безпритульних дітей і різноманітні види соціальної допомоги дітям.

Вперше питання дитячого будинку було поставлене у «Декларації Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей» від 01.07.1920 року. «Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей» виголошувала: «Покрити всю завойовану робітничо-селянською кров'ю землю дитячими будинками – оце наше завдання (...), це той маяк, який світить провідною зіркою для всієї пролетарської виховної системи» [4, с.54].

В інтернатних закладах бачився новий тип суспільного державного виховання дітей – їм належало втілити у життя основну ідею комуністичного виховання всіх дітей за рахунок держави. Адже вважалося, що ані сім'я, ані окремі особи або група осіб не в змозі успішно виконати колосальне завдання виховання і перевиховання молодого покоління так успішно й так раціонально, як усе суспільство, уся держава [5, с.17].

На початку 1920-ого року в Україні діяло 805 дитячих будинків, де перебувало 48 614 дітей. За два роки по тому їх кількість сягнула 17550, а чисельність їх вихованців – 104 740 [4, с.57].

Мережа дитячих установ 20-х рр. XX ст. включала: установи охорони дитинства: приймальники, колектори-розподільники для нормальних дітей і неповнолітніх правопорушників, відкриті дитячі будинки, сільськогосподарські колонії для безпритульних і неповнолітніх правопорушників і дитбудинки для неповнолітніх правопорушників; установи нормального дитинства: міські і сільські трудові школи, дитячі будинки-інтернати, денні дитячі будинки, дитячі містечка і дитячі сади; установи дефективного дитинства: основні і допоміжні дитячі будинки для розумово-відсталих, сліпих і глухонімих дітей; установи організації комуністичного дитячого руху: дитячі клуби, бібліотеки, літні дитячі колонії, майданчики, табори, дитячі театри. До дитячих установ соціального виховання приймалися діти всіх національностей, обох статей, у віці від 4 до 15 років [6].

З метою виховання та навчання безпритульних і бездоглядних дітей на Поділлі у 20-ті рр. відповідно склалася розгалужена мережа дитячих закладів. Наприклад, у 1921 році у Кам'янецькому повіті відкрилося 9 дитячих притулків і направлено до них 250 безпритульних дітей віком від 1 до 15 років. Для роботи у цих закладах було підготовлено більше 100 жінок. Вони пройшли курси вихователів, учителів молодших класів, медсестер. Тому всі діючі і нововідкриті дитбудинки губернії були забезпечені підготовленими працівниками [7, с.187].

Однак, реалії життя у дитячих будинках виявлялися далекими від ідеалу, та на практиці відповідали загальній стратегії виживання, що була домінуючою на той час для більшості населення країни. Наведемо деякі приклади. Так, за архівними даними за 1921 рік «дітей в колонії, яка знаходиться в Немирівському районі – м. Немирів нараховується – 227 душ, і в Браїлівській колонії Жмеринського району – 231». Обладнанням та паливом, крім ліжок, яких не вистачало у Браїлівській колонії, діти були забезпечені добре. «Одягу та взуття також не дістає в тій же Браїлівській колонії, але для його придбання адміністрацією одержано – 2 000 карбованців і прийнято заходи до поповнення обладнання. В санітарному відношенню стан обох колоній не зовсім задовольняючий. Спостерігається антисанітарія, особливо в кімнатах денного перебування. В Браїлові колонія пережила кір, на який перехворіло близько 120 дітей. Вжитими заходами епідемію удалось ліквідувати, але один хлопчина помер від паралічу серця, що стався наслідком пережитого кору. Медикаменти колонії відпускаються недостатньо» [8, арк.28].

Станом на 1921 рік дитячих будинків (постійних) на Поділлі було 70, дітей в них 2 888, денних – 40, а дітей в них – 2 699. Матеріальне становище в губернії було таким: 90% дітей без взуття, 80% без теплого верхнього одягу. Ситуація з працівниками виглядала так: «особливо необхідно забезпечити працівників у дитячих будинках одягом і взуттям, так як є такі серед них (до 30%), у яких, крім зміни білизни, комплекту обірваного літнього одягу, нічого немає, а місцевими засобами задовольнити їх немає можливості» [9, арк.7].

Згідно доповідної записки Подільського губернського відділу народної освіти Наркомату освіти УСРР від 1 вересня 1921 року, на території губернії нараховувалося 23 тисячі безпритульних дітей, а дитячих будинків функціонувало 76, а через рік їх кількість зросла до 135 [10, с. 80]. При цьому, окрім допомоги місцевим безпритульним, Подільська губернія мала забезпечити проживання 3 500 дітей з районів голодуючого Поволжя, проте їх прибуло значно більше – за офіційними даними ця кількість сягала 5 957 осіб. Для розміщення прибулих дітей організовувалися приюти, ясла та лікувально-харчові пункти. Зокрема, у Вінниці відкрили 5

дитячих будинків, Жмеринський повітвиконком обладнав «Дім малятка» на 35 дітей, відремонтував та забезпечив «свинями, коровами, овочами» на зиму дитячі будинки [11, с.94].

Однак, всі заходи щодо матеріального забезпечення закладів соціального захисту дитинства лише частково забезпечували їх потреби. Бракувало підручників і літератури для викладачів, про необхідність яких свідчать архівні джерела: «Прошу відпустити для дитячих будинків м. Літина «руських» підручників для перших трьох курсів трудової школи. Також відчувається потреба у письмову приладді (зошитах, олівцях), якими прошу забезпечити дитячі будинки» [9, арк.18].

Не кращими були справи і з харчуванням дітей. Наприклад, «в Ольгопільському повіті на державному забезпеченні перебувало 923 дитини і 112 осіб персоналу. За період з серпня по вересень 1922 р. було отримано: муки 640 п. 24 ф., крупи 3 п., масла 3 п., м'яса 9 п., цукру 20 ф. Недоотримано: крупи 7п., жирів 63 ½ п., що поставило дитячі будинки в дуже тяжкий стан, за відсутності жирів діти хворіють. Нормальному постачанню перешкоджають: несвоєчасна присилка нарядів заготівельні конторі без котрих вона відмовляється надавати продукти; хронічне недодавання різних продуктів і головне жирів; відсутність в нарядах таких продуктів як сіль, цукор. З обстеження виявилось, що у всіх немає ні одягу, ні взуття, дуже мало наукового приладдя» [9, арк. 53].

Важливим показником ступеня оснащеності дитячих будинків і санітарно-педагогічної ситуації являються дані виявлені під час перевірок і в центрі губернії. Так, в архівних документах зазначається, що у дитячих будинках м. Вінниці «діти залишаються без нагляду, умови перебування дітей – антисанітарні, двори – брудні, стоки не чистяться достатньо, діти сплять по двоє, по троє на одному ліжку, сплять на полу, брудні. Що стосується обладнання дитячих будинків, то видно, що недостача ліжок вказується в кількості 1796 при кількості дітей 6403, матрасів від 1428, що особливо серйозно у зв'язку із наявністю великої кількості дітей. По відношенню до харчування видно, що продуктів не вистачає, не відпускаються всі види продуктів, необхідних для харчування» [12, арк. 266].

Дослідниця Н.П. Тріпутіна вказує, що кількість безпритульних дітей в Україні на початок жовтня 1923 р. складала 120 тисяч дітей. У 1923 р. на утримання дитячих будинків в Україні витрачалося понад 50% видатків з бюджету НКО УСРР (понад 11 300 000 крб.). Але в умовах господарської розрухи цих грошей хронічно не вистачало. Внаслідок цього дитячі установи перебували у геть занедбаному стані, діти по кілька діб не отримували продуктів, ходили буквально голі й босі [4, с.165].

Станом на кінець жовтня 1923 року в усіх округах на Поділлі діяло 76 дитячих установ із чисельністю дітей в них 5302. Найбільше установ було в Гайсинському окрузі – 14 (929 дітей) і Тульчинському – 14 (909 дітей) [13, арк. 2].

Становище закладів було катастрофічним: дитячі будинки потребували догляду, ремонту, діти потребували відносного харчування, примітивного одягу та виховання. Як варіант вирішення проблеми забезпечення дитячих установ активно впроваджувалось патронування. Тільки у м. Вінниці пропозицію про патронування було надіслано 24 різним організаціям [14, арк. 28]. Поширювалась дана практика і по округах, так, на патронуванні Кам'янецького окрземуправління перебував 9-й польський дитячий будинок. Дане патронування полягало у щомісячній видачі 125 пудів хліба. Однак, практика показала, що окрземуправління немало необхідних засобів і було не в силах видавати будь-якої кількості хліба, «просило зняти з нього патронування» [14, арк. 16]. Тож практика патронування не завжди впливала на покращення та реальну зміну матеріального становища дитячих будинків.

З переведенням дитячих закладів на місцевий бюджет у 1923 році кількість дитячих будинків та дітей у них почала різко скорочуватися. Станом на початок лютого 1925 року в Подільській губернії функціонувало 49 дитячих будинків [15, арк. 99а].

Друга половина 20-х рр. характеризується посиленням боротьби з дитячою безпритульністю. У 1926 р. ВУЦВК санкціонував перевірку всіх дитячих установ УСРР з метою обслідування стану дитбудинків і дітей у них. Було виявлено, що дітям бракувало білизни, ліжок, окремого посуду. Ці проблеми були характерні всім закладам і це не залежало від регіону [16, с.37].

У 1927 році у м. Вінниці було вилучено з вулиці 12628 дітей, з них 5825 дітей було поміщено в дитячі будинки, а інша частина відправлена на підприємства, до ремісників та селян. Однак, при застуванні методу масового підбору було виявлено, що дитячі будинки були

не в змозі прийняти масу підібраних дітей, їх доводилось розміщувати тимчасово в умовах гірших, ніж у нормальних дитячих будинках, і значна частина цих дітей знову втікала на вулицю. Крім того, кількість дитячих будинків, що перебували на місцевому бюджеті, різко скорочувалась [17, арк. 75].

Таким чином, у 1920-х роках на Поділлі склалася мережа закладів, діяльність яких була спрямована на допомогу безпритульним дітям. Дитячий будинок, який бачився як ідеал соціалістичного виховання, на практиці перетворився на установу, яка була покликана найбільш повно і терміново вирішувати проблему дитячої безпритульності. Позаяк держава не мала достатніх коштів, щоб фінансувати мережу дитячих будинків, то відповідно умови повсякденного життя в них були вкрай складними. Архівні джерела свідчать, що довгий час невирішеною залишалася проблема забезпечення дитячих установ обладнанням, паливом, а самих дітей відносним харчування, примітивним одягом, взуттям.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кульчицький С. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр.: Документальна розповідь / С. Кульчицький, Є. Шаталіна. – К.: Ін-т історії АН УРСР, 1989. – 26 с.; Іщенко І.В. Державна політика в сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921-1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України): Автореф. дис. канд. іст. наук – Дніпропетровськ, 2003. – 16 с
2. Виноградова-Бондаренко В. Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. канд. пед. наук спец. 13.00.01 / В.Є. Виноградова-Бондаренко. – К., 2001. – 21с.; Паращевіна О.С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. в Україні: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / О.С. Паращевіна; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2005. – 17 с.; Ільченко О.Ю. Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині в 20-30-і рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / О.Ю. Ільченко ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х., 2006. – 21 с.
3. Тріпутіна Н.П. Дитячий будинок: від ідеї до її втілення (20-ті роки ХХ століття) / Н.П. Тріпутіна // Історична пам’ять. – 2011. – № 1. – С. 53-64; Цибуленко Л.О. Повсякденність та соціалізація безпритульних дітей в інтернатних закладах у 20-х роках ХХ ст. в УРСР (за матеріалами Херсонщини) / Л.О. Цибуленко, Т.Б. Букрєєв // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2012. – Вип. 29. – С. 35-38.
4. Тріпутіна Н.П. Дитячий будинок: від ідеї до її втілення (20-ті роки ХХ століття) / Н.П. Тріпутіна // Історична пам’ять. – 2011. – № 1. – С. 53-64.
5. Кальченко Л.В. Історична ретроспектива становлення та розвитку вітчизняної суспільної практики щодо превенції і подолання соціального сирітства у 20-х – 30-х роках ХХ століття / Л.В. Кальченко // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 23 (282). – Ч. ІІ. – 2013. – С. 15-27.
6. Коробова Л. Система соціального виховання та його особливості в Україні (20-ті рр. ХХ ст.) / Л. Коробова // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. – 2011. – Ч. 2. – С. 185-191.
7. Розовик О. Заходи державних органів влади і громадських організацій УСРР щодо охорони материнства та дитинства у 1920-х рр. / О. Розовик // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. Випуск 29. – 2012. – С. 185-190.
8. Держархів Вінницької області(далі ДАВО),ф.2, оп.1, спр. 227. – 94 арк.
9. ДАВО, ф.Р. 254, оп. 1, спр. 561. – 76 арк.
10. Рудий В.М. Розстріляне Надбужжя / В.М. Рудий . – Вінниця, 2007. – 396 с.
11. Рудий В.М. Допомога жертвам голоду 1921-1923 років на Поділлі / В.М. Рудий // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – вип. XXXIV. – С.93-96.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.166, оп. 2, спр. 1641. – 294 арк.
13. ДАВО, ф.Р .149, оп. 2, спр. 46. – 82 арк.
14. ДАВО, ф.Р. 149, оп. 2, спр. 22. – 96 арк.
15. ДАВО, ф.Р. 925, оп.5, спр. 56. – 166 арк.
16. Цибуленко Л.О. Повсякденність та соціалізація безпритульних дітей в інтернатних закладах у 20-х роках ХХ ст. в УРСР (за матеріалами Херсонщини) / Л.О. Цибуленко, Т.Б. Букрєєв // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2012. – Вип. 29. – С. 35-38.
17. ДАВО, ф.Р. 149, оп. 3, Спр. 22. – 79 арк.

……

Yermakova V. Ya. Everyday life of homeless children in social protection institutions in Podillia region in 1920s

The article analyzes historical sources and literature to investigate maintenance of children's homes in Podillia region. The author reveals the conditions of children's residence: the level of facilities in children's homes, food, clothes and foot-wear supplies. The archive sources help the author to reproduce the picture of everyday life of children's homes.

Key words: Podillia, child protection, a children's home, homelessness, material supply, daily life.

Ермакова В.Я. Повседневная жизнь беспризорных детей в учреждениях социальной защиты детства на Подолье в 1920 – е годы

В статье на основе анализа источников и литературы исследуется материальное обеспечение воспитанников детских домов на Подолье. Автор анализирует условия, в которых проживали дети: степень оснащения детских домов, обеспечение продуктами питания, одеждой, обувью. На основе архивных источников воссоздается картина повседневной жизни детского дома.

Ключевые слова: Подолье, охрана детства, детский дом, беспризорность, материальное обеспечение, повседневность.

УДК 94 (477) «1920/1925» (477. 43/44)

О. П. Мурашова

ПРОДОВОЛЬЧА ПОЛІТИКА НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РР.

У статті досліджуються особливості проведення продовольчої політики радянською владою у першій половині 1920-х рр. Характеризуються принципи, умови та засоби реалізації поставлених завдань. Розглядаються питання законодавчого оформлення вилучення продовольства. Визначаються головні наслідки даної політики для населення.

Ключові слова: продовольча політика, більшовики, воєнний комунізм, нова економічна політика (НЕП), комітети незаможних селян, продрозкладка, продподаток, голод.

Складовою частиною дослідження історії становлення та діяльності радянської влади в Україні є вивчення та аналіз соціальних процесів. Врахування історичного досвіду на різних етапах є першоосновою для прийняття успішних рішень з боку керівництва. Проведення ефективної соціальної політики є запорукою благополуччя в суспільстві та розвитку держави і підвищення якості життя.

Дана проблематика, на сьогоднішній день, є актуальною, оскільки комплексні дослідження відсутні. Науковці здебільшого приділяли увагу вивченню політичних та економічних процесів. Лише із прийняттям незалежності України розпочинається новий етап у дослідженні питань соціальної політики. Всебічний аналіз діяльності влади, спрямованої на покращення якості життя суспільства, викликає неабияку увагу з боку науковців. Можливість опрацювання раніше заборонених архівних матеріалів, робіт зарубіжних істориків стали підгрунтям для появи нових праць, що були позбавлені ідеологічного забарвлення, що мають пряме чи опосередковане значення. Конкретний історичний проміжок часу висвітлено в роботах Кульчицького С.В., Касьянова Г.В., Даниленка В.М., де вперше на основі доступних джерел проаналізовано головні особливості запровадження нової економічної політики, встановлення радянської влади. Питання, що стосуються соціальних відносин даного періоду, знайшли своє висвітлення у працях Кравченка П.М., Мовчан О.М., Степанчука Ю.С., Рибака І.В., Прилуцької Л.А. Вагомий внесок у дослідженні особливостей соціальної політики радянської влади зроблено Шарпатим В.Г. та Мельничуком О.А.

Метою даної публікації є спроба охарактеризувати головні компоненти продовольчої політики радянської влади, визначити особливості проведення та виявити її вплив на життєвий рівень населення, дати оцінку наслідкам.

Перша половина XX ст. ознаменувала початок складних випробувань з якими зіштовхнулася Україна. Перша світова та громадянська війна, голод, розруха суттєво

пригальмували розвиток в державі. Першочерговим завданням на даному етапі постало вирішення продовольчих проблем, насамперед, в містах. Різка зміна політичного режиму була неоднозначно сприйнята в суспільстві, оскільки були як і прибічники, так і противники радянської влади. Успішне вирішення даного питання сприяло б підтримці більшовиків з боку суспільства. Планувалося постачання продовольства, в першу чергу, для Червоної армії та жителів великих промислових міст [1, с. 76].

Наказом Всеукраїнського революційного комітету від 11 січня 1920 р. було відновлено державну хлібну монополію та продовольчу диктатуру [2, с. 228].

Партійне керівництво радянської Росії особливу увагу приділяло регіону України, маючи на меті вилучити максимальну кількість сільськогосподарської сировини. Згідно із законом від 26 лютого 1920 р., хлібна розкладка встановлювалася в обсязі 160 млн. пудів. Вилученню хліба підлягали господарства, посівна площа яких становила понад 3 десятини. У 1920 р. продовольча політика стає одним із головним компонентів класової боротьби. 18 травня 1920 р. губернські виконавчі комітети отримали директиву, де зазначалося, що продовольче питання є, в першу чергу, питанням політичним [3, с. 164].

Виникнення великої кількості дрібних селянських господарств із низькою продуктивністю було викликано зрівняльним розподілом землі. Для прикладу, у Подільській губернії на 1857 р. їх налічувалося 475 862, у 1916 р. – 514 638, а на 1923 р. – 756 480 [4, арк 66].

Більшовицький уряд, прагнучи знайти підтримку з боку селянства, на початку 1920 р. здійснив спробу відновити комітети бідноти. Рішення про створення комітетів незаможних селян було прийнято на VI конференції КП(б)У в березні 1920 р. Впродовж жовтня 1920 р. до березня 1921 р. їх налічувалося 1800. Місцеві комнезами були зобов'язані доповідати продовольчим агентам про наявність заможних господарств, надсилати представників для вилучення сировини. З метою отримання якомога більшої кількості продукції, влада надавала комнезамам право застосування різноманітних методів впливу. До кінця 1920 р. в українському селі було зібрано 71,5 млн. пудів хліба [1, с. 78].

Продовольча кампанія на Поділлі мала свої особливості, головним чином, через нестабільність радянської влади в даному регіоні. Періодичність та короткочасність їх перебування не давала змоги в повній мірі налаштувати систематичну роботу щодо вилучення продовольства. У січні 1920 р. створено Подільський губернський продовольчий комітет. Задля вилучення продрозкладки було залучено кваліфікованих армійських продпрацівників. Військова організація сприяла вилученню на Поділлі близько 2 млн. пудів зерна [5, с. 434]

Для сприяння комнезамам у виконанні хлібної розкладки, згідно із постановою РНК від 21 січня 1921 р., у селах Поділля було запроваджено інститут п'ятихаток, сформованим із п'яти господарств. Дана структура відповідала за збір продрозкладки. Згідно із положеннями резолюції І народного з'їзду комнезамів Браїлівської, Межирівської та Овсянецької волостей Жмеринського повіту від 3 квітня 1921 р., проведення продовольчої політики сприяло подоланню економічної розрухи [6, арк 25].

Примусове вилучення продрозкладки у необмеженій кількості негативно позначилося на становищі сільського господарства в Подільській губернії. Значно скорочувалися посівні площі, селяни втрачали зацікавленість у результатах своєї праці. Заступником продкомісара було визнано повне припинення постачання хліба із Могилівського та Ямпільського повітів [1, с. 80].

Незважаючи на фактично повне грабування селянства, на допомогу місцевій владі протягом зими 1921-1922 рр. були відправлені військові частини. У грудні 1921 р. командувач Київським військовим округом Якір Й.Е. повідомив РНК УРСР, щодо виділення губерніям, зокрема, Подільській, 800 штиків та кілька ескадронів для проведення продовольчої кампанії [8, с. 250]. У протоколі засідання української економічної ради про застосування зброї підкреслено, що військовому керівництву було запропоновано використання кінного загону або отримання 2 тис. гвинтівок для озброєння продовольчої міліції [9, с.44].

Незадоволення політикою продрозкладки з боку селянства поступово перейшло у масовий повстанський рух, що охопив майже всі губернії України. На території Поділля він сягнув найбільшого розмаху [10, с. 36]. Так, у повідомленні №73 для членів ЦК та КПУ від 25 травня 1921 р. зазначалося про підготовку селянського повстання у Брацлавському повіті. Було

зафіксовано, що Ольгопільський, Гайсинський повіти оголошені ударними у боротьбі із бандитизмом [7, арк 7].

На X з'їзді РКП(б) було прийнято постанову «Про заміну розверстки натуральним податком», що ознаменувало перехід до нової економічної політики (НЕП). Продовольчий податок порівняно був меншим. У постанові РНК УРСР «Про натуральний податок на хліб, картоплю та олійне насіння» від 28 травня 1921 р., загальна сума податку становила 126 млн. пудів зерна замість 180 млн. згідно із продрозкладкою [11, с. 36]. Навесні 1921 р. почалося відновлення посівних площ [12, с. 46].

Великих труднощів зазнало постачання продовольством шкіл, дитячих будинків, лікарень. Вони практично нічого не отримували із переліку продуктів, що надходили до губерній. Наркомати народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, що виділяли продовольство та кошти для місцевих установ, не задовольняли в повній мірі існуючі потреби. Економічна криза суттєво вплинула на забезпечення військових частин, що дислокувалися на території Поділля. Начальником гарнізону в м. Вінниця 13 травня 1921 р. було видано наказ, відповідно до якого хліб видавався лише бойовим підрозділам та лікувальним закладам, решті – замінювався картоплею [13, арк. 30].

Недосконаліть у проведенні продовольчої політики особливо проявилася під час засухи та неврожаю 1921 р. Відповідна ситуація склалася і в регіонах Росії. Тому партійне керівництво вважало за необхідне, насамперед, забезпечити промислові райони Росії за рахунок північних та правобережних районів України, що згодом стало причиною голоду 1921-1923 рр. Зменшення обсягів зерна різко посилило продовольчий дефіцит у державі. На літо 1922 р. кількість голодуючих становила 15% населення [14, с. 77].

На 1921 р. в Україні було засіяно на 27 млн. десятин землі менше, ніж у попередньому році [10, с. 200]. Радянське керівництво, не зважаючи на скрутне становище в селі, продовжувало вивіз зерна. Лише 14 січня 1922 р. український Раднарком прийняв постанову про офіційне визнання неврожайними деяких губерній [15, с. 19]. Подільська губернія потрапила в їх число, яких на той момент налічувалося 12 [16, с. 25]. З метою подолання наслідків неврожаю було виділено 62 млн. крб., із них на насіннєву позику для України – 1 млн. крб. [17, с. 1] Проте, тенденція погіршення продовольчого постачання, зменшення урожайності, руйнації селянських господарств продовжувала існувати [9, с. 248].

У березні 1922 р. державою було запроваджено разовий прогресивний грошовий громадянський податок на користь голодуючих, від якого звільнялися найменш забезпечені верстви населення: учні, інваліди, безробітні, червоноармійці, одинокі матері та багатодітні сім'ї [12, с. 50]

За Подільською губернією чітко закріплювалися такі регіони: Придністров'я, Олександрівськ (Запоріжжя), Донбас та Царицинська губернія у Поволжі. Для того, щоб зібрати 20 тис. пудів жита для вищевказаних районів, Ямпільський повітовий комітет допомоги голодуючим у квітні 1922 р. запропонував знову у селах повіту організувати продрозкладку. Також із кожного працівника в обов'язковому порядку передбачалося відрахування із його пайка від 2 до 5 пудів хліба, знову запроваджувалися тижні і місячники для збору коштів на допомогу дитячим будинкам [18, арк. 219]

Значну кількість продовольчих товарів та коштів для фонду допомоги голодуючим було зібрано Вінницькою районною спілкою споживчих товариств [19, арк. 11]. За даними Подільського губернського комітету допомоги голодуючим, губернська спілка зібрала впродовж 1921-1922 рр. в 13-ти повітах близько 800 млн. крб. та надіслала тисячі пудів продовольства [20, арк. 146]

Згідно зі звітом Подільської губернської комісії допомоги голодуючим станом на 1 лютого 1922 р., загальні результати збору ресурсів були наступні: Вінницький повіт – 6 161 пудів, м. Вінниця – 7 250 пудів, Могилівський – 2 214 пудів, Брацлавський – 17 094 пудів, Жмеринський – 6 865 пудів. Загальна сума коштів, зібраних в губернії, становила 998 212 114 руб. Загалом, із пожертвувань було отримано грішми 144 крб. 50 коп., золотом – 55 крб., 199 пудів зерна [21, арк. 67].

У містах, селах, громадських та державних установах були оголошені так звані «кухольні збори». У місцях масового скупчення людей, церквах, базарах вивішували кухлі із надписом «На допомогу голодуючим» [22, арк. 8]

За вивезене продовольство держава не отримала жодної компенсації . Проте, активно застосовувалася практика подяк. Наприклад, 16 січня 1923 р. було оголошено подяку робітникам з приводу допомоги населенню Запоріжжя [23, арк. 6], а 25 червня 1923 р. незаможні голодуючі селяни Одеської губернії оголосили подяку селянам Поділля [24, арк. 68].

Наслідки продовольчої політики негативно вплинули на якість життя в губернії. Проте, не зважаючи на складну ситуацію в регіоні, влада продовжувала використовувати насильницькі методи з метою отримання сировини.

Ситуація у містах також була критичною. Суттєво скоротилося споживання м'ясних та молочних продуктів. Порівнюючи із довоєнним часом, добова калорійність споживання скоротилася із 3 458 калорій до 2 582. Особливо помітно знизився рівень споживання робітників. Значно зросли ціни на сільськогосподарську продукцію [25, с. 18].

Зважаючи на катастрофічні масштаби неврожаю та голоду, радянське керівництво змушене було звернутися до урядів Європи та Америки з проханням допомоги у придбанні продовольства та посівних матеріалів. Ще в серпні 1921 р. Виконавчий комітет Комінтерну створив «Тимчасовий закордонний комітет допомоги Росії», що згодом був перейменований на «Міжнародний комітет робітничої допомоги». З травня 1922 р. закордонна допомога стала надходити до України. Розширилась мережа їдалень іноземних добродійних організацій. До 15 серпня пайки від Американської адміністрації допомоги одержали 848 тис. дітей та 800 тис. дорослих. Продовольча допомога продовжувалася до літа 1923 р. [14, с. 79].

У 1925 р. значна частина селянства не мала хліба. Для того, щоб протриматися до нового врожаю, люди змушені були вживати в їжу різноманітні сурогати. У Немирівському, Вороновицькому та Ободівському районах значна кількість незаможного населення харчувалася, в основному, картоплею. У перших двох районах кількість голодуючих селян становила приблизно 25%, а в останньому – 50%. У Тульчинському районі їх налічувалося близько 70%, в Уланівському – майже третина населення, в Брацлавському – до 50%, у Чечельницькому – близько 75%, що змушені були харчуватися буряками та макухою. У більшості сіл селянство часто вдавалося до продажу побутових речей, одягу [26, с. 47]..

У процесі забезпечення Подільської губернії продовольством місцеві Ради повністю покладалися на власні сили, хоча і залежали від керівництва республіки, що повністю контролювала та розпоряджалася усіма ресурсами в державі. Дана проблема загострювалася тим, що населення не забезпечувалося споживчими товарами в повній мірі. Досить важко було подолати наслідки голоду. Допомога, що надходила із центру, була надзвичайно мізерною. Останні події стали поштовхом до виникнення різних соціальних проблем: розорення великої кількості господарств, безробіття, безпритульності, селянських повстанських рухів, зростання смертності серед населення. Примусова конфіскація сировини, що здійснювалася жорстокими насильницькими методами, вивіз збіжжя за кордон, стали, всупереч загальноприйнятій думці, причиною голоду 1921-1923 рр. в Україні [27, с. 69].

Прагнення відбудувати сільське господарство, особливо у неврожайних губерніях, змусило радянське керівництво організувати виробничу допомогу потерпілим селянам. Держава створила грошову систему сільськогосподарських кредитів (77%), які надавалися найбільш постраждалим губерніям [12, с. 27]. Загалом, політика більшовиків у галузі продовольчого забезпечення фактично продовжувала «воєнний комунізм», закладений в Україні із 1919 року.

Таким чином, політика радянської влади в галузі продовольчого забезпечення першої половини 1920-х рр. виявилася неефективною. В першу чергу це згубно вплинуло на українське село, за рахунок якого і здійснювалися подібні заходи. Примусовість, насильницькі методи заволодіння ресурсами селян викликали масові невдоволення щодо керівництва. Розорення господарств, неврожайність, голод, висока смертність – усе це створило катастрофічні наслідки для держави, яка ще не оговталася після воєн.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Григорчук П.С., Мельничук О.А. Продовольча політика більшовиків на Поділлі в 1919-1920 рр. / П.С. Григорчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Випуск V. – Вінниця, 2003. – С.76-81.
2. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1920 рр. / О.С. Рубльов. Серія: Україна крізь віки. В 15 т. – Т.10. – К.: Альтернативи, 2001. – 320 с.
3. Історія України: нове бачення. В 2-х томах. Т.2 / за ред. В.А. Смолія. – К.:Альтернативи ,1996. – 303 с.

4.Держархів Вінницької області (ДАВО), ф.1., оп.1, спр.6. – 66 арк.
5.Отчет губисполкома Подолии (1920-1921 гг.). – Винница,1922.
6.ДАВО, ф.П.1, оп.1, спр.471. – 25 арк.
7. ДАВО, ф.П.1, оп.1, спр.212. – 7 арк.
8.Мельничук І.П. Допомога населення Поділля голодуючим у 1921-1923 рр. / І.П. Мельничук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Випуск ІХ. – Вінниця, 2005. – С.248-251.
9.Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів . / відп. ред. С.В. Кульчицький. – К. : Наукова думка, 1993. – 236 с.
10.Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919-1928) / С.В. Кульчицький. – К.:Основи,1996. – 400 с.
11.Калініченко В.В. Селянське господарство в до колгоспний період (1921-1929) / В.В. Калініченко . – Харків: Основа,1991. – 129 с.
12.Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр. в Україні / О.М. Мовчан // Сторінки історії України ХХ століття. Посібник для вчителя. – К.:Освіта,1992. – 20 с.
13. ДАВО, ф.Р.925, оп.8, спр.56. – 30 арк.
14.Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921-1923 рр. / О.М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1989. – №10. – С.78-84.
15. Мороз І., Мороз П. Голод 1921-1923 рр. на Україні / І.Мороз // Історія в школі. – 2003. – №11. – С.18-21.
16.Мельничук І.П. Документи державного архіву Вінницької області про події голоду 1921-1923 рр. / І.П. Мельничук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Випуск ІІІ. – Вінниця,2005. – С.24-29.
17.Червоний край. – 1924. – 30 липня.
18. ДАВО, ф.П.8, оп.1, спр.14. – 219 арк.
19. ДАВО, ф.П.766, оп.1, спр.3. – 11 арк.
20. ДАВО, ф.П.766, оп.1, спр.3. – 146 арк.
21. ДАВО, ф.Р.489, оп.1, спр.809. – 67 арк.
22. ДАВО, ф.П.7, оп.1, спр.147. – 8 арк.
23. ДАВО, ф.Р.925, оп.1, спр.18. – 6 арк.
24. ДАВО, ф.Р.925, оп.1, спр.181. – 68 арк.
25.Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні (1921-1923, 1931-1933, 1945-1946 рр.). Злочини проти народу / О.М. Веселова . – К.:Відродження,2000. – 273 с.
26.Тищенко П. Голод на Поділлі в 1925 р. / П. Тищенко // Тези доповідей та повідомлень XIX Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 18 лютого 1999 р. – Вінниця, 1999. – С.45-50.
27. Сербин Р. Протест робітників проти вивозу збіжжя за кордон під час першого голоду в Україні / Р. Сербин // Сторінки історії України ХХ століття. Посібник для вчителя. – К.Освіта,1992. – 175 с.

Murashova O.P. Food policy in Podillya region in the early 1920s.

The article deals with the peculiarities of the Soviet government food policy in the first half of the 1920s and characterizes principles, conditions and means of the given tasks implementation. The author highlights the questions of legislative registration of food extracting and identifies the main consequences of this policy for society.

Key words: food policy, the Bolsheviks, military communism, the New Economic Policy (NEP), committees of poor peasants, the surplus tax in kind, hunger.

Мурашова О.П. Продовольственная политика на Подолье в первой половине 1920-х гг.

В статье исследуются особенности проведения продовольственной политики советской властью в первой половине 1920-х гг. Характеризуются принципы, условия и средства реализации поставленных задач. Рассматриваются вопросы законодательного оформления по изъятию продовольствия. Определяются главные последствия данной политики для населения.

Ключевые слова: продовольственная политика, большевики, военный коммунизм, новая экономическая политика (НЭП), комитеты бедноты, продразверстка, продналог, голод.

УДК94: 37. 014. 22 (477. 44) «192…»

О. О. Стадник

ЗАХОДИ РАДЯНСЬКИХ СТРУКТУР З ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ СЕРЕД ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

В статті на основі опублікованих і неопублікованих джерел висвітлюється питання подолання неписьменності серед сільського населення Поділля в роки нової економічної політики, подано процес становлення та розвитку шкіл для неписьменних, розглянуто питання організації навчальної роботи, хід та результати проведення кампанії з ліквідації неписьменності на Поділлі.

Ключові слова: ліквідація неписьменності, товариство «Геть неписьменність!», освіта, школа, культурно-освітня діяльність.

Розвиток суспільства неможливий без його культурного відродження. Тому в роки незалежності України особливого значення набуває проблема вивчення культурно-освітнього життя, велика увага приділяється висвітленню питань, що стосуються освіти. Українська освіта наразі проходить непростий період. Невдалі зміни освітніх програм і форм навчання призводять до пошуку нових способів і засобів її реформування. У зв`язку з цим є потреба звернутися до історичного досвіду вирішення даних питань, особливо у період сміливих експериментів 20-х рр. ХХ ст., розкрити ті помилки, проблеми та шляхи їх вирішення більшовицькою владою, щоб допомогти віднайти правильний шлях у галузі реформування сучасної освіти. Однак до початку 90-х рр. освітні проблеми в роки нової економічної політики висвітлювалися досить однобічно. Однією з таких проблем є боротьба з неписьменністю, особливо у регіонах. Ліквідації неписьменності присвячено чимало праць українських істориків – В. Гололобова, Н. Кукси, В. Молоткіної [1].Великий внесок у дослідження проблеми зробили історики-краєзнавці – С. Плахотнюк, В. Глухенький, А. Суровий [2]. Однак, незважаючи на певну кількість публікацій, багато питань залишається досі остаточно нез`ясованими. Наприклад, література містить суперечливі дані щодо стану письменності сільського населення, вирішення проблеми малописьменності, контролю партійних і радянських структур за ходом даної кампанії. Отже, метою нашої роботи є реконструкція процесу ліквідації неписьменності серед подільського селянства у 20-ті рр. ХХ ст., показ основних етапів її здійснення, окреслення загальних напрямків цієї політики у подільському селі та визначення рівня неписьменності сільської людності Поділля до і після проведення кампанії з ліквідації неписьменності.

Більшовики, які прийшли до влади, проголосили курс на соціалізм, невід`ємною частиною якого повинен був стати високий культурно-освітній рівень народу. Оскільки основою і показником розвитку культурно-освітнього рівня будь-якого народу є його загальна грамотність, одним із першочергових завдань на шляху культурного відродження радянської України стала ліквідація неписьменності. Це питання потребувало нагального вирішення, адже з 26 млн. населення, яке проживало в Радянській Україні, на 1920 рік лише 31,9% було письменним [3, 16].

Невтішною була картина у Подільській губернії. Станом на 1921 р. тут проживало 3 млн. 790 тис. чол. [4, 35]. З них неписьменними у віці від 18 до 35 років було майже півмільйона чоловік [5, 20]. Відсоток усього неписьменного населення сягав цифри 84,5, а серед жінок ця цифра становила 93,1 [6, 59].Серед неписьменного населення основну масу становила біднота. Серед незаможників неписьменних нараховувалося 41%, малописьменних – 38,3%, разом – 79,5% [7, 367]. Таке становище було гальмом на шляху політичних та економічних перетворень, тому проблема ліквідації неписьменності ставала життєво необхідною. Про гостроту цієї проблеми свідчать численні постанови повітових та окружних з`їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, резолюції комнезамів, звіти повітових відділів народної освіти того часу. Так, наприклад, резолюція першого районного з`їзду комітетів незаможних селян Браїлівської, Межирівської і Овсянецької волостей Жмеринського повіту про соціалістичне будівництво, прийнята 3 квітня 1921 р., повідомляє, що, заслухавши доповідь про становище народної освіти тов. Качаровського, з`їзд ухвалив послати всіх дітей до школи, прослідкувати, щоб жодна дитина не залишилася поза школою, а також проводити

рішучу боротьбу з неписьменністю, сприяти розширенню позашкільної освіти шляхом заснування гуртків червоних просвітклубів [8, 15].

Спроби розпочати ліквідацію неписьменності в Україні робилися ще з 1917 р. та у роки громадянської війни. Так, у жовтні 1917 р. Нарком освіти А. Луначарський у зверненні до громадян визначив загальну стратегію діяльності у галузі освіти: «Дорослі теж захочуть врятуватися з принизливого стану людини, що не вміє читати і писати. Школа для дорослих повинна зайняти широке місце на загальному плані народної освіти» [9, 10]. Це питання порушувалося на І Всеросійському з`їзді з освіти у серпні 1918 р., а у грудні 1918 р. Наркомат освіти видав декрет «Про мобілізацію грамотних і організацію пропаганди радянського ладу» [10, 37]. На основі декрету було проведено перепис усього грамотного населення. У березні 1919 р. відбувся VIII з`їзд РКП(б), на якому встановлювалося, що «…для безграмотних повинні бути влаштовані періодичні читання в школах, приміщеннях волосного совдепу, хатах-читальнях та ін.» [11, 419], а на І Всеросійському з`їзді з позашкільної освіти було прийнято спеціальну резолюцію «Про ліквідацію неписьменності» і звернення до Наркомату освіти з проханням видати спеціальний декрет. Однак широкому розгортанню кампанії з ліквідації неписьменності завадили складна військово-політична ситуація, недостатність фінансів та матеріального забезпечення. Цілеспрямована діяльність у цьому напрямі розпочалася лише після публікації 21 травня 1921 р. декрету Раднаркому УСРР «Про боротьбу з неписьменністю», згідно з яким ліквідація неписьменності проголошувалася першочерговою справою державної ваги. Сама назва постанови свідчила , що акцент робився не на довготривалу, поступову, політично виважену роботу, а на силові методи. Загальне керівництво цією роботою покладалося на Головполітосвіту, у складі якої були створені Надзвичайна комісія з ліквідації неписьменності, а також численні добровільні товариства, які згодом об`єднались у республіканське товариство «Геть неписьменність!» на чолі з головою ВУЦВК Г.І. Петровським. Згідно з декретом, все населення республіки віком від 8 до 50 років, яке не вміло читати і писати, було зобов`язане вчитися. Серед населення було проведено облік малописьменних та неписьменних. У роз`яснення постанови енергійно включилася партійно-радянська преса. У газетах створювалися спеціальні рубрики, розділи яких вміщували відповідні ленінські праці, постанови партії і уряду, матеріали про хід ліквідації неписьменності. На І Всеросійському з`їзді з ліквідації неписьменності, який відбувся у лютому 1922 р., було визначено термін навчання у мережі лікнепу: для неписьменних – 7 міс., для малописьменних – 6 міс., всього 6 – 8 год. занять на тиждень. Загалом формування системи управління ліквідацією неписьменності тривало з 1921 до 1924 р.

Відповідно постанові утворювалися і місцеві органи. На Поділлі були утворені Подільська губернська, повітові і волосні (з 1923 р. – окружні і районні) комісії під назвою «грамчики», а також пункти ліквідації неписьменності (лікнепи). Через 4 роки після цієї постанови Подільський окружком КП(б)У ухвалив рішення про необхідність створення «сільграмчика» [12, 41]. В постанові було детально визначено склад даних комісій, до яких входили голова сільради, представник КНС, вчитель лікнепу, представники осередків КП(б)У, ЛКСМУ та жіночого делегатського збору. Їх завдання полягало у проведенні обліку неписьменних, відкритті нових шкіл і гуртків ліквідації неписьменності. Комісії також брали на облік вчителів, студентів, працівників культурно-освітніх установ, які могли долучитися до справи, відкривали курси-семінари для ліквідаторів неписьменності. Їм на допомогу на місцях видавалися букварі, методичний посібник «Порадник ліквідатору неписьменності», щомісячний часопис «Геть неписьменність!» Для організації шкіл та пунктів по ліквідації неписьменності органам народної освіти дозволялося використовувати приміщення народних будинків, політосвітніх закладів, радянських установ, клубів, приватних будинків, церков, синагог, каплиць тощо. Так, у селі Самчинці сількомнезам за допомогою Брацлавського райкомнезаму виселив ксьондза з його «теплого гніздечка» і відкрив у костьольному будинку школу для ліквідації неписьменності [13]. Пункти ліквідації неписьменності створювалися при трудшколах, сільбудах, хатах-читальнях, сільських комнезамах і навіть при яслах [14]. Були випадки, коли школи облаштовували у звичайних сільських хатах: «… вони були у хатках, примітивні школи були у таких хатах, десь у селах особливо, примітивно було у якійсь кімнаті, у когось була лишня кімната, займалися …» [15]. Такі приміщення не опалювалися, а навчатися доводилося при свічках та лампадках.

Для залучення неписьменних до навчання держава і громадські організації застосовували методи заохочення, надаючи селянам, які відвідували пункти лікнепу, деякі пільги – право позачергового обслуговування їх державними млинами, часткова знижка при збиранні сільгоспподатку, одержанні реманенту з прокатних пунктів, страхування майна на пільгових умовах, позачергове звернення до органів РАГСу при реєстрації актів громадського стану. Однак, крім заохочення, використовувалися і методи примусу. Частина районних органів видала постанови, які не дозволяли неписьменним брати шлюб. Щоб умовити неписьменних почати вчитися, проводилися різноманітні агітаційні заходи: організовувалися бесіди, зачитувалися доповіді, вивішувалися відповідні плакати.

В умовах складного економічного становища країни, погіршеного голодом 1921–1922 рр., робота по ліквідації неписьменності здійснювалася зі значними труднощами. Набувши великого розмаху з початку 1921 р. уже до кінця року вона почала поступово затухати. Це було зумовлено рядом причин – необхідністю витрат основних фінансових фондів на відбудову народного господарства, боротьбу із наслідками голоду, нестачею коштів, приміщень, підручників та вчителів, низькою активністю населення, особливо на селі. У сільській місцевості ліквідація неписьменності мала здебільшого сезонний характер. Лікнепи працювали лише восени та взимку – до початку сільськогосподарських робіт. Це відображалося на результатах роботи, так як селяни за рік забували здобуті основи грамоти, бо їх «вчили кепсько й, можливо, що декого прийдеться вчити другий раз. Ці хиби можна було дещо виправдати: по-перше, невчасно розпочалось навчання в ліквідпунктах, по-друге, багато вчителів, що працювали в ліквідпунктах або зовсім не одержували зарплату, або лише частково. В такій ситуації, напевно, частково спрацював механізм: яка шана, така й подяка» [16]. Тому протягом 1922 – 1923 рр. мережа лікнепів по Україні зменшилася на 80%. На Поділлі маємо аналогічну картину. Наприклад, у січні 1922 р. Гайсинський повітовий відділ народної освіти повідомляв, що шкіл лікнепу на папері числиться 49, а фактично їх 23 [17, 12].

З 1923 р. справа ліквідації неписьменності починає набирати планового характеру у зв`язку з рішенням уряду завершити її до 10-х роковин Жовтневої революції. На сесії ВУЦВК у листопаді 1923 р. було встановлено 2 терміни «остаточної ліквідації неписьменності»: для членів сільрад, профспілок, комнезамів та допризовної молоді – до 1 травня 1925 р., для решти працездатного населення – до 7 листопада 1927 р. Місцеві органи розгорнули широку організаційну роботу. Так, Брацлавська районна безпартійна селянська конференція у своїй резолюції записала: «Заклик «геть неписьменність» нас не повинен покидати ні на хвилину і цей заклик ми повинні поширити по всіх кутках нашого району» [18, 21]. Гавришівська волосна безпартійна конференція у резолюції від 4 лютого 1923 р. записала: «Зламати байдуже ставлення власне й свого села щодо шкільних справ і стати в ряди борців на третьому фронті – на фронті ліквідації народної неписьменності та забобонів. Хто не візьме участі на цьому фронті народної освіти, – той дезертир і ворог Радянської влади» [19, 260]. При комсомольських клубах були утворені школи для неписьменних та оголошено конкурс на комсомольський осередок, який найкраще організує свою роботу по ліквідації неписьменності. За результатами конкурсу першу премію, твори Леніна, було присуджено Дмитрашівському сільському колгоспному осередку Піщанського району, який залучив до активної роботи у товаристві «Геть неписьменних» 120 чол. Під час місячника було зібрано 54 крб. у фонд лікнепу та створено 2 лікнепи, де навчалося 80 учнів. Другу премію, бібліотеку вартістю 20 крб., присудили Піщанському нацменосередку. Там було зібрано 115 крб. на потреби освіти, 4 комсомольці навчали 19 неписьменних, утворено 2 лікнепи, де навчалося 50 учнів. Третю премію, річну передплату на «Комсомольську правду» та журнал «Молодняк», завоював Коліївський сільський осередок Тульчинського району. Четверта премія – річна передплата на газету «Комсомолець України» та журнал «Молодий більшовик» дісталася Тростянецькому осередкові [20, 183].

Змінилося не лише ставлення державних органів до ліквідації неписьменності, але значно розширилося розуміння її завдань і цілей. Якщо раніше йшлося тільки про необхідність навчити неписьменних читати, писати і рахувати, то тепер стояло завдання піднести їх загальний культурний і політичний рівень, тобто зробити активними учасниками соціалістичного будівництва, носіями тих ідеологічних постулатів, сповідували більшовики. В. Ленін зазначав, що «…поки у нас є в країні таке явище, як неписьменність, про політичну освіту важко говорити…» [21, 166]. За єдиною загальною програмою, прийнятою на пленумі

Всеукраїнської центральної надзвичайної комісії ліквідації неписьменності обов`язковими предметами для лікнепів стали читання, письмо, математика, політграмота, географія, природознавство та суспільствознавство. Відповідно, на курсах для неписьменних дорослих с. Івча Кожухівської волості крім грамоти, письма і арифметики викладалися правознавство, історія, географія і політграмота [22].

З 83 935 чол. неписьменних Поділля у лікнепах у цей час навчалося: з 1 січня до 1 квітня 1923 р. – 8 254 чол., з 1 жовтня до 1 грудня 1924 р. – 23618 чол. У цілому це складало 31 872 чол. [23, 79]. Таким чином, до 1 травня 1925 р. залишалося навчити грамоті 52 063 чол., насправді ж по закінченню кампанії з ліквідації неписьменності було випущено тільки 40 063 чол., тобто 12 000 чол. залишилося неписьменними. Як зазначалося у зверненні Губвиконкому Поділля, Вінницької міської Ради та Надзвичайної комісії по ліквідації неписьменності «До всіх державних установ і громадських організацій, до всіх громадян Поділля», яке з`явилося у пресі 1 травня 1925 р., у наявності був недобір у кількості 12 тис. чол. Недобір пояснювався тим, що не всі суспільні організації брали відповідну участь у ліквідації неписьменності [24]. Однак причин насправді було значно більше. Серед них – недостатня кількість вчителів, низький рівень їх знань та вкрай жалюгідне матеріальне становище. Так, на одного вчителя припадало по 60 – 70 учнів, а заробітну плату вони не отримували по кілька місяців. 20 лютого 1925 р. на Вінницькій окружній нараді райліквідаторів відзначалося, що асигнування на навчання та господарські витрати ліквідпунктів затримуються [25, 29]. Більша частина ліквідаторів не володіла спеціальною методикою роботи з неписьменними. Станом на 1924 р. на Вінниччині із 1 542 вчителів-ліквідаторів спеціальні курси лікнепу закінчило лише 125 чол. [26, 21]. Ще однією причиною можна назвати нестачу підручників та посібників, особливо з новим політичним змістом. Перші такі абетки побачили світ у 1923–1924 рр., але російською мовою. Українською їх почали видавати тільки з 1926 р. [27, 265]. Для навчання використовувалися букварі «Червоний прапор», «Геть неписьменність», «Червона зброя», «Долай неграмотність», а також букварі для навчання національних меншин, що проживали на Поділлі, – польською та єврейською. Також використовувалися читанки «Хрестоматія класової боротьби», «Да здравствует труд», задачник М. Н. Масленикова, газети «Геть неписьменність», «Червоний край», «Радянське село» [28, 17]. Проблема забезпеченості навчальною літературою стояла вкрай гостро. IVПодільський губернський з`їзд Рад в січні 1924 р. вказував, що серйозною перешкодою для постачання книгами масових просвітницьких закладів є дорога ціна видань. З`їзд доручив Губвиконкому поставити перед центром питання здешевлення книги [29, 70].Недостатнім було фінансування лікнепів. Якщо спочатку роботу по ліквідації неписьменності планувалося здійснювати виключно за рахунок держави, то у середині 1920-х рр. 93% усіх ліквідпунктів існувало на кошти місцевих бюджетів, яких постійно бракувало, 3,6% – на кошти профспілок, 1,8% – товариства «Геть неписьменність!», 1,6% – інших організацій [30, 58]. Відповідно на Поділлі ці цифри становили: місцевий бюджет – 89,2%, товариство «Геть неписьменність» – 3,4%, профспілки – 1,3%, кооперативні організації – 6,6%, підприємства – 1,0%, державний бюджет – 0,5%, інші організації – 4,0% [31, 337]. Отже, основна частина витрат була покладена безпосередньо на населення. А його ставлення до ліквідації неписьменності залишалося нестійким, в основному через низьку свідомість селянства. Влітку 1926 р. Вінницький окружком КП(б)У відзначав, що осередки товариства «Геть неписьменність» кількісно зростають, їх нараховується 38. Однак до цих цифр потрібно ставитися критично, оскільки товариства були лише на стадії формування і кількісні показники не завжди відображали якісний стан роботи по ліквідації неписьменності. Так, губернська надзвичайна комісія по лікнепу, вказуючи на недоліки у роботі товариств, зазначала, що активна робота ведеться тільки на папері [32, 21].

Справа ліквідації неписьменності не набрала характеру масової, систематичної громадсько-політичної роботи. В цілому до 1927 р. вона завершена не була, хоч основами грамоти оволоділа переважна більшість населення. Рівень письменності населення України становив 63,6%, однак для села ця цифра склала всього 38, 7% [33, 106]. Таким чином, незважаючи на всі труднощі і недоліки, робота по подоланню неписьменності мала позитивний характер і сприяла зростанню освіченості селян, багато з них навчилися читати, писати і рахувати. Подолавши безліч проблем – складного матеріального становища, відсутності приміщень, методичної та навчальної літератури, ідеологічних обмежень, освіта стала необхідною у житті кожного громадянина. Досягнення в галузі культурно-освітньої роботи в

роки НЕПу були значними, однак основоположними для неї стали пропаганда марксизму, орієнтація на будівництво комуністичного суспільства

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гололобов В. М. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01.//В. М. Гололобов // – Х., 1998. – 179 с.; Кукса Н.Г. Ліквідація неписьменності в українському селі першої половини 20-х рр. ХХ ст.//Н. Г.Кукса//Вісник Черкаського університету. Серія:Історичні науки – 2. – 2004. – Вип. 4. – С. 105 – 111; Молоткіна В. Ліквідація неписьменності в умовах непу// В. Молоткіна//Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей: Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут ім. Г.С. Сковороди. – К – Пер.-Хм., 1999. – Вип. VII. – С. 57 – 60.
2. Плахотнюк С. Д. Ліквідація неписьменності і малописьменності на Вінниччині в роки перших п`ятирічок //С. Д. Плахотнюк // Тези доповідей Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1985. – С. 9 – 10; Глухенький В. В. Подільське вчительство в 20-ті роки: Адаптація до нових історичних умов //В. В. Глухенький//Тези доповідей Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1991. – С. 25; Суровий А. Ф. Ліквідація неписьменності на Поділлі в 1920-х роках //А. Ф. Суровий //Наукові праці Кам`янець-Подільського університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. – Кам.-Под., 2011. – Т. 21. – С. 436 – 448.
3. Народна освіта і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1973. – 316 с .
4. Бюлетень Вінницької округової інспектури народної освіти. – 1928. – № 3. – 67 с.
5. ДАВО. – Ф.Р. – 254, оп. 1, спр. 670.
6. Вініковецький С. Я., Воловик В. П. З історії культурного життя Поділля 1921–1925 років // С.Я. Вініковецький, В.П. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – 2001. – Вип. II. – С. 56 – 70.
7. Поділля в період відбудови народного господарства (1921 – 1925): Документи і матеріали. – Вінниця: Б.в., 1957. – 627 с.
8. Социалистическое строительство на Винничине. Документы и материалы.– Одесса: Маяк, 1987.– 270с.
9. Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании за 1917–1947 гг. – М. – Л.: Изд. АПН РСФСР, 1947. – Вып. II. – 304 с.
10. Куманёв В. А. Социализм и всенародная грамотность // В. Куманёв// – М.: Наука, 1967. – 327 с.
11. Крупская Н. К. Педагогические сочинения: в 10 т. //Н. К. Крупская// – М.: Изд. АПН, 1960. – Т. 9. – 838 с.
12. ДАВО. – Ф.П. – 31, оп. 1, спр. 81.
13. Червоне село, 1923. – 9 травня.
14. Вісти, 1921. – 2 квітня.
15. Думка, 1924. – № 2. – 3 січня.
16. Червоний край, 1926. – 16 вересня.
17. ДАВО. – Ф.Р. – 254, оп. 1, спр. 40.
18. ДАВО. – Ф.Р. – 254, оп.1, спр.670.
19. Поділля в період відбудови народного господарства (1921 – 1925): Документи і матеріали. – Вінниця: Б.в., 1957 – 627 с.
20. ДАВО. – Ф.П. – 1, оп. 1, спр.341.
21. Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт. 17 жовтня 1921 р. //В. І. Ленін// ПЗТ. – Т. 44. – 384 с.
22. Червоне село, 1923. – 9 травня.
23. ДАВО. – Ф.Р. – 254, оп. 1, спр. 197.
24. Червоний край, 1925. – 2 травня.
25. ДАВО. – Ф.П. – 29, оп. 1, спр. 670.
26. ДАВО. – Ф.П. – 29, оп. 1, спр. 670.
27. Мовчан О. М. Ліквідація неписьменності (лікнеп), кампанії лікнепу в УСРР – УРСР // О.М. Мовчан //Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі/редкол. В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Інститут історії України. – К: Наукова думка, 2009. – 790 с.
28. ДАВО. – Ф.Р. – 254, оп. 1, спр. 670.
29. Поділля в роки відбудови народного господарства (1921 – 1925): Документи і матеріали. – Вінниця: Б.в., 1957. – 627 с.
30. Грищенко М. М. сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР // М.М. Грищенко//Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР 1917 – 1957. – Наукові записки. – Т. IV. – Серія педагогічна. – К., 1957. – 184 с.
31. ДАВО. – Ф.П. – 29, оп. 1, спр. 267.
32. ДАВО. – Ф.Р. – 254, оп. 1, спр. 670.
33. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К: Наукова думка, 1975. – 276 с.

Stadnyk O. Activities of the Soviet structures on elimination of illiteracy among Podilsky peasantry in the years of new economic policy.

The article refers to published and unpublished sources to highlight the issues of illiteracy among the rural population of Podillya in the years of new economic policy. The author reconstructs the process of formation and development of schools for the illiterate, examines the questions of the organization of educational work, the progress and results of the campaign against illiteracy in Podillya.

Keywords: elimination of illiteracy, the society "Down with illiteracy!", education, school, cultural and educational activities.

Стадник Е. Мероприятия советских структур по ликвидации безграмотности среди подольского крестьянства в годы новой экономической политики.

В статье на основании изданных и неизданных источников освещены вопросы борьбы с неграмотностью среди сельского населения Подолья в годы новой экономической политики, реконструирован процесс становления и развития школ для безграмотных, рассмотрены вопросы организации учебной работы, ход и результаты проведения кампании по ликвидации безграмотности на Подолье.

Ключевые слова: ликвидация безграмотности, общество «Долой безграмотность!», образование, школа, культурно-образовательная деятельность.

УДК 94(477.44) «1933/1938»

П. В. Слотюк

ФАБРИКУВАННЯ ЗВИНУВАЧЕНЬ ЯК ЗАСІБ ВИКОРІНЕННЯ ВІЛЬНОДУМСТВА НА ПРИКЛАДІ БОРОТЬБИ З «ПОЛЬСЬКОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ ВІЙСЬКОВОЮ» ТА «УКРАЇНСЬКИМИ НАЦІОНАЛІСТАМИ» В ОКРЕМИХ РАЙОНАХ ВІННИЧЧИНИ В 1933-1938 РР.

У статті розкривається фабрикація радянськими репресивними органами справи щодо діяльності «Польської організації Військової» та «українських націоналістів» у період з 1933 по 1938 рік в окремих районах Вінницької області, причини і механізм нищення польських та українських активістів в умовах посилення репресій і придушення національного опору на теренах України після голодомору 1932-1933 рр.

Ключові слова: польська організація військова, українська націоналістична контрреволюційна організація, репресії, диверсійна діяльність, гібридна війна, петлюрівці, куркулі, класова боротьба, російський імперіалізм.

Давно забута справа «Польської Організації Військової» (ПОВ), про яку чимало написано як в Україні, так і в Польщі [1] , була ініційована керівництвом СРСР та УСРР в 1933-1935рр. з метою боротьби з «польським національним елементом», який після проголошення політики «коренізації» увірував у можливість відродження польської мови, культури, традицій тощо. Результатом цих сподівань була поява в 20-х роках чималої кількості польських культурно-просвітницьких товариств, створене польське бюро ЦК КП(б)У, існував інститут польської пролетарської культури при ВУАН, Польський педагогічний інститут. Та це тривало недовго. В жовтні 1933р. розпочався кадровий трус серед тих поляків, котрі працювали на керівних посадах у колгоспах, сільрадах, райвиконкомах, а також клубах, школах, лікарнях тощо. В життя почала активно втілюватися політична установка щодо посилення класової боротьби, в якій наголошувалося на необхідності виявлення контрреволюційних та антирадянських елементів у середовищі не тільки українців, а й усіх національних меншин, особливо поляків. Їх звинувачували у підтримці контактів з-за кордоном, шпигуванні в інтересах польського генштабу, розбудові власної агентури. Вказувалося, що, просочуючись в партію та керівні посади в державі, вони прагнуть полонізувати значну частину українців через захоплення різноманітних культурно-освітніх інституцій, готуючи грунт до інтервенції Польщі й повалення диктатури пролетаріату в Україні. Наприкінці 1933 – початку 1934рр. було сфабриковано справу Вінницького центру ПОВ, за якою засудили 52 особи, в основному

працівників культурно-освітніх установ. Фабрикував цю справу в.о. начальника секретно-політичного відділу Вінницького обласного ГПУ Соломон Брук (розстріляний у лютому 1938 р. за участь у «троцькістській змові»). Головним, кого звинувачували, був Андрій Якович Григорович, 1878 р. народження, інспектор у польських справах Вінницького обласного відділу освіти. Коли Григорович зайшов до кабінету Брука і почав виправдовуватися та відкидати пред'явлені йому звинувачення, той кинув фразу: «Якщо ви заарештовані органами ГПУ, слід бути маленьким». [2, с. 20,22] Це був початок репресій, які, здавалося, до 1936р. поступово почали вщухати.

Але уже в 1936р. на Вінниччині розпочалася активна кампанія щодо закриття польських шкіл. 11 серпня 1937р. був виданий оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова за №00485, до якого долучався закритий лист місцевим органам НКВС. У ньому йшлося про фашистсько-повстанську диверсійну діяльність польської розвідки та осередки ПОВ , які впродовж серпня – листопада 1937 р. потрібно було повністю ліквідувати. [2,с.363]

Цей наказ використовувався радянськими репресивними органами з метою знищення будь-якого політичного спротиву не тільки серед польського населення України, але й серед самих українців в середовищі яких це населення перебувало. Під особливу « опіку» органів НКВС, в першу чергу, попали люди з вищою освітою: науковці, учителі, лікарі, літератори, культурно-освітні працівники. Хтось із них працював на різних керівних посадах, хтось мав активну життєву позицію, а хтось просто необережно висловився.

Часто за участь в роботі польських організацій заарештовували й українців, які не тільки не були етнічними поляками, але й не мали відношення до польського національного середовища. Їх звинувачували, якщо не за участь в ПОВ, то за участь в українському націоналістичному підпіллі й контрреволюції, що було рівнозначним і пов'язувалося з діяльністю «пеовяків». Напевне, після голодомору 1932-1933рр., потрібно було остаточно добити в Україні будь-який спротив, який би нагадував боротьбу українців за право будувати свою державу і бажання поляків мирно жити в ній разом з українцями. Ось саме це не входило в інтереси Москви , оскільки більшовицька політична верхівка не вважала, що поляки й українці мають право на свою національну ідентичність, рівно як і на свою державу. Свідченням цього є вся історія україно- польсько – російських, відносин починаючи, як мінімум, з XVII ст.. У 20- 30-х роках XX ст. це проявилося особливо.

Репресії проти польського та українського «національного елементу» активізувалися з новою силою в 1937-1938рр. Одним із перших, кого звинуватили за участь у контрреволюційній організації ПОВ, шпигунстві , проведені диверсійної роботи на Вінниччині, був директор неповної середньої школи с. Дзялова (сьогодні Камяногірка Жмеринського району) Боцмановський Віктор Іванович. На момент арешту йому виповнилося 30 років. Боцмановський мав шестирічну доньку Галину та п'ятимісячного сина Михайла. Заарештували його 5 травня 1938 р. Напередодні в Дзялові, за тими ж звинуваченнями, був заарештований Малаховський Мар'ян Миколаєвич, 1905 року народження, який до цього моменту майже місяць просидів у Вінницькій тюрмі. Разом з ним 19 квітня 1938 р. заарештували Чорного Афанасія Петровича і Малаховського Степана Войцеховича. 17 травня 1938 р. видали постанову на арешт Рафаїла Йосипа Васильовича, жителя с.Тарасівки, який працював учителем місцевої школи хоча родом був із Дзялова. В травні 1938 р. Дзялівська сільська рада повідомляла, що батько Рафаїла Йосипа до революції мав 1га лісу, хату , клуню , хлів, комору, 2 бугая і 2 корови, 12 свиней і 20 овець. Володів усім необхідним реманентом і використовував найману робочу силу. Його майно під час колективізації було розпродане, а сам він вступив в 1932р. до колгоспу. Дядько Рафаїла Йосипа, Михайло Тихонович Рафаїл, у 1932р. висланий з конфіскацією майна за невиконання хлібозаготівлі. Інший його дядько, Петро Рафаїл, також розкуркулений, а в 1937р. забраний органами НКВС. Та ж сама доля спіткала і тітку Катерину. [3, арк. 51, 52, 57, 59, 66, 68, 73, 74, 77]

17 травня 1938р. заарештували поляка, жителя сусіднього села Мовчанів Годловського Віталія Францевича, 1901 року народження. Йому інкримінували участь у ПОВ і проведені підривної роботи щодо заходів партії на селі. До того ж Годловського звинувачували в службі у петлюрівській армії й тісному зв'язку з костьолом. [3, арк. 94]

За такими ж звинуваченнями 20 квітня 1938 р. був заарештований Мельон Владислав Пилипович, який ніби-то народився в Польші, а до України прибув з петлюрівською армією. На момент арешту Мельон перебував в с.Телилинцях, одружився на жительці цього села , в якої

було 4га землі, й до радянської влади ставився вороже. До того ж Мильон листувався з родичами з-за кордону, що неабияк ускладнювало його ситуацію на момент ув'язнення. [5]

У квітні 1938 р. забрали Зубицького Івана Феліксовича, батько якого служив отаманом у поміщиків Зелінського і Мусяновського. До революції Зубицький проживав зі своїми батьками в с.Тарасівці, де згодом одружився на Маслинській Кароліні Іванівні – полячці, що походила з міщан. У 1915 р. у них народився син Олександр, а в 1927р. донька Ганна. З 1925р. по 1930 р. Зубицький працював у Строїнецькому радгоспі, а в 1930р. повернувся назад в село і вступив до колгоспу. Через два роки його обрали головою. [3, арк. 102,107]

Одночасово в с. Мовчанах заарештували шорника колгоспу ім. Сталіна, поляка Медведського Кароля Івановича, 1873 р. народження. Медведський був вдівцем. Його дружина померла в 1931р. Мав сина Маряна – студента Одеського мединституту. Із сільської ради повідомляли , що Медведський до революції працював керівником групи пожежників у Могилеві-Подільському. Повернувшись в 1917р. в село «підтримував тісний зв'язок із ксьондзами». [3, арк. 108]

17 травня 1938р. видали постанову на арешт Годловського Антона Францевича, який працював в цей період головою сільської ради в Мовчанах. Звинувачували його в участі у ПОВ, провалі всіх державних компаній та тісних зв'язках з костьолом і куркулями. [3, арк. 110,115]

Під арешт потрапив і директор школи с. Олександрівки, Гузишевський Костянтин Лук'янович, та голова сільської ради в с. Кудіївцях, Беш Фома Федотович. Під час слідства Беш розповів, що його сім'ю розкуркулили ще в 1923 р., оскільки батько до революції працював поліцейським у Липовці. Зразу ж після арешту, в 1932 р., батько помер. [3, арк. 134,138] Зі слів Беша, головним керівником ПОВ в Станіславчицькому районі був Гудзішевський К.Л., а в організацію входили Боцмановський Віктор Іванович-директор школи с.Дзялова, Венжин Ян Анжеєвич – голова сільської ради с. Олександрівки, Тичинський Гнат Іванович – коваль колгоспу «Інтернаціонал» с. Олександрівки, Рафаїл Йосип Васильович – завідувач педчастиною школи в с. Кудіївцях. Скоріш за все, що Беш і не знав всіх цих людей, а список йому був запропонований під час слідства у Вінницькій тюрмі. Досить ймовірно, що підписав він свої покази не витримавши тортур , які досить часто застосовувалися в застінках НКВС. Коли взяли в «роботу» Венжина, той мусів вказати на Тичинського, як вихідця з дворянської сім'ї, Стелюка Р.Г. , Блажка Ф.Ф., Годзішевського К.Л., Беша Ф.Ф. та Янковського Ф.К. [3, арк. 146] Останній в цій комбінації був чи не головним. Його рідний брат виїхав до Польші ще в 1920р. разом з відступаючими польськими легіонерами і в цей період проживав у Кракові. Не дивлячись на те, що Янковський ніяких зв'язків зі своїм рідним братом не підтримував, це не стало пом'якшуючою обставиною. Після тортур він визнав, що був завербований в 1935р. Рожанським Василем Северяновичем – ветеринаром Станіславчицької ветеринарної лікарні. [3, арк. 157]

Коли заарештували Дзидзберга Петра Тимофійовича, директора середньої школи в с.Носківцях, той визнав, що сам особисто завербував в організацію директора школи с.Кацмазова Бискевича, а також Барта Миколу Кириловича, вчителя німецької мови с.Носковець і Сікорського Мирона Павловича, директора МТС містечка Станіславчик. Таким чином, у списку звинувачених опинилося 11-ть чоловік: Бискевич, Боцмановський В.В., Гудзішевський К.Л., Беш Ф.Ф., Венжин Я.А., Сікорський Я. П. (учитель з Носківців), Барт М.К., Сікорський М.П., Надзиваний І. П. (учитель з Мовчанів), Рожанський В.С. Федоренко І.А. (їздовий з Олександрівки). [3, арк. 176]

Після тривалих тортур Боцмановський підтвердив, що він є учасником контрреволюційної організації ПОВ, в яку був завербований Бискевичем – директором Кацмазівської середньої школи. До того ж визнав, що «протаскував в школу національну ворожнечу і антисемітизм, говорив, що поляки краще навчаються, а ніж діти інших національностей, оскільки мають до цього здібності, а євреї не вміють орати землю і не вміють працювати, а лише вміють торгувати на базарах». Фраза явно прописана не то слідчим, не то агентом НКВС. Попри все Боцмановський зізнався, що входив до керівного ядра організації разом з Бискевичем і особисто завербував Малаховського М.М. та Малаховського С.В. [3, арк. 179]. На цьому слідство завершилося.

27 вересня 1938 р. трійка управління НКВС у Вінницькій області винесла постанову, за якою всі учасники так званої ПОВ, що діяла в Станіславчицькому районі, мали бути розстріляні. Їх розстріляли наступного дня 28 вересня 1938р. скоріш за все у дворі Вінницького

управління. Ось їх прізвища: 1. Годзішевський Костянтин Лук'янович, 1913 р. народження уродженець м. Бару. На момент арешту проживав в с.Кудіївцях, де працював директором неповної середньої школи (заарештований 20 квітня 1938р). 2. Беш Фома Федотович, 1905 р. народження. Народився в містечку Липовець, на момент арешту проживав у с. Олександрівці, де працював головою сільської Ради (заарештований 17 травня 1938р.). 3. Венжин Ян Анжеєвич, також працював в Олександрівці. 4. Янковський Федір Каністратович, 1893р. народження, житель с.Олександрівки, касир і пасічник місцевого колгоспу (заарештований 20 квітня 1938 р.). 5. Дзидзберг Петро Тимофійович, 1901р. народження, поляк, директор середньої школи в Носківцях (заарештований 17 травня 1938р.). 6. Федоренко Іван Андрійович, 1898 р. народження, колишній петлюрівець до арешту працював їздовим в с. Олександрівка (заарештований 23 травня 1938 р.). 7. Боцмановський Віктор Іванович, 1908р. народження, директор школи с. Дзялова, засуджений до розстрілу як агент польської розвідки (заарештований 17 травня 1938р.). 8. Малаховський Мар'ян Миколайович, 1905 р. народження, поляк , бригадир польової бригади колгоспу «Прогрес» с. Дзялова, засуджений до розстрілу як агент польської розвідки (заарештований 20 квітня 1938р.). 9. Малаховський Степан Войцехович, 1910 р. народження, житель с.Дзялова, засуджений до розстрілу як агент польської розвідки (заарештований 17 травня 1938р.). 10. Рафаїл Йосип Васильович, 1910р. народження, учитель неповної середньої школи с. Тарасівки (заарештований 17 травня 1938р.). 11. Годловський Віталій Францевич, 1901 р. народження, поляк, колишній петлюрівець, конюх колгоспу с.Мовчанів (заарештований 18 травня 1938р.). 12. Мельон Владислав Пилипович, 1898р.народження народився в с.Росоха (Польща) на момент арешту проживав в с.Телилинцях (заарештований 20 квітня 1938р.). 13. Зубицький Іван Феліксович, 1889р.народження, колгоспник с.Тарасівки (заарештований 19 квітня 1938р.). 14. Медведський Кароль Іванович, 1873р. народження, шорник колгоспу с. Мовчанів (заарештований 20 квітня 1938р.). 15. Годловський Антон Францевич, 1902р. народження, їздовий колгоспу с. Мовчанів (заарештований 17 травня 1938р.). [3, арк. 252, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 267, 268]

У 1940 р. деякі із дружин репресованих просили про реабілітацію своїх чоловіків, або хоча б якусь інформацію щодо подальшої їх долі, однак відповіді на свої запити вони не отримали. Лише 24 квітня 1958 року справа за №113702 була припинена.

Після розстрілу «пеовяків» взялися за українських націоналістів, яких також прив'язували до Петлюри і діяльності польських спецслужб.

25 серпня 1938р. був заарештований Слотюк Терентій Семенович, касир Станіславчицької райзберкаси, родом із с.Дзялова. В оперативній довідці майор держбезпеки Корабльов писав, що Слотюк Т.С., за показами заарештованого Твердохліба В.М., який визнав себе учасником української контрреволюційної повстанської організації, також є її учасником. На допиті 17 вересня молодший лейтенант Шакалов звинуватив заарештованого в тому, що той, згідно показів Трищука Василя, завербований в антирадянську організацію. [4, арк. 1,2,3, 4,5, 6,7, 8,9]

Наступний допит 7 жовтня 1938р. слідчий розпочав з оприлюднення показів трьох Іванів Ламиги, Лимаря і Штопки. «Ламига, Лимарь і Штопко,- продовжував слідчий,- вказали на те, що ви проводили антирадянську агітацію і вихваляли життя в Польщі». Ці звинувачення, як і попередні Слотюком були заперечені після чого його знову доправили до камери. [4, арк. 10,11]

Напередодні, 27 серпня 1938 р., був допитаний Твердохліб Афанасій Миронович 1905 р. народження, селянин-середняк , який на той час проживав в Станіславчику. Твердохліб попав в поле зору НКВС через свого брата Василя, який в 1919р., після відступу петлюрівських військ з території України, перебрався до Польщі і там оселився. На момент арешту брата, Василь проживав у Кракові. До 1920р. вони листувалися. Після робити це ставало все небезпечніше. Його звинувачували в участі в українській контрреволюційній націоналістичні організації, в яку той нібито вступив восени 1935р. за наполяганням Трищука Василя (останній заарештований в 1937р.). Враховуючи методи роботи НКВС, Афанасій визнав свою участь в неіснуючій організації. Однак деякі моменти допиту, як на мене, могли мати місце, оскільки чимало думаючих людей в розмовах висловлювалися проти тієї політики, яку проводила радянська влада, особливо після того, коли Україна пройшла випробовування голодом 1932-1933 рр. Афанасій Твердохліб, спілкуючись зі слідчим стосовно Трищука Василя, сказав: «Трищук знав, що я вороже налаштований проти радянської влади, і в одній із розмов він

висловився з приводу того, наскільки хорошою була програма батька Петлюри, за яку воював і мій брат. Петлюра хотів Україну зробити самостійною, незалежною від Росії, дати селянину волю і власність, а радянська влада все це відібрала. Трищук признався, що йому доручену створити бойову повстанську групу, яка змогла б, на момент війни, повстати проти радянської влади. Після цього він запропонував мені вступити до цієї групи, до якої на той момент належали Пивнюк Федір Матвійович і Слотюк Терентій Семенович. Останній є розкуркуленим, до того ж, він служив в петлюрівській армії». Не дивлячись на те, що факт зв'язків Слотюка з петлюрівцями не підтвердився, його затримали як учасника контрреволюційної української націоналістичної організації. [4, арк. 12,13]

Далі Твердохліб повідомив, що йому було доручено Трищуком займатися вербуванням осіб, вороже налаштованих проти радянської влади, до якої б національності вони не належали. Так був завербований Кучер Дмитро Федорович, що працював конюхом у колгоспі й погодився потравити колгоспних коней. Дав згоду співпрацювати Лобатюк Фома Степанович, секретар Станіславчицької сільської ради (знятий з посади в 1937р. за невиконання хлібозаготівлі). « З Лобатюком я разом працював у сільській раді, – продовжував Твердохліб. – Якось восени 1936р., коли на дворі йшов дощ, а в сільській раді нікого не було, Лобатюк мені почав доводити, що ведення сільськогосподарства колективним способом не вигідно для селянина. Після чого я йому розповів, що в Станіславчицькому районі створена контрреволюційна повстанська організація. Її завдання – збирати відомості шпигунського характеру. Під час військових дій її учасники будуть здійснювати диверсії і брати участь у збройному повстанні проти радянської влади. Лобатюк з цим погодився. Я йому дав завдання зібрати відомості про кількість осіб, які підлягали мобілізації, а в період війни ці списки потрібно буде знищити. Моє завдання Лобатюк прийняв. Що ж стосується Трищука, то мені він доручив добути відомості про тих, хто піде служити до лав Червоної армії в момент оголошення мобілізації. Коли розпочнеться війна мені було доручено підірвати міст, що з'єднував Дзялів і Станіславчик. В міру можливостей добувати інформацію про розташування частин Червоної армії та її озброєння. Мені вдалося влаштуватися на роботу на посаду завідуючого сепараторним пунктом, куди приходили всі колгоспники, і я вів серед них контрреволюційну агітацію. Всі відомості шпигунського характеру я передавав польській розвідці». [4, арк.16,17,18,19]

Ось така історія. Зрозуміло, що ніяким польським шпигуном Трищук не був, а от висловлюватися проти радянської влади цілком міг. Маючи брата в Кракові, він ставав досить зручним об'єктом для «розкрутки» органами НКВС в боротьбі із так званою ПОВ та українськими націоналістами.

А в цей час в камері Вінницької тюрми продовжував сидіти Терентій Слотюк, звинувачуваний в участі в українській контрреволюційній націоналістичній організації. Терентій народився в Дзялові в 1898 р. Був старшим сином у сім'ї Слотюка Семена і Наталії (в дівоцтві Рафаїл). До революції Терентій служив лакеєм у поміщиків Ротніцького (тримав маєток в с.Олексіївці) та Боднажевського. Дядько Терентія по матері, Рафаїл Михайло в 1931 р. розкуркулений і висланий за межі України. Його брат, Петро Рафаїл заарештований органами НКВС в 1937р., а двоюрідний брат Йосип Рафаїл заарештований в 1938р. (на той момент уже був розстріляний за участь у ПОВ). Рідний брат Терентія, Степан – два рази судимий: за розтрату грошей в кооперативі й крадіжку колгоспного майна, за що в 1938р. йому було відмовлено в паспорті. Рідна тітка Слотюка Малаховська Матрона також розкуркулена і вислана за межі України. Сам же Терентій в 1918р. одружився на доньці офіцера царської армії з містечка Станіславчик. [4, арк. 21]

З такою біографією важко було залишитися живим будучи звинуваченим органами НКВС в контрреволюції й участі в націоналістичному підпіллі.

Із показів Ламиги Івана Клементієвича: «Слотюка Т.С. знаю добре як односельця з 1918р. У цьому році він одружився з дочкою куркуля, колишнього офіцера царської армії, до якого пристав в прийми. В 1932 р. будучи бригадиром польової бригади, проводив неякісні посіви, за що його судили. Після він влаштувався завідуючим магазином в цьому ж колгоспі, де займався крадіжками зерна разом з куркулями за що був знятий. Згодом поступив на роботу в райзберкасу. Працюючи касиром агітував проти підписки на займ. У 1938 р. у розмовах про міжнародне становище Слотюк жалів, що не виїхав до Польщі разом з поміщиком Ротніцьким, в якого довгі роки працював. Ротніцький тепер живе в Польщі добре, а подивіться як живуть селяни у нас, – говорив він. – Їх силою загнали в колгоспи, а тепер знущаються. Добре живуть

тільки селяни в Польщі». Підтвердити покази Ламиги стосовно неякісних посівів, агітації проти займу і розмови про міжнародне становище Терентій відмовився. [4, арк. 24,25]

Із показів Штопко Івана Тимофієвича: «Тесть Слотюка Т.С. був вбитий населенням у лісі за звірське відношення до солдатів на фронті. Тривалий час Слотюк працював у поміщика Ротніцького, який підчас революції втік до Польщі. Терентій тривалий час підтримував з Ротніцьким письмовий зв'язок і дуже жалів, що не переїхав разом з ним до Польщі. Радянська влада забрала землю, загнала в колгоспи і давить непосильними податками, – казав він - Ротніцький пише мені хороші листи і жаліє, нерозуміючи чому я з ним не поїхав. Листи Ротніцькому Слотюк відправляв разом з односельцем Твердохлібом через його рідного брата, який втік до Польщі.» Покази Штопко І.Т., Сопільняка З.І. і Остапишеного Ф.М., які мало відрізнялися за своєю суттю, Терентій вкотре відкинув і підписувати протокол відмовився. [4, арк. 28,29]

Слідство тривало майже до кінця жовтня. 20 жовтня 1938р. була винесена постанова УНКВС по Вінницькій області, в якій вказувалося, що Слотюк Т.С., будучи неодноразово допитаним, категорично відкидає наявність у нього будь-яких антирадянських зв'язків в тому числі і з Трищуком Василем. Враховуючи те ,що Трищук і Твердохліб не дали показів про особисті контрреволюційні зв'язки Слотюка Т.С. , правдивість яких перевірити не можливо, оскільки Твердохліб і Трищук засуджені за першою категорією (тобто їх розстріляли), а Ламига І.К., Штопко І.Т.,Остапишен і Сопільняк від показів, які давали раніше, відмовилися, заявивши , що Слотюк Т.С. працював у селі добросовісно і ніяких антирадянських проявів з його боку вони не бачили. До того ж, не підтвердилася інформація про його петлюрівське минуле. Тому управлінням НКВС було прийняте рішення про призупинення кримінального провадження стосовно нього. Рідкісний випадок як на ті часи. 11 листопада 1938р. Слотюк Т.С. був звільнений з-під варти і вийшов на волю. [4, арк. 30,33,36] Згодом прозвітували, що «Польська Організація Військова» та «українська контрреволюційна націоналістична організація» в Станіславчицькому районі успішно розгромлена.

У сусідніх районах відбувалося теж саме. Так, 14 серпня 1937 р. заарештували Тичука Семена Антоновича, 1883 р. народження, жителя с.Каришків Копайгородського району, який до революції служив в царській армії фельдфебелем, мав майже 5 га землі, в 1930 р. був розкуркулений, а в 1931р. , за невиконання завдання з хлібозаготівлі, на три роки попав до в'язниці. Для арешту, в ті часи, цього було достатньо. Та не воно стало його причиною. Тичуку пригадали події 1922-1923 рр., коли той разом із Яремчуком Леонтієм та Шаталюком Семеном організовував в селі автокефальну общину з метою відправлення релігійних обрядів українською мовою. І хоча община проіснувала всього три місяці, про неї не забули, згадавши в серпні 1937 р. Один із свідків, якого допитували у цій справі, вказав, що Тичук і Шаталюк «втягували людей в общину, де пропагували ідеї існування самостійної України». Коли в Тичука відібрали хату, він сказав, що «Гітлер, як тільки закінчить з Іспанією, обов'язково піде війною на Росію і ось тоді буде інша влада, і жити буде легше, а відібрану землю віддадуть назад». На те, що община пропагувала ідеї самостійної України, вказували і жителі цього села Мазур Семен Федорович, Перец Родіон Захарович, Рибак Марко Захарович, Тичук Трохим Кирилович, Лука Дем'ян Миколайович.

25 серпня 1937р. Тичук Семен Антонович був засуджений трійкою до 10 років позбавлення волі й відправлений до ГУЛАГу. Подальша його доля невідома. Реабілітований 17 жовтня 1989р. [5, арк. 8,11,13,15,17,23,25,26,28]

18 вересня 1937 р. у Вінницькій тюрмі за членство в « польській диверсійній шпигунській організації» розстріляли Белінського Гелерія Мар'яновича, Дунаєвського Юліана Петровича, Малиновського Степана Вікторовича і Кучинського Олексія Івановича. Останній працював машиністом в депо станції Жмеринка. Народився він у с. Богуславка Одеської області. На момент арешту проживав у м. Жмеринці. Уже після війни дружина Дунаєвського Ю.П. неодноразово зверталася в транспортну прокуратуру з проханням повідомити про долю свого чоловіка, але відповідь отримала лише 2 серпня 1956 р. В листі на її ім'я повідомлялося, що той помер 26 листопада 1943 р. від «гострого припинення сердечної діяльності». З подібним проханням до Ворошилова зверталася і вдова Белінського Г.М., однак серед живих його уже давно не було. 26 березня 1958р. ця справа була припинена за відсутністю складу злочину, а 27 березня цього ж року їх усіх реабілітували посмертно. [6, арк. 1,109]

Доля цих людей залишається трагічним нагадуванням усій цивілізованій спільності і сучасним політикам того факту, що тоталітарні режими завжди створюють умови для розв'язання внутрішнього конфлікту зі своїми опонентами навіть тоді, коли останні не чинять відкритого опору існуючій політичній системі. Тим більше, що українське суспільство, після проведення колективізації і голодомору 1932-1933рр., було зломлене і не здатне до організованого опору. В той час уже мало хто набирався сміливості відкрито висловлюватися з критикою влади, не кажучи вже про якесь протистояння. Але влада відчувала ставлення до себе з боку народу. Державу, яку вона представляла, народ сприймав як чужу, нав'язану ззовні силою зброї, обману, шантажу і фальсифікацій. Саме з цього моменту все політичне життя в країні почалося гібридизуватися – коли з високих трибун проголошувалося одне, а на практиці реалізовувалося зовсім інше. Коли іменем народу знищували сам народ. Коли революційна доцільність ставала нормою права, а саме право відкидало принцип презумпції невинуватості, стаючи заручником політичних маніпуляцій.

Більшовизована російська імперія задля свого збереження, всадившись на віз надуманої диктатури пролетаріату, розпочала війну у формі внутрішнього протистояння із тими, хто повірив романтиці революції, не розгледівши, що за нею приховувалося. Природа політики, яку сьогодні проводить російське керівництво криється саме в цьому гібридизованому протистоянні. Рано чи пізно воно мусіло проявити себе не тільки в середині країни, а й на зовнішній арені, знехтувавши не тільки правилами міжнародного співіснування , а й будь-якими етичними нормами. В історії російського імперіалізму так було завжди, навіть тоді, коли цей імперіалізм прикривався гаслами неіснуючої демократії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1.Титова Н.В.Репресії на Поділі 1930-х років: українська та польська лінії / Н.В. Титова // Історія України. Маловідомі події, факти (Збірник наукових статей). – К.,2007. – 400с; Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках XX ст..Невідомі документи із архівів спецслужб.-Т.8.-ч.1. – Варшава-Київ, 2010. –1035с.; Stronski H. O prowokacji w sprawie Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w latach 30-ch XX w. // Pamietnik Kijowski. – Kijow, 2004. –T. VII: Polacy na Podolu / Pod red. H. Stronskiego.

2.Справа «Польської Організації Військової» в Україні 1920-1938рр. Збірник документів. – К.,2011. – 472 с.

3.Держархів Вінницької області (ДАВіО), ф.6023, оп.4, спр.7617.

4.ДАВіО, ф.Р-6023, оп.4, спр.12291.

5.ДАВіО, ф.Р-6023, оп.4, спр.3862.

6.ДАВіО, ф.6023, оп.4, спр.7390.

Slotyuk P.V. Fabrication of charges as a means of eradicating dissent, on the example of the fight against «Polish Military Organization» and «Ukrainian Nationalists» in some districts of Vinnytsia region in 1933-1938.

The article reveals the fabrication by the Soviet repressive organs of the case concerning the activities of "Polish Military organization" and "Ukrainian nationalists" in the period from 1933 till 1938 in some districts of Vinnytsia region, the causes and mechanism of the destruction of Polish and Ukrainian activists in the face of increased repressions and suppression of national resistance in Ukraine after the Holodomor of 1932-1933.

Key words: Polish military organization, the Ukrainian nationalist counter-revolutionary organization, repression, sabotage, hybrid war, Petlyura, the kulaks, the class struggle, Russian imperialism.

Слотюк П.В. Фабрикация обвинений как метод ликвидации свободомыслия на примере борьбы с «Польской организацией войсковой» и «украинскими националистами» в отдельных районах Винниччины в 1933-1938 гг.

В статье раскрывается борьба советских репрессивных органов з «Польской Организацией Войсковой» и «украинскими националистами» в период с 1933 по 1938 год в отдельных районах Винницкой области, причины и механизм уничтожения польских та украинских активистов в условиях усиления репрессий и удушения национального сопротивления на территории Украины после Голодомора 1932-1933гг.

Ключевые слова: польская организация войсковая, украинская националистическая контрреволюционная организация, репрессии, диверсионная деятельность, гибридная война, петлюровцы, кулаки, классовая борьба, российский империализм.

УДК 94:2 (477.44) «1941/1944»

О. А. Павлуник

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ВІННИЧЧИНИ В НІМЕЦЬКІЙ ЗОНІ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944)

У статті досліджується релігійне життя Вінниччини під час нацистської окупації області в роки Другої світової війни. Зокрема, висвітлюються проблеми церковно-державних відносин, становища церкви та віруючих в німецькій зоні окупації, що була складовою генералбецірка «Житомир» рейхскомісаріату «Україна», ставлення до вирішення актуальних проблем духовності населення регіону членами похідних груп українських націоналістів.

Ключові слова: церква, віруючі, «новий порядок», Вінниччина, релігійна політика окупантів, члени похідних груп ОУН, колонізація.

Із здобуттям Україною незалежності науковці нарешті отримали доступ до широкого масиву раніше утаємничених архівних джерел, що дозволяє відкрити маловідомі сторінки минулого. Аналіз сучасної історіографії засвідчує, зокрема, наявність значного інтересу вітчизняних дослідників до проблеми церковно-державних відносин, становища церкви та віруючих на українських землях у роки Другої світової війни. Різні аспекти цієї проблеми висвітлюються у працях та публікаціях В. Гордієнка «Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні» [1, с. 43 –52], К. Беркгофа «Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації» [2, с. 16 – 36], Ю. Волошина «Українська автокефальна православна церква (1941 – 1944 рр.)» [3], О. Гончаренка «Релігійне життя в Наддніпрянській Україні періоду нацистської окупації (1941–1944 рр.) [4, с. 31–43], О. Лисенка, М. Михайлуци, І. Поїздник «Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.)» [5, с. 177–230] та ін.

Однак фактично відсутні грунтовні дослідження про релігійне життя на Вінниччині, яка в роки війни була поділена загарбниками на німецьку (генералбецірк «Житомир», рейхскомісаріат «Україна») та румунську («Трансністрія») зони окупації. У пропонованій статті ставиться за мету в деякій мірі ліквідувати існуючу «білу лакуну», дослідити, зокрема, становище церкви та віруючих на території, підвладній німецько-нацистській окупаційній адміністрації.

Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні робіт з вітчизняної історії періоду Другої світової війни, сприятимуть більш глибокому розкриттю порушеної теми.

Гітлерівські загарбники заволоділи Вінницькою областю у кінці липня 1941 р. Тоді ж приступили до встановлення на ній «нового порядку», який, як і скрізь, зводився до нещадного економічного пограбування, колонізації окупованої території, ліквідації національної державності, культури.

Стосовно релігійної сфери, то у прийнятому 1 вересня 1941 р. циркулярі Головного управління імперської безпеки «Про розуміння церковних питань на зайнятих землях Радянського Союзу» виокремлювалися три першочергові завдання органів окупаційної влади: підтримка розвитку релігійного руху як ворожого більшовизмові; дроблення церков на окремі течії з метою запобігання можливій консолідації «керівних елементів» у боротьбі супроти Німеччини; використання церковних організацій для допомоги німецькій адміністрації [6, арк. 23].

Щоправда, як засвідчують архівні документи, стовідсотково реалізувати намічене на теренах Вінниччини у 1941 р. окупантам не вдалося. На заваді у певній мірі стала активна діяльність членів похідних груп українських націоналістів. Як відомо, і бандерівці, і мельниківці намагалися використати напад нацистської Німеччини на СРСР у своїх далекосяжних планах. Розрахунок був простий: розпочавши смертельну війну проти Радянського Союзу, Німеччина, врешті, переможе його, але при цьому й сама досить ослабне. Створяться сприятливі умови для здійснення на руїнах СРСР «української революції».

З думою про Соборну Українську державу більш радикальне бандерівське крило Організації Українських Націоналістів (ОУН-Б) навіть проявило політичну нетерпимість. Оволодівши після захоплення гітлерівцями Львова місцевою радіостанцією, воно проголосило через неї в ефір «Акт про відновлення Української держави». Але, незважаючи на те, що в Акті проголошувалося, що «відновлена Українська держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціялістичною Великонімеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації», що «Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі» [7, с. 504], ОУН-Б прорахувалася стосовно реакції політичного керівництва Рейху. Буквально через кілька днів після проголошення держави гестапо заарештувало й кинуло до в'язниці С. Бандеру та його прибічників. Ніякого існування самостійної Української держави гітлерівці не допускали.

Однак націоналісти не змирилися з таким розвитком подій. У рамках стратегії ставити німців перед фактом оунівці піднесли гітлерівцям ще один «сюрприз»: крилом ОУН-Б (та й іншим, мельниківським, крилом) напередодні війни були створені і таємно підготовлені похідні групи націоналістів. Загалом їх було три: «Північ», «Центр», «Південь», в яких нараховувалося від 3 до 5 тисяч осіб. Кожна з них складалася з численних маленьких «операційних груп» чисельністю від 7 до 12 осіб. Їм було дано настанову йти вглиб України, слідом за наступаючими військами.

Частина похідних груп вирушила 22 червня, інші – трохи пізніше. Щоб проникнути в Україну, всі засоби були добрі. Більшість мала підроблені документи або перепустки служби пропаганди вермахту. Німці на початку не могли розібратись, що роблять ці молоді люди, проникаючи в тилову зону фронту. Вони ж, з'являючись у населених пунктах услід за наступаючими гітлерівцями, намагалися проникнути і захопити в свої руки створювані окупаційною владою міські та сільські управи, поліцію, суд, господарські заклади, органи преси, церкву тощо. В одному з німецьких донесень сказано, що вони намагаються проникнути до політичної адміністрації і роблять спробу пробудити серед населення потяг до ідеї незалежної і суверенної України.

Свій вплив особливо намагалися поширити на населення територій, що знаходились на схід від Західної України, а тому доклали зусиль, щоб пошвидше добратися туди. Це їм у значній мірі вдалося. Вже в кінці липня 1941 року вони з'явилися у Вінниці, Калинівці, Літині, в деяких інших населених пунктах Вінниччини.

14 серпня 1941 року німецькі органи влади зазначали, що похідні групи ОУН (Бандери) інтенсивно розширюють свою пропагандистську діяльність на користь «створення незалежної і соборної Української держави» в центрі України, зокрема, в районах Житомира, Бердичева, Вінниці, а також в районах Умані й Могилева-Подільського. В донесеннях з місць підкреслювалось, що тон пропаганди цієї організації ставав усе більше антинімецьким [8, с. 86–88], відверто проукраїнським.

12 жовтня 1941 року в газеті «Вінницькі вісті», редакційний колектив якої в основному складався із членів похідних груп, з'явилася публікація про майбутнє відкриття у Вінниці українського міського собору: «За часи панування більшовиків ними зруйновано в м. Вінниці всі церкви. Посеред цих церков була одна з кращих і більших у Вінниці: Український Собор (колишня церква Казанської Божої Матері). Зараз, за бажанням місцевого українського населення, цей собор відбудовується й знов буде нести своє соборне звання. Будівельна контора Міського Самоврядування вже приступила до ремонту цієї церкви й до 1-го листопада ремонт буде закінчено. Тому місцеве населення буде мати можливість задовольнити свої духовні потреби в своїй рідній церкві. Вартість ремонту обраховано в 40 000 крб. Ці кошти вносить саме населення громади шляхом пожертв. Одночасно з відбудовою Собору вже організовано співочий хор, який вивчив багато молитов. Цей хор найближчими днями буде давати духовні концерти, кошти від яких теж підуть на ремонт Собору» [9].

Через кілька днів у тій же газеті з'явилося нове повідомлення – інформація про проведення громадянської панахиди по жертвах радянського режиму в с. Юрківці Ситковецького району:

«28 вересня відкрилася громадська панахида в Ситковецькому районі над могилою замордованих більшовиками. Тікаючи зі Львова, жидо-більшовики вивели звідти 15 тисяч

арештованих українців. Проходячи Вінницькою областю, вони дорогу встеляли могилами. 29 невідомих вірних синів України лягли в таку могилу за Ситківцями під лісом, коло с. Юрківці. На панахиду з'їхалися представники (по 10 – 20 душ) зі всіх сіл району. Тисячна юрба народу, схиляючи голови, віддала пошану невідомим жертвам української справи. На могилу було покладено багато вінків…» [10].

25 листопада 1941 року каральна айнзацкоманда Ц/5, що дислокувалася в Києві, дала наказ усім постам поліції безпеки і СД рейхскомісаріату «Україна» (Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв, Рівне, Житомир, Вінниця) арештовувати і таємно страчувати без суду членів ОУН (Бандери): «Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання в Рейхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після грунтовного допиту таємно знищені як грабіжники...» [11, с. 181 – 184].

У серпні 1942 р. гітлерівці провели масові арешти та розстріли представників існуючих осередків ОУН. Націоналісти пішли в підпілля…

Нейтральне ставлення до релігійних питань («і не сприяти, і не заважати» [12, арк. 101]), якого на початку війни на словах дотримувалися гітлерівські окупанти, ними ж було скасовано. Відносна свобода віросповідання, яка слугувала лише засобом пропаганди, відходила у минуле. Помітно посилювався контроль над релігійними організаціями.

«…За суперечкою між церквами треба спостерігати дуже пильно. Треба мати довірених осіб також і в церквах, щоб перевіряти, чи не проводиться антинімецька, сепаратистська або націоналістична пропаганда в церквах або назовні… Якщо буде встановлено, що священики чи члени Греко-католицької Церкви виступають за рух Бандери, необхідно повідомити поіменно про них у СД» [13, с. 146], – повідувалося в інструкції про ставлення до церкви, прийнятої головним командуванням зони «Південь».

«Щоб мати точний облік про призначення попів та керівників сект з одного боку та їх релігійної діяльності у відповідних селах з другого боку, райони розбиваються на церковні або сектанські приходи... В цих приходах попи та сектанські проповідники не мають права моління без дозволу обласного комісара, або його уповноваженого. Попи виконують церковні обов'язки по званню, в той час як сектанські проповідники виконують Божу службу поруч зі своєю роботою у громадському господарстві тощо. Ще раз звертається особлива увага на те, що у всякі неділі та свята, які не встановені законом, забороняється церковна служба, моління або зібрання. За порушення цієї заборони, а також за одержання винагороди натурою за церковні послуги попами та проповідниками будуть в майбутньому покарані також старости. Всі попи та проповідники повинні мати посвідчення з дозволом на церковну відправу, яке затверджене підписом обласного комісара або його уповноваженого службовою печаткою [14, арк. 191]», – йшлося у директиві обласного комісара про впорядкування релігійної діяльності, адресованій райуправам Літина, Хмільника та Браїлова.

«Прошу Вас довести до відома всіх попів Вашого району про слідуюче:

1) Селяни, які обробляють колишню церковну землю, не зобов'язуються платити збір попам та церкві натурою (як зерно, фрукти, овочі, картопля та інш.), а також грішми. Церковні землі націоналізовані Радвладою, а тому вони дістались державі. Через те – не приймається до уваги повернення землі церквам.

2) Як кожний українець, так точно кожний піп повинен платити за приміщення, яким користується.

3) Оскільки релігія з'являється приватною справою кожного, тому кожна окрема особа повинна нести видатки за свої особисті потреби, попам та церкві заборонено вимагати церковні податки.

4) До цього часу практикувалось, що за справи приватного характеру (як весілля, хрестини або похорони) платити натурою і грішми. Збір натурою я найсуворіше забороняю. Немаю нічого проти, коли попи одержують відповідну грошову плату від учасників за церковні акти (як весілля, хрестини, похорони).

5) Кожний піп повинен негайно з'явитись у своєму районі до місцевого керівника С. Г. зі всіма матеріялами відносно проведеним до цього часу приватних релігійних церемоній (весілля, хрестини, похорони).

6) Майбутнє забезпечення попів продуктами споживання іде через голови районової управи по місцевих нормах, існуючих для українців.

7) Хто в дальнішому буде брати натурою, за церковні акти, хто в дальнійшому буде платити натурою, буде покараний (п. 7 треба роз'яснити всім українцям).

Теперішнє становище з харчуванням населення не допускає, щоб хтось нагромаджував собі запаси з одного боку, в той час як з другого боку вся маса українського народу забезпечується лише самим необхідним [15, арк. 53]», – наголошувалося у розпорядженні обласного комісара Фольдкамера про заборону церковного збору, надісланій голові управи м. Літина. Православним священикам «настійливо рекомендувалося» в проповідях і церковних службах «виражати свою вдячність А. Гітлеру та його армії за спасіння», була обов'язковою їхня участь у «святкуванні початку війни» та інших подібних дат. Від священиків також вимагалося пропагувати в церкві урядові розпорядження (своєчасна сплата податку, виїзд на роботу до Німеччини тощо). Значна частина духовенства після реєстрації своєї діяльності в окупаційних органах на місцях була змушена підписати «зобов'язання послуху» новій владі [5, с. 187].

Згідно з розпорядженням Е. Коха від 8 грудня 1941 р., який відповідав за реалізацію релігійної політики на окупованих землях у межах рейхскомісаріату «Україна», всі дні церковних свят стали робочими, окрім Різдва (7 і 8 січня), Нового року і Великодня (2 дні) [16, арк. 105]. Такі святкування «переривали робочий процес», а, отже, стояли на перешкоді максимальному використанню економічних та трудових ресурсів окупованих земель.

Непоодинокими були випадки, коли під час богослужінь німці силою виганяли парафіян із церков та відправляли їх на роботу, а священики, які порушували «трудову дисципліну», піддавалися репресіям [17, с. 379 – 380].

Тому зовсім не випадково в оперативному зведенні командуючого військами вермахту в Україні про настрої населення, датованого 17 червнем 1942 р. та опублікованим під грифом «Таємно», містився підрозділ «Меры, которые необходимо предпринять в идеологыческой области», в якому йшлося:

«Необходимо еще много сделать, чтобы привлечь население на нашу сторону. Очень вредит нашему авторитету, если… во время церковного хода проводится облава… Нам кажется также нецелесообразным, что, например, при праздновании пасхи некоторые гебитскомиссары запрещают звон церковных колоколов, а другие, наоборот, разрешают. Согласно существующим ясным указаниям нельзя ни сдерживать функционирование церкви, ни способствовать усилению ее развития…» [18, арк. 1 – 6].

Отже, основні зусилля німецьких окупантів зосереджувалися на встановленні контролю за діяльністю дозволених релігійних організацій, ретельному вивченні їхньої конфесійної специфіки та настроїв вірних. Урядові розпорядження, що стосувалися релігійної сфери, спрямовувалися, насамперед, на перешкоду утворенню сильних церковних інституцій в регіоні. Відносна свобода віросповідання слугувала лише засобом пропаганди.

Упродовж 1941 – 1944 рр. релігійна політика окупантів зосереджувалася на забезпеченні інтересів Третього рейху. Духовні запити населення практично не враховувалися. У той же час значна частина мешканців Вінниччини шукала порятунку в релігії, і це допомагало людям витримати суворі випробування окупаційної доби.

У плані подальшого дослідження теми цікавим бачиться розкриття аспектів церковно-державних відносин, становища церкви та віруючих на теренах «Трансністрії».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гордієнко В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні [Текст] / В. Гордієнко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – 43 с.
2. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації [Текст] / К. Беркгоф // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – 240 с.
3. Волошин Ю. Українська автокефальна православна церква (1941 – 1944 рр.): Короткий історичний довідник [Текст] / Ю. Волошин. – Полтава, 1999. – 52 с.
4. Гончаренко О. Релігійне життя в Наддніпрянській Україні періоду нацистської окупації (1941 – 1944 рр.) [Текст] / О. Гончаренко // Наук. зап. Нац. Історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Зб. наук. статей. – 2007. – Випуск 1(3). – С. 31 – 43.
5. О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник. Релігійне життя в Україні (1941 – 1946 рр.) [Текст] / О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Книга друга. – К.: Наукова думка, 2011. – 943 с.
6. Державний архів Російської Федерації, ф. 6991, оп. 1, спр. 5. – 148 арк.

7. Косик. В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / Пер. з французького Р. Осадчука [Текст] / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів. – 1993. – 659 с.
8. Гальчак С. Словом і багнетом: журналісти Вінниччини у Другій світовій війні [Текст] / Сергій Гальчак. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2013. – 100 с.
9. Вінницькі вісті. – 1941. – 12 жовтня.
10. Вінницькі вісті. – 1941. – 15 жовтня.
11. Гальчак С. Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.): Монографія / 3-є вид.: доповн., переробл. [Текст] / Сергій Гальчак. – Вінниця: Консоль, 2010. – 420 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 151. – 210 арк.
13. У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом: Збірник документів і матеріалів [Текст] / Автори-упорядники: С. Д. Гальчак, В. М. Чехівський. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2013. – 336 с.
14. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 6. – 208 арк.
15. ДАВО, ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 4. – 67 арк.
16. ЦДАВО України, ф. 3206, оп.1, спр. 46. – 114 арк.
17. Стельникович С. В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.) [Текст] / С. В. Стельникович. – Житомир: Вид. О. О. Євнюк, 2015. – 592 с.
18. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 64. – 11 арк.

Pavlunyk A. Religious life of Vinnychchyna in German occupation zone (1941 – 1944)

The article examines religious life of Vinnytsia region during the Nazi occupation in the years of the World War II and highlights the problems of relations between the Church and the State, position of the Church and its believers in German zone of occupation, which was the part of the generalbezirk "Zhytomyr" of reichs commissariat "Ukraine". The author describes the attitude of members of Ukrainian nationalists marching groups to solving actual problems of spirituality of the population in this region.

Keywords: Church, believers, "the new order", Vinnytsia region, the religious policy of the occupiers, the members of the OUN marching groups, colonization.

Павлуник А. А. Религиозная жизнь Виннитчины в немецкой зоне оккупации (1941 – 1944 гг.)

В статье исследуется религиозная жизнь Виннитчины во время нацыстской оккупации области в годы Второй мировой войны. В частности освещаются проблемы церковно-государственных отношений, положение церькви и верующих в немецкой зоне оккупации, что была составной частью генералбецирка «Житомир» рейхкомиссариата «Украина», отношение к актуальным проблемам духовности населения региона членов походных групп украинских националистов.

Ключевые слова: церковь, верующие, «новый порядок», Виннитчина, религиозная политика оккупантов, члены походных групп ОУН, колонизация.

УДК [94:796.062(477.44) «1946/1955»]:929 Гавриш

М. П. Лозовик, І. М. Романюк

МАРІЯ ГАВРИШ – ОДНА ІЗ ЗАСНОВНИКІВ ПЕРШОГО В УКРАЇНІ СІЛЬСЬКОГО СПОРТИВНОГО ТОВАРИСТВА НА ВІННИЧЧИНІ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

У статті на основі комплексного аналізу джерел та літератури показана роль М. Гавриш у створенні сільського спортивного товариства «Колгоспна нива» на Вінниччині в 1945-1950 рр., окреслені основні життєві віхи відомої плавчині. В повоєнні роки в Україні гостро постала проблема створення нових форм та методів фізкультурно-спортивної роботи. Тому ініціатива селян Березівки, щодо створення сільського спортивного товариства найшла широку підтримку на всіх рівнях керівництва державою, а спортивні досягнення М.Гавриш стали прикладом для сільської молоді, каталізатором процесів розвитку фізкультурно-спортивного руху.

Ключові слова: фізкультурно-спортивний рух, масовість, Вінниччина, село, плавання.

У наш час, коли в Україні оновлюється система фізичного виховання, гостро стоїть проблема збереження старих і створенню нових форм і методів фізкультурно-спортивної роботи, які допомагають підтриманню сучасного рівня розвитку фізкультури та спорту в країні, а в подальшому удосконаленню та підняттю його на новий якісний рівень. Тому дослідження ролі таких визначних особистостей, як Марія Гавриш в процесах виникнення та розвитку першого в країні сільського спортивного товариства, без сумніву актуально. Не зважаючи на те, що в працях І. Лозовського [3], Ю. Тимошенко [4], Б. Виноградова, Н. Зарудного, Б. Гвоздьова [5] та інших окремі аспекти цього питання найшли своє відображення. Проблема ролі особистостей в процесах розвитку сільського фізкультурно-спортивного руху, а особливо виникнення та діяльності першого в Україні сільського спортивного товариства повністю не вирішена. Цікаві матеріали для дослідження зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України [1,6,7].

Враховуючи значення персоналістики в сучасних історичних дослідженнях, автори поставили за мету висвітлити роль всесвітньо відомої подолянки в становленні одного з перших в Україні сільського спортивного товариства та її внесок у розвиток фізкультурного руху в республіці у післявоєнні роки.

Марія Гавриш народилася 12 червня 1931 році в м. Вінниці (за іншими даними в м. Бобринець Кіровоградської області) [9] в багатодітній родині. Батько Марії – герой громадянської війни, орденоносець Федір Гавриш був розстріляний нацистами. Постраждали від окупантів й інші члени родини. Від катувань помер старший брат Володимир, забрали до Німеччини сестру Надію. Через всі ці негаразди важко хворіє матір. Відтоді всі домашні турботи лягли на плечі Марії. Після звільнення Вінниці від німецько-нацистських окупантів, у Вінниці наступили мирні, але дуже важкі дні буденного життя.

Війна ще тривала, але в місті вже розпочалися роботи по відбудові народного господарства. Разом з тим почали проводити перші післявоєнні спортивні змагання, фізкультурну роботу. Не оминули ці процеси й Вінниччину. 3 серпня в місті відбувся шашковий турнір, переможцем якого став начальник пожежної команди Юр'єв. 22 серпня Вінниця приймала кращих важкоатлетів України зі Сталіно (Донецька), Сум, Одеси, Житомира і Фастова. Серед учасників більша половина – представники армії та флоту, відомі майстри штанги Ю. Хотимський та П. Ялтар'ян, які невдовзі перемогли на першому післявоєнному чемпіонаті Європи [1,с.3]. Це була визначна подія. Жителі міста втомлені нескінченними негараздами, які принесла війна, з великою радістю відвідували змагання, що проходили в міському театрі та на стадіоні. З впевненістю можна стверджувати, що ці змагання дали великий поштовх розвитку фізкультурно-спортивного руху на Вінниччині.

Вже в наступному переможному 1945 році в місті та області була проведена велика кількість змагань з легкої атлетики, стрільби, плавання. Саме на цих змаганнях вперше випробувала себе майбутня чемпіонка країни, учасниця Олімпійських ігор в Гельсінкі, Марія Гавриш. Прочитавши в газеті повідомлення про проведення змагань з плавання, Марія прийшла на водну станцію «Динамо», де проводилися змагання плавців. Це було, дійсно, свято спорту: навкруги державні прапори, суворі люди з пов'язками на руках, мабуть, судді, а поруч красується поспішно зроблений невеликий п'єдестал пошани – згадувала Марія Гавриш [2,с.82]. На перших своїх змаганнях Марія не тільки випередила всіх своїх суперниць, але й встановила рекорд області на дистанції 50 метрів з результатом 48,5 секунди.

Найкращі на той час тренери працювали в товаристві «Динамо», де й почала тренуватися в групі Михайла Солодаря майбутня чемпіонка. Розпочалась підготовка до республіканських змагань. Басейн стає другою домівкою Марії. Тут вона знайомиться з такими, як сама молодими спортсменами – Георгієм Петровським та Анатолієм Корчинським. Її подругами по команді стають Галина Захарченок та Нелі Прошина. Спортивна кар'єра юної вінничанки розвивається блискавично. Вже в 1946 році в м. Дніпропетровську на змаганнях школярів вона виборює три перших місця, показуючи на 100 метрів брасом високий результат – 1 хв 37,8 с. Далі була міжнародна зустріч в Чехословаччині та першість країни і знову перемоги. В 1948 році Марія вперше змагається з дорослими на всесоюзній першості товариства «Динамо», де стає переможницею. Серед переможених – чемпіонка країни Людмила Соболєва. Результат на дистанції 100 м. брасом зростає до 1 хв 30 с.

У грудні1948 р. була прийнята спеціальна постанова з питань подальшого розвитку фізичної культури та спорту. Вона визначала розвиток масового фізкультурного руху в країні, підвищення рівня спортивної майстерності із найважливіших видів спорту. До їх числа було віднесено й плавання. Реалізація вказаних завдань привела до значного покращення організаційної та методичної роботи з плавання. З часом Марія стає справжньою українською зіркою радянського спорту. Саме українською, адже незважаючи на те, що спортсменка неодноразово одержувала від московських керівників спорту пропозиції переїхати до столиці, вона до кінця свого життя жила та тренувалася в Україні. Напевне, саме тому вона так і не стала заслуженим майстром спорту, хоча підстав для цього було більш ніж достатньо. Зірки завжди були одним із головних складових спорту, а радянська держава досить швидко відчула необхідність у створенні власних зірок, точніше героїв [3,с.93]. Їх соціальну значимість важко переоцінити. Адже окрім створення іміджу крани, вони стають прикладом для молоді, що надзвичайно важливо для розбудови системи фізичного виховання. Саме такою людиною стала для вінницького фізкультурно-спортивного руху Марія Гавриш. Вона стала кумиром молоді. Її ім'я було відомим в усьому Радянському Союзі та далеко за межами країни.

30 листопада 1948 року в газеті «Вінницька правда» з'явився лист – Героїв Соціалістичної Праці з колгоспу ім. Будьонного села Березівки Чернівецького району Ісаака Цмокалюка, Марії Бучацької, Марії Кунділовської з пропозицією про створення добровільного спортивного товариства сільської молоді з назвою «Колгоспна нива». В кінці грудня 1948 року позачергова сесія обласної Ради схвалила пропозицію колгоспників Березівки та доручила обласному комітету по справам фізичної культури і спорту створити та затвердити на першій конференції статут та положення «Колгоспної ниви». Однією з перших, хто відгукнувся на цю подію, стала Марія Гавриш. «Я не хочу одна репрезентувати область на всесоюзних змаганнях – писала Марія в зверненні до сільської молоді області – мені буде дуже приємно, коли на старт змагань разом зі мною вийдуть мої сільські подруги. Товариство «Колгоспна нива» виховає хороших плавців, здатних захищати честь своєї області. В майбутньому товаристві я з великим задоволенням очолю водну секцію» [4,с.29]

Пізніше, коли Марія вже проживала в Києві, вона не втратила зв'язок з земляками. Не в останню чергу, завдяки її втручанням, республіканська рада товариства «Динамо» надавала всебічну допомогу новоствореному сільському спортивному товариству в організації навчально-спортивної роботи. Вона запрошувала вінничан на спортивні тренувальні збори до Києва. [5, арк. 7]. Відродження сільського фізкультурно-спортивного руху було в полі зору найвищого радянського керівництва. Зі слів тодішнього лідера України Леоніда Мельникова на нараді голів обласних рад спортивних товариств, яка відбулася в серпні 1950 року, питаннями сільського спорту дуже цікавився М. Хрущов. Через спортивні організації та гуртки влада намагалася здійснювати соціальний контроль на селі, впливати на настрої та уподобання сільської молоді [6, арк. 463]. Тому й не дивно, що ініціатива фізкультурників села Березівка була з великим ентузіазмом сприйнята на всіх рівнях. Саме на Вінниччині ці намагання були по-справжньому здійснені. Тоді як в багатьох селах України фізкультурно-спортивні колективи існували лише на папері, Вінниччина першою подала хороший приклад, як потрібно залучати широкі маси сільської молоді до фізкультурно-спортивного руху, і ми вправі цим пишатися [6, арк. 465].

А тим часом результати Марії Гавриш продовжували зростати. В липні 1950 року їй виповнилося 19 років. На той час їй належали всі рекорди України в плаванні брасом та батерфляй. На змаганнях з плавання в м. Києві на своїй коронній дистанції – 100 м. брасом вона встановила всесоюзний рекорд 1хв. 20,5 с, який був одним з кращих результатів у світі. Не зважаючи на напружений графік всесоюзних та міжнародних змагань, Марія знаходить час, щоб привітати земляків – учасників 4-ї обласної спартакіади сільської молоді в м. Могилів-Подільському. «Сьогодні колгоспні спортсмени Вінниччини знову вийдуть на бігові доріжки, спортивні сектори і майданчики, водні басейни, щоб продемонструвати свою зрослу майстерність. Я щиро бажаю своїм землякам – сільським спортсменам нових успіхів у праці і спорті» – написала вона у зверненні до учасників змагань [7, с.3].

У 1951 р. у м. Києві був побудований новий відкритий 50-ти метровий басейн. Створювалися дитячі та юнацькі спортивні школи плавання. В 1952 році в багатьох містах країни з'явилися хороші молоді плавці, з числа яких було скомплектовано збірну. В середині 1952 р. Марія почала підготовку до участі в XV Олімпійських іграх. Але досвіду підготовки до

таких відповідальних стартів не було ні в плавців, ні в їх тренерів. Тому при підготовці радянської команди було зроблено багато методичних помилок. У результаті виступ радянських плавців на Олімпійських іграх став невдалим, майже всі спортсмени показали в Гельсінкі погані результати, лише Марії Гавриш, незважаючи на простуду, вдалося попасти в число учасників фіналу (на 200 м брасом) і зайняти в ньому залікове 6-е місце.

Та спортивна слава, що так раптово прийшла до вінницької плавчині, не запаморочила їй голову. Марію запрошували переїхати до Москви, але вона вирішила залишитись на українській землі. Столиця України – Київ стала рідною домівкою видатної спортсменки. Тут вона знайшла свою кохану людину, створила прекрасну сім'ю, гідно виховала своїх нащадків. За одинадцять років виступів за збірну команду СРСР Марія весь час входила до десятки найсильніших у світі, чотирнадцять разів ставала чемпіонкою СРСР, встановила 26 рекордів Радянського Союзу. Тільки в кінці 1959 року з'явилась молода Галина Прозуменщикова, яка змогла на рівних конкурувати з Марією Гавриш.

У 1991 році Марія порадувала своїх прихильників новими перемогами на блакитних доріжках басейну. Вона вкотре виграє звання чемпіонки Радянського Союзу серед ветеранів [2,с.87]. Мало хто знає, як важко дісталася спортсменці ця перемога. На той час Марія вже була важко хвора. Восени 2001 року Марії Федорівни не стало. Чесна, цілеспрямована і дуже весела – такою пам'ятають Марію Гавриш друзі та рідні. Внесок Марії Гавриш у розвиток спортивного плавання СРСР та України – неоціненний. Вона виховала не одне покоління спортсменів. Тільки в незалежній Україні Марія Гавриш знайшла своє визнання. За вагомий внесок в розвиток олімпійського руху в Україні, високі спортивні та трудові досягнення, як видатному діячу фізичної культури і спорту розпорядженням Президента України одній з перших Фірсовій (Гавриш) Марії Федорівні, призначено державну стипендію України. Нині у Вінниці проводиться щорічний відкритий турнір з плавання, присвячений пам'яті Марії Гавриш. Її ім'я навіки викарбуване золотими літерами в історії спорту України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Республіканські змагання по штанзі і боротьбі в м. Вінниця // Вінницька правда. – 1944. – 22 серпня.
2. Лозовський І. Спортсмени в горнилі війни / І.Лозовський . – Вінниця: «Нілан-ЛТД», 2004. – 254 с.
3. Тимошенко Ю. Фізична культура в умовах становлення радянської тоталітарної культури (1920 –ті рр.) / Ю. Тимошенко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Вип.20. Серія: Історія: збірник наукових праць / за заг.ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2012 – С.92-97.
4. Гвоздёв Б. 500.000 физкультурников в одной области / Б.Гвоздёв, Н.Зарудный, Б.Виноградов. – Москва: ФИС, 1949. – 70 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф.1, оп. 24, спр. 1/012. – 21 арк.
6. ЦДАГО України. – ф.1, оп. 25, спр. 12/14. – 466 арк.
7. Сьогодні відкривається 4-а обласна спартакіада сільської молоді //Вінницька правда.–1951.– 9 вересня.
8. День в історії – Марія Гавриш (Фірсова). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www noc-vin.org.ua.

Lozovik M.P., Romaniuk I.M. Marya Gavrish as one of the founders of the first Ukrainian village sport society in Vinnytsia region in the first post-war years.

The article is based on the complex analysis of sources and literature and describes the role of M. Gavrish in creation of village sport society «Kolkhoz field» in Vinnytsia region in 1945-1950. It outlines the main life events of the famous swimmer. In the Soviet Union of the post-war years there existed a urgent problem of creation of the new forms and methods of physical training and sports activities. That is why the initiative of the villagers of Berezivka concerning the formation of a village sport society found great support on all levels of state government and M.Gavrish's achievements in short became an example for village youth, a catalyst of the processes of development of physical training and sport movement.

Keywords: physical training and sports movement, mass, Vinnytsia region, village, swimming.

Лозовик М.П., Романюк І.М. Мария Гавриш – одна из фундаторов первого в Украине сельського спортивного общества на Винниччине в первые послевоенные годы.

В статье на базе комплексного анализа источников и литературы показана роль М. Гавриш в создании сельского спортивного общества «Колхозная нива» на Винниччине в

1945-1950 гг., обозначены основне жизненные вехи известной пловчихи. В послевоенные годы в Советском Союзе остро стала проблема создания новых форм и методов физкультурно-спортивной работы. По этому инициатива селян Берёзовки, относительно создания сельского спортивного общества нашла широкую поддержку на всех уровнях руководства государства, а спортивные достижения М. Гавриш стали примером для сельской молодёжи, катализатором процессов развития физкультурно-спортивного движения.

Ключевые слова: физкультурно-спортивное движение, массовость, Винниччина, село, плавание.

УДК 94 (477.43/.44) «1929/1930»

П. М. Кравченко

ТЕХНОЛОГІЇ НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА НАПЕРЕДОДНІ Й НА ПОЧАТКУ «ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ» НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЛЯ

У статті досліджуються процеси, що відбувалися в сільському господарстві Поділля напередодні та на початку насильницької колективізації. На основі архівних джерел показані технології нищення заможного сільського господаря – головного виробника хліба – шляхом розпалювання «класової боротьби». Причини цього полягали, крім хлібозаготівельних планів, у цілеспрямованій політиці режиму, метою якої було винищення хліборобської еліти української нації. За висновками автора, події 1928-1929 рр. в сільському господарстві України, зокрема, Поділля, стали початком геноциду, спрямованого проти українців.

Ключові слова: колективізація, хлібозаготівля, куркуль, розкуркулення, опір, боротьба, хліб.

Події кінця 1920-х – початку 1930-х рр. продовжують привертати увагу українських і зарубіжних істориків своєю значимістю в історії нашого народу. Саме тоді, в результаті знищення куркуля «як класу», владі вдалось не тільки якісно змінити соціальну структуру села, об'єднавши більшість селян у колгоспи, але й зробити важливий «крок вперед» у справі творення радянської людини. Встановлення потрібних режимові відносин на селі – економічних, політичних, мало на меті, передусім, «перемогу соціалістичного сільського господарства».

Вітчизняна історіографія нараховує ряд праць, присвячених дослідженню методів розкуркулення селян, їхньої поведінки, настроїв тощо наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. До цієї теми звертались В. Васильєв [1], С. Кульчицький [2], В. Петренко [3], Р. Подкур [4], Н. Романець [5]. На Вінниччині першим, хто почав досліджуватиповедінку селян Поділля напередодні і в роки Голодомору, політику розкуркулення, був І. Шульга [6]. З закордонних істориків варто виділити Ш. Фіцпатрік [7], яка присвятила свою працю дослідженню російського села у 1930-х рр., та Л. Віолу [8]. Остання у співавторстві з В.Васильєвим підготувала збірник документів, присвячений першій хвилі колективізації і селянському опорі в Україні та на Поділлі, зокрема [9].

Проте на сьогодні є чимало аспектів проведення розкуркулення, що потребують подальшого дослідження. Серед них – механізми формування в особі заможного селянина «образу ворога» й, безпосередньо, проведення «ліквідації куркуля як класу». Адже однією з головних цілей режиму на початку колективізації була нейтралізація селянства шляхом знищення його верхівки. Виявлення й аналіз оригінальних документів дає змогу більш об'єктивно реконструювати події в українському селі під час тих драматичних подій, розкрити технології нищення українського села на макрорівні, більш конкретно визначити наслідки політики режиму в українському селі.

Хлібозаготівельна криза 1927-1928 рр. стала приводом до застосування воєнно-комуністичних методів у сільському господарств із метою встановлення повного контролю над життєдіяльністю громади. Заклики Сталіна про застосування надзвичайних заходів до «саботажників» хлібозаготівель активно почали втілюватись у життя вже з початку 1928 р.: у січні-лютому 1928 р. в Україні було заготовлено 70 млн. пудів хліба [2, с. 203].Проте Сталін вирішив скористатися хлібозаготівельною кризою, щоб перетворити селян у найману робочу

силу в одержавлених колгоспах.Успішно здійснювати таку політику далі, проте, було непросто вже з тієї причини, що українське село в більшості випадків не знало настільки гострих соціально-економічних і, тим більше, політичних суперечностей, які могли призвести до відкритого виступу однієї частини селян проти іншої аж до її ліквідації. Більше того: куркуль (і Сталін це знав) мав у своєму розпорядженні у 1927/1928 лише 20% товарного хліба [2, с. 202], і зробити з нього головного ворога влади і «трудового селянства» було складно. Тому, слідуючи марксистсько-ленінській ідеології, режимові, для реалізації своїх планів необхідно було розпалити на селі «класову боротьбу», нацькувавши одну частину його жителів іншій, зробивши їх ворогами. З цією метою у 1928 р. розгортається кампанія по формуванню в громадській свідомості образу заможного господаря як куркуля – представника окремого класу і протиставлення його образу найбіднішій частині сільського населення та середнякові. Передусім, для цього були застосовані економічні методи, що досить швидко почали давати позитивні для режиму результати: різке підвищення податків на заможну частину сільського населення, самообкладання, контрактація, що мали на меті знищити куркуля економічно, а, з іншого боку – зменшення податкового тиску на бідняків та середняків [3, с. 193-197]. Влада, таким чином, давала зрозуміти, кого вона підтримує, а селяни переконувались, що бути заможним навіть небезпечно.

Становище в селі внаслідок повернення до методів «воєнного комунізму» вже на початку 1928 р. було складним, свідченням чого були настрої його жителів, зафіксовані, передусім, співробітниками ДПУ. Характеризують ситуацію і листи того часу. Один із батьків (Тульчинський округ) у листі до сина, який служив в армії, писав, що самообкладання серед зими поставило його господарство у вкрай важке становище. «Якби це самообкладання проводили восени, одночасно з уплатою податків, – зазначав селянин, – то було б легше – не робив би одягу (не купував би, не витрачав грошей на одяг – авт.), а віддав би і позбавився цього» [10, арк. 20]. Крім того, господар мусив придбати облігації займу та заплатити пай в кооперацію, а це теж вимагало великих грошей, яких не було де взяти:хліба на продаж не залишалося та й ціни, як пише автор листа, «вбиті», а ринок закритий владою [10, арк. 20, 21].

Поза сумнівом, селяни у більшості своїй з початком проведення такої політики були розгублені, їм було важко зорієнтуватись у подіях й дати їм належну оцінку. Якщо раніше вони прислуховувались до думки авторитетних людей (а це були, як правило, заможні господарі), то тепер саме ця категорія сільського населення оголошувалась владою ворогом. З одного боку, більшість селян розуміли несправедливість такого відношення до заможників, адже надподатки їх просто розорювали. З іншого -поступки влади середнякам і, особливо, біднякам у податковій політиці призводили до того, що настрої, передусім останніх, призвели, якщо і не до відкритої підтримки дій владних структур, то до вичікувальної позиції багатьох селян (чия візьме?). Важливим для режиму наслідком такої політики була зміна свідомості на користь «класової боротьби», руйнування традиційних відносин та цінностей селянської громади, коли головним критерієм в оцінці виступала заможність, здобута працею. Тепер, зважаючи на позицію влади,стало вигідніше бути бідним.

Активно застосувався ще один метод – агітаційно-пропагандистський. Користуючись монополією на засоби масової інформації, перш за все друковані видання, влада розгорнула активну кампанію по дискредитації куркуля як ворога влади і бідних верств сільського населення, як головного винуватця їх економічних негараздів. Слово «куркуль» швидко почало набирати яскраво негативного і навіть ворожого змісту.На Вінниччині у 1928 р., наприклад, впродовж декількох місяців відбувався судовий процес, робота якого висвітлювалась газетою Вінницького окружкому «Червоний край», над вбивцями сількора Євгена Короля з с. Головчинець Жмеринського району. Питання розглядалось на рівні окружного комітету партії, і висновки, зроблені там, були однозначними: в усьому винні класові вороги – куркулі [11, арк. 134-142 зв.]. Тема потребує окремого дослідження, хоча вивчені матеріалидають підстави стверджувати, що вбивство було здійснено на побутовому грунті.

Політика влади призвела в той же час і до посилення невдоволення та відкритих виступів частини селян, переважно заможних, в яких забрали весь хліб, а в багатьох випадках – все майно, аджемова йшла про їхнє існування, а інших способів захисту від відкритого пограбування державою у них не було. У серпні 1928 р., наприклад, згідно з агентурними даними, в с. Багринівцях Літинського району, де знаходилось приблизно 300 дворів, більшість селян зовсім не мали хліба, тому що під час заготівель з села вивезли 10 тис. пудів. За

ініціативою декількох бідняків організувалась велика група бідноти з метою розгромити кооператив. Вони погрожували смертю членам кооперативу, заявивши одному з них: «Ми тебе поб'ємо і весь хліб з кооперативу заберемо. Ми що, з голоду повинні пухнути». У зв'язку з такими подіями обласний відділ ГПУ просив терміново надіслати необхідну кількість хліба до цього села [11, арк. 115].

Восени 1928 р. був зроблений ще один крок до масового вилучення хліба у селян: були створені районні трійки сприянню хлібозаготівлі, наділені величезними повноваженнями. Режим дедалі більше застосовував насильницькі, позаекономічні «воєнно-комуністичні» методи у відносинах з селянством.

1929 р. для селян Поділля, як України в цілому, виявився надзвичайно складним у політико-економічному та соціальному відношенні. Як відомо, у лютому була введена карткова система, що стало свідченням катастрофічної нестачі хліба та інших продуктів харчування в містах та робітничих селищах, кількість населення в яких стрімко зростала у зв'язку з початком індустріалізації. Технічна модернізація країни виявилась абсолютно непідготовленою з погляду забезпечення міста продовольством. Але влада намагалася вирішувати проблему позаекономічними методами, поступово відмовляючись від ринкових відносин, посилюючи репресії проти селян – виробників хліба і поставивши мету знищити їх як самостійних господарів.

На це були направлені і рішення квітневого (1929 р.) об`єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), які спрямували діяльність низового компартійно-радянського апарату на вилучення хліба шляхом тероризування населення і знищення «куркуля». Ці та інші рішення, прийняті у 1929 р., склали систему хлібозаготівель, що проіснувала до кінця 1932 р. [2, с. 306-307].

Дуже швидко з'явились перші результати такої політики. Навесні 1929 р. на Вінниччині описали майно 713 господарств.Улітку й восени 1929 р. по 22 округах України (з 41) було розпродано з торгів майно 22 тис. заможних і середняцьких господарств, що не змогли виконати заготівельних зобов'язань. Зросли масштаби арештів: із початку липня до 24 жовтня 1929 р. органи ДПУ заарештували в республіці 3705, із них як «куркулів і спекулянтів» — 1858 осіб [12, с. 32, 33].

Постанова ЦК ВКП(б) від 11 травня 1929 р. щодо заготівель, зміст якої був доведений до окружних партійних комітетів секретною телеграмою ЦК КП(б)У за підписом С.Косіора, підсилила репресивний характер дій місцевих партійно-радянських органів. У ній ще раз підкреслювалась обов'язковість виконання планів хлібозаготівель для конкретних сіл за допомогою спеціальних сільських комісій та відряджених на місця «відповідальних окружних партпрацівників, закріпивши їх безпосередньо до районів і сіл для керівництва роботою по хлібозаготівлях» [3, с. 214].

На місцях у 1929 р. місцевий актив і справді прикладав максимум зусиль для виконання планів. Робити це було надзвичайно складно, зважаючи на опір селян, про що свідчили інформаційно-оперативні звіти окружних відділів міліції та ДПУ.

У листі начальника Вінницького окружкому ДПУ Корнєєва на ім'я голови Вінницького окружкому партії (серпень 1929 р.) вказувалось на загострення «класової боротьби» на селі, збільшення кількості терористичних актів та активізації «контрреволюційних елементів», у зв'язку з чим ставилось питання про виділення коштів на утримання в кожному районі Вінницької округи дільничного уповноваженого ДПУ [13, арк. 76].

Ситуація на селі і справді була для влади загрозливою. Різко зросла соціальна напруга. За 1929 р. тільки у 13-ти районах Вінницької округи було зареєстровано 40 «терористичних актів» [13, арк. 114-117], здійснених шляхом підпалів майна активістів села, загрозі їхньому життю і навіть убивств. Наприклад, у травні був убитий голова КНС с. СупрунівЛітинського району, у листопаді вбили активного учасника хлібозаготівель, робітника Корделівського цукрового заводу Юрчика. Селяни, в яких відібрали законні методи боротьби за свої права, з відчаю вдавались до крайніх засобів. Найпоширенішими формами боротьби, як свідчать документи, були підпали [13, арк. 115-117].

У ряді випадків фіксувався опір селян представникам влади під час спроб насильного вилучення хліба. На нашу думку, такий спосіб відстоювання своєї власності був найбільш розповсюдженим, хоч у звітах каральних і фіскальних органів вони фіксувались украй рідко. Такі дані майже не попадали до звітів ГПУ та міліції. Пов'язано це було, на наш погляд, з тим, що в більшості випадків вилучення хліба у невиконавців хлібних зобов'язань здійснювали

місцеві, сільські активісти – голова сільської ради, голова комітету незаможних селян і члени хлібозаготівельних комісій. Як правило, вилучення «хлібних лишків» чи опис майна з причини невиконання планів хлібозаготівель здійснювались у присутності представника районного комітету партії чи виконавчого комітету, іноді міліціонера. З цієї причини багато подій, що мали місце у той час, не були зафіксовані на районному та окружному рівнях. Проте на рівні сільрад частина документів збереглась, і, дякуючи їм, можна спробувати реконструювати процес розгортання «класової боротьби» і нищення заможних господарств у 1929 р.

Показовими у цьому відношенні розкуркулення у с. ЛемешівціМахнівського району Бердичівської округи (з 1932 р. – у складі Вінницької області). У квітні1929 р. стало зрозуміло, що частина господарств з тих чи інших причин не виконує хлібозаготівельних планів, і місцеві чиновники вирішили застосувати репресивні методи проти «злісних нездатчиків». До цього підштовхував і райком партії. 10 квітня 1929 р. Махнівський районний партійний комітет розіслав розпорядження всім партосередкам, в якому констатувалось катастрофічне становище по хлібозаготівлях (15% виконання) в ряді сіл, у тому числі в с. Лемешівці, і ставилась вимога, керуючись директивою РКП від 6 квітня, виконати завдання обов`язково [14, арк. 1].

27 травня комісія в складі голови Лемешівської сільради А.Обревка, голови комітету незаможних селян М.Данилюка, голови споживчого товариства М.Мосьонза та члена сільради І.Поліщука «завітала» до Л. Корнійчука у зв'язку з тим, що той відмовився здати встановлені загальними зборами «лишки хліба» у кількості 20 пудів. В акті, складеному після візиту, зазначено, що, коли комісія прийшла до гр. Корнійчука, той «почав кричати, що його бандіти прийшли грабити та заявив, що він має право на своєму господарстві розрубати сапою голову». Активісти не зважили на погрози й при обшукові господарства знайшла 70 пудів різного зерна. У документі зазначено, що Л.Корнійчук вже був засуджений за зрив хлібозаготівлі в лютому-березні місяці, а тому пропонувалось знову притягнути його до відповідальності. Показово, що в акті перераховується власність господаря: хата, клуня, хлів, двоє коней, корова, 1 кабан, 5.65 гектарівземлі, і, що теж важливо, комісія звинуватила його у підтримці «куркулів в бік того, щоб вони не здавали» [15, арк. 3, 3 зв.]Невідомо, що було далі зі «злісним нездатчиком», хоча можна з упевненістю сказати, що запланований хліб у нього забрали, якщо він його мав, або ж описали і забрали майно. Навряд чи місцеві активісти могли забути той шалений опір, який він чинив весною 1929 р. Та і події, що відбувались далі у селі з іншими селянами, підтверджують такий висновок.

Найпоширенішим методом боротьби з невиконавцями хлібоздачі було, як свідчать архівні документи, вилучення у них майна на суму, що мала покрити вартість зерна у п'ятикратному розмірі. Яке саме майно відбиралось? Мабуть, що це вирішувала комісія, виходячи з якихось своїх міркувань, досить часто, на наше переконання, дуже прагматичних.

У тому ж селі 31 травня 1929 р. комісія з хлібозаготівель у присутності члена районного виконавчого комітету Логунова, здійснила опис майна сім'ї Бялобрицьких Алозія, Амброзія і Терезії з причини невиконання хлібозаготівельних зобов'язань в 120 пудів. «Знайшли» й описали мотор, оцінений у 500 крб. і молотарку – 200 крб., що складало разом 700 руб. Оскільки комісія не змогла забрати конфісковані речі, господарі зобов'язувались охороняти мотор та молотарку [15, арк. 6].

Тим часом каральні органи влади конкретизували дії влади на місцях. 16 травня 1929 р. вийшла таємна директива Наркомату юстиції УСРР № 810, адресована окружним прокурорам та суддям, що націлювала їх на безумовне виконання хлібозаготівельних планів шляхом застосування репресивних заходів [16, арк. 115]. А чергова директива Мінюсту №814 від 1 червня 1929 р. конкретизувала деякі незрозумілі на місцях положення, що містились у 12-ти пунктах директиви від 16 травня. У ній заслуговує на увагу пункт, в якому говорилось, що при арешті майна «внаслідок невиявлення збіжжя» … «можна накладати арешт на харч, … залишаючи лише з розрахунку харчування на 1 1/2 місяці…» [16, арк. 148]. Це був, на наше переконання, перший крок до повного вилучення продуктів харчування в українських селян, що станеться невдовзі і призведе до Голодомору.

4 червня 1929 р. на засіданні хлібозаготівельної комісії знову розглядалось питання сім'ї Бялобрицьких. Було констатовано, що вони продовжують відмовлятися від виконання доведених до них планів хлібозаготівель, а тому майно необхідно продати на торгах, щоб грішми погасити борг. Крім того, комісія вирішила вилучити хліб у тих селян, що зобов'язувались виконати хлібозаготівельні завдання до визначеного терміну, та не зробили

цього [15, арк. 8]. З наявних документів неможливо встановити, чи справді названі селяни не мали хліба, чи навмисне не хотіли здавати його державі. Звісно, що, з точки зору здорового глузду, кожний селянин мав повне право розпоряджатись своїм майном, у тому числі і зерном. Та режим вважав, що таке право межувало зі злочином, а то й було ним.

Боротьба продовжувалась. 15 червня 1929 р. на черговому засіданні комісія ще раз розглядала питання хлібоздачі Бялобрицькими. Було прийнято рішення про конфіскацію у них майна, що мало компенсувати ціну 100 пудів хліба у п'ятикратномі розмірі. У протоколі засідання наводиться список конфіскованих речей, та його не вистачало, щоб покрити суму, тому було вирішено«добрати» нестачу іншими речами [15, арк. 7, 7 зв.].

16 червня мав відбутись продаж конфіскованого у Бялобрицьких майна на «прилюдних торгах» (так сказано в написаних від руки оголошеннях), та з якихось причин вони були відкладені, тому була призначена нова дата – 3 липня [15, арк. 7, 19]. Продавались: буфет, 2 залізних ліжка, два столи, дзеркало, 3 крісла, ковдра, шафа для одягу [15, арк. 54]. Цілком очевидно, що після такої «хлібоздачі» господарство, що вважалось заможним, тепер переходило до категорії бідняцьких, хоча, на біду розкуркулених, вони самі залишались ворогами режиму і надалі.

А ось опис майна іншого «злісного нездатчика» – Бялобрицької Бронки: буфет, залізне і дерев'яне ліжка, два столи, дзеркало, три крісла, одежна шафа, комод, ковдра, бочка, сівник, барилочко, каток, дошки, свиня, корова, виїзні коні, сані, клуня, січкарня, скриня, бутлі, праска, самовар, грамофон. Навпроти кожної речі, призначеної на продаж, написано прізвище того, хто її мав купити і за яку ціну. Покупцями були як окремі селяни, так і товариства, що запрошувались на торги [15, арк. 19, 73, 74, 79].Господарство та оселя, таким чином, руйнувались ущент. Такою була мета влади.

Ймовірно, що про продаж майна активісти могли домовлятись між собою, і воно попадало в «потрібні руки». Отже, в частини односельців у розореннi сусідів був звичайний, прагматичний інтерес, який заохочували вожді Компартії. Розпалюючи «класову боротьбу», вони формували нові цінності в житті суспільства, які асоціювались, звісно, з радянськими, соціалістичними.Наприклад, стало зрозуміло, що реальна влада й авторитет на селі тепер залежать не від праці й добробуту, а від належності до нової партійно-радянської номенклатури. Не дивно, що до активістів, які в тій чи іншій мірі вірили в нові ідеали, приєднувались і представники кримінального світу, небезпідставно розраховуючи поживитися за рахунок «куркулів» [17, с. 47].

Меркантилізм простежувався і в інших випадках: на розкуркуленні та конфіскації майна могли заробити окремі односельці навіть шляхом доставки речей до сільської ради. Розписка від 6 липня 1929 р., наприклад, свідчить, що М.Чумак отримав 4 крб. за доставку до сільської ради дерева, вилученого в Бялобрицьких за невиконання хлібозаготівель [15, арк. 27]. Того ж дня отримав 4 карб. інший житель села, Ф.Поліщук «за доставку матеріалу від гр. Бялобрицьких…».10 липня за перевіз дерева від тих же Бялобрицьких отримав 1 крб. громадянин Мазур. Гроші в усіх випадках видавав голова комісії з хлібозаготівель. А 6 жовтня Митрофан Ящук отримав 1 крб. від голови сільської ради за випуск стінгазети про Бялобрицьку Бронку, майно якої теж було продане [15, арк. 28, 30, 45].

Плани хлібозаготівель, незважаючи на масову реквізицію хліба, не виконувались, а курс на нищення заможних господарств з часом тільки посилювався. 18 вересня 1929 р. Махнівський райком партії видав директиву, згідно з якою 35-40% річної хлібоздачі треба було покласти на 7-8% заможних господарств. У разі невиконання ними завдань застосовувались міри покарання, в тому числі і продаж майна [14, арк. 14 зв.]. Отже, восени 1929 р. розкуркулювання продовжувалось, а його жертвами стали ще декілька господарств с.Лемешівки. 25 вересня головою комісії по хлібозаготівлі с.Лемешівки у присутності уповноваженого Махнівського РВК та двох членів комісії був складений акт про те, що «загальними зборами та комісією було нараховано на гр. Коржіневського Едуарда хлібних лишків в сумі 350 руб., який має здати свої лишки до 25 вересня». Так як він «зовсім відмовився здати свої лишки хліба, то комісія ухвалила піти в двір і описати майно у громадянина Коржіневського», що й було зроблено. А майно було таке: кінна молотарка, оцінена в 100 крб., січкарня – 25 крб, кінь – 50 крб., клуня – 100 крб., хлів – 50 крб. Разом – 325 крб. Описане майно вилучалось і призначались торги на 28 вересня [15, арк. 16].

3 жовтня 1929 р. в селі, очевидно, відбулись збори за участі представників районної влади і силових структур. По-іншому пояснити текст документу, цитованого нижче, важко.

«Підписка. Року 1929, 3 жовтня. Ми, нижче підписані гр. с. Лемешівки дали цю підписку комісії по хлібозаготівлі в тім, що нам було нагадування оповістками в 3 рази увести свій хліб сроком до 1 жовтня 1929 року і на яку ми вже порушили постанову заг. зборів, як злосніхлібоздатчики, а тому ми зобов'язуємось увести свій хліб полностю у 24 часа, себто 4 жовтня 1929 р., на що і дали цю підписку комісії по хлібозаготівлі. В чім і підписались». А далі йдуть дуже красномовні підписи, вірніше – їх відсутність. Двоє з присутніх нездатчиків поставили хрестики, один розписався, а навпроти інших 12-ти прізвищ написано: «відмовився» [15, арк. 42].

Селяни ще сподівались, очевидно, що влада пом'якшить свою політику щодо хлібозаготівель і дасть можливість залишити хоча б мінімальну кількість зерна до наступного врожаю. Та, швидше за все, в них і справді зовсім не було так званих «хлібних лишків». Проте надії були марними.

Судячи з усього, події 3 жовтня стали причиною посилення репресивних заходів по вилученню «хлібних лишків» у тих, хто «відмовився», а коли їх не було, то і майна сільських трударів, про що свідчать документи.10 жовтня 1929 р. у присутності уповноваженого Махнівського РВК А.Л.Гуменюка і двох членів сільської ради був проведений опис майна громадянина с. Лемешівка І.Ф. Рибака «за несплату сільгоспподатку та страховки на 1929/30 рік». На продаж виставлялись: кінь, корова, віз, жито – 3 пуди, овес – 1 пуд, ячмінь – 2 пуди, клуня, хата, порося, вітряк, плуг [15, арк. 71].

На 10 жовтня на продаж було виставлене майно Т.С. Данилюка, та з причини відсутності покупців торги були перенесені на 11 жовтня. Очевидно, що й у новопризначений день організувати продаж майна не вдалось, тому що з'явилось оголошення про проведення торгів 13 жовтня [15, арк. 63].

Що ж мали продавати? У переліку конфіскованих речей присутні: клуня – 100 крб., хлів – 60 крб., віз, січкарня – 10 крб., чухральня – 5 крб., околотів 6 кіп – 3 крб., пшениця, овес, гречка, ячмінь, сіно… Всього мало бути продано майна на суму 260 крб. Бажаючі купити мали внести завдаток у розмірі 10% вартості майна. Продавалися також віз, двоє коней, корова, вівці, упряж [15, арк. 57, 63, 65]. У власника, отже, забиралось найнеобхідніше майно, вижити без якого було проблематично. В кожному документі присутній підпис представника районної виконавчої влади – уповноваженого по хлібозаготівлях. Таким чином, районна влада уважно стежила й контролювала процеси, що відбувались у селі і, в значній мірі, під її тиском відбувались ці події.

Нищення господарств продовжувалось. 29 жовтня уповноваженим Махнівського РВК по хлібозаготівлі був складений акт про те, що житель с. Лемешівки О.Я. Поліщук «не хотів здати своїх лишків і почав агітувати проти хлібозаготівлі, а також і проти позики індустріалізації, і до комісії кричав». У кінці документа тією ж рукою написано: «Зміст цього акту мені оголошено, в чім і підписуюсь», а далі, іншою рукою, очевидно, Поліщука О., – «Від підпису відмовляюсь» [15, арк. 15]. Невідомо, як надалі склалась доля цього селянина, та, мабуть, не кращим чином.

Конфіскаційна політика продовжувалась і на початку 1930 р. 4 лютого 1930 р., наприклад, на торгах продавалась хата Ф. Чайковського, який «не вніс членських внесків по засипці гамазею СТЗ». Хата, «6 на 8, під бляхою», була продана за 62 рублі 50 коп. Гроші були передані Лемешівському сільськогосподарському товариству, якому селянин заборгував 12 пудів зерна [15, арк. 76,78].

Документи свідчать, що інколи торги не відбувались, «позаяк не прибули покупці», і тоді майно відправлялось до району [15, арк. 67]. Залишається відкритим питання про причини неявки покупців. На наш погляд, однією з причин міг бути авторитет серед односельчан господаря майна, і тому ніхто не наважувався чи не хотів за безцінь купувати його речі.

Документи, що збереглись, засвідчують: схожі події та процеси відбувались повсюдно в Україні. Злочинна політика влади знищувала індивідуальне господарство українського селянина. Після конфіскацій відновити своє благополуччя було практично неможливо, адже сім'ї втрачали майно, зароблене важкою працею впродовж багатьох років, втрачали реманент, без якого успішно працювати на землі було неможливо, позбавлялись навіть даху над головою. Партійно-радянські працівники виконували плани хлібозаготівель та винищували

«експлуататорів-куркулів», втілюючи в життя «генеральну лінію» Компартії на створення колгоспів. За переконанням керманичів СРСР, саме вони мали забезпечити країну практично безкоштовним хлібом. Крім того, вирішувалося ще одне надзвичайно важливе для керівництва країни завдання – знищувався «розсадник націоналізму» – українське село.

Отже, з метою реалізації своїх цілей більшовицький режим наприкінці 1920-х рр. приступив до нищення індивідуального господарства селян та створення колгоспів, що мало гарантувати владі повний контроль над виробництвом та розподілом сільськогосподарської продукції. Розпочата у 1928 р. широкомасштабна «ліквідація куркуля як класу», здійснювана шляхом розпалювання «класової боротьби» на селі, принесла результати у вигляді зникнення головного виробника хліба – заможного господаря шляхом його розорення вже у 1929 р. Це був початок кінця українського села і перетворення його у радянський колгосп. На наш погляд, саме тоді розпочалося планомірне свідоме нищення більшовицьким режимом української нації, – економічне, соціальне, культурно-освітнє тощо, – що з повною підставою можна вважати геноцидом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильєв В. Діяльність органів ДПУ УСРР та настрої населення доби «великого перелому» й початку суцільної колективізації (1928-1931 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2012. – № 1. – С.25-45; Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця: Логос, 1997. – 536 с.
2. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. – Київ: Темпора, 2013. 628 с.
3. Петренко В. Більшовицька влада та українське селянство у 20-30 рр. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля).– Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 320 с.
4. Подкур Р.Ю.Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках // З архівів ВУЧК– ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 342–356.
5. Романець Н. Р. Репресивна політикарадянської влади в українському селі (1925-1939):монографія /Наталя Радомирівна Романець. – Кривий Ріг:Вид. Р.А.Козлов, 2014. – 456 с.
6. Шульга І. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 років. – Вінниця: ВАТ «Вінницяоблдрукарня», 1997. – 152 с.
7. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. /Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 422 с.
8. Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина. Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. /Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2010. – 367 с.
9. Валерій Васильєв, Лінн Віола. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 р.р.). – Вінниця: «ЛОГОС», 1997. – 536 с.
10. Держархів Вінницької області, ф. П-33, оп. 1, спр. 706. – 87 арк.
11. Держархів Вінницької області, ф. П-29, оп. 1, спр. 373. –226 арк.
12. Васильєв В. Діяльність органів ДПУ УСРР та настрої населення доби «великого перелому» й початку суцільної колективізації (1928-1931 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2012. – № 1. С. 25-45.
13. Держархів Вінницької області, ф. П-29, оп. 1, спр. 466. – 133 арк.
14. Держархів Вінницької області, ф. П-550, оп. 1, спр. 43. –30 арк.
15. Держархів Вінницької області, ф. Р-2161, оп. 1, спр. 103. – 84 арк.
16. Держархів Вінницької області, ф. Р-1020, оп. 2, спр. 20. –294 арк.
17. Грациози А. Великаякрестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933. – /Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 96 с.

Kravchenko P. M. Technologies of the Ukrainian village destruction before and at the beginning of "great change" (on the example of Podillya region).

The article investigates the processes that took place in agriculture of Podillya before and at the beginning of forced collectivization. The author uses archival sources to reveal technologies of destruction of a wealthy farmer – the main manufacturer of bread – through fomenting of «class conflict». The reasons of these processes lie in the grain purchase plans but mostly in purposeful policy of the regime whose aim was the decimation of grain-growing elite of Ukrainian nation. Author concludes that the events of 1928-1929 in Ukrainian agriculture, especially Podillya, mark the beginning of genocide directed against the Ukrainians.

Keywords: collectivization, grain purchases, kulak, dispossession, resistance, struggle, bread.

……

Кравченко П.Н. Технологии истребления украинской деревни накануне и в начале «Великого перелома» на примере Подолья

В статье исследуются процессы, которые происходили в сельскомхозяйстве Подолии накануне и в начале насильственной коллективизации. На базе архивных документов показаны технологии уничтожения состоятельного сельского хозяина – главного производителя хлеба – путемразжигания «классовойборьбы». Причины этогобыли, кроме хлебозаготовительных планов, в целенаправленной политике режима, целью которой было уничтожение хлебопашеской элиты украинской нации. Согласно выводам автора, события 1928-1929 гг. в сельском хозяйстве Украины, в частности Подолии, стали началом геноцида, направленного противу краинцев.

Ключевые слова: коллективизация, хлебозаготовки, кулак, раскулачивание, сопротивление, борьба, хлеб.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 37(09)(477,43/.44) «195…»

В. А. Косаківський

З ІСТОРІЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ. (ЗА СПОГАДАМИ ЖУКА М. З. (1908-2015)

У статті на основі спогадів вінничанина Жука М.З. (1908-2015) подано важливі моменти історії освіти на Поділлі в першій половині XX ст. Значне місце займають спогади про Вінницький педінститут, викладачем якого з 1938 по 1949 рр. був оповідач.

Ключові слова: освіта, Поділля, церковно-приходська школа с. Комарівка, агропрофшкола в Умані, Уманський педтехнікум, Ленінградський педінститут ім. Герцена, Вінницький педінститут.

Історія освіти надзвичайно важлива і цікава тема для дослідження. Ми маємо ряд наукових праць, на сторінках яких висвітлено різні аспекти цієї теми. Це переважно наукові статті, рідше – наукові збірники, присвячені цій тематиці, та монографічні дослідження. Впродовж останніх років ряд науковців у своїх працях висвітлювали різні аспекти історії освіти як на Поділлі, так і в Україні загалом.

Так, Вороліс М.Г. у праці «Церковнопарафіяльні школи на Поділлі в другій половині XIX ст.» розглядає різні аспекти шкільної освіти того часу, відзначаючи при цьому, що на 1891 р. в Подільській губернії існувало 460 церковнопарафіяльних шкіл та 728 шкіл грамоти [1, с. 36]. Цінним джерелом з історії освіти у м. Вінниця є праця Омікрона «Вінницькі мури – як джерело освіти в краї» [2]. Становленню навчальних закладів освіти у Вінниці на початку XX ст. присвячена стаття Пугач В. М. [3, с. 188-192]. Вартою особливої уваги та наслідування є монографія Перерви В. «Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст.». Автор, на основі великого масиву архівних джерел, досліджує історичний шлях шкільної справи в містах і селах Правобережної Київщини [4].

Значний масив публікацій присвячено історії освіти на Поділлі й в Україні 20-40-х рр. XX ст., тобто в радянський час. Лойко О.О. у статті «Шкільна освіта на Вінниччині в період НЕПу» зазначає, що становлення системи народної освіти на початку 20-х рр. відбувалося в надзвичайно складних умовах і вимагало значних зусиль не лише вчительства і влади, а й всього населення [5, с. 164]. Особливостям розвитку загальноосвітньої школи в УСРР на початку 20-х рр. XX ст. присвячена стаття Кахно І. В. та Ніколіної І. І. [6, с. 49-51]. Ніколіна І. І. у своїй праці розглядає стан шкільного будівництва і забезпечення загальноосвітніх шкіл приміщеннями в УРСР в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. [7, с. 66-71]. Історіографічний огляд становлення та функціонування радянської системи освіти в УРСР 20-30-х рр. XX ст. здійснив Васильчук Г. М. [8, с. 355-362]. Про особливості функціонування навчальних закладів Вінниччини в період нацистського режиму (1941-1944 рр.) йдеться в публікації Зінька Ю. А. та Григорчука П. С. [9, с. 132-136].

Деякі аспекти історії освіти висвітлюються на сторінках збірника наукових праць «Освіта, наука і культура на Поділлі», який є щорічником і видається Кам'янець-Подільським національним університетом імені Івана Огієнка [10]. Різним питанням історії освіти на Поділлі присвячені Матеріали XXIII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, яка пройшла у Вінниці у 2011 р. [11].

До 100-річчя від часу заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, яке відзначали у 2012 р., було видрукувано також дві колективні монографії: «Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського (1912-2012) : ювілейна книга» та «Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: від витоків до сьогодення». В обох книгах детально подана історія становлення і розвитку педуніверситету та інституту історії, етнології і права [12; 13].

В контексті історії саме цих двох установ подаємо у цій статті спогади колишнього викладача історії Жука Мирона Захаровича (1908-2015), який працював у Вінницькому педінституті з 1938 по 1949 р. Про найстарішого освітянина Вінниччини писала краєзнавець

Л. Семенко [14, с. 345-349]. Про роки роботи на історичному факультеті педінституту Жука М.З. знаходимо відомості в книгах «Вінницький державний педагогічний інститут: історичний нарис 1912-1997» та «Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: від витоків до сьогодення» [15, с. 19; 13, с. 31-48]. А особова справа колишнього викладача і до сьогодні зберігається в архіві педуніверситету [16].

Автору двічі вдалось зустрітись з Мироном Захаровичем. Перша зустріч відбулась 18 червня 1998 р. На зустрічі був разом з Соломоновою (Кароєвою) Т. Р. На той час ми були співробітниками Вінницького обласного краєзнавчого музею. Друга зустріч відбулась 1 квітня 2010 р., коли Мирону Захаровичу йшов 102 рік. За сприяння Шевчука А.А (племінника Жука М.З.), автору та В. С. Рудь (на той час студенту інституту історії, етнології і права ВДПУ ім. М. Коцюбинського) вдалось зустрітись з Мироном Захаровичем і взяти у нього інтерв'ю, яке було записане на відео. Частина відеозапису спогадів, які стосуються подій часів Першої світової і Громадянської війни в рідному селі респондента була опублікована у «Матеріалах всеукраїнської наукової конференції «Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.», яка відбулася у Вінниці 3-4 квітня 2015 р. [17, с. 292-295].

Мирон Захарович Жук народився 20 серпня 1908 р. в с. Комарівка, колишньої Теплицької волості Гайсинського повіту Подільської губернії, нині с. Комарівка Теплицького району Віннницької області. Закінчив Комарівську церковно-приходську школу, Уманську агропрофшколу, Уманський педтехнікум, Ленінградський педінститут, а з 1938 по 1949 рр., за виключенням років війни, працював у Вінницькому педінституті. Згодом і до виходу на пенсію – інспектор шкіл Вінницького району.

Нижче подаємо частину спогадів Жука М. З., які стосуються історії освіти на Поділлі в першій половині XX ст. Про навчання в церковно-приходській школі у рідному селі Мирон Захарович згадав:

«Я багато пам'ятаю. С 15-го я вже пам'ятаю, бо мені було сім років. Я вчився в церковно-приходській школі. Тоді всі сільські школи називались церковно-приходські. Всі. Трохлітки в силі. Три групи говорили. То вони називались всі церковно-приходської. Це не обов'язково шоб там ти йшов десь після цього, мол, в церкву там, священни [ка]ми. Ні. Просто початкова школа називалась... церковно-приходська. То тож я помню, починаючи десь з другого..., з другої групи називались не класи, а групи. Церковно-приходська школа села Комарівки, Теплицької волості Гайсинського, Гайсінского уєзда, Каменєц-Подольской ґубєрнії. Каменєц-Подольская ґубєрнія, Гайсинский уєзд, Тєпліцкая волость, сєло Комаровка, церковно-приходская школа.

От я в п'ятнаціть..., в п'ятнацятому році, мені було 7 років, мене вже батько завів. А мині недалеко, отак [показує рукою] радом була школа. Тоді я вже пішов в церковно-приходську школу, на русском яз..., на російській мові, на русском язикє. Вот. Да. Був один вчитиль на три групи. Велика класна кімната [показує рукою], так квадратних метрів, з шіздісят квадратних метрів. Бо тоді, бо потим зробили там хату читальню. То я добре знаю. От. Там три групи і ходить з лінєйкою вчитиль один по класу. Одні готовлят арифметику, другі чістопісаніє. Це каліграфія. Чістопісаніє! Ето нужно пісать так шоби ти міг написати – Є в о [показує пальцями руки] Імпєраторскоє Вєлічєство. Це як кудись жалоби пишеш, кудись, то треба зверху такий епіграф «Єво Імпєраторскоє Вєлічєство». На любом, на любом прошенії. То ету, етот епіграф треба написати дуж-же красиво. От. І чістопісаніє мало кому удавалось з наших. Мині ни вдалось, шоб вивисти це так красиво, шоб можна це написати. От. А взагалі чістопісаніє вчило красиво писати. Це треба було. Бо підеш на службу в армію, треба буде писати пісьма до дому, казали. То вміти треба писати [сміється]. Церковно...

От я в п'ятнацятому, я помню вже. Шіснацятий. А в сімнацятому – ми вже бігаєм кругом школи і кричимо: «Цара скинули! Цара скинули! Слава Україні! ». А до того ми ни чули такого слова. Але тут буквально через кілька днів вже була..., вже в нас в силі носили портрет Шевченка. Вот. Десь молнієносно, шо я навіть не знаю звідки, портрет Шевченка, демонстрації в силі. Болото вот так [показує рукою] по коліно. Сільські хлопці, дівчата... Сільські хлопці, дівчата, солдати, які прийшли с фронту, покинули фронт, прийшли прамо з гвинтівкою додому і тоже в цих демонстраціях. Носимо всі... Носят всі портрет Шевченка окутаний рушником. От. А ми собі бігаєм за цею..., бо ми ж це... А ці старші ходят і значіт вже співают «Ще не вмерла Україна». Бистро було це все доставляно. Навіть не знаю ким. Це вже було зразу весною, в

…….

березні, в квітні сімнацятого року. О! Це вже я помню прикрасно. Ми бігаємо, кричимо: «Свобода! Свобода! Свобода!». А бабки із-за тину кричать: «Хто ж дурним дає свободу!? Ви ше будети плакати від цієї свободи! Хто ж таким темним дає свободу!?». Це бабки, а ми з демонстрації... …

Студентом як стали?

Як я став студентом? Ой мині це слово дуже приємне. Мині батько весь час... Батько як прийшов с плєну з Японії... Я ни помню як він прийшов з плєну, але дальше батько вже старався шоб я ходив у школу церковно-приходську. Потім в Теплицьку семилітку. То він часто повторав це слово: «Шо, шоб ти мені вийшов у студенти!». А для нього... Він був зовсім ни грамотний. Али це слово «студент» він запомнив. «Шоб ти мені вийшов в це слово». От. І я поступив в Умані в профшколу, агропрофшколу, в Софіївку. Але там, значіть, в агропрофшколі називали нас учнями. А технікум, тоже агротехнікум, це ми в одному будинку в Софіївці – студенти. Для того шоб попасти в технікум, треба закінчити агропрофшколу, тут же в Софіївці. От. То ми... Я мріяв як це, як би мені пройти, и-и, три роки шоб попасти в студенти. Але я так і не витримав, тільки два роки я був у Софіївці в агропрофшколі. А Софіївка до революції мала шефство с Канади. В Софіївці ше була традиція канадська. Знання, знання добрі давали в профшколі і в технікумі. Але я тільки два роки провчився в профшколі і пішов в педтехнікум, бо там вже я можу бути студентом. Пішов в Уманський педтехнікум і вже. А технікум тоді вважався вищим учбовим закладом, закладом. А інститути на Україні були ліквідовані. Залишилося тільки декілька: ІНО Київське, ІНО Харківське, ІНО, а то всі останні технікуми вважалися вищими учбовими закладами. Але не мали права називатись ІНО, а технікуми. То я пішов з Софіївки в педтехнікум Уманський. Мене прийняли без екзаменів. Я одержав в Софіївці хороші знання за два роки і мене прийняли на перший курс в Софіївку..., в цю, не на перший курс, а на другий курс вже в Уманському педтехнікумі і я став студентом. О! Як я вже став студентом в технікумі і мині дают стіпєндію, вже в Уманському педтехнікумі, стіпендію: 10 рублів. 21 рубиль стипендія. Ділили на двох, щоб більши охопити студентів. То я із студенкою Сінельник Ніною... По 10.50 на нас розділили. Вот. То за тих 10.50 я снідав, обідав і вичерав. Яйце коштувало копійка. На сніданок завжди яйце, в педтехнікумі, яйце, ковбаси кусочок, причому ковбаса прикрасна. Такі шо тільки міністри таку ковбасу їдят. Ковбаси кусочок і чай. Сніданок, обід і вичера в педтехнікумі за цих 10.50. О брат! І я ше пальто узяв у расрочку в уманському універмазі. І в тому пальто... Бобрикове. Я вже ходив в пальто. Там у мене є... е-е-е. Я в кожусі зразу був. Є фотографія. Студент в кожусі, в цьому... така будьоновка. А дальше я вже був студентом в цьому, и-и-и, бобриковому пальто. І потом в цьому бобриковому пальто ше вчителював три роки в гайдамацькій Лисянці, в бобриковому пальто. І ше поїхав в Ленінград вчитися в цьому бобриковому пальто. [Сміється]. О брат, ни так як типер п’ядісят штук [одягу] в дома. Та нікому воно не потрібне. А тоді одно пальто маєш, зато таке, шо можиш сто років ходити. То я в тому бобриковому пальто... Отак я став студентом. Студентом я був у 30-му році. 15 березня нас випускали досрочно. Бо треба було загальнообов’язкове навчання, шоб всі зразу були вчені. Сталін поставив завдання шоб всі зразу вчились, вчились, вчились.

І нас 15 березня викликали в міліцію, хлопців с педтехнікума Уманського: «Поїдите на педпрактіку!». Оділи нас в шинелі. Дали вінтовки. В сусідній кімнаті патрони. Вінтовка. Вибирай собі яка... Це 15 березня 30-го року. Вибирай, яка тобі підходит. Та вінтовка на мотузку, та гвинтівка на цепу ж, на цепочці, та гвинтівка на ремушку. Вибирай собі вінтовку, бири патрони в слєдущій кімнаті і на вокзал. Шо таке? Шо це за педпрактіка? Ніхто нам нічого не каже. Поїзда, вагони... Приїхав на вокзал. …

Приїхав на вокзал. Начальник окрміліції уманської Пінчук, два ромба [показує руками на місце петлиць]. Красівий мужчина. Парабелум по зимлі тягниця. Підійшов до нас. А ми всі в шинилях. Цим шинилям вже по 100 років. Вони вже тухлі лижали ці шинилі, ці. Він так пройшов, подивився. Так сказав: «Почистіт вінтовки». Він довго з нами не говорив. Бо дихати нима чим. Бо шинелі... Такий запах від цих шинелів [сміється]. Вот. «Через полчаса поєдім. Узнаєтє куда». Шо таке? Нічого. Да, а шинелі наділи ми на свої пальто. От. А шапка в кого яка. Проїхали Христинівку. Там якісь жінки пробуют сідати в наш вагон. Але підходит одна: «О, це махновців визут! Це махновців визут! Це я з ними не поїду». А їх і не пускают.

Приїхали в Оратів заганяти мужиків в колгосп. От чого нас привезли сюди! Ви чуєте? Сило... Оратівський район. Оце такі..., така в нас була педпрактика остання. Привезли в сило

Підвисоке Оратівського району шоб не допустити волинки, бо почалась по всій країні. Почались виступи. Вони називались «волинки». Пожари проти колгоспів. І так ми там просиділи в силі місяць: діжурили коло коней, коло, и-и-и, сільськогосподарського знаряддя, шоб не розбирали. І частина нас на сході. Каждий день, зранку до вечіра збори, збори, збори сільські. А сусіднє село вже Животів Оратів... Жашківського району, там вже горить колгосп. Ми вночі бачимо там... А в нас слава Богу, значіт. То ми вже потім зрозуміли, чо нас везли. А нам ніхто не сказав і там чо. От. На квартири нас розставили. На квартирах хазяї давали нам їсти. Колгосп їм там давав. Вот. І так я місяць побув там. Сило засіяло. Колгосп не розбігся. На..., на сходах каждий день ми сидимо. Один на один день на сходах. Другий день другий. На другий день у другому місці. Сидиш коло сільської тюрми. Була тюрма сільська одна спеціально там, там, там. От. І так ми місяць побули. Після того приїхав в Умань. Дали нам за цей місяць, визвали, ше стіпєндію і на педагогічну роботу» [18].

Закінчивши в 1930 р. Уманський педтехнікум М. З. Жук був направлений в с. Бужанка Лисянського району на Київщині, де працював до 1933 р. директором фабрично-заводської семилітки [16, арк. 88 зв.]. Саме тут розпочалась його педагогічна діяльність:

«Вот так я став педагогом. О! У Лисянський район, гайдамацьку Лисянку. Отуди я приїжаю. Вже я ни в шинелі. Шинелю здав в Умані, всьо це здав. Приїхали туди і там почав вчителювати. Три роки провчитилював, 30-33-ій. Там пирижив голод, все це нещастя, шо було. Голод 33-го року.

Звідти їздив на з'їзд журналістів в Харків. Від станції Звінігородка до Харкова, майже на кожному вокзалі, там де зупинялися, пощі на кожному вокзалі ходили пухлі. Ми приїхали на вокзал. Я приїхав в Харків. В Харкові повний порадок. В город ни пускают пухлих. Хто там на вокзалах де, забирає миліція. В городі повний порадок. Я в городі два дня був, в Харкові на з'їзді журналістів. Писали записки ми Питровському і Скрипнику. Сиділи в призидії вони – Питровський і Скрипник. «Чи відомо Вам, шо голод на Україні?». Питровський нічево не відповідав, нічого. Сидів у президіумє Скрипник... Петровський кілька слів сказав, е-е-е, яке завдання журналістів там все... А на наші записки ніхто нічого не відповідав. Вот. Два дні побули там. Площадь Тевелєва. На цій площаді якийсь там був будинок, в якому був цей з'їзд. Звідти нас... Да, нас там кормили харашо. Порадок був. Голоду ніякого в Харкові не було. І їздили ми на заводи. Вот. На зустрічі з робочими. От. Подивитись як працюют заводи. Всьо нормально. Три роки провчитилював, був у Харкові» [18].

Згадав Мирон Захарович особливий випадок із педагогічної діяльності тих років:

«Вот, як ми шукали наш націоналізм. Приведу Вам ше один приклад. Такий шо Ви не повірити. В Жаб'янській школі, в Лисянці... Вот. Воно Вам не потрібне канєшно. Але. Я про це писав і в журналах і в газетах. Вчитель Ковальський організував кружок юнатів, кружок юнатів. Ця Жаб'янка, це село під Лисянкою. Це 30-ті роки. Збісились люди на націоналізмі. Всьо, скрізь шукают націоналізм, скрізь шукают націоналістів. Грушевский – націоналіст, Кобець – націоналіст. Жаб'янський вчитель Ковальський тоже націоналіст. І перевели слово – юний націоналіст, юний натураліст – юний націоналіст пиривели наші критики і Ковальського арестовалі і растрєлялі. Невідомо де діли вчителя Жаб'янської школи Ковальського. Пишу..., а він організував кружок «юннатів». Шо таке юнати? Юний натураліст він організував при школі. Вот, яке було, якая била дурость з цими націоналістами. Так шо тут..., націоналісти палки з двумя концамі. І я тут тоже бачу, шо зараз... люди тоже помішались» [18].

В 1933-34 рр. педагогічну діяльність він продовжив на посаді учителя історії залізничної середньої школи на станції Христинівка [16, арк. 88 зв., 89]. Про це коротко згадав: «А рік в Христинівці, в залізничній школі, після цього. Вот» [18].

З 1934 по 1938 рік Мирон Захарович навчався на історичному факультеті Ленінградського пединституту імені Герцена [16, арк. 89]. Про роки навчання в пединституті згадав наступне: «І с 34-го Лєнінград. В Лєнінграді студентом. Знов студентом в такому ВУЗі [показує рукою], в якому зичу Вам, може Ви і в лучому, я не знаю. Но це був дуже хороший ВУЗ: інстітут імені Герцена. Лєктура: академік Тарлє, академік Струве, академік Греков. Ето всьо Колоси науки. Тілько в енциклопедії їх імена. Академік Мар. Такі от.

В інституті я одержував повишену стипендію. Ну, я вже за... як хороша... Хороша в мене була успішність. Вот. Да. Чотири роки провчився в Лєнінграді в інстітуті. Жив на Нєвському. Зразу дуже було прекрасно. А самий страшний був 1 грудня 34 року, коли вбили Кірова. Сами ми готовили, готовили... Інстітут був воєнізований. Ми готовили воєнную топографію якраз.

…….

Прибігла сусідка-студентка, а ми на Нєвском жили. Якшо Ви були в Лєнінграді? Так, и-и-и..., Ви мабуть були в будинку де помирав Пушкін, на Мойкє. То в плечах цього будинку наш гуртожиток. Там я чотири роки жив. І от ми ночью біжимо. Ночью зразу покидаємо ето, біжимо в Смольний. По Нєвскому маса..., наш інститут... Вже ніч, але теплота прамо і погода хароша. Темно вот. З нами... До нас... Текстильний інститут радом тоже. Студенти звідти ринули. Фінансово-економічний... Добігли тільки до Московського вокзала. Дальше нас не пустили. І з Кіровим ми вже прощались на другий день в Таврічєском палаці. Це вже було другого. І вже 2 грудня 34-го страшний сніг, мєтєль, нещастя. А вот в той день як їго вбили, вот, як ми бігли, була прикрасна погода. То ми вже цілий день простояли на Мойці. І тільки надвечір нам удалось пробитись крізь колони робочих, бо робочих пропускали раньчи до..., и-и-и-и, на-на, на прощання с Кіровим. Да. Аж над вечір ми в Таврічєскій. Ти не був у Таврічєскому палаці? Там музей зараз. Да. Там ми простились с Кіровим і потом началось вже нове, інше житя. Но це довго Вам росказувати. Цього знову Ви ніде не вичитаєте. Про це можут тільки розказати ті 660 тисяч, які лижат на Піскаровском кладьбищі. Потому шо во время блокади загинуло 660 тисяч. Все основне населення Лєнінграда вимерло. В Лєнінграді фактично нове населення прийшло після війни. Вот. То нове населення навіть і не знає, який то був Лєнінград в ці... Вот. Отакої брат. Почті всьо населення загинуло лєнінградське. 660 тисяч на Піскарьовском кладьбищі. От. Дальше. Е-е-е. Ті були на фронті – загинули, а ті, и-и-и, загинули... По лєдяному мосту як блокада ето... І я приїхав в Лєнінград після... А я ж працював і трошки підробляв, и-и-и, цим, екскурсоводом в Лєнінграді до війни. Як був студентом, підробляв. Да. Приїхав в Лєнінград вже після війни, після цього всього. Нове населення, нові люди. І ці нові, цього, шо я кажу, для них Кіров навіть «хто це такий?». Вот. Так шо я в якісь мірі жива мікро, мізерна, макоподібна історія. Це случайно, бо я прийшов в свій інстітут Гєрцина тоже, ті викладачі, професура, які були, одні виїхали, другі померли по старості, а ті загинули там-ето. І тоже зовсім нові-нові люди, новоє всьо. Вот.

Мирон Захарович, які предмети Вам викладали в Інституті?

Ну вот. Нова історія. Академік Тарлє. Він... Ви чули мабуть про академіка... Євгеній Вікторович Тарлє. Він вийшов с тюрми. Його, його ж посадили були. Його обвинувачували в Промпартії. То його Кіров звільнив. Кіров звільнив Тарлє. А Євгеній Вікторович Тарлє ето Колос історії. То він значіть... Зразу їму ше й не давали читати так. А факультативний курс вів. І вів «Мєждународниє отношенія». Він читав. Це так. Це другорадні. А потом, через місяць-два він почав читати «Новую історію XIX столєтія». І вже йому довірили і він читав «Нову історію». І його лучший підручник по ето... Матєріали Тарлє, підручник Лавіса і Рамбо. А він тоже цей підручник писав Тарлє. Да. Так вот. Тарлє зразу, через цього, через рік, в 36-му, вже випустив книгу «Наполіон». Ви мабуть чули «Наполіон»? Це книга клад. І найшлось два критика, які в «Правді» і «Ізвєстіях» в 36-му році літом, рознесли його цю книгу. В «Ізвєстіях» і в «Правді» в один і той же день. На другий день, буквально на другий, ни на третій, а на другий день, після того як появились ці рецензії. На другий день в обох газетах скулять ці критики, просят, вибачаюця: «Ой, ми ни знали. Ой те-се». Ми прийшли на лєкції: «Євгеній Вікторович! Як Ви на це все дивитися?». А він каже, він відповідає: «Хвалу і клєвєту пріємлі равнодушно! І нє оспарівай глупца». «Хвалу і клєвєту...». Ето Пушкіна. От. «І нє оспарівай глупца». От. «Там нєскєм говоріть». Оказиваєца, шо Сталін дав команду цим журналістам і в «Правді» і «Ізвєстіях». А потом росказують, цього я вже ни знаю, на скільки це правда. Но, и-и-и, кажуть, шо під час війни Тарлє був головним, и-и-и, таким консультантом Сталіна по мєждународних отношеніях. Тому шо Тарлє ето Колос. Вот. Він випустив після того ше дисятки книг по всєй... по вєлікой французской рєволюції. От. Він випустив множество підручників. Причом, їго читаєш запоєм. Он пішет то запоєм читав. Вот. Я знаю, шо мині пощастило ше і Тарлє слухати. Да.

«Єгіпєт» читав Струве, академік Струве. Академік Ґрєков читав феодальниє отношенія, Київськую Русь. Я прийшов на лєкції до Ґрєкова. Грєков читає в нас. І вдруг Грєков ссилаєця на Грушевського. Я «Боже, – думаю, – Боже! Чи він зума зійшов. Їго завтра заберуть». Грушевского в нас на Україні вже з граззю змішали. Вже гіршого націоналіста нима як він. А я приїхав у Лєнінград, а Греков читає..., ссилається на Грушевського. Оказиваєца, в Росії стоялі всьо таке на голову вище історики і умнеє, а тут з цим націоналізмом потєрялі голови, голови потєралі. Ліпили що попало. О. Всьо націоналізм. І цьому бідному Грушевському чого тільки не ліпили. А там ссилаєця... И-и-и.

Грєкова книга «Феода...». Я всьо кажу істіну. Його основная книга «Фєодальниє отношенія в Кієвской Русі». Он іспользовал Грушевського. Да. Вот, значіт Кієвскую Русь чітаєт Грєков. Кієвскую Русь читає професор Мавродін. Вот. Дальше. Мар читав публічниє лєкції по історії Ермітажа. Вот. Мар ето, и-и-и, внєштатний лєктор. Вот. Це поскільки Ермітаж був радом з нашим інстітутом і ми проводили..., окремі лєкції проходили в Ермітажі. Вот. І нам і Мар... Академік Мар 22 язика знал. Да. Вот такоє дєло. Там мені вдалось закінчити цей інститут» [18].

У 1938 р. Жук М. З. закінчив навчання в Ленінградському педінституті, отримав диплом І ступеня і 11 липня 1938 р. згідно розподілу був направлений у розпорядження Народного комісаріату освіти УРСР. А вже 15 вересня призначений на посаду викладача середньої історії Вінницького педінституту (наказ № 104 від 15 09 1938 р.) [16, арк. 92, 95].

«В 38-му році мене послали викладачем Вінницького педінституту, поскільки тут була нехватка. Пересажали всіх істориків. Да. Ну я приїхав сюди. То тут, канєшно мині зразу було дуже страшно. Шо ж, я сам закінчив інстітут і йду викладати в інстітут. Вот. Але я поїхав, побачив шо тут штати, штат такий, шо такий же як і я, шо нема чого боятися. Вот. Не скрізь же Тарлє. Потому шо, тих які були то вже їх пересадили. А ми приїхали... Мене прислали бо не було, бо й таких не було [сміється], бо й таких не було. І став я викладачем інституту, Вінницького педінституту. Да. Я не довго був. Я був 10 років в інстітуті раптом. Історичний факультет при мені існував, потом його не стало. Вот. Да. А потім уже так я з ним порвав стосунки. І можна сказати порвав так, шо і ни буваю там. Був якось, назад тому років два, подивився, читав там книжичка єсть, юбілєй – 90 лєт, етому... Я прочитав ту книжичку. Ну, шо сказати по правді, так там ни все, ни все так як, як я знаю, ни все так, ни буду говорити так. Я подивився на цю книжичку. А сам будинок і студенти мині сподобались. Оформлиний інстітут прикрасно. Студенти вже ни такі як ми в Лєнінграді були, чи дето, а студенти всі одєтиє. Вот. Ну, а там педагогічний процес то це вже таке діло як там. Да.

Яку дисципліну Ви читали? …

А, шо я викладав? Я історію до революю..., до війни викладав «Історію СССР». А після війни викладав стародавню, загальну історію. Я, и-и-и, да, значіть приїхав, викладав «Історію СССР», бо я вже тоже боюсь, шо вже тожи трошки [показує рукою на голову]. О. Да. Значіть, до війни «Історію СССР» викладав. Був навіть завкафедрою історії СССР до війни. Да. Був деякий час завкафедрою. Вот. А потім, після війни я викладав «Стародавню історію» і «Середню історію». Вот. Да. И-и-и, я... Да. «Загальну історію». Був я перші роки після війни, 45-ий, десь так 44-46-ий. Вот. А дальше, значіть, «Середню історію» і спеці..., і пробував спеціалізуватись по середній історії, але прикоротив це діло і на цьому точка.

… Чого точку поставили? …

Почему? Я дуже добре зробив. Потому, шо зразу закрили історичний факультет, а я ліплю хату. А мені це ходити по світу шукати цих, шукати цей історичний факультет. А потім, через деякий час вже відкрили, через років три відкрили знову. Але я вже працював інспектором наросвіти, тут Вінницького району. І вже відірвався від цеї роботи. Вот. А там не дуже мене й уже і просили. Вот. Так правду сказати, там вже не дуже, я ни дуже їм був і потрібний, бо я був безпартійний. А бизпартійний історик... А це так: «Биспартійний викладає?». А я тільки тому й викладав бизпартійний, шо я з інстітута Ґєрцина. Вот. І шо я так, ну можи трошки так свіжі знання були. Вот. А дальши вже шо ж, биспартійний історик. Як це? Це все. Це шось таке дике. То я ни дуже й спішив туди.

Мирон Захарович, а хто ше тоді викладав на історичному?

На історичному викладали: Зінчук, тоже «Історію середніх віків». Зінчук викладав. Дальше, хто ше був? Купрашкін. Купрашкін був дикан факультєта історичного. І тоже, и-и-и, викладав він «Історію СРСР», чи що таке? Канєвский викладав «Новую історію» після війни. Ну вони всі члєни партії. Канєвскій члєн партії. Дальше. Хто ше був? Ни помню всіх, ни помню. Там в мени є фотографія, то на фотографії може хтось їх узнає.

… Як вчилися студенти?

Хорошо вчилися. Хорошо треба сказати. Вот. Ну, война перервала. Прийшов вчитися. То так, в основном хароший був підбор студентів. Ну, і викладачів тоже. Не маю якихось претензій до викладача.

… Які дисципліни в інституті ше читалися до війни і після війни?

…….

Після війни? ... Ну шо. На літературнім факультєті, факультеті «Українська літєратура». Вот. Російський, на російській «Російська література». Фізмат – «Фізика», «Математика». Вот. Півень викладав «Фізику». Да. Там значіть, математику хто викладав? Треба нагадати просто.

На історичному? ...

Історичний факультет. Вот. Філологічний факультет. Да. Ну, а потім вже Буяльський викладав. Буяльський Болєслав. Буяльський помер. Ви знаєте? Болєслав Адамович. Я з ним тримав зв'язки. До останньої хвилини тримав зв'язки з Болєславом Адамовичем. Хароший був. І треба сказати, шо з викладачів Буяльський був, можна сказати, один з самих сильних. Кочур був до війни. «Загальну літєратуру» викладав. Кочур був звізда інстітута. Вот. А після війни вже Кочур не працював в інституті. Кочур працював в Києві. А Буяльський викладав «Загальну літєратуру». Західню, як говорив Буяльський один... Треба сказати, шо це професор був настоящий, професор. Да. Болєслав Адамович тут, от він був. Він, між іншим..., його там трошки смикали. Це відомо. И-и-и. Но смикати його було ни вигідно, бо студенти його все таки [любили]. Так я думаю. Я ни був його студентом, но так знаю. Буяльський був студентом тоже до війни. Буяльський був видатний студент.

А Борщевський? …

Борщевський Василь Митрофанович. «Ни питай: «Чого в мене заплакані очі?». Хароший він, сильний викладач, як викладач був. Іменно як викладач української літератури. Я з ним прожив багато років. Діти його гралися разом. … А так, як викладач, він був си – си..., це відомо, сильний викладач був. Сильний викладач, али ни... Себе він не жалів. Ну, от. Но канєшно з... Буяльський. Вони випустили книгу з Буяльським. Буяльський, Бульський бил сільнєє. Буяльський був, в Буяльського загальний розвиток більший. А як ще добавити аніґдоти Буяльського [підняв правицю і сміється]. … То вже лучого не треба. Буяльський хароший хлопець був. Я не міг піти на його похорони. Я його жінку, Буяльського, вчив. Вот. А Борщевського, ни знаю є його дружина, Матрона Порфировна? Є?» [18]. …

Згідно документів особової справи, а саме записів у копії «трудової книжки», Мирон Захарович впродовж 1938-41 рр. працював у педінституті на різних посадах: спочатку – «викладач середньої історії», потім з 13 жовтня 1938 р. – «старший викладач середньої історії». 5 липня 1939 р. був призначений на посаду декана факультету мови і літератури у відділі ПКП [?] інституту. В «Автобіографії» про цей же період своєї трудової діяльності він зазначив, що працював на посаді старшого викладача історії СРСР та одночасно був деканом літературного факультету заочного сектору, та як це було у 1940-41 рр., заступник декана і, на кінець, декан історичного факультету стаціонарного … [?] інституту [16, арк. 89, 95].

Як війна почалася? 41-й рік. У Вінниці шо робили?

«… Не питайти, бо це, як почалась … Я в інституті. Заступник дикана був. А як війна почалась то я вже був диканом. Бо дикана мого – Марченка забрали три-чотири місяці забрали в армію. Поетому я остався. І получилось так, шо остався я його заступником. Ніхто... Літвінова тожи забрали, як будьто. Ніхто й не оформив, шо я заступник [махнув лівою рукою]. Війна почалась. Літвінова нима. Нє. Літвінов був вже директором. Літвінов прийшов в інститут. Да. Літвінов був. Рубін. Да. Рубін.

До війни був Рубін? Ше викладав?

Рубін викладав тоже «За... Загальну історію, Древню історію, Історію Єгіпта». Да. Рубін збираєця завтра їхати в Москву оформляти свій, якись кандидатський мінімум. Він думав там здавати. Ми їму кажимо: «Куди ти їдиш?». Отак їм кажим: «Михайло Борисович! Куди ти їдиш?». А Михайло Борисович був заступником Літвінова тожи. В общим він був в адміністрації інституту. Кажи: «Їду в Москву». «Ни їдь, бо завтра війна». «Ніякої війни нима. Читайти опроверженіє ТАСС». Ми кажим: «Читали. Це якесь п'яне опроверженіє ТАСС». Війна розпочалась двацiть второго. А тиждень до цього. Рівно тиждень, в ниділю, в неділю було опроверженіє ТАСС: «О том, что на Западє распространяютца провокаціонниє слухі, что Ґерманія собірається напасть на Совєтскій Союз». Ви слишітє! Так било почті дословно опроверженіє ТАСС. «ТАСС сообщаєт, что всьо ето провокація. Ґерманія добросовєстно виполняєт свой доґовор с Совєтскім Союзом». Ето опроверженіє ТАСС. І все це було надруковано в газетах. А тут ходят слухи між людьми. Ходят слухи, шо, шо десь на кордонах, на кордонах Німеч..., німці стягуют войска. Просто людські слухи йдут. А опроверженіє ТАСС вот такоє! Такоє реакціонноє. Можна сказать антісовєцкоє опроверженіє ТАСС. І ми цього ж Рубіна уговаруєм. І він їде в Москву. Їде все таки. Кажи: «Я віру всьо таке ТАСС, ТАСС. Ти

Жук, провокацією не займайся. В Москвє знают, что дєлают. В Москвє знают, что дєлают, что дєлаєтца». Поїхав він. То він половину їхав дороги, а половину почті вже рачки ліз з тої ...

... по городу і нам підвозили в гуртожиток хліб. С під себи цей, шо возит, витягує [показує в правиці ніби документ]: «Твоя фамілія Жук? Жук?». Ну, на. Вже за два місяці, за три, хліб ми получали тільки по торбушці. Кожен дав свою торбушку і розвозили нам. Така була, режим такий [підносить обидві руки і стискає кулаки]. Нас заставили, шоб ми з студентів зняли стіпєндії. І я знімав з Марчинком, з диканом факультєта, знімав студентам стіпєндії. Студенти плачут, а ми знімаєм стіпєндії. Вот.

І тут війна всьо показала. Насколько било наше правітєльство тьомноє, як ті баби, шо говорили: «Не радійте, шо це свобода!!!». Оні билі умнєє Сталіна. Оні билі дальновіднєє чем ето... А вже через день, після цього, як почали бомбити Вінницю, сігнали… Уже через день Немирів бомбят, уже. Німці точку кожну знают де треба бомбити. Вже їхні солдати переодіті в нашу форму. А тут ше через Вінницький вокзал, ше йдут поїзда с хлібом в Германію і начальнік вокзала звертаєця в обком: «Шо робити? Поїзда йдуть на Германію. Як робити? Чи пропускати поїзда?». Обком тоже нічого не знає шо казати. Вот насколько било наше... Наскільки була наша развєдка, була, вибачайте, сволочі. Вони знали, як в мужика півинь лишній є і цей мужик куркуль, кулак. «Виселити їго!». А німці під боком готовили війну і наша [розвідка] не знала. Вже на другий день німці розгромили Нєміров і тут, вот, ше ідут поїзда. Мало того. Ми посилаєм студентів на вокзал шоб розганяли очірідь. Бо частина, маса народа, хлинула до поїздів тікати. То обком партії звертаєця, звертаєця обком тоже, шо «враґ нє пройдьот, враґ нє пройдьот. Работайтє. Кто паніку поднімаєт будєт судім по воєнним, по воєнному врємені. Сідітє й работайтє».

Всьо. Ми сидимо. Сидимо. Які це вже екзамени. Частина викладачів уже були у відпустці. То вдалось їм на поїзд [піднімає правицю із ніби затиснутим у ній квитком] і о, вони виїхали. А потом вони приїхали: «О! А Ви були тут! Да! Ми Вам ни завідуєм! А ми за цей час дисертацію захистили! Ми Вам ни завідуємо?».

… Виїхали в евакуацію?

Виїхали сразу же, тільки ето [почалась війна] на поїзда. То нас посилали шоб ето, розганяти, бо там почали давити, перевертати вагони. Страшноє діло. Вот так маса хлинула. Але виїхало вінницьке начальство. Виїхало тоже [показує лівою рукою помахуючи як воно виїжджало] совсєм і геть із собою піаніно везли. Тоже виїхали. А населення нима. От і ми тоже сиділи і проводили екзамени. Які то вже були екзамени? То вже була чепуха.

Якого числа були екзамени?…

Дваціть второго... Екзамени вже йшли. Дваціть второго була неділя. То в цей день не було. Але на слєдующий день, по росписанію, шлі екзамени. Вот. Потому шо це ж літня сесія. Вот. І ми волєй-не-волєй, треба продовжувати. Вот. То вже, значіть, ми продовжуєм. Але воєнкомат требує того студента німєдлєнно, такого то студента німєдлєнно. Вот. То ми цим студентам пиридаєм. А ці студенти на учо... на учоті в районних воєнкоматах. Так звідти йшли: «Давайти нам, наших людей». То вже частина наших студентів побігли на район в свої воєнкомати, а частина тут. Вот такая била, такая паніка, нєразберіха. Вот. Паніка била нєбивалая. Вот. А це зара про це, а потом, через кілька днів, організовано ми евакуювались. Я то організовано? Вже німці за городами, то ми на возі. Один віз був в інстітуті. Вот. На возі. Дітей посадили на возі, старих жінок на віз. А ми до послєднєй минути сиділи. Вот. И-и-и. То ми с цим... Ми вже возами ідемо до Липовецької дороги, в сторону. Кажут, бо вже сюди нима. Тут вже перервано віздє. То сказали нам, шо туди можна пириїхати, ше через Липовець. Ми все цим возом ідем. Хто шось на плечах нисе [показує руками як хтось щось несе на плечах]. Ми ідем пішки з дружиною. Мама наша стара, сємдісят лєт, іде пішки з нами. Вот. Да. Дійшли ми, и-и-и, до Липовецької дороги. Частина йде туди. А де ж нам маму діти? А мама з нами. З Вороновиці прийшла і тут це захватило її. Ми ідемо до Вороновиці, ці їдут на Липівці. Договаріваїмся, шо ми там здибаємся по дорозі. Пішли на Вороновицю. Ше так, одні евакуююця, другі ше нічого. Нічого не поймеш. Ну, а потім звідти я вертаюсь вже назад в воєнкомат. Вже не можна назад з Вороновиць виїхати. Там уже перервано віздє дороги. Вот. Вертаюсь сюди. Вот. Тут уже й воєнкомата нима. Воєнкомат в са..., садку, коло церкви. Тамо малесинька є церква, там воєнкомат сидит. Я їм говору: «Я... Шо ж робити? Я ж воєннооб'язаний. В мени, в мени бронь, но я воєннооб'язаний». «А ми, – говорит, – і самі ни знаєм, шо дєлать? Ми самі ни знаєм куда іти? Ідіт в інстітут робити» [сміється]. Прамо зараз

…….

сміх, а тоді ето била страшная картіна. Вот. І тоді, після цього, я назад їду, іду пішки. Біжу у Вороновицю. Це 24 кілометри. Ни так легко. Звідти нам удалось ше доїхати до Зятківець і дальше всьо. Віздє дорога пирирізана. Скрізь німецькі..., вєздє нємци. Дают сігнали, скрізь бомбят і радом ходят в формі наші солдати. Вот как работало наше КГБе. А воно дивилося, чи нима часом лишнього півня в куркуля. А тут всьо прозівали. Про це ж пишеться. Ондо маршал Жуков пише тоже, як по всій, и-и-и, границі радянсько-німецькій, радянсько... цего. Вот. Німці підтягнули войська, а наші... А нам... Це довга історія. А потім я працював тут.

Ну, то Ви лишилися і вже з Вінниці не виїхали? …

Канєшно, я був на окупованій. Працював вот в дєцком домє «Кіндергаймє». Вот здєсь [киває головою в сторону де був дитячий будинок]. Вот. Я ж так... Мині підвезло. Одним словом мині підвезло. Мині так в житті вєзло. Я Вам прамо скажу шо вже так везло, шо вже ну, ну, ну тільки спусти, а я над ямою стою. І мині везло. Мині тут тоже повезло. Вот. І мині тут вдалось. Я працював тут, в цьому «Кіндергаймі». І вдалось спасти і багато дітей: єврейских, руських. Одним [словом] всяких. Я получив за ето званіє «Праведника України». Вот я получаю і льготи і всьо такоє прочеє. Да. І-і радом німці єщо і снабжалі нас. Так же може бути. Радом німці. Вот. І приходіт в наш дєтдом [сміється], а в дєддомі, значіт, діти такі й такі. А їх інтєрисує погулять з нашими медсестрами. Вот. От такіє совпадєнія.

А скільки дітей було?

Було 60 дітей, приблизно. Бо тєкучість була. Текучість. Було 60 і 100 було, але то уходят... Це Савостьянов здєлав етот дєтдом. І удалось. И-и-и, тут получилось так, шо як евакуювались то маса дітей попадала по дорозі під вогонь. І нємци, и-и-и, значіть, поставили вопрос: «Убрать етіх дєтєй. Шо ето за дєті?». То Савостянов зробив дєддом.

А він мером був? …

Дай Боже таких мерів! Можете бить спокойни. Благороднєйшій чєловек бил. Вот. І він зробив цей дєтдом, і взяі його на, и-и-и … на утримання, на баланс. І цей дєтдом був зданий, коли прийшла радянська влада, здало в облоно, здали. Але я в цьому дєтдомі працював вихователєм. Яке там виховання? Там виховання було таке: пережили один день, слава Богу. Вот тобі все виховання. Але були це... Це на старому городі дєтдом. Да. Ну вот.

А де приміщення інституту до війни і після війни? …

Боже! Яке там приміщення? Зараз Ви на небі. Яке там приміщення. Це той будинок... Там зараз з заді, де музей. Горіло. Згоріло це. У підвалі було. А той будинок ми будували.

Який?

А той, де зараз педінститут.

С колонами?

Тож у нас залізниця забрала отой будинок.

Після війни?

Тож будинок. И-и-и. Там будували педінститут. Але коли створилась Юго-Западная, Вінніцкая жєлєзная дорога. То Вінницька залізниця забрала в нас цей будинок і закінчила їго. А нас, шо ми посилали студентів шоб цей будинок будували. Це ж ми будували цей будинок.

… В яких роках?

А це в роках були... Я ни-ни можу сказати. Но я прийшов уже в 38-му, то ше..., уже залізниця у Вінниці була і ше требували деколи від нас шоб прислати студентів, там шось замести, те-се. Вже був побудований, залізниця його вже побудувала, закінчила. А починалася вона, ше далеко до мого приїзду починалася. А ми посилали туди своїх студентів. Вот. На всякі там уборки, те-се. Да. А після війни то це вже якось удалося інституту цей будинок відібрати. А їго кошти тратило міністерство освіти, давало як почали будувати. Да.

Ну, а це приміщення, де у війну був інститут, яке горіло? Це шо горіло приміщення? І чого воно горіло?

Я був у Вінниці, як горіло приміщення, але я там ни був. Там був Белінский, викладач загальної... От я бачиш згадав. Белінський – викладач загальної літєратури. Він знав, він працював разом з Кочуром. То цей Бєлінский жив в педінституті. І був він врємєнний, був дірєктор інс... Почалась війна, почали заочники з'їжджатись і Бєлінский остався. Він сам лише евакуювався до Вороновиці. А потім тоже він з Вороновиці ни зумів виїхати. Я, мині вдалося таке виїхати, а їму не вдалося. То він залишився в Вороновиці і вернувся назад сюди і поновив інстітут. Поновив. Інстітут набирав ше заочників і Бєлінский ше був, ну, діректором. Чи як там? Як тоді, я ни знаю, цього інстітута і жив в приміщенні. І при ньому почався пожар.

І де дівся Бєлінский невідомо. Я писав в Міністерство освіти. Я писав багато: «Де Белінский?». Він після війни... Чи він згорів разом із жінкою? Бо я до нього приїжжав один раз. То я в нього ночував в інституті, вже при німцях ночував. Вот. …

Я заходив в інстітут, почув шо пожар тут. Приходиш. Боже мій! Бібліотека плаває в воді. По городу бігают, ходят діти і на, ізвінітє, на задніце написано Пушкін, Маркс, Енгельс [сміється]. Я питаю: «А це звідки?». «А я пошила». «А де? А де ж Ви взяли?». «А я, – кажи, – там набрала цих в бібліотеці, в педінстітуті набрала, и-и-и, цих, и-и-и, обоїв, обвйорток книг. І я, – каже, – на базар біжіт. Там продают кожен день ткань із цих книг. І ми, – каже, – шиємо і продаєм ці...». І да, я потом поцікавився, на тому продают отакий [показує руками розмір], метрами продают обложку із книг цих. Вот. И-и-и, плавала бібліотєка в воді і здирают цю ткань і шили. І так в городі можна було побачити, я сам побачив. Вот. Я сам прихожу, сам бачу, порпаюця люди і набирают ці, обирают цю, ці книги з цієї води. Бо нікому, тобі не потрібен цей Пушкін, цей Лєрмонтов. Це всьо в воді талапаєця. Кожен думає «Як би прожити?». Вот. Оттакоє дєло. Бібліотєка така, ціннєйша бібліотека пропала.

Хто підпалив? …

В всяком случаї німці... Там в них було якесь кіно, якісь ті..., якась апаратура і всьо такоє. Говорат, шо ето случайно, а інші говорат, шо ето умишлєнно било здєлано. Но вот такоє. Пропало. …

Якби був Бєлінский, він би... Я дисятки людей спрашував: «Чи ни знаєте Ви де Бєлінський дівся?». Не знати де дівся. Може він згорів. Може німці його росстріляли. Може його... Бо він жи ж то в інституті працював. І він повинен був десь показатися. Чо ж я показався? Всі викладачі показались, а Бєлінського, який... не стало його, й жінки не стало. Вот такоє дєло.

Як його звали? …

Не помню. Я і це за фамілію [показує лівою рукою на голову] так це, так случайно вже я так і вспомнив фамілію – Бєлінский. А так забуваю. Одні, одне прізвище врізаєш якось, інші нє. Да. Так. То я передавав вже своїми знайомими деякими, шоб навели справку. Вєдь він же повинен був після війни появитися. Ось Марченко ж появився. І приїжджав в цей інститут. Всі. А Бєлінского нєт. І Бєлінского ни стало. Я навіть думаю, шо німці могли його ростріляти, обвинувачували в цьому і ростріляли. Якби хтось спеціально зайнявся. Але люди знаєте як?» [18].

Про життя і роботу у роки окупації в «Автобіографії» написано небагато: «В июле 1941 года вместе с сотрудниками ин-та был эвакуирован из г. Винницы, но эвакуация была неудачной для меня и пришлось жить на оккупированной территории с августа 1941 г. по 14 марта 1944 г.

С августа 1941 г. по 10 февраля 1943 г. жил безработным в с. Комаровка, Теплицкого р-на, Винницкой обл. 10 февраля 1943 г. вместе с женой бежал оттуда в Винницу, благополучно избегнув участи, которая постигла близких родственников и друзей села, было расстреляно Гайсинским гестапо 27 человек, среди которых большинство было уже раньше, в июле 42 года, арестовано вместе со мной. Потеряв почти все в селе, даже усадьбу отобрали, главное потеряв друзей, связь с партизанами Удичского сахзавода, спасаясь от расправы, я с февраля 1943 года и по 14-е марта 1944 года живу практически то в Вороновице, то в Виннице, то в с. Янкове.

С июня 1943 г. и по 14 марта 1944 года работал воспитателем Винницкого Детдома № 1, коллекторского типа.

По сложившимся обстоятельствам Детдома трудно было говорить о серьезном коммунист. воспитании, правда силами сотрудников удалось спасти около 20 евр. детей …» [16, арк. 89 зв.].

Після визволення Вінниці, вже 25 березня Мирон Захарович написав заяву на ім'я Директора Вінницького педінституту і був зарахований на посаду викладача історії СРСР [16, арк. 85]. Про важкі повоєнні роки, особливо під час голоду 1947 р. згадав наступне: «А 47-ий тожи. Прийшли хлопці о-о [показує рукою на груди де мали бути ордени та медалі] с фронта, наші студенти навіть. От як. Студенти-заочники. Бо стаціонар от я помнив добре, а заочників... Всіх було 7 тисяч в інституті. Вот було. То заочники приходят. Той прийшов с фронта. У нього вся грудь в орденах, а в силі голод в 47-му. Це вже після війни. От. Тих жи самих... В тій жи самій нашій Комарівці тожи повторився голод, вот, вже після війни. Да. Ну після війни канєшно частина полів була не засіяна. А то взагалі хліб... Але і в час Громадянської війни частина була..., але тоді не був ... А тут знов у 47-му третій раз. І третій

раз я видаю справочки [показує рукою ніби видає довідки] студентам. Заочник приходит весь обмотаний, обмотаний тут, тут весь [показує руками обмотану голову]. Це наш заочник. «Дайте [довідку] бо я десь причеплюсь, бо в силі загину». Вот. І ти їго й ни знайиш. А береш начинаєш... волєй-неволєй тако даєш справку. Влаштовуєця десь на роботі і зберігся. А той, хто не зміг це, хто фронт пройшов, а голодав у силі. От.» [18].

Працював Жук М. З. викладачем кафедри загальної історії Вінницького педінституту до 26 серпня 1949 р. і був звільнений «за відсутністю педнавантаження» [16, арк. 100].

Отже, спогади Жука М. З. (1908-2015) є надзвичайно цінним історичним джерелом, яке разом з архівними документами значно доповнюють наші знання про особливості розвитку освіти на Поділлі у першій половині ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вороліс М.Г. Церковнопарафіяльні школи на Поділлі в другій половині XIX ст. / М.Г. Вороліс // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2003. – Вип. V. – С. 34-36.
2. Омікрон Вінницькі мури – як джерело освіти в краї: Вид. 2 / Омікрон / Упор., вст. ст., прим. В. Колесник. – Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2010. – 154 с., іл.
3. Пугач В.М. Становлення навчальних закладів освіти у Вінниці на початку ХХ ст. / В.М. Пугач // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2012. – Вип. ХХ. – С. 188-192.
4. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку ХХ ст. / В. Перерва. – Біла Церква : Вид. Олександр Пшонківський, 2008. – 672 с.
5. Лойко О.О. Шкільна освіта на Вінниччині в період НЕПу / О.О. Лойко // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – Вип. VI. – С. 162-165.
6. Кахно І.В. Розвиток загальноосвітньої школи в УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. / І.В. Кахно, І.І. Ніколіна // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2009. – Вип. XVI. – С. 49-51.
7. Ніколіна І.І. Стан шкільного будівництва і забезпечення загальноосвітніх шкіл приміщеннями в УРСР в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. / І.І. Ніколіна // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця, 2015. – Вип. XXIII. – С. 66-71.
8. Васильчук Г.М. Становлення та функціонування радянської системи освіти в УРСР 1920-30-х рр.: історіографія проблеми / Г.М. Васильчук // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2010. – Вип. XVIII. – С. 355-362.
9. Зінько Ю.А. Особливості функціонування навчальних закладів Вінниччини в період нацистського режиму (1941-1944 рр.) / Ю.А. Зінько, П.С. Григорчук // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2004. – Вип. VII. – С. 132-136.
10. Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 14. – 528 с.
11. Матеріали XXIII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення». (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). – Вінниця, 2011. – 416 с.
12. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського (1912-2012) [Текст] : ювілейна книга / Редколегія О.В. Шестопалюк (голова) [Та ін.]; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. – 224 с.: фото.
13. Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: від витоків до сьогодення / Ю.А. Зінько та ін. ; Відп. ред. Ю.А. Зінько ; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. – 208 с.: фото.
14. Семенко Л. М.З. Жук – найстарший освітянин Вінниччини // Матеріали XXIII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення». (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). – Вінниця, 2011. – С. 345-349.
15. Вінницький державний педагогічний інститут: історичний нарис 1912-1997 / Відп. за випуск Н.М. Шунда. – Вінниця, 1997. – 136 с.
16. Архів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Ф. Личные дела преподавателей отчисленных в 1949 году, «Б-Ш», 151 арк. – Спр. Особова справа викладача кафедри загальної історії т. Жука Мирона Захаровича. – Арк. 84-105.

17. Косаківський В.А. Спогади М. З. Жука про події часів Першої світової та громадянської воєн в с. Комарівка / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр. : Матеріали Всеукр. наук. конф., 3-4 квітня 2015 р. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 292-295.
18. Запис Косаківського В.А і Рудь В.С. 1 квітня 2010 р. від Жука Мирона Захаровича, 1908 р.н., уродженця с. Комарівка Теплицького району Вінницької області, жителя м. Вінниці.

Kosakivskyi V. A. From the history of education in Podillia region in the first half of XX century (recollections of M. Z. Zhuk (1908-2015).

The paper is based on the memories of the citizen of Vinnytsia Zhuk M.Z. (1908-2015) and outlines important moments in education history of Podillia region in the first half of XX century. The main attention is paid to the recollections about Vinnytsia Pedagogical Institute where Zhuk M.Z. worked as a teacher from 1938 to 1949.

Key words: education, Podillia, Komarivtsi parish school, Uman agricultural school, Uman teachers college, Leningrad Pedagogical Institute named after Herzen, Vinnytsia Pedagogical Institute.

Косаковский В. А. Из истории образования на Подолии в первой половине XX ст. (по воспоминаниям Жука М. З. (1908-2015)

В статье на основании воспоминай винничанина Жука М.З. (1908-2015) поданы важнейшие моменты истории образования в Подолии в первой половине XX ст. Значительное место занимают воспоминания об Винницком пединституте, преподавателем котрого с 1938 по 1949 гг. был расказчи.

Ключевые слова: образование, Подолия, церковно-приходская школа с. Комаровка, агропрофшкола в Умани, Уманский педтехникум, Ленинградский пединститут им. Герцена, Винницкий пединститут.

УДК 39 (477.6 : 477.43/.44)

Н. В. Жмуд

ДОНБАС І ПОДІЛЛЯ У ВЗАЄМНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ДИСКУРСІ: «СВІЙ-ЧУЖИЙ-ІНШИЙ» (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕТНОГРАФІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ)

У статті на основі польових етнографічних матеріалів відстежуються площини діалогів «свого/чужого/іншого» та їх маркери крізь призму сприйняття мешканцями Донбасу і Поділля один одного.

Ключові слова: «свій», «чужий», «інший», соціокультурний дискурс, Донбас, Поділля, польові етнографічні матеріали.

Сьогодні у вітчизняному суспільному дискурсі на різних рівнях (політичному, науковому, релігійному, повсякденному та ін.) звучить тема консолідації мешканців Донбасу з іншими громадянами України. Йдеться, навіть, про їх реінтеграцію. Така постановка питання акцентує на помітній різниці, – і це призводить до демонізації образів українців по обидва боки. Інформаційний простір особливо там, де існує вакуум, часто заповнюється симулякрами, сконструйованими з метою зомбування та дезорієнтації людей на користь тих чи інших соціально-політичних проектів. Тому у ситуації відсутності інформаційної об'єктивності та суб'єктності видається актуальним самим налагоджувати діалоги один з одним.

Для етнологів форматом такого безпосереднього спілкування традиційно є експедиції. Відтак, влітку-восени 2015 р. секцією етнології інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського було організовано і проведено дві викладацько-студентські тематичні етнографічні експедиції «Донбас і Поділля очима людей» (за сприяння Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України (м. Київ)) і «Досвід переселення та адаптації у зв'язку із наявними військовими подіями» (за ініціативи Міжнародної волонтерської організації імені Роберта Шумана (Варшава)). Їхньою метою було виявити площини взаємодії «свого/чужого/іншого» у сприйнятті мешканцями Донбасу та Поділля один одного, маркерів їх

вираження, а також прояви радянської ментальності у сучасних повсякденних практиках представників обох регіонів.

Етнографічна експедиція з теми «Донбас і Поділля очима людей» проходила за двома запитальниками з однаковими блоками питань: 1) для подолян (волонтерів і військових, що побували у зоні війни на Донбасі); 2) для переселенців з Донбасу. Блок №1 «Топоніміка» охоплював питання, що розкривають це поняття (назви населених пунктів, вулиць, районів, площ, закладів, установ, пам'ятників тощо). До блоку №2 «Духовне життя» було включено питання про самоідентичність (конфесійну, національну, етнічну, мовну), святково-обрядову культуру та дозвілля, ставлення до різних груп людей за різними критеріями (гендерно-віковими, соціальними, етнічними, мовними, конфесійними, національними, расовими). У блоці №3 «Суспільне життя» звучали питання щодо безпосередньої участі у громадському житті (організаціях, товариствах, партіях, масових заходах і акціях); пріоритетності типів та форм власності; оцінки радянської системи; участі у помаранчевій революції, Євромайдані, волонтерському русі і ставлення до цих подій та явищ; оцінки політики децентралізації, декомунізації; класифікації подій на Сході тощо. Кожне питання передбачало самооцінку та взаємоцінку.

Експедиція з теми «Досвід переселення та адаптації у зв'язку із наявними військовими подіями» також проходила за двома запитальниками: 1) для вінничан, хто мав досвід (безпосереднього чи опосередкованого) спілкування із переселенцями (Блок №1 «Хто такі переселенці»; Блок №2 «Донбас і переселенці»; Блок №3 «Майбутнє») ; 2) для переселенців (Блок №1 «Життя під час конфлікту, але до міграції»; Блок №2 «Міграція»; Блок №3 «Життя після міграції»; Блок №4 «Думки про майбутнє»).

Робочими майданчиками стали Донецький національний університет (м. Вінниця), військовий шпиталь (м. Вінниця), а також населені пункти Поділля, переважно Східного. Опитано близько 200 інформаторів. Під час роботи використано такі практичні методи, як збір (кількісний та якісний) та аналіз (кількісний та якісний) інформації. Ключовими методами збору інформації стали польові методи (збір емпіричних даних), насамперед, усне опитування через неформалізоване глибинне та фокус-групове інтерв'ю.

Вже на етапі збору інформації ми зіштовхнулися із складністю будувати наративне інтерв'ю, тобто вільну розповідь інформатора без постійного втручання інтерв'юера, який має задати лише загальний напрям бесіди. Хоч проблеми були двох різних типів за походженням, але спровоковані спільною причиною. У методичній площині це пояснювалося відсутністю рекрутингу перед інтерв'юванням (пропедевтична бесіда-знайомство), що мала б налаштувати на відвертість. Але важливішою за методичний бік для усіх учасників діалогу (як кореспондентів, так і респондентів) виявився брак стійкої єдиної етичної платформи як щодо дефініцій на позначення ряду подій, процесів, явищ, так і на спільні критерії й точки зору оцінювання. Тому отримали бар'єри спілкування у різних варіаціях: з одного боку, незручність, невпевненість щодо того, «що і як» у «них» (переселенців) «правильно» питати, з іншого, – стилістику виправдовування та евфемізмів, остерігання/страх «що і як» «їм» (місцевим) «правильно» відповідати, бажання залишатися анонімами чи взагалі відмова від співпраці. Звідси й відповіді переважно звучали швидше коротко по-анкетному, аніж очікувано наративно.

Така ситуація виразно проявила у суспільному дискурсі нав'язану риторику «свого-чужого», що породжує стигматизацію людей з обох сторін (виокремлення за певними негативними ознаками) [1]. Наслідком цього стає стереотипний набір соціальних реакцій щодо них, породження міфів, деконструктивних для їхньої успішної інтеграції у спільний життєвий простір.

З метою «розговорити» інформатора ефективнішим за глибинне став метод фокус-групового інтерв'ю, оскільки опитували декількох учасників одночасно. Відтак отримали більш невимушену атмосферу, щиріші відповіді та обговорення. Для обробки даних використані кількісні методи – статистичний та контент-аналізу. За допомогою останнього у відповідях зафіксовано частоту окремих тем, слів, символів, нетривіальні висловлювання, мовні інтонації, що уможливило прочитання «прихованих» когнітивно-емоційних конструктів.

Результати етнографічних експедицій засвідчили, що градус «чужості» між мешканцями Поділля та Донбасу невисокий. Так, понад 50% опитуваних назвали один одного «своїми» (варіант – «такими ж»). Подоляни оцінили рівень вини мешканців Сходу у війні на Донбасі так:

«не винні» (40%), «винні» (25%), «не знаю» (10%), «не всі» (15%), «всі винні, в тому числі й ми» (10%). То ж у соціокультурному дискурсі коректніше говорити не про «чужість», а про «інакшість», яка увиразнюється через маркери «радянськості», особливості менталітету регіону (аграрний/промисловий), мову.

Понад 90% опитаних з обох сторін назвали більше «радянськими» мешканців Донбасу. Однією із ознак «радянськості» є топоніміка і прояви духовно-суспільного життя: «Ну в тому ж святкуванні радянських свят, у збереженні тих пам'яток, пропагандистських акціях і впливах засобів масової інформації» [2]. Натомість, на Поділлі переважають традиційні етнічні та європейські практики святкування: «…традиційних свят більше тут дотримуються і, взагалі, тут більше масових мероприємств…» [3]; «…Риздво, разница существенная… А вот День Европы, если я не ошибаюсь, был 16 мая, …ну это было очень увлекательно и интересно, просто ходишь и я восхищалась,.. это первый раз такое увидела. Вот, ну и просто приятно, когда идёшь по улице, а там сидит молодёжь и просто играет на гитаре…» [4]; «…У нас не отмечают День Европы…у вас тут прям такой праздник был…» [5]; «Даа, вот скажем так такие два, что записались в мою память надолго, это как в Виннице праздновали 9 мая и День Европы, про День Европы вообще услышал первый раз в Виннице. А 9 мая… в Амвросиевке как-то сильно глобально… либо я сентиментален стал, а тут даже несколько раз на слезу пробивало…» [6].

Респонденти одним із виразних маркерів «радянськості» підкреслили більшу релігійність мешканців Поділля: «… помітив, що до релігійних свят тут серйозніше ставляться, всі йдуть в церкву» [7]; «Тут все-таки у Вас как-то ... Вот даже замечаешь, у вас больше людей, когда проезжаешь собор, что они крестятся. У нас это чаще всего пенсионеры. Это у вас как бы более развито…» [7]; «…у вас более религиозные люди и они к этому более серьезно подходят, более как-то все сдержанно, то есть у нас это просто праздник…» [9].

Реципієнти відзначали як атавізм «радянськості» у мешканців Сходу нижчий рівень знання вітчизняної (особливо сучасної) культурної продукції.

Вияв радянської ментальності досить показово прочитується в оціночних наративах мешканцями Донбасу Євромайдану: «Ох, это такой вопрос. Если б, наверное, не Евромайдан, может быть у нас ничего бы и не было. Это очень сложный вопрос. Например, было жалко тех людей, которые на Евромайдане. Как-то сочувствуешь… Ну, к чему это всё привело…» [10], «Чесно, я не знаю, чого люди вийшли на Євромайдан, Януковича вони прогнали. Але по суті, Янукович нічого такого поганого не зробив. Він хоть воровав, але якось тримав людей в сіх – і схід, і запад…» [11]. Схожі коментарі мають місце й щодо декомунізації («Мне вообще, конечно, это не очень нравится. Я привыкла…Я родилась вот так вот. И все перемены меня как бы не очень радуют. Ну, стоит себе памятник, пусть стоит… И то, что ты его снесешь, я считаю, ничего не поменяется…») [12] та децентралізації («Це не актуально, розумієте, це мало статись ще 20 років тому назад… а це вже занадто пізно... От як була перебудова, я коли ще там писав в школі твори на цю тему, то мене там лаяли за це... Ну, а зараз це вже…» [13]. Війну на сході мешканці Донбасу та Поділля однаково класифікують як українсько-російську війну або комбінований варіант: «очевидно, что Россия-Украина, российское присутствие очевидно, но конфликт среди местных «владык» также там имеет место» [14], «Українсько-російська війна олігархічних кланів» [15]. Основним джерелом «радянськості» всі респонденти називають близькість до Росії та віддаленість, порівняно із Поділлям, від Європи: «Близость Донбасса с Россией наложила на это свой отпечаток, потому и сохранилась эта «радянськість» даже после получения Украиной независимости» [16].

Другий маркер «інакшості» виражається через особливості менталітету аграрного та промислового регіонів. Зокрема, такими відмінностями є темп життя, манера поведінки, способи організації дозвілля тощо. Так, для мешканців Донбасу подоляни щиріші, доброзичливіші, гостинніші, повільніші, пасивніші, що пояснюється більш рисами селянської ментальності: «Ну, у вас люди просто более, скажем так, открытые и добродушные…Даже люди с сел, с вашей стороны, они более открытые, более поразговорчивей. И в нас в принципе тоже есть такие, но меньше, чем у вас» [17], «…у вас здесь люди более скромные и более расфасованы. У вас люди более скованы, у нас более раскованы, то есть ты выходишь, ты можешь свободно познакомиться... А здесь очень много парней, которые относятся к розряду «полускать семечки», «попить пиво». Мы действительно замечали, что у вас очень много таких людей» [18].

Відзначено також вищий середній рівень достатку мешканців Вінниччини: «У вас как-то больше людей, скажем так, таких со «статком»…У нас не так всё. Хотя все говорят, что Донбасс у нас такой край, мы больше получаем. Но я бы не сказала, почему-то» [19].

Розмежувальною ознакою інформатори з обох сторін відзначають культуру спілкування та дозвілля. Так, менш ввічливішими називають мешканців Донбасу, що пов'язують, по-перше, із індустріальним суспільством, у якому переважає робітничий клас, за звичай, малоосвічений. По-друге, із розкутістю міського соціокультурного простору як такого. По-третє, із проросійським впливом («русские более хамовиты»). У вживанні ненормативної лексики відмінними назвали частоту та форми: «Тут у вас … ну в основном люди, конечно, общаются без матов. У вас это вроде ругательства, а у нас – органика…в Донецке чаще встречается, может это связано с влиянием русского языка…Возможно, что и связано это еще и с тем, что сложные, жесткие условия производства, угольное добывание, металлургия. Ругаются часто в городах, в селах, в поселках меньше. В Виннице редко слышал, но раза 2-3 от молодежи, на украинском языке ругалась… [20]; «У нас постійна ненормативна лексика на вулицях…можу сказати, що в нас ненормативної лексики більше, чим на Поділлі» [21], «Да, ну среди рабочих может и часто, среди молодежи тоже частенько…только у вас, я знаю, подружка говорит «пысок», это у вас обидно…» [22]. Зрозуміло, що глобалізаційні процеси призвели до уніфікації більшості форм обсценної лексики, яка має сексоцентричний характер (відгенітальний). Та на Поділлі все ж у сфері лайки та нецензурних висловів відбулася менша трансформація, аніж на Донбасі. Тобто, у ній збереглося більше українських слів за стилістикою і семантикою. Зокрема, елементів копроректальної лексики (контекст лайки пов'язаний здебільшого з відправою природних функцій організму та продуктами дефекації) та народних вербальних конструктів, яким надається табуйована конотація (прокльони, богохульство, діалектизми тощо). Такі обставини пояснюються відмінностями у ментальності між індустріальними та аграрними регіонами, останні з яких зберігають більше традиційних складових.

«Інакшою» є також культура дозвілля, насамперед, у способах її організації: «Больше проявляется, как мне кажется, внимание людям, в принципе досугу людей…» [23], «У нас дуже багато жінок і п'є і куре. Більше, ніж у вас…» [24], «У вас как-то город больше для людей, есть куда пойти» [25], «Культурно всё. Не то, что у нас» [26].

Третім маркером «інакшості» названо мову. Йдеться не стільки про домінування на Донбасі російськомовних, а на Поділлі – україномовних громадян, скільки про оцінку особливостей мовлення один одного (діалект, наголос, темп, колоритність, акцент, рівень літературності). Так, мешканці Донбасу вказали на руйнування стереотипів щодо сприйняття Поділля як «чисто україномовного» регіону, а також вказали на такі особливості мовлення: «Да, существенная есть разница, я замечаю это… как у нас разговаривают немного по-другому, как бы акцент другой…» [27], «Мені здається, на Поділлі більш якась колоритніша мова, більш жива, ніж у нас. У нас якась стандартизована чи що….» [28], «Ну не знаю. Везде разный суржик. А разница есть. Вы быстрее говорите и наголос на другие буквы делаете. Иногда непонятно и есть слова» [29], «Конечно, есть разница, ну я ж кажу, у нас больше русский вперемешку с украинским, а у вас наоборот... И здесь больше, как на польский немного смахивает, а там – на русский» [30] тощо.

Статистика самоідентифікації та ідентифікації один одного продемонструвала практично однакові результати. Так, 50% ідентифікують себе, насамперед, як громадяни України, 26% – як мешканці свого населеного пункту, 20% – як європейці, і лише 4% – як мешканці регіону. Низький відсоток етнічної, конфесійної та регіональної ідентифікації руйнує два найнебезпечніших симулякри щодо «русского православного мира» і федералізації України.

Показовою є статистика оцінювання безпосереднього та опосередкованого досвіду комунікації мешканців двох регіонів. Наприклад, 80% опитаних подолян мали особистий досвід спілкування із переселенцями, з яких – «позитивний» (67%), «різний» (25%), «негативний» (8%). Відтак, 20% подолян, які отримували інформацію про досвід спілкування від інших, констатують такі оцінки – «позитивний» (12%), «різний» (35%), «негативний» (53%). Дані результати яскраво ілюструють у моделюванні образу «чужого/іншого» значного впливу стереотипів і хибної інформації.

Отже, між мешканцями Поділля і Донбасу взаємний соціокультурний дискурс щодо національної, етнічної і конфесійної ідентичностей переважно звучить у парадигмі «свого» або

«такого ж» (дещо дистанційованіша конотація). «Інакшість» виявляється на регіонально-локальному рівні, що, насамперед, продиктовано різними ментальностями індустріального та аграрного світів, а також історично-культурним контекстом розвитку регіону. Тому сьогодні риторика «свого-чужого» активно конструюється і нав'язується якраз з метою використання цієї природної «інакшості» як інструменту для численних маніпуляцій і розпалювання ворожнечі всередині громадянського суспільства. І зазнає ця риторика однозначної поразки у випадку, коли люди починають безпосередньо вступати в діалог, аби почути, зрозуміти і порозумітися.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Стуканов С. Стигматизація Донбасу ллє воду на млин політики Путіна / С.Стуканов / [Електронний ресурс] / Політика. – 4.11.2015. / Режим доступу: http://galinfo.com.ua/ articles/mif_pro _daunbas _ta_separiv _llie_vodu_na_mlyn_polityky_putina_210691.html.
2. Записано студенткою 2 курсу інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (далі – ІІЕП ВДПУ) Гуменюк В. від чоловіка, 1951 р. н., м. Донецьк, 2015 р.
3. Записано студентом 2 курсу ІІЕП ВДПУ Міхеєвим С. від чоловіка, 1981 р. н., м. Макіївка, Донецька обл., 2015 р.
4. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Стріхар Н. від дівчини, 1996 р. н., м. Дружківка, Донецька обл., 2015 р.
5. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Юр'євою Д. від дівчини, 1996 р. н., м. Дебальцеве, Донецька обл., 2015 р.
6. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Плютяк І. від хлопця, 1994 р. н., м. Амвросіївка, Донецька обл., 2015 р.
7. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Вільцанюк О. від чоловіка, 1983 р. н., м. Донецьк, 2015 р.
8. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Довбиш В. від дівчини, 1995 р. н., м. Донецьк., 2015 р.
9. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Дем'яненко К. від хлопця, 1996 р. н., м. Червоноармійськ, Донецьк обл., 2015 р.
10. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Довбиш В. від дівчини, 1995 р. н., м. Донецьк, 2015 р.
11. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Гуменюк В. від хлопця, 1996 р. н., м. Красний Луч, Луганська обл., 2015 р.
12. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Довбиш В. від дівчини, 1995 р. н., м. Донецьк, 2015 р.
13. Записано студентом 2 курсу ІІЕП ВДПУ Міхеєвим С. від чоловіка, 1981 р. н., м. Макіївка, Донецька обл., 2015 р.
14. Записано студентом 2 курсу ІІЕП ВДПУ Білостенним Я.Б. від жінки, 1991 р. н., смт. Велика Новосілка, Великоновосілківський р-н, Донецька обл., 2015 р.
15. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Грищук Л. від жінки, 1981 р. н., м. Макіївка, Донецька обл., 2015 р.
16. Записано студентом 2 курсу ІІЕП ВДПУ Білостенним Я.Б. від чоловіка, 1961 р. н., смт. Райгородок, Слов'янський р-н, Донецька обл., 2015 р.
17. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Довбиш В. від дівчини, 1995 р. н., м. Донецьк, 2015 р.
18. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Дем'яненко К. від хлопця, 1996 р. н., м. Червоноармійськ, Донецьк обл., 2015 р.
19. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Довбиш В. від дівчини, 1995 р. н., м. Донецьк, 2015 р.
20. Записано студентом 2 курсу ІІЕП ВДПУ Білостенним Я.Б. від чоловіка, 1961 р. н., смт. Райгородок, Слов'янський р-н, Донецька обл., 2015 р.
21. Записано студентом 2 курсу ІІЕП ВДПУ Руденком С. від жінки, 1990 р. н., м. Червоноармійськ, Донецька обл., 2015 р.
22. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Стріхар Н. від дівчини, 1996 р. н., м. Дружківка, Донецька обл., 2015 р.
23. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Плютяк І. від хлопця, 1994 р. н., м. Амвросіївка, Донецька обл., 2015 р.
24. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Гуменюк В. від чоловіка, 1996 р. н., м. Красний Луч, Луганська обл., 2015 р.
25. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Вільцанюк О. від хлопця, 1996 р. н., м. Вугледар, Донецька обл., 2015 р.
26. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Довбиш В. від хлопця, 1995 р.н., м. Авдіївка, Донецьк обл., 2015 р.
27. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Швець Т. від дівчини, 1998 р. н., м. Велика Новосілка, Великоновосілківський р-н, Донецька обл., 2015 р.

28. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Бородатою Т. від жінки, 1988 р. н., м. Єнакієве, Донецька обл., 2015 р.
29. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Вільцанюк О. від хлопця, 1996 р. н., м. Вугледар, Донецька обл., 2015 р.
30. Записано студенткою 2 курсу ІІЕП ВДПУ Стріхар Н. від дівчини, 1996 р. н., м. Дружківка, Донецька обл., 2015 р.

Zhmud N.V. Donbass and Podillya in the mutual socio-cultural discourse: «one's own – a stranger – the other» (based on the results of ethnographic expeditions)

The article deals with the dialogues of «one's own/a stranger/the other» and their markers through the prism of Donbass and Podillya residents' perception of each other, based on the ethnographic field materials.

Key words: «one's own», «a stranger», «the other», socio-cultural discourse, Donbass, Podillya, ethnographic field materials.

Жмуд Н.В. Донбасс и Подолье во взаимном социокультурном дискурсе: «свой/чужой/другой» (по результатам этнографических экспедиций)

В статье на основе полевых этнографических материалов отслеживаются плоскости диалогов «своего/чужого/ другого» и их маркеры сквозь призму восприятия жителями Донбасса и Подолья друг друга.

Ключевые слова: «свой», «чужой», «другой», социокультурный дискурс, Донбасс, Подолье, полевые этнографические материалы.

УДК 392.5(477.43/.44)"19/20"

М. А. Пилипак

ВЕСІЛЬНИЙ ОБРЯД СЕЛА МЕТАНІВКА ТЕПЛИЦЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

На основі експедиційних записів автор статті аналізує особливості весільного обряду села Метанівка, виділяє локальні особливості та трансформації.

Ключові слова: весільний обряд, традиції, дослідження.

Стрімкі асиміляційні та глобалізаційні процеси призводять до трансформації традиційної культури, саме тому актуальність дослідження весільної обрядовості українців є безперечною. Метою даного дослідження є аналіз весільного обряду с. Метанівка Теплицького району Вінницької області.

Питанням дослідження традиційного весілля Поділля приділяли увагу ряд авторів, а саме: С.В. Руданський [10], С. Долинський [2], Р.А. Скалецький [12], М.А. Руденко [11], М.М. Шубравська та О.А. Правдюк [15], В.А. Косаківський і І.А. Дорош [4], В.П. Сторожук [13], В.А. Косаківський [5]. Варто зазначити, що одним з найповніших записів весілля в одному населеному пункті є «Весілля в селі Зятківцях» Г.Т. Танцюри [14]. Також вивченню особливостей весільного обряду Східного Поділля присвячено низку досліджень автора роботи [6; 7; 8; 9].

Основою написання даної статті стали польові записи автора здійснені у серпні 2013 року від Старущак Василини Федорівни, 1930 р.н., жительки с. Метанівка Теплицького району Вінницької області [3].

Згідно з традицією, перед весіллям у с. Метанівка відбувалось сватання. Респондент згадує: «Два старости і вже женіх, і старший буярин, і два старости, жінок не було. Я знаю, у мене з Брідка (сусіднє село – М.П.) приходили Кобися і Маркіянович, а жінок не було. Маркіянович такий штукар був і каже: «Ходили-бродили, йшли, до нашої хати зайшли», – і такого, приказують» [3]. Традиційно старости приносили із собою на сватання хліб на рушнику і пляшку горілки. Знаком згоди на шлюб з боку молодої було дарування молодому хустки та піднесення старостам рушників. Варто зазначити, що локальною особливістю досліджуваного населеного пункту є побутування кількох способів перев'язування молодого хусткою, а саме – через плечі, під руку або на руку: «Старостам тоді давали рушники, а молодого вже хусткою

пов'язувала – через плечі перев'язувала, під руку або на руку. Хустку, яку хто мав – зелена, чи вишневенька. Хустку він з собою брав. Ну, через дві неділі було весілля в маю – перва неділя після побєди, це в пііситому році» [3].

Через деякий час запрошували на весілля. Зазвичай запрошувати молода ходила у традиційному строї з, невеличким за розміром, спеченим вдома, подарунком (калачик). Під час запрошення проказували: «Просю на хліб, на сіль». Просили з подарочком, чи з калачиком. Тоді просили з калачиком. Подарочки – це такі довгенькі, а калачики – круглі. Ходили просити у вінку, і ше в нас був такий обичай, шо як до похресних – батько й мама – ходили з вечора на вечеру» [3].

Респондент зауважила, що у повоєнні роки з'явилась традиція запрошувати за допомогою листівок: «Як просити на весіля, то з дружкою ходили, але тоді, як я віддавалася – відбудова після війни, то не було з чого пекти ті калачики, то зошити у руку – попросила: «Просю, на хліб, на сіль, на весіля», от і цю Надіну маму, бо це вона перва сестра мамі, та й попросила, а кого нема – написала, тай кинула у сіни, чи там куди» [3].

Після запрошення на весілля випікали коровай. Старущак В.Ф. розповіла, що коровайницями мали право бути лише старші віддані жінки. Дослідники весільної обрядовості, зокрема, Ф. Вовк зазначає: «На Україні коровай годиться робити виключно тільки молодицям, що на той час живуть зі своїми чоловіками, так, що до участі в цьому обряді не можуть бути допущені не тільки вдови, але й ті молодиці, що їх чоловіки на той час відсутні, наприклад, на військовій службі тощо» [1, с. 244]. Як бачимо, ця загальноукраїнська традиція мала сприяти гарному подружньому життю молодих.

Зі слів інформатора дізнаємось, що у Метанівці коровай міг відрізнятися не лише розмірами, а й формою: «Коровай пекли круглий і довгий. Обично у жініха, то були довгі. Я була за старшу сваху у Гєни – Миколового брата, то пекли ми такий квадратний» [3].

У неділю звивали гільце, дружки співали:

Первая квіточка на виршок,

Оце ж тобі, Галя, на початок,

А хто буде гильце ломати,

Буде мене вспоминати…другая квіточка і третяя квіточка – це три рази співали. Уквічували гильце. Ше співали:

Не йдіт молодці, до нас гильце вести (звивати – М.П.)

Звидемо ми самі, краще, як із вами» [3].

За традицією гільце робили з сосни, а прикрашали дерев'яними стружками: «А знаю Кобися зробив з стружками, покрасив, такі квітки поробив. Та й в Брідку було таке гильце без сосни, а з таким гильцьом – всякі покрасили ці стружки» [3].

У неділю молодий приходив за молодою. Його зустрічали батьки. Теща зятя вітає. Після цього молоду розплітають, садять на посад, співають:

Бубни гудуть, буяри йдуть, рано-рано

Бубни гудуть, буяри йдуть, та ранесичко.

Чуй ти, Галя, прибирайся, рано-рано

Прибирайся, рано-рано, та ранесичко.

Прибируся, ни боюся, рано-рано,

Прибируся, ни боюся, та ранесичко.

Єсть у мене рідний батько, та не дасть мене…

І так матінка, і сестра» [3].

Традиційними стравами на весільному столі були капуста, холодець, голубці, затірка з молоком. Респондент зазначила, що до кожної страви була пісня. Наприклад, до борщу дружки співали:

Ми борщу ни хочимо,

І ложки ни вмочимо,

Дайте нам того трошки,

Шо зпустило з ложки ножки.

Затірка різана була, така довгенька. А то:

Мілка капуста мілка,

Мілка капуста мілка,

Сікла Галіна матінка,

…….

Сікла-шатувала,

Бо гостий сподівала» [3].

Локальною особливістю весільного обряду села Метанівка є частування родини калачем. Респондент згадує: «Вже в неділю молода частувала свою родину в себе, як прийшла з гобіду. Як молода прийде від молодого з гобіду – роздає калач» [3].

Традиційно коровай у молодого ділили при його родині, у молодої – при її. Під час частування короваєм гостям давали також гілочку із гільця і, крім того, родичам-чоловікам – сорочку, а жінкам – хустину. Зазвичай гості дякували молодим за коровай, дарували подарунки і також приказували: «Нема Гордія покійного, він так приспівував як уже дарували – сміялися, ну вісіля, це для веселощів. Я знаю Гєну дарувала, скатерку дарувала йому, та й кажу: «Дарую тканинў, Гєні на їдну штанину, а Явдокія хай в клуб ни йде, та й на другу напраде» [3].

У неділю, під вечір, покривають молоду. Респондент згадала про побутування у повоєнні роки давньої традиції пов'язування голови молодої наміткою: «Три рази це покривают і вже намітку цю, чи хустинку, тепер хустинкою зав'язуют, а тоді намітку, як не було фати. Намітка це така як цей вельон шо покриют, зав'яжут хустинкою зверхи, марля. Зав'язуют марльою цею» [3]. Під час розмови із опитуваною вдалося зафіксувати побутування старовинного весільного жіночого головного убору – каптура: «Молоду не покривали хусткою, яку вона давала на сватанні, не покривали, а була спеціально хустка для молодої, або каптур був» [3].

Також респондент згадала про обрядові обов'язки світилки, зокрема: «Світилка тримала світло – свічка, запалює і на вуглі (кімнати – М.П.) робит хрест, на покуті. Випалює по стелі» [3].

Після покривання молодої проводжали дружок.

Польовий запис показав, що у повоєнні роки в с. Метанівка побутувала давня традиція ховати молоду під полу одежі свекрухи: «У молодого свекруха виходит і бере молоду під полу жикета, там чи чого (з одягу – М.П.) тай питає – з ким ти прийшла. А вона каже: «З хлібом і з сільою і з вашим сином». Під полу ховає – ну, це такий гобичай. Прикрила, чи фартухом, тай так питає» [3]. Варто зазначити, що подібні обрядодії зустрічаються у сусідніх селах з використанням вивернутого кожуха і символізують те, що в хаті господинею буде свекруха, а не невістка [9, с. 76].

Старущак В.Ф. часто бувала на весіллях покривальною свахою і досить детально розповіла про наступний день весілля – понеділок: «…на другий день приходит сваха, та й зав'язує хустину… Тай приходю рано, зав'язую її, а сваха провірає від молодого, чи чесна молода, чи нє» [3].

Традиційними для с. Метанівка, є зажинки – одурення першої дитини, та обжинки – одруження останньої дитини. Зазначені обрядодії супроводжувались різноманітними жартами: «…той кужіль праде, а той багаття розклали (розпалює вогонь – М.П.), а той кує – циган, тай берут за ногу – підковуют. Видумували, було веселе вісіля» [3].

Таким чином, дослідивши весільний обряд с. Метанівка. можна зробити висновок, що незважаючи на скорочення тривалості весілля, у його структурі збереглися такі етапи як: сватання, запрошення родини, випікання короваю, прикрашання гільця, покривання молодої, обдаровування присутніх короваєм. Крім того, зафіксовано дійства обрядових весільних чинів, хоча і з помітним скороченням їх функцій.

У ході дослідження вдалось виявити деякі локальні особливості весілля, наприклад побутування кількох способів перев'язування молодого хусткою під час сватання, а саме: через плечі, під руку або на руку, звичай ховати молоду під полу одежі свекрухи. Побутування даних обрядодій свідчить про збереження кращих традицій нашого народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.
2. Долинский С. Этнографические заметки о свадебных обрядах собранных в местечке Загниткове Ольгопольского уезда / С. Долинский // Подольские епархиальные ведомости. – 1887. – № 40. – С.900-908; № 41. – С. 931-940; № 42. – С. 956-959; № 43. – С. 977-985.
3. Запис Пилипака М.А. 20 серпня 2013 р. від Старущак Василини Федорівни 1930 р.н., жительки с. Метанівка Теплицького району Вінницької області.
4. Косаківський В.А. Весілля в с. Хомутинцях (поч. ХХ – 80-ті рр. ХХ ст.) / В.А. Косаківський, І.А. Дорош // Етнографія Поділля. Доповіді наук. конф. – Вінниця, 1992. – С. 47-54.

5. Косаківський В.А. Весілля в Чечельнику (30 – 80-ті роки ХХ ст. / В.А. Косаківський // Там само. – С. 33-42.
6. Пилипак М. А. Традиционные блюда и напитки в свадебном обряде Восточного Подолья / М.А. Пилипак // Валихановские чтения – 17. Сборник научных статей по материалам Международной научно-практической конференции «Валихановские чтения – 17. – Кокшетау. – 2013. – С. 265–269.
7. Пилипак М.А. «Етновесілля» села Брідок Теплицького району Вінницької області / М.А. Пилипак // VII Кирилло-Мефодиевские чтения в 2-х частях: Ч. 1. Материальная и духовная культура славян // Материалы Международной научно-практической конференции. – Уфа: Изд-во Уфимского филиала ФГБОУ ВПО «МГГУ им. М.А. Шолохова», 2013. – С. 61-67.
8. Пилипак М.А. Весільний обряд с. Мишарівка Теплицького району Вінницької області / М.А. Пилипак // Вінниччина : минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2013. – С. 147-153.
9. Пилипак М.А.Українське весілля Східного Поділля середини ХХ – початку ХХІ століття: монографія. – Київ. : ІМФЕ ім.. М.Т. Рильського НАН України; Уфа : Уфимська філія МДГУ ім. М.О. Шолохова, 2015 . – 210 с.
10. Подольскеє весілля Вінницького повіту в с. Хомутинцях записав Степан Руданський 20–30/IX 1862 р. // Народні пісні в записах Степана Руданського / Упоряд., вст. Стаття і прим. Н.С. Шумади. Нотний матеріал упор. З.І. Василенко – К. : Музична Україна, 1972. – С. 23-76
11. Руденко М.А. Весілля в с. Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Вінницької області / М.А. Руденко // Весілля: У двох книгах. Упорядкування текстів М. Шубравської, нотного матеріалу – О. Правдюка. – К. : Наук. думка, 1970. – Кн. 2. – С. 251-293.
12. Скалецький Р.А. Весілля в с. Михайлівка Бершадського району на Вінниччині / Р.А. Скалецький // Весілля: У двох книгах. Упорядкування текстів М. Шубравської, нотного матеріалу – О. Правдюка. – К. : Наук. думка, 1970. – Кн. 1. – С. 281-354.
13.Сторожук В.П. Подільське весілля (друга пол.. ХХ ст.) / В.П. Сторожук // Етнографія Поділля. Доповіді наук. конф. – Вінниця, 1992.. – С. 42-46.
14. Танцюра Г. Весілля в с. Зятківцях / Г. Танцюра / Упоряд., ред. М.К. Дмитренко, Л.О. Єфремова. – К.: Редакція часопису «Народознавство», 1998. – 404 с.
15. Шубравська М.М. Весілля в с. Мізяківські Хутори Вінницького району Вінницької області / М.М. Шубравська, О.А. Правдюк // Весілля: У двох книгах. Упорядкування текстів М. Шубравської, нотного матеріалу – О. Правдюка. – К. : Наук. думка, 1970. – Кн. 1. – С. 376-425.

Pylypak M.A. Wedding ceremony of Metanivka village of Teplice district in Vinnytsia region.

Based on the expedition records, the author analyzes the features of the wedding ceremony in the village Metanivka, highlights local features and transformations.

Keywords: wedding ceremony, traditions, research.

Пилипак М.А. Свадебный обряд села Метановка Тепликского района Винницкой области.

На основе экспедиционных записей автор статьи анализирует особенности свадебного обряда села Метановка, выделяет локальные особенности и трансформации.

Ключевые слова: свадебный обряд, традиции, исследования.

УДК 39-053.2(477/44) «195…/200…»

В. О. Гребеньова

ДІТИ В ПОВСЯКДЕННИХ ПРАКТИКАХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ВІННИЧЧИНИ)

Стаття присвячена дослідженню дитячих повсякденних практик у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. на Вінниччині. Відстежено й проаналізовано основні види дитячих занять, різні види допомоги батькам, залучення до ремісництва, з'ясовано динаміку їх змін й найбільш типові приклади побутування на Вінниччині до сьогодення в дитячому середовищі.

Ключові слова: діти, дитинство, дитяча субкультура, дитяче життя, дитячі заняття, види допомоги батькам.

Дитинство – це особливий стан розвитку в суспільстві і узагальнений суб'єкт, який цілісно протистоїть дорослому світу та взаємодіє з ним на рівні суб'єкт-суб'єктних стосунків [1, с.7].

Дитина – це порівняно самостійний індивід, що є не тільки об'єктом виховних зусиль зі сторони дорослих, але й виступає суб'єктом пізнання та спілкування, є носієм та творцем власної субкультури [2]. Поняття «дитяча субкультура» виникло в останнє десятиліття в зв'язку з зростанням гуманізації і демократизації суспільного життя й дістало наступне визначення: це особлива система уявлень про світ, цінності, моделі поведінки та спілкування, що побутують у дитячому середовищі, тобто культура в культурі, яка живе за специфічними і самобутніми законами, хоча й «вбудована» в загальне культурне ціле [3, с.31].

Дослідженню питання дитячого життя й побуту приділяли увагу авторитети української етнографії кінця XIX – початку XX ст. Зокрема: Мр. Грушевський [4], Н.Заглада [5], які вперше звернули увагу на дітей як на активних членів соціуму, які мають власну «дитячу субкультуру». В другій половині XX – початку XXI ст. у рамках обраної теми становлять інтерес праці В.Борисенко [6], Н.Гаврилюк [7], І.Щербак [8], А. Забловського [9] та наукового видання серії «Народна культура українців: життєвий цикл людини» [10] тощо, які зробили вагомий внесок у дослідженні статевовікового аспекту традиційної культури та праці В.Абраменкової [11], І.Кона [12], В.Кудрявцева [13], М.Осоріної [14], А. Сальнікової [15], А. Мудрик [16], О. Кононко [17] тощо, в яких розглядаються специфічні суперечності, проблеми та перспективи дорослішання дітей в сучасному світі.

Метою нашого дослідження є спроба відстежити та проаналізувати повсякденні практики дітей на Вінниччині в другій половині XX – на початку XXI століття.

Повсякденне життя – це дії та види діяльності, здійснювані людиною постійно протягом усього життя. Звичайне життя людей є неоціненною рисою і щоденного життя дітей, їхнього побуту.

Важливість пізнання дитячої субкультури полягає у тому, що ми маємо справу не тільки з наслідуванням сьогочасної культури дорослих, а й традиційними надбаннями, що передаються дітям із покоління в покоління та їх власним творінням.

Все багатство дитячих практик аналізуємо за такими напрямками: види дитячих занять; різні види допомоги батькам, залучення до ремесел, в яких діти виступають творцями власного світу культури.

Найпоширенішими дитячими заняттями на Вінниччині з другої половини XX ст. й до початку XXI ст. були й залишаються наступні: рибальство, будівля «хаток», дитяча їжа та напої (з природного середовища), колекціонування, різні види допомоги батькам, дитяче заробітчанство тощо.

Дитяче рибальство було й залишається поширеним видом дитячого заняття у сільській місцевості. У традиційній культурі сформувалося безліч способів ловити рибу, найвідоміший з яких ловля риби та раків руками в норах. Як розповідають інформатори, «тре залізти у воду і попід скелями ловити в норах. Бувало шариш рукою, а він може добре вчепитися за руку і вкусити, але не дуже сильно. Так можна і окунців в норах ловити, а раніше тато мій казав, що так в'юнів ловили» [18, арк.1]. Другий спосіб також поширений – це ловля риби руками при березі в очереті – «коли нерест, то риба дуже в'яла, її можна просто так в очереті ловити руками. Дивишся, де очерет легенько колишеться, й обережно хапаєш руками». Наступним видом ловлі є глушіння риби – «дивишся – видніється голова риби з очерету. Щоб не налякати, не збовтати воду, кидаєш палицею або «гостьом» (загострена з одного кінця палиця) в голову риби – оглушаєш: або зразу вбиваєш, або причумлюєш, тоді вона перевертається на пузо. Отоді бери» [19, арк.2].

Використовували різноманітні знаряддя праці, зокрема, сітки: ловля «барабаном» – конусоподібним приладдям із сітки, через вужчий бік якого запливає риба, а потім заплутується в сітці. Зустрічається ловіння саком – чотирикутним приладом із держаком, обтягненим сіткою, а також «небом» – великим чотирикутним саком, натягування сіток.

У с. Кальник Іллінецького району діти у 90-х рр. XX ст. ще ловили рибу «банкою» (0,5 скляною). Реципієнт Гега Наталя 1986 року народження, розповідала, що «брали банку на 0,5 літрів, накривали кришкою, в якій вирізаний отвір (дирка). До банки прив'язували нитку і кидали в річку. Обов'язково був хліб в банці – це приманка. Запливала частіше плітка, наловим риби і кормим котів» [20, арк.1-2]. Серед гачкових снастей як у традиційній культурі, так і до сьогодні, поширеним є ловля риби за допомогою вудки – довгої палиці, до якої прив'язана волосінь із гачками. З 60-70-х років XX ст. та й до сьогодні популярними для ловлі риби є

спінінги та «резинки». На сьогодні застосовують як традиційне, так і новітнє риболовне знаряддя.

Одним із видів ігрової діяльності дітей було наслідування дорослих у будівництві житла, спорудження так званих «хаток». Усе це могло відбуватися на землі, найчастіше – у подвір'ї своєї оселі (закутках), на деревах, на березі річки, ставка тощо. Матеріалом слугувало гілля молодого клена, оскільки легко ламалось, лопухи, дошки з ящиків, клейонка. Інколи випрошували у старших рядна, подушки і несли все до «хатки». Якщо будівництво відбувалось на городі, використовували соняшники та віниччя [21, арк.3; 22, арк.4; 23, арк.3] – матеріал, який постійно був під руками. Варто зазначити, що спорудженню «хаток» на підвищенні, зокрема на деревах, віддають перевагу хлопчики, а на землі – дівчатка. Це пов'язано з тим, по-перше, що хлопці є сміливішими, спритнішими, сильнішими, ніж дівчатка. По-друге – за своєю природою тяжіють до більш екстремальних (ризикуючих) ігор. По-третє, виходячи із ґендерних ролей, вони хочуть цим самим показати свою зверхність та силу над слабшою статтю.

Ще однією складовою, що заслуговує на увагу, є «дитяча їжа та напої». Крім основних харчів, якими діти харчуються в сім'ї, є ще багато такого, що можна знайти в природному середовищі. Так, наприклад, збирають суниці, жовту акацію («коли перецвіте, у неї є жовті стручки, ото ті стручки ми й їли») [24, арк.8], цвіт білої акації, глід, барбарис, дикий щавель (називали ще «заячим», оскільки ріс у полі), терен, клей із дерев (на сливах і вишнях витікає з-під кори, збігає на купу і застигає), калачики, ожину, березовий та кленовий сік. Крім того, вживали мурашину кислоту («брали гіллячку, обдирали кору – і в мурашник, опісля смоктали, воно таке кисле») [24, арк.5; 25, арк. 4; 26, арк.13-14; 27, арк.21]. В такий спосіб діти знайомилися із природним ландшафтом, з їстівними рослинами, вчилися бути спостережливими.

У досліджуваний період досить поширеним було «дитяче колекціонування» – це систематизовані зібрання однорідних предметів. У радянську добу діти найчастіше колекціонували фантики (обгортки від цукерок), кишенькові календарики, листівки, марки, різні монети, коробки від сірників та сигарет, фотографії акторів. Найбільшу перевагу у хлопців мала колекція марок. У 70-ті роки сільські діти не відрізнялись від міських, вони також збирали колекції марок, значків, поштових листівок, засушували різні рослини для шкільного гербарію.

У 90-х роках із поглибленням економічної кризи, що призвела до такого явища, як «човнярство» та заповнення закордонною продукцією пострадянського ринку, популярності у дітей набуває колекціонування вкладок-наклейок від «жувальних гумок», цяцьок із кіндер-сюрпризів. На сьогодні діти м. Вінниці збирають картки поповнення рахунків до мобільних телефонів (на різні суми та різних операторів) та наклейки. Попитом у хлопців є футбольні журнали, в які вони вклеюють фото гравців улюблекних команд та лідерів – свого роду творення власного світу.

Крім суто дитячих занять, на Вінниччині досить поширеними були і залишаються різні види допомоги батькам: на городі, в господарстві. З 11-12 років діти працюють на городі на рівні з дорослими.

У повоєнний період діти разом з дорослими або самостійно відвідували поле й ліс. У полі збирали лікарські рослини: ромашку, звіробій, інколи рвали горох, а в лісі – суниці, гриби, малину, ожину. Таким чином діти набувають життєвого досвіду.

Невід'ємним видом роботи була різнопланова допомога в домашньому господарстві. Є такі види робіт, які виконують, як правило, дівчатка – миють посуд, замітають у хаті та на подвір'ї, доглядають за меншими братами й сестрами, прополюють, сапають на городі. Хлопчики виконують переважно чоловічу роботу: рубають дрова, годують худобу та прибирають коло неї (дівчатка також), допомагають татові на полі (орати, косити, складати сіно) та в саду (підрізати, садити дерева, чистити чагарники) тощо.

З 60-х років XX ст. у зв'язку із занепадом доволі замкненої виробничо-споживчої соціальної структури, яка дотримувалася основних засад історично сформованого способу життєдіяльності, а в 90-х роках посилилась модернізація побуту під впливом механізації, появою нових інноваційних матеріалів і особливо поширенням електронних технологій (врешті-решт з відкриттям кордонів пострадянський простір почав активно наслідувати західний варіант побутового середовища), діти стають зайнятими у інших сферах суспільного життя, тому сталося помітне відчуження від домашнього сільського господарства.

На сьогодні межі дівчачої і хлопчачої роботи змістилися, багато робіт стали спільними. Наприклад, хлопчики можуть прибирати в хаті, дівчатка забивати цвяхи. На нашу думку, така розмитість пов'язана із зміщенням ґендерних ролей у зв'язку із демократизацією суспільства, емансипацією жінок тощо, хоча варто говорити, що певна диференціація в розподілі праці продовжує існувати.

На нашу думку, варто наголосити на пастухуванні. Раніше діти з 6-7 років пасли гусей, качок, курей, після семи – корів. У 50-х роках кожна дитина випасала саме свою корову, з 60-х почали формуватись череди, випасання худоби проводили діти разом із дорослими. В радянський період підлітки з 15 років працювали в колгоспі коло коней. Але цей вид заняття сьогодні майже зник із дитячого побуту. Це пов'язано з тим, що наукові технічні революції привнесли в повсякденний побут чималу механізацію праці. Через те у батьків з'являється час на виконання тієї роботи, яку раніше виконували діти. Тому зменшення мотивації для засвоєння дорослого досвіду призводить до збіднення форм та способів випасання худоби, зменшується сфера та інтенсивність задіяності. Для дітей від постійного заняття такі доручення стають разовими, відповідно дитяча творчість, фантазія та сфера реагування збіднюється.

Зміна акцентів у вихованні дітей останніх десятиліть пов'язана й зі зміною соціального ладу в країні. Це призвело до того, що діти і дорослі вже не вважають нормою обов'язку участі дітей у господарюванні. Поширюється таке явище, як заробітчанство, яке видозмінювалося впродовж досліджуваного періоду. Як правило, воно зводилося до продажу речей, що давали батьки, або самостійного продажу (зазвичай, зібрані власноруч ягоди, овочі, лікарські рослини, гриби, вирощені квіти) тощо. З 90-х років на Зелені свята продають зілля, квіти, зібрані на власній ділянці, у полі, в лісі. Було поширеним випасання худоби як форма заробітчанства за домовлену плату (їжу, одяг, гроші). На сьогодні найпоширенішою формою оплати залишаються гроші. Ще одним із сучасних способів заробити в батьків або в бабусі, дідуся є виконання дрібних коротких за часом замовлень (на декілька годин, на день-два): допомога в господарстві (роботи в городі, в саду, полі), догляд за дітьми тощо. Наприклад, діти торгують із батьками на базарі у вихідні дні, збирають на городі колорадських жуків за завчасно домовлену платню. Подібної практики навіть у середині XX ст. ще не було.

Процес формування необхідних виробничих знань і навичок регламентувався усталеними сімейними традиціями та нормами звичаєвого права, традиційним розподілом праці, успадкованістю професійних знань від родини.

Залучення дітей до ремесел у традиційному суспільстві починалося з 5-6 років і базувалося, як правило, на врахуванні вікових та індивідуальних особливостей. Професійний вибір міг випливати з нахилів дитини, роду занять батьків, а також видів праці, поширених у тій чи іншій місцевості.

Як правило, дітей раніше змалечку привчали до тих ремесел та промислів, якими займалися в сім'ї (гончарство, плетіння кошиків, вишивка та ін.), що забезпечувало передачу родинних професійних знань, умінь, навичок, звичаїв та традицій. Насамперед, це залежало від природного середовища: діти, які жили біля річок чи озер, призвичаювалися до рибальства: дев'ятирічна дитина вже в'язала жаки, сукала мотузки, різала на кіш лозу, допомагала тягнути невід, викидала підсаками лід з ополонки тощо. У районах, де були ліси, займалися збиральництвом: діти збирали гриби і ягоди у такій кількості, що їх вистачало не тільки для потреб сім'ї, а й на продаж. У місцевостях, багатих на глину, діти допомагали батькам робити гончарні вироби, нерідко їх розписували [28] тощо.

Спадкова передача професійної майстерності від батьків до дітей була основною формою збереження наступності, спадкоємності національного традиційного ремесла. Успадкування сприяло виникненню династій, створенню мистецьких осередків. Існування династій спричинило виникнення виробничої лексики у повсякденному житті: топонімів (Бондарева вулиця, с. Гути), гідронімів (о. Гумнище), прізвищ і прізвиськ (Кушнір, Коваль, Бортнянський) тощо. Наприклад: «Певний кут називається Постоловим, де проживають чоботарі» [29, арк. 9].

Майстри вимогливо ставилися не тільки до передачі необхідних технічних чи технологічних прийомів, а й до певних світоглядних уявлень, морально-етичних засад професії, й шанобливого ставлення до ремесла як спадкового заняття та засобу збереження традицій роду.

Процес залучення дітей до сімейних ремесел, по-перше, демонстрував, що діти є не тільки пасивними споглядачами та повторювачами діяльності дорослих, а й активними

творчими учасниками, які часто корегували та вдосконалювали виробництво. Спостереження та привчання дітей до ремесел сприяло засвоєнню етнічного досвіду для виконання соціальних ролей, передачі досвіду із покоління в покоління, розширенню й поглибленню змісту власне дитячих занять та видів роботи як складників дитячої субкультури.

На сьогодні прилучення дітей до ремесел відживає. Але змінився його механізм та зміст. Діти відвідують різні позашкільні заклади, школи мистецтв, де їх знайомлять із різними видами декоративно-вжиткового мистецтва: гончарством, вишивкою, бісероплетінням, малюнком на склі, писанкарством, декоративним розписом. У приватній «школі-АІСТ» м. Вінниці є урок кераміки, який проводиться як з дошкільнятами, так і з дітьми шкільного віку. Розкривають молодому поколінню світ краси витворів народного мистецтва, допомагають опанувати техніку їх виконання, навчають дивуватися вмінню і мудрості форм, що сягають корінням у тисячолітню давнину народної культури, традиції, які передаються із покоління в покоління. Тобто діти набувають не лише навичків роботи, які можуть допомогти у виробленні матеріальних ресурсів, а й мистецької складової. Це скоріше виховна сфера життєдіяльності.

Отже, світ дитинства має свої унікальні, притаманні саме йому особливості, що проявляються в дитячій субкультурі. Дитяча субкультура транслює все те, що створює та відтворює дитяча спільнота у певний історичний період й є осередком для розвитку особистості. В своєму повсякденному житті діти оперують змістом того, що спостерігають навколо себе.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Фельдштейн Д.И. Детство как социально-психологический феномен и особое состояние развития / Д.И. Фельдштейн // Вопросы психологи. – 1998. – №1. – С. 7-14.
2. Маєвська Л. Деякі аспекти соціокультурної програми вивчення світу дитинства [Електронний ресурс] / Л.Маєвська. – Режим доступу до статті: http:// http://core.ac.uk/display/12084282
3. Иванова Н. В. Особенности и значение детской субкультуры / Н. В. Иванова // Педагогика. – 2005. – №7. – С. 31-36.
4. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. – К. : Либідь, 2006. – 256 с.
5. Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля / Н. Заглада. – К.: Держтрест «Київ-Друк», 1929. – 179 с.
6. Борисенко В. Обряди перших років життя людини // Народна культура українців : іст.-етнолог. дослідж. : у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. – К. : Дуліби, 2008. – Т. 1 : Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – С. 82-95.
7. Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев) / Н. К. Гаврилюк. – К. : Наукова думка, 1981. – 281 с.
8. Щербак І. Діти в традиційних обрядах українців / І. Щербак // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 71-77.
9. Забловський А. В. Соціалізація статево-вікових груп в традиційній культурі українців другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. … канд. іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / А.В. Забловський. – К., 2005. – 18 с.
10. Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. ред. М.Гримич. – К.: Дуліби, 2008. – Т.1. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – 2008. – 400 с.
11. Абраменкова В. В. Дети-пророки : социогенетический анализ представлений об опасности в детской субкультуре [Електронний ресурс] / В. В. Абраменкова. – Режим доступу до статті: http://www.ditya.ru/index.php?module=static&page=63
12. Кон И. С. Ребенок и общество : ист.-этногр. перспектива / И. С. Кон. – М. : Наука, 1988. – 270 с.
13. Кудрявцев В. Т. Психология развития человека / В. Т. Кудрявцев. – Рига : Пед. центр «Эксперимент», 1999. – 150 с.
14. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М. В. Осорина. – СПб. : Питер, 1999. – 288 с.
15. Сальникова А. Российское детство в XX веке: история, теория и практика исследования / А. Сальникова. – Казань: Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина, 2007. – 256 с.
16. Мудрик А. В. Социальная педагогика / А. В. Мудрик. – М. : Академия, 1999. – 234 с.
17. Кононко О. Л. Дитяча субкультура як цінність і складова особистісно-орієнтованої освіти / О.Л. Кононко // Дошкільне виховання. – 2001. – № 12. – С. 6-9.
18. Архів Рукописного фонду навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського (РФП ВДПУ). ф. 1, оп. 4, спр. 84. – 4 арк.

19. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 22, спр. 78. – 4 арк.
20. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 6, спр. 72. – 3 арк.
21. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 7, спр. 112. – 5 арк.
22. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 10, спр. 95. – 8 арк.
23. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 13, спр. 69. – 5 арк.
24. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 55. – 10 арк.
25. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 15, спр. 54. – 21 арк.
26. РФП ВДПУ, ф.1. оп. 28, спр. 104. – 17 арк.
27. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 19, спр. 70. – 29 арк.
28. РФП ВДПУ, ф.26, оп. 1, спр. 46. – 190 арк.
29. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 7, спр. 10. – 12 арк.

Greben'ova V. O. Children in the daily routine in the late XX – early XXI century (based on the materials of Vinnychchyna)

The article focuses on the study of children's daily routine in Vinnytsia region of late XX – early XXI centuries and analyzes the main kinds of children's activities, different types of household chores, involvement in workmanship. The author examines dynamics of their changes and the most typical examples of children's daily routine in the children's environment of Vinnychchyna nowadays.

Key words: children, children's subculture, children's everyday life, children's activities, types of household chores.

Гребенева В. А. Дети как воспроизводители повседневных практик во второй половине XX – начала XXI вв. (на материалах Винниччины)

Статья посвящена исследованию детских повседневных практик во второй половине XX – начале XXI в. в Винницкой области. Отслежено и проанализировано основные виды детских занятий, различные виды помощи родителям, привлечение к ремесленичеству, выяснено динамику их изменений и наиболее типичные примеры бытования на Винниччине к настоящему времени в детской среде.

Ключевые слова: дети, детство, детская субкультура, детская жизнь, детские занятия, помощь родителям.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 688.721.25-029:9

І. Г. Барановська, Н. Г. Мозгальова

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТЕАТРУ ЛЯЛЬОК

В статті досліджуються історичні передумови виникнення лялькового мистецтва в Стародавній Греції, Античному Римі, країнах Стародавнього Сходу, розглядаються особливості конструкції ляльки-маріонетки та ляльки рукавички, аналізується еволюція створення типових образів народних лялькових героїв від середньовіччя до нашого часу. Особлива увага приділяється етапу поширення вертепного лялькового мистецтва на Україні кінця XVI – XVII століття. Робиться спроба філософського осмислення значення ляльки-маріонетки та ляльки рукавички.

Ключові слова: театр ляльок, лялька маріонетка, лялька рукавичка, театр тіней, народні лялькарі, вертеп, образ ляльки.

Театр ляльок існує сьогодні майже у всіх країнах світу. Він пережив тисячоліття, десятки історичних епох та укладів і став безсмертним. Процес оживлення – перетворення неживого в живе – відрізняє мистецтво театру ляльок, надає йому сили та життєздатності. Адже лялька на сцені не вимірює вік глядачів, а використовує свою іншомовну силу, створюючи типові вчинки та характери героїв.

Виникнення та становлення театру ляльок як виду мистецтва вивчали дослідники О.Бучма, О.Деркач, М.Возняк, І.Волошин, О.Ворожейкіна, Б.Голдовський, А.Куліш, І.Франко та інші.

Мета та завдання статті – обґрунтувати історичні передумови виникнення театру ляльок, проаналізувати типові образи народних героїв, які уособлює театральна лялька.

Перші згадки про лялькове мистецтво пов’язані з ритуально-обрядовими святами в Стародавньому Єгипті. Жінки ходили з поселення в поселення з піснями. В руках вони несли невеликі статуетки та приводили їх у рух за допомогою спеціальних мотузок. Аналогічні ляльки археологи знайшли в Сирії і на території держав Латинської Америки. Археологічні знахідки дозволили реконструювати релігійні театралізовані дійства на честь богів Озіріса та Ізіди, з якими давні єгиптяни пов’язували зміни пір року. Цікавим було те, що глядачі розташовувались обабіч дороги, тоді як дія «вистави» відбувалася на кількох десятках колісниць. Під’їжджаючи до першої групи глядачів, актори на колісниці актори відігравали першу сцену, і колісниця їхала далі, до наступної групи глядачів (цей принцип був збережений згодом в англійському середньовічному театрі й отримав назву «педжент»).

У Стародавній Греції з дорогоцінних металів і дорогоцінних порід дерева створювали величезні фігури, які називалися автоматами. Вони приводилися в рух тільки в урочисті моменти релігійного дійства. Ці ляльки-автомати сьогодні важко назвати театром, але елемент театралізації в цих уявленнях все-таки існував.

Грецька традиція зміцнювалась і помітно розширювалась в Стародавньому Римі, де влаштовували ходи з величезними лялькаами. Карикатурні механічні зображення потішали натовп й одночасно наводили страх. Варто підкреслити, що ролі богів у стародавньому театрі виконували тільки ляльки, яких носили на руках і «оживлювали» ляльководи. Виконувати роль богів актори собі не дозволяли, боялися їх гніву. Через природні матеріали – глину чи дерево – творці ляльок намагалися показати безсмертну сутність богів. У кожному будинку – і в Стародавній Греції, і в античному Римі – обов’язково були ляльки, а іноді, навіть цілі колекції ляльок. Вони складали частину оздоблення кімнат або прикрас столу. На нашу думку, ляльки слугували не лише естетичному оформленню приміщення, не для ігор, а для виконання магічних чи релігійних ритуалів.

Древні єгиптяни робили фігурки з дерев’янних дощечок, малювали на них різний одяг, а з глиняного намиста робили волосся. Такі фігурки клали у гробниці, сподіваючись, що ляльки будуть прислуговувати померлим у потойбічному світі. Дослідники висувають припущення, що перші театри ляльок виникали як одна із форм магічного впливу на сили природи, духів та богів [1; 2]. Наприклад, яванський (індонезійський) театр виник на основі ритуалу поклоніння померлим предкам. Серед багатьох первісних народів існували уявлення, що ті, хто вже

покинули цей світ, володіють певними магічними здібностями і можуть багато в чому допомогти живим. Для здійснення відповідних ритуалів виготовлялись спеціальні фігурки, в які нібито повинні були вселитись душі померлих родичів. Самі душі померлих уявлялися багатьом народам світу у вигляді тіней. Так виник один із оригінальних видів театрального видовища – театр тіней. Тоді ж з'явилась і спеціальна професія – даланг – керівник ляльки. В театрі тіней за допомогою ляльки показували тіні міфічних предків, оспівували їх героїчні діяння і подвиги. Цей вид театру набув надзвичайної популярності серед багатьох народів Азії та Близького Сходу та продовжує своє існування і сьогодні.

Окремо необхідно зупинитися на історії походження ляльки-маріонетки. Результати етнографічних досліджень засвідчують, що з найдавніших часів в мовах багатьох народів світу існувало порівняння життя людини з маріонеткою, яку смикають за ниточку. Культуру б якого народу ми не розглядали, майже скрізь знайдемо маріонетку, яка, швидше за все, була не стільки іграшкою, скільки невід'ємною частиною ритуальних магічних обрядових дійств.

Яскравою ілюстрацією цьому є складнія, схожа на маріонетку, маска, яку танцюрист індіанського племені хайда одягав на себе під час виконання ритуального танцю («тіло» маски прикривало тіло танцюриста, рухи якого змушували рухатися і маску). З часом маска відокремилася від танцюриста і почала «жити» власним самостійним життям за допомогою ниток, якими рухала людина.

Цікава легенда дійшла до нас зі Стародавньої Індії: Бог Шива та його дружина Парваті під час однієї зі своїх прогулянок помітили на торгових поличках у столяра невеличкі лялькові фігурки з рухливими руками та ногами. Ці фігурки настільки сподобалися богам, що вони навіть дозволили увійти своєму духу в ці ляльки, після чого, на превелике здивування столяра, ті ожили і почали танцювати! Коли Парваті стомилась, боги рушили далі. Ляльки знову завмерли, а столяр кинувся навздогін богам з проханням не покидати його ляльок, адже вони «ожили». На що Парваті відповіла: «Це ти їх зробив, отже, – ти, а не я маєш дати їм життя!». Довго розмірковував столяр, доки йому не прийшла думка оживити свої ляльки за допомогою ниток.

До сьогодні в Індії у штаті Раджахстан існує особлива каста лялькарів, яка нараховує близько тисячі артистів. За допомогою лише трьох ниток та спеціальної «спіднички» глиняні ляльки оживають у їхніх руках. Коли майбутній лялькавод отримує від батька у спадок ляльку, то одягає поверх старої нову «спідничку». Так твориться історія кожного роду, яку можна прочитати за «спідничками» [2, с. 30].

Існують припущення, що саме у Стародавній Греції (театр Діоніса) вперше виникла ідея створити іграшкову модель світу – відтворити його за допомогою ящика, в якому немає передньої стінки і який перегороджено навпіл по горизонталі. Верхній поверх – це небо, а нижній земля. Згодом на ярусах розмістили ляльки – вище тих, що зображали богів, нижче – тих, які грали простих людей. (Отже, антропоморфність, що властива людському мисленню, стала однією з передумов виникнення театру ляльок). З часом цей винахід отримав назву «віфлеємський ящик». Для того, щоб ляльки рухались, зробили спеціальні прорізи на дні ящика, куди опускали стержні від ляльок. Виявилося, що за допомогою просунутих у прорізи стержнів можна керувати рухом ляльок, «оживлювати» їх. Згодом почали розігрувати невеличкі сценки, а пізніше – і цілі п'єси. Так народився серйозний театр ляльок для дорослих, відгуки якого живуть і донині: румунський віфлієм, польська шопка, український вертеп, білоруська батлейка.

Вертепне мистецтво мало великий вплив та поширення на українських землях. Походження та історію українського вертепу досліджували Л. Архимович, О. Білецький, М. Возняк, Б. Голдовский, М. Грицай, М. Йосипенко, Є. Марковський, І. Франко та інші. Одні дослідники припускали, що коріння вертепу сягають грецької культури, інші – часів Київської Русі (XI ст..), де побутували скоморошні «игры, глаголемыя куклы». У тлумачному словнику зазначається, що «вертеп – «старовинний лялковий театр, де ставилися релігійні і світські п'єси» [3]. Звичай «ходіння з куклами» відомий у слав'янських народів з 1573року. І. Франко, М.Возняк у своїх роботах зазначають, що вертепне мистецтво з'явилося на Україні наприкінці XVI ст.. «Той лялковий театр, занесений також до нас із Заходу з Польщі, а може із Чехії, зберігся між русько-українським людом аж до нашого часу, майже до наших днів» [4, с.96]. У матеріалах львівського ставропігіального братства міститься перша письмова згадка про вертеп, яка датується 1666 роком.

Зазвичай на верхньому поверсі вертепу знаходилася нерухома фігура діви Марії з немовлям, а на нижньому – трон царя Ірода. Вертепник, який стояв позаду скрині, водив ляльку по прорізах у підлозі за допомогою прикріплених до них знизу дротів, спостерігаючи за дією у спеціальні віконечка. Лялькар говорив і співав за всіх героїв, змінюючи голос для надання певної характеристики персонажам, яких у вертепах могло бути до 40. Незважаючи на зовнішню простоту, вирізьблені з дерева ляльки були справжнім витвором національного прикладного мистецтва. Різьбярі створювали образи, звертаючись до народних уявлень про героя (Запорожець), міфологічних персонажів (Смерть, Чорт), обрядових тварин. Крім того, частина вертепних ляльок мали певну механізацію: Смерть замахувалася косою, Козак танцював присідаючи, у царя Ірода голова злітала з плечей. Кожна лялька мала свій ігровий простір і рухалася тільки в його межах. Персонажів біблійної частини вистави одягали у канонічне вбрання, решту героїв – відповідно до соціального положення і національних ознак. Проте зовнішній вигляд ляльок змінювався під впливом часу і завжди залежав від матеріалів та фантазії власника.

З падінням могутньої Великої Священної Римської імперії на її руїнах поступово формуються нові держави, які здійснили і свій внесок у розвиток театру ляльок. Театр маріонеток набуває великого поширення в багатьох європейських країнах: у Бельгії, Англії, Чехії, Німеччині, а згодом – завдяки англійським лялькарям – і у новому Світі. Річ у тім, що лялькарі створили таких героїв, які стали безсмертними: їх самих, а також їх жарти та гострі слівця знали і любили всі. Разом з героями байок і легенд діяли злободенні «популярні фігури», «портретні» ляльки. Наприклад, під час археологічних розкопок на території Італії вчені часто знаходили фігурку з головою неправильної форми, гачкуватим носом, горбом на спині і величезним животом. Це був давньоримський персонаж, ляльковий герой народної античної комедії Маккус – дурень, якого обманювали та били всі, кому було не ліньки. Саме з нього італійці на початку XVI століття «змалювали» свого народного героя – Пульчинело. Цей пронира настільки сподобався глядачам, що невдовзі став учасником всіх народних святкувань, карнавалів і балаганів.

Лялькарі багато подорожували. Свій небагатий статок вони несли за плечима, щоб показувати сценки зі своїми ляльками у селах, містах і містечках. Незабаром в багатьох країнах вже були свої всенародні улюбленці: Полішинель та Гіньоль у Франції, Каспер в Австрії, у Росії – всім нам добре знайомий з дитинства, одягнений у червону сорочу, полотняні штанці та загострений ковпачок з пензликом – Петрушка, герой лялькових балаганів і народний улюбленець. До середини XIX століття цей народний герой не мав свого нинішнього імені. Найчастіше його називали «Іван Ратютю» або «Іван Рататуй». Дослідники вважають, що прізвисько Петрушка походить від українського слова «порятуй». Петрушка – це лялька-рукавичка. Назвою вона підкреслює принцип свого керування, хоча, за твердженням Б.Голдовського, ця система ляльок мала також інші назви, наприклад, Петрушка, або «Буратінні» [5, с. 33].

І. Волошин у праці «Джерела народного театру в Україні» зазначає, що скоморохи часів Київської Русі застосовували у своїх видовищах ляльку-рукавичку. Але тільки у XVIII ст. слов'янська лялька-рукавичка остаточно сформувала свій характер та призначення : захисник інтересів простих людей, веселий жартівник та витівник, який створював сюжетні замальовки, які розчулювали глядачів своєю правдивістю та простотою [6, с. 29].

У час, коли у Франції неофіційно керував кардинал Мазаріні, який не викликав симпатій ні у французької знаті, ні у народу, в Парижі ходили злі сатиричні вірші – «мазарінади». Більшість з них була підписана ім'ям Полішинеля. Театрик Полішинеля належав лялькареві Жану Бриоши, його справжнє ім'я – Джованні Бріоччі. За походженням він був італійцем, тому його італійський Пульчінелла у Франції перетворився на Полішинеля. Полішинель був визнаний французами «своїм» і «говорив» уже від імені французького народу. Полішинель не відрізнявся ні побожністю, ні вишуканістю висловів, проте лялькарі його не обділили добротою.

Найстаріші зразки рукавичної ляльки Полішинеля відносяться до XVIII століття. Її типові зовнішні ознаки відомі за картинами, малюнками, що знаходяться у музеях. Полішинель мав два горба – спереду і заду, на голові – трикутний капелюх, надітий на білу перуку, з рукавів каптана виступають мереживні манжети, шию оточує пишний мереживний комір. Отже, зовні цей Полішинель був справжнім французом.

На початку минулого століття у французькому театрі ляльок з'явився ще один герой, який не тільки розділив славу Полішинеля, але й перевершив її. Ім'я цього героя – Гіньоль. Його творцем був ліонський ткач Лоран Мурзі. Під час Великої французької революції всі фабрики зачинилися, і молодий Мурзі залишився без роботи. Зробивши рукавичні ляльки, він став ходити з ширмою-будочкою, граючи вуличні вистави. Героєм його перших вистав був Полішинель. З часом на його ширмі з'явилася лялька, що зображувала ліонського ткача. Цей персонаж був ближче і цікавіше ліонцям, отже, невдовзі він зайняв місце Полішинеля. Точна дата народження Гіньоля не з'ясована, ймовірно, це сталося на самому початку XIX століття, адже відомо, що в 1804 році Гіньоль вже панував на ширмі театру Л.Мурзі. Ім'я Гіньоля перетворрилося у французькій мові в прозивне: досі не тільки у Франції, але у всій Західній Європі, «Гіньоль» – лялька-рукавичка. Гіньоль виходить на сцену французьких лялькових театрів і в наші дні, він тільки поміняв дорослу публіку на дитячу.

Чеський брат Гіньоля – Кашпарек. Йому і його творцеві Матєю Капецкому у Празі навіть є пам'ятник з білого мармуру Не менш популярні у Чехії ще два персонажі: обмежений міщанин і зануда, тато Спейбл та його синок – веселий, життєрадісний Гурвінек. Їх творець – Йосеф Скупа – ставив зі своїми улюбленими ляльками великі спектаклі, а театр «Спейбл і Гурвінек» став одним з найпопулярніших в світі.

На думку англійського історика театру ляльок Джорджа Спейта, лялькові вистави з'явилися на Британських островах не раніше XIII століття. Вчений припускає, що принесли цей театр мандрівні актори з Франції. В Англії XVII століття театр ляльок здобув неабияку популярність. Лялькові вистави давали на ярмарках та на вулицях англійських містечок. На своїх театральних ширмах італійці принесли Пульчинеллу, французи – Полішинеля. В англійському середовищі ці ляльки-рукачики перетворився на містера Панча. Перша згадка про ляльку – 1662 рік, британці умовно вважають цю дату роком її народження. Англійський Панч – поступово перетворився у страшенного забіяку: озброївшись величезною палицею, він з однаковим запалом міг накинутися як на поліцейського, так і на священика, що надокучив йому своїми проповідями. Панч швидко завоював симпатії британців. Він став улюбленим героєм не тільки вуличного театру, а й аристократичних салонів. Виникнення цих комедійних лялькових героїв створило новий жанр – ляльковий фарс.

У другій половині XIX століття Європою прокотилася слава англійського лялькаря Томаса Холдена. Він створив свій власний театр, з яким об'їздив всю Європу. Маріонетки Холдена володіли великою кількістю ниток, добре розвиненою механізацією. Однак вони не затьмарили Панча. Він продовжував жити на вулицях міст.

З часом театр ляльок перетворився на свого роду «майстерню», скарбницю типів життя і багатьох сюжетів. Аналізуючи історичні хроніки та літописи, розумієш, що сьогодні, у XXI столітті, ми сприймаємо театр ляльок дещо спрощено: мистецтвознавці Італії, Румунії та Німеччини довели, що сюжети творів «Король Лір», «Ромео і Джульєтта», «Фауст», як і багато інших, що стали гордістю світової літератури, були відомі задовго до В.Шекспіра і І.Гете не тільки в усній творчості, а й у лялькарському мистецтві.

У Росії перше знайомство з театром маріонеток припадає на період царювання Анни Іоанівни (1730-1740), коли німецькі «показувачі» невідомих досі ляльок відвідали Москву та Петербург. Спочатку цих ляльок називали «випускними», але вже у другій половині XVIII століття в російську мову остаточно ввійшла назва «маріонетка».

До середини XIX століття маріонеткові спектаклі в Росії дають тільки іноземці. Вони везуть до Росії своїх ляльок, свій репертуар, винаймають для виступів зручні приміщення. У 1749 році в Петербурзі була навіть побудована спеціальна «комедіантська комора» для проведення таких вистав. Проте існувала певна незручність: далеко не вся публіка розуміла зміст діалогів, що велися іноземною мовою. Потрібно було скорочувати і навіть зовсім відмовлятися від тексту в п'єсах. Це обумовило заміну розмовних п'єс дивертисментом з пантомімічних номерів – циркових, жанрових, побутових сценок та трюків, в яких можна легко обійтися без тексту.

Цікавим явищем стала полярність філософського осмислення ляльки-рукавички і ляльки-маріонетки. Народна рукавична лялька міцно асоціюється із принципами внутрішньої свободи, незалежності від будь-якої регламентації – соціальної або моральної. Недарма світська й церковна влади вкрай осудливо ставилися до вуличних лялькових вистав з використанням рукавичних ляльок. Герої-ляльки мали різні обличчя, говорили різними мовами, однак усіх їх

об'єднувало те, що вони не підкорювалися жодній зовнішній владі та діяли виключно за внутрішніми спонуканнями, висміюючи безглуздість тогочасної влади, політики, суспільного устрою своїх країн. Лялька-маріонетка, на відміну від рукавичної ляльки, у поглядах багатьох художників і філософів (від Шекспіра до Ніцше) символізує фатальну залежність від вищих сил, безпорадність та підпорядкованість ляльководу, який керує нитками її долі. Недарма саме маріонетка на початку XX століття надихала на створення нових театральних вистав письменників і режисерів, що прагнули до максимального придушення індивідуальності актора [7, с.17].

Протягом усієї історії театри ляльок пройшли довгий шлях розвитку: від найпростіших ритуальних, зроблених з природних матеріалів, до складних витворів бутафорського мистецтва. Але театральна лялька досі залишається загадкою для теоретиків театру: що являє собою тіло ляльки – видно всякому, а що таке лялькова душа – не знає ніхто…

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бучма О.Є. Особливості створення сценічного образу з театральними ляльками різних систем / О.Є. Бучма // Культура України. – Випуск 41, Харків : ХДАК, 2013 – С. 190 – 199.
2. Деркач О.О. У гості до Мельпомени. Навчальний посібник. Частина ІІ. / О.О. Деркач. – Вінниця. ВДПУ, 2010. – 112 с.
3. Великий тлумачний словник української мови / Упоряд. Т.В. Ковальова. – Харків: Фоліо, 2005. – 767 с.
4. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Іван Франко; Том 41 : Літературно-критичні праці (1890—1910) / Редактор тому П.Й. Колесник — Київ: Наукова думка, 1984. – 682 с.
5. Голдовский Б. П. Энциклопедия «Куклы» / Б. П. Голдовский. – Москва: Время, 2004. – 496 с.
6. Волошин І. О. Джерела народного театру на Україні / І. О. Волошин. — Київ : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1960. – 228 с.
7. Барановська Ірина. Театр ляльок в початковій школі : навчально-методичний посібник / І.Г. Барановська. – Вінниця : ТОВ «Меркьюрі Поділля», 2015. – 170 с.

Барановская И.Г., Мозгальова Н.Г. Исторические предпосылки возникновения театра кукол.

В статье исследуются исторические предпосылки возникновения кукольного искусства в Древней Греции, Античном Риме, странах Древнего Востока, рассматриваются особенности конструкции куклы-марионетки и куклы перчатки, анализируется эволюция создания типовых образов народных кукольных героев от средневековья до наших дней. Особое внимание уделяется этапу распространения вертепного кукольного искусства на Украине в конце XVI – XVII веках. Делается попытка философского осмысления значения куклы-марионетки и куклы перчатки.

Ключевые слова: театр кукол, кукла марионетка, кукла перчатка, театр теней, народные кукольники, вертеп, образ куклы.

Baranovska I.H., Mozhalova N.H. Historical background of puppet theater.

The article examines the historical background of the puppet art in Ancient Greece , Ancient Rome, Ancient East, the features of the design and puppet dolls gloves , analyzes the evolution of creating images of typical folk puppet characters from the Middle Ages to the present. Particular attention is paid to the distribution stage den puppet art in Ukraine late XVI – XVII centuries. An attempt to hilosophical understanding of the value puppet dolls and gloves.

Keywords: puppet theater, puppet doll, doll glove, shadow theater, folk puppeteers, den, character dolls.

УДК 93(477)»1601-1650»

К. В. Ступко

ПРАВЛІННЯ ЯРЕМИ МОГИЛИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ІСТОРІЮ УКРАЇНИ І ПОЛОВИНИ XVII СТ.

У даній статті автор, базуючись на розробках попередників, розглядає політичну біографію молдавського господаря Яреми Могили (Ієремії Мовіле), умови його перебування на

молдавському престолі і вплив на подальшу історію молдавської держави. Також розглядається вплив роду Могил на розвиток подій в Україні в першій половині XVII ст.

Ключові слова: Ярема Могила, молдавський господар, історія Молдови, Петро Могила, Річ Посполита, історія України.

Внаслідок територіальної близькості Молдови та України молдавський національний елемент нерідко відігравав значну роль в українській історії. Особливу роль у цьому відіграв боярський ряд Могил (Мовіле). Зокрема, ніхто не сумнівається у значному внеску Петра Могили, митрополита, засновника Києво-Могилянської академії та захисника українського православ'я. Його дядько, Ярема Могила (Ієремія Мовіле), відомий в першу чергу як засновник Могилева-Подільського (нині районний центр Вінницької області), а також як дід неоднозначної і певною мірою трагічної постаті Яреми Вишневецького.

Ярема Могила відомий у молдовській історіографії як пропольськи налаштований господар, внесок якого в історію держави оцінюється неоднозначно. У світлі подій останніх років, коли українська держава включається в європейську спільноту, Республіка Молдова може стати одним із шляхів інтеграції України в Європейський Союз, продовжуючи, таким чином, традицію співпраці обох народів. В таких умовах ми вважаємо актуальним дослідження особи Яреми Могили як одного із родоначальників такої співпраці.

Нами не знайдено повної і вичерпної роботи, яка стосується Яреми Могили. Основним джерелом інформації про господаря Молдови стали літописи за авторством Іона Некулче [1], Грігоре Уреке [2] та Мирона Костіна [3]. Також були використані матеріали «Польського біографічного словника» [4] і ряд румуномовних праць та збірок документів [5, 6, 7, 8].

Метою даної роботи є визначення особливостей правління Яреми Могили та впливу роду Могил на історію України першої половини XVII ст.

Рід Могил у XVI ст. був відомий не тільки у Молдові. Згідно літописних даних, боярська сім'я Могили (Мовіле, Мовілешть) відома з 1499 р. Його засновником вважається Пуріче, слуга воєводи Молдавського Стефана III Великого (Штефана чел Маре). За легендою, Пуріче (молд. «блоха») врятував життя Стефану, під час бою давши йому свіжого коня. За це князь нагородив його дворянством і замінив прізвисько на більш благозвучне Мовіле (молд. «пагорб») [1, с. 62]. Рід Могил був тісно пов'язаний із польськими магнатами Вишневецькими і Потоцькими, і в політиці орієнтувався на Річ Посполиту.

Згідно літописних даних, батько Яреми, Іон Могила, був великим канцлером Молдови за правління господаря Петра IV Рареша, на позашлюбній дочці якого і одружився. Протягом 1551-1552 рр. знаходився у Польщі через небезпеку політичних переслідувань.

Ні дати народження, ні даних про ранні роки життя Яреми Могили не збереглося. Перша згадка про нього датована 1579 р. як про члена ради господаря Янку Сасула [2, с. 294]. В тому ж літописі згадується, що у 1581 Я. Могила був змушений покинути територію Молдови внаслідок зміни політичної орієнтації Сасула. В березні 1582 р. Могила повернувся до Молдови, де отримав звання великого маршалка двору Янку Сасула [4, с. 564-565].

У другій половині XVI ст. політична ситуація у Молдавському князівстві була надзвичайно нестабільною. Молдавські господарі, починаючи з Штефана Великого, намагалися чинити опір Османській імперії, яка поступово наступає на Дунайські князівства – Трансільванію, Волощину і Молдову. Заради досягнення цієї мети Молдавські господарі займаються зміцненням і централізацією влади. Такі кроки вступали в протиріччя з інтересами молдавського боярства, для яких централізація влади господаря означала зменшення привілеїв і ролі в суспільстві, а в перспективі – й зникнення з політичної арени. Відповідно боярство намагалось всіляко протидіяти спробам господарів зміцнитись. Одним із варіантів такої боротьби стали змови і звернення до турецького султана за допомогою. Внаслідок цього вже при нащадках Штефана чел Маре Молдавське князівство поступово перетворюється у васала Османської імперії.

Турки не повністю позбавляли Дунайські князівства самостійності, залишаючи їм деякі риси окремішності. Зокрема, Порта нерідко закривала очі на спроби правителів князівств вийти із турецької сфери впливу, діючи, таким чином, згідно принципу «розділяй і володарюй». Разом з тим турки силоміць зміщали з престолу тих господарів, які, на їх думку, дозволяли собі занадто багато. Зокрема, у Молдавському князівстві тільки за період XVI-XVII ст. на княжінні побували 50 господарів [9, с. 69].

Господарі, однак, продовжували шукати способи звільнитись від політичного та економічного гніту Османської імперії. Деякі з них (наприклад, Петро Рареш), орієнтувались у зовнішній політиці на австрійських Габсбургів, які ініціювали утворення антитурецької Священної ліги. Частина бояр, в свою чергу, орієнтувалась на Річ Посполиту і польських королів. До пропольськи налаштованого боярства і належав рід Могил.

Орієнтація на поляків стала причиною, чому Я. Могила був змушений покинути Молдову в 1581 р. Коли в 1583 р. на трон повернувся Петро Кульгавий, Я. Могила отримав звання маршалка Країни Гірської [4, с. 585; 2, с. 205]. Проте вже в 1591 р. великий маршалок Петра Кульгавого Бартоломео Брутті видав туркам інформацію про таємні контакти господаря з Віднем та Римом. Невідомо, чи був до них причетний Могила, але враховуючи його політичні уподобання нам здається такий факт достовірним.

90-і рр. XVI ст. стали серйозним випробуванням для Молдавського князівства. До влади прийшов Арон Тиран, згідно даних В. Статі, єврей по національності, правління якого характеризується посиленням економічного гніту [10, с. 145]. В свою чергу відбулось посилення Волощини, в якій до влади прийшов князь Міхай, який отримав прізвисько «Хоробрий». Як і Стефан III Великий, Міхай Хоробрий шукав спосіб протистояти Османській імперії, а з часом і повністю вийти з-під її впливу. Заручившись підтримкою Священної ліги, він уклав союз з Ароном Тираном та Сігізмундом Баторієм, правителем Семиграддя. Волоські війська нанесли туркам ряд відчутних поразок, однак, незадоволене боярство змусило господаря відмовитись від подальшої конфронтації з османами. Певний час, перечекавши, Міхай продовжив боротьбу із турками [9, с. 71].

У Молдові тим часом велася активна боротьба за трон. Арона Тирана було скинуто. Певний час у 1595 р. престол князівства посів «ром» (циган) Стефан Резван, посаджений на престол князем Трансільванії Баторієм. Цим правителем була дуже незадоволена Річ Посполита, яка не входила в Священну лігу та мала свої плани на Молдавське князівство. Скориставшись вигідним моментом (бояри збирали сили для скинення Резвана), коронний гетьман Речі Посполитої Ян Замойський ввів до Молдови значні військові сили. Разом з ним прибув і Ярема Могила [10, с. 146]. Будучи пропольськи орієнтованим боярином, який мав численні родинні зв'язки з впливовими магнатськими кланами, Ярема Могила був ідеальним кандидатом на господарювання. Причому поляки, можливо, діяли і на перспективу – якщо Могилі вдалось би утвердитись в Молдові і заснувати династію, з часом Річ Посполита могла претендувати на інкорпорацію Молдови в Польсько-Литовську державу. Ярема Могила виправдав надії своїх союзників. Він 27 серпня 1595 р. визнав Молдову «беззастережним другом Корони» [5, с. 485], а також зобов'язався сплачувати данину та утримувати польські гарнізони в Хотині та Сучаві.

Тим часом до Молдови підійшли війська кримського хана Гази II Гірея, які направив султан Мехмед III для боротьби зі Стефаном Резваном, учасником Священної ліги. Цілі татар змінились – тепер їх завданням стало вибити з країни поляків. У жовтні 1595 р. вони підійшли до табору коронного війська під Цецорою. Через брак піхоти татари не змогли взяти табір, тому хан запросив миру. 21 жовтня 1595 р. було підписано мир, згідно якого Гази II Гірей визнавав права Яреми Могили на престол [3, с. 75].

Прихід польського ставленика на трон Молдавського князівства загострило відносини між Річчю Посполитою та Угорщиною. Стефан Резван, отримавши підтримку угорців, спробував повернути собі титул господаря, проте, за допомогою того ж коронного війська Могила оточив загони Резвана під Сучавою та розбив їх. Сам же Стефан Резван був страчений (за даними Мирона Костіна – декапітований). Той же Костін не без зловтішання зауважує, що Резван повторив долю Арона Тирана [3, с. 76-77].

Разом з тим Могила, не бажаючи йти на конфронтацію з Османською імперією, вийшов із антитурецького союзу з Міхаєм Хоробрим і направив у Стамбул лист, в якому попросив у султана підтвердження свого правління [6, с. 143.]. Туреччина, ведучи постійні війни, в той момент не могла силою вплинути на ситуацію в Молдові. Крім того, внутрішньополітична ситуація в імперії ускладнилась бунтами селян, тому ствердний відгук на лист Могили з Константинополя не виглядає чимось дивним.

Міхай Хоробрий тим часом терпів поразки. Постійні військові експедиції і пов'язані з ними економічні трати викликали незадоволення волоських бояр. За даними молдовського історика, вони неодноразово звертались до польського короля Сигізмунда III Вази з

пропозицією скинути Міхая і поставити на його місце чергового Могилу – на цей раз Симеона, молодшого брата Яреми [10, с. 146]. Тим більше, Міхай планував підкорити собі Молдавське князівство, щоб отримати черговий плацдарм та джерело ресурсів для продовження боротьби з Портою.

Однак міжнародна ситуація була не на руку волоському господарю, і в жовтні 1598 р. він підписав договір з султаном, згідно якого визнавав себе васалом Блискучої Порти та зобов'язувався виплачувати данину, отримавши таким чином час для перепочинку. Цей час він використовував з користю, займаючись зміцненням своєї влади та боєздатності війська. Ще в травні 1598 р. Михай уклав васальний союз з Рудольфом II Габсбургом, і австрійський імператор надавав васалу серйозну підтримку [9, с. 72].

Водночас Ярема Могила і новий князь Трансільванії Андрій Баторій уклали союз проти Міхая, з метою посадити на волоський трон згаданого вище Симеона Могилу. Проте Міхай наніс превентивний удар, захопивши в жовтні 1599 р. Трансільванію. Андрій Баторій був убитий. Новий володар Семиграддя робив спроби заручитися підтримкою польського короля, однак, той не відповідав взаємністю внаслідок небезпеки, яку викликали успіхи волоського князя. Не останню роль у холодному ставленні Сигізмунда відігравав і Ярема Могила [9, с. 73].

У відповідь на підступи Могили Міхай Хоробрий в травні 1600 р. напав на Молдову. Стрімкий наступ завершився 27 травня, коли після двотижневої облоги він здобув Ясси. У війську Яреми Могили відбувся заколот, в результаті якого загинуло 400 польських жовнірів, а сам господар був змушений втекти в Хотин [11, с. 309].

Успіх Міхая був нетривкий. Спроба об'єднати в одне державне утворення Волощину, Трансільванію і Молдову, залишивши управління місцевій знаті, була приречена на невдачу. Угорські феодали в Трансільванії були незадоволені політикою централізації влади. Волоські бояри з тієї ж причини бажали позбавитись загарбника. Молдавські бояри бачили в волоському господарі загрозу власному благополуччю. Тому природньо, що невдовзі після захоплення Молдови почались заколоти та бунти проти Міхая.

Удар був нанесений одночасно з двох напрямів. Восени 1600 р. повстала угорська знать, підтримувана місцевим німецьким населенням, а через кілька днів Ян Замойський і Ярема Могила вступили у Молдову. Ярема повернув собі титул господаря та залишився в Яссах, а Замойський продовжив наступ у Волощину. Міхай Хоробрий втік у Відень, а на волоський престол сідає Симеон Могила [10, с. 147].

Подальше правління Яреми Могили можна назвати відносно спокійним. Будучи розважливим правителем, він лавірував між Константинополем та Варшавою, одночасно зберігаючи відданість польським союзникам та обачливо уникаючи конфліктів з турками. Для Молдови повторне княжіння Могили стало досить важким тягарем – щорічна данина в 30 тис. злотих, а також підтримка польських найманців повністю лягла на плечі простих молдаван.

Тим не менше, Ярема Могила був одним із небагатьох господарів, який помер своєю смертю у столиці, залишаючись законним правителем, що є свідченням стабільності та державного порядку. Попри заяви румунських істориків про час правління Могили як похмуру сторінку в історії Молдавського князівства [7, с. 312], господар доклав зусиль до розвитку своєї держави. Було відновлено частину торгівельних маршрутів, що позитивно відобразилось на економічній ситуації. Особливо відзначають його роль у розвитку культури та освіти. При Яремі Могилі розвивались школи, зокрема, в Яссах та Котнарі. Діти молдавської знаті отримали змогу навчатись в навчальних закладах Львова, Кракова та Кам'янця. Виключно важливою є роль Яреми Могили у збереженні православ'я. Він просив перед польським сеймом «…захищати й зберігати віру рутенську (тобто українську – авт.)» [8, с. 44, 102-104]. Крім того, Ярема Могила став одним із головних фундаторів православної Успенської церкви у Львові.

Говорячи про роль Яреми Могили в історії України, не можна не згадати факту його участі у заснуванні Могилева-Подільського. У 1598 р. він придбав с. Іваниківці на Дністрі, де заклав місто. Він видав одну із дочок, Марію, заміж за відомого польського діяча, брацлавського старосту Стефана Потоцького. Іваниківці стали частиною посагу Марії Могили. С. Потоцький заснував тут замок і назвав місто в честь тестя. Він також добився для міста магдебурзького права. Могилів-на-Дністрі став важливим прикордонним пунктом Речі Посполитої.

Рід Могил приніс Україні також видатного діяча, митрополита Петра Могилу. Він був сином Симеона, брата Яреми Могили, який зайняв трон після смерті останнього. Після

вторгнення і захоплення Молдови Кантемиром Мурзою Симеон загинув, а його сім'я втекла в Річ Посполиту до родичів – Потоцьких, Корецьких, Вишневецьких [12]. Згодом Петро Могила стане відомий, як захисник українського православ'я.

Із сім'єю Вишневецьких пов'язаний ще один нащадок Яреми Могили – його онук Ярема Вишневецький, названий в честь діда. Його внесок в історію України оцінюється неоднозначно – Ю. Мицик вважає його «катом України» [13, с. 19], тоді як Ю. Рудницький і Н. Яковенко впевнені, що постать князя Вишневецького варто оцінювати інакше [14, с. 4; 15].

Постать Яреми Могили не залишила в історії помітного сліду, як Стефан Великий чи Міхай Хоробрий. Скоріше він був посередністю, яка цілком відповідала своїй епосі – багатий боярин, пов'язаний родинними узами з молдавською та польською знаттю, він опинився в потрібний час і в потрібному місці, зайнявши молдавський престол під патронатом могутніх союзників. Час його правління неоднозначно сприйнятий як сучасниками, так і дослідниками історії Молдови, проте беззаперечним є внесок в розвиток освіти та культури. Значним є і його вплив на історію України – будучи прихильником православної церкви, він підтримував осередок православ'я, Львівське братство, ставши одним із фундаторів Успенської церкви. Також Ярема Могила заснував місто Могилів-Подільський, важливий прикордонний центр сучасної України. Крім того, племінник господаря, Петро Могила, став одним із найвидатніших релігійних та державних діячів України першої половини XVII ст.

У перспективі подальших досліджень актуальним видається вивчення різноманітних українсько-молдавських зв'язків у другій половині XVII-XVIII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ион Некулче. О самэ де кувинте. Летописецул Цэрий Молдовей. – Кишинэу, Картя Молдовэняскэ, 1974. – 515 с.
2. Григоре Уреке. Летописецул Цэрий Молдовей. – Кишинэу, Картя Молдовэняскэ, 1971. – 264 с.
3. Мирон Костин. Летописецул Цэрый Молдовей де ла Аарон-водэ ынкоаче. – Кишинэу, Картя Молдовэняскэ, 1971. – 328 с.
4. Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976. – Tom XXI/3. – Zeszyt 90. – 832 S.
5. Hurmuzaki, E. Documente privitoare la istoria rom nilor. – Bucure ti, 1880. – Vol III-I. // Режим доступу: https://ru.scribd.com/doc/130777599/Hurmuzaki-DIR-Vol-3-1-1576-1599
6. Mustafa A. Mehmet. Documente turceşti privind istoria Rom niei, Vol. I. –Bucureşti, 1976. – 492 p.
7. Giurescu, C.C. Istoria rom nilor din cele mai vechi timpuri p nă la moartea regelui Carol I. – Bucureşti, 1946. – 515 p.
8. Panaitescu, P.P. Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul. – Bucureşti, 1936. – 177 p.
9. Краткая история Румынии с древнейших времен до наших дней // відп. ред. В. Ф. Виноградов. – Москва, Наука, 1987. – 543 с.
10. Стати Василе. История Молдовы. – Кишинев, 2003. – 480 с.
11. Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма. От древнейших времен до начала XIX века. – Кишинев, Картя Молдовэняскэ, 1964. – 442 с.
12. Шевченко В. Петро Могила: Штрихи до портрета людини, діяча, богослова: (Дворіччю канонізації присвячується) // Українська мова та література. – 1999. – 14 квітня. – 3-4 с.
13. Мицик Ю. Облога Збаража (1649 р.): відоме й невідоме // Український історичний журнал. – № 5, 2008. – 15-39 с.
14. Рудницький Ю. Ієремія Вишневнцький: спроба реабілітації. – Львів, ЛА «Піраміда», 2008. – 300 с.
15. Наталя Яковенко. Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини. // Електронний ресурс. Режим доступу: http://skaz.com.ua/literatura/8/index.html?page=4

Ступко К. В. Правление Иеремии Могилы и его влияние на историю Украины первой половины XVII ст.

В данной статье автор, базируясь на разработках предшественников, рассматривает политическую биографию молдавского господаря Иеремии Могилы (Иеремии Мовилэ), условия пребывания на молдавском престоле и влияние на дальнейшую историю молдавского государства. Также рассматривается влияние рода Могил на развитие событий в Украине в первой половине XVII в.

Ключевые слова: Иеремия Могила, молдавский господарь, история Молдовы, Петр Могила, Речь Посполитая, история Украины

Stupko K. V. Ruling of jeremia mohyla and his impact on the history of Ukraine the first half of the XVII century.

In this article author, based on historical developments of predecess, examines political biography of Moldavian hospodar Jeremia Mohyla (Ieremia Movile), conditions of stay on the throne of Moldova and the impact on the subsequent history of the Moldovan state. Also contemplated the impact on the kind of Grave developments in Ukraine in the first half of the XVII century.

Keywords: Jeremia Mohyla, Moldovan hospodar, history of Moldova, Petro Mohyla, Polish-Lithuanian Commonwealth, history of Ukraine.

УДК: УДК 341.355(4)(73)(1-652)"1914-1917"

Г. І. Казаков

РОЛЬ НЕЙТРАЛЬНИХ КРАЇН ЄВРОПИ В АМЕРИКАНО-НІМЕЦЬКИХ ТОРГОВИХ ВІДНОСИНАХ У РОКИ ІЗОЛЯЦІОНІЗМУ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914-1917 РР.).

У поданій статті простежується участь нейтральних держав в американо-німецькій торгівлі у роки Першої світової війни. Автором статті було зроблено висновок про те, що нейтральні країни Європи стали важливим пунктом у торгівлі двох держав. Орієнтація в торгівлі на нейтральні країни, а не прямої торгівлі між США та Німеччиною було обумовлено з одного боку нейтралітетом США та англійською морською блокадою Німеччини – з іншого боку. Вступ США у війну у квітні 1917 р. суттєво зменшує обсяги торгівлі з нейтральними країнами Європи, що було обумовлено припиненням торгівлі з Німеччиною.

Ключові слова: Перша світова війна, США, Німеччина, ізоляціонізм, нейтралітет, торгівля, блокада.

З моменту початку Першої світової війни минуло трохи більше 100 років, однак багато її проблем цікавлять, як науковців, так і пересічних громадян усього світу і на сьогодні. За умов розкриття раніше засекречених архівних справ, публікації нових джерел, стає можливим вивчення тих аспектів Першої світової війни, які ще не отримали достатнього висвітлення у вітчизняній науковій літературі. Одним із таких аспектів є американо-німецькі торгові відносини. В умовах державного нейтралітету США у війні, ключовою фігурою в торгівлі цих країн стали нейтральні європейські держави, які на той час були певного роду митницею між США та Німеччиною. Незважаючи на значну зацікавленість проблемами Першої світової війни, роль «держав-нейтралів» у американо-німецьких торгових відносинах років Першої світової війни наразі є маловивченим питанням.

На сьогодні не має жодних вітчизняних спеціальних досліджень, сферою яких було б висвітлення торгових відносин між США та Німеччиною у роки Першої світової війни, однак певні аспекти цієї теми вже були розроблені у комплексних дослідженнях А. Лінка [0; 0], Дж. Денієлса [0], К. Швабе [0], Д. Усатюк [0], А. Уткіна [0], В. Согріна [0; 0].

Метою поданої розвідки поставлено завдання проаналізувати роль нейтральних європейських держав в американо-німецькій торгівлі в період т.зв. «американського ізоляціонізму» 1914-1917 рр.

З початком війни у Європі, урядом США відбувається проголошення курсу на ізоляціонізм, відповідно до якого передбачалось невтручання США у справи воюючих країн. Окрім того, в контексті ізоляціонізму проголошувалась концепція протекціонізму – зведення кордонів задля обмеження зовнішньої торгівлі з метою захисту інтересів власних виробників (в тому числі скасування торгових відносин із воюючими країнами тими товарами, які можуть надати одній із сторін переваги під час війни) [0, с. 357]. На практиці ж торгові відносини як з країнами Антанти (зокрема, Англія та Росія), так і Троїстого пакту (переважно Німеччина) не були скасовані. Вони лише набувають нових форм. Причиною цього була зацікавленість впливових американських династій. Так, Моргани проводили торгівлю з Великобританією, тоді як Рокфеллери мали давні торгові відносини із Німеччиною.

На момент початку Першої світової війни (1914-1918 рр.) Німеччина займала третє місце серед основних торгівельних партнерів США. Обсяг американо-німецького торгового обороту складав близько 300-340 мільйонів доларів на рік. Це було майже в два рази менше ніж із Великобританією, проте в два рази більше ніж із Францією. Імпорт німецьких товарів до США також посідав чільне місце, загальною сумою близько 200 мільйонів доларів США [0, с. 318-320].

Початок війни, та проголошення нейтралітету призводить до скорочення торгівельних відносин з ключовими воюючими країнами, у тому числі і Німеччиною, так, вже у 1915 р. сума американського експорту до Німеччини складає усього 28,8 мільйонів доларів [0, с. 355], і тенденція на скорочення спостерігається у наступні кілька років. Одночасно відбувається закриття американського ринку для європейських товарів. Одним із шляхів поданих торгових обмежень стає прийняття закону про торгове мореплавство, відповідно до якого США оголошувала про відсутність будь-яких торгових відносин із європейськими державами, утягнутими у війну [0, с. 98]

В умовах, які склалися, США починає шукати нові ринки для збуту своєї продукції, а також можливості продовжити торгівлю з Німеччиною, які наголошують на збільшені американського експорту. Таким ринком, на думку США, стають нейтральні європейські держави, яких на момент початку війни було 10 (пізніше ряд з них скасували свій нейтралітет).

Одразу із початком війни США наголошує на принципі «нейтральної торгівлі», відповідно до якого наголошувалось на продовжені торгових відносин з іншими нейтральними державами. Ініціативу США підтримують і у Європі. В результаті це дозволило активізувати американські торговельні зв'язки з нейтральними країнами Європи, які фактично були перевалочним пунктом для постачання Німеччини необхідними для неї товарами і сировиною [0, с. 12].

Про роль нейтральних держав у американо-німецький торгівлі вказував Е. Хауз, зазначаючи про необхідність налагодження торгових взаємовідносин із нейтральними європейськими державами [0, с. 39]

Так, у порівняні з 1913 р., лише за півроку ведення війни торговий оборот із нейтральними державами, а саме Норвегією, Швецією, Данією та Швейцарією, зростає майже у 9 разів. Зокрема, якщо на 1913 р. прибуток США від торгівлі із вказаними державами становив 37 млн. доларів, то на кінець 1914 р. – 335 млн. [0, с. 317-423; 0]. Якщо провести аналіз по кожній з країн окремо, то найбільш за все зростає торгівля із Данією. Прибутки американських компаній в цій державі зросли в 12,7 рази в порівняні із довоєнним періодом. На другому місці Швеція – торговий оборот зростає в 7,5 разів; на третьому – Норвегія – в 4,8 рази [0; 0].

Важливим перевалочним пунктом між США та Німеччиною стали Нідерланди, які також з початку війни відстояли своє право на нейтральну торгівлю. Відповідно до рішення міжнародного суду у Гаазі, Великобританія не повинна перешкоджати Нідерландам проводити торгові транзити через Німеччину на Рейн. Як наслідок, з Нідерландів і через Нідерланди (американський фактор) надходили товари практично в усі країни Центральної Європи і, передусім до Німеччини. Так, зріс обсяг на 250% (картопляна мука), 400% (м'ясо), 500% (сир) [0, с. 69]. Якщо врахувати факт того, що торгівля з іншими традиційними нідерландськими партнерами залишилося практично на довоєнному рівні, то можна прийти до висновку, що товари, якими торгували Нідерланди, були не місцевого виробництва. Враховуючи зростання експорту американських товарів у 4,5 рази [0, с. 318-325], можемо припустити, що у торгівлі Нідерландів та Німеччині, США відігравали ключову роль.

Більш детально обсяги торгових відносин (експортних) з нейтральними державами та Німеччиною ми звели до таблиці, створеної на основі матеріалів видання «Statistical Abstract soft the United States» за 1914-1917 рр. та аналізу матеріалів Міністерства закордонних справ Великобританії:

Країна / рік	1914	1915	1916	1917
Німеччина	344,7 млн.	22,8 млн.	288899	2,2 млн.
Данія	15,6 млн.	75,8 млн.	55,8 млн.	56,8 млн.
Швеція	14,6 млн.	78,2 млн.	51,9 млн.	44,6 млн.
Норвегія	9,0 млн.	39 млн.	53,6 млн.	82,0 млн.
Нідерланди	112,2 млн.	143,2 млн.	97,4 млн.	109,0 млн.
Іспанія	30,3 млн.	38,1 млн.	52,8 млн.	76,9 млн.

Швейцарія	1,0 млн.	2,7 млн.	8,0 млн.	22,3 млн.
Італія	74,2 млн.	184,8 млн.	Позбавилась нейтралітету	
Загалом по нейтральним країнам	256,7 млн.	561,8 млн.	319,5 млн.	391,6 млн.

Про зростання ролі нейтральних держав в американській зовнішній торгівлі вказує і кількість кораблів, які були до них відправлені. Так, з 4 серпня 1914 р. по 30 січня 1915 р. з портів США вийшло 773 торгових судна, які були направлені до Нідерландів, Данії, Норвегії, Швеції та Італії. Вантажем переважної більшості цих кораблів офіційно була лише бавовна. Зважаючи на те, що окреслені держави виробляли достатньо бавовни не лише для власного споживання, але й на експорт, британським урядом була висунута гіпотеза, що, таким чином, з США відправлялась контрабанда, кінцевим пунктом призначення якої була Німеччина та інші країни Троїстого пакту [0].

Особливо активне зростання американського експорту до нейтральних держав відбувається у 1915 р. Саме цей період характеризується початком перевалочної торгівлі з Німеччиною. Обсяг проданих товарів до нейтральних держав у 1915 р. сягав близько 561,8 мільйонів доларів, тоді як у 1914 р. він не досягає і половини цієї суми – 256,7 млн (і то 186,4 з них до війни припадали на Італію та Нідерланди). Виключення складала лише Швейцарія, яка повністю не втручаючись у справи війни не цікавила ні американських можновладців, ні олігархів. Обсяг торгівлі з Швейцарією впав у 9 разів, з 153 мільйонів довоєнних до 17 мільйонів у 1915 р. [0, с. 356-359]. Подібна тенденція спостерігається до 1917 р., коли США вступили у війну вже безпосередньо.

Тоді, як США активізує експорт до нейтральних європейських держав, то у Німеччині зростає імпорт.

До війни Німеччина вела торгівлю переважно з тими країнами, які стали відтепер її ворогами. Нейтральні країни брали участь у зовнішній торгівлі Німеччини з боку експорту на одну третю, а імпорту – на одну п'яту частину.На початку війни Німеччина розширила торгівлю з нейтральними країнами Європи: зі Швецією, Норвегією, Нідерландами, Данією, Швейцарією. Вказані країни продавали, як товари власного виробництва, наприклад, Данія постачала Німеччину м'ясом, рибою, сиром, Швеція – залізною рудою, продуктами харчування, так і іноземнимі, в першу чергу американські. [0, с. 294].

Головним продуктом американського експорту до Німеччини стали так звані контрабандні товари. До заборонених товарів відносились: зброя усіх видів, порошок і вибухові речовини, спеціально підготовлені для застосування у війні, військові фури та інший транспорт, обладнання військового характеру, всі види упряжі, пластини броні, продукти харчування, одяг, тканини для одягу, чоботи і черевики, придатні для використання у війні тощо [0, с. 215-216]. Цей список нараховував понад 50 найменувань.

Активізується і торгівля США та нейтральних держав міддю. Лише до Італії у 1914 р. було вивезено міді майже на 330 мільйонів доларів США. Зважаючи на те, що загальний обсяг торгівлі міддю у Європі у 1913 р. складав майже таку саму суму (315 млн.), можна припустити, що мідь, вивезена до Італії, мала іншу кінцеву точку – Німеччину. Подібної позиції дотримувались і британські дипломати, які наголошували, що Сполучені Штати, таким чином, фінансують війну [0].

Унаслідок боротьби з контрабандою, а також з метою руйнування німецької економіки, Великобританією встановлюється морська економічна блокада. Починають перевірятись усі американські судна, які йшли до Європи, на вміст у них контрабандних товарів. Ті кораблі, які перевозили подібний товар, навіть у найменшій кількості арештовувались, а увесь їхній товар конфісковувався (з виплатою ринкової англійської ціни). Подібні англійські заходи призводять до повторного наголошення американським урядом на праві «нейтральної торгівлі» [0]. Унаслідок цього Міністерство закордонних справ Англії звинуватило уряд США в тому, що він прагне не до відновлення торгівлі з нейтральними державами, а у використані нейтральних європейських держав з метою ввезення контрабандних товарів до ворожо налаштованої Німеччини, тим самим недотримуючись нейтралітету [0, с. 178].

Вирішуючи питання блокади, США висуває ряд наступних вимог, які стосувались «нейтральної торгівлі»:

1. Беззаперечний пропуск основних видів продовольства в нейтральні порти.

2. Всі затримані в даний час продовольчі вантажі повинні бути, можливо, швидше представлені призовому суду.

3. Усі претензії щодо затриманих вантажів бавовни повинні бути представлені, як тільки відправник кожного вантажу засвідчить, що він є дійсним його власником, з яким слід проводити розрахунок [0, с. 229].

Водночас остання вимога була передана до німецького уряду, проте вони відмовились його розглядати без додаткового пункту про дозвіл перевезення сировини [0, с. 233], що призвело до провалу поданої американської ініціативи.

Проте в підсумку, завдяки вдалій політиці американського президента В. Вільсона, який наголошував на нейтральній позиції своєї держави, їм вдалося тимчасово ускладнити встановлення англійцями економічної блокади Німеччини. Це дозволило продовжити Сполученим Штатам торгівлю з Німеччиною.

Навесні 1915 р. відбувається поновлення англійської морської економічної блокади. Уряд Великобританії наголошує, що «кожне судно, яке направляється у бік Німеччини, мусить бути затримане». При цьому, навіть якщо судно йшло у бік нейтральних держав, то його вантаж мусить бути реквізований на користь британської корони [0, с. 151-161]. Виключення могли становити лише ті кораблі, вантаж яких складався виключно з продуктів харчування.

Окрім того, британський уряд побоювався, що нейтральні країни, у зв'язку з отриманням значної частки імпортних американських товарів, можуть стати головним перевалочним пунктом у торгівлі з Німеччиною. А отже, необхідним було перевіряти вантаж кожного американського судна. Так, у період з 30 січня по 4 серпня 1915 р. було зупинено більше 700 американських торгових кораблів, вантаж 45 з яких був повністю конфіскований як контрабандний [0].

Поновлення англійської блокади викликає хвилю протестів з боку американського уряду. Причинами цього було по-перше, небажання США надати Великобританії панівного становища у морі; по-друге, німецький уряд на початку 1915 р. наголосив, що розпочне топити американські кораблі, якщо Сполучені Штати не змусять Англію дотримуватися міжнародного права щодо нейтральної торгівлі. Зокрема, Е. Хауз відносно цих подій вказував: «Після цієї дати (18 лютого 1915 р. – автор) підводні човни будуть топити в цій зоні (поблизу британського узбережжя – автор) будь-які торгові судна противника, незалежно від можливості порятунку для пасажирів або екіпажу цих суден. Вона (Німеччина) попередила нейтральних судновласників про небезпеку, яка загрожує їм при входженні у військову зону, оскільки можливі і помилки – повинні користуватися прапорами нейтральних держав» [0, с. 163]. В умовах «необмеженої підводної війни» пряма торгівля з Німеччиною повністю скасовується. Обсяг цієї торгівлі за 1916 р. складав усього 288 899 доларів. У той самий час, на досить високому рівні залишається торгівля з нейтральними державами, хоча її обсяги дещо впали у порівнянні з 1915 р.

В якості одного з найбільш ефективних і дієвих напрямків вирішення англо-американських розбіжностей з питань блокади, керівництвом США розглядалося обговорення конкретних проблем, що виникають внаслідок проведення англійської морської блокади Німеччини та зачіпають американські інтереси. При цьому в неофіційному порядку президент В. Вільсон і його найближчий радник Е. Хауз прагнули вселити англійцям необхідність враховувати невдоволення і втрати Сполучених Штатів через затримання американських вантажів і пошти, а також попереджали їх, що подібні дії можуть ускладнити адміністрації опір спробам ряду конгресменів і сенаторів заборонити на законодавчому рівні вивіз зброї [0, с. 218]. Тобто, уряд США намагався використати свою нейтральну позицію з метою отримання права на вільну торгівлю з державами, які не є учасниками військового конфлікту в Європі, із подальшим використанням вказаних держав для торгівлі з державами Троїстого пакту.

Наприкінці 1916 р. – початку 1917 р. спостерігається тенденція щодо погіршення американо-німецьких відносин. Унаслідок цього відбувається і скорочення обсягів торгівлі з останньою, а отже, скорочуються обсяги і в торгівлі з тими нейтральними державами, які виконували функцію перевалочного пункту. Зокрема, майже в 10 разів скорочується торгівля зі Швецією, в 3,2 рази із Данією, в 3 рази з Іспанією, в 2,1 рази із Норвегією. Виключенням стають лише Швейцарія, яка і до того посідала чи не останнє місце серед нейтральних держав

(на останньому Ліхтенштейн та Люксембург, виявити дані по яким нам не вдалось) та Нідерланди, які провадили торгівлю з обома ворогуючими блоками [0, с. 492].

Подібний крок з боку США призвів до появи такої форми торгових відносин між нейтральними державами та Німеччиною, як компенсаційна система. Сутність цієї системи полягала в тому, що між Німеччиною і нейтральними країнами укладався договір, що передбачав поставки певної кількості продуктів один одному. Так, Німеччині продавала Швейцарії чи Голландії вугілля тільки в тому випадку, якщо вони доставляли Німеччини взамін потрібні їй продукти. Подібної позиції Німеччини дотримувалась по відношенню до інших нейтральних країн. Проте, на практиці нейтральні країни лише частково задовольняли потреби Німеччини в сировині і продовольстві. Внаслідок цього Німеччина відчувала в них величезну нестачу протягом останніх двох років війни [0, с. 297].

Поновлення підводної війни на початку 1917 р. дещо звужує торгові відносини США з Європою, у тому числі і нейтральними державами. Слід зауважити, що Німеччина проголошувала поновлення підводної війни саме у якості боротьби з обмеженням торгових праві нейтральних держав. Міністр закордонних справ А. Циммерман, так пояснював американському послу в Берліні необхідність початку нового етапу у підводній війні: «У грубій неповазі до міжнародного права, група керованих Англією держав не тільки присікає законну торгівлю своїх супротивників, але шляхом безсоромного тиску примушує також нейтральні держави відмовлятися від будь-якого неугодного їм торгового спілкування або обмежувати торгівлю по їх довільним приписам» [0, с. 323]

Цікавим фактом також є те, що у 1917 р. зростає експорт американських товарів, власне, до Німеччини, без участі нейтральних держав [0, с. 355], що, на нашу думку, обумовлено необхідністю вибору для американського уряду сторони у війні.

Вступ США у війну на боці Антанти призводить до повного скасування торгівлі з Німеччиною, унаслідок чого різко падає і обсяг торгівлі з нейтральними державами, які стають непотрібними в контексті контрабандної торгівлі.

Таким чином, незважаючи на проголошений державний нейтралітет, США продовжує вести торгівельні відносини з воюючими країнами. При цьому торгівля з Німеччиною виходить на перший план. Враховуючи нейтралітет, уряд США проводив торгові відносини з Німеччиною під приводом права «нейтральної торгівлі», тобто ті європейські держави, які оголосили про свій нейтралітет, виконували функцію перевалочного пункту в торгівлі між США та Німеччиною. Як наслідок – у наступні декілька років обсяги торгівлі з нейтральними державами зростають у кілька разів. Однак, в умовах вступу США у війну на боці Антанти, розриваються усі торгові відносини з Німеччиною, а отже, спостерігається тенденція і до скорочення обсягів торгівлі з нейтральними європейськими державами.

Перспективою подальших дослідженнях є більш детальне вивчення торгових відносин між США та Німеччиною у роки Першої світової війни та дослідження внеску англійської блокади у торгівлю обох держав.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Link A.S. Wilson the Diplomatist: A Look at His Major Foreign Policies / A.S. Link. – N.Y.: New Viewpoints, 1974. – 165 p.
2. Link A.S. Woodrow Wilson and the Progressive Era / A.S. Link. – L.: Harper & Brothers, 1954. – 331 p.
3. Daniels J. The Wilson era: years of peace, 1910-1917 / J. Daniels. – Chapel Hill, 1944: University of North Carolina Press.
4. Швабе К. Вудро Вильсон: крестовый поход за демократию / К. Швабе // Американские президенты / Под ред. Ю.Хайдекинга. Ростов-на-Дону, 1997
5. Усатюк Д.В. Политика США в отношении Великобритании в 1914-1918 гг.: Морская блокада Германии и "свобода морей"): автореф. дис. на получение науч. ступени к.и.н.: спец. 07.00.03. – Всеобщая история (соответсвующего периода) / Д.В. Усатюк. – Томск, 2002. – 20 с.
6. Уткин А.И. Дипломатия Вудро Вильсона / А.И. Уткин. – М.: Международные отношения, 1989. –319с.
7. Согрин В. Вудро Вильсон в американской внешнеполитической традиции / В. Согрин // Американский ежегодник. – 2013. – С. 34-59
8. Согрин В. Идеология в американской истории: от отцов-основателей до конца XX века / В. Согрин. – М.: Наука, 1995. – 238 с.
9. Braumoeller F. Myth of American Isolation / F. Braumoeller // Foreign Policy Analysis. – 2010. – # 6.–pp. 349-371
10. Statistical abstract of the United States. – Washington: Government printing office, 1915. – № 37. – 720 p.

11. Statistical abstract of the United States. – Washington: Government printing office, 1918. – # 40. – 804 p.
12. Архив полковника Хауза. Избранное: в 2-х т. Том 2. – М.: АСТ, 2004. – 752 с.
13. Ambassador Page to Secretary of State Bryan// U.S. Protests Against Maritime Warfare // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wwi.lib.byu.edu/index.php/U.S._Protests_Against_Maritime_Warfare
14. Шатохина Мордвинцева Г.А. Нейтралитет Нидерландов в годы Первой мировой войны / Г.А. Шатохина Мордвинцева // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. – 2009. – Т. 9. – № 11. – С. 66-71
15. Шигалин Г. И. Военная экономика в первую мировую войну. — М.: Воениздат, 1956. — 332 с.
16. Papers relating to the foreign relations of the United States, 1914. Supplement, The World War. – Washington: U.S. Government Printing Office, 1928. – 836 p.
17. Woodrow Wilson: "Address Before the American Bar Association: "The Opinion of the World"," October 20, 1914. Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, The American Presidency Project // [Електроннийресурс]. – Режимдоступу: http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=65384.
18. Lansing, R. War Memoirs [Text] / R. Lansing. – N.Y.: The BobbsMerrile C, 1935. – 383 p.
19. Лондонская декларация о праве морской войны / Международное право в избранных документах. Т. 3.— М., 1957. — С. 151-161.
20. Нота германского статс-секретаря по иностранным делам А. Циммермана послу Соединенных Штатов Америки в Берлине Дж. Джерарду от 31 января 1917 г. / Первая мировая война 1914-1918: Факты, документы / В. Шацило. – М.: «Олма-Пресс», 2003. – С. 321-324

Kazakov G.I. The role of neutral European countries in the US-German trade relations during isolationism during the First World War (1914-1917).

In this article is traced participation neutral Europe's country in American-German trade in the First World War. The author of the article concluded that the neutral European countries have become important trading point in the two states. Orientation to Trade in neutral countries instead of direct trade between the US and Germany was due on the one hand the neutrality of the United States and the English naval blockade of Germany – on the other. Introduction in the US war in april 1917 significantly reduces trade with neutral countries of Europe, which was due to the cessation of trade with Germany.

Key words: First World War, the United States, Germany, isolationism, neutrality, trade, blockade.

Казаков Г.И. Роль нейтральных страны Европы в американо-германских торговых отношениях в годы изоляционизма во время Первой мировой войны (1914-1917 гг.).

В данной статье прослеживается участие нейтральных государств Европы в американо-немецкой торговле в годы Первой мировой войны. Автором статьи был сделан вывод о том, что нейтральные страны Европы стали важным пунктом в торговле двух стран. Ориентация в торговле на нейтральные страны, а не прямой торговли между США и Германией было обусловлено с одной стороны нейтралитетом США и английском морской блокадой Германии – с другой стороны. Вступление США в войну в апреле 1917 г. существенно уменьшает объемы торговли с нейтральными странами Европы, что было обусловлено прекращением торговли с Германией.

Ключевые слова: Первая мировая война, США, Германия, изоляционизм, нейтралитет, торговля, блокада.

УДК 94:341.24(4-191.2+4-11)"1921/1925"

Н. Н. Мезга

ПРОТИВОРЕЧИЯ ВЕРСАЛЬСКОЙ СИСТЕМЫ В ЦЕНТРАЛЬНО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ (1921–1925 гг.)

В статье выявлены и охарактеризованы противоречия, которые существовали между странами Центрально-Восточной Европы в период становления и начальной эволюции Версальской системы международных отношений.

Ключевые слова: Версальская система, СССР, Польша, Германия, Рапалльский договор, Локарно, Гарантийный пакт, межгосударственные противоречия.

После завершения Первой мировой войны страны победители создали новую систему международных отношений, которая должна была, по их расчетам, обеспечить неповторение военной катастрофы аналогичной той, которая произошла в 1914–1918 годах. Однако с момента своего создания Версальская система международных отношений несла в себя целый комплекс острых противоречий. Регионом, в котором с самого начала эти противоречия проявились с особенной остротой, была Центрально-Восточная Европа. Международное положение здесь определялось, прежде всего, взаимоотношениями между Советской Россией (СССР), Германией и Польшей. Эти страны заняли разное место в Версальской системе, что определило их разное отношение к ней и порождало значительные противоречия в регионе. Развитие этих противоречий в течение 20–30-х годов XX в. привело в конечном итоге к тому, что именно в Центрально-Восточной Европе 1 сентября 1939 г. вспыхнула Вторая мировая война.

Целью данной работы является выявление и характеристика основных противоречий, которые сформировались в отношениях между странами Центрально-Восточной Европы в первые годы существования Версальской системы. Мы ограничили верхнюю хронологическую границу нашего исследования подписанием Локарнских соглашений, которые существенно изменили международную ситуацию в названном регионе.

Данная проблема нашла определенное отображение в историографии. При изучении советско-германских отношений советская историография, как и историческая наука ГДР и ПНР, исходила с того, что рапалльский курс являлся практичным воплощением советской политики мирного сосуществования. Такая точка зрения отражена в работах А. Ахтамзяна [1], С. Микулича [2], В. Руге [3], [4]. Замалчивались ревизионистский и антипольский аспекты этой политики. Германская немарксистская историография отстаивала точку зрения, согласно которой рапалльская политика служила интересам ревизии Версаля [5,6]. Польская историография еще в межвоенное время сформировала концепцию «геополитических тисков», которые для Польши создали Россия и Германия. Соответственно, политика Рапалло рассматривалась как непосредственная угроза для польского государства [7]. Эти положения широко представлены в современной польской историографии.

После подписки Версальского, а затем и Рижского договора, в отношениях между Советской Россией, Германией и Польшей одним с наиболее спорных оставался вопрос о границах, которые установили эти договоры. Во время подготовки Рижского мира польская делегация, по словам ее секретаря Ю. Гласко, стремилась установить такую границу, которая не подогревала бы российские националистические настроения [8, с. 40]. Эту позицию наиболее активно отстаивал в Риге С. Грабский, чье влияние на ход переговоров было наиболее значительным. Расчет С. Грабского на то, что установленная советско-польским мирным договорам граница удовлетворит российское правительство любой политической ориентации был неоправданный. Граница прошла значительно восточнее польской этнической границы, и с ней не могло смириться правительство России будь то советской или постсоветской. В советской политике уже в первой половине 1920-х годов прослеживается стремление подготовить условия для ревизии границы, которая была установлена Рижским договорам.

Западные границы Польши были определены Версальским договорам. Ни для кого не было секретом, что в Германии среди постановлений Версальского договора наибольшее неудовольствие вызвало включение в состав Польши ряда бывших германских территорий. В силу этого Польша являлась одной из стран, наиболее заинтересованных в укреплении и сохранении Версальской системы. Польский министр иностранных дел К. Скирмунт

подчеркивал в августе 1921 г. в инструкции польским представительствам за границей: «Основа внешней политики – два моменты: уважение договоров, которые завершили мировую войну, создание системы союзов с государствами, с которыми связывают Польшу общие интересы, прежде всего с Францией» [9, с. 126].

Между тем, два наиболее крупных соседа Польши, Германия и Советская Россия, стремились к ликвидации установленного Версалем порядка. Такое состояние вещей объективно толкало эти государства к сближению. Как писал С. Грабский, Москва и Берлин разными дорогами, скоординированными, однако, общим планом деятельности, стремились взорвать и уничтожить мир, установленный на развалинах германского мирового господства [10, с. 163]. В упоминавшейся уже инструкции К. Скирмунта отмечалась, что Польша размещена между двумя врагами и может быть атакована ими [9, с. 179]. Таким образом, то, что Советская Россия и Германия очутились в роли изгоев в рамках Версальской системы, неизбежно вызывало борьбу с их стороны против этой системы и создавало объективные предпосылки для напряженного положения в их отношениях с Польшей. Такое положение также рождало общую заинтересованность в борьбе против Версаля, толкала Германию и Россию к сближению. Итогам его стало подписание Рапалльского договора 16 апреля 1922 г. Канцлер Вирт отмечал, что главные мотивы, по которым Германия шла на сотрудничество с Россией, была та роль, которую Франция отводила Польше в европейской политике, права России на репарации согласно статье 116 Версальского договора и судьба Верхней Силезии [11, с. 10].

Польские правящие круги сразу увидели в Рапалльском договоре угрозу для своей страны. К. Скирмунт дважды выступал на совещании участников Генуэзской конференции по поводу подписания советско-германского договора и указывал на то, что Польша в результате этого подвергается особенно большой опасности. Он настаивал на том, чтобы страны Антанты и их союзники заняли решительную позицию по отношению к советско-германскому договору [12, с. 306]. Большую озабоченность в Польше вызывал вопрос о тайных военных статьях в советско-германском соглашении. На этот счет в Варшаву поступали противоречивые сведения. Посольство в Берлине 6 и 8 мая информировала министерство иностранных дел Польши, что никакой военной конвенции между Россией и Германией не существует [13, с. 38, 40]. Посольство же в Париже сообщало 11 мая, что советско-германская военная конвенция окончательно подготовлена и будет подписана в ближайшее время [13, с. 145]. В скором времени польская дипломатия все же пришла к выводу, что тайного военного соглашения между Россией и Германией не существует. В то же время польский посол в Берлине в одной со своих телеграмм довольно метко заметил, что Рапалльский договор является только началам и открывает путь для новых соглашений, в которых, при сохранении рапалльского курса, могут найти отражение обязательства сторон о взаимной помощи [13, с. 40].

На наш взгляд, не вызывает сомнения стремление правящих кругов Германии использовать сотрудничество с Советской Россией в борьбе с Версальской системой. Как отметил германский посол в Москве У. Брокдорф-Ранцау, хорошие отношения с СССР – главное средство антиверсальской политики Германии [14, с. 528]. В силу сложившейся геополитической ситуации одним с первых объектов ревизии послевоенного статус-кво должны были стать границы Польши. Как писал в своих мемуарах известный германский дипломат Г. Диркссен, в основе русско-германской дружбы «лежала совместная нелюбовь к своему общему соседу – Польше» [15, с. 37]. Этот тезис находит подтверждение в заявлениях и других влиятельных политических деятелей Германии. Генерал Сект высказывался за ликвидацию независимой Польши и установление непосредственной границы с Россией. В меморандуме канцлеру Вирту от 11 сентября 1922 г. он подчеркивал, что с падением Польши исчезнет один с главных защитников Версаля. Генерал считал, что добиваться этого надо совместно с Россией [16, с. 39]. Канцлер Вирт разделял эту точку зрения. В разговоре с назначенным послом в Москву У. Брокдорф-Ранцау он так сформулировал задачи германской политики применительно к Польше: «С Польшей надо кончать. Моя политика стремится к этой цели» [17, с. 153]. Правда, он высказал сомнения, что в этом деле можно ждать большой поддержки со стороны России [18, с. 541].

Нам представляется, что Рапалльский договор в первый период его действия не представлял непосредственной угрозы для Польши. Россия и Германия не имели еще достаточно сил, чтобы начать активные действия. Но Рапалльский договор позволял

объединиться двум государствам, которые стремились к ликвидации Версальской системы, что не соответствовала интересам Польши.

Новый виток в нарастании напряженности в регионе произошел в связи с рурским кризисом. Советское правительство в своей политике исходило из того, что в случае подчинения Германии французскому влиянию, СССР лишится своего единственного союзника в Европе, а Версальская система приобретет дополнительную прочность. Это ни в коей мере не соответствовало интересам Москвы. Названные обстоятельства делали неизбежной прогерманскую позицию СССР во время рурского кризиса. Польша же была заинтересована в полной победе Франции в конфликте с Германией, ведь это укрепляло бы Версальскую систему. Советский полпред в Варшаве Л. Оболенский сообщал о сильном давлении Франции на Польшу с требованием «немедленной акции содействия в рурском вопросе». Далее он отмечал, что Польша не поддается на это давление, так как боится советского вмешательства [19, с. 49]. Своей кульминации международный кризис в Восточно-Центральной Европе в связи с событиями в Германии достиг осенью 1923 г. В конце сентября – начале октября советское руководство пришло к выводу о неизбежности пролетарской революции в Германии. Москва считала необходимым обеспечить благоприятные международные условия для ее победы. И тут на первый план выходила задача не допустить вмешательства Польши в германские дела. Было очевидно, что Польша, зажатая между советскими Германией и Россией, не сможет сохраниться как независимое государство, произойдет ее советизация. Потому, как отмечал в своей телеграмме от 28 сентября в Москву Л. Оболенский, в польской политике «красной нитью проходит стремление все усилия направить на то», чтобы помешать «смычке» между революционными силами Германии и Советской России [19, с. 205, 206]. События в Германии в 1923 г. стали еще одним фактором, отрицательно повлиявшим на советско-польские отношения. Эти события внесли существенные коррективы и в германо-советские отношения. Попытка СССР осуществить экспорт революции в Германию подтолкнула последнюю к внесению изменений в свою внешнюю политику, суть которых заключалась в усилении западного вектора.

В ходе рурского кризиса Польша использовала заинтересованность Франции в ней как в своей союзнице для получения международного признания польско-советской границы. 15 марта 1923 г. Совет послов Антанты принял дополнительный протокол к Версальскому договору, согласно которому восточные границы Польши получили международное признание. Тем самым, Рижский договор юридически становился частью Версальской системы. Соответственно, для СССР борьба за пересмотр Рижского договора еще в большей степени переплеталась с борьбой против Версаля.

С начала 1924 г. становится очевидным сближение Германии с Западом. Безусловно, для пересмотра послевоенного статус-кво Берлин мог рассчитывать на поддержку СССР. Но возник вопрос, достаточно ли этой поддержки для ревизии Версаля. В связи с этим германская дипломатия пытается через сближение с бывшими противниками по войне найти пути для пересмотра некоторых наиболее неприемлемых для Германии условий Версальского договора. Нормализация отношений Германии со странами Запада справедливо воспринималась в Варшаве как угроза Версальскому договору и, соответственно, польским государственным интересам.

Сближение Германии с Западом вызвало озабоченность и в Москве. Как считало советское руководство, тем самым создавалась угроза рапалльскому курсу. Казалось, складывавшаяся ситуация создавала предпосылки для улучшения отношений между СССР и Польшей. Однако эта возможность не была реализована. Для советского руководства сохранение дружеских отношений с Германией было приоритетом внешней политики. Потому и конфликт с Германией по поводу событий в советском торговом представительстве 3 мая 1924 г. был урегулированный довольно скоро. Причем, как отметил польский посол в Берлине, ухудшение германо-советских отношений в тот момент не затронуло единственного вопроса – негативного отношения СССР и Германии к Польше [11, с. 12]. Можно отметить и более широкую базу для советско-германского сотрудничества в то время. В меморандуме советского правительства правительству Германии от 2 июня 1925 г. отмечалась, что в основе рапалльской политики лежит молчаливое непризнание обоими сторонами режима, «который был установленный в Европе в результате серии послевоенных договоров» [20, с. 351]. То есть, целью советско-германского сотрудничества была ликвидация Версальской системы. И первым

элементам Версальской системы, против которого совместно выступали СССР и Германия, были польские границы.

Представители советского правительства иногда откровенно говорили о непризнании границы, установленной Рижским договорам. В апреле 1924 г. бурную реакцию в Польше вызвало заявление председателя советского украинского правительства Петровского о том, что между УССР и Восточной Галицией нет границы, а есть только временная линия [21, с. 22]. В августе 1924 г. польская печать активно обсуждала высказывание руководителя советской делегации на переговорах с Англией Раковского, которое содержало тезис о непризнании включения Восточной Галиции в состав Польши [22]. Выступая в декабре 1925 г. на XIV съезде ВКП(б) И. Сталин отметил, что Версальский договор узаконил, помимо другого, «потерю украинской Галиции и Западной Волыни, потерю Беларусью западной ее части, потерю Литвой Вильно и другое» [23, с. 14]. Из этого тезиса вытекает вывод о несправедливости этих потерь и необходимости эту несправедливость исправить.

Отмечая стремление СССР и Германии к пересмотру польских границ, необходимо сказать, что и в польской правящей элите были распространены настроения, которые предусматривали отторжение определенных территорий от соседей Польши с целью их ослабления. В отношении СССР это нашло отражение в политике прометеизма. Она включала в себя секретные действия по поддержке сепаратистских движений на национальных окраинах России. Применительно к Германии польские политики и военные считали необходимым поставить под польский контроль Восточную Пруссию, которая, по их мнению, дамокловым мечом нависала над Польшей. В меморандуме польского МИД от 6 августа 1924 г. отмечалось, что немцы не согласятся с Версальским договором и только ждут момента, чтобы восстановить довоенные границы на востоке. Дальше указывалось, что кардинальным способам обеспечения границ и независимости Польши со стороны Германии «является независимость Восточной Пруссии от Пруссии и империи и подчинение ее польскому влиянию» [9, с. 263, 265].

Дальнейший рост противоречий между странами Центрально-Восточной Европы связан с подготовкой Гарантийного пакта. В конце лета 1925 г. стала очевидной неудача польской дипломатии в борьбе за придание дополнительных международных гарантий польско-германской границе. Проектируемые соглашения открывали возможность для Германии поставить вопрос о мирном пересмотре польско-германской границы. В январе 1925 г. МИД Германии был подготовленный меморандум «О немецких национальных меньшинствах», в котором в качестве первоочередных задач германской внешней политики называлась «постепенная ревизия ... пограничных постановлений по мирному договору (польский коридор, Верхняя Силезия)...» [24, с. 35]. Как следует из этого документа, именно германо-польская граница уже в середине 1920-х годов намечалась как наиболее близкий объект ревизии территориальных постановлений Версальского договора. 18 мая Г. Штреземан выступил в рейхстаге с речью, в которой подчеркнул, что Германия не отказывается от планов ревизии германо-польской границы ненасильственными методами, т. к. эта граница противоречит принципам самоопределения народов [25]. В своих мемуарах Г. Штреземан прямо писал, что Германия в Гарантийном договоре не могла дать официальных гарантий границ на востоке, и должна была оставить за собой право пересмотра их мирным путям [26, с. 39].

Чтобы принудить Польшу отдать Померанию и Верхнюю Силезию, Германия с 15 июля 1925 г. развязала против нее экономичную войну. Г. Штреземан писал германскому послу в Лондоне 19 апреля 1926 г.: «Мы должны оттягивать вопрос окончательного и прочного оздоровления Польши, пока эта страна не созреет для пересмотра границ в соответствия с нашими требованиями...» [27, с. 249]. В вопросе о ревизии польских границ Германия находила взаимопонимание с Советским Союзом. Выше уже говорилась о заявлениях советских политиков по непризнанию польской границы. На начавшихся в декабре 1924 г. германо-советских переговорах немцы предложили их предметом сделать вопрос об оттеснении Польши к ее этническим границам. По поручению Г. Штреземана посол У. Брокдорф-Ранцау встретился с Г. Чичериным и довел до его сведения указанный план решения польской проблемы [1, с. 132–133]. Советский нарком иностранных дел не отверг германские предложения относительно пересмотра польских границ.

В условиях подготовки Гарантийного пакта Москва была озабочена тем, что Германия гарантирует западные границы Польши. Г. Штреземан на встрече с советским полпредом в Берлине Н. Крестинским 15 апреля 1925 г. отметил намерение Германии добиваться

пересмотра границы с Польшей всеми мирными средствами [26, с. 512, 513]. Однако и после этого Г. Чичерин во время нахождения с визитом в Берлине в начале октября 1925 г. высказывал озабоченность в связи с возможным даже косвенным подтверждением Германией границы с Польшей. На это Г. Штреземан ответил, что Германия никогда не пойдет добровольно на предоставление гарантий Польше [26, с. 515]. 10 октября германский министр иностранных дел направил советскому представительству в Берлине меморандум, в котором указывалось, что о гарантиях восточных границ Германии в проекте Гарантийного пакта нет и речи [26, с. 512].

Советское руководство напрасно было озабочено возможными гарантиями для польских восточных границ. Г. Штреземан в письме бывшему кронпринцу от 9 сентября 1925 г. отмечал в качества наиболее важных задач германской внешней политики «возвращение Данцига, польского коридора и корректировку границ в Верхней Силезии» [26, s. 553]. Германские планы по ревизии германо-польской границы в связи с подписанием Гарантийного договора не изменились. Локарнские соглашения не урегулировали территориальных споров, которые существовали в Центрально-Восточной Европе. То, что границы в регионе не получили дополнительных международных гарантий, подталкивало и Германию, и СССР к попыткам их ревизии.

Таким образом, в Центрально-Восточной Европе уже в первой половине 1920-х годов сформировалась серия острых международных противоречий, связанных в первую очередь с территориальными спорами между государствами региона и их разным положениям в Версальской системе международных отношений. Локарнские соглашения, явившиеся по сути попыткой определенной модернизации Версальской системы, не смогли снять основные противоречия между государствами региона.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Ахтамзян, А.А. Рапалльская политика. Советско-германские отношения. 1922–1932 / А.А. Ахтамзян. – М.: Международные отношения, 1974. – 303 с.
2. Mikulicz, S. Od Genui do Rapallo / S. Mikulicz. – Warszawa, 1966. – 248 s.
3. Руге, В. Германия в 1917–1933 годах / В. Руге. – М.: Прогресс, 1974. – 320 с.
4. Руге, В. Движущие силы рапалльской политики Германии / В. Руге // Рапалльский договор и проблема мирного сосуществования. – М.: Изд. ин. лит., 1963. – С. 85–105.
5. Milcke, K. Deutschland und Russland. 1914–1941 / K. Milcke. – Honnover: Miller und Fogell, 1960. – 381 s.
6. Roos, H. Polen und Europa / H. Roos. – Tűdingen, 1957. – 487 s.
7. Mackiewicz, S. Historja Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 wrzecnia 1939 r. / S. Mackiewicz. – Warszawa: Glos, 1990. – 327 s.
8. Kowalec, K. Narodowa demokracja wobec traktatu ryskiego / K. Kowalec // Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. Studia pod red. M. Wojciehowskiego. – Torun: Wyd. Uniwersytetu Mikolaja Kopernika, 1998. – S. 31–46.
9. Dokumenty z dziejow polskiej polityki zagranicznej 1918–1938: w 2 t. 1918 – Warszawa: Inst. Wyd. Pax., 1989. – T. 1. – 540 s.
10. Grabski, St. Godziennych walk i rozważań / St. Grabski. – Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakldowa Karola Rzepenskiego, 1923. – 168 s.
11. Grosfeld, L. Polska a stosunki niemiecko-sowieckie. 1918–1939 / L. Grosfeld. – Warszawa: Niezależna Oflcyna Wydawnicza, 1988. – 43 s.
12. Материалы Генуэзской конференции. – М.: Изд. НКИД, 1922. – 372 с.
13. Archiw Akt Nowych. MSZ. Sygn. 6629.
14. Рубинштейн, Н. Внешняя политика советского государства в 1921–1925 годах / Н. Рубинштейн. – М.: Госполитиздат, 1953. – 92 с.
15. Дирксен, Г. Москва, Токио, Лондон. Двадцать лет германской внешней политики / Г. Дирксен. – М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2001. – 446 с.
16. Rosenfeld, G. Stosunki polityzny polsko-niemieckie po Rapallo i Lokarno / G. Rosenfeld \\ Kwartalnik historyczny. – 1963. – № 1. – S. 26–48.
17. Kumaniecki, J. Wobec ukladu w Rapallo / J. Kumaniecki \\ Z dziejow stosunkow polsko-radzieckich. Studzia i materially. – 1966. – T. 2. – S. 253–265.
18. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до Рапалло. Сборник документов: в 2 т. – М.: Политиздат, 1971. – Т. 2. – 596 с.
19. Архив внешней политики Российской Федерации. – Ф. 04. – Оп. 32. – П. 212. – Д. 52567.
20. Документы внешней политики СССР: в 24 т. – М.: Госполитиздат, 1967. – Т. 8. – 862 с.
21. Архив внешней политики Российской Федерации. – Ф. 04. – Оп. 32. – П. 213. – Д. 52596. –Т. 2.
22. Известия. 1924. 19 августа. № 187 (2222). – С. 2.

23. Четырнадцатый съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М.: Госиздат, 1926. – 657 с.
24. Dokumente zur deutschen Geschichte 1919–1923. – Berlin: Deutscher Verl. der Wissenschaft, 1975. – 104 s.
25. Известия. 1925. 20 мая. № 113. (2446). – С. 3.
26. Stresemann, G. Vermachtnis: in 3 b / G. Stresemann – Berlin, 1932. – B. 2. – 611 s.
27. Паевский, Я. Немецкие попытки натиска на Восток в период империализма / Я. Паевский // Германская экспансия в Центральной и Восточной Европе. – М.: Прогресс, 1965. – с. 237–251.

Miazga M.M. Contradiction of the Versailles system in Central and Eastern Europe (1921–1925)

The article identifies and discusses the contradictions among countries of Central and Eastern Europe during formation and initial evolution of the Versailles system of international relations.

Keywords: Versailles System, the USSR, Poland, Germany, Treaty of Rapallo, Locarno, Rhineland Pact, interstate contradictions.

Мезга М.М. Протиріччя Версальської системи в Центрально-Східній Європі (1921–1925 рр.)

У статті виявлено та охарактеризовано протиріччя, що існували між країнами Центрально-Східної Європи в період становлення та еволюції Версальської системи міжнародних відносин.

Ключові слова: Версальська система, СРСР, Польща, Німеччина, Рапалльский договір, Локарно, Гарантійний пакт, міждержавні протиріччя.

УДК 94(47+57)

А. І. Покляцька

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ РАДЯНСЬКОЇ ЖІНКИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛЬНОЇ ГРАФІКИ СРСР У 1920-1930-Х РР.

У статті досліджується процес конструювання та трансформації візуального образу радянської жінки у періодичних виданнях СРСР 1920-1930-х рр. аналізуються методи та прийоми зображення жінок. У статті наголошується, що формування жіночого образу залежало перш за все від політичного курсу радянської держави, а періодичні видання виступили конструкторами нової ідентичності.

Ключові слова: «нова радянська жінка», робітнича, селянка, «обивателька», журнальна графіка, репрезентація, візуальна пропаганда, радянська ідеологія.

Більшовицький переворот 1917 р. та формування нової радянської держави зумовили зміни в усіх сферах життя людей. Радянська влада потребувала розробки універсальних засобів комунікації, які були б простими й зрозумілими для населення. У перше десятиліття радянської влади тривав процес розробки і створення нового символічного ряду. Важливу роль у формуванні культурного і політичного дискурсу нації відіграла радянська друкована преса. Загалом журнали як культурний феномен є одним із способів репрезентації соціальної реальності і тих культурно-ідеологічних цінностей, які склали смислове підґрунтя цього історичного періоду. При цьому вони не тільки репрезентували, але й конструювали соціальну реальність, будучи провідником офіційної ідеології і владних відносин.

Важливою частиною формування образу «нової радянської людини» було конструювання жіночого образу та ідентичності. Останнім часом інтерес вітчизняних та зарубіжних науковців до вивчення жіночої історії значно виріс. Серед українських дослідників різноманітні аспекти гендерних відносин радянського періоду вивчають О. Кісь [1; 2], О. Лабур [3], О. Пода [4], І. Ігнатенко [5], О. Стяжкіна [6] тощо.

Так, зокрема, О. Лабур досліджувала радянські журнали «Комунарка України» і «Селянка України» як історичне джерело вивчення жіночої історії. І. Ігнатенко та О. Оприско аналізували зміни у правовому та соціальному становищі жінок СРСР у 1920-1930-ті рр. та вплив радянської ідеології на уявлення про жіночу красу, а О. Пода вивчала конструювання образу жінки-героїні на сторінках журналу «Радянська жінка» 1950-х рр.

Серед зарубіжних дослідників проблему конструювання жіночого образу в епоху становлення радянської влади вивчали ряд вчених, зокрема, досить широко висвітлені питання візуальної репрезентації жінки в англомовній літературі.

Важливим внеском у дослідження жіночої візуальної історії є монографія британського історика Л. Еттвуд «Створення нової радянської жінки: жіночі журнали як конструктори жіночої індивідуальності» [7]. Авторка поставила за мету з'ясувати способи, за допомогою яких «нова жінка», в її різних втіленнях, була представлена на сторінках жіночих журналів «Робітниця» («Работница») і «Селянка» («Крестьянка»). Дослідниця відмічає, що газети і журнали були основним каналом зв'язку між комуністичною партією і народом, вони не просто висвітлювали події та політичне спрямування партії, а безпосередньо конструювали нові форми суспільних відносин та повсякденного життя.

Британський історик С. Рід у своєму дослідженні «Усі жінки Сталіна: стать і влада в радянському мистецтві 1930-х рр.» [8] здійснила аналіз експлуатування жіночих персонажів у живописі та скульптурі. Вона наголошує на тому, що широке розповсюдження жіночих образів було тісно пов'язане з просуванням культу особи Сталіна, а жіноча роль була необхідна для моделювання ідеального ставлення у дусі «любові і покори». [8, с. 5]

Американська дослідниця В. Боннел вивчає історію становлення радянської іконографії, формування як жіночих, так і чоловічих образів нової радянської людини [9; 10]. До її праць звертаються як вітчизняні, так і зарубіжні історики, антропологи та соціологи. В рамках нашого дослідження важливою є стаття В. Боннел «Репрезентація жінки в ранніх радянських плакатах», що присвячена аналізу жіночого візуального образу радянського суспільства.

Серед російських дослідників необхідно виділити Т. Дашкову [11; 12], яка виділила два типи жіночої тілесності: «робітничо-селянський» і «артистичний».

Попри досить велику кількість досліджень, присвячених репрезентації жінки на сторінках радянської преси, необхідно зазначити, що більшість авторів аналізує фотографії та ілюстрації жіночих радянських журналів, спеціально не зосереджуючись на аналізі журнальної графіки як історичного джерела.

Метою статті є дослідження формування жіночого графічного образу на сторінках радянської періодики, а також аналіз трансформації цього образу.

Образ радянської жінки був сформований не одразу і мав певний ряд специфічних особливостей. Захопивши владу у 1917 р., більшовики вдалися до запозичення традиційних форм, вже напрацьованих у журнальній візуалістиці. Як зазначає В. Боннел, «на ранніх радянських плакатах з'являються пегаси, колісниці, гідри, Георгій-переможець і навіть ангели. Деякі, наприклад, художники серії плакатів «Окон Роста», експлуатували лубочний стиль (зрозумілий і звичний для пересічного глядача), інші використовували елементи фольклору, а також релігії, дореволюційного живопису, плакатів і класичних міфів» [10, с. 246].

Російський історик В. Аксьонов у своєму дослідженні прослідкував динаміку змін жіночого образу (як символу Росії) в період Першої світової війни та приходу до влади більшовиків. Він зауважив, що «жіночі образи пережили в роки світової війни трансформацію від чуттєвих і беззахисних алегоричних зображень Росії, до вольових, здатних на героїчний подвиг, так само, як і на революційний бунт, «червоних баб» [13, с. 26]. Саме таку форму репрезентації жінки запозичили більшовики в період становлення радянської влади. Також до цього образу звертались авангардисти. Зокрема, як зазначає В. Аксьонов, інша назва картини К. Малевича «Червоний квадрат» – «Живописний реалізм селянки у двох вимірах».

Політика СРСР визначила нову роль жінки у суспільстві. Робота періодичних видань будувалася відповідно зі спеціальних партійних постанов. Їх діяльність була спрямована на пропаганду ідей комунізму і залучення жінок до участі у виробничому процесі. Традиційні жіночі ролі – матері, господині, берегині – нівелюються. Відтепер жінка, перш за все, повинна служити новій державі, бути соціально активною, працювати на благо комунізму. В. Боннел зазначає, що «нові іконки робітника і селянина (жіночі та чоловічі) функціонували як символи візуальної пропаганди. Для їх розуміння не вимагалося спеціальних знань з античності та класичної міфології, на відміну від образів, заснованих на неокласичної традиції. Проте вони були символами – символами героїчних соціальних верств, які, згідно більшовицького владного наративу, здійснили Жовтневу революцію і заклали основи соціалізму [10, с. 268].

Джерельною базою дослідження є графічні зображення у періодичних виданнях, зокрема, «Красный ворон», «Крокодил», «Бегемот», «Безбожник у станка» тощо.

Ще з 1920-х рр. на сторінках журналів з'являються зображення із закликами до активної участі жінок у громадському житті та ліквідації неписьменності, до організації жіночих відділів, до проведення культмасової роботи, здобуття професії, спеціальності тощо. Головними жіночими візуальними образами стали «робітниця» та «селянка». Ці категорії жінок зображувались по-різному. Так, у першій половині 1920-х рр. на сторінках радянських журналів почали з'являтися образи войовничих, емансипованих жінок. Нова радянська жінка-робітниця зображувалася у червоній хустинці (зав'язаній на потилиці, а не по-старому – під підборіддям), її одяг, зазвичай складався з білої блузки і темної спідниці. Як зазначає дослідниця Е. Уоттерс, «зображення жінки посилювалося чітко вираженою мовою тіла, а саме серйозним пильним поглядом і войовничим жестом руки, спрямованої вгору (тобто у потрібному політичному векторі)» [14, с. 234].

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. жінок вже зображували як невід'ємну частку робітничого класу. Жінку стали зображувати у штанах як символ гендерної рівності. Хоча насправді проголошення рівності жінок і чоловіків мало на меті не захист жіночих прав, а їх експлуатацію. Участь жінок у суспільному житті мала велике значення для успішного досягнення економічних цілей держави. Радянське керівництво закликало жінок думати про нові ролі і призначення: як ударниць, делегаток, стахановок. З цього часу жінки не рідко з'являються на сторінках періодичних видань як головні героїні, окремо від чоловіків. Вони уже не просто помічниці, а «ударна сила комунізму».

На відміну від зображення жінок-робітниць, реперезентація жінки-селянки супроводжувалась підкресленням її відсталості. Прикладом цього можуть слугувати графічні зображення із закликами ліквідації неписьменності. Крім цього, ідеологічна відсталість селянок підкреслювалась зображенням їх у традиційному вбранні, а хустки, зазвичай не червоного кольору, зав'язані під підборіддям. Проте, американський історик Метт Оя припускає, що «репрезентація селянки, яка була представлена традиційними гендерними ролями, стала величезною перешкодою для сільської політики партії, і якщо партійне керівництво прагнуло перетворити селянок шляхом зміни цих ролей, то воно повинно було запропонувати їм нову роль або модель, в якій вони могли бачити своє майбутнє» [15, с. 36-37]. Саме тому з середини 1920-х рр. формувався образ селянки, який відповідав політичному спрямуванні партії, зокрема, зображувалися жінки, які рекламували переваги сільськогосподарських кооперативів, а вже на початку 1930-х рр. з'явилися зображення жінок, що закликають до колективізації.

На противагу цим образам в радянських сатиричних журналах яскраво представлений образ дореволюційної жінки (старої дворянки чи міщанки) або образи т.зв. «обивательок», зокрема непманші. Жінок зображували огрядними, з короткими зачісками без головного убору, їх одяг був яскравий і модний, проте без відчуття стилю та міри, адже велика кількість аксесуарів виглядає безглуздо. Таким чином, будь-яку невідповідність ідеалам радянської держави намагались дискредитувати.

Отже, у 1920-1930-х рр. тривав процес формування візуального образу радянської жінки, який проходив в декілька етапів. Якщо на початку 1920-х рр. жінка зображувалась, як помічниця чоловіка, то вже з кінця 1920-х рр. це образ жінки на виробництві з увиразненням класової робітничо-селянської приналежності. У 1930-х рр. цей образ є невід'ємною частиною зображення радянського життя з акцентуванням колективізму і трудової героїки. З цього часу глорифікуються жінки-комуністки, будівничі соціалізму. Формування візуального образу залежало перш за все від політичного курсу партійного керівництва, а періодичні видання виступили конструкторами нової ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кісь О. Рецепція радянської влади і незалежності в усних автобіографіях жінок України / О. Кісь // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 11–12.– Харків, 2008. – С. 17– 28.
2. Радянська жінка: трансформації гендерної ідентичності // Разом на одній землі. Історія України багатокультурна: навч. посібник / Наук. ред. О.Кісь, В.Мисан. – Львів: ЗУКЦ, 2012. – 332 с.
3. Лабур О. В. Масові жіночі видання "Комунарка України" та "Селянка України": джерелознавчий аспект / О. В. Лабур //Гуржіївські історичні читання. Вип. 5., 2012. – С. 91-93.
4. Пода О.Ю. Героїня часу в журналі «Радянська жінка» 50-х рр. XX ст.: гендерні елементи в тематичному полі біографії / О.Ю. Пода. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr/gn/2008_4/files/GN_04_2008_Poda.pdf

5. Ігнатенко І. «Ідеальна жінка»: уявлення про жіночу красу в СРСР у 1920–1930-ті роки / І. Ігнатенко, О. Оприско // Етнічна історія народів Європи. – 2014. Вип. 42. – С. 178–183. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2014_42_28
6. Стяжкіна О. Жінки в історії української культури другої половини XX століття. Монографія / О.Стяжкіна – Донецьк, 2002. – 270 с.
7. Attwood, L. Creating the New Soviet Woman: Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922-1953/ L. Attwood. – New York: St. Martin's Press, 1999. – 213 pp.
8. Reid, S. All Stalin's Women: Gender and Power in Soviet Art of the 1930's / S. Reid // Slavic Review 57, no. 1 (1998) – P. 133-173.
9. Боннел В. Иконография рабочего в советском политическом искусстве / В.Боннел / Визуальная антропология: режимы видимости при социализме. –М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2009. – С. 183-214.
10. Боннел В. Репрезентация женщины в ранних советских плакатах/ В. Боннел / Визуальная антропология: режимы видимости при социализме. – М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2009. – С. 245-271.
11. Дашкова Т. Визуальная репрезентация женского тела в советской массовой культуре 30-х годов/ Т. Дашкова // Логос. 1999. № 11/12 (21). С. 131-155. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_11_12/10.htm
12. Дашкова Т. Трансформация женских образов на страницах советских журналов 1920–1930-х годов / Т. Дашкова // Женский дискурс в литературном процессе России конца XX века. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.a-z.ru/women_cd1/html/dashkova.htm
13. Аксенов В. Б. От Родины-царицы к Родине-бабе: особенности фемининной репрезентации России в годы Первой мировой войны / В. Б. Аксенов // Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований. – 2015. – С. 9–27.
14. Waters E. «The Female Form in Soviet Political Iconography, 1917-1932» in Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation, ed. B. Clements, B. Engel and C. Worobec/ E. Waters – Berkeley: University of California Press, 1991. – 301 pp.
15. Matt O. From Krestianka to Udamitsa: Rural Women and the Vydvizhenie Campaign, 1933-1941/ O. Matt. – The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies1203 (1996): P. 36-37.

Pokliatska A. I. Formation of the image of a Soviet woman on the pages of the USSR magazine graphics in 1920-1930s.

The article investigates the process of constructing and transforming of visual images of a Soviet woman in USSR periodicals in 1920-1930s and examines methods and techniques of depicting women. The article notes that the formation of the female image depended primarily on the political course of the Soviet state and periodicals functioned as designers of a new identity.

Keywords: "new Soviet woman", the worker, peasant, journal graphics, representation, visual propaganda, Soviet ideology.

Покляцкая А. И. Формирование образа советской женщины на страницах журнальной графики СССР В 1920-1930-х гг.

В статье исследуется процесс конструирования и трансформации визуального образа советской женщины в периодических изданиях СССР 1920-1930-х гг. анализируются методы и приемы изображения женщин. В статье отмечается, что формирование женского образа зависело, прежде всего, от политического курса советского государства, а периодические издания выступили конструкторами новой идентичности.

Ключевые слова: «новая советская женщина», рабочая, крестьянка, «обывательница», журнальная графика, репрезентация, визуальная пропаганда, советская идеология.

УДК 94(100:460)"1945":061.1ООН

Н.І. Бойко

«ІСПАНСЬКЕ ПИТАННЯ» НА ПОТСДАМСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ ТА В ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ

У статті аналізуються історичні передумови, основні етапи та вирішення «іспанського питання», визначаються його значення і місце у Ялтинсько-Потсдамській біполярній системі міжнародних відносин та роль генезі «холодної війни».

Ключові слова: «іспанське питання», Іспанія, Ф. Франко, Потсдамська конференція, міжнародні відносини, «холодна війна», ООН, Рада Безпеки, Генеральна Асамблея, США, Великобританія, СРСР.

У 80-90-х рр. XX ст., із розпадом Ялтинсько-Потсдамської системи і формуванням нової моделі міжнародних відносин, піднялися на новий щабель дискусії щодо проблем та перспектив нового світового порядку. В світлі цього зріс інтерес до переосмислення та нової інтерпретації епохи «холодної війни», яка відходить у минуле. Нині триває процес написання нової історії «холодної війни», зокрема і в нашій державі. Відхід від ідеологічно заангажованих поглядів радянської історіографії та критичний перегляд наявних праць та джерел дозволили по-новому осмислити та оцінити епоху «холодної війни», її причини, перебіг та результати. В контексті цього питання дослідження так званого «іспанського питання», як одного із складників холодної війни та малодосліджених проблем післявоєнної європейської історії, виглядає актуальним.

Це питання цікавило зарубіжних та вітчизняних дослідників повоєнної історій й міжнародних відносин. Головні праці в цій царині створені російськими науковцями О. А. Сагомоняном [1, 2], С. П. Пожарською [3, 4, 5] та вітчизняним О. П. Іваницькою [6, 7]. Інтерес становлять наукові праці іспанців Е. Морадієлоса «Потсдамська конференція та іспанська проблема» [8], та К. Санз Діаса «Іспанія та німецьке питання при Ф. Франко, 1945-1975. Доктрина Хальштейна та початок Ostpolitik» [9].

Об'єктом дослідження є становлення повоєнної біполярної системи міжнародних відносин та холодної війни, а предметом – з'ясування ролі та впливу іспанського питання як одного із складників протистояння між великими світовими державами, розвитку Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин та холодної війни.

Мета нашого дослідження полягає у вивчені сутності «іспанського питання» у повоєнних міжнародних відносинах, підходів провідних світових держав до його розв'язання на Потсдамській міжнародній конференції, Генеральній Асамблеї та Раді Безпеки, Організації Об'єднаних Націй .

Із початком Другої світової війни режим Франко опинився в складному геополітичному становищі. З одного боку, існувала необхідність певним чином віддячити Італії та Третьому Рейху за підтримку у громадянській війні. Водночас іспанський каудильйо надіявся закріпити за підтримки країн «осі» свої позиції у Північній Африці та встановленні контролю над Гібралтаром. З іншого, Франція, Великобританія та згодом США чинили тиск на Іспанію, вимагали від неї дотримання нейтралітету у війні, та відмови від претензій на Гібралтар. [2, 18]. Ф.Ф. Франко вибрав очікувальну позицію, оприлюднивши 4 вересня 1939 р. декрет про дотримання «найсуворішого нейтралітету» у війні. Таку позицію можна пояснити небажанням франкістського режиму втягувати Іспанію у війну через низку внутрішніх та зовнішніх причин. Німеччина та Італія спокійно сприйняли заяву про нейтралітет Іспанії, оскільки каудильйо обґрунтував свою позицію, по-перше, несприйняттям радянського комуністичного режиму (з яким Німеччина підписала пакт про ненапад 23 серпня 1939 р.), а по-друге, своєрідною релігійною симпатією до воюючої Польщі. В подальшому Ф. Франко неодноразово звертався до цих аргументів, ведучи переговори із А. Гітлером та Б. Муссоліні.

Позиції Великобританії та США щодо Іспанії на початковому етапі Другої світової війни практично збігалися. Для Великобританії, яка прагнула контролювати повітряні і морські комунікації Середземномор'я, нейтралітет Іспанії був найкращим із можливих варіантів. США, в свою чергу, також вважали режим Ф. Франко найбільш сприятливим для ведення власної геополітичної політики [3, 83].

Натомість СРСР, відверто агресивно ставився до Ф. Франко і його режиму, підтримував партизанський антифранкістський рух, прагнучи використовувати сприятливі міжнародні умови для можливого усунення іспанської повоєнної влади [6, 212-215].

З розгромом Франції іспанський диктатор почав діяти на міжнародній арені активніше, сподіваючись захопити Гібралтар і продовжити експансію у Північну Африку. Тому 12 червня 1940 р. керівник Іспанії заявив про зняття нейтрального статусу своєї країни у війні і оголосив Іспанію «невоюючою стороною». 19 червня 1940 р. він направив у Берлін меморандум, в якому не виключав можливості вступу у війну на боці країн «осі» [4, 97].

Російський дослідник А. Красіков наводить дані про зустріч міністрів закордонних справ Іспанії та Німеччини, С. Суньєра та І. Ріббентропа, на якій іспанський міністр наголосив на тому, що вступ Іспанії у війну можливий лише у випадку вирішення територіальних претензій щодо Гібралтару та облаштування тут артилерійського підрозділу водночас.

Восени 1940 р. ситуація на фронтах світової війни кардинально змінилась. Плани А. Гітлера на швидкий розгром Англії зазнав краху, Б. Муссоліні програвав у Греції. В цих умовах Ф. Франко повернувся до обережної вичікувальної тактики. За іронією долі, саме в цей момент його допомоги попросили Берлін і Рим. 23 жовтня 1940 р. у містечку Андай відбулась зустріч між трьома диктаторами, яку згодом назвуть найбільшою дипломатичною перемогою Ф. Франко. Каудильйо не підтвердив на цій зустрічі безпосередню участь у бойових діях, навіть заради оволодіння Гібралтаром (А. Гітлер приготував близько 20 дивізій, і від Ф. Франко вимагалась лише згода на прохід військ по його території). Російський іспаніст С.П. Пожарська вважає зустріч в Андаї останнім кроком, який спонукав А. Гітлера до нападу на СРСР [4, 101]. В подальшому співпраця Ф. Франко і Гітлера обмежувалась економічною підтримкою, а також формуванням «Блакитної дивізії» із іспанських солдат-добровольців, які воювали на Східному фронті та брали участь у блокаді Ленінграду. [2, 270-294].

Кардинальний поворот у міжнародній політиці Іспанії відбувся восени 1943 р., коли Ф. Франко всерйоз задумався про можливість поразки Гітлера. На посаду міністра закордонних справ, замість германофіла Серрано Суньєри, був призначений граф Хордана, який заявив про «найсуворіший нейтралітет» у війні. Цим Ф. Франко фактично проголосив курс на зближення із англо-американською коаліцією. Це зближення пояснюється низкою причин: подальшим погіршенням економічної ситуації в Іспанії (країна опинилась на межі голоду); можливості нового путчу, військового перевороту або нової громадянської війни. Реакція великих держав на дії Мадрида була доброзичливою. Сприятливий відгук отримали кроки Ф. Франко відносно реставрації монархії, яку уряди У. Черчілля і Ф. Рузвельта вважали найбільш прийнятним розв'язанням «іспанської проблеми» [10, 273-274].

Проте ці кроки викликали енергійний протест німецької сторони. До того ж у фалангістському середовищі надзвичайно сильним був пронімецький елемент, який міг становити загрозу для самого Ф. Франко. Однак в грудні 1943 р. каудильйо заявив про так звану «траєкторію еволюції», тобто фактично переорієнтацію Іспанії в бік союзників. Не останню роль в такій трансформації поглядів іспанського питання відіграло падіння уряду Б. Муссоліні і фактичне позбавлення влади дуче самою Великою фашистською радою, звістка про які викликала у Мадриді сенсацію [6, 209].

1944 рік став найбільш важким для режиму Ф. Франко за весь період Другої світової війни. По-перше, припинились поставки нафти США та Великобританією через те, що Іспанія не відмовилась від поставок вольфраму в Німеччині. По-друге, активізувались промонархістські кола, які бажали повернення на вілиний іспанський престол законної династії Бурбонів. По-третє, партизанська війна прокомуністично налаштованих сил, підтримувана СРСР, досягла свого піку. За даними О. П. Іваницької, загальна чисельність партизанських формувань досягла тоді 50 тис. осіб [7, 445]. По-четверте, на теритоорію Іспанії з Алжиру перекидаись спеціально підготовлені загони, значна кількість амуніїї, а у жовтні розпочато велику наступальну операцію проти іспанських урядових військ [12, 121].

По завершенні Другої світової війни ставлення до франкістського режиму з боку: США, Великобританії було здебільшого нейтральним. СРСР стояв на позиціях ізоляції Іспанії на міжнародній арені усунення Франко від влади.

У переписці лідерів Великобританії, США та СРСР Іспанія фігурувала скоріше як вірогідний противник, оскільки в «Особливо таємному і особистому посланні президента Рузвельта і прем'єр-міністра Великобританії пана Уїнстона Черчілля Маршалу Й. В. Сталіну», присвяченого переговорам щодо Португалії, говориться, що у випадку агресивних дій Іспанії щодо Португалії Іспанії буде оголошена війна, і разом з тим висловлено сумнів, що такий варіант розвитку подій можливий (*"...ми виділили для нього зенітну артилерію та винищувальну авіацію, яка знаходиться в дорозі, а також повідомили доктору Салазару, що у випадку нападу Іспанії на Португалію ми негайно оголосимо Іспанії війну та надамо допомогу, яка буде в наших силах. Ми, однак, не уклали жодної конкретної військової конвенції, яка передбачала би надання будь-яких військ, оскільки не віримо у вірогідність ні першого, ні другого."*) [11, 146]. У листі У. Черчіля до Й. Сталіна від 17 січня 1945 британський прем'єр

згадує про листи Ф. Франко, в яких він намагався переконати Черчіля в недоцільності союзу із СРСР. Тоді британський лідер відповів Ф. Франко досить холодно: «*На жаль, як Ви, Ваше Превосходительство,*

ви знаєте у Вашому листі до герцога Альба, ці події не отримали ще досить глибокого розвитку, щоб видалити бар'єри між нашими обома країнами. Поки залишаються такі бар'єри, розвиток дійсно тісних відносин дружби і співпраці з Іспанією, до якого прагне Уряд Його Величності,неминуче натрапить на труднощі...» [11, 400].

На конференції в Сан-Франциско (25 квітня – 26 червня 1945 р.) питання Іспанії окремо не піднімалось, проте в стенографічному записі засідання голів делегацій Об'єднаних Націй при обговоренні питання допущення аргентинських представників на конференцію голова новозеландської делегації Фрезер поцікавився, чи не стане прийняте рішення непрямим прецедентом для Іспанії, Ісландії та Ірландії [12, 336]

Концепція «іспанського питання», тобто питання можливості існування режиму Ф. Франко у післявоєнній Європі та місця Іспанії в системі міжнародних відносин, вперше пролунала на Потсдамській конференції (17 липня – 5 серпня 1945 р.). Пропозиція про включення Іспанії в число обговорюваних на конференції тем пролунала під час бесіди міністрів закордонних справ СРСР і Великобританії у переддень конференції, 16 липня 1945 р. [13, 36]. Радянський лідер повторно озвучив її 17 липня у бесіді з Г. Труменом. Сталін наголосив, що вважає режим Ф. Франко нав'язаним іспанцям країнами «осі», і який до того ж переховує в себе недобитки фашистських режимів обох країн (Нвмеччини та Італії), діючи таким чином на шкоду Об'єднаним Націям. Американський президент погодився з цим твердженням і заявив, що ніколи не симпатизував Ф. Франко і готовий обговорити це питання [13, 40].

Лідери «великої трійки» повернулись у Постжам до іспанської проблеми на третьому засіданні глав урядів яке відбулося 19 липня. Основна дискусія точилась між Й. Сталіним та У. Черчіллем. Й. Сталін наполягав на дипломатичній ізоляції, а в перспективі і в зміні діючого режиму Іспанії. Його основні аргументи були наступні: небезпека, яку становить для Європи профашистський режим Ф. Франко, який переховує залишки італійських фашистів та німецьких нацистів; він є останнім із європейських фашистських режимів, і обов'язок союзників по антигітлерівській коаліції сприяти його знищенню. У свою чергу, У. Черчілль наполягав на тому, що вибір форми правління це внутрішня справа іспанців. Він рішуче виступив проти будь-якого втручання в іспанські справи: *«...я вважаю, що ми не повинні втручатися у внутрішні справи держави, з яким ми розходимося в поглядах, за винятком таких випадків, коли та чи інша держава нападає на нас*» [13, 76]. Крім того, британський прем'єр висловив думку, що розрив дипломатичних відносин з Мадридом зіграє на руку ортодоксальним франкістам, оскільки іспанський народ сприйме такий крок як вияв неповаги: «*Мені здається, що такий крок за своїм характером, маючи на увазі, що іспанці горді і досить чутливі, міг би мати своїм наслідком об'єднання іспанців навколо Франко, замість того щоб змусити їх відійти від Франко*» [13, 76].

Радянський лідер запропонував пошуки компромісного варіанту розриву дипломатичних відносин з Франко. Він заявив: («*...Я пропоную: нехай міністри закордонних справ поговорять про те, чи не можна придумати іншу, більш м'яку і еластичну форму для того, щоб дати зрозуміти, що великі держави не підтримують режиму Франко....*»), У. Черчілль з ним не погодився: «*…Я був би проти цього. Мені здається, що це таке питання, яке має бути вирішене в цьому залі..*». Г. Трумен запропонував продовжити дискусію на іншому засіданні: «*...Я бачу дуже мало можливостей досягти згоди з цього питання на даному засіданні. Можливо, краще буде повернутися до нього пізніше?..*» [13, 78-81].

Міністри закордонних справ держав «великої трійки» також не могли досягти згоди в питанні членства Іспанії в Організації Об'єднаних Націй. Безрезультатна дискусія тривала протягом третього засідання Ради Безпеки ООн. Врешті-решт ухвалили: перенесення іспанського питання на розгляд спеціальної комісії. Попередньо було оголошено, що глави трьох урядів досягли одностайності в рішенні не допускати Іспанію до вступу в ООН, доки існуватиме режим Ф. Франко [13, 88, 309].

Аналіз документів Потсдамської конференції щодо «іспанського питання» дозволяє зробити висновок, що, окрім заборони до вступу в ООН, що до Іспанії не було застосовано жодних дипломатичних, економічних чи військових санкцій. Головний же пункт резолюції (про

розгляд «іспанського питання» Радою Безпеки) так ніколи і не був зреалізований [1, 49]. Іспанський науковець Е. Морадієлоса вважає такий розвиток подій з іспанського питання результатом досягнутої згоди між лідерами «великої трійки», яка обмежилась «беззубим дипломатичним остракізмом», й, враховуючи перетворення колишніх союзників на противників у «холодній війні», режим Ф. Франко отримав можливість вижити у післявоєнному світі. [8, 74]

Аналіз документів, пов'язаних із «іспанським питанням», засвідчує, що вже на час проведення Потсдамської конференції між членами «великої трійки» нагромадився низка протиріч, які яскраво проявилися у відносинах між коаліцією Лондон-Вашингтон та Москвою. І У. Черчілль, і Г. Трумен, і Й. Сталін розуміли, що вони стоять на порозі нового витку боротьби ідеологій, на порозі поляризації післявоєнного світу, де ключове значення матиме вплив на країни Європи кожного із центрів сили у світовій політиці. Іспанія у майбутній боротьбі залишалась «темною конячкою», і для кожного із учасників майбутньої «холодної війни» її післявоєнне становище могло стати вирішальним. Режим Ф. Франко ставав своєрідним резервом для утвердження впливу, тому його збереження було вигідним для англо-американського тандему, тоді як радянська сторона робила спроби ліквідувати діючу систему влади в Іспанії і встановити на Піленеях свою, прокомуністичну систему. Тому, на нашу думку, «беззубий дипломатичний остракізм» був поразкою Радянського Союзу.

Резолюція «дипломатичного остракізму» в більшості своїй задовольнила Ф. Франко. Адмірал Л. Карреро Б'янко, головний радник каудильйо, оцінив її одночасно і як «*повне нахабство*», і як «*платонічну формулу*», оскільки, за його словами, «*я задоволений, оскільки чекав чогось набагато гіршого*». В подібному ключі висловився і тогочасний міністр закордонних справ уряду Ф. Франко, А. М. Артахо: « *[декларація] менш жорстка, ніж очікували в Іспанії, і менш радикальна, ніж очікували за кордоном*» [8, 89].

Перші післявоєнні місяці стали також періодом піку антифранкістських настроїв у європейській та американській спільнотах. У США розпочалась ініційована лівими профспілками кампанія за розрив дипломатичних відносин з Іспанією. Частина лейбористів в уряді Великобританії також підключилась до антифранкістських протестів, але не змогла вплинути на загальні нейтрально-доброзичливі відносини, які склалися між Лондоном та Мадридом. Антифранкістська кампанія досягла апогею в лютому 1946, коли франкістами було страчено групу партизан на чолі з Крістіно Гарсіа, героєм французького Опору, через що 1 березня 1946 р. Франція офіційно перекрила кордони з Іспанією. Цією нагодою скористалась радянська сторона, яка готувала підґрунтя для нових кроків в утвердженні свого впливу в Іспанії та усунення франкістського режиму.

Про ставлення Кремля до франкістської Іспанії засвідчує радник посольства США Дж. Ф. Кеннан, відомий своєю антипатією до СРСР. 3 лютого 1946 р. він направив у держдепартамент США меморандум, в якому попереджував про можливе зіткнення інтересів СРСР та англо-американської коаліції щодо Іспанії, продовживши думку у більш відомій загалу «довгій телеграмі» від 22 лютого, в якій наголошував на небезпеці встановлення над Гібралтаром радянського контролю [2, 24].

У цих умовах британці та американці висунули проект трьохсторонньої декларації щодо «іспанського питання», оприлюденої 4 березня 1946 р. У ній йшлося про блокування французької ініціативи про внесення іспанського питання на порядок денний Ради Безпеки ООН; по-друге, про звернення до іспанського народу із закликом *мирним* шляхом позбавитись режиму Ф. Франко; по-третє, про оголошення намірів трьох держав не застосовувати проти Іспанії жодних санкцій [2, 24].

Тим часом ситуація на міжнародній арені весною 1946 була сприятливою для радянського керівництва, яке розробило комплекс заходів щодо режиму Ф. Франко по трьох векторах. Перший вектор пов'язаний із посиленням міжнародного тиску на західний табір, другий – з активізацією допомоги партизанським антифранкістським загонам, які попри посилення репресій продовжували діяти на території країни. Третій напрям полягав у діях в Раді Безпеки ООН, спрямованих на включення «іспанського питання» до порядку денного, на запровадженні санкцій. Нарешті – обговорення радянського проекту на генеральній Асамблеї ООН для компрометації прихильників невтручання в іспанські справи.

1 березня 1946 держдепартаментом США було оприлюднено документи, які визначали режим Ф. Франко як фашистський та факти співпраці каудильйо із А. Гітлером та Б. Муссоліні. [5, 231].

17 квітня розпочались дебати в створеному Радою Безпеки підкомітеті з питання режиму Ф. Франко, в якому негласним провідником позиції СРСР стала Польща. На відкритті засідання польський представник О. Ланге висунув явно перебільшені обвинувачення щодо режиму Ф. Франко і запропонував розірвати з Іспанією всі дипломатичні відносини. Представник СРСР А. Громико підтримав свого польського колегу. Головним опонентом рішучих заходів проти Ф. Франко був британський делегат, який критикував аргументи польської та радянської сторін як бездоказові. Також він апелював до Статуту ООН, який прямо забороняв будь-які втручання у внутрішні справи інших держав. Згодом була заслухана доповідь підкомітету, яка носила, за словами О. А. Сагомоняна, подвійний характер: з одного боку, ряд аргументів антифранкістів було названо справедливими, з іншого – головний аргумент про загрозу режиму Ф. Франко для європейської безпеки було відхилено. Доповідь підкомітету можна вважати компромісним варіантом, проте СРСР робив ставку не на компроміс, а на використання дебатів як першого кроку до більш радикальних дій щодо Іспанії, що віддзеркалилось у застосуванні радянським представником А. Громико права вето при голосуванні в Раді Безпеки за резолюцію [2, 26-27].

На першому засіданні Генеральної Асамблеї ООН продовжились тривалі дебати щодо «іспанського питання». Обидві сторони виявили схильність до компромісу. Результатом його стала резолюція Генеральної асамблеї ООН «Взаємовідносини між Членами Об'єднаних Націй та Іспанією» від 12 грудня 1946 р., в результаті якої режим Ф. Франко визначався фашистським, і було рекомендовано членам ООН розірвати з Іспанією дипломатичні відносини. Іспанії було відмовлено у вступі до Організації Об'єднаних Націй [13, 61-62]. Франкістська Іспанія опинилась в повній дипломатичній ізоляції: всі країни-члени ООН, крім Португалії, Ірландії, Аргентини та Ватикану, відкликали своїх послів із Мадрида.

Таким чином, роль «іспанського питання» в генезі «холодної війни» важко назвати ключовим. Радше питання місця Іспанії у післявоєнному світі було одним із багатьох факторів напруження між комуністичним та демократичним світами. За вагою та впливом на розвиток «холодної війни» як питання Польщі та розділу Німеччини, проте воно внесло свою лепту у поляризацію післявоєнного світу. Варто відзначити роль у ньому особистості Франко, якого можна вважати одним із найбільш врівноважених і терплячих диктаторів XX століття. Він досить вправно лавірував у бурхливих потоках дипломатії військового часу, і як показав час, вивів іспанський корабель на спокійні води практично без втрат.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сагомонян А. А. Испанский вопрос в ООН в 1946 году. // Вопросы истории. – 2002, № 3. – С. 32-50
2. Сагомонян А. А. Испанский вопрос в противостоянии великих держав на рубеже Второй Мировой и «холодной» войн (1945-1948). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – М., 2004. – 45 с.
3. Пожарская С. П. Испания и США. Внешняя политика и общество. 1936-1976. – М.: Наука, 1982. – 343 с.
4. Пожарская С. П. Франсиско Ф. Франко и его время. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 410 с.
5. Пожарская С. П. Тайная дипломатия Мадрида. – М.: Международные отношения, 1971. – 272 с.
6. Іваницька О. П. Ф. Франко – каудильйо Іспанії. – Чернівці: Книги, XXI, 2006. – 432 с.
7. Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2013): навчальний посібник. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2014. – 1056 с.
8. Enrique Moradiellos. The Potsdam Conference and the Spanish Problem // Contemporary European History. – Vol. 10, No. 1 (Mar., 2001). – pp. 73-90
9. Carlos Sanz Díaz. España y la cuestión alemana bajo el franquismo, 1945-1973. Entre la doctrina Hallstein y el comienzo de la "Ostpolitik" // Iberoamericana (2001), Nueva época, Año 7, No. 26 (Junio de 2007). – pp. 137-152
10. Испания. 1918-1972. Исторический очерк //под ред. И. М. Майского. – М.: Наука, 1975. – 496 с.
11. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Том 1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. ноябрь 1945 г.). Сборник писем. – М.: Госполитиздат, 1957. – 408 с.
12. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной Войны 1941-1945 гг. (Сборник документов в шести томах). Том V. Конференция объединённых наций в Сан-

Франциско (25 апреля – 26 июня 1945 г.). – М.: Издательство политической литературы, 1980. – 710 с.;
13. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной Войны 1941-1945 гг. (Сборник документов в шести томах). Том VI. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 августа 1945 г.). – М.: Издательство политической литературы, 1984. – 511 с.
14. Резолюция ООН A/RES/39 (I) «Взаимоотношения между Членами Объединенных Наций и Испанией» от 12 декабря 1946 г. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Генеральної Асамблеї ООН. Режим доступу: http://daccess-dds-ny.un.org/ doc/ RESOLUTION/ GEN/NR0/034/96/IMG/ NR003496.pdf? OpenElement

Boyko N.I. "Spanish question" at the Potsdam conference and in United Nations

The article analyzes the historical background, main stages and solution of "Spanish question" and defines its meaning and place in Yalta-Potsdam system of international relations and its role in the genesis of "cold war".

Keywords: "Spanish question", Spain, Franco, Potsdam conference, international relations, "cold war", United Nations, UN Security Council, General Assembly, USA, UK, USSR.

Бойко Н.И. «Испанский вопрос» на Потсдамской конференции и в Организации Объединенных Наций

В статье анализируются исторические предпосылки, основные этапы и решение «испанского вопроса», определяются его значение и место в Ялтинско-Потсдамской системе международных отношений и его роль в генезисе «холодной войны»

Ключевые слова: «испанский вопрос», Испания, Ф. Франко, Потсдамская конференция, международные отношения, «холодная война», ООН, Совет Безопасности, Генеральная Ассамблея, США, Великобритания, СССР.

УДК 94(437-25)«1918/1935»

О. М. Кравчук

ПРАЗЬКИЙ ГРАД ЗА ПРЕЗИДЕНТСТВА Т. Ґ. МАСАРИКА

У статті висвітлено історію Празького Граду в роки президентства у Чехословаччині Т. Ґ. Масарика. Показано, як Т. Ґ. Масарик визначив спрямованість в організації реконструкції Граду: перетворення з монархічного символу на резиденцію голови демократичної республіки. Висвітлено діяльність головного архітектора Граду Й. Плєчніка. Завдяки реконструкції Град став завершеним замковим ансамблем, що виконує функції резиденції голови чеської держави й історичної пам'ятки, відкритої для громадськості.

Ключові слова: Чехословаччина, Прага, Град, Т. Ґ. Масарик, Й. Плєчнік.

Понад тисячу років Празький замок Град відомий як політичний центр Чехії. Цей палацовий комплекс [1, с. 132] є унікальною пам'яткою зодчества, в якій в різній мірі представлені декілька епох європейської архітектури, починаючи з романської, продовжуючи готикою, ренесансом, бароко і класицизмом [2, с. 2]. Таке поєднання різних стилів виникло внаслідок 20-ти перебудов Граду за весь час його існування [3, с. 75; 4, с. 396]. При цьому засобами архітектури в різні епохи утверджувалася існуюча влада [3, с. 29, 86].

У Чехії Град є символом, що втілює, за словами письменника К. Чапека, «згусток всієї краси і слави Праги» [5, с. 409]. Замок складається з трьох основних, з'єднаних один з одним, дворів. У центрі Граду – собор Св. Віта, найвищий 124-метровий шпиль, якого можна бачити майже у будь-якій точці міста [3, с. 15]. Цим закріплюється своєрідний символічний взаємозв'язок: храм Св. Віта – головний собор Граду, Град – основа Праги, Прага – столиця Чехії.

Історію Празького Граду досліджувало чимало авторів [1; 2; 3; 6; 7; 8 та ін.], які розкривали її з різною фактографічною насиченістю. Водночас особливий інтерес являє історія Граду в період Першої Чехословацької республіки, коли вперше після декількох століть

Празький замок знову став резиденцією голови держави. У зв'язку з цим мета автора – розкрити роль президента Т. Ґ. Масарика в реконструкції Празького Граду.

Розташований на лівому березі р. Влтави, Град був одним із перших поселень на місці сучасної Праги. Він побудований на висушеному сонцем і розмитому дощами сланцевому підвищенні, яке простягається з заходу на схід, між Влтавою і Оленячим ровом [4, с. 396]. На цій скелі тільки де-не-де росла трава і лише в ущелині – невеликі деревця [6, с. 5]. Люди тут не селилися. Вважається, що перший дороманський Град заснував князь Борживой, очевидно, після 880 р. Це був перший князь з династії Пржемисловичів, який разом зі своєю дружиною Людмилою прийняв хрещення з рук Св. Мефодія [9, с. 30]. На місці сучасного Граду було традиційне місце народних зборів племені чехів, де стояв стародавній кам'яний трон чеських князів [10, s. 77-79]. Саме на цьому давньому місці християни на чолі з князем Борживоєм перемогли язичників. Після перемоги на цьому місці князь започаткував будівництво своєї резиденції [10, s. 72-78]. Замок на висушеній скелі набув назви Прага (висушений, чеською «випраглий») [6, с. 5]. У XI ст. обрис Празького Граду вже набув певної завершеності. Його масивні кам'яні стіни, вертикальна домінанта веж базиліки Св. Віта і монастирського храму Св. Їржі в поєднанні з більш низькими будовами княжого і єпископського палаців виразно завершували силует Граду, що здіймався над зростаючим на берегах Влтави містом [11, с. 43]. Розташування на Граді княжого замку, палацу єпископів і кафедрального собору засвідчувало, що Празький Град став осереддям світської та церковної влади, характерним для слов'янських країн [11, с. 65]. Водночас, Град значно відрізнявся від звичайного типу феодальних замків. Він охоплював більшу площу, тут не було скупченості будов і донжону – сторожової вежі фортеці, останньої укріпленої твердині замку [12, с. 85].

Один з періодів розквіту Празького Граду припав на роки правління королів Чехії і імператорів Священної Римської імперії – Карла IV (1346-1378) з династії Люксембургів і Рудольфа II Габсбурга (1576-1612). Вони зробили столицю Чехії своєю резиденцією. Після них в замку 300 років перебували намісники Габсбургів. Під час правління Марії Терезії Град істотно перебудували (1757-1775 рр. [6, с. 17]) під керівництвом Н. Пакассі, він загалом набув сучасного вигляду і вважався габсбурзьким замком. В очікуванні чеської коронації Франца Йосипа, на Граді в 1865-1868 рр. була здійснена нова реконструкція. Та після відмови імператора від коронації замок почав занепадати [13].

На початку XX ст. Град не становив єдиного архітектурного ансамблю, мав непривабливий вигляд і не відповідав нормам комфорту того часу. У такому вигляді Градчанський замок не подобався Т. Ґ. Масарику, президенту проголошеної 1918 р. Чехословацької республіки. Та саме у Граді зупинився Масарик після свого тріумфального прибуття до Праги 21 грудня 1918 р. На урочистій церемонії зустрічі Масарик виглядав хворим, але був зворушений і вперто відмовлявся сісти в імператорську карету з кіньми. Оточений квітами, прапорами та підрозділами російських, французьких та італійських легіонерів, він їхав у відкритому автомобілі, що повільно рухався донизу Вацлавською площею. Після короткої зупинки біля Староміської площі, автомобіль з президентом продовжив рух до парламенту, де під час короткої церемонії Масарик проголосив присягу як президент ЧСР, після чого поїхав у Град [14, p. 328-329].

Після утворення Чехословаччини в Граді розмістилася президентська канцелярія (фактично створена у лютому 1919 р., її очолив П. Шамал), конституційний суд, президія уряду, міністерства закордонних справ, внутрішніх справ, оборони, які працювали в некомфортних, незадовільних умовах безпеки та гігієни [15, s. 245]. Президенту замок занадто нагадував монархічне минуле країни. Визначаючи головні принципи і завдання культурної політики Чехословаччини, президент ухвалив рішення про комплексну реконструкцію Граду [16, s. 293]. Т. Ґ. Масарик загалом належав до прибічників активної культурної політики держави, яку він розглядав як організатора культурного процесу [17, s. 350]. На його думку, «наукова політика повинна визначити ставлення державної організації до сил і культурних організацій загалом» [18, с. 349]. Це було частиною процесу створення нового, демократичного іміджу столиці ЧСР – Праги. Столицю, вважав Масарик, необхідно зробити «великою економічно і культурно» [19, s. 250]. 14 жовтня 1919 г. на Староміській радниці Масарик говорив про необхідність створити з Праги «світове місто, центр всіх націй нашої держави». Актуально звучав заклик Масарика до повоєнної творчої праці: «Кривавими наслідками цієї грізної війни – Європа, людство достатньо навчене, куди призвели жадібність, владність і

шовінізм. Всі нації, не лише ті, які зазнали поразки, але й переможці, повинні опам'ятатися, повинні подолати нерівність, яка заважає, щоб всі могли приділяти увагу творчій політиці, яка забезпечить мир, економічну і культурну взаємність» [20, s. 169-170]. Таким чином, реставрація пам'ятників архітектури була важливою складовою частиною культурної політики ЧСР, питанням престижу держави. Вони здійснювалися в контексті загальної модернізації Праги, статус якої як столиці Чехословаччини закріпила конституція ЧСР від 29 лютого 1920 р. Йшлося про врегулювання і розширення міських комунікацій, оновлення мостів, вокзалів, підвищення рівня упорядкування, зміни структури міста, його районування [21, с. 257]. У 1920-1922 рр. після приєднання до старих празьких районів чотирьох передмість і 34 громад адміністративно була створена так звана Велика Прага [21, с. 257]. Одним з її 29 районів була Прага-IV (Град) площею 1, 62 кв. км. (0, 95% площі міста) і населенням 10 173 осіб [8, s. 2].

Суттєва перебудова Граду здійснювалося в контексті модернізації і, водночас, була частиною процесу розбудови інституту президентства в ЧСР. Створення нових інституцій – символів демократії, що, зокрема, вимагало надання відповідного вигляду резиденції президента республіки і передбачало ліквідацію спадку монархічного минулого в Чехословаччині. У розмові з К. Чапеком про реконструкцію своєї резиденції Масарик відзначив: «Особливий розділ моєї політики – це Град; тобто його оздоблення; перетворити його в пам'ятник нашої історії, зробити символом нашої старо-нової держави, символом не тільки минулого, але й майбутнього. Конкретно – кремль монархічний перетворити в кремль демократичний» [22, с. 182]. 7 березня 1930 р., згадуючи, що у Граді до 1847 р. знаходилися Верховний земський суд і сейм, Масарик наголосив: «наша демократична республіка може і має бути свідомим продовженням наших найкращих традицій минулого. Так, загалом розумію Град як резиденцію президента республіки» [23, s. 139]. В уявленні президента, Град, розташований на найвищому місці Праги, яке видно здалеку, повинен бути символом вічної свободи, нагадуванням вічної Вітчизни [24, s. 88]. Рішення про перебудову Граду було ухвалене в 1919 р., уряд виділив на зазначені роботи 6 млн. крон [25, с. 26].

Зберегти помітні елементи Граду і на основі єдиної концепції надати його архітектурі гармонійного і функціонального вигляду було складним завданням [24, s. 110]. Представники Спілки образотворчого мистецтва М. Швабінський, Я. Бенда, Я. Штур, О. Новотний радили президенту обрати такого архітектора, який би забезпечив єдину творчу концепцію [24, s. 70]. Для здійснення цих робіт, за словами археолога К. Гута, який здійснював там розкопки, «Потрібен був архітектор, який зумів би в сьогоденні продовжити низку художників минулих століть, не користуючись при цьому їх свободою в самостійній творчості, оскільки сучасні поняття про охорону пам'ятників старовини ревно опирались щонайменшому порушенню організму кремля» [6, с. 5]. До реалізації цих завдань приступив Йосип Плєчнік (1872-1957) [6, с. 18]. Це був словенський архітектор, який переміг на конкурсі проектів впорядкування південних садів Граду. Після цього Й. Плєчнік був призначений президентом Т. Ґ. Масариком головним архітектором Граду. Президент шукав оригінального творчого архітектора, який міг би реалізувати всі його ідеї щодо іконографічних елементів новоствореної чехословацької держави, за допомогою архітектури. Перша зустріч Масарика і Плєчніка відбулася у листопаді 1920 р. Словенський архітектор був приємно здивований таким замовленням [26, s. 40].

Й. Плєчнік закінчив академію образотворчого мистецтва у Відні (1894-1898 рр.). Був учнем австрійського архітектора О. Вагнера (1841-1918), роботи якого представляли модерн і передували ранньому модернізму [27, с. 415]. В столиці Австрії він проектував житлові будинки, вілли, сакральні будови та інтер'єри. У Празі приділяв увагу педагогічній діяльності (викладав у державній вищій школі мистецьких промислів), архітектурі, брав участь в конкурсі по спорудженню пам'ятника Я. Жижці у Празі (1913 р.) [28, s. 1121]. З січня 1920 р. до травня 1936 р. Плєчнік був архітектором Празького Граду, в 1921-1924 рр. – резиденції Т. Ґ. Масарика в Ланах [28, s. 1121].

Своєрідна особливість особистості Плєчніка в мистецтві проявлялась у відкритому несприйнятті стереотипів. Йому було притаманне власне бачення форми, в якому з високим смаком і мистецькою майстерністю об'єднуються античні основи з прийомами реформістського періоду О. Вагнера [28, s. 1121].

Стиль Плєчніка неможливо віднести до якого-небудь певного напрямку. Сьогодні Плєчнік широко визнаний як геній «перед-постмодернізму» [3, с. 77]. В деяких працях його називають представником сецесії і модерного класицизму [29; 30, s. 9]. Архітектурні роботи

Плєчніка в Празі (перебудова Граду і зведення костелу Серця Господнього (1926-1932 рр.) в районі Віногради) показують його еволюцію в бік арт-деко і неокласицизму [31, с. 314]. Архітектурна діяльність Плєчніка під час реконструкції Граду свідчить про тісні контакти чехословацької архітектури з провідними представниками світового зодчества [32, с. 233].

Також серед активних учасників реконструкції Граду був архітектор П. Янак (1882-1956), який з 1936 р. керував роботами по її здійсненню [8, s. 7]. Під час зимових від'їздів Плєчніка до Словенії його заміняв найкращий учень – О. Ротмаєр (1892-1966), який продовжив перебудову Граду в 1950-1968 рр. [33, с. 156].

Масарик постійно наголошував на політичному аспекті реконструкції Граду. 28 жовтня 1923 р. він декларував своє бажання, «щоби Град і його околиці стали не лише резиденцією президента, але й символом наших національних демократичних ідеалів…» [19, s. 500]. У грамоті-дорученні Плєчніку від 20 квітня 1925 р. президент відмічав, що Град повинен бути демократичним. Масарик підкреслював необхідність перебудови Граду в дусі утвердження ідеалів демократії: «Сенс цих вимог – зробити з Граду резиденцію демократичного президента. Всі оздоблювальні роботи Граду, зовнішні та внутрішні, повинні бути простими, але мистецьки шляхетними, символізувати ідею палацу незалежності та демократії. У тому самому дусі повинні бути впорядковані найближчі місцевості Граду. Нація дивиться на Град як на національну справу, і тому зміні Граду, задуманого і виконаного монархічно на Град демократичний має бути приділено увагу не тільки президента, але й уряду» [15, s. 245]. В цих інтелектуальних і політичних межах, визначених Масариком, і працював Плєчнік. Прикметно, що Плєчнік працював без гонорару. Своє завдання з реконструкції Граду він вважав певним посланням. Плєчнік любив Прагу, цінував працю своїх попередників на Граді і дуже поважав президента Масарика [30, s. 14].

Про політичний характер перебудови Граду свідчить пропозиція сина очільника Чехословаччини – Яна Масарика П. Шамалу від 13 березня 1922 р. доручити її міністерству громадських робіт, а не президентській канцелярії, щоб уникнути критики голови держави з боку правих опонентів і комуністів. Проте, канцелярія президента залишилася замовником, що дозволяло Т. Ґ. Масарику висловлювати свої пропозиції щодо реконструкції [15, s. 246].

З президентом Плєчнік зустрічався декілька разів на рік, узгоджував загальні плани реконструкції Граду і його округи, а також найбільш важливі деталі, наприклад, розміщення бібліотеки або майбутнього Інституту Т. Ґ. Масарика. Проекти реконструкції Граду Плєчнік готував у Любляні, а в Прагу приїздив влітку і, безпосередньо, слідкував за перебігом робіт у Граді в 1920-1935 рр. [30, s. 10].

Плєчнік почав реконструкцію в 1920 р., коли приступили до ремонту так званого старого Граду – частини, що знаходиться на схід від третього двору. Роботи почалися очисткою засипаних підвальних приміщень [15, s. 246; 6, с. 6].

Розширення масштабу робіт відбулося після певного представницького розвантаження Граду – повного переміщення в 1921 р. президії уряду до Коловратського, а міністерства закордонних справ – до Чернінського палаців.

Реставраційні роботи дещо уповільнили археологічні розкопки у 1920-1929 рр. Зокрема, під третім двором Граду були виявлені давні історичні пам'ятники – язичницькі поховання, залишки фундаменту старої ротонди Св. Віта (X ст.) [25, с. 26]. Після створення, за розпорядженням канцелярії президента республіки, в 1924 р. Комісії археологічних досліджень, до якої увійшли представники влади та наукових установ (Л. Нідерле, А. Стоцький, К. Гут, П. Шамал [34, с. 449]), археологічні дослідження стали систематичними. Під керівництвом комісії ґрунтовно були досліджені третій градський двір, згодом – четвертий і частково другий [6, с. 6]. Серед археологів були також українські емігранти Я. Пастернак та І. Борковський [35, с. 190-198; 34, с. 448-453]. Зокрема, Я. Пастернак залишив цікаві спогади про цей період своєї діяльності: «Найважливіші, систематичні розкопи провадив я на терені колишнього княжого, пізніше королівського, тепер президентського замку-палацу «Градчани» в Празі. За почином президента Т. Масарика, який як історик був особливо зацікавлений найранішою чеською історією, була створена археологічна комісія, яка зложила загальний плян широких, на дальшу мету задуманих розкопів і мені доручила безпосереднє їх ведення. Яке велике значення чеський уряд прикладав до досліджень колишнього середньовічного городу на «Градчанах», цієї важливої ранньо-історичної пам'ятки, колиски чеської державности, на це вказує факт, що витрати на розкопи виносили річно пів мільйона корон чеських…». Розкопки

здійснювалися «від початку 1925 р. до половини 1928 р. під моїм безпосереднім проводом та за моїм детальним пляном… Розкопи дали несподівано багатий матеріял, бо майже без прогалини виявили цілий будівельно-історичний розвиток празького княжого городища від перших його початків аж по останній будівельний період. Вони теж повністю потвердили вістки подані чеським літописцем Козьмою на початку XII ст. що св. Вацлав викликав для своїх, перших мурованих будівель у Празі каменярів …, мабуть, з Німеччини… З великої кількості добутих тими розкопами уламків глиняного посуду була реконструйована в організованій на ту ціль лабораторії в замку ціла серія кераміки X-XVII ст., яка наглядно ілюструє ступневий розвиток форм та орнаменту чеської та взагалі слов'янской кераміки від раннього середновіччя аж по часи Відродження. Несподівано багатий вислід моїх розкопів на місці найранішого осідку володарів чеської держави дав мені змогу розв'язати важливу проблему чеської історії, а саме матеріяльними доказами верифікувати леґенду про заснування першого княжого осідку св. Вацлавом на Градчанах… ». Після Я. Пастернака археологічні розкопки на Граді продовжив І. Борковський. Він поширив їх «на цілу замкову гору і зміг подати врешті повну реконструкцію її забудувань під кінець 10 в.» [36, с. 67-68].

Цікаві спостереження про роботи на Граді залишив К. Чапек. У нарисі «У Празькому Граді» (1928 р.) він писав про розкопки під третім замковим двором і під владиславським крилом палацу, які здійснювали 250 осіб. Там знайшли залишки всіляких погребів, коридорів, хатинок і каплиць; виявили колоди і бруси часів передроманських і дохристиянських, декілька поховань, купи черепків, купи старих черевиків та інше. К. Чапек відмічав характерну особливість, виявлену під час розкопок: «всякий новий володар празького Граду щось зривав, руйнував, перебудовував, добудовував, закладав і недобудовував, переробляв, переносив, розширював і знищував. Тут будував, наприклад, князь Бржетіслав, але до нього на цьому місці щось було; там розібрали стелю з колодок і звели циліндричні склепіння – це романський палац празьких князів: дві чудових зали на глибині семи метрів під землею, винні погреби його милості короля, згодом – склади всілякого непотребу ... Потім Пржемисл Отакар звів над ними готичні аркади та новий палац, але Карл IV замурував аркади і розмістив там канцелярії, а житло собі влаштував поверхом вище; король Владислав замурував те, що було збудовано при Карлі, і наказав збудувати Владиславський зал для дипломатичних чаїв і прийомів. Так, крок за кроком виявляється у владиславському крилі ця низка будівельних періодів; повсюди замуровані вікна, арки, еркери, згладжені (як говорять каменярі) профілі, безжально пробите і перероблене творіння попередника; конгломерат цей – взаємно проникаючі кристали декількох століть, розрізані і переклеєні сторінки літопису. У ті часи зносити не любили; новий будівельник зводив на старій будові, біля нього, крізь нього; час від часу щось гріло, але обгорілі руїни відбудовували знову, добавлялося нове крило, пробивалися нові сходи, і – справа зроблена; а для коронувань або турнірів прибудовували східці, балкони і помости, зовні приліплювали каплиці, портики, лави, громадські кухні, стайні та тимчасові добудови під житло для всіляких нероб, потім Габсбурги провели рішучу реконструкцію, все зрівняли з землею, залишивши тільки владиславське крило; тепер там … зміцнюють насипні фундаменти, щоб зберегти на століття цю незв'язну, але красномовну історію зодчества, а в цей час у новому крилі замка сучасний архітектор, наділений тонким и шляхетним смаком, зводить серед лабіринту цих стін резиденцію президента з граніту, глазурованої цегли та полірованих дерев'яних панелей…» [37, с. 393-394].

Перебудова стосувалася зовнішньої архітектури, садів, двору, який був обкладений, внутрішнього впорядкування, встановлення сучасних систем центрального опалення, асенізації, президентських апартаментів на другому поверсі південного і середнього крила Нового королівського палацу (1921-1924 рр.) [30, s. 54].

Відновлення першого двору у 1922 р. було дуже важливим, оскільки він слугував як офіційний вхід для президента. Зауважимо, що в цей же час формувалися церемоніальні традиції на Граді (у 1919-1925 рр. першим церемоніймейстером канцелярії президента республіки був І. С. Гут-Ярковський [38, s. 71-72]), його система охорони. Саме в 1922 р. Масарик підписав документ «Організація і функції охорони Граду». Охорона почала створюватися ще 7 грудня 1918 р., коли розпорядженням верховного командування ЧСР для військової охорони Празького Граду було створено пішу сотню. До охорони Граду спочатку увійшли члени товариства «Сокіл», яких згодом замінили легіонери, котрі носили уніформу тих країн, в складі армій яких були чехословацькі збройні формування в роки Першої світової

війни – Франції, Росії, Італії [39]. У промові з нагоди 10-ої річниці ЧСР, Масарик згадав і про них: «Панове, ви звернули увагу, що охоронці Празького Граду одягнені в легіонерські мундири. Ці мундири, починаючи з сьогоднішнього дня, будуть одягатися на знак вшанування заслуг, які ми визнаємо за нашими союзниками, чиїм перемогам, дружньому ставленню і прагненням до більш справедливого політичного устрою Європи ми в значній мірі зобов'язані відродженням нашої держави. У цій новій формі охоронці на Граді залишаться в пам'яті майбутніх поколінь як знак того, що свободу неможливо отримати і втримати без дуже великих жертв… » [40, s. 322].

Під час проектування першого двору Плєчнік вирішив зменшити важливість Матіашевих воріт як одного з символів габсбурзької монархії. Він спроектував цей сегмент Граду таким чином, щоб увага глядача розсіювалась у декількох напрямках. Це інтелектуальне рішення було досягнуто шляхом розміщення каменю більш темного кольору на початку тротуару і заміни його на інший на вході до головного фасаду двору. Перед Матіашевими воротами було встановлено два високі флагштоки з державними прапорами, щоб підкреслити міць національних символів Чехословаччини [26, s. 47]. Крім того, флагштокам була відведена функція організації простору, вони привертали до себе увагу і порушували монотонність фасаду [3, с. 91].

На третьому дворі був зведений обеліск загиблим в Першій світовій війні, який можна було бачити з різних місць. Повністю були упорядковані перший та третій двори, зокрема збудований навіс над розкопами базиліки Св. Віта і каплиці Св. Моріца в 1928-1932 рр.; оздоблено старий королівський палац з Владиславським залом; фонтан Св. Юрія і сходи до Валів (1928-1932 рр.); впорядковані сади – «Райський», «На валах», «На бастіоні», де у 1921-1931 рр. були споруджені альтанки та розбиті тераси між трав'яних «килимів» [8, s.7; 28, s. 1121; 41, s. 211; 30, s. 40]. Зокрема, сад «На бастіоні» розділили на дві частини, які знаходилися на різних рівнях. Двір з плитковим тротуаром і сад, що знаходився на вищому рівні, були поєднані з внутрішнім двором сходами. Це дало можливість відобразити уявлення Плєчніка про використання засобів мистецтва в організації внутрішніх і зовнішніх сходів. Він прагнув перетворити замок у більш публічний, що можна трактувати як прояв демократичних настроїв. Для цього архітектор відкрив північний бік саду «На бастіоні», сходи якого ведуть до Оленячого рову, а з рампи – до Порохового мосту [26, s. 45].

Плєчнік поділяв думку Аліси Масарик – доньки президента ЧСР (яка після смерті матері – Ш. Ґ. Масарик – виконувала функції першої дами країни), про те, що в слов'янському світі Чехословаччина посідає місце античної Греції. Прикладом певного архітектурного запозичення давньогрецьких зразків (точніше мінойської культури) було те, що Плєчнік вдало поєднав сходинами Третій двір і «Райський сад». Подібні сходи знаходилися в палаці правителя в Кноссі, на Криті [26, s. 48].

Також були реконструйовані північний фасад Іспанського залу (1923-1925 рр.); колонна зала Бельв'ю (1924-1925 рр.) тощо. Крім того, Плєчнік спроектував упорядкування околиць Граду (1921, 1935 рр.). Серед зведених споруд був розплідник у верхній частині Оленячого рову. У ньому утримувалися ведмеді, подаровані президенту Масарику легіонерами, які воювали в Росії [1, с. 165].

Стиль Плєчніка на Граді легко впізнати за античними елементами, які позначають виразні чіткі вісі, а також по виразним точкам, які підкреслюють історичні місця. Досконалі форми, чудове ремісниче виконання, якісний матеріал і прагнення до ретельного пророоблення деталей викликають подив фахівців і звичайних людей [15, s. 247]. Двори і сади Граду архітектор уявляв як античний форум для народних зібрань. Зв'язок з античними взірцями підкреслено монументальною бруківкою різнобарвного каменю, величними сходами в екстер'єрі і інтер'єрі, обелісками, колонами з чорного мармуру з йонічними волютами, камяними столами, балюстрадами і навісами. Весь цей арсенал був імпровізацією великого Майстра без якогось відшліфованого попереднього плану, що дуже дратувало тогочасних празьких архітекторів, авангардно, конструктивістськи (функціоналістично) налаштованих. Вони і без того були обурені тим, що таке престижне замовлення дістав чужинець. Та Й.Плечнік вважав нижчим своєї гідності реагувати на подібні випади. До того ж, він мав впливових захисників, самого президента та його дочки Аліси [42, s. 15-16].

Зазначимо, що в роки президентства Масарика розпочалося відновлення галереї Празького замку. У 1930 р. з коштів так званого «фонду Масарика» (20 млн. крон) розпочалася

закупівля полотен, насамперед, творів чеського бароко і митців XIX-XX ст., для головної резиденції президента [43]. Масарик хотів гостям Граду символічно нагадати традиційно високий рівень чеської культури. За його ініціативою канцелярія президента почала купувати чеські мистецькі твори, яких до цього на Граді було небагато. До процесу обрання картин активно долучилася Аліса Масарик [44].

Як зауважила українська емігрантка М. Омельченкова, Масарик «із Граду … зробив духовну твердиню, що дає моральну зброю сучасному поколінню, й ця духовна майстерня залишиться на користь майбутньому – це його величезна бібліотека» [45, с. 317]. Бібліотека розташовувалася в кімнатах президента, постійно поповнювалася (кількість книг у ній зросла зі 100 тис. у 1930 р. до майже 160 тис. у 1935 р. [15, s. 226]). Тільки на передплату чеських часописів щомісяця витрачалося 7 тис. крон [45, с. 319]. Бібліотека Масарика містилася на першому і третьому поверхах північного крила першого двору. Також там спочатку знаходився Інститут Т. Ґ. Масарика, заснований 23 липня 1932 р. [46, 15-16].

На середину 30-х рр. Плєчнік вважав виконані роботи завершеними. Архітектору вдалось одночасно надати замку зовнішньої єдності та підкреслити гетерогенність стилю. Водночас він витончено вказував на різноманітність регіонів нової держави [3, с. 91]. Неокласичні елементи повинні були символізувати греко-римські джерела демократії. Мета, поставлена Масариком, була досягнута. Град набув строгого вигляду, без будь-якої помпезності, який межував з аскетизмом, який поділяли Масарик і Плєчнік [15, s. 246].

Значна частина Граду стала відкритою для огляду [15, s. 247]. У 1929 р. Прагу відвідали 114 тис. закордонних туристів і 500 тис. – вітчизняних [33, с. 123]. Свої враження від головної резиденції президента залишив український емігрант Г. Гордієнко: «… на високому березі Градчани тягнуться гірським гребнем Граду – старовинного Замку. А над тим усим гострим шпилем красується Храм Святого Віта. З набережної, побіля Національного театру глянеш на панораму Градчан і завмреш від здивування, від краси та від величі тої картини, яка й без напису промовляє тобі до душі, що в тому камінні закована історія, … й ти, молодий чужинець, станеш, дивишся й не надивишися на ті віки, які стоять перед твоїми очима!» [47, с. 12-19].

Варто також відзначити, що під час реконструкції на Граді завершилося будівництво чудового пам'ятника готичної архітектури – собору Св. Віта, закладеного ще в 1344 р. [11, с. 100]. У XIV-XV ст. була збудована східна частина собору. У XIX ст. національні діячі розглядали завершення будівництва собору як свідчення відродження чеської нації. У 1859 р. було створено «Товариство по завершенню будівництва собору Св. Віта» [3, с. 83]. Зведення західного фасаду собору було завершено цим товариством, яке в 1899-1933 рр. очолював архітектор К. Гілберт (1869-1933) [8, s. 7]. Новий західний фасад собору містив дві фланкуючі вежі висотою 82 м. [48, с. 306]. Нові вертикалі веж, що піднялися над Градом, сприяли більш значному акцентуванню цього видатного архітектурного ансамблю в загальному силуеті Праги, що розрослася [48, с. 306-307]. Вітражі в храмі Св. Віта створювали відомі чеські художники епохи модерну – Ф. Кісела, А. Муха, К. Сволінський, М. Швабінський. Колони були декоровані фресками гербів земель Чехословаччини. Серед них і сьогодні можемо бачити герб Підкарпатської Русі (нині Закарпатської області України), що в той час була східною автономною провінцією республіки. Остаточне завершення будівництва закріпило стилістичні концепції зодчих різних епох і напрямків в єдиному образі за переваги готичного стилю [21, с. 96]. Роботи тривали до 12 травня 1929 р. Відкриття храму відбулося 28 вересня 1929 р. [21, с. 95], в день тисячоріччя пам'яті Св. Вацлава, який з середньовічних часів вважається небесним захисником Чехії. Завершення будівництва собору Св. Віта стало значною подією в культурному житті Чехословаччини та відзначалося на державному рівні.

Таким чином, Т. Ґ. Масарик відіграв значну роль в організації реконструкційних робіт на Граді, визначив їх спрямованість, що стало прикладом утвердження політичних цілей засобами культури. З монархічного символу Град був перетворений на резиденцію голови демократичної республіки. Завдяки реконструкції Град став завершеним замковим ансамблем, що виконує не тільки функції резиденції голови чеської держави, а й є відкритою для громадськості історичною пам'яткою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сергиенко Ю. В. Прага / Ю. В. Сергиенко – М.; Вече, 2006. – 224 с.
2. Валдис Д. Искусство и история Праги / Д. Валдис – Прага: Casa Editrice Bonechi, 2004. – 228 с.
3. Бертон Р. Прага: история города / Р. Бертон – М.: Эксмо; Спб.: Мидгард, 2008. – 384 с.

4. Васильева Е., Пернатьев Ю. 100 знаменитых памятников архитектуры / Е. Васильева, Ю. Пернатьев– Ростов н / Д.: Феникс, 2009. – 510 с.
5. Чапек К. Сочинения. Т. 1. Рассказы и очерки / К. Чапек – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1958. – 584 с.
6. Гут К. Пражский кремль / К. Гут – Прага: Орбис, 1945. – 19 с.
7. Маца И. Архитектура Чехословакии. Исторический очерк / И. Маца – М.: Государственное издательство литературы по строительству, архитектуре и строительным материалам, 1959. – 304 с.
8. Šourek O. Praha / O. Šourek // Ottův slovník naučný nové doby. – Praha, 1938. – Dílu pátého svazek prvný. – S. 1 – 25.
9. Витихова М., Кейрж И., Гушек М. Прага историческая / М. Витихова, И. Кейрж, М. Гушек – Прага: V Ráji, 2003. – 152 с.
10. Lutovský M. Po stopách prvních Přemyslovců. Díl I. Zrození státu (872-972). Od Bořivoje I. po Boleslava I. / M. Lutovský – Praha: Nakladatelství Libri, 2006.–272 s.
11. Поп И. И. Искусство Чехии и Моравии IX-XVI века / И. И. Поп – М.: Искусство, 1978. – 255 с.
12. Низовский А. Ю. Все чудеса света. Средние века / А. Ю. Низовский – М.: Вече, 2002. – 464 с.
13. Kašpar M., Michálková A. Josip Plečnik, architekt Pražského hradu / M. Kašpar, A. Michálková // Stavebnictví a interiér. 2012. – № 6. // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.stavebnictvi3000.cz/clanky/josip-plecnik-architekt-prazskeho-hradu/
14. Demetz P. Prague in Black and Gold: Scenes from the Life of a European City / Peter Demetz – New York: Hill and Wang, 1997. – 411 p.
15. Soubigou A. Tomaš Garrigue Masaryk / A. Soubigou – Praha: Paseka, 2004. – 456 s.
16. Kárník Z. České zemé v éře První republiky (1918-1938). – Díl první. – Vznik, budování a zlata léta republiky (1918–1929) / Z. Kárník – Praha: Libri, 2003. – 576 s.
17. Masaryk T. G. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918 / T. G. Masaryk – Praha: Masarykův ústav AV ČR, Ústav T.G.Masaryka, o. p. s., 2005. – 640 s.
18. Масарик Т. Г. Добірні думки. З нагоди 75 літ життя. 1850 – 1925 / Т. Г. Масарик – Прага: Український громадський комітет, 1925. – 470 с.
19. Masaryk T. G. Cesta demokracie II. Projevy – články – rozhovory. 1921 – 1923. / T. G. Masaryk – Praha: Ústav T. G. Masaryka, 2007. – 574 s.
20. Masaryk T. G. Cesta demokracie I. Projevy – články – rozhovory. 1918–1920. / T. G. Masaryk – Praha: Ústav T. G. Masaryka, 2003. – 440 s.
21. Маца И. Архитектура Чехословакии. Исторический очерк / И. Маца – М.: Государственное издательство литературы по строительству, архитектуре и строительным материалам, 1959. – 304 с.
22. Чапек К. Беседы с Т. Г. Масариком / К. Чапек // Москва. – 1990. – № 11. – С. 167-188. – С. 182.
23. Masaryk T. G. Cesta demokracie IV. Projevy – články – rozhovory. 1929 – 1937 / T. G. Masaryk – Praha: Ústav T. G. Masaryka, 1997. – 509 s.
24. Polák S. T. G. Masaryk: za ideálem a pravdou. Díl 6, (1919-1937) / S. Polák – Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2012. – 331 s.
25. Георгиевская Е. Б. Прага / Е. Б. Георгиевская – М.: Искусство, 1967. – 192 с.
26. Jože Plečnik: his architecture in Prague for freedom and a new democracy by Tamim El Haje, B.Arch. A thesis in architecture. Submitted to the Graduate Faculty of Texas Tech University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of master of architecture. 2000. – 137 s.
27. Глэнси Д. Архитектура / Д. Глэнси – М.: «Издательство Астрель»; «Издательство АСТ», 2007. – 512 с.
28. Wth Plečnik J. // Ottův slovník naučný nové doby. – Praha: «Novina», 1937. – Dílu čtvrtého svazek druhý. – S. 1121.
29. Plečnik J. // Mala československá encyklopedie. IV svazek. M-Pol. – Praha: Academia, 1986. – S. 919-920.
30. Lukeš Z., Podrazil J. Jože Plečnik. Pruvodce po stavbách v Ceske Republice / Z. Lukeš, J. Podrazil – Praha: Foibos, 2012. – 102 s.
31. Мельников Г. П. Культура чехов и словаков в первой половине XX в. (конец XIX – 30 – е годы XX в.) / Г. П. Мельников // Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории: В 2 кн. – М.: Наука, 2005. – Кн. 1. – 2005. – С. 218 – 345.
32. Станькова Я., Пехар И. Тысячелетнее развитие архитектуры / Я.Станькова, И. Пехар – М.: Стройиздат, 1984. – 293 с.
33. Прага. – М.: «Прогресс», 1981. – 336 с.
34. Романюк Т. Наукова діяльність Івана Борковського в Чехословаччині / Т. Романюк // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 12. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. – С. 448-453.
35. Верига В. На службі народній… Визначні постаті української діяспори / В. Верига – Львів-Торонто: Дослідницько-видавничий центр НТШ, 2007. – С. 190-198.
36. Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною / Я. Пастернак // Український історик. – 1978. – № 1-3. – С. 63-82.

37. Чапек К. Собрание сочинений. В 7-и т. Том пятый. Путевые очерки / К. Чапек – М.: «Художественная литература», 1976. – 446 с.
38. Politická elita meziválečného Československa. 1918 – 1938 Kdo byl kdo za první republiky / Red. F. Kolář. – Praha: Pražská edice, 1998. – 304 s.
39. Historie // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.hrad.army.cz/historie
40. Masaryk T. G. Cesta demokracie III. Projevy – články – rozhovory. 1924 – 1928 / T. G. Masaryk – Praha: Ústav T.G.Masaryka, 1994. – 420 s.
41. Holec F., Lukas J., Novotný J., Pistorius M. Hlavním městem Československa / F. Holec, J. Lukas, J. Novotný, M. Pistorius // Dějiny Prahy v datech. – Praha: Mladá fronta, 1999. – 368 s. – S. 204-235.
42. Dějiny českého výtvarného umění Dil IV/2. 1890-1938. [Ed.]: Lahoda V. a kol. Praha: Academia, 1998. – 478 s.
43. Historie Obrazárny Pražského hradu // [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.hrad.cz/cs/kultura-na-hrade/program/stala-expozice-obrazarna-prazskeho-hradu-10315
44. Alice Masaryková (1879-1966) a podpora umění // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kulturanahrade.cz/cs/vystavy/program/program/alice-masarykova-18791966-a-podpora-umeni-595.shtml
45. Омельченкова М. Т. Ґ. Масарик: 1850-1930 / М. Омельченкова – Прага: Чесько-українська книга, 1931. – 352 с.
46. Zumr J. Historie Ústavu T. G. Masaryka / J. Zumr // Mám jen knihy a skripta, cenná práce životní. 70 let Masarykova ústavu. Studie a dokumenty. – Praha: Akcent, 2002. – S. 15-41.
47. Гордієнко Г. Під щитом Марса / Г. Гордієнко – Філядельфія, 1977. – Т. 2. – 262 с.
48. Колпинский Ю., Швидковский Х., Хан-Магомедов С. Искусство Чехословакии / Ю. Колпинский, Х. Швидковский, С. Хан-Магомедов // Всеобщая история искуств: В 6 т. – М.: «Искусство», 1966. – Т. 6. Кн. 2. – С. 289-312.

Kravchuk O. Prague castle during the presidency of T.G. Masaryk

The article focuses on Prague Castle history during the presidency of T.G. Masaryk in Czechoslovakia. The author argues that T. G. Masaryk defined the direction in the reconstruction of Castle, which was converted from the monarchy symbol into the residence of the head of the democratic republic. The author describes the activities of the main Castle architect J. Plechnik and states that after reconstruction Castle became a complete ensemble which now functions both as the residence of the head of Czech state and as a historical monument open to the public.

Key words: Czechoslovakia, Prague, Castle, T. G. Masaryk, J. Plechnik.

Кравчук А. Н. Пражский град во времена президентства Т. Г. Масарика

В статье освещено историю Пражского Грала в годы президентства в Чехословакии Т.Г. Масарика. Показано, как Т. Г. Масарик определил направленность в организации реконструкции Града: превращение из монархического символа в резиденцию главы демократической республики. Освещено деятельность главного архитектора Града Й. Плечника. Благодаря реконструкции Град стал завершенным замковым ансамблем, который исполняет функции резиденции главы чешского государства и исторического памятника, открытого для общественности.

Ключевые слова: Чехословакия, Прага, Град, Т. Г. Масарик, Й. Плечник.

УДК 94(47):394«195/196»

О. А. Коляструк

ВПЛИВ ЖИТЛОВОЇ РЕФОРМИ М.ХРУЩОВА НА ПОВСЯКДЕННІСТЬ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті йдеться про те, як здійснена в межах офіційної десталінізації і демократизації суспільного життя в СРСР після смерті Й.Сталіна житлова реформа позначилась на повсякденному житті радянських людей і формувала його нову модель

Ключові слова: житлова реформа, демократизація, лібералізація, великий стиль,повсякденне життя

Реформаторська діяльність у період «хрущовської відлиги» була спрямована на реалізацію двох програмних ідей влади: десталінізації і швидкої побудови в СРСР комунізму.

По війні сталінізм остаточно набув ознак імперської монументальності, через що в сучасній історіографії для означення тоталітаризму в культурно-естетичному й етичному просторах використовують найменування «великий стиль» [1,с.16]. Цим поняттям, запозиченим зі спеціальної архітектурно-мистецької лексики, гуманітарії послуговуються для характеристики режиму як об'єкту історико-антропологічного опису [2]. Принциповою засадою сталінського «великого стилю» було послідовне викорінення демократичних свобод і тенденцій заради звеличення радянської держави. Яскраво репрезентують стиль державно-представницькі висотки (від університетського корпусу на Горобиних / Ленінських горах в Москві аж до Будинку культури в Варшаві). З іншого боку, добротно виконані, багато декоровані радянською символікою елітарні житлові «сталінки» яскраво увиразнюють дисонанс умов життя партійно-радянської верхівки і трудящих мас, що мешкали в бараках, комуналках, гуртожитках, підвалах, напівземлянках. «Великий стиль» диктував норми поведінки, побутові практики, звички пересічних громадян країни. У повсякденні це виражалося у контролі над приватним життям. Разом з іншими регуляторами приватного повсякдення (казармено-воєнізована виробнича дисципліна, заборона абортів, нелегітимність фактичних шлюбів, парадно-календарне офіційне дозвілля) це дегуманізовувало природу людини, принижувало значущість її індивідуальності в загальноісторичному процесі, перетворювало на певний механізм для державних маніпуляцій [3].

Отже, розпочаті після смерті Сталіна процеси лібералізації і демократизації радянського суспільства мали стосуватись подолання канонів «великого стилю» в сфері повсякденного життя, передусім, через організацію житлового простору. З реформаторською політикою М. Хрущова повсякденність великого стилю, так наполегливо конструйована та насаджувана суспільству більшовицькими будівничими від часу їх приходу до влади, отримала потужний поштовх демократичної трансформації, чи не самим визначальним імпульсом якої стала «житлова революція». Проблема десталінізації побутового аспекту знайшла висвітлення у працях С. Бойм, Л. Брусиловської, О. Зубкової, В. Іванова, Н. Лєбіної, І. Орлова, А. Чистікова, І. Утєхіна та ін

Повоєнна відбудова й подальша індустріалізація країни спричинили масову рекрутизацію сільського населення до міст, яке розселяли у нашвидкуруч зведених заводських бараках, де не йшлося про елементарні зручності та санітарні умови. Започатковуючи 1954 р. житлову реформу, М.Хрущов заявляв, що основною метою масового будівництва дешевого житла було виведення з землянок, підвалів і бараків мільйонів людей, що опинились там після війни, оскільки «робітники-будівельники, які прийшли з села, розміщувалися у барачних гуртожитках з нарами і на додаток до них мали побутові незручності, які допікали трударям після важкого робочого дня» [4, с.390]. Водночас нововведення стартували під знаком боротьби зі «сталінським імперським спадком» в галузі архітектури і будівництва, під лозунгом «викорінення надлишків у містобудуванні», «парадності і прикрашательства». Архітектори були втягнуті в дискусію про доцільність художності у містобудуванні. У пресі розгорнулась різка кампанія проти авторських проектів зведення житла. У серпні 1955 р. була ліквідована Академія архітектури, звинувачена у породженні «сталінського ампіру». Так офіційна десталінізація розчищала майданчик для нової культури – «культури два» [2]. Тоді був взятий курс на індустріальні методи будівництва дешевого й економного житла. Впродовж найближчих трьох років було схвалено цілу серію рішень, спрямованих на швидке впровадження типового домобудування. Основна ідея «житлової революції» полягала у будівництві цілих серій будинків за єдиним типовим проектом, де стандартні конструктивні схеми дозволяли без особливих проблем моделювати кілька варіантів конкретного будинку зі стандартним внутрішнім плануванням. Всі «додаткові площі»: коридори, ванни, кухні – були зменшені до фізіологічного мінімуму. Стелі максимально опущені, сходові кліті звужені; комори, сміттєпроводи, ліфти не передбачені з міркувань економії. «Через неймовірну потребу житла, – згадував М. Хрущов, – ми змушені були, переглядаючи проекти, витискувати все зайве, щоб якнайшвидше задовольнити більшу кількість потребуючих. ... Так, важко жити без ліфта, але ще важче без квартири» [4, с.393, 394].

І справді, вартість будівництва зменшилась на 25%, трудомісткість зведення житла знизилась у 3-4 рази, а строки здачі скоротились до 1-1,5 місяців [5]. Житловий бум розпочався після XX з'їзду КПРС. Всюди зводились будинки, які дуже швидко назвали «хрущовками». За 1956-1964 рр. міський житловий фонд країни збільшився на 80%, в результаті новосілля

справила ледь не чверть населення СРСР (54 млн осіб). Розмах житлового будівництва був грандіозним, житловий фонд зріс майже вдвічі – з 640 до 1 184 млн м^2. За цей період в СРСР було побудовано більше житла, ніж за попередні 40 років [6, с.12]. Навіть попри те, що з 1940 по 1965 рр. міське населення збільшилось на 93%, забезпеченість житловою площею у розрахунку на одну людину зросла за цей час у середньому з 6,6 м^2 до 9,7-9,8 м^2 [6, с.17]. За темпами будівництва і кількістю побудованої за цей період житлоплощі СРСР вийшов на перше місце в світі [7, с.58], хоча попри грандіозний розмах будівництва житлову кризу так і не вдалося подолати.

Житлова програма поширювалась на трудящих, що працювали на державних підприємствах і установах. Громадяни отримували від держави безкоштовні квартири в порядку «живої» черги. Отримання помешкання узалежнювалося від виробничого стажу, послужного списку, бездоганної поведінки «черговика». У такий спосіб знівельовувався демократичний потенціал реформи, формувалась псевдоліберальна повсякденність – працівник через потребу житла ставав заручником виробництва і сваволі керівництва. Будь-яке відхилення від прийнятих норм або протест призводили до переміщення в кінець черги на житло або навіть до втрати права на отримання квартири [8]. Розподіл житла суворо контролювався, допустимим був перегляд вже розподіленого житла [9, с.479].

На кінець1950-х рр. у концепції житлової реформи остаточно окреслилась основна ідея – відмова від комуналок і перехід до «посімейного розселення». І це було особливо актуальним, оскільки зростав приплив людей з села до міста, особливо після видачі паспортів колгоспникам (1958). У 1962 р. міське населення (111,2 млн осіб) вперше в історії країни перевищила чисельність сільського (108,6 млн). Швидко росли великі міста (понад 100 тис. осіб), у 1959 р. таких у СРСР було 89 (напередодні війни – 47), поставали міста-новобуди, що створювались навколо базових підприємств промисловості, і міста – наукові центри [10, с.136-137].

Після десятиліття масового індустріального будівництва в містах практично вдалося відмовитися не лише від барачного розселення, але й зведення комунальних квартир. Водночас, слід зазначити, гонитва у розв'язанні житлового питання обернулась вкрай низькою якістю. Тонкі внутрішні стіни мали низьку звукоізоляцію, а економія на зовнішніх стінах позначилась на високому споживанні електроенергії, особливо у зимовий час. Через некомфортність, одноманітність і безликість новобудови набули глузливого найменування «хрущоб». Вже в 1963-1964 рр. були скоректовані норми проектування і розроблені плани «другого покоління» з покращеним плануванням квартир: збільшено житлову і загальну площу помешкань, з'явились ізольовані кімнати і роздільні санвузли, комори. Запропоновано шість типів квартир, замість трьох, як у перших проектах [10, 138-139].

Водночас і по сьогодні основним маркером позитиву в оцінюванні періоду «хрущовської відлиги» є визнання результатів житлової реформи. Великий відсоток задоволених житлом був зумовлений тим, що уява про нього сформувалась у свідомості у часи аскетизму. Тому вже сама наявність окремої квартири сприймалась як велике благо. Люди отримували помешкання зі стандартним набором основних зручностей (холодна і гаряча вода, каналізація, центральне опалення, газова або електрична плита) і тим самим призвичаювались до матеріальних умов життя, майже невідомих поколінню їхніх батьків. Водночас, програмно (через обмаль простору) закладена мінімалізація побуту підважувала десталінізацією великого стилю в інтер'єрі, відмова від громіздкості і монументальності «ампіру зсередини» означала демократизацію. Крім того, це створювало часовий люфт для налагодження виробництва меблів (що відповідали б малогабаритним розмірам), побутової техніки, предметів широкого попиту, необхідних для створення комфорту.

З іншого боку, не можна заперечувати, що масове будівництво малих і некомфортних, але все ж переважно окремих квартир створило передумови становлення нової, відокремленої сфери людського буття. Йдеться про зміну способу життя радянської людини. На думку американської дослідниці С.Бойм, саме наприкінці 1950-х рр. «відбулась нова революція в радянському повсякденному житті, що полягала у переселенні з комунальних квартир до окремих, державних квартир» [11, с.112]. Житловий простір власної квартири забезпечував право на приватне життя людини, право на самостійність, нехай обмежену. Якщо сталінські «комуналки» відповідали уявленням про колективні форми життя радянського суспільства, то хрущовські «малометражки» все ж передбачали розвиток індивідуальності. У людей підносилось почуття значущості їх особистого життя й індивідуальних інтересів. Вперше у

десятиліття «відлиги» з'явилась альтернатива вимушеному мобілізаційному побуту гуртожитків і укладу комуналок: «п'ятиповерхівки» відкрили нову еру – індивідуального міського побуту. За точним висловленням Г. Попова, М. Хрущов реабілітував такі елементарні людські потреби, як житло, одяг та їжа. «Новий підхід, – пише автор, – найбільш повно втілився в курсі на житлове будівництво, на власну квартиру. Навіть якщо цієї квартири не було, навіть коли вона лише маячіла у перспективі через десять років – сама законність претензій на власне житло робила законним бажання мати відповідні власному смакові меблі, більш того, узаконювалось саме право на індивідуальний смак, на «я» відмінне від «ми»» [12,с.47].

Окрема квартира порівняно з покімнатним заселенням принципово змінювала якість життя сім'ї, загальні умови і всю обстановку її побуту, практично повністю перебудовувала структуру всієї життєдіяльності у просторі квартири. Проведена згори «квартирна революція» радикально міняла уявлення людей про цінності життя, про комфорт, вплинула на моральні та естетичні ідеали в цілому. В суспільстві поступово стала переважати орієнтація на особисту активність, свідому громадянську роль, виникало відчуття необхідності активної життєвої позиції, самореалізації як у суспільному, так приватному житті. Не без підстав культуролог Л. Брусиловська вважає, що саме «хрущовки» стали розсадниками дисидентства, оскільки «у людей з'явилась можливість вести розмови на будь-яку тему з людьми, котрих вони самі хотіли бачити у себе вдома» [13, с.148].

Перехід у радянській країні до квартирної форми заселення ознаменував собою якісний стрибок у нормалізації демографічної структури сімей і сімейних стосунків. Проживання в ізольованому й елементарно забезпеченому комунальними засобами помешканні, поза сумнівом, піднесло значення сімейного вогнища у житті людини. Покращення матеріального становища сім'ї, отримання нею окремої упорядкованої квартири створювали підстави для виконання сім'єю своєї демографічної функції в оптимальних розмірах з врахуванням інтересів суспільства. У 1950-1961 рр. природний приріст населення СРСР складав від 16 до 18 осіб на 1000 жителів [14, с. 38]. Приріст середньої тривалості життя дорослих чоловіків досяг 8 років, жінок – 10. Якщо в 1926-1927 рр. середня тривалість життя становила 44 роки, то в 1960-1961 рр. вона досягла 70 років [14, с. 34], що відповідало рівню високо розвинутих країн. Значною мірою цей результат був зумовлений зниженням дитячої смертності, яка в 1950-1960-і рр. скоротилась утричі. Смертність поступово скорочувалась з 9,7 до 7,2 осіб на 1000 мешканців [15, с. 419] і була однією з найнижчих серед цивілізованих держав.

Фактор технізації сприяв піднесенню соціальної значущості житла, збільшував його функціональне навантаження, перетворюючи помешкання на своєрідний «полюс» діяльності у сфері дозвілля, що трансформувало його просторову структуру. У зв'язку зі зростаючим потоком інформації і розвитком електроніки житло стало одним з інформаційних центрів у житті людини. Оснащеність квартир радіо- й телевізійною апаратурою, відеомагнітофонами, музичними інструментами, поява особистих бібліотек перетворило житло на засіб отримання культурних благ. У багатьох сім'ях регулярно проводились заняття фізичною культурою, влаштовувались так звані «домашні» стадіони.

Іншим проявом «демократизації» в житловому питанні в 1950-ті рр. було відновлення кооперативного будівництва, перерваного в 1937 р. У середині наступного десятиліття з кожних 100 нових квартир третина будувалась кооперативами [15, с.429]. Житлові кооперативи використали особисті збереження людей, які отримували квартири з можливістю оплати в розстрочку впродовж 15 років. Початковий внесок становив 15-30% вартості житла, після чого, вже оселившись у квартирі, люди платили решту коштів при фантастично низькій ставці в 0,5%. З 1950-х рр. почали надавати пільгові кредити забудовникам індивідуальних будинків. Завдяки житлобудкооперативам вдалося покращити становище з житлом в малих і середніх містах та у сільській місцевості. Кооперативні квартири мали краще планування. Дж. Хоскінг у своїй праці «Історія Радянського Союзу» пише, що володіння квартирою в кооперативному будинку для радянської людини стало у певному сенсі знаком проміжного соціального становища – між привілейованою елітою, котрій кооперативи були не потрібні, і простими робітниками, що у смислі житла залежали від роботодавців і місцевих рад. Радянське суспільство стало розшаровуватися, набувати нових обрисів [16, с. 364].

Таким чином, під впливом житлового реформування, активно впровадженого у період «хрущовської відлиги» з метою десталінізації, лібералізації та демократизації суспільного

життя в СРСР, відбулися відчутні трансформації у повсякденному житті радянських людей. Передусім, була підірвана цілісність моделі повсякдення, породженої сталінським «великим стилем». Виокремлення сфери приватності завдяки здобуттю окремого житла сприяло посиленню особистісної значущості людини в громадському житті. Водночас регулятивна роль держави у житловій політиці продовжувала домінувати у нормалізації повсякдення, збереженні контролю над ним, хоча він перестав бути тотальним, що й уможливило визрівання протестних настроїв, які вилились наприкінці 1960-х рр. у дисидентський рух.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Лебина Н.Б. Повседневность эпохи космоса и кукурузы: Деструкция большого стиля: Ленинград, 1950-1960-е годы / Н.БЛебина. – СПб.: Крига; Победа, 2015. – 484 с.
2. Паперный В.З. Культура Два/ В. Паперный. – М.: НЛО, 1996. – 384 с.
3. Зубкова Е.Ю. Общество и реформы. 1945-1964./ Е.Ю.Зубкова, А.Н.Чистиков. – М. : Россия молодая, 1993. – 200 с.
4. Хрущев Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты / Н. Хрущев. – М. : Вагриус, 1997. – 510 с.
5. Горлов В.Н Жилищное строительство в СССР: достижение советского народа исторического масштаба / В.Н.Горлов // Марксизм и современность. – 2009. – № 1 (45). [Електрон.ресурс] – Режим доступу: http://prometej.info/new/mir/153-gilihe-v-sssr.html
6. Бромлей Н.Я. Уровень жизни в СССР (1950–1965) / Я.Н.Бромлей // Вопросы истории. – 1966. – № 7. – С.12
7. Соколов А.К. Курс советской истории. 1941-1991/ А.К.Соколов, В.С. Тяжельникова. – М. : Высшая школа, 1999. – 415 с.
8. Григорьева А.Г. Решение жилищной проблемы советских граждан в годы «оттепели»/ А.Г.Григорьева// Теория и практика общественного развития. – 2010. – №4. [Електрон.ресурс] – Режим доступу: http://teoria-practica.ru/-4-2010/istoriya/grigoreva.pdf
9. Верт Н. История советского государства. 1990–1991/ пер. с фр. / Н.Верт. – М. : Прогресс-Академия, 1995. – 480 с.
10. Курбатов В.В. Советская архитектура/ В.Курбатов. – М. : Просвещение, 1988. – 203 с.
11. Бойм С. Общие места: Мифология повседневной жизни / С.Бойм. –М. : НЛО, 2002. –320 с.
12. Попов Г. Уроки Хрущева / Г.Попов// Диалог. –1994. – № 8. – С.44-52
13. Брусиловская Л. Б. Культура повседневности эпохи «оттепели»: Метаморфозы стиля. –М. : изд-во УРАО, 2001. – 188с.
14. Народное хозяйство СССР в 1964 г. – М. : ЦСУ СССР, 1965.
15. Народное хозяйство СССР в 1984. – М. : ЦСУ СССР, 1985.
16. Хоскинг Дж. История Советского Союза 1917–1991/пер. с англ. / Дж.Хоскинг. – М.: Вагриус, 1994. – 510 с.

Koliastruk O.A. The impact of N. Khrushchov housing reform on the daily life of the Soviet society.

The article deals with the housing reform carried out in the boundaries of official destalinization and democratization of the USSR public life after death of I. Stalin. The author examines its influence on the daily life of Soviet people and its effect on the formation of its new model.

Key words: housing reform, democratization, liberalization, big style, daily occurrence.

Колыструк О. А. Влияние жилищной реформы Н. Хрущева на повседневность советского общества

В статье речь идет о том, как реализованная в пределах официальной десталинизации и демократизации общественной жизни в СССР после смерти И.Сталина жилищная реформа повлияла на повседневную жизнь советских людей и содействовала формированию ее новой модели.

Ключевые слова: жилищная реформа, демократизация, либерализация, большой стиль, повседневная жизнь.

УДК 355.02(410):94(73) "1990-1997"

П. А. Поліщук

БЕЗПЕКОВА І ОБОРОННА ПОЛІТИКА КОНСЕРВАТИВНОГО УРЯДУ ДЖ. МЕЙДЖОРА У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ «ОСОБЛИВИХ ВІДНОСИН» ІЗ США (1990-1997 РР.)

У статті автор знайомить із еволюцією поняття «безпека» у постбіполярному світі та аналізує зміни в системі міжнародних відносин після розпаду СРСР. Розглядаються основні аспекти військового співробітництва США та Великобританії з 1990 по 1997 рр., а також їх вплив на «особливі відносини» цих країн, а саме: співробітництво у сфері ядерної оборони; внесок Британії у розв'язання ірако-кувейтської кризи; взаємодія та протиріччя США і Великобританії під час кризи в Югославії (1992 – 1995 рр.); вплив ірландського питання на «особливі відносини».

Ключові слова: оборонна політика, безпекова політика, «особливі відносини», югославська криза, ірландське питання, операція «Буря в пустелі», США, Велика Британія, холодна війна.

Із закінченням «холодної війни» та розпадом СРСР у міжнародних відносинах починається новий період. За визначенням російського політолога-міжнародника О. Богатурова, «Ялтинсько-потсдамський порядок розпався, а міжнародна система стала скочуватися до дерегулювання» [1, с. 29]. Ми можемо визначити основні фактори переходу до нового етапу розвитку міжнародних відносин, а саме: розпад однієї із наддержав – СРСР і ліквідація його потенціалу; руйнація біполярної Ялтинсько-Постдамської системи міжнародних відносин; утворення у східноєвропейському регіоні та на території екс-СРСР нових незалежних держав – нових суб'єктів міжнародних відносин; перерозподіл всіх радянських зон геополітичного впливу на користь США і НАТО; початок нового етапу науково-технічної революції, який отримав назву інформаційної революції, в результаті якої у промислово розвинених країнах постіндустріальне суспільство трансформується в інформаційне. В цих умовах Сполучені Штати хотіли зберегти свій вплив у регіоні, щоб у сучасних умовах забезпечити міцні зв'язки із Західною Європою [2, с. 527].

Метою дослідження є аналіз оборонної та безпекової складової «особливих відносин» США та Великобританії.

В українській історіографії «особливі відносини» США та Великобританії та їх безпековий аспект залишаються мало вивченими. Частково розкриті окремі аспекти проблеми, наприклад, у працях львівської дослідниці С. Пик, яка розглядає еволюцію «особливих» англо-американських відносин узагалі, від початку Другої світової війни до сьогодення. «Особливі відносини» авторка представляє як унікальний взаємовигідний зв'язок між державами, що простежується в усіх важливих сферах життєдіяльності їхніх суспільних систем, а також виявляється у вигляді узгоджених дій на міжнародній арені внаслідок реалізації спільних інтересів. Інші праці українських учених, зокрема, В. Крушинського, Б. Гончара, Н. Яковенко та інших, присвячені різним аспектам політики Великої Британії та США переважно в 70-90-ті роки XX століття, де автори торкаються питання «особливих взаємовідносин» лише фрагментарно. Російська школа британістики представлена працями О. Громико, А. Шамгунової, Н. Капітонової, С. Печурова та іншими. Ці дослідники провели аналіз феномену «особливих відносин» США та Великобританії в історичному контексті. Зокрема, С. Печуров досліджує історію їх розвитку, економічні та військові аспекти взаємодії цих країн. Особливу увагу російський дослідник приділив ірландському питанню в контексті «особливих відносин».

Серед зарубіжних дослідників можна виділити, М. Говарда, М. Седдона, Дж. Дамблера. Варто відзначити, що вони аналізували ці відносини як комплексне явище, яке торкалося політики та економіки цих країн. Проте ніхто з них не аналізував «особливі відносини» з точки зору безпекової та оборонної політики цих країн та їх взаємодії між собою в цих царинах.

«Особливі відносини» визначаються у науковій літературі як взаємовигідний взаємозв'язок між державами, що простежується у всіх сферах життєдіяльності їхніх суспільних систем, а також виявляється у вигляді узгодження дій на міжнародній арені внаслідок реалізації спільних інтересів. Більшість дослідників схиляються до думки, що початок цих відносин можна датувати закінченням Другої світової війни. Характерною рисою

таких відносин між Великою Британією та США є те, що вони ґрунтуються на спільному історичному минулому, мові та культурі, що не лише поєднує ці країни, а й полегшує спілкування та взаєморозуміння між їхніми лідерами і представниками керівних структур [3, с. 14]. Унікальність американо-британських «особливих відносин» полягає в тому, що вони не задекларовані у жодному договорі, угоді, меморандумі чи комюніке. Обидві держави продовжують координувати свої дії на міжнародній арені й сьогодні.

Російська дослідниця А. Шамгунова виділила такі причини «особливих відносин» Великої Британії із США: загальні культурні цінності, відсутність мовного бар'єру; економічна складова; США є на сьогоднішній день основним гарантом безпеки для Великої Британії як у рамках НАТО, так і на рівні двосторонніх відносин; співпраця із США розглядається британцями як природна альтернатива об'єднаній Європі [4].

Після краху біполярної системи міжнародних відносин змінюється і розширюється поняття «безпека». Це, в першу чергу, пов'язано із тим, що, як стверджує український дослідник С. Троян: «збільшення кількості учасників вносить у систему міжнародних відносин велику невпевненість» [5, с. 42]. Важливими чинниками еволюції поняття «безпека» у постбіполярний період є виклики, пов'язані зі зростанням впливу інтеграційних і глобалізаційних процесів, проблемами міжнародного тероризму тощо. Таким чином відбувається трансформація нині діючих концепцій і структур безпеки конфронтаційного типу в концепції та структури безпеки, засновані на співробітництві. Формується нове розуміння безпеки, значення якого полягає у відсутності військової чи іншої загрози для суспільства або держави через підтримання захищеності життєво важливих інтересів міжнародної спільноти (забезпечення національної безпеки через зміцнення безпеки міжнародної).

У березні 1991 року у промові до обох палат конгресу президент Дж. Буш зазначав, що для забезпечення безпеки і добробуту у світі потрібні, передусім, міжнародні зусилля [6]. У Вашингтоні усвідомлювали, що протистояти викликам нового світу, яким він став після розпаду СРСР, можна лише разом із міжнародною спільнотою, серед держав якої опорою для Сполучених Штатів залишалася Велика Британія. Вважалося, що Сполучені Штати повинні будувати відносини разом із впливовими державами, не припиняючи «особливих» стосунків з Британією [7].

Дж. Мейджор прийшов до влади в листопаді 1990 р. в розпал перекидання й розгортання військових сил США в зоні Перської затоки для підготовки операції «Буря в пустелі». Під час воєнних дій в Перській затоці Велика Британія підтвердила свою роль надійного союзника Сполучених Штатів. Як пише російський дослідник О. Громико, «…Традиційно англо-американські відносини отримували новий імпульс в моменти виникнення міжнародних криз і військових конфліктів. Саме в цих ситуаціях підтверджувалася особлива близькість партнерів, і ставало очевидним, що інші країни не здатні надати США такий рівень підтримки, який можна порівняти з британським» [8, с. 352].

Серед 30 країн, що утворили разом зі Сполученими Штатами антиіракську коаліцію, однією з перших підтримала американську політику Велика Британія, яка надіслала в регіон 35 тис. військових. Обравши силовий варіант врегулювання кризи, офіційний Лондон виходив з того, що спільні з Вашингтоном військові дії уможливлять підтвердження Британією свого статусу одного зі світових лідерів.

У ході війни в Перській затоці в січні 1991 р Британія і США тісно координували дії своїх дипломатичних відомств для чинення тиску на союзників по НАТО, спонукаючи їх до більш активної участі в багатосторонній коаліції. Великобританія негативно поставилася до ідеї проведення переговорів ЄС з Іраком без участі США, спроб Франції вжити самостійні кроки для врегулювання конфлікту. Дж. Мейджор виступав категорично проти будь-яких переговорів з Саддамом Хусейном. Жорстка позиція Лондона у врегулюванні кризи надавала значну підтримку Сполученим Штатам і впливала на союзників [8, с. 353].

Військовий внесок Великої Британії у війну в Затоці був найбільш істотним серед провідних країн Заходу після США. Саме британські збройні сили стали основним партнером Вашингтона при проведенні військової операції «Буря в пустелі». Численнішими за британський були лише контингенти США (430 тис. військових), Саудівської Аравії (118 тис.), Туреччини (близько 100 тис.) і Об'єднаних Арабських Еміратів (40 тис.). Британський контингент майже в три рази перевищив французький, не кажучи про інших європейських партнерів.

Операція «Буря в пустелі» завершилася 27 лютого. Сполучені Штати та їхні союзники зламали опір іракської армії за 42 дні [9, с. 317]. Політичні цілі, що їх переслідувала Велика Британія на Близькому Сході, повністю співпадали з американськими. Про це свідчить навіть схожість публічного виступу тодішнього британського міністра закордонних справ Д. Херда в лютому 1991 року та промови президента Буша від 6 березня перед обома палатами Конгресу [10, с. 24], які були визначальними в політиці обох держав на Близькому Сході та їхньому ставленні до проблеми політичного врегулювання в цьому регіоні.

У військово-політичній сфері основою «особливих відносин» була тісна двостороння співпраця, насамперед, у галузі ядерних озброєнь. Основою співпраці став Двосторонній договір про взаємну оборону [11]. Він був підписаний ще у 1958 р., але після того неодноразово пролонгувався і доповнювався. В черговий раз це відбулося у 1994 р. До тексту договору було додано пункти, які стосувалися виробництва ядерних матеріалів і контролю за ними. Сторони вказували, що контроль над виготовленими ядерними матеріалами повністю лежить на стороні, у якої вони зберігаються. Також вказувалося, що США і Великобританія можуть користуватися консультаціями одне одного, коли буде потреба вирішення спірних питань [11, p. 32]. Посилення контролю за матеріалами для ядерних ракет можна співвіднести із спробами обмеження поширення ядерної зброї на теренах колишнього СРСР.

На початку 90-х рр. XX ст. (Лондон уклав із США) угоду про закупку нових ракет типу «Трайдент» та співробітництво у переобладнанні ядерних субмарин для використання нового покоління ядерної зброї «Трайдент 2». Найбільший обсяг витрат на програму «Трайдент» прийшовся саме на цей час, коли він складав 6-8% військового бюджету, або 11-12% британських асигнувань на закупку озброєнь та військової техніки. За весь період функціонування програми «Трайдент» ВМС Великобританії закупили 58 ядерних ракет [12, с. 62].

Після розпаду СРСР основною безпековою загрозою стали ядерні потенціали молодих держав, які створювалися на уламках «комуністичної імперії», що володіли значною частиною військового ядерного потенціалу колишнього Радянського союзу. Таким чином, Британія та США змушені були розвивати співробітництво у ядерній сфері, що служило б противагою для ядерного потенціалу екс-СРСР. Американо-британська співпраця у військовій сфері та галузі ядерних озброєнь не лише приносила взаємну вигоду, а й була однією з важливих складових «особливих відносин» між двома країнами наприкінці XX ст. [13, с. 49].

Ще одним важливим чинником безпекового фактору «особливих відносин» США та Великобританії стала криза в Югославії. Конфлікт був розпочатий оголошенням Боснією та Герцеговиною в 1992 р. про вихід зі складу Югославії, після чого в республіці розпочалася чотирирічна громадянська війна з участю боснійських мусульман, сербів і хорватів.

Велика Британія спочатку відмовилася від участі в миротворчих силах ООН, але уже восени 1992 р. парламентські дебати були зосередженні навколо питання щодо доцільності участі держави у врегулюванні конфлікту, включаючи безпосередні військові дії. Щодо позиції прем'єр міністра Дж. Мейджора, то він підтримував ідею втручання, але лише в рамках широкої багатонаціональної операції. Восени 1992 р. до Боснії було спрямовано британський миротворчий контингент, який налічував близько 2,6 тис. осіб. На 1995 р. його чисельність зросла до 5 тис., а у 1996 р. до 8 тис. осіб [14, с. 226–227].

США втрутилися у конфлікт у 1993 році, коли адміністрація Б. Клінтона почала пошук аргументів на користь відправки американських солдатів у Боснію, де все ще тривала громадянська війна [15]. Уряд Дж. Мейджора виступав проти закликів США щодо нанесення бомбових ударів по сербських позиціях. Саме Велика Британія зіграла «головну організуючу роль в недопущенні зняття ембарго на ввезення та продаж зброї у Югославії» [16, с. 114]. Генеральному секретарю США У. Крістоферу не вдалося в ході спеціальної поїздки в Лондон у травні 1993 р. змінити цю позицію англійців. Крім того, Велика Британія активно протидіяла прагненню США провести через Раду Безпеки резолюцію про зняття ембарго на постачання зброї мусульманам, давши зрозуміти, що застосує в такому випадку вето. Лондон двічі – 1993 р. і 1995 р. – організовував конференції для початку переговорного процесу і після підписання мирної згоди між сторонами боснійської кризи для координації дій всіх учасників [8, с. 354].

Під час Лондонської конференції щодо Боснії в липні 1995 р. президент Б. Клінтон продовжував активно лобіювати бомбові удари по позиціях боснійських сербів. Відповідь

пролунала у заяві міністра оборони М. Ріфкінда (від 21 липня) про «глибоку стурбованість» щодо цих планів [17]. Велика Британія остерігалася, що НАТО спричинять захоплення британських полонених із числа військовослужбовців у Боснії. Міністр оборони М. Портілло, який змінив на посту М. Ріфкінда, також підкреслював, що Велика Британія не збирається переходити «від завдання підтримки миру до ведення війни» в Боснії [16, с. 114].

Після мінометного обстрілу Сараєво, який був здійснений 28 серпня 1995 р., відповідальність за який американська сторона поклала на сербів, Вашингтону вдалося швидко досягти згоди союзників на нанесення бомбових ударів по позиціях боснійських сербів. Досить довге вагання консервативного уряду в цьому питанні закінчилося підтримкою Вашингтону. Британія погодилась з рішеннями ООН та НАТО щодо нанесення бомбових ударів (в серпні-вересні 1995 р.) по позиціям боснійських сербів, сподіваючись, що такі удари сприятимуть припиненню збройного конфлікту та прискорюватимуть розвиток переговорного процесу [10, с. 28]. У Лондоні спочатку мали надію, що для того, щоб змусити сербів зупинити військові дії, буде достатньо погрози нанесення масованих ударів НАТО, а самої ж акції не потрібно. Коли 30 серпня 1995 р. почалася операція НАТО, британські ВПС взяли в ній активну участь, здійснивши 360 вильотів [8, с. 356].

Авіаційна операція НАТО, проведена у серпні та вересні 1995 р. проти боснійських сербів, допомогла прокласти шлях до підписання мирної угоди. Операція «Навмисна сила», яка тривала 12 днів, змінила баланс сил ворогуючих сторін і допомогла переконати керівництво боснійських сербів у тому, що перевагу слід віддати не веденню подальших воєнних дій, а мирним переговорам. Після завершення переговорів у Дейтоні (США, штат Огайо) у Парижі було підписано 14 грудня 1995 р. загальну рамкову мирну угоду. Дейтонська мирна угода передбачала заснування Боснії та Герцеговини як єдиної держави [16, с. 113].

Лондон і Вашингтон також брали участь у розробці мирних домовленостей між ворогуючими сторонами на теренах Югославії [3, с. 180]. Під час врегулювання югославського питання британсько-американські «особливі відносини» переживали складний період. Предметом англо-американських розбіжностей стали питання фінансової участі у відновленні економіки Боснії і графік виведення з неї американського військового контингенту. Він був приурочений адміністрацією Клінтона до президентських виборів в США в 1996 р, що не влаштовувало британський уряд [8, с. 357]. Хоча згодом розбіжності в боснійському питанні були згладжені, це не означало, що обидві сторони прийшли до взаємовигідного рішення. Ймовірніше, міркування трансатлантичної солідарності взяли верх над іншими проблемами. Так, під час одного із своїх виступів Клінтон зазначив, що «в умовах нестабільності сучасного світу історичні зв'язки Америки з Європою (малася на увазі в першу чергу Британія) залишаються ключем до світової безпеки, процвітання та надії на всезагальний мир» [3, с.186].

Ще одним «каменем спотикання» у безпековому співробітництві США та Великобританії стало ірландське питання. Протягом своєї передвиборчої кампанії президент Б. Клінтон підпав під сильний вплив ірландського лобі [3, с. 188]. Намагаючись отримати голоси ірландської громади США, Б. Клінтон пообіцяв активно втрутитися в процес врегулювання ольстерської кризи. Одним із перших кроків Б. Клінтона на посту президента стало призначення послом США в Дубліні Джин Кеннеді-Сміт, яка була сестрою впливового сенатора. Російський дослідник С. Печуров назвав це призначення «дешевою платою сенатору за підтримку на президентських виборах» [18, с. 26]. Водночас, відносини Вашингтона і Дубліна помітно зміцнилися. В 1993 р. ІРА оголосила про тимчасове припинення вогню. Після цього до Ірландії було направлено Б. Моррісона та Н. О'Доуда в якості офіційних представників. За словами С. Печурова, «це мало продемонструвати успіхи дипломатії Білого дому» [18, с. 26].

На початку лютого 1994 року Національний комітет з американської зовнішньої політики у Нью-Йорку, проводячи конференцію з проблеми Північної Ірландії, погодився на запрошення Дж. Адамса, лідера Шинн Фейн, політичного крила Ірландської республіканської армії. Незважаючи на супротив держдепартаменту та інших урядових структур, представникам ірландського лобі вдалося переконати Б. Клінтона погодитися видати Дж. Адамсу візу на в'їзд до США. Як пише російський дослідник О. Громико, «теплий прийом Адамса в США був сприйнятий Даунінг-стріт, 10 як образу, а «особливі відносини» опинилися в ситуації найгострішої кризи з моменту Суеца». Британська преса оприлюднила відомості, що Клінтон і Мейджор в присутності своїх соратників не вибирають висловів на адресу один одного [8, с.

358]. Криза, яка виникла між двома лідерами, поставила під удар черговий візит Дж. Мейджора в Вашингтон, призначений на квітень 1995 р. Візит британського прем'єра в США все ж відбувся, але по його завершенні «особливі відносини» залишались досить прохолодними.

Як результат дотримання сторонами режиму припинення вогню, в лютому 1995 р. було підписано так званий «Рамковий документ». Він, за висловом С. Печурова, «передбачав участь в майбутніх переговорах всіх зацікавлених сторін і з усіх питань, які є суттю ірландського питання» [18, с. 27]. Б. Клінтон публічно підтримав цей крок до примирення. Поряд з цим, за вказівкою Білого дому, було знято всі обмеження на роботу в США Фонду Шинн Фейн. Цей крок американської адміністрації викликав спротив Великобританії. Офіційний Лондон мотивував це тим, що Шинн Фейн саботує домовленості про роззброєння воєнізованих формувань Північної Ірландії. Так само Вашингтон заявив, що мирний процес гальмується через «повсюдну підтримку кабінетом Дж. Мейджора протестантів-юніоністів» [18, с. 27].

Варто зауважити, що політика Б. Клінтона в питанні Ольстера диктувалася не стільки передвиборчими програмами в ході кампаній 1992 і 1996 рр., скільки прагненням президента США утвердитися в якості міжнародного миротворця. Заради цього, а також заради успіху своєї внутрішньополітичної програми американська сторона готова була йти на погіршення відносин з британськими консерваторами. Разом з тим необхідно визнати, що втручання Вашингтона в справу врегулювання ольстерського питання зіграло свою позитивну роль, змусивши Лондон діяти більш активно. Клінтон став першим американським президентом, який відвідав Північну Ірландію в листопаді 1995 р. Позитивно сприйнятий як католиками, так і протестантами, він підтвердив непорушність відносин між країнами [8, с. 358]. Помітне зближення позицій Великобританії та США в ірландському питанні сталося в кінці 1995 р., під час чергової зустрічі Дж. Мейджора та Б. Клінтона. Це стало можливим через те, що Клінтон все ж «дослухався до попереджень британців» і чинив спротив саботажу ірландськими націоналістами попередніх домовленостей з Лондоном [18, с. 27]. Пізніше британський та ірландський прем'єри оголосили про створення міжнародного органу – Комісії, яку очолив Дж. Мітчелл і яка мала займатися питаннями роззброєння воєнізованих підрозділів. Не зважаючи на порушення Ірландською республіканською армією режиму припинення вогню, комісія Мітчелла почала свою роботу в лютому 1996 р. Ситуація в Північній Ірландії залишалася напруженою, але через наближення парламентських виборів у Великобританії, питання англо-ірландських стосунків відійшли на другий план. Їх розв'язання залишалося за урядом Т. Блера, який розпочав своє урядування у 1997 році.

Таким чином, у постбіполярній системі міжнародних відносин «особливі стосунки» між Великобританією і США займали чільне місце. Найбільше це стосується співпраці в оборонній та безпековій політиці цих країн. У досліджуваний нами період співробітництво Лондона і Вашингтона у царині безпеки та оборони відзеркалювалося у наступних напрямках: спільна військова діяльність під час операції «Буря в пустелі»; переозброєння і модернізація британських ядерних сил; втручання у громадянське протистояння на території Югославії; врегулювання ольстерської проблематики. Перспективи британо-американської оборонної і безпекової співпраці у хаотичному і конфліктному постбіполярному світі можуть стати запорукою формування стабільної системи міжнародної безпеки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Системная история международных отношений / Под ред. А.Д.Богатурова. Т. 1. – М.: Московський рабочий, 2006. – 840 с.
2. Guelke A. The United States, Irish Americans and the Northern Ireland peace process / A. Guelke // International Affairs. – 1996. – Vol.72. – №3, Ethnicity and International Relations (Jul., 1996), p. 521 – 536.
3. Пик С. США – Велика Британія: «особливі відносини» / С. Пик. – Київ, 2006. – 283 с.
4. Шамгунова А. Политические отношения Великобритании и США на рубеже XX – XXI вв. [Электронный ресурс] / А. Шамгунова. – Режим доступу: http://www.dissercat.com/content/politicheskie-otnosheniya-velikobritanii-i-ssha-na-rubezhe-xx-xxi-vv#ixzz2i5DBy1pc.
5. Троян С. Міжнародні відносини в постбіполярному світі: основні закономірності та тенденції еволюції / С. Троян // Зовнішні справи. – 2013. – №12. – С. 40-45.
6. Seddon M. American's friend: reflections on Tony Blair / M. Seddon // Logos, fall 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.logosjournal.com/seddon_election.pdf.

7. Говард М. На шляху до атлантичного розлучення? / М. Говард // День. – 2000. – №60 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/uk/article/den-planeti/na-shlyahu-do-atlantichnogo-rozluchennya.
8. Великобритания: епоха реформ / [А.А. Громыко, Л.О. Бабынина, Н.К. Капитонова и др.]; под ред. А.А. Громыко. – М.: Издательство «Весь мир», 2007. – 536 с.
9. An Outline of U.S. History. – Washington, 2011. – 376 p.
10. Капитонова Н. Приоритеты внешней политики Великобритании (1990 – 1997) / Н. Капитонова. – М., 1999. – 144 с.
11. US-UK Mutual defence agreement. – London, 1994. – 32 p.
12. Яковенко Н. Внесок Великої Британії у діяльність НАТО / Н. Яковенко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2007 . – Вип. 36. – С. 61 – 65.
13. Олійник О. Еволюція сутності американо-британських «особливих відносин» / О. Олійник // Збірник наукових праць «Політологічні студії». – 2010. – Випуск №1. – С. 42-51.
14. Яковенко Н.Л. Велика Британія в міжнародних організаціях: навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів / Н.Л. Яковенко; КНУ імені Тараса Шевченка. – К: Київський ун–т, 2011. – 400 с.
15. Уткин А. США – НАТО – ЕС (Вашингтон проводит реформу НАТО) / А. Уткин // США – Канада. – 1999. – №10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iskran.ru/russ/mag/utkin3.html
16. Денисюк І. Операції Великої Британії та НАТО з підтримки миру в Боснії та Герцоговині (1992 – 1997 рр.) / І. Денисюк // Гілея. – 2013. – № 70 (3). – С. 112-117.
17. Baudson G. The New World Order and Yugoslaviya [Електронний ресурс] / G. Baudson. – Режим доступу: http://balkania.tripod.com/resources/geostrategy/baudson_nwo_yu/.
18. Печуров С. Ирландский фактор в отношениях США и Великобритании / С. Печуров // США – Канада: политика, экономика, культура. – 2012. – №3. – С. 19-32.

Polishchuk P.A. The policy of defense and security of J. Major conservative parliament in the context of development of "special relations" with the USA (1990-1997)

The article examines the evolution of the concept "security" in the postbipolar world and analyzes changes in the system of international relations after the disintegration of the USSR. The author considers the main aspects of the USA and Great Britain military collaboration from 1990 to 1997 and their impact on "special relations" of these countries, which include collaboration in the field of nuclear defense; the contribution of Great Britain in the solution of the Iraq-Kuwait crises; cooperation and discrepancy between the USA and Great Britain during the Yugoslavian conflict (1992-1995); the impact of the Irish question on "special relations".

Key words: defense policy, security policy, "special relations", Yugoslavian conflict, Irish question, operation "Desert Storm", the USA, Great Britain, Cold War.

Полищук П.А. Политика обороны и безопасности консервативного правительства Дж. Мейджера в контексте развития «особенных отношений» с США (1990-1997 гг.)

В статье автор знакомит с эволюцией понятия «безопасность» в постбиполярном мире и анализирует изменения в системе международных отношений после распада СССР. Рассматриваются основные аспекты военного сотрудничества США и Великобритании с 1990 по 1997 гг., а также их влияние на особые отношения этих стран, а именно: сотрудничество в сфере ядерной обороны; вклад Британии в решение ирако-кувейтского кризиса; взаимодействие и разногласия США и Великобритании во времена кризиса в Югославии (1992-1995 гг.); влияние ирландского вопроса на «особые отношения».

Ключевые слова: оборонная политика, политика безопасности, «особые отношения», югославский кризис, ирландский вопрос, операция «Буря в пустыне», США, Великобритания, холодная война.

УДК 327(477+478.9:061.1ЄС)

І. А. Гладченко

УКРАЇНА ТА МОЛДОВА У СПІВРОБІТНИЦТВІ З ЄС (1992-2014)

У статті досліджуються ключові моменти євроінтеграції України та Молдови від проголошення незалежності до підписання ними Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом. Відзначено важливість допомоги ЄС у здійсненні трансформаційних процесів в Україні та

Молдові, захисті їхньої територіальної цілісності. Охарактеризовано основні ініціативи ЄС щодо зміцнення стосунків України та Молдови на регіональному рівні.

Ключові слова: Європейський Союз, Україна, Молдова, інтеграція, асоціація, безвізовий режим, Східне партнерство, Чорноморська синергія, EUBAM, сепаратизм.

З переходом Європейського Союзу (після підписання 7 лютого 1992 р. у Маастрихті відповідної угоди) у нову якість на континенті прискорилася третя хвиля демократизації, завершилася глибока криза легітимності авторитарних і тоталітарних систем, у ЦС Європі розпалася соціалістична система, поглибилися трансформаційні перетворення у посткомуністичних країнах, посилилися процеси об'єднання Європейського континенту. З початком XXI ст. ЄС продовжує нарощувати свою роль у формуванні якісно вищого суспільно-політичного, соціально-економічного устрою, правового порядку та торгівельних відносин, зміцненні демократичних принципів в об'єднаній Європі, захисті суверенітету та територіальної цілісності нових суверенних держав, запобіганні черговому глобальному протистоянню за переділ сфер впливу у східних регіонах континенту.

У наш час ЄС презентується як спільнота суверенних держав, в якій національні інтереси кожної країни гнучко поєднуються з інтересами спільноти. Домінує принцип узгодженості, а не підпорядкованості інтересів. Це структура якісно нового порядку, яку не можна віднести до знаних досі категорій. Тому його політична система є унікальною [1, с.50]. Інституціональна структура Євросоюзу має на меті урахування та узгодження в процесі розробки і прийнятті рішень інтересів не лише країн-членів ЄС, але й регіонів та відповідних соціальних груп. Для України та Молдови, насамперед, є важливим те, що на відміну від альтернативних інтеграційних об'єднань (зокрема, Євразійського або Митного союзу), інституціональна структура ЄС має значною мірою наднаціональний, а частково міждержавний характер [2, с.6].

Будучи до нещодавнього часу одним із напрямів зовнішньої політики України та Республіки Молдова, нинішній курс інтеграції обох країн з ЄС перетворюється на внутрішню політику обох держав. Як перед Молдовою, так і Україною особливо актуальною постає необхідність проведення цілого ряду реформ, що торкаються практично усіх важливих сфер суспільного життя.

Теми співробітництва ЄС з Молдовою та Україною торкалась низка як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Серед них варто виділити колективну монографію українських науковців під керівництвом А. Кудряченка про роль та місце України у об'єднаній Європі з визначенням подальших перспектив співпраці [2]. Стаття російських авторів В. Кириллова та І. Путінцева, опираючись на статистику, неупереджено аналізують проблеми, що можуть стати на заваді євроінтеграції Молдови [3]. Політолог О. Шишкіна розширює думку своїх співвітчизників, порівнюючи у своїй статті переваги ЄС та Росії як головних претендентів на зовнішньополітичну інтеграцію для Молдови та України [4]. Проте автори у своїх працях досліджують здебільшого двосторонні відносини ЄС-Україна чи ЄС-Молдова або порівнюють європейську та євразійську інтеграційні моделі, оминаючи увагою становлення та перспективи розвитку тристоронніх відносин Україна-Молдова-ЄС.

Стаття не претендує на вичерпне висвітлення актуальних питань з даної теми, і має конкретну мету: визначити основні віхи співробітництва ЄС з Молдовою та Україною, охарактеризувати спільні програми та допомогу Європейського Союзу у реформуванні державних і громадських інститутів у Республіці Молдова та Україні з 1992 р. до наших днів.

Співробітництво з Євросоюзом має низку преференцій для країн, що не входять до цієї спільноти, проте задля забезпечення цього співробітництва потенційній країні-партнеру необхідно виконати доволі жорсткі вимоги. Серед таких: введення високих міжнародних стандартів виробництва та контролю за якістю виробленої продукції; демократизація суспільства; розвиток та реформування державних інститутів тощо. ЄС приваблює країни пострадянського простору, серед них і Україну та Молдову, насамперед, високим рівнем суспільно-політичного, соціально-економічного розвитку, забезпечення демократії і формування громадянського суспільства. Зі свого боку, Євросоюз теж зацікавлений у поглибленні співпраці з колишніми постсоціалістичними країнами, адже вони сприяють поширенню цивілізаційних цінностей на сході континенту, отримують можливості для прискореного розвитку, формуванню єдиного європейського ринку збуту та збільшення припливу інвестицій у нові країни, а також підвищенню рівня безпеки на сході Європи.

Великою перешкодою для Молдови та України на шляху запровадження зони вільної торгівлі з ЄС стало суттєве відставання економіки обох держав від європейських стандартів. Причинами цього відставання можна назвати несприятливі історичні та геополітичні передумови, нераціональна виробнича структура економіки, неефективний розподіл ресурсів, висока корупція, недостатній розвиток малого та середнього бізнесу, низький рівень виконання чинного законодавства у всіх галузях права.

Формування відносин України та Молдови з ЄС відбувалося досить синхронно, проте все ж існували певні відмінності.

Відносини між Україною та Європейським Союзом були започатковані в грудні 1991 р., коли Міністр закордонних справ Нідерландів як головуючої в ЄЕС держави у своєму листі від імені Євросоюзу офіційно визнав незалежність України [5].

Уперше наміри України розбудовувати відносини з ЄС на принципах інтеграції було проголошено у Постанові Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Про основні напрями зовнішньої політики України». У документі зазначалось, що «перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах за умови, що це не шкодитиме її національним інтересам. З метою підтримання стабільних відносин з Європейськими Співтовариствами Україна підпише Угоду про партнерство і співробітництво, реалізація якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом – до повного її членства у цій організації» [6].

Молдова, як і Україна, з початку проголошення своєї незалежності також вдалася до налагодження з ЄС, проте виявляла більшу активність: 1 листопада 1993 р., а потім 28 січня 1994 р. перший Президент Молдови М. Снегур надіслав листи до президентів Європейської Ради та Європейської Комісії щодо співпраці між Молдовою та ЄС [7].

Бажаючи встановити більш тісний діалог з Європейським інститутами, Україна у 1994 р. підписала Угоду про партнерство та співробітництво України та ЄС терміном на 10 років (набула чинності 1 березня 1998 р.) [8]. Це була перша Угода Євросоюзу, підписана з країнами-колишніми радянськими республіками. Молдова не відставала від України і теж підписала Угоду про партнерство та співробітництво з ЄС 28 листопада 1994 р. (вступила в силу 1 липня 1998 р.).

13 липня 1995 р. Республіка Молдова стала першою державою – членом СНД, яка вступила до Ради Європи. Через декілька місяців її «наздогнала» Україна, ставши членом Ради Європи 9 листопада 1995 р.

Вперше про стратегічний пріоритет ЄС у зовнішній політиці Молдови було вилогошено у 1998 р. Уже у 2001 р. Молдова вступила до СОТ, а також долучилась до учасників Пакту співробітництва для Південно-Східної Європи. Україна стала членом СОТ значно пізніше, у 2008 р.

Внаслідок найбільшої хвилі розширення у 2004 р. ЄС впритул наблизився до країн пострадянського простору, зокрема до України. З метою розвитку добросусідських відносин, Україна та Євросоюз на початку 2005 р. підписали План дій «Україна-ЄС», практично синхронно з Молдовою, яка підписала відповідний План дій Європейської політики сусідства у лютому 2005 р. [9] Обидва документи було укладено терміном на три роки. 24 березня 2005 р. Парламент РМ прийняв також Декларацію про політичне партнерство задля реалізації завдань з європейської інтеграції, яка мала на меті загальне узгодження парламентських фракцій для просування стратегічного курсу європейської інтеграції [10].

Наступним етапом у розвитку відносин ЄС з Україною і Молдовою стало підписання Порядку Денного Асоціації (ПДА). Переговорний процес між ЄС та Україною розпочався у 2007 р., відповідно до Плану дій Україна-ЄС., що чинність у 2009 р. після свого виконання. 23 листопада 2009 року Україною було ухвалено ПДА Україна-ЄС. Цей документ визначив ключові пріоритети реформ в Україні, які необхідні були для подальшого підписання Асоціації з ЄС. Після кількох років активних переговорів 30 березня 2012 р. відбулось парафування тексту Угоди про асоціацію, а 19 липня цього ж року – парафування Угоди про поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі (ПВЗВТ) [1, с. 23].

Переговори щодо Угоди про асоціацію ЄС-Молдова було розпочато 12 січня 2010 р. у Кишиневі, раунди переговорів мали місце у кілька наступних років. На саміті ЄС 27 червня 2014 р. Молдова підписала дві частини Угоди про асоціацію між Молдовою та ЄС, включаючи

Угоду про поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі. А 2 липня того ж року Молдова ратифікувала Угоду про асоціацію.

На саміті ЄС Східного партнерства у Вільнюсі 28 листопада 2013 р. було заплановано підписання Угоди про асоціацію між ЄС та Україною, Молдовою, Грузією. Молдова тоді ж парафувала Угоду, яку було остаточно підписано 27 червня 2014 р. Проте тогочасний Президент України В. Янукович відмовився підписати Угоду, що викликало шквал обурення в Україні, численні масові виступи по великих містах, які переросли у збройне протистояння і, зрештою, завершилися Революцією Гідності. Кризою в Україні скористалася Росія, анексувавши Крим та створивши за придністровським сценарієм маріонеткові невизнані «ДНР» та «ЛНР» на сході країни. Враховуючи бажання значної більшості українського населення та з метою запобігання соціальної та економічної катастрофи в Україні, ЄС погодився на прискорене підписання Угоди про асоціацію з новою владою України.

Політичну частину Угоди з Україною було підписано 21 березня 2014 р., а економічну – 27 червня 2014 р., після дострокових президентських виборів. 16 вересня 2014 р. Європарламент та Верховна Рада України синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС [11, с. 9].

Наразі і Молдова, і Україна очікують на завершення ратифікації Угод усіма країнами-членами ЄС.

Одним із важливих наслідків підписання асоціації з ЄС є скасування візових вимог для країн-підписантів. Угоди про спрощення візового режиму та реадмісію між Молдовою та ЄС набули чинності у січні 2008 р. А з 28 квітня 2014 р. жителі Молдови отримали змогу перетинати кордон з ЄС у безвізовому режимі [7]. Щодо України, то аналогічну Угоду про спрощення візового режиму з ЄС було ратифіковано у січні 2008 р. [12]. Тоді ж було ратифіковано угоду про реадмісію між ЄС та Україною. Проте безвізового режиму з ЄС Україна очікує і на сьогодні. Згідно з прогнозами, скасування візових вимог для України відбудеться не пізніше кінця 2016 р. [13]

Співпраця Європейського Союзу з Молдовою та Україною не обмежується підписанням двосторонніх договорів. З ініціативи ЄС задля залучення до своєї орбіти нових незалежних країн пострадянського простору було реалізовано низку багатосторонніх програм. Здебільшого ці програми покликані створити «зону безпеки» навколо Євросоюзу і забезпечувати стабільність країн, які не є членами ЄС, як економічну, так і політичну.

Зокрема, такою програмою є «Східне партнерство» – це зовнішньополітична ініціатива ЄС, що поширюється на усіх країн-учасників, а також на ряд східноєвропейських сусідів ЄС, у т.ч. Молдову та Україну. Дану ініціативу було започатковано 7 травня 2009 р. за пропозицією Польщі та Швеції після чергового розширення ЄС (у 2007 р. до ЄС приєдналась Болгарія та Румунія). Програма Східного партнерства має на меті поглиблення співпраці у різних напрямках між країнами Європейського Союзу з одного боку, та країнами Східної Європи і Південного Кавказ, з іншого [1, с. 22].

Крім того, Україна та Молдова з 2008 р. співпрацюють з ЄС у рамках Чорноморської синергії – ініціативи, що доповнює політику Східного партнерства та має на меті розвиток регіональної співпраці у рамках Чорноморського регіону [1, с. 22]. Окрім власне України та Молдови, до Чорноморської синергії входять також Азербайджан, Вірменія та Грузія. Ініціатива також спрямована на Болгарію, Грецію, Росію, Румунію та Туреччину, забезпечуючи, таким чином, зв'язок країн-членів ЄС з усіма країнами Чорноморського регіону. У фокусі Синергії – екологія, транспорт та енергетика.

Не оминули країни Євросоюзу своєї уваги і проблему Придністров'я: ЄС виступає одним із спостерігачів у вирішенні придністровського конфлікту (формат «5+2»: Молдова та Придністров'я – сторони; Україна, Росія, ОБСЄ – посередники; США і ЄС, – спостерігачі). Варто зазначити, що Румунія як країна-член ЄС та НАТО до останнього часу не долучалась до проблеми вирішення придністровського конфлікту. Враховуючи те, що Румунія неодноразово заявляла про намір утворення держави «двох Румуній» внаслідок приєднання Молдови і саме така загроза послужила формальним приводом до відділення Придністров'я, уряд Румунії зацікавився питанням вирішення конфлікту фактично лише після ідентичної кризи в Україні. Зробивши заяву, що російські війська, розташовані у Придністров'ї, становлять потенційну загрозу Румунії, президент Румунії разом з президентом України у ході двосторонньої зустрічі

зробили оголошення про координацію дій для вирішення придністровського конфлікту 17 березня 1015 р. [14].

На усю територію Молдови, включно з Придністров'ям, розповсюджувались програми ЄС, розраховані на 2007-2013 рр.: програми прикордонного співробітництва Румунії, України та Молдови (загальний бюджет склав 126,7 млн. євро), а також програми прикордонного співробітництва для країн Чорноморського басейну та Південно-Східної Європи [3, с.30].

У кінці 2005 р. почала свою роботу місія EUBAM – Місія Європейського Союзу з прикордонної допомоги Молдові та Україні. Місія має на меті сприяння молдовському та українському урядам наблизити їх прикордонні та митні процедури до стандартів ЄС, а також пропонує підтримку обом країнам у боротьбі з міжнародною злочинністю, загроза якої існує при невирішеності придністровського конфлікту [15, с.22].

Правовою основою EUBAM є Меморандум про Взаєморозуміння, підписаний наприкінці 2005 р. Європейською Комісією та Урядами Республіки Молдова та України, а керівним органом Місії є Консультативна Рада, яка збирається двічі на рік. Мандат Місії продовжувався вже чотири рази (у 2007, 2009, 2011 та 2015 р.р.), при цьому діючий нині мандат завершується 30 листопада 2017 р. [16].

Серед завдань місії EUBAM – співпраця ЄС з Молдовою та Україною над приведенням стандартів і процедур охорони кордону, митної справи і торгівлі у відповідність до тих, які діють у країнах-членах ЄС; покращення співробітництва по обидва боки кордону між прикордонними і митними відомствами; допомога Молдові та Україні у реалізації зобов'язання, визначеними Угодами про Глибоку і всеосяжну зону вільної торгівлі (ГВЗВТ) та підписаними обома країнами разом з Угодами про Асоціацію з ЄС; допомога у мирному врегулюванні придністровського конфлікту за допомогою заходів щодо зміцнення довіри та моніторингової присутності на придністровській ділянці молдавсько-українського кордону [16].

З вищезазначеного зробимо висновок, що поглиблення співробітництва з ЄС наразі є пріоритетом зовнішньої і внутрішньої політики Молдови та України. В останні роки ця тенденція все більше проявляє себе. Але паралельно цьому в обох країнах посилюється протидія у різних формах, зокрема, це сепаратизм та «заморожені конфлікти», що гальмують рух обох країн на шляху до інтеграції в ЄС і активно підтримуються Кремлем. Тому, окрім власне двосторонніх договорів з Україною та Молдовою, надзвичайно важливими є багатосторонні програми ЄС задля посилення стабільності, добробуту та безпеки між країнами-членами ЄС та «сусідами» у східноєвропейському регіоні. Після підписання Молдовою та Україною Угод про Асоціацію, ЄС продовжує надавати Україні та Молдові допомогу в імплементації ключових реформ у судочинстві, освіті, економічному розвитку та енергетичному секторі, надає фінансову підтримку. Так само у Молдові та Україні необхідно для стабілізації внутрішньої політики, окрім реформ, вирішити також питання відновлення територіальної цілісності та повного державного суверенітету шляхом розв'язання «заморожених конфліктів», у т.ч. за участі ЄС.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. ЄС у кишені. Довідник із європейської інтеграції України. – К.: Фонд Конрада Аденауера. – 72 с.
2. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього./А.І.Кудряченко [та ін.]; Ін-т європейських досліджень НАН України – К.: 2009 – 888 с.
3. Кириллов В.Б., Путинцев И.С. Отношения Молдавии и ЕС в 1998-2012 гг. / В.Б. Кирилов, И.С. Путинцев // Вестник МГИМО-Университета. – М. -2012. – № 6. – С. 26-33
4. Шишкина О.В. Конкуренция России и ЕС как ключевых внешнеполитических партнеров Белоруссии, Молдавии, Украины / О.В. Шишкина // Конкуренция и конфликтность в мировой экономике и политике (Мировое развитие. Выпуск 10) / Отв. ред. Ю.Д. Квашнин, Н.В. Тоганова, С.В. Уткин. – М.: ИМЭМО РАН, 2013. – С. 127-133
5. Представництво України при Європейському Союзі та Європейському Співтоваристві з атомної енергії [Електронний ресурс] // Представництво України при Європейському Союзі та Європейському Співтоваристві з атомної енергії. – Режим доступу: http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/ua-eu-relations
6.Постанова Верховної Ради «Про Основні напрями зовнішньої політики України» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України офіційний веб-портал. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3360-12/conv

7. EU Relations with Moldova [Електронний ресурс] // European External Action Service. – Ht;b ljcnege: http://eeas.europa.eu/moldova/
8. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України офіційний веб-портал. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_012/page
9. Отношения между ЕС и Молдовой: основные факты [Электронный ресурс] // Представительство Европейского Союза в Молдове. – Режим доступа: http://eeas.europa.eu/ delegations/moldova/ eu_moldova/political_relations/index_ru.htm
10. Европейская интеграция [Электронный ресурс] // Республика Молдова официальный сайт. – Режим доступа: http://www.moldova.md/ru/europa/
11. Угода про асоціацію Україна-ЄС: перспективи та механізми імплементації. Аналітична доповідь / О. Сушко [та ін.] // Серія «Політична освіта». – К.: Фонд Конрада Аденауера. – 2014. – 52 с.
12. Угода між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз [Електронний ресурс] // Верховна Рада України офіційний веб-портал – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_850
13.Європарламент офіційно підтримав безвізовий режим з Україною [Електронний ресурс] // 24 канал. – Режим доступу: 21.01.2016 http://24tv.ua/yevroparlament_ ofitsiyno_pidtrimav_ bezvizoviy_rezhim_ z_ukrayinoyu_n650484
14. Україна та Румунія активізують співпрацю – зустріч президентів [Електронний ресурс] // Президент України офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу: http://www. president.gov.ua/news/ ukrayina-ta-rumuniya-aktivizuyut-spivpracyu-zustrich-prezide-34953
15. Siscan Z. Analysis of the EU – Republic of Moldova Relations in the Context of the EU 2014-2020 Finansial Perspective / Z. Siscan. – Chisinau. – 2012. – 123 p.
16. European Union External Action [Електронний ресурс] // EUBAM Mission. – Режим доступу: http://eubam.org/ua/who-we-are/

Gladchenko I.A. Ukraine and Moldova in cooperation with the EU (1992-2014)

The article examines key aspects of European integration of Ukraine and Moldova from proclamation of independence to signing of the Association Agreement with the EU. It highlights the importance of EU assistance in the implementation of transformation processes aimed at protecting territorial integrity of Ukraine and Moldova. The article characterizes major EU initiatives in strengthening relations between Ukraine and Moldova on a regional level.

Keywords: European Union, Ukraine, Moldova, integration, association, visa-free regime, the Eastern Partnership, Black Sea Synergy, EUBAM, separatism.

Гладченко И. А. Украина и Молдова в сотрудничестве с ЕС (1992-2014.)

В статье исследуются ключевые моменты евроинтеграции Украины и Молдовы от провозглашения независимости до подписания ими соглашения об ассоциации с Европейским Союзом. Отмечена важность помощи ЕС в осуществлении трансформационных процессов в Украине и Молдове, защите их территориальной целостности. Охарактеризованы основные инициативы ЕС по укреплению отношений Украины и Молдовы на региональном уровне.

Ключевые слова: Европейский Союз, Украина, Молдова, интеграция, ассоциация, безвизовый режим, Восточное партнерство, Черноморская синергия, EUBAM, сепаратизм.

УДК 94(420)

Є. І. Жмур

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У НАВЧАННІ ПЕРСОНАЛУ В ПОЛЬЩІ НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

У статті досліджується впровадження інформаційних технологій в організаціях, установах та на підприємствах Польщі на початку XXI століття. Електронне навчання не замінило традиційні форми підготовки персоналу, проте органічно інтегрувалося у систему управління людськими ресурсами і використовувалося у комбінації з класичною системою для рекрутації та відбору кадрів, визначення необхідних компетенцій, формування індивідуальних та групових навчальних програм, оцінки роботи працівників та їх мотивації. Інноваційні форми передачі знань стимулювали інтерес з боку співробітників до самоосвіти як форми підвищення кваліфікації персоналу.

Ключові слова: Польща, електронне навчання, програмне забезпечення, програмні додатки, інформаційно-комунікативні технології, персонал, компетенційна модель.

Електронне навчання (e-learning) – це сучасна форма дистанційної підготовки персоналу, яка з'явилася у практиці діяльності організацій і підприємств внаслідок технологічних змін, що дали можливість швидко обмінюватися інформацією в електронному вигляді. Польща пройшла успішний шлях трансформації постсоціалістичного господарства і вивчення її досвіду залишається актуальним для України.

Дослідженням впровадження електронного навчання та його елементів у практику польських установ, організацій та підприємств займалися Й. Зайонц [1], Й. Беднарек, Е. Любіна [2], Й. Возняк [3] та інші. Автори стверджували, що по завершенні першої декади XXI ст. електронне навчання у Польщі чітко асоціювалося із курсами, семінарами та іншими формами занять, що мають освітній характер і реалізовуються дистанційно, використовуючи комп'ютери підключені до всесвітньої мережі Інтернет. Не дивлячись на захоплення електронним навчанням, його рідко застосовували у, так званому, чистому вигляді. Як правило, реалізовували різні комбіновані форми синхронного чи асинхронного навчання, коли надання та отримання інформації відбувалося в різний час і поєднувалося із традиційними методами навчання, як наприклад, класно-урочна система, що вимагали безпосереднього контакту тих, хто навчається із людиною, яка проводить навчання (умовно, учнями і вчителем).

Мета статті полягає у з'ясуванні сфер застосування та меж впровадження електронного навчання у розвитку персоналу в Польщі на початку XXI століття.

Динамічний розвиток комунікативних платформ та нових мобільних технологій призвів до швидкого розповсюдження інноваційних методів у навчанні як окремих співробітників так і групових заняттях. Із появою дистанційного навчання на новий рівень вийшла самоосвіта. Завдяки інформаційно-комунікативним технологіям (ІКТ) учень став співавтором освітнього процесу в дистанційному навчанні. Значний крок вперед зробила індивідуалізація навчання, що дозволило пристосовувати віртуальне оточення до можливостей і очікувань кожного окремого замовника та реципієнта освітніх послуг.

Автори доповіді «Тренди HR 2014 Як залучити і втримати працівників на початку XXI століття» [4, с. 41.] стверджують, що традиційний спосіб підготовки персоналу (в навчальних класах з чітко визначеним часом і місцем проведення занять) інтенсивно замінювався віртуальною освітою. Нові покоління працівників (покоління міленіуму, генерація Х) очікують повної доступності навчальних програм без часових і територіальних обмежень, а також всіх баз знань, до яких можна сягнути власноручно.

У першій декаді XXI століття цей спосіб пошуку знань досить динамічно розвивався, що істотно розширило можливості застосування дистанційної форми навчання. Розповсюдженою практикою стали «віртуальні зустрічі груп працівників», телеконференції, навчання за участі працівників корпорацій, що знаходяться не лише в різних приміщеннях, але навіть у різних країнах. Для цього використовувалися різні комунікативні платформи (від, наприклад, найпопулярніших і простих типу «Skype» до спеціально розроблених програмних додатків, що застосовувалися у великих корпораціях). Спільним для всіх цих систем була можливість безпосереднього спілкування учасників у режимі реального часу «online».

З огляду на цільову групу користувачів даної форми навчання, окремо виділилась корпоративна форма електронного навчання із чіткими відмінностями від шкільної та академічної. На відміну від двох останніх, корпоративна форма має чітко окреслені практичні цілі підвищення конкурентоспроможності організації, установи чи підприємства. Широкі технічні можливості, способи використання, а особливо необмежена місцем і часом доступність, сприяла пошуку знань і набуттю вмінь у формі неконтрольованого процесу самоосвіти працівників. Й. Возняк вважає, що в практиці корпоративного електронного навчання працівники надають більшу перевагу курсам самоосвіти, ніж курсам, що передбачають взаємодію і діалог. З-поміж причин автор вказує «на політичні ризики, яким може піддатися працівник за обнародування своїх поглядів у межах бюрократичної організації, небажання передачі власних знань у власність корпорації та низький пріоритет деперсоналізованого навчання під тиском постійних завдань, що потрібно виконувати» [3, с. 195.].

Рівень розвитку технологій, а також зміна загального клімату в організаціях щодо сприйняття нових форм навчання залежали від багатьох чинників. Перш за все, вирішальне значення мали технічні умови – характер і технологічне забезпечення підприємства, його структура, рівень географічного розпорошення працівників та розмір підприємства (в т. ч. кількість співробітників). Серед інших важливих чинників можемо назвати: корпоративну політику та стратегії розвитку персоналу, знання та ставлення керівництва і фахівців HR щодо потреб підготовки працівників і змін в організації, а також наявність у свідомості ключових людей в фірмі, розуміння і бажання застосовувати потенціал новітніх інформаційно-комунікативних технологій формуванні, конкурентних переваг підприємства.

Перші платформи електронного навчання ефективно були застосовані на підприємствах для координації і управління внутрішніми освітніми процесами. В найпростішому варіанті така модель охоплює, головним чином, процеси пов'язані з розробкою, розміщеннями, наданням унікальних, з погляду організації, знань та оцінкою успіхів працівників у навчанні. В більш розвиненому варіанті платформа поєднує одразу декілька функцій HR в організації, які пов'язуються з процесом підготовки персоналу. Це стосується електронних курсів, бази контрольних завдань для перевірки знань та умінь співробітників, системи обміну інформацією між працівниками, управління розвитком компетенцій та системи звітності. Платформа, як правило, містила базу даних успіхів і розвитку персоналу, щоб використовувати це для мотивації співробітників, і була під'єднана до системи рекрутації та відбору кандидатів [5]. Так, система містила набір компетенцій для кожної посади і кожного типу виконуваних робіт на підприємстві та давала змогу відібрати кандидата, розвивати співробітника та організацію в цілому, оцінювати і мотивувати працівників, підвищуючи конкурентоспроможність організації на ринку.

Компетенційна модель управління людськими ресурсами міцно увійшла в практику підприємств Сполучених Штатів та країн Західної Європи ще наприкінці 90-х років минулого століття і застосовувалась у понад 75% організацій. У Польщі цей підхід почав набувати популярності лише на початку XXI століття. Автори дослідження «Тренди HRM в Польщі» стверджують, що в 2011 році управління компетенціями втілили 42% організацій [6, с. 32.]. Зрозуміло, що перш за все, це здійснювали великі підприємства та транснаціональні корпорації. Застосування компетенційної моделі дало можливість сформувати електрону базу даних переліку компетенцій, якими має володіти співробітник, що виконує певний вид робіт чи займає певну посаду, та систему тестування. І відсутність однієї чи декількох компетенцій дозволяє створити індивідуальну навчальну програму для працівника, що націлена на формування у нього відсутніх компетенцій.

На підставі досліджень, проведених у польських фірмах, Й. Возняк виокремив три способи використання технологій електронного навчання для формування і розвитку компетенцій працівників.

Так зване гібридне навчання являє собою поєднання електронного і традиційного навчання. Воно починається з ознайомлення працівників із матеріалами, що знаходяться на електронній платформі. Мета даного етапу самоосвіти – вирівнювання знань у всіх учасників навчання, що дасть можливість їм виконувати практичні завдання. Після проходження першої сходинки працівників відправляють на курси, які відбуваються у традиційній формі та доповнені цілою гамою позакласної діяльності.

У другому випадку електронне навчання було джерелом базових знань, перш за все, щодо процедур пов'язаних із функціонуванням корпорації/організації. Навчання (самоосвіта) здійснювалося протягом 1-3 місяців від моменту прийняття на роботу. (За цей час формувалася група на традиційне навчання.) Отримана інформація мало стосувалася специфіки праці на окремому робочому місці необхідних компетенцій для успішного виконання своїх функцій. При такому підході респонденти відзначали, що традиційне навчання більше відповідало їх потребам для виконання функціональних обов'язків на своєму робочому місці.

В останній групі підприємств електронне навчання використовувалося в якості обов'язкової програми із безпеки і гігієни праці, а також загальних тем, наприклад, корпоративної культури. Решта навчань організовувалися у традиційній формі [3. с. 197].

Як бачимо, електронне навчання у переважній більшості випадків не стало основним способом підвищення професійного рівня персоналу і формування чи розвитку ключових компетенцій (окрім компетенцій пов'язаних із засвоєнням та використанням нових

електронних технологій). Електронне навчання виконувало допоміжну роль у поєднанні із традиційними формами. Найчастіше вдаються до дистанційних електронних форм, коли потрібно провести обов'язкові навчання, інструктажі тощо, які раніше також змушені були проводити у класичний спосіб.

Найбільший потенціал електронне навчання має в сфері поєднання всієї інформації та напрацьованих знань. Зокрема, у таких напрямках роботи як:

- Планування та координація курсів підвищення кваліфікації для груп та окремих працівників. Передача поточної інформації щодо навчальних програм, термінів, планів, семінарів, курсів тощо.

- Збереження та систематизація «корпоративної інформації», зокрема, тієї, що стосується стратегії та функціонування організації, у електронній формі – тексти, бази даних, графічні зображення, аудіозаписи, відеофайли, програмне забезпечення тощо).

- Надання інформації та вибірковий доступ до неї окремих груп (менеджерів, дистриб'юторів, виробників, клієнтів) відповідно до прийнятих корпоративних засад.

- Поточна та підсумкова оцінка роботи працівників на основі різного виду контрольних завдань, спрямованих на оцінку знань, умінь та установок.

- Створення різного роду звітів щодо успіхів і досягнень окремих працівників для складання подальших навчальних програм та мотивації персоналу.

Окрім програмного забезпечення спрямованого на задоволення потреб у електронному навчанні, на ринку з'явилися нові продукти, що значно розширюють можливості розвитку персоналу за рахунок комплексних систем управління людськими ресурсами. Станом на 2013 рік 98% відділів по роботі із персоналом у Польщі (95% у світі) використовували електронні системи роботи з кадрами, 96% (79% у світі) користувалися програмним забезпеченням в управлінні персоналом, і понад 70% (близько 60% у світі) впровадили програмні додатки для рекрутації працівників та оцінювання результатів праці [7. с. 127]. Подальші дослідження варто здійснювати аналізуючи впровадження програмних додатків у широкому полі управління людськими ресурсами як окремих фірм, корпорацій, так і територій та адміністративно-територіальних одиниць.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Zając J. Technologie informacyjne i komunikacyjne a zarządzanie personelem / J. Zając. – Warszawa: MGG Conferences Sp. z o.o., 2012. – 86 s.
2. Bednarek J., Lubina E. Kształcenie na odległość, Podstawy metodyki / J. Bednarek, E. Lubina. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2008. – 244 s.
3. Woźniak J. Rola e-learningu w e-HRM / J. Woźniak // Postępy e-edukacji. – Warszawa: Wydawnictwo PJWSTK, 2013, S. 189-200.
4. Trendy HR 2014, Jak przyciągnąć i utrzymać pracowników w XXI wieku. – B.m.: Deloitte Polska. – 172 s.
5. Plebańska M., Kopciał P. Platforma e-learningowa jako narzędzie zarządzania wiedzą / M. Plebańska, P. Kopciał // E-mentor. – 2013. – № 2 (49). – S. 41-47.
6. Sienkiewicz Ł., Jawor-Joniewicz A., Sajkiewicz B., Trawińska-Konador K., Podwójcic K. Zarządzanie zasobami ludzkimi w oparciu o kompetencje / Ł. Sienkiewicz, A. Jawor-Joniewicz, B. Sajkiewicz, K. Trawińska-Konador, K. Podwójcic. – Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych, 2013. – 272 s.
7. Różański A. Rozwój zasobów ludzkich w organizacji / A. Różański. – Lublin: Politechnika Lubelska, 2014. – 211 s.

Zhmur Y.I. Information technologies in staff teaching in Poland in the early XXI century

The article studies the introduction of information technologies in organizations, institutions and at enterprises of Poland at the beginning of the 21st century. E-studying has not substituted the traditional forms of staff preparation, but was rather naturally integrated into the system of HR management and was used together with the classical system for staff recruiting and selecting, for determining the necessary competences, for forming personal and group teaching programs, for evaluating the work of the staff as well as for motivating the staff. Innovative forms of sharing knowledge stimulated the interest among the workers in self-studies as a form of improving their qualification level.

Key words: Poland, e-studying, software, software applications, informational communicative technologies, staff, competence model.

Жмур Е.И. Информационные технологии в обучении персонала в Польше в начале XXI века

В статье исследуется внедрение информационных технологий в организациях и на предприятиях Польши в начале XXI века. Электронное обучение не заменило традиционные формы подготовки персонала, но органично интегрировалось в систему управления человеческими ресурсами и использовалось в комбинации с классической системой для рекрутации и отбора кадров, определения необходимых компетенций, формирования индивидуальных и групповых учебных программ, оценки работы сотрудников и их мотивации. Инновационные формы передачи знаний стимулировали интерес со сторонни работников к самообразованию, как к форме повышения квалификации персонала.

Ключевые слова: Польша, электронное обучение, программное обеспечение, программные приложения, информационно-коммуникационные технологии, персонал, кемпетенционная модель.

УДК 94(5-15):355.1(438) "20"

В. О. Захарчук

МИРОТВОРЧІ МІСІЇ І СТАБІЛІЗАЦІЙНІ ОПЕРАЦІЇ ЗБРОЙНИХ СИЛ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩІ У ПІВДЕННО-ЗАХІДНІЙ АЗІЇ НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

У статті досліджується участь польського військового контингенту у Південно-західній Азії на початку XXI століття. Визначено передумови, причини та форми участі військового контингенту Республіки Польщі у миротворчих місіях та стабілізаційних операціях. Участь у миротворчих і стабілізаційних операціях, сприяла підняттю рівня бойової підготовленості і модернізації польської армії, проте, дала досить дискусійні результати. Найбільші сумніви викликала інтервенція коаліційних сил в Іраку, яка, на думку чималої групи аналітиків, була позбавлена юридичної міжнародної легітимізації.

Ключові слова: Польща, миротворчі місії, стабілізаційні операції, військовий контингент, терористична загроза, безпека, ООН, НАТО, ЄС, Ірак, Афганістан, Сирія, Ліван.

Значення миротворчих і стабілізаційних місій полягає у піднятті рівня безпеки міжнародного середовища, істотними елементами якого залишається боротьба з міжнародним тероризмом, загальносвітова підтримка процесів демократичних трансформацій, а також стримування розпаду державних структур. Саме цими трансформаціями зумовлена актуальність вивчення миротворчих місій та стабілізаційних операцій, а досвід участі Польщі розглядається як приклад міжнародної співпраці у сфері гарантування безпеки та протистояння сучасним викликам і загрозам.

Дослідженням проблематики даної теми у Польщі займалися такі дослідники як: Якубчак Р. [1], Юренчук Л. [2], Кузняр Р. [3], Бабула Я. [4], Заяц Ю. [5],. Бауліс Я. [6], Павловський К. [7]. Автори показують як офіційний погляд зору на участь польських військових у врегулюванні міжнародних конфліктів, так і піддають критиці низку рішень державної влади.

Метою статті є дослідити причини, що спонукали Польщу брати активну участь у врегулюванні міжнародних конфліктів, та показати неоднозначність отриманих результатів.

Польські солдати брали участь у миротворчих місіях ще з 1953 р., коли вперше були вислані до Кореї з метою нагляду за призупиненням конфлікту між корейськими республіками [4, с. 45]. До сьогоднішнього дня в миротворчих місіях і стабілізаційних операціях взяло участь понад 70 тис. польських солдатів у рамках місій під керівництвом ООН, ОБСЄ, НАТО і ЄС .

Питання участі польських збройних сил поза межами держави було врегульовано Конституцією Республіки Польщі, «Стратегією Національної безпеки» (2007 р.), «Стратегією оборони Республіки Польщі» (2009 р.), «Стратегією участі Збройних Сил Республіки Польщі в міжнародних операціях» (2009 р.). Особливо істотним у цьому напрямку на початку XXI століття було співробітництво з НАТО і ЄС. У зв'язку з членством в НАТО Польща взяла на себе зобов'язання брати участь у союзницькій системі захисту і в операціях на користь забезпечення та утримання міжнародного миру. Участь у Європейській політиці безпеки і

оборони (ЄПБО) покладає на Польщу відповідні зобов'язання щодо країн-членів ЄС.

Такі зобов'язання призвели до участі Польщі в інтервенції в Афганістані. Вторгнення багатонаціональних сил в Афганістані було безпосереднім наслідком терористичних замахів на Всесвітній торговий центр і Пентагон 11 вересня 2001 р., відповідальність за які покладено на Аль-Каїду і, контролюючих Афганістан, талібів [2, с. 234]. Після відмови талібів від ультиматуму, в якому американці вимагали видання керівників Аль-Каїди, закриття терористичних підготовчих таборів і відкриття доступу до них для міжнародної інспекції, американсько-британські військові сили, підтримувані нечисленними контингентами інших держав, 7 жовтня 2001 р. вторгнулися в Афганістан. А 22 листопада А. Кваснєвський підтримав участь польських військ у міжнародній військовій операції в Афганістані. Перший польський контингент, у складі 300 солдат, вступив у міжнародні сили ISAF (International Security Assistance Force – Міжнародні Сили Підтримки Безпеки) в Афганістані 16 березня 2002 року. Питання, які стосувалися антитерористичних кампаній, обговорювалися під час візитів до Сполучених Штатів Америки міністра закордонних справ Польщі Влодзімєжа Цімошевіча в грудні 2001 року і прем'єр-міністра Лешека Міллера в січні 2002 року [8].

До завдань польських військових в Афганістані, перш за все, відносилися: розмінування території, охорона аеродрому в Кабулі, а також будівництво дорожньо-мостової інфраструктури для багатонаціональних сил. До початку 2007 р. роль Польщі в Афганістані обмежувалася виконанням інженерних завдань [8]. Водночас, від 2004 р., група польських офіцерів служила в командуванні ISAF [9]. У 2007 р. Польща опинилася серед небагатьох держав, які висловили згоду на використання своїх військовослужбовців у боротьбі проти нелегальних бойових груп. З жовтня 2008 р. військові сили Польщі в Афганістан взяли командування над афганською провінцією Газні [2, с. 234].

Чисельність польських військових в Афганістані змінювалася і до 2006 р., зменшилася до близько 100 військових у рамках операції «Непохитна Свобода» і декілька офіцерів в командуванні ISAF у Кабулі. Причиною такої незначної чисельності польських військових в Афганістані було значне їх ангажування в Іраку. Ця ситуація підлягала критиці з боку союзників по НАТО. 22 листопада 2006 р. президент Лех Качинський прийняв постанову, на підставі якої з 1 грудня 2006 р. до 13 жовтня 2007 р. чисельність польського військового контингенту в Афганістані збільшувалася до 1200 осіб. У рамках змін до цієї постанови чисельність польського військового контингенту збільшувалася і станом на 1 серпня 2010 р. в Афганістані становила 2515 осіб

У зв'язку з прагненням польського суспільства, 6 серпня 2010 р., напередодні виборчої кампанії, Броніслав Коморовський пообіцяв швидке вилучення польського військового контингенту з Афганістану. Проте, дана обіцянка загрожувала підірвати репутацію Польщі як відповідального союзника. Причинами такої обіцянки стали, перш за все, фінансовий чинник (щорічно вартість місії оцінювалася в 1 млрд. злотих), брак військової техніки (недостатня кількість вертольотів Мі-24, транспортних засобів типу MRAP (транспортні засоби стійкі до мінних засідок), кругових бронетранспортерів «Росомаха», тощо. Крім того, були серйозні проблеми в гарантуванні безпеки власним солдатам. До середини жовтня 2010 р. в Афганістані загинуло 22 польських військовослужбовців, більшість впродовж останніх 2009-2010 років [2, с. 235].

У кінці липня 2010 р. з'явилася інформація, що ситуація в Афганістані є значно гіршою, ніж її афішують громадськості в офіційних повідомленнях. Дане твердження спричинене документами, які потрапили до редакцій трьох західних газет, німецької «Der Spiegel», британської «Guardian» і американської «New York Times». Документи представляють невдачі, помилкові рішення і погано проведені операції коаліційних військ, а також неправомірні дії щодо цивільного населення. Американська влада однозначно заперечила дану інформацію, звинувативши редакції газет у сприянні дестабілізації ситуації в регіоні і підсиленні загроз безпеці американців і їх союзників [10].

У березні 2003 р. президент Олександр Кваснєвський підписав представлену пропозицію уряду, висловивши тим згоду на участь в Іракській місії польського військового контингенту. Аргументувавши це тим, що «іноді, щоб врятувати мир, потрібно йти на війну» [2. с. 236]. Польська влада діяла на підставі наданої Сполученими Штатами Америки неправдивої інформації щодо володіння іракським режимом зброєю масового ураження і його зв'язку з міжнародною терористичною організацією Аль-Каїда [5, с. 200]. Проте, як виявилося,

головною причиною участі Польщі в інтервенції та пізнішій стабілізації Іраку була традиційна підтримка Сполучених Штатів і трактування їх як остаточного гаранта безпеки. Також додатковою причиною могло стати бажання підняти статус Польщі на міжнародній арені.

Несподіванкою було те, що польська влада зважилася на участь у інтервенції в Іраку без схвалення Радою Безпеки ООН. Влада Польщі підтримала аргументацію США про те, що додаткова резолюція, яка б санкціонувала використання сили по відношенню до Іраку, непотрібна, оскільки щодо Іраку не застосовується жодних резолюцій. Згідно з рішенням польської влади, резолюції попередніх років були достатньою підставою для початку військових дій. Ця підстава була визнана неправомірною генеральним секретарем ООН Кофі Аннаном, який 15 вересня 2004 р. оголосив, що війна в Іраку була неправомірною [7, с. 101].

3 вересня 2003 р. Польща офіційно прийняла командування над Багатонаціональною Дивізією Центр-Південь (Multi-National Division Central-South – MND CS). Під польським командуванням опинилося близько 9,2 тис. військових з 24 країн. З огляду на зміни ситуації, з часом характер місії став стабілізаційно-дорадчо-підготовчим. Разом зі зміною статусу місії еволюціонували завдання польських військовослужбовців. Серед них – заходи, перш за все, спрямовані на підтримку безпеки, такі як ведення патрулювання, розмінування території та ліквідація арсеналів зброї. Дуже важливим елементом була підготовка іракських служб безпеки і, перш за все солдатів Іракської Армії. Поляки підтримували іракців в організації влади, зокрема, через забезпечення виборів. Дуже істотною була військово-громадська діяльність, пов'язана з відбудовою інфраструктури, електромереж і водопостачання, а також з гуманітарною допомогою [1, с. 33].

У жовтні 2008 р. почалося вилучення польського військового контингенту з Іраку, що стало реалізацією передвиборчої обіцянки Громадянської Платформи і нового уряду Дональда Туска, а також відповідало очікуванням польського суспільства. Більшість світових експертів визнала інтервенцію в Іраку серйозною політичною помилкою, яка спричинила поглиблення дестабілізації Близького Сходу. Також існують обґрунтовані звинувачення, що місія в Іраку виходила за рамки стабілізаційної і набувала характеру наступальної [6, с. 199].

На думку політиків, що підтримують рішення про участь польських солдатів у війні в березні 2003 р., а потім у стабілізаційній місії, це втручання повинне було зміцнити міжнародну позицію Польщі та її союз із США. У січні 2005 р. міністр закордонних справ Адам Ротфельд констатував: «Польський престиж у Вашингтоні сьогодні вищий ніж коли-небудь у минулому. Цей престиж є нашим новим козирем і безцінною цінністю... Скажімо відверто: інші держави добиваються таких досягнень безрезультатно протягом років. Такої позиції, яку ми маємо в Сполучених штатах, не здобути в результаті лобіювання» [5, с. 202].

Однак, за безпосередню причину операції проти Іраку часто визнається гегемоністична політика Сполучених штатів, американські геоекономічні інтереси, пов'язані із забезпеченням собі доступу до третіх за величиною запасів нафти, а також створенням ринку замовлень для американських нафтових, воєнних і будівничих концернів Цього типу аргументація неминуче веде до думки, що «американці знаходять бази терористів саме там, де знаходяться багаті поклади натуральної сировини» [3, с. 304].

Вважається також, що міжнародне залучення збройних сил Республіки Польщі в Іраку реально диктувалося, першочергово, інтересами міжнародної політики і безпеки Сполучених штатів, а не, безпосередньо, інтересами Польщі, яка має, фактично, регіональний вимір, а не глобальний, як США [7, с. 101]. В оцінці мілітарної підтримки, що надавалася Польщею Сполученим Штатам, має місце думка, що це був не просто прояв партнерства, а надмірне узалежненя зарубіжної політики Польщі від Вашингтону. Як підкреслює Річард Жеба, польська зовнішня політика по відношенню до Сполучених Штатів носила ознаки клієнтелізму. На підтвердження своєї тези він наводить заяву американського політолога Теда Карпентера з Інституту Катона, який в інтерв'ю для Польського Телебачення констатував: «Польща не отримає значущої вигоди за підтримку Америки в іракській інтервенції… Америка не винагороджує держав-клієнтів, незалежно від того, як би багато з ними співпрацювали». До негативних аргументів щодо участі Польщі в інтервенції проти Іраку слід додати також те, що Польща не отримала тих економічних вигод, на які розраховувала [5, с. 204]. Також є сумнівною думка про підняття статусу Польщі в очах світової спільноти через участь у інтервенції в Іраку.

На території Лівану польська участь розпочалося у квітні 1992 р., протягом 1994-1996 рр.

в Лівані тимчасово розташовувалося близько 550 польських військових, в 1996-2002 рр. – 630, у 2002-2005 рр. – 240, у 2006-2007 рр. – 320, а в 2007 – 2009 рр. – близько 500. То були військові одиниці, які виконували, перш за все, логістичні, інженерні та гуманітарні функції, а в останній період також і оперативні. Під час місії польські завдання еволюціонували і з другої половини 2006 р. до завдань польських військових належало також утримання безпеки на підконтрольній території, контроль над призупинення збройного протистояння, охорона конвоїв, підтримка ліванської армії і допомога в реалізації проектів ООН. Місія польських військових на території Лівану закінчилася 1 грудня 2009 р. і була позитивно оцінена серед союзників.

Проте, на початку червня 2010 р. до Сеймової Комісії Закордонних Справ було направлено «Меморандум про домовленість між ООН і урядом Республіки Польщі про виділення засобів до Тимчасових Сил ООН в Ліванські Республіці» (UNIFIL). Згідно з ним, до Лівану мало бути відправлено 328 військових. Але речник Міністерства оборони Польщі поінформував, що даний документ – лише необхідна формальність для отримання від ООН прострочених грошей за участь в місії.

Рішення про закінчення місії в Лівані було наслідком змін у стратегії Міністерства оборони Республіки Польщі щодо участі в багатонаціональних місіях (в «Оборонній стратегії Республіки Польщі». і в «Стратегії участі Збройних Сил Респуліки Польщі в міжнародних операціях»). Вагомим, а може навіть головним чинником, що мав вплив на закінчення місії в Лівані було фінансове питання. Ощадна програма Дональда Туска, прийнята в лютому 2009 р., яка стосувалася також і Міністерства оборони, і одним з елементів якої було припинення участі польських контингентів у військових місіях ООН [2, с. 243].

Отже, у зв'язку зі змістом нових, викликів і загроз безпеці, які дуже часто мали не державний характер, а асиметричний і транскордонний, принциповими стали випереджувальні і стабілізуючі дії, метою яких було стримування дестабілізації держав, охоплених внутрішніми кризами, рішення або пом'якшення існуючих політичних проблем суспільних, економічних, гуманітарних або культурних. Участь у міжнародних стабілізаційних місіях потребує тривалого планування і викликає критику або полеміку, що стосуються передумов, доцільності, масштабу, коштів, декларованих і реальних наслідків, а також юридичного міжнародного обґрунтування таких дій. Участь Республіки Польщі у таких діях призвела до досить дискусійних результатів. Найбільші сумніви викликає інтервенція коаліційних сил в Іраку, яка, на думку чималої групи аналітиків, залишається дією ґрунтованою на цілком помилкових або довільно підроблених передумовах і, очевидно, була позбавлена юридичної міжнародної легітимізації [11, с. 120]. Участь Польщі у даній операції, всупереч більш раннім очікуванням і надіям, не принесла ані реального зростання значення країни на міжнародній арені, ані відчутної економічної вигоди.

Також і рішуче збільшення Польщею контингенту в Афганістані зустріло неоднозначної реакцією з боку частини союзників – противників, поширюваної через США, ідеї глобалізації місії НАТО, які протестували проти більш активного включення ISAF в антитерористичні операції на півдні Афганістану

Участь у миротворчих і стабілізаційних операціях, сприяла підняттю рівня бойової підготовленості і модернізації польської армії. Це твердження, по своїй суті, стало аргументом. Однак, залишається відкритим питання, чи це є настільки істотною причино, щоб наражати на небезпеку життя польських військових у віддалених регіонах світу.

Подальші дослідження із даної тематики можуть бути сконцентровані навколо морально-етичних засад участі польського військового контингенту в миротворчих і стабілізаційних місіях, присвячуватись ролі окремих політичних та військових діячів, а також проведенню порівняльного аналізу польської участі із діяльністю інших країн регіону та світу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1.Jakubczak R., Polska w stabilizacji Iraku. Działania stabilizacyjne Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Iraku / R. Jakubczak. – Słupsk, 2007. – 60 s.
2. Jureńczyk Ł, Użycie Polskiego Kontyngentu Wojskowego w misjach pokojowych i stabilizacyjnych w południowo-zachodniej Azji w pierwszej dekadzie XXI wieku. Od zaangażowania do wycofania / Ł. Jureńczyk // Rocznik bezpieczeństwa międzynarodowego. – Poznań , 2010/2011. – S. 228-244.
3. Kuźniar R., Polityka i siła. Studia strategiczne – zarys problematyki / R. Kuźniar. – Warszawa, 2005. – S. – 304–305.
4. Babula J., Wojsko Polskie 1945 -1989. Próba analizy operacyjnej / J.Babula. – Warszawa, 1998. – 265 s.

5. Zając J.,Udział Polski w misjach pokojowych i stabilizacyjnych na początku XXI wieku / J. Zając // Krakowskie Studia Międzynarodowe: Polska i Niemcy wobec wyzwań bezpieczeństwa międzynarodowego XXI wieku. – Kraków, 2007. – S. 191-209.
6. Baylis J., Bezpieczeństwo międzynarodowe i globalne w epoce pozimnowojennej Globalizacja polityki światowej. Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych / S. Smith. – Kraków, 2008. – S. 390 -391.
7. Pawłowski K., Misje pokojowe i operacje stabilizacyjne Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej na początku XXI wieku: przesłanki i głosy krytyczne / K. Pawłowski // Zeszytach Naukowych AON, – Warszawa. – 2010. – S. 94-107.
8. Informacje ogólne o PKW [Електронний ресурс] // PKW Afganistan. – Режим доступу: http://isaf.wp.mil.pl/pl/15.html
9. About RS [Електронний ресурс] // Afganistan. – Режим доступу: http://www.rs.nato.int/history.html
10. Sytuacja w Afganistanie jest gorsza niż przedstawiają [Електронний ресурс] //«Gazeta Wyborcza». Режим доступу: http://wyborcza.pl/1,76842,8176765
11. Barber B., Imperium strachu. Wojna, terroryzm i demokracja / B. Barber. – Warszawa, – 2005. – 159 s.

Zakharchuk V.O. Peacemaking missions and stabilizing operations of the Polish armed forces in south-west Asia in the early XXI century

The paper examines the participation of Polish military contingent in South-west Asia at the beginning of the XXI century. It defines preconditions, causes and forms of participation of the Republic of Poland's military contingent in peacemaking missions and stabilization operations. Participation in peacemaking and stabilization operations contributed to raising the level of combat readiness and modernization of the Polish army, but gave rather controversial results. Major concerns were caused by the intervention of coalition forces in Iraq, which, in the opinion of a considerable group of analysts, was devoid of legal international legitimization.

Keywords: Poland, peacemaking missions, stabilizing operations, military contingent, terrorist threat, safety, the UNO, NATO, EU, Iraq, Afghanistan, Syria, Lebanon.

Захарчук В. А. Миротворческие миссии и стабилизационные операции вооруженных сил республики Польши в юго-западной Азии в начале XXI в.

В статье исследуется участие польского военного контингента в Юго-Западной Азии в начале XXI века. Определены предпосылки, причины и формы участия военного контингента Республики Польши в миротворческих миссиях и стабилизационных операциях. Участие в миротворческих и стабилизационных операциях, способствовало поднятию уровня боевой подготовленности и модернизации польской армии, однако, дало достаточно дискуссионные результаты. Наибольшие сомнения вызвала интервенция коалиционных сил в Ираке, которая, по мнению немалой группы аналитиков, была лишена юридической международной легитимизации.

Ключевые слова: Польша, миротворческие миссии, стабилизационные операции, военный контингент, террористическая угроза, безопасность, ООН, НАТО, ЕС, Ирак, Афганистан, Сирия, Ливан.

УДК 341.215.2 (438)

Ю. В. Окуньовська

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ НЕУРЯДОВОГО СЕКТОРУ ПОЛЬЩІ

У статті розглянуто організаційні засади діяльності неурядового («третього») сектору Польщі в контексті європейської інтеграції. Проаналізовано джерела та літературу з даної теми. Досліджено особливості процесу реєстрації організацій та оформлення їх діяльності. Розглянуто процес становлення громадського суспільства у відповідності до законодавчої бази Польщі та Європейського Союзу.

Ключові слова: товариство, фундація, реєстрація, законодавство, організація, структура, статут, Європейський Союз.

Дана стаття є частиною дослідження діяльності громадських організацій Польщі в контексті євроінтеграції. Тому вивчення організаційних засад функціонування неурядового сектору Польщі є важливим елементом наукової роботи.

Згідно із законом Польщі від 24 квітня 2003 р. «Про діяльність суспільної користі та волонтерство», а саме п. 2 ст. 3 вказує, що неурядовими організаціями («третім сектором») у Польщі визначаються юридичні особи або одиниці, що не належать до сектору фінансів, не діють з метою отримання прибутку та створені на основі закону це – фундації та товариства. З врахуванням винятків, зазначених в п.4 ст.3 закону «Про суспільно корисну діяльність та волонтерство», неурядовими організаціями не визнаються політичні партії, профспілки та організації роботодавців, органи самоврядування професійних груп, фонди, єдиним засновником яких є держава) [1]

Специфіка всіх організацій, які входять у громадянське суспільство полягає в тому, що вони створюються не державою, а самими громадянами, підприємствами, існують автономно від держави, але в межах чинного законодавства.

Мета статті – дослідити організаційні засади діяльності «третього сектору» Польщі в контексті Європейської інтеграції

Завдання передбачають: вивчення та аналіз форм громадського суспільства у Польщі; визначення структури організацій та порядку їх реєстрації відповідно до законодавства.

Проблема становлення та розвитку громадського сектору у Польщі не знайшла комплексного висвітлення, однак окремі питання їх діяльності досліджували: Грабовська О. [2], Бех В. [3], Стецик М. [4], Ціох Н., Кідиба А. [5], Скіба Р. [6]

У Польщі існує дві основні форми самоорганізації активного громадянського суспільства, що у свою чергу виступають і основними типами неурядових організацій – товариства та фундації. Товариства та фундації мають дуже подібні цілі, але між ними існують істотні відмінності щодо форм утворення, функціонування та фінансової діяльності.

Грабовська О. юрист, президент РБФ «Резонанс», експерт проектів «Товариства сприяння українсько-польській співпраці» у галузі юридичної освіти та науки, у своїй публікації «Неурядові організації в Польщі і в Україні: порівняльний аналіз» вказує основну відмінність між товариствами та фундаціями, яка полягає в тому, що товариства є формою об'єднання осіб для спільного досягнення певної мети. Це може бути як загальносуспільна мета, так і партикулярна (в такому випадку товариство має служити лише його членам). У той же час при створенні фундації найважливішим є капітал. [2]

Під час вивчення організаційних засад діяльності неурядових організацій ми звернулися до закону від 7 квітня 1989 року «Про товариства», який регулює створення та діяльність товариств у Польщі. [7]

Згідно закону, для утворення товариства необхідною є співпраця що найменше 15 членів-засновників або ж 3, в залежності від типу товариства. У випадку якщо кількість членів спаде до менш, ніж 15, товариство підлягає розпуску. [7]

Сучасний український вчений, доктор філософських наук, професор Бех В., досліджуючи самоорганізації і саморегуляції соціальних систем, у колективній монографії «Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства» звертає увагу, що товариство опирається в своїй діяльності на громадську роботу членів, а також самостійно визначає свої цілі, програми діяльності, організаційну структуру і ухвалює внутрішні акти, що визначають його діяльність. Вищим органом товариства є загальні збори членів. Члени товариства, відповідно до способу, зазначеного в статуті, можуть змінювати цілі діяльності товариства, можуть прийняти рішення про його розпуск чи вихід із товариства. Ціль товариства не обов'язково повинна бути суспільно важливою, тобто товариство може реалізовувати партикулярні інтереси вузької групи осіб (наприклад, товариство прихильників відпочинку в горах). [3]

Стаття 40 закону Польщі «Про товариства» визначає, що товариства в поділяються на звичайні, зареєстровані, об'єднання товариств та спортивні клуби, що функціонують у формі товариств [7].

Історія розвитку організацій визначає, що звичайні товариства виступають як спрощена форма організацій. Вони не мають статусу юридичної особи і реалізують свої цілі, опираючись на положення про діяльність. Звичайне товариство можуть створити щонайменше три особи, котрі приймають положення, визначають сфери діяльності, юридичну адресу та обирають свого представника, котрий буде репрезентувати організацію. У письмовому вигляді повідомляють про створення товариства в контролюючий орган – зазвичай це відділ справ громадян в органі місцевого самоврядування.

Звичайні товариства можуть розпочати свою діяльність, якщо впродовж 30 днів з дня отримання повідомлення про створення організації орган місцевого самоврядування не прийме рішення про заборону діяльності такої організації. [8, s.21]

Обов'язковою умовою функціонування товариств є наявність статуту, який повинен містити такі дані: назву організації, яка відрізняється від інших об'єднанньь; сфери діяльності; цілі і методи реалізації поставленої мети; обов'язки членів; причини втрати членства; способи отримання членських внесків; можливість внесення поправок у статут.

Вимоги польського законодавства стосовно реєстрації організації є досить складними, порівняно з іншими країнами Європейського Союзу. Наприклад, у Франції та Нідерландах для реєстрації організації достатньо двох засновників, а в Німеччині – семи. Мінімальний вік, коли особа може бути членом громадської організації, складає 14 років, тоді як у Польщі є вимога досягнення 16 – річного віку.

Загалом, що стосується правової бази Європейського Союзу стосовно неурядових організацій, то у липні 2002 р. учасниками організованої Радою Європи багатосторонньої зустрічі у Страсбурзі, прийнято «Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі», у яких вперше систематизовано основні європейські стандарти у цій галузі. [9]

Основним правовим актом, що регулює статус фундації в Польщі, є закон від 6 квітня 1984 року «Про фундації», який і досі має юридичну силу. [10]

У даному законі не дається безпосереднього визначення фундації, однак в окремих статтях визначаються основні риси цієї інституції. Зокрема, фундація є організацією:

- створеною для досягнення суспільно чи економічно корисних цілей (ст. 1)
- організована засновником чи фізичними особами, незалежно від їх громадянства і місця проживання або юридичною особою, зареєстрованою в Польщі чи за кордоном, котрі подали заяву про створення фундації (ст.2) [6]

Досить влучно поняття «фундація» розкриває дослідник Стецик М. у своїй статті «Поняття фундації у законодавстві Польщі». Зокрема, він вказує, що фундація може бути заснована для реалізації суспільно і економічно корисних цілей, особливо таких, як охорона здоров'я, розвиток економіки і науки, освіта і виховання, культура і мистецтво, суспільна допомога, охорона навколишнього середовища і опіка над історичними цінностями (стаття 1 Закону) [10].

Згідно із законом «Про фундації» цілі, які ставить перед собою фундація мають були дотичними до пріоритетних напрямків розвитку Республіки Польщі. Тому в період Європейської інтеграції саме через фундації встановлювалися зв'язки з іноземними організаціями. Згідно ст. 1 закону «Про фундації» закордонні фонди, що мають юридичну адресу за кордоном, можуть утворювати на території Польщі свої представництва. Для створення представництва потрібно отримати дозвіл, який одночасно означає згоду на ведення діяльності, визначеної у дозволі. Дозвіл видає міністр компетентний з огляду на сферу своєї діяльності і цілі створення представництва. Дозвіл може бути виданий, якщо представництво утворюють для реалізації цілей та має підтримку польської фундації. [10]

Засновниками фундації можуть бути фізичні особи, незалежно від їх громадянства чи місця проживання, юридичні особи, що зареєстровані в Польщі або за кордоном. При цьому місцезнаходження (юридична адреса) фундації повинно бути на території Польщі.

У коментарі до закону «Про фундації» прописано, що наміри про заснування фундації повинні бути складені у формі нотаріального акту. Засновник повинен вказати мету фундації і майнові складники, які він призначає для реалізації мети. Такими майновими складниками можуть бути гроші, цінні папери, а також передане у власність фундації рухоме і нерухоме майно. [5, s. 67]

У статуті засновник визначає назву фундації, її місцезнаходження і майно, цілі, принципи, форми і сферу діяльності, склад і організацію правління, спосіб призначення, обов'язки і компетенції цього органу і його членів. Статут може містити інші положення, особливо такі, що стосуються ведення фундацією господарської діяльності, допустимості і умов її злиття з іншою фундацією, зміни цілей і статуту, а також передбачити утворення інших органів фундації, окрім правління.

Відповідно до ст. 7 закону, фундація обов'язково повинна бути зареєстрована у Крайовому Судовому Реєстрі Польщі. З моментом внесення до Реєстру фундація набуває правоздатність. [10]

У третьому секторі Польщі є вираз: «Якщо маєш знайомих – засновуй товариство, а якщо маєш гроші – реєструй фундацію». Фундація утворюється шляхом повідомлення засновника про її створення і виділення певних коштів на реалізацію цілей фундації. Таке повідомлення повинно бути здійснене у формі нотаріального акту. Іншими словами можна сказати, що фундація – це капітал (гроші, цінні папери, рухоме та нерухоме майно), призначений засновником на реалізацію важливих соціальних або економічних цілей. Цілі фундації можуть бути змінені лише у випадку, якщо така можливість передбачена статутом. Також засновник не має жодних особливих повноважень щодо діяльності фундації, за винятком тих, котрі належать йому відповідно до статусу. [5, s. 89]

Як фундації, так і товариства, підлягають обов'язковій реєстрації в реєстрі об'єднань інших громадських і професійних організацій, фундацій та публічних закладів опіки Державного судового реєстру. З моменту реєстрації ці суб'єкти набувають юридичного статусу. .

Грабовська О. у статті «Реєстрація неурядових організацій в Україна та Польщі» зазначає перелік необхідних документів для реєстрації фундації. Серед них виділяє такі:положення про створення фундації (нотаріально завірена заява або інший документ, що свідчить про створення фундації); статут (в двох екземплярах, а у випадку, якщо діяльність фундації поширюється на одне воєводство – три екземпляри); рішення про створення органів фундації (можуть бути прийняті різними організаційними структурами фундації, наприклад Радою засновників, Радою фундації). Таким рішенням можуть бути створені різні представницькі органи фундації, наприклад Правління; все залежить від того, як окреслюються відносини між органами фундації в статуті. Рішення приймаються на зборах, на яких ведеться протокол; нотаріально завірені зразки підписів осіб, що входять до представницьких органів (стосується фундацій, котрі здійснюють господарську діяльність). Зразки підписів складаються в присутності судді чи уповноваженого працівника суду; положення, в якому вказується міністерство, котре буде здійснювати нагляд за діяльністю фундації. [11]

Після прийняття закону в Польщі від 24 квітня 2003 р. «Про суспільну корисну діяльність і волонтаріат» ухвалено спеціальні положення, що безпосередньо прив'язують реєстрацію до наявності в діяльності організації суспільно корисного компонента, що включає:

- перелік статутних видів діяльності спрямований на інтереси цілої громади або групи громадян у скрутних життєвих обставинах;
- суспільно корисну діяльність, яка є єдиним типом діяльності організації;
- усі отримані грошові надходження йдуть на суспільно корисні цілі;
- наявність колективного контрольного-наглядового органу, що діє незалежно від керівництва;
- установчими документами заборонено укладання контрактів з організацією як стороною та її участь в діяльності, що містить в собі небезпеку появи конфлікту інтересів. [12]

Скіба Р. провідний польський дослідник «третього сектору» у своїй праці «Правові основи функціонування громадських організацій» посилається на законодавство Польщі, яке встановлює період часу, протягом якого владні органи мають прийняти рішення про присвоєння статусу суспільно корисної організації. Цей період становить у Польщі – 90 днів (до 6 місяців у разі, якщо влада потребує додаткових відомостей)

Мета встановлення кінцевого терміну винесення подібних рішень – забезпечити дотримання принципу правової ясності і захистити неурядові організації від зловживання владою з боку державних органів. [6]

У Польщі товариства на підставі п. 4 ст. 17 закону «Про товариства», а фундації на підставі п.2 ст. 8 закону «Про фундації» звільняються від оплати за реєстрацію в Державному судовому реєстрі. Законом про судові витрати в цивільних справах від березня 2006 року відмінено норму про звільнення фундацій та товариств від оплати за реєстрацію, однак рішення про звільнення є предметом різної інтерпретації. Тому під час реєстрації організації в Польщі на даний потрібно з'ясувати в регіональному відділенні Державного судового реєстру необхідність таких оплат. У випадку, якщо оплата все-таки вимагається, до установчих документів необхідно додати квитанцію про оплату.

Окрім законів про фундації, товариства та волонтаріат у Польщі діє ще ряд законів, де також прописані засади діяльності, до них належать: «Про державні фінанси» 1998 р. [13] та «Про доступ до інформації» 2001 р. [14], «Про професійну реабілітацію та соціальну зайнятості інвалідів» 1997 р. [15]. Питання, які розглядались у даних законах стосувались фінансування громадських організацій, та способів реалізації їхньої діяльності.

Таким чином, громадські організації, які створюється для реалізації потреб громадянського суспільства та його членів мають різну структуру. Згідно польського законодавства є дві основних форми організацій – товариства і фундації, які мають свої організаційні особливості, що відображаються у законах від 6 квітня 1984 р. «Про фундації», від 7 квітня 1989 р. «Про товариства» та ще у ряді законів, які носять допоміжний характер та показують зміни у питаннях фінансування та розвитку філантропії. Процеси створення та реєстрації організацій базуються на прийнятих статутах, тобто саме статутом визначається яку саме форму самоорганізації вибрали засновники організації.

З огляду на аналіз організаційних засад діяльності громадських організацій на основі законів Польщі та ЄС ми дійшли висновку, що неурядові організації, не зважаючи на відмінності форм та реєстраційних етапів є невід'ємною складовою польського суспільства. Перебираючи на себе окремі функції держави неурядовий сектор сприяв процесам євроінтеграції та розвитку демократичних інститутів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1.Ustawa o działalności pożytku publicznego i wolontariacie z dnia 24 kwietnia 2003 r. [Електронний ресурс] // Internetowy System Aktow Prawnych – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet

2.Грабовська О. Неурядові організації в Польщі і в Україні: порівняльний аналіз. [Електронний ресурс] / О. Грабовська // Юриспруденція. – 24.06.2008. – Режим доступу: http://www. lawyer.org.ua/ ?w=r&i=&d=721

3.Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: Монографія. / За наук. ред. В. П. Беха. [Електронний ресурс]/ В. Бех – К.: Вид. НПУ ім..М.П.Драгоманова, 2011. – 680 с. – Режим доступу: http://www.uk.xlibx.com/4istoriya/19263-42-gromadski-organizacii-diskursi

4.Стецик М. Б. Поняття фундації в законодавстві Польщі. [Електронний ресурс] / М. Стецик // Третя міжнародна наково-практична конференція «Наука в інформаційному просторі» 29-30 жовтня 2007 – Режим доступу: http://www.confcontact.com/2007nov/stecik.php

5. Cioch H, Kidyba A. Ustawa o fundacjach. Komentarz / Cioch H., Kidyba A., – Warszawa, 2007. – 199 s.

6. Skiba R.. Prawne warunki działania organizacji pozarządowych./ R. Skiba – Warszawa, 2003. – 68 s.

7. Ustawa z dnia 7. kwietnia 1989 r. prawo o stowarzyszeniach. [Електронний ресурс] // Internetowy System Aktow Prawnych – Режим доступу: http://mostiskeruju.at.ua/news/reestracija gromadskikh ob ednan

8.Biała księga prawa dla organizacji pozarządowych. Analiza prawno-finansowych uwarunkowań działalności organizacji pozarządowych w Polsce./ M. Swiątczak, K. Dąbrowska, K. Kopcińska, T. Schimanek (red.) – Warszawa 2002. – 145 s.

9. Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі. Прийнято учасниками багатосторонньої зустрічі, організованою Радою Європи, Страсбург, 5 липня 2002 р.// Юридичний вісник України.–2002. – №50 – С.34-43

10.Ustawa z dnia 6. kwietnia 1984 r. o fundacjach. [Електронний ресурс] // Internetowy System Aktow Prawnych – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet

11. Грабовська О. Реєстрація неурядових організацій в Україні та Польщі. [Електронний ресурс] / О. Грабовська // Електронний правовий дайджест для громадянського сектору. – №10. – 2008. – Режим доступу: http://www.lawngo.net/digest/010.pdf

12. Грабовська О. Організації з особливим статусом у Польщі. [Електронний ресурс] / О. Грабовська //Юрист НУО – Режим доступ: http://www.lawngo.net/index

13. Ustawa z dnia 26 listopada 1998 r. o finansach publicznych. [Електронний ресурс] –Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServle

14. Ustawa z dnia 6 września 2001 r. o dostępie do informacji publicznej. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.p

15. Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych. [Електронний ресурс] –Режим доступу: http://zielonalinia.gov.pl/ upload/baza-aktow-prawnych

Okun'ovs'ka Y. V. Organizational principles of functioning of the non-governmental sector in Poland

The article studies the organizational foundations of the activity of the non-governmental (third) sector in Poland in the context of European integration. The author analyzes sources and

literature on the topic and examines peculiarities of the registration process and the paperwork necessary for the organization activity. The process of civil society establishment is regarded in accordance with the legislative bases of Poland and the European Union.

Key words: organization, foundation, registration, legislation, structure, statute, the European Union

Окуневская Ю. В. Организационные принципы деятельности неправительственного сектора Польши.

В статье рассмотрены организационные основы деятельности неправительственного («третьего») сектора Польши в контексте европейской интеграции. Проанализированы источники и литература по данной теме.

Исследованы особенности процесса регистрации организаций и оформления их деятельности. Рассмотрен процесс становления гражданского общества в соответствии с законодательной базой Польши и Европейского Союза

Ключевые слова: общество, фонд, регистрация, законодательство, организации, структура, устав, Европейский Союз.

УДК 94(420)

Є. С. Кієнко-Романюк

ВПРОВАДЖЕННЯ Е-АДМІНІСТРАЦІЇ У ПОЛЬЩІ ПРОТЯГОМ 2000-2010 РР.

У статті досліджується законодавча база е-адміністрації та аналізуються відомі державні проекти із впровадження е-адміністрації у Польщі у першій декаді XXI століття. Протягом 2000-2010 років у Республіці Польщі було запроваджено ряд ініціатив та прийнято відповідну законодавчу базу для функціонування електронної адміністрації, яка б відповідала вимогам і стандартам, що діяли на той час в країнах Європейського Союзу. Приклади успішно реалізованих проектів показують, що було досягнуто значного успіху в даній сфері. Проте, невисока оцінка рівня розвитку ключових послуг, визначених Європейською Комісією, вказувала на недостатній поступ у впровадженні електронної адміністрації у життя польського суспільства.

Ключові слова: е-адміністрація, електронний підпис, електронні послуги, еПольща, цифровий уряд, «Малопольські ворота».

Актуальність статті визначається тим, що використання мережі Інтернет з кожним роком все більше входить до різних сфер нашого життя. На початку XXI століття у розвинених країнах світу відбувся справжній прорив у використанні сучасних інформаційно-комунікативних технологій у сфері державного управління. Республіка Польщі, вступаючи до Європейського Союзу в травні 2004 року, також вжила цілий ряд заходів для покращення якості надання державних послуг громадянам і підприємствам, установам та організаціям.

Польські науковці широко досліджують та висвітлюють переваги впровадження електронного врядування у систему державно-громадського адміністрування. Зокрема, В. Міхальські [1] представляє огляд електронних сервісів в польській державній адміністрації в контексті польського уряду, а також ініціатив Європейського Союзу, відстежує напрями розвитку інформаційного суспільства та економіки знань, оцінює стан реалізації завдань, що стосуються стратегії інформатизації Польщі. Роль управління у функціонуванні місцевого муніципального самоврядування висвітлили М. Жебик та П. Філіп [2]. Е. Войчєховскі [3] показує процес впровадження електронного врядування в органах місцевого самоврядування. Автори всіх праць однозначно позитивно відгукуються про загальноєвропейські та польські ініціативи впровадження та інтенсифікації надання державних послуг громадянам та юридичним особам через мережу Інтернет.

Метою даної статті є визначення законодавчої бази е-адміністрації та аналіз перших державних проектів із впровадження е-адміністрації у Польщі у першій декаді XXI століття.

Обговорення теми електронної адміністрації в Польщі розпочалися одразу після оприлюднення доповіді Європейської Комісії «Європа і суспільство глобальної інформації.

Приписи для Європейської Ради» [4], але перші конкретні дії розпочалися лише в 2000 році. Тоді Сейм Республіки Польщі прийняв постанову щодо формування основ інформаційного суспільства у країні [5], а через декілька місяців (28 листопада 2000 року) Рада Міністрів прийняла програму «Цілі та напрямки розвитку інформаційного суспільства у Польщі» [6]. Ще на рік пізніше були прийняті два важливі для розвитку електронної адміністрації закони: про доступ до державної інформації [7] та про електронний підпис [8]. Наступною значною подією у провадженні е-адміністрації стала розробка документу, що мав назву «еПольща. План дій щодо розвитку інформаційного суспільства в Польщі на 2001-2006 роки» [9], що створювався за зразком європейського плану розвитку «еЄвропа 2002 – інформаційне суспільство для всіх» [10], який, у свою чергу, мав на меті трансформувати європейське суспільство у глобальне інформаційне суспільство. Нова версія даного плану для Європи була прийнята у 2005 році [11], і відповідно, внесено корективи до програми «еПольща».

У 2003 році Комітет Наукових Досліджень приготував і оприлюднив ініціативу «Стратергія інформатизації Республіки Польщі – еПольща», що базувалася на загальних принципах Лісабонської стратегії та плані «еЄвропа». Стратегія передбачала чотири головні напрямки роботи: загальне забезпечення шкіл доступом до мережі Інтернет; «Ворота Польщі» – план впровадження е-адміністрації; польський зміст в Інтернеті; загальна комп'ютерна освіта [12, s. 9].

У настуному, 2004 році, новостворене Міністерство науки та інформатизації опублікувало оновлену і розширену версію вищеназваного документу – «Стратегія інформатизації Республіки Польщі – еПольща на 2004-2005 рр.», головна ціль якої була визначена як формування конкурентоспроможної економіки, що базувалась на знаннях та покращенні якості життя мешканців шляхом успішної інформатизації [13]. У тому ж році з'явилися ще два важливі документи: «План роботи щодо розвитку електронної адміністрації (eGovernment) на 2005-2006 рр.» [14] та доповідь «Пропозиції напрямків розвитку інформаційного суспільства у Польщі до 2020 року» [15]. В 2005 році Міністерство науки та інформатизації підготувало «Ключову стратегію розвитку інформатизації Польщі до 2013 року та перспективний прогноз трансформації інформаційного суспільства до 2020 року» [16]. В тому ж році було впроваджено у життя Закон про інформатизацію діяльності суб'єктів, що реалізовують державні завдання [17].

Документом, який окреслив напрямки розвитку інформаційного суспільства в Польщі стала «Стратегія розвитку інформаційного суспільства до 2013 року» [18], що була підготовлена в грудні 2008 Міністерством внутрішніх справ і Адміністрації та містила цілу низку заходів і пріоритетів, які наближали польське суспільство до дистанційного надання широкої сфери послуг державної адміністрації через мережу Інтернет. На першому місці знаходилися послуги для бізнесу, які на той час були найслабше розвинені у порівнянні з іншими країнами Європейського Союзу. А їх реалізація мала принести найбільші результати в сфері втілення співпраці адміністрація-бізнес, тому що це збільшувало надходження податків від юридичних осіб, спрощувало декларування та нотифікування податку на додану вартість, реєстрацію господарської діяльності, державні замовлення.

Другим пріоритетом стали послуги розраховані на підприємців, але відрізнялися від звичних стандартів Європейського Союзу – надання дозволів і сертифікатів та надання послуг для громадян (податок з фізичних осіб, соціальна допомога (по безробіттю, послуги з охорони здоров'я, допомога багатодітним, стипендії студентів, реєстрація транспортних засобів, обслуговування звернень до поліції, акти цивільного стану – народження, одруження, смерті, реєстрації місця проживання).

Третій пріоритет отримали решта послуг для громадян: документи, що посвідчують особу, дозволи на будівництво, каталоги публічних бібліотек і пошук інформації, реєстрація вступників до вузів.

На четвертому рівні пріоритетності опинилися ті послуги, інформатизація яких не відрізнялася від середньої по ЄС, зокрема, посередництво при працевлаштуванні, послуги державних відділів зайнятості, обов'язкове страхування, митні декларації.

Наступною метою у прийнятій стратегії було виділено збільшення доступності для громадян, бізнес-структур і органів місцевого самоврядування даних у державних реєстрах та інших державних базах даних. Наприклад, йшлося про такі державні реєстри, як Загальна електронна система обліку населення (Powszechny Elektroniczny System Ewidencji Ludności –

PESEL), Реєстр національної економіки (Rejestr Gospodarki Narodowej – REGON), Національний судовий реєстр (Krajowy Rejestr Sądowy – KRS), Центральний реєстр актів цивільного стану (Centralny Rejestr Aktów Stanu Cywilnego), Загальнопольська база даних виданих та втрачених посвідчень особи (Ogólnopolska Ewidencja Wydanych i Utraconych Dowodów Osobistych) та Державна база платників податків (Krajowa ewidencja Podatników – NIP). Відсутність обміну інформацією між цими реєстрами та існування кожного з них як окремої бази даних значно ускладнювало їх використання, гальмувало створення нових та процес надання існуючих державних послуг громадянам і юридичним особам.

За перші роки впровадження стратегії (протягом другої половини 2000-х) спостерігалося значне підвищення рівня роботи е-адміністрації. Із 20 ключових послуг, визначених Європейською Комісією, чотири знаходилися на четвертому рівні розвитку, так званому рівні транзакції. Решта 16 – перебували на другому рівні розвитку – односторонньої інтеракції. Це при тому, що до 2004 року всі електронні послуги знаходилися на першому рівні – інформації.

Важливу роль у підвищенні рівня надання електронних послуг у Польщі відіграли відомі проекти із розвитку електронної адміністрації. Із найбільш успішних та загальновідомих ініціатив завжди виділяють проект «Малопольскі ворота» (http://www.wrotamalopolski.pl/). Це була назва інформаційно-управлінського порталу Малопольського воєводства, що складався із двох частин. Перша – розрахована на громадян. Вона включала у себе Цифровий уряд (Cyfrowy Urząd), Малопольский бюлетень державної інформації (Małopolski Biuletyn Informacji Publicznej) та розділ, що надавав інформацію про воєводство (у т.ч. про особливості, що відрізняли його від інших регіонів, природу та історію воєводства, інформацію для подорожуючих, та дані, що стосувалися різних сфер суспільного життя – освіти, культури, соціальної допомоги, роботи, підприємництва, зон відпочинку та сільських регіонів, туризму, спорту, охорони здоров'я, задоволення потреб людей з обмеженими можливостями, традиційних регіональних продуктів і виробів. Цікавим елементом інформаційного порталу став онлайн-магазин, де можна було купити карти, виготовлені Воєводським центром геодезії і картографії, в електронній та паперовій версіях.

Завданням Цифрового уряду було створити можливості доступу до інформації та електронних послуг всіх відділів і департаментів. Ідея полягала в тому, щоб зібрати разом і створити можливості вирішити в електронній формі різнорідні питання, що були у компетенції органів управління гмін, повітових староств, воєводських органів законодавчої та виконавчої влади, а також всіх інших державних структур. Завдяки діяльності цифрового уряду стало можливим вирішення через Інтернет 150 справ, які були у компетенції державних установ – використання електронного підпису у взаємовідносинах із управлінськими органами; перевірка стану вирішення питання; інтеграція із зовнішніми системами обігу документів. Розділ Малопольский бюлетень державної інформації надав доступ до 280-ти Бюлетенів державної інформації, в яких містилися, зокрема, всі оголошення про державні замовлення. Там же, на порталі «Малопольські ворота» було розміщено освітню платформу е-Школа, яка значно спростила комунікацію на рівні учень-школа-батьки.

Досвід даного проекту було поширено на інші регіони, і з'явилися «Ворота Опольщизни», «Ворота Підляшшя», «Підкарпатські ворота». «Ворота Помор'я». «Ворота Вармії та Мазур», «Свєнтокшиські Ворота».

Проект «E-PAUP» – http://www.epuap.gov.pl/ – Електронна платформа послуг державної адміністрації (Elektroniczna Platforma Usług Administracji Publicznej) була створена для вирішення через Інтернет широкого спектру справ громадян і підприємців. У рамках проекту було створено Каталог державних послуг – загальнопольська база даних всіх послуг, що могли надаватися електронним шляхом, а також тих, що надавались через портал «E-PAUP», з можливостями пошуку, фільтрування, навігації та можливостями передачі документів між органами влади та клієнтами і обміну документами між державними структурами.

Проект «е-Декларації» – http://www.e-deklaracje.gov.pl/ – це система подання податкових декларацій в електронній формі. Порталом могли скористатись підприємства, які отримали довідку про підтвердження відповідності даних поданих в заяві про намір подавити декларацію в електронній формі із даними поданими довіреною особою, і мають електронний підпис. А в випадку з податком з фізичних осіб щодо отриманого доходу (понесених втрат) – PIT-37 – будь-який громадянин, навіть без наявності електронного підпису.

Портал «e-Inspektorat» – http://e-inspektorat.zus.pl/ – це сервіс обслуговування клієнтів Центру соціального страхування (Zakład Ubezpieczeń Społecznych). У ньому було розміщено і впорядковано інформацію, що стосувалася різного роду страхувань і страхових внесків, зміст подано у вигляді інформаційних карток із допоміжними підказками, роз'ясненнями та інструкціями. Через сторінку Центру соціального страхування також можна було оплатити послуги, користуючись електронним підписом, або отримати консультацію чи додаткову інформацію.

Отже, протягом 2000-2010 років у Республіці Польщі було запроваджено ряд ініціатив та прийнято відповідну законодавчу базу для функціонування електронної адміністрації, яка б відповідала вимогам і стандартам, що діяли на той час в країнах Європейського Союзу. Приклади успішно реалізованих проектів показують, що було досягнуто значного успіху в даній сфері. Проте, невисока оцінка рівня розвитку ключових послуг, визначених Європейською Комісією, вказувала на недостатній поступ у впровадженні електронної адміністрації у життя польського суспільства.

У подальших дослідженнях варто зосередити увагу на впровадженні електронних послуг в окремих сферах суспільного життя та порівняти рівень розвитку е-адміністрації у Польщі з іншими країнами Центрально-Східної Європи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Michalski W. Rozwój usług eGovernment w świetle inicjatyw programu eEuropa i ePolska / W. Michalski. // Telekomunikacja i Techniki Informacyjne. – 2007. – № 3–4. – s. 48–59.
2. Grzebyk M., Filip P. Rola zarządzania w funkcjonowaniu samorządu gminnego / M. Grzebyk, P. Filip // Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Rozwój zrównoważony i problemy obszarów wiejskich, pod red. nauk. M.G. Woźniaka. – Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012. – № 29. – s. 183-190;
3. Wojciechowski E. Zarządzanie w samorządzie terytorialnym / E.Wojciechowski — Warszawa: Difin, 2003. – 254 s.
4. eEurope 2002. An Information Society for All. [Електронний ресурс] // UMIC Agencia para a sociedate do Conhecimento. – Режим доступу: http://www.umic.pt/images/ stories/publicacoes2/actionplan_en.pdf
5. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 lipca 2000 r. w sprawie budowania podstaw społeczeństwa informacyjnego w Polsce // Monitor Polski. – 2000. – № 22. – Poz. 448.
6. Cele i kierunki rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce [Електронний ресурс] // Komitet Badań Naukowych. – Режим доступу: http://kbn.icm.edu.pl/cele/cele.html
7. Ustawa z dnia 6 września 2001 r. o dostępie do informacji publicznej // Dziennik Ustaw. – 2001. – № 112. – Poz. 1198.
8. Ustawa z dnia 18 września 2001 r. o podpisie elektronicznym // Dziennik Ustaw. – 2001. – № 130. – Poz. 1450.
9. ePolska. Plan działań na rzecz roz-woju społeczeństwa informacyjnego w Polsce na lata 2001-2006 [Електронний ресурс]. – Ministerstwo Łączności, 14.06.2001 – 75 s. // Cyfrowyurząd.pl – Режим доступу: http://www.cyfrowyurzad.pl/gfx/cyfrowyurzad/files/iza/epolska.pdf
10. eEurope 2002. An Information Society for All. [Електронний ресурс] // . UMIC Agencia para a sociedate do Conhecimento. – Режим доступу: http://www.umic.pt/images/stories/publicacoes2/actionplan_en.pdf
11. eEurope 2005. An Information Society for All. [Електронний ресурс] // ETSI. – Режим доступу: http://www.etsi.org/WebSite/document/aboutETSI/EC_Communications/eEurope2005_actionPlan.pdf
12. Kozłowska B. Aktywna biblioteka. Miejsce dla obywateli: e-administracja / B. Kozłowska. – Warszawa: Fundacja Rozwoju Społeczeństwa Informacyjnego, 2010. – 62 s.
13. Strategia informatyzacji Rzeczypospolitej Polskiej – ePolska na lata 2004–2006 [Електронний ресурс]. – Warszawa: Ministerstwo Nauki I Informatyzacji, grudzień 2003. – 55 s. // Departament Pożytku Publicznego. – Режим доступу: http://www.pozytek.gov.pl/files/pozytek/e_Polska_2004_06.pdf
14. Rada Ministrów 26.10.04. przyjęła plan działań na rzecz rozwoju elektronicznej administracji (eGovernment) na lata 2005-2006 [Електронний ресурс] // Sprawy Nauki. Biuletyn Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego. – Режим доступу: http://www.sprawynauki.waw.pl/?section=article&art_id=1550
15. Proponowane kierunki rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce do 2020 roku [Електронний ресурс] // Biblioteka eRozwoju. – Режим доступу: http://biblioteka.mwi.pl/ index.php?option=com_k2&view=item&id=220:proponowane-kierunki-rozwoju-spo%C5%82ecze%C5%84stwa-informacyjnego-w-polsce-do-2020-roku&Itemid=3
16. Strategię kierunkową rozwoju informa-tyzacji Polski do roku 2013 oraz perspektywiczną prognozę transformacji społeczeństwa informacyjnego do roku 2020 [Електронний ресурс] – Ministerstwo Nauki i Informatyzacji. – Warszawa, , 24 czerwca 2005. – 54 s. // UNPAN United Nations Public Administration

Network. – Режим доступу: http://unpan1.un.org/ intradoc/ groups/public/documents/ unpan/ unpan034027.pdf
17. Ustawa o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne // Dziennik Ustaw. – 2005. – № 64. – Poz. 565.
18. «Strategia rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce do roku 2013» – w celu podniesienia jakości życia obywateli [Електронний ресурс] // Ministerstwo Spraw Węwnętsznych i Administracji. – 03.10.2008. – Режим доступу: https://mswia.gov.pl/pl/ aktualnosci/ 6278, Strategia-rozwoju-spoleczenstwa-informacyjnego-w-Polsce-do-roku-2013-w-celu-podn.html

Kyyenko-Romaniuk Y.S. Introduction of e-governance in Poland in 2000-2010

The article studies the legislative base of e-governance and analyses the prominent state projects on introduction of e-governance in Poland in the first decade of the 21st century. During 2000-2010 the Republic of Poland introduced a number of initiatives as well as adopted the corresponding legislative base, which was necessary for electronic governance functioning and met the requirements of the e-standards of the European Union countries. The examples of successfully implemented projects show that considerable success was achieved in this sphere. However, the European Commission gave a low evaluation of the level of development of the determined key services and pointed out the insufficient achievements in introduction of electronic governance into the life of the Polish society.

Key words: e-governance, digital signature, electronic services, ePoland, digital government, "Malopolski Gate" (Wrota Malopolski)

Киенко-Романюк Е. С. Внедрение Е-администрации в Польще в 2000-2010 гг.

В статье исследуется законодательная база е-администрации и анализируются известные проекты по внедрению е-администрации в Польше в первой декаде XXI века. На протяжении 2000-2010 гг. в Республике Польше было реализовано ряд инициатив и принято соответствующую законодательную базу для функционирования электронной администрации, которая бы отвечала требованиям и стандартам, действующим в то время в странах Европейского Союза. Примеры успешно реализованных проектов показывают, что был достигнут значительный прогресс в данной сфере. Но, невысокая оценка уровня развития ключевых услуг, определенных Европейской Комиссией, указывала на недостаточное продвижение в деле внедрения электронной администрации в жизнь польского общества.

Ключевые слова: е-администрация, электронная подпись, электронные услуги, еПольша, цифровое правительство, «Малопольские ворота».

УДК 94(420)

О.А. Неприцький

ОБРАЗ ПОЛЬЩІ В КРАЇНАХ-ПАРТНЕРАХ (ПЕРША ДЕКАДА XXI СТ.)

У статті проаналізовані результати досліджень, що були проведені в з метою вивчення національної репутації Польщі та поляків у країнах-партнерах протягом першої декади XXI століття п'ятьма відомими інституціями: Інститутом Польської Марки, Польською Агенцією Розвитку Підприємництва, Польською Туристичною Організацією, Інститутом Громадських Справ, ТОВ «PL.2012». Результати показали збільшення поінформованості громадян інших країн про Польщу та покращення її іміджу, але цей процес мав тривалий і повільний характер та чітку кореляцію із політичною та економічною ситуацією в країні.

Ключові слова: Польща, Європейський Союз, імідж, образ, бренд, громадськість, стереотип.

Успішне формування національного бренду передбачає діяльність з метою поширення певного іміджу і набуття позитивної репутації. Але не менш важливим завданням є вивчення уже сформованого образу держави та народу закордоном, щоб вносити відповідні корективи у зміст, методи та форми поширення інформації. На початку XX століття Республіка Польща впровадила в життя ряд ініціатив, спрямованих на формування національного бренду.

Відповідно, було проведено низку досліджень, спрямованих на вивчення репутації Польщі і поляків у головних країнах-партнерах.

Вивченням міжнародного іміджу Польщі займалися Ю. Запала-Вєнх [1], Л. Коларська-Бобінська [2], М. Фалковскі [3] та інші. Підсумовуючим кабінетним дослідженням на тему образу Польщі і поляків закордоном стала праця «Дослідження образу Польщі та польської економіки в країнах головних економічних партнерів» [4], що видана у рамках проекту Міністерства Економіки Республіки Польщі «Проведення досліджень щодо образу Польщі та польської економіки в державах, що є головними економічними партнерами та вироблення концепції візуалізації програми промоції польської економіки». У ній подані підсумки результатів польових досліджень, які проводили авторитетні інституції у 2000-х роках.

Метою статті є проаналізувати результати досліджень, що були проведені з метою вивчення національної репутації Польщі та поляків у країнах-партнерах протягом першої декади XXI століття.

У вищезазначеному «Дослідженні образу Польщі…» зібрані результати вивчення образу Польщі, польської економіки та поляків п'ятьма відомими інституціями: Інститутом Польської Марки, Польською Агенцією Розвитку Підприємництва, Польською Туристичною Організацією, Інститутом Громадських Справ, ТОВ «PL.2012». Автори сконцентрували свою увагу на образі сформованому у дев'яти країнах головних економічних партнерів Польщі: Німеччині, Італії, Франції, Нідерландах, Росії, Чехії, Сполучених Штатах Америки, Україні.

Напередодні вступу Польщі (у травні 2004 року) до Європейського Союзу Польська Агенція Розвитку Підприємництва замовила Інституту Громадських Справ вивчити сприйняття польського бренду в країнах ЄС (червень 2003 року). Дослідження показало, що Польща розглядалася в країнах Євросоюзу як відстала посткомуністична держава, де існує дефіцит товарів у магазинах, а ринок розвинений дуже слабко. Респонденти зазначали, що їх приїзд до Польщі показав відмінності між існуючими стереотипами та реальністю, що, насправді, була кращою, ніж існуюча закордоном репутація. Проте, не дивлячись на вигідне географічне розташування, значну кількість молодих високоосвічених кадрів, значний потенціал Польщі до залучення інвестицій та розвитку співпраці із країнами ЄС, вказували на багато факторів, що гальмували такий розвиток: всеохоплююча бюрократія, хабарництво, порушення законів, часта зміна законодавства, складна податкова система, постійні перевірки, сильне регулювання ринку, а також більші витрати на створення робочих місць, ніж у інших країнах Східної Європи.

В 2008 році було проведене масштабне дослідження Інститутом Польської Марки на замовлення Польської Туристичної Організації, де поєдналися результати всіх окремих проектів із вивчення туристичного іміджу Польщі і поляків, що мали місце у 2006-2008 роках. Метою дослідження було визначити напрямки і пріоритети розвитку туристичної галузі Польщі на 2009-2015 роки.

Ключовим висновком, до якого прийшли автори з Інституту Польської Марки, стало визнання того, що станом на 2008 рік був відсутній цілісний єдиний образ Польщі закордоном, а найслабшою ланкою формування іміджу була визначена промоція. І наступний висновок звучить дещо банально, але дослідники констатували факт, що Польща має значний промоційний потенціал, оскільки реальний стан речей у країні значно кращий, ніж її репутація назовні.

Обнадійливим для формування польського туристичного бренду був той факт, що загальний образ Польщі, загалом, вимальовувався позитивний, і це означало, що не потрібно було долати негативне ставлення, а лише розвивати позитивне враження. Польща розглядалася потенційними іноземними туристами як країна гарна і гостинна, із вираженою культурою, хорошою кухнею, і при цьому безпечна і дешева. Туристичною перевагою визначалися міста, у яких добре розвинена інфраструктура та налаштована легка і жвава міжміська комунікація. Поляки виглядали як працьовитий народ, що значно відрізнялося від національної репутації у 1990-х роках, коли громадська думка на Заході наділяла поляків такими негативними рисами, як пияцтво, злодійство та ледарство і протиставляла цивілізованому Заходу [3].

Авторів дослідження непокоїло, що Польща цікавила туристів, перш за все, своїми історичними пам'ятками, і це могло додати «нудності» загальному іміджу країни, тому що на початку XX століття важливим елементом для прийняття рішення подорожувати ставали насиченість подіями, стиль життя, пульс країни.

Дослідники виділили низку негативних рис в іміджі Польщі, але ці характеристики швидше вказували можливості для розвитку, ніж істотно стояли на заваді розвитку туристичної галузі держави. Так, першою негативною рисою відзначалась відсутність широких знань про Польщу закордоном. Перепоною в організації туристичних поїздок до Польщі було те, що «на Польщу не було моди» [4, с. 28], відсутні цікаві події та ексклюзивні розваги, що б привабили туристів. Також до негативних рис автори дослідження віднесли «двоїстість» Польщі, яка розглядається як країна Заходу, але одночасно їй притаманна «слов'янська душа». Проте, цей висновок достатньо контраверсійний, оскільки, наприклад, відомий британський фахівець із національного брендінгу Уоллі Олінс визначав польську «подвійність» першою ключовою рисою, на якій потрібно будувати польський бренд (детальніше про це див. у праці «Погляди Уоллі Олінса на формування іміджу Республіки Польщі на початку XXI століття» [5]). Через недопрацювання у промоційному плані та об'єктивні причини географічного розташування і соціалістичного минулого, Польща, погляду туристичної привабливості, була ніби країною «другого ешелону».

Окрім дослідження, замовленого Інститутом Польської Марки, Польська Туристична Організація у тому ж 2008 році організувала власне вивчення впізнаваності Польщі на закордонних ринках в рамках вироблення «Маркетингової стратегії Польщі в секторі туризму на 2008-2015 роки». Дослідження проводилося серед двох цільових груп населення – журналістів та співробітників туристичного бізнесу.

Результати опитування значною мірою перегукуються із висновками, до яких прийшли автори вище описаного дослідження, проведеного Інститутом Польської Марки. Шляхом пошуку спонтанних асоціацій було з'ясовано, що образ Польщі пов'язаний із багатою історичною спадщиною та особливою культурою (де цікаво переплітаються посткомунізм із католицизмом), привабливістю природних ландшафтів, кухнею. Недостатність промоції Польщі закордоном підкреслює відсутність жодних асоціацій у 18% представників американської туристичної галузі та 6% співробітників російського тур бізнесу [4, с. 31]. Якщо в європейських державах Польща існувала, як певний цілісний образ, то для Сполучених Штатів Польща була дуже далекою країною, щоб мати який-небудь чіткий імідж. Тому можна припустити, що зазначені 6% відсутності асоціацій у діячів російського туристичного ринку, з'явилися через велику географічну віддаленість від Польщі значної частини території Російської Федерації, що знаходиться на Азійському континенті.

У 2010 році Польська Туристична Організація замовила компаніям «Ageron Polska» та «Ageron International» вивчення образу Польщі у Великій Британії, Німеччині та Франції з метою розробки стратегії комунікації на ринках цих країн. Дослідження показало, що образ Польщі не був однозначним, його важко було чітко окреслити через дефіцит інформації про країну та її населення. В Німеччині домінував відносно негативний образ, і чим далі від німецько-польського кордону, тим меншою кількістю інформації володіли респонденти. Мешканці Великої Британії сходилися на думці, що не змогли собі створити однозначний (позитивний чи негативний) образ Польщі, оскільки мали дуже фрагментарну інформацію про країну. Французи аналогічно не змогли похвалитися наявністю чіткого сформованого образу Польщі.

Негативним автори дослідження вважали те, що Польща, не дивлячись на розташування на одному континенті, розглядалася учасниками опитування як «далека» країна, пов'язана із історією (а не сучасністю), консервативна, замкнена і малознана. Проте, обнадійливим фактом була поява на перших місцях позитивних асоціацій, пов'язаних із гарними ландшафтами (Мазури, Кашуби, Татри), економічним розвитком і працьовитими людьми та відомими поляками (Іоан Павло II, Лех Валенса, Роман Полянський, Шопен). Польський туристичний напрямок розглядався як варіант виїзду на вихідні або відпочинку на березі моря чи озера (для німців).

У 2009 році образ Польщі і поляків у тринадцяти європейських країнах дослідила компанія TNS OBOP (Центр вивчення громадської думки) на замовлення ТОВ «PL.2012», створеного для підготовки футбольного чемпіонату «Євро-2012». Дослідження спрямовувалося на вивчення рівня поінформованості про Польщу, ставлення до країни, образу Польщі і поляків, туристичної привабливості Польщі та зацікавленості турніром UEFA «Євро-2012».

З огляду на рівень поінформованості про Польщу, дослідники чітко виділили дві групи країн. Перша – де населення хоча б що-небудь знало про країну – це Чехія, Україна, Росія,

Німеччина та Італія. І друга – де люди не знали нічого або майже нічого про Польщу – це решта країн. При чому, найменше інформації про Польщу мали мешканці Голландії, Великої Британії та Іспанії.

У досліджуваних країнах переважало нейтральне ставлення до Польщі. Але при цьому вирізнялось найбільш позитивне сприйняття Польщі в Україні. Також позитивно сприймалася країна в Чехії, Росії, Франції та Італії. Лідером серед країн із негативним ставленням була Австрія. Слідом за нею йшли Німеччина та Голландія. Автори дослідження наголошують, що люди сприймалися респондентами краще, ніж країна. Поляків наділяли такими позитивними рисами як підприємливість, працьовитість, креативність та прагнення приймати нові виклики.

Аналіз асоціативних рядів, які вибудовували респонденти щодо Польщі, показав, що країни можна поділити на чотири групи. Для держав першої групи (Франція, Велика Британія, Німеччина, Австрія, Норвегія, Іспанія і Голландія) Польща – це відстала країна, не модернізована, релігійна, аграрна і орієнтована, головним чином, на традиції та історію. У країнах другої групи (Росія, Італія, Чехословаччина) вважали, що Польща – це «двоїста» країна: з одного боку – традиційна і релігійна, а з іншого – вона динамічно розвивалася та виглядала привабливою для бізнесу територією з вільним ринком. Окремою групою подана Україна, де вважали, що Польща – це сучасна, демократична країна, що динамічно розвивалася і мала добру структуру організації праці. (На початку XXI століття Польща стала для українців «символом економічного успіху» [6, с. 12].) І, нарешті, населення четвертої групи країн (Швеції та Португалії) майже нічого не знали про Польщу і тому не мали виразного образу.

Якщо говорити про продукти, із якими асоціювалася Польща, то переважна більшість респондентів називали горілку (близько 50%). За виключенням Росії, де Польща асоціювалася із горілкою лише у 12% опитаних. Потім згадувалася шинка, вареники (особливо в Німеччині та Великій Британії). Дослідження зафіксувало високий відсоток тих, у кого Польща не асоціювалася ні з чим (43% голландців, 31% росіян, 29% британців, 28% французів і 20% німців) [4, с. 39].

Протягом першої декади 2000-х років (фактично, з 2000 р. і до 2010 р.) регулярні дослідження образу Польщі і поляків закордоном проводила польська неурядова організація Інститут Громадських Справ. Переважно, фахівці Інституту концентрувалися на вивченні думки населення Німеччини, Франції, Великої Британії та України.

Масштабні дослідження Інституту Громадських Справ показують, що протягом першої декади відбулися зміни у сприйнятті Польщі та поляків як у країнах Західної Європи, так і на Сході. Спостерігалося збільшення поінформованості європейців про Польщу, країна ставала ближчою і більш знаною. Проте, ці зміни не можна назвати швидкими чи однозначними і безповоротними. Наприклад, якщо в 2000-му році 65% німців вважали, що у Польщі католицька церква має надто велику владу, то в 2006-му в цьому були переконані 59% респондентів. У 2000-му році 20% опитаних німців відзначили, що Польська економіка стрімко зростає, через 6 років так вважали вже 38% респондентів. Але в той же час у Франції 40% респондентів асоціювали Польщу із надмірною владою католицизму в 2000-му році, а до 2006-го ця цифра зросла до 60% [4, с. 34,35].

Загальний аналіз досліджень, проведених польськими державними, громадськими та комерційними структурами, вказує та значний обсяг роботи, що був виконаний протягом першої декади XXI століття і спрямований на вивчення та цілеспрямоване формування іміджу Польщі і поляків закордоном.

Збільшення поінформованості мешканців інших країн про Польщу протягом перших десяти років нашого століття – це значною мірою заслуга цілеспрямованої промоційної кампанії польського уряду. Але одна лише промоція не може виправити репутацію країни та її народу. Для цього повинні бути певні об'єктивні зміни та яскраві події, що закарбовуються в інформаційному просторі та змінюють масову свідомість.

Проаналізувавши результати соціологічних досліджень, прослідковується декілька таких знакових подій, що вплинули на образ Польщі і поляків закордоном. Першою подією стала боротьба проти комунізму наприкінці 1980-х років і прихід до влади Леха Валенси. Діяльність «Солідарності» та Леха Валенси надовго вкарбували в свідомість людей західного світу, що Польща є посткомуністичною державою. Але вслід за цим настали 1990-і роки бідності, розрухи та бандитизму, вимушеної польської економічної еміграції тощо. Остання декада 1990-х років істотно зіпсувала міжнародну репутації поляків, на виправлення якої фактично і

пішли наступні 10 років. Ключову роль у «наближенні» Польщі до західного світу відіграв вступ країни до Європейського Союзу в травні 2004 року. Цей крок не зробив Польщу негайно «близькою» і «добре знаною» у свідомості мешканців інших європейських держав, але значною мірою підвищив рівень поінформованості про країну, а збільшення кількості взаємних візитів дала можливість порівняти стереотипи із реальною ситуацією в країні. І нарешті, економічні успіхи 2000-х років (особливо успішне проходження кризи 2008-го року) чітко прослідковуються у результатах соцдосліджень, де Польща, поряд із своєю орієнтованістю на історичну та культурну спадщину, надзвичайно часто визначається як країна, що динамічно розвивається, має ринкову конкурентоспроможну економіку.

У подальших дослідженнях доцільно вивчити туристичний рух та притік інвестицій у Польщу, і порівняти його динаміку із змінами у зовнішній репутації Республіки Польщі та політичним і економічним розвитком країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Zapała-Więch J. Polityka kreowania wizerunku państwa w oparciu o tożsamość narodową na przykładzie Polski i Irlandii. – Rozprawa doktorska. Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych. Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych. – Archiwum UJ, Dokt. 2012/155. – Kraków, 2012. – 298 s.
2. Kolarska-Bobińska L. (red.), Obraz Polski i Polaków w Europie. – Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2003. – 344 s.
3. Fałkowski M., Polska jako Wschód i jako Zachód. Wzajemne postrzeganie Polaków i Niemców , wyniki najnowszych badań / M.Fałkowski [електронний ресурс] // DIALOG, Magazyn Polsko-Niemiecki. – 2002. – № 60. – Режим доступу: http://www.isp.org.pl/ site.php?id=72&pagep=2
4. Badania wizerunkowe Polski i polskiej gospodarki w krajach głównych partnerów gospodarczych. Raport z badania desk-research. – Warszawa, 2011. – 43 s.
5. Неприцький О.А. Погляди Уоллі Олінса на формування іміджу Республіки Польщі на початку XXI століття. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.22. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. – 290 с. – С. 216-220.
6. Konieczna-Sałamatin J. Coraz dalsi sąsiedzi? Wizerunek Polski i Polaków na Ukrainie / J.Konieczna-Sałamatin – Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2011. – 39 s.

Neprytskyi O.A. Image of Poland in partner countries (the first decade of the XXI century)

The article analyzes the results of the studies carried out by five well-known institutions, namely, the Polish Brand Institute, Polish Agency for Enterprise Development, Polish Tourism Organisation, the Institute of Public Affairs and the "PL.2012" LLC, in order to investigate the national reputation of Poland and the Polish in partner countries during the first decade of the 21st century. The results have shown the growth in the level of knowledge among the citizens of other countries about Poland as well as the improvement of its image, but this process was slow and long-lasting as well as strictly correlated with the political and economic situation in the country.

Key words: Poland, European Union, image, public image, brand, people, stereotype.

Неприцкий А.А. Образ Польши в странах-партнерах (первая декада XXI ст.)

В статье проанализированы результаты исследований, которые проводились с целью изучения национальной репутации Польши и поляков в странах-партнерах на протяжении первой декады XXI столетия пятью известными институциями: Институтом Польской Марки, Польским Агентством Развития Предпринимательства, Польской Туристической Организацией, Институтом Общественных Дел, ООО «PL.2012». Результаты показали рост информированности граждан других государств о Польше и улучшение ее имиджа, но этот процесс имел длительный и медленный характер и четкую корреляцию с политической и экономической ситуацией в стране.

Ключевые слова: Польша, Европейский Союз, имидж, образ, бренд, общественность, стереотип.

УДК 94(420)

О. П. Боблієнко

КАРТА ПОЛЯКА І НАЦІОНАЛЬНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ПОЛЯКІВ В УКРАЇНІ, БІЛОРУСІ ТА ЛИТВІ (2007-2015 РР.)

У статті досліджується історія формування законодавчої бази Республіки Польща щодо карти поляка та проаналізовано зміст чинного законодавства. Показано, що карта поляка стала одночасно істотним чинником стимулювання самоідентифікації поляків, які проживають на території колишніх республік СРСР, і в той же час ефективним інструментом польської закордонної політики, що викликало неоднозначну реакцію урядів Білорусі та Литви. Продемонстровано, що розробка законодавчих засад, які визначають права власників карти поляка, знаходиться в процесі активного обговорення у політичних та наукових колах Республіки Польщі.

Ключові слова: карта поляка, Україна, Білорусь, Литва, «Східні креси», репатріація, міграція.

Глобалізація стала одним із ключових процесів, що інтенсивно відбуваються на початку XXI століття. Вона відображає обмін товарами, послугами капіталом та робочою силою, долаючи державні кордони. Проте, процеси глобалізації та інтеграції не змінили прагнення країн до національної самоідентифікації.

Актуальність дослідження обумовлена появою у практиці міжнародних відносин, так званих «національних карт»: на території країн колишнього СРСР було впроваджено «карти поляка», працює над запровадженням аналогічного проекту Румунія, розробляються «карти угорця» сусідньою Угорщиною.

Базою для дослідження ролі карти поляка у зовнішній політиці Польщі стали законодавчі акти Республіки Польщі: «Про карту поляка» [1], та «Про репатріацію» [2], «Про іноземців» [3]. Впровадження і використання даного документу активно обговорювалася у періодичних та електронних виданнях України, Білорусі та Польщі: «Український журнал» [4], газета «День» [5], «Zautra» [6], «iPress.ua» [7], «Zarobitchany» [8], «Nasz Dziennik» [9].

Мета статті – дослідити значення карти поляка для мешканців та урядів сусідніх країн із значною польською меншиною – колишніх радянських республік, а саме Білорусії, України та Литви.

Карта поляка була прийнята 7 вересня 2007 року. Закон «Про карту поляка» набрав чинності 29 березня 2008 року. Для осіб, що фіксували свою приналежність до польського народу шляхом отримання карти поляка, було передбачено безкоштовне отримання довготривалої візи з можливістю багаторазового в'їзду; офіційне працевлаштування у Польщі; доступ до безкоштовного навчання та медицини; заснування громадських об'єднань і реалізація господарської діяльності на тих самих засадах, що і для польських громадян; пільги при користуванні засобами громадського та залізничного транспорту в пасажирських, швидкісних та експрес поїздах на підставі одноразових квитків; безкоштовний вхід до державних музеїв [1]. Проте, згідно закону, власник карти поляка не набував автоматично польського громадянства і не міг постійно проживати на польській території.

Над питанням впровадження спеціального документа для поляків із держав, які виникли після розпаду СРСР, ще десять років тому активно працював уряд Єжи Бузека. Запровадження карти поляка було активно підтримано правими політичними силами Польщі та громадськими організаціями консервативного спрямування, як у країні так і поза її межами, зокрема, «Союзом поляків за кордоном». Та в роки перебування при владі в країні лівих сил реалізацію цього проекту відклали.

Щойно комбінація політичних сил в країні змінилася на користь правих, «карту» впровадили спеціальним законодавчим актом. У 2007 р. при владі перебувала партія «Право і справедливість», яку очолювали брати Качинські: Ярослав – на посаді прем'єр-міністра, а Лех – на посту Президента. Власне, уряд Качинського і подав на голосування до Сенату даний законопроект, а 22 вересня 2007 р. закон було підписано Президентом.

Газета «День» тоді зазначала, що у своєму зверненні до поляків у східних країнах Президент Республіки Польща – Лех Качинський наголосив на підписанні закону «Про карту поляка» з великою гордістю: «Через закон польська влада виконує важливий обов'язок щодо

кількох мільйонів своїх співвітчизників, які – здебільшого не з власної волі, а внаслідок післявоєнного переміщення кордонів на захід – опинилися за межами Батьківщини. Незважаючи на дуже важкі обставини, поляки, які проживали на території колишнього СРСР, залишилися польськими патріотами, що стежили за батьківським традиціям, дбали про могили предків, зберігали мову – хоча б у молитві. І вистояли! Сьогодні вони є частиною гордого польського народу» [5].

Згідно закону, карта поляка може бути надана особі, яка вважає себе приналежною до польського народу і при цьому знає польську мову хоча б на базовому рівні, вважає її рідною мовою, та знає і підтримує польські традиції та звичаї. У присутності консула Республіки Польща або уповноваженого співробітника претендент на карту поляка повинен письмово задекларувати приналежність до польського народу. Тобто має бути підтвердження, що принаймні один з батьків, бабуся чи дідусь або ж прабабуся і прадід були польської національності або мали польське громадянство. Або ж може подати письмову довідку від польської організації, що підтверджує його активну участь у діяльності на користь польської мови та культури або польської національної меншини протягом принаймні останніх трьох років.

Закон передбачав, що карту поляка могла отримати лише особа, що не має польського громадянства або виду на проживання на території Республіки Польща, та була громадянином наступних держав: Республіки Вірменія, Азербайджанської Республіки, Республіки Білорусь, Естонської Республіки, Грузії, Республіки Казахстан, Киргизької Республіки, Литовської Республіки, Латвійської Республіки, Республіки Молдова, Російської Федерації, Республіки Таджикистан, Туркменістану, України, Узбекистану [1].

Також на карту поляка могла претендувати особа, польське походження якої було підтверджено згідно з правилами Закону від 9 листопада 2000 р. про репатріацію [2]. Репатріація – «повернення на Батьківщину» – це один зі способів набуття польського громадянства. Право на репатріацію мають іноземці польського походження, які до дня набрання чинності Закону про репатріацію постійно проживали на території сучасних вище названих держав. Тобто репатріант – це особа польського походження, яка прибула до Польщі на підставі візи з метою репатріації та наміром постійного проживання. Закон визначає, що особа польського походження – це особа, яка декларує свою польську національність та відповідає одночасно наступним вимогам: принаймні один з батьків чи дід/бабуся або ж двоє прадідів були польської національності (підтвердили свою приналежність до польського народу); підтвердить свій зв'язок з польською культурою.

Прийняття закону у Польщі спричинило ланцюгову реакцію у сусідніх країнах. Питання карти поляка стало найбільш актуальне для Білорусі, Литви та України.

Реакція білоруської влади на прийняття Закону «Про карту поляка» була негативною. У лютому 2012 року в Білорусі набули чинності поправки до закону «Про державну службу», які заборонили чиновникам та співробітникам силових структур користуватися картою поляка, а також аналогічними документами, наданими іншими країнами. Потім список посадовців, що повинні зробити вибір між державною службою в Білорусі та картою поляка, розширився на депутатів парламенту та місцевих органів влади. Цьому передувало рішення Конституційного суду, в якому зазначалося, що норми польського Закону «Про карту поляка» не відповідають загальновизнаним принципам суверенної рівності держав і невтручання в справи, що входять до внутрішньої компетенції іншої держави.

А після змін, внесених до польського закону «Про іноземців», які набули чинності з травня 2014 року, аналітик BISS (Білоруського інституту стратегічних досліджень) Андрій Єлісєєв для видання «ZAUTRA.by» вказав, що було вже повністю оголено суто прагматичні цілі польської сторони. Карта поляка – це не просто «жест солідарності з боку польської держави людям, які вважають себе поляками», а інструмент залучення мешканців пострадянського простору до Польщі на постійне місце проживання у своїх демографічних та економічних інтересах [6]. Бажання громадян отримати карту поляка, за словами Єлісєєва, – це продукт породжений високою ціною отримання шенгенських віз. Якби візи були більш доступними, такого ажіотажу навколо карт не було б.

Українська влада, в цілому, толерантно поставилася до політики польської влади щодо видачі громадянам України карт поляка, а можливість отримати цей документ зразу ж набула

популярності серед населення. Україна, за кількістю виданих громадянам карт поляка, в абсолютних цифрах випередила Білорусь.

29 березня 2008 року увійшла в дію карта поляка, а «30 березня 2008 року працівник львівського консульства РП оприлюднив офіційне рішення про видачу перших «карт поляка» громадянам України: сестрам Ядвізі та Ірені Заппе зі Львова, а також Ірені Сандецькій із Кременця. <…> Проте польське нововведення мало б зацікавити не лише стовідсоткових, так би мовити, чистокровних українських поляків, але й тих, у кого в свідоцтві про народження у графі «національність» записано — українець» [4].

З огляду на складну історичну спадщину, не просто було визначитися із ставленням до карти поляка і Литві. В коментарі управління інформацією та зв'язків з громадськістю зазначається, що польська карта – внутрішній польський документ, який не має юридичної сили в Литві і ніякі обмеження до громадян Литви, які мають карту поляка, не застосовуються. Проте, міністр юстиції Литви Юозас Бернатоніс заявляв, що карта поляка є зобов'язанням перед іншою державою, і її наявність створює проблеми кандидатам у президенти. При цьому спроби звернутися до Конституційного суду з приводу оцінки карти поляка були невдалими [6].

Цікавим став той факт, що євродепутат від Литви Вальдемар Томашевський, який у 2009 балотувався на пост президента, а 2015 року спробував свої сили на виборах мера Вільнюса, має карту поляка і не збирається від неї відмовлятися.

У східноєвропейському регіоні триває жвава дискусія стосовно карти поляка, і аналітики намагаються оцінити динаміку 2008-2015 років та спрогнозувати подальший розвиток подій із набуттям карти поляка та поверненням її власників на історичну Батьківщину. У 2010 р. експерти «IA REGNUM» зазначали, що з урахуванням реальної чисельності населення сучасних держав, що включаються у Польщі до числа «східних кресів», за інтенсивністю набуття карт поляка лідирувала все-таки Білорусь – 20 000 на 9,5 млн. осіб фактичного населення, на другому місці була Литва – 3 200 на 3 млн. осіб, а третьою – Україна (30 000 на 45 млн.) [10]. Через 2 роки в Україні карту поляка отримали вже більш як 46 500 українців, і цим самим утворили найбільшу групу власників карти серед загальної кількості 100 000 осіб (станом на 2012 рік) з усіх країн колишнього Радянського Союзу. За даними Міністерства закордонних справ Республіки Польщі протягом 2008-2015 років понад 150 тисяч поляків отримали карту поляка. Але більшість з них ніколи не мігрували зі своїх країн постійного проживання. Вони здебільшого користувалися перевагами довгострокової мультивізи до Польщі та звільненням від консульських виплат під час подачі документів на візу. І навіть, не дивлячись на воєнні дії на сході України, кількість віз, виданих з метою репатріації стійко спадала, а кількість виданих карт поляка – невпинно росла [11], що свідчить про безпідставність побоювання масових міграцій етнічних поляків на Батьківщину з країн східної Європи.

Проблема поляків за кордоном постійно знаходиться на слуху в самій Польщі. Протягом 2014-2015 рр. комісія у справах поляків за кордоном ініціювала засідання Сейму для того, щоб розробити поправки до закону «Про карту поляка». Якщо цей процес набуде законодавчого підґрунтя, то через кілька років може спричинити масовий переїзд поляків із сусідніх (східних) країн. Так звана репатріація поляків може сягнути 100 тисяч [7].

Дане питання не одноразово піднімалось попереднім прем'єр-мінстром Польщі – Євою Копач, а в останні дні своєї каденції вона представила сейму нову програму щодо репатріації поляків. Але у нинішнього президента Анджея Дуди та у новообраного прем'єра – Беати Шидло є погляд, що передбачає повернення поляків зі Сходу та внесення змін до закону. Загалом уряд «Право і справедливість» критикує політику «Громадянської платформи» щодо бездіяльності та зволіканні у питаннях поляків за кордоном.

Проект змін до закону поданий представником «Права і справедливості», який водночас є і головою сеймової комісії з питань зв'язків з поляками за кордоном – Міхалом Дворчиком передбачає що, невдовзі власник карти поляка зможе по приїзді у Польщу: отримати постійне місце проживання, протягом року мати право на додаткове фінансування, безкоштовну оренду квартири та вивчення польської мови, а також на інші потреби пов'язані з адаптацією до Польщі. М. Дворчик акцентував увагу, що істотні зміни у законі стосуватимуться переважно етнічних поляків східного сусідства [12].

Польський уряд активно обговорює зміни до закону «Про карту поляка», та до чергового засідання Сейму планується проведення конференції під назвою «Історія написання законів. Підсумки закону Про карту поляка» за підтримки фонду «Свободи і Демократії» та Студій Східної Європи Варшавського університету. У конференції візьмуть участь представники з України, Литви, Латвії, Білорусі та польської общини зі Східної Польщі. Основне питання конференції «Карта поляка – елемент відродження польськості, чи лише практично-візовий вимір? Досвід України, Білорусі, Литви» [12].

Отже, законодавство, прийняте не початку 2000-х років у Республіці Польщі, надало значні права і можливості етнічним полякам, що мешкають за кордоном, брати участь у формуванні сучасного полонійного культурного простору та інтегруватися у життя польського соціуму на Батьківщині. Різноманітними спрощеннями при перетині польського кордону та під час перебування та території Республіки Польщі змогли скористатися мешканці країн, що виникли після розпаду СРСР, законодавство яких не передбачає подвійного громадянства, а саме Білорусі, Литви, та України.

Але карта поляка — це далеко не лише моральна сатисфакція та набір державних пільг для тих, хто почував кровний і духовний зв'язок із Польщею, але й інструмент впливу на культурний та соціальний розвиток населення інших країн. Сприяння національній самоідентифікації поляків на території інших держав часто розцінювалося як втручання у внутрішні справи цих країн і просування польських політичних, економічних та культурних інтересів. Тому законодавство про карту поляка викликало жваві дискусії і неоднозначну реакцію у сусідніх країнах, де проживає значна польська меншість, насамперед, у Білорусі, Україні та Литві. Найбільш позитивно ініціативу Польщі щодо підтримки свого етнічного населення, сприйняла Україна. А найбільш однозначну негативну позицію висловила влада Білорусі.

У цілому, протягом 2007-2015 років Польща впровадила в свою міжнародну політику систему заходів, спрямовану на підтримку польських співвітчизників і довгострокового просування польських інтересів, у першу чергу на землях, що традиційно називалися «польськими кресами», і подальше вивчення даної тематики залишається актуальним у зв'язку із майбутніми поправками до закону «Про карту поляка» та геополітичним цивілізаційним протистоянням у даному регіоні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1.Ustawa o Karcie Polaka z dnia 7 września 2007 r. [Електронний ресурс] // Internetowy System Aktow Prawnych – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/ DetailsServlet?id= WDU20071801280
2.Ustawa o repatriacji z 9 listopada 2000 r. [Електронний ресурс] // Internetowy System Aktów Prawnych – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20001061118
3.Ustawa o cudzoziemcach w Polsce z dnia 12 grudnia 2013 [Електронний ресурс] // Internetowy System Aktów Prawnych – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/ DetailsServlet?id= WDU20071801280
4.Крамар Р. Пристрасті навкола карти поляка / Р. Крамар. [Електронний ресурс] // Український журнал – Режим доступу: http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/196/
5. Олексюк Б. Карта поляка/ Б. Олексюк [Електронний ресурс] // День – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/ru/article/den-planety/karta-polyaka
6. Гуштын А. Усидеть на двух стульях. Нужна ли белорусским чиновникам карта поляка? / А. Гуштын. [Електронний ресурс] // Заутро тваёй краіны – Режим доступу: http://zautra.by/art.php?sn_nid=1786
7. Польський сейм планує внести зміни у закон « Про карту поляка» / [Електронний ресурс] // iPress – Режим доступу: http://ipress.ua/news/polskyy_seym_planuie_vnesty_zminy_u_zakon_pro_kartu_polyaka_148419.html
8. Карта поляка як альтернатива робочим візам або нелегальному працевлаштуванню / [Електронний ресурс] // Zarobitchany – Режим доступу: http://zarobitchany.org/ content/karta-polyaka-yak-alterantiva-robocsim-v-zam-abo-nelegalnomu-pracevlashtuvannua
9. Kamieniecki M. Karta Polaka już nic nie znaczy? / M. Kamieniecki / [Електронний ресурс] // Nasz Dziennik – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/ polska-kraj/144009,karta-polaka-juz-nic-nie-znaczy.html
10. Карта поляка популярніша у Литві і Білорусі, аніж в Україні / [Електронний ресурс] // IA REGNUM – Режим доступу: http://regnum.ru/foreign.html
11. MSZ: spada zainteresowanie wizami repatriacyjnymi, rośnie Kartą Polaka / [Електронний ресурс] // bankier.pl – Режим доступу: http://www.bankier.pl/wiadomosc/ MSZ-spada-zainteresowanie-wizami-repatriacyjnymi-rosnie-Karta-Polaka-3389446.html

12. Jest projekt nowelizacij ustawy o Karcie Polaka / [Електронний ресурс] // Związek Polakow na Białorusi – Режим доступу: http://znadniemna.pl/13706/jest-projekt-nowelizacji-ustawy-o-karcie-polaka

Bobliyenko O.P. Card of a Pole and national self-identification of the Poles in Ukraine, Belarus and Lithuania (2007-2015)

The article studies the history of forming the legislative base of the Republic of Poland concerning the Card of a Pole (Karta Polaka) and analyzes the contents of the current legislation. It shows that the Card of a Pole has become both a considerable factor in stimulating self-identification of the Poles that live on the territory of the former Soviet Union republics and is an effective instrument of the Polish foreign policy, which caused an ambiguous reaction of the Belorussian and Lithuanian governments. It has been demonstrated that the development of the legislative basis which determines the rights of the Card of a Pole owners is being actively discussed in the political and scientific circles of the Republic of Poland.

Key words: Card of a Pole, Ukraine, Belarus, Lithuania, "Eastern lands" repatriation, migration.

Боблиенко Е.П. Карта поляка и национальная самоидентификация поляков в Украине, Беларуси и Литве (2007-2015 гг.)

В статье исследуется история формирования законодательной базы Республики Польши относительно карты поляка и проанализировано содержание действующего законодательства. Показано, что карта поляка стала, одновременно, существенным фактором самоидентификации поляков, проживающих на территории бывших республик СРСР, и в то же время, эффективным инструментом польской внешней политики, что вызвало неоднозначную реакцию правительств Беларуси и Литвы. Продемонстрировано, что разработка законодательных принципов, определяющих права владельцев карты поляка, находится в процессе активного обсуждения в политических и научных кругах Республики Польши.

Ключевые слова: карта поляка, Украина, Беларусь, Литва, «Восточные кресы», репатриация, миграция.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930:94(477)«179/1917»: [272]

В. М. Орлов

НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ ГРОМАД НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У цій статті запропонований огляд науково-історичних праць, які були опубліковані в період незалежності України. Вони детально ілюструють нові методологічні тенденції у вивченні історії релігії та церкви на українських землях у період існування Російської імперії протягом останнього десятиліття XVIII – початку XX ст. Охарактеризовано наявні праці загальноукраїнського та краєзнавчого вимірів з історії католицизму в Україні дорадянського періоду.

Ключові слова: маніфест, релігія, римо-католицька церква, Російська імперія, сучасна українська історіографія, церква.

Упродовж періоду незалежності України з'явилась критична маса різнопланових публікацій, присвячених історії релігії і церкви в Україні. У зв'язку із методологічними трансформаціями на початку 1990-х рр. «маргіналізовані» теми, раніше табуйовані комуністичним режимом, набувають особливого значення. Це, зокрема, стосується проблеми історії римо-католицької церкви (РКЦ) на українських землях. Так, упродовж 1991 р. – першого десятиліття XXI ст., окрім популярних та науково-популярних видань, сформувався значний корпус науково-історичних досліджень, тому на порядку денному постає питання історіографічного узагальнення значного масиву подібних вітчизняних розвідок, що є, власне, актуальним завданням.

Варто наголосити, що протягом останніх років XX – на початку XXI ст. в українському історіописанні з'являються академічні розвідки, у фокусі котрих є виключно історія римо-католицизму, такі як монографія Ю. Білоусова [1], регіоналістичні дослідження Е. Зваричука [2; 3], присвячені історії католицької церкви на теренах Поділля. Також заслуговують на особливу увагу розвідки В. Байдича [4; 5], Е. Бистрицької [6], О. Буравського [7; 8], О. Ворон [9], В. Ганзуленко [10], І. Козловського [11], М. Трущинського [12] та інших.

Метою статті є аналіз вітчизняних історичних праць, присвячених римо-католицькій церкві у період релігійної трансформації на українських землях у складі Російської імперії упродовж останніх десятиліть XVIII – на початку XX ст.

У монографії Ю. Білоусова проілюстровано розвиток Київсько-Житомирській римо-католицькій єпархії та статус римо-католицьких громад упродовж імперського та радянського періодів. Автором розпочато аналіз історії римо-католицьких спільнот на Правобережній Україні, починаючи з останньої чверті XVIII ст. у період та після трьох поділів Речі Посполитої. Ю. Білоусов зазначив, що після третього поділу Речі Посполитої у 1795 р. та створенні нової системи адміністративно-територіального поділу Правобережної України на порядку денному постало питання адміністративно-територіальних трансформацій у сфері релігії. Так, Ю. Білоусовим наголошено, що Синодом на новоприєднаних територіях було створена «… особлива православна єпархія» [1, с. 42].

Проілюстровано дискримінаційний рескрипт від 22 квітня 1794 р. щодо фактичного обмеження прав греко-католиків та римо-католиків [1, с. 42]. Автором слушно зауважено, що незважаючи на домінуючу позицію в російській історіографії другої половини XIX ст., про більш ліберальне ставлення Павла I до представників неправославного населення імперії. Однак, на думку науковця, ця позиція не витримує критики, тому що у тексті Маніфесту від 18 березня 1797 р. основним лейтмотивом є «… заборона навернення в католицизм будь-якого з православних і вільний дозвіл всім, хто забажає перейти з католицької віри на православну…» [1, с. 44–45]. Ю. Білоусов ілюструє появу наступного нормативно-правового акту, а саме указу Павла I від 28 квітня 1798 р., яким фактично відновлював існуючу раніше чисельність єпископств на приєднаних територіях; частково цей документ стосувався Луцької римо-католицької єпархії. Однак, незважаючи на більший рівень толерантності щодо католиків, істориком зауважено, що «… підтверджувалася заборона приймати католицькому духовенству

у себе будь-кого з однодумців з-за кордону, листуватися чи підлягати Римові» [1, с. 45]. Тобто це є цікавою сторінкою в новітній українській історіографії історії римо-католицизму як складника сучасного українського історіописання історії релігійних громад в Україні, яка значно розширює уявлення про особливості взаємодії російської імперської влади з римо-католицькою церквою на Правобережній Україні. У цьому розрізі Ю. Білоусовим вказано на причинах такого критичного ставлення та намагання мінімізувати їх вплив на приєднаних до імперії землях. Це пов'язано з прагненням «… підім'яти … під владу імператора римсько-католицьку Церкву, як це сталося з православ'ям, і відірвати її від зовнішнього керівництва з Риму. Друга причина тиску на католицизм … римсько-католицьке духовенство надавало моральну підтримку уніатській Церкві та її священикам…» [1, с. 61–62].

Автором, у контексті дослідження історичного розвитку римо-католицької церкви як складника новітнього українського історіографічного процесу з історії релігійних громад XIX – початку XXI ст., окреслено певні «кризові» етапи у взаємовідносинах російської держави та римо-католицької церкви. Так, на функціонування римо-католицьких громад розпочинає впливати політичний фактор, особливо після невдалого польського повстання у листопаді 1831 р. Цей сюжет, проілюстрований першим нормативно-правовим актом, який посилив обмеження римо-католицької церкви, є: «… розпорядження Міністерства внутрішніх справ, затверджене імператором Миколою I … який був спрямований на закриття монастирів…» [1, с. 64]. Наступним періодом звуження прав в історії римо-католицької церкви сучасної вітчизняної історіографії історичного розвитку релігійних громад Ю. Білоусов пов'язує із політичними факторами, а саме із розгортанням національно-визвольного руху в Польщі упродовж 1860-х рр. [1, с. 91].

В авторефераті дисертації Е. Зваричука окреслено історіографію РКЦ як складової новітнього українського історіописання історії релігійних об'єднань на українських землях, починаючи з останніх десятиліть XVIII ст.; наголошено на дорадянських, радянських та сучасних вітчизняних дослідженнях. Значний інтерес становить загальний опис науково-історичних праць, які виявляють економічний вектор діяльності РКЦ, зокрема, праці А. Зінченка, Г. Казмирчука, О. Крижановського, А. Лисого, Г. Надтоки, А. Опрі, М. Поповича, В. Смолинського, Т. Соловйової [3, с. 7–8].

Праця Е. Зваричука містить достатньо цікаве і дискутабельне положення, що «… 1809–1830 рр. є «золотим віком» для Римо-Католицької церкви на теренах Подільського краю» [3, с. 10]. Мова йшла переважно про економічний фактор та можливість повернення конфіскованих землеволодінь. Однак, подібна теза дещо дисонує з попередньою позицією Ю. Білоусова щодо послідовної політики російського центру про зменшення важелів впливу РКЦ на теренах Правобережної України.

Наступний етап у студіюванні історії РКЦ в сучасній українській історіографії історичного розвитку релігійних спільнот України, а саме 1830-ті – 1866 рр., як і в монографії Ю. Білоусова, означений політикою активного втручання російського уряду в економічну базу римо-католицької церкви та обмеження її прав і компетенцій на Поділлі [3, с. 10]. Період, починаючи з другої половини XIX – початку XX ст., чітко означений повною, абсолютною залежністю РКЦ на Поділлі від органів державної влади [3, с. 10].

Також, на відміну від попередніх досліджень, у розвідці Е. Зваричука з'являється сюжет щодо діалогу російського уряду з римо-католицькими спільнотами Подільської губернії, мається на увазі процес ліквідації Кам'янецької єпархії у 1865 р., що є додатковим фактом реакції центральної влади на чітку позицію римо-католицького духовенства як активного суб'єкта у період польського повстання 1860-х рр. [3, с. 12].

У наступній своїй праці Е. Зваричуком в історико-біографічному вимірі охарактеризовано діяльність очільників єпископату Подільської римо-католицької дієцезії упродовж останніх десятиліть XVIII ст. – першої половини XIX ст. Проаналізована роль діячів католицького кліру (Р. Сєраковського, Я. Дембовського, Ф.-Б.-Л. Мацкевича, М. Гурського, А. Фіалковського) у відстоюванні позицій римо-католицьких громад на українських землях в складі Російської імперії [2].

У дослідженні Е. Бистрицької значно розширено коло проблем історії католицької церкви в новітньому українському історіописанні. Поряд із «внутрішнім виміром» державно-релігійних відносин істориком здійснено дискурс міжнародних відносин між Святим Престолом та Російською імперією. Зокрема, авторкою зазначено, що революційні події в Росії

1905–1907 рр. «… зумовили позитивну динаміку для ватикансько-російського діалогу…» [6, с. 21]. У фарватері демократизації в Росії був оприлюднений маніфест «Про зміцнення основ віротерпимості» 1905 р., що, на думку науковця, значно зблизив позиції Святого Престолу та ліберально налаштованої частини еліт Російської імперії. Цьому сприяло поширення ідеї інституційного відтворення й становлення католицької церкви в Росії та роль митрополита А. Шептицького у популяризації цієї ідеї [6, с. 21].

Новою віхою в українському історіописанні (1991 р. – початок XXI ст.) історії релігійних громад України є сюжет про історію уніонізму, тобто позиції єдності православ'я і католицизму на теренах Російської імперії та спроби імплементації цієї ідеї на російський релігійний ґрунт. Також наголошено на визначальній ролі А. Шептицького в поширенні унійних ідей як в релігійному, так і в світському середовищі [6, с. 22–23]. Е. Бистрицькою продовжено напрям в сучасній українській історіографії з історії релігійних громад в Україні, започаткований Ю. Білоусовим, Е. Зваричуком щодо негативного ставлення російського уряду до можливості зближення православ'я та католицизму та, загалом, до ймовірного зменшення впливу держави на католиків імперії. Як зазначила авторка, подібний наступ особливо був характерний для періоду Першої світової війни, зокрема, ворожого ставлення російського політичного класу до митрополита А. Шептицького як репрезентанта позиції зближення церков і лібералізації відносин у релігійній сфері, що в решті-решт призвело до його ув'язнення [6, с. 25].

Таким чином, загальний огляд науково-історичних праць періоду незалежності України щодо історії релігії та церкви ілюструє значне зростання їх чисельного корпусу. Упродовж першого десятиліття XXI ст. сформувалися на більш високому якісному рівні академічні розвідки, присвячені історії римо-католицизму в Російській імперії протягом XIX – на початку XX ст. Вони спрямовані на загальноукраїнський вимір історії римо-католицької церкви та містять вагомий фактичний і фактологічний матеріал краєзнавчого спрямування, що потребує подальшого скрупульозного дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: історичний нарис / Ю. Білоусов. – Житомир: [б. в.], 2000. – 314 с.
2. Зваричук Е.О. Єпископи Подільської римо-католицької дієцезії (кінець XVIII – середина XIX ст.) / Е.О. Зваричук. – Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д.П., 2007. – 64 с.
3. Зваричук Е.О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Е.О. Зваричук. – Чернівці, 2005. – 20 с.
4. Байдич В.Г. Римо-католицька церква в умовах радянської релігійної політики: український досвід (середина 1940-х – перша половина 1960-х років) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.Г. Байдич. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 20 с.
5. Байдич В.Г. В боротьбі за віру: римо-католицька церква в Україні (середина 1940-х – перша половина 1960-х рр.) : монографія / В.Г. Байдич. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2014. – 423 с.
6. Бистрицька Е.В. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878 – 1964 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / Е.В. Бистрицька. – К., 2009. – 40 с.
7. Буравський О.А. Інституалізаційні процеси в римо-католицькій церкві на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / О.А. Буравський. – К., 2013. – 38 с.
8. Буравський О.А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія / О.А. Буравський. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – 452 с.
9. Ворон О.П. Особливості розвитку римо-католицької церкви в сучасній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / О.П. Ворон. – Острог, 2007. – 20 с.
10. Ганзуленко В.П. Римо-католицька церква на Півдні України (20–30-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.П. Ганзуленко. – Запоріжжя, 2015. – 20 с.
11. Козловский И.А. Католицизм: справочное издание / И.А. Козловский. – Донецк: ІПШІ «Наука і освіта», 2007. – 124 с.
12. Трущинський М. Катехизація у римо-католицькій, греко-католицькій та православних Церквах на території північно-східної Польщі у 1945–1989 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / М. Трущинський. – Л., 2014. – 32 с.

Orlov V.M. Modern Ukrainian historiography of the Roman Catholic communities on Ukrainian lands in the period of Russian empire.

The article reviews scientific and historical works that were published during the period of Ukraine's independence. They illustrate in detail the new methodological developments in the study of the history of religion and the church in the Ukrainian lands in the period of the Russian Empire during the last decade of XVIII – early XX centuries. The author characterizes scientific works available nationwide and locally on the history of Catholic religion in Ukraine in the pre-Soviet period.

Keywords: manifesto, religion, the Roman Catholic Church, the Russian Empire, the Modern Ukrainian historiography, church.

Орлов В.Н. Новейшая украинская историография истории римо-католическйх общин на украинских землях в составе Российской империи.

В этой статье предложен обзор научно-исторических трудов, которые были опубликованы в период независимости Украины. Они подробно иллюстрируют новые методологические тенденции в изучении истории религии и церкви на украинских землях в период существования Российской империи на протяжении последнего десятилетия XVIII – начала XX вв. Охарактеризованы имеющиеся труды всеукраинского и краеведческого измерений истории католицизма в Украине в досоветский период.

Ключевые слова: манифест, религия, римо-католическая церковь, Российская империя, современная украинская историография, церковь.

УДК 349.2: 32.019.57

А. Д. Протасов

ОТРАЖЕНИЕ НЕЛЕГАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БОЛЬШЕВИКОВ В ДОКУМЕНТАХ И ВОСПОМИНАНИЯХ УЧАСТНИКОВ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ СТРАХОВОЙ КАМПАНИИ 1912–1917 ГГ.

Важное место в отечественной историографии истории страхования рабочих по законам от 23 июня 1912 года занимает рабочая страховая кампания. Большевики выдвинули свои страховые лозунги, программу и законопроект. Для объединения трудящихся и руководства антиправительственной деятельностью они использовали организуемые легальные рабочие организации – больничные кассы. Документы и воспоминания участников страхового движения раскрывают некоторые особенности использования страховых законов для борьбы большевиков с правительством, промышленниками и меньшевиками-ликвидаторами.

Ключевые слова: страховые законы от 23 июня 1912 г., страхование рабочих на случай болезни, легальные рабочие организации, больничная касса, страховая кампания, страховое движение, правительство, департамент полиции, промышленники, большевики, меньшевики-ликвидаторы, отечественная историография.

Воспоминания участников страхового движения составляют отдельный и очень ценный комплекс источников в советской историографии социального страхования рабочих по законам от 23 июня 1912 г. [1–4] Такие источники позволяют «из первых рук» увидеть ситуацию, сложившуюся вокруг обсуждения, принятия, введения в действие и функционирования данных законов. Значительное внимание в публикациях страховиков* уделяется классовой борьбе и преследованиям со стороны силовых структур. В конце 1920-х годов казанский историк М. К. Корбут даже предпринял попытку издания книги, раскрывающей «ведущую» роль департамента полиции в подготовке и проведении в жизнь обязательного социального страхования. К сожалению, она увидела свет лишь в виде отдельных публикаций [5; 6]. Попытка автора увязать подчиненность губернаторов, председательствовавших в страховых присутствиях, с управлением страхованием Министерством внутренних дел выглядит, как мы

*Термин, обозначающий большевиков, участников дореволюционного страхового движения.

думаем, сильно преувеличенной. Опубликованные историком документы в большей степени отражают озабоченность чиновников ростом подпольной политической активности в страховых организациях.

Цель статьи – рассмотреть отображение в источниках и воспоминаниях страховиков проблемы использования возможностей для антиправительственной деятельности, открывшихся с принятием страховых законов, а также реакцию на это представителей государства, предпринимателей и социал-демократов меньшевиков.

Свое отношение к страховым законам руководство партии большевиков определило в резолюциях пражской конференции еще на стадии их обсуждения. В документе закреплялось отрицательное отношение к законопроектам и содержался призыв использовать организуемые больничные кассы в целях пропаганды социал-демократических идей, укрепления организованности и усиления борьбы пролетариата за политическую свободу и социализм [7, с. 149]. Эти положения послужили основой для составления рабочих страховых лозунгов, страховой программы, а затем и страхового рабочего законопроекта [См. подробнее 8]. Таким образом, еще на стадии разработки страховых законов представители большевиков приняли решение об использовании легальных страховых организаций для осуществления своих политических целей. В воспоминаниях участников событий подчеркнуто, что на тот момент правительством было закрыто большинство заподозренных в подпольной деятельности профессиональных союзов, клубов и других рабочих организаций. Можно предположить, что именно это стало поводом для опасений, высказанных одним разработчиков законопроектов, управляющим отделом промышленности В. П. Литвиновым-Фалинским. Он рассматривает факт введения страхования только как социальную реформу и заявляет, что правительство не вкладывало в нее никакого политического смысла. В связи с этим чиновник предлагает зафиксировать в самих законах положения, отметающие любые попытки придать им политическую окраску [9, с. 40]. Еще свежи были в памяти события революции 1905–1907 гг. Боязнь получить мощные объединения с собственными финансами побудила закрепить в законах ряд ограничительных мер. В первую очередь это относилось к возможности слияния касс только после разрешения владельцев предприятий и страхового присутствия. Не используемые финансовые средства могли размещаться лишь в устанавливаемых законом кредитных организациях. Обязательным являлись участие в собраниях правлений представителя полиции и право страховых присутствий устранять от исполнения обязанностей служащих кассы. Еще одним способом противодействия проникновению политики в страховые учреждения стало установление в законах ценза для выборных представителей от участников касс в Страховой совет, присутствия и правления больничных касс. Однако эти меры не всегда помогали. Не лучшим образом иногда действовали и представители промышленности. Так, М. К. Корбут отмечает наличие единичных случаев противодействия предпринимателей введению страхования. Он даже публикует документ об умышленном распространении управляющим заводом слухов о предполагаемых неимоверно больших сборов с рабочих в больничные кассы, за которыми, конечно же, последовали выступление трудящихся [6, с. 130–133.]. В ситуацию пришлось вмешаться государственным органам, и вопрос был удачно разрешен. Политические партии активно использовали проблему разорительности взносов для рабочих в целях возбуждения недовольства в их среде. В то же время они боролись между собой за пожертвования рабочих на прессу, в стачечные комитеты и т.п.

Хорошо раскрывает сложившуюся ситуацию один из руководителей страхового движения Б. Г. Данский (псевд. К. А. Комаровского). Говоря о страховых лозунгах, он пишет, что им «была придана видимость юридической правильности. В действительности же они совершенно ставили на голову царские законы. … Под этими лозунгами разворачивалась широкая кампания, широкая борьба в революционном направлении и с революционным содержанием, выходившими далеко за рамки страховых законов и даже социального страхования вообще» [10, с. 9–10, 12]. Таким образом, можно предположить, что страховики вполне понимали невозможность осуществления заявленных ими требований немедленного введения широкого страхования, а вся их деятельность в рамках страховой кампании была направлена лишь на свержение существующего государственного строя. Более подробно Б. Г. Данский описывает использование страховых законов в целях свержения самодержавия в сборнике Комиссии по изучению истории социального страхования (Истсоцстраха). Здесь больничные кассы рассматриваются им как средство организации и возбуждения недовольства

в среде трудящихся, а также основа для формирования стачечных комитетов и партийных ячеек [11, с. 15, 17]. Как утверждает автор, «большевистская часть этих рабочих ячеек представляла собой партийные ячейки, которые могли собираться в помещении больничной кассы, пользоваться в известной мере аппаратом кассы, пишущими машинками и т. д.; многие большевистские работники могли находить пристанище в правлениях больничных касс в качестве секретарей и других служащих» [11, с. 17–18].

Еще одни откровения опубликованы под псевдонимом народного комиссара призрения, а позднее социального обеспечения А. Н. Винокуровым в газете «Знамя революции». Авторство установлено казанским исследователем А. В. Морозовым, с обоснованным мнением которого мы согласны[*]. Псевдоним в тексте изменяется, по всей видимости, вследствие опечатки, чем насыщена и сама публикация. С точки зрения известного страховика, наиболее значимой особенностью больничных касс были обязательность их создания и невозможность ликвидации в соответствии с законодательством. По словам автора, это позволило консолидировать вокруг них наиболее энергичных представителей рабочего класса для подпольной борьбы [12]. А. Н. Винокуров указывает, что при приеме на службу в кассу предпочтение отдавалось «политически неблагонадежным» лицам с наличием судимостей за политические преступления. «Редкий секретарь больничной кассы был не эсдек или не эсер, редкий из них не побывал в секретарях, или не совершил путешествия по местам не столь отдаленным» [12]. Автор рассматривает больничные кассы как место, где укрывалось, сосредотачивалось, организовывалось и разрасталось антиправительственное подполье.

Безусловно, в силу ограниченности объема исследования мы не можем привести весь перечень известных воспоминаний. Опираясь на источники, можно прийти к выводу, что в создавшихся условиях сформировалось несколько крупных центров нелегальной работы большевиков. Средоточием страховой кампании как «хозяйской», так и рабочей стала будущая «колыбель революции» – город Санкт-Петербург. Руководящую роль в организации рабочих играл нелегальный страховой центр «правдистов» в составе Н. И. Ильина, Г. И. Осипова, С. Д. Чудина, Н. М. Шверника и Г. М .Шкапина, входивших также и в официальные страховые органы. Пропагандистские функции они возложили на газету «Правда», журнал «Вопросы страхования» и издательство «Прибой». Позднее их закрыли за антиправительственную деятельность. Среди страховых учреждений лидирующее положение занимала больничная касса такого крупного предприятия, как Путиловский завод. В ее правлении в разные периоды состояли наиболее активные члены партии А. А. Андреев, М. И. Калинин, В. И. Невский, Г. М. Шкапин и др. Легальная и нелегальная работа путиловцев стала примером и руководящим органом деятельности для многих касс, где в правлениях значительную роль играли большевики [6, с. 143]. Судя по источникам, их было не так уж и много. В Петрограде можно говорить о больничных кассах при резиновой мануфактуре «Треугольник», фабрике «Скороход», заводах «Айваз», «Новый Лесснер» и др. К центрам нелегального страхового движения в различные годы можно отнести также отдельные кассы в Екатеринославе, Нижнем Новгороде, Риге, Самаре и других городах. В Москве участием в борьбе отметилась больничная касса завода «Динамо». Необходимо подчеркнуть, что источники свидетельствуют о преобладании меньшевиков в правлениях больничных касс предприятий Москвы и многих других городов [13; 14, с. 153; 15, л. 4].

Интересные факты из деятельности некоторых больничных касс Екатеринослава были опубликованы в 1923 году в журнале «Летопись революции». В них рассматривается борьба большевиков за руководство в правлениях с меньшевиками и эсерами, организация нелегальных собраний, издание подпольной газеты и аресты большевиков-служащих кассы Брянского металлургического завода. Их отношение к страхованию хорошо показывает принятие В. В. Шмидта, не обладающего специальными знаниями и неоднократно арестовывавшегося за антиправительственную деятельность, на освободившуюся должность бухгалтера. Несмотря на протесты «назначенцев»[†], предлагавших специалистов в данной сфере деятельности, был утвержден именно он. Как заявляет автор воспоминаний: «нам нужен был больше большевик, чем бухгалтер» [16, с. 148]. Описание аналогичного случая мы встречаем в мемуарах Э. И. Квиринга. После неоднократных попыток устроить по специальности на

[*] *Архив автора: Переписка с А. В. Морозовым 21–23 окт. 2015 г.*

[†] *Термин, обозначающий назначенных администрацией предприятий представителей рабочих в правлении больничных касс.*

Каменский завод уволенного за политическую речь на собрании больничной кассы Брянского завода В. К. Аверина, «было решено слесаря превратить в счетовода и конторщика и через неделю, слесарь, кстати сказать, довольно хорошо грамотный, уже писал больничные листы и т.д. в Каменской больничной кассе» [17, с. 128]. При этом и автор, и герой этой истории подчеркивают борьбу и абсолютное преобладание в правлениях Екатеринославских больничных касс меньшевиков-ликвидаторов* вплоть до Февральской революции [17, с. 124; 18, с. 101]. В своих воспоминаниях о страховой кампании в Риге А. М. Пирейко также отмечает преимущество последних в организации страховой деятельности [14, с. 152–153]. Источники подтверждают аналогичность требований к социальному страхованию большевиков и меньшевиков, за исключением отказа последних от использования страховых учреждений в подпольной деятельности [19]. Это привело к их ожесточенному противостоянию за лидерство в страховой кампании и не только. Опираясь на материалы можно также предположить, что они стали более непримиримыми врагами большевиков, чем правительство и промышленники [20].

Работу в больничных кассах Канавина и Сормовского завода в Н.-Новогороде раскрывают воспоминания И. С. Забелина с говорящим названием – «Страховая кампания в 1913–14–15 гг. и «подполье» [21]. Автор освещает такие вопросы, как проведение антиправительственных собраний застрахованных и создание нелегального комитета больничных касс, конфискацию властями первого отчета Сормовской кассы и участие ее представителя в забастовке против страховых законов [21, с. 78–79]. В заключении И. С. Забелин подчеркивает, что «вся работа страховиков среди рабочих была исключительно политического характера и была сосредоточена в Канавине, под флагом «общества разумных развлечений»» [21, с. 79].

Как мы уже отмечали, основные действия страховой кампании развернулись в Санкт-Петербурге. Это выборы в Страховой совет, столичное и губернское страховые присутствия, а также правления первых больничных касс. Раскрывает эту проблему публикация Г. И. Осипова. Он подчеркивает важное значение предваряющих выборы в Совет собраний «не столько для агитации против правительства и критики страхового закона, но и для дальнейшего разоблачения меньшевиков и эсеров, как проводников буржуазных идей среди рабочих» [22, с. 87]. Особо автор выделяет работу по составлению большевистского списка кандидатов в Совет ранее уже упоминавшегося В. В. Шмидта.

О деятельности больничной кассы Путиловского завода вспоминает Ф. А. Лемешев. Он описывает ее как тесно связанный с партийной работой центр, «откуда делались указания, где и как действовать» [23, с. 200, 194]. Автор неоднократно акцентирует внимание на использовании недовольства рабочих по различным поводам для организации их вступлений под руководством членов правления больничной кассы [23, с. 192, 202]. По его словам, за три года ее деятельности сменилось три состава правления, а секретари менялись практически каждые три месяца. При этом половина из них была арестована [23, с. 199]. Это свидетельствует о накале подпольной работы, осуществлявшейся в кассе Путиловского завода. Ее помещение и все присутствовавшие не раз подвергались обыску. Ф. А. Лемешев сам указывает на то, что массовые аресты производились среди «активных подпольных работников» [23, с. 196]. Это подтверждают и опубликованные в работе М. Г. Флеера выдержки из документов департамента полиции. В них отмечается, что лидером стачечного движения стали Путиловский завод и верфь, постоянно привлекавшие внимание полиции. А с конца августа 1915 года там стало наблюдаться «особое оживление», являвшееся «результатом активной деятельности партийных рабочих и вольнонаемных служащих правления больничной кассы Путиловского завода, где за последнее время повторно отмечено было розыскной работой отделения особо интенсивное группирование наиболее активных сил революционной социал-демократической среды» [24, с. 87]. Подтверждают материалы полиции и откровения Ф. А. Лемешева об использовании выступлений на экономической почве с целью придания им под руководством «большевиков-ленинцев» политической окраски [24, с. 89–90]. Но деятельность в кассах не ограничивалась только подпольной работой. Партийные и поддерживающие их члены правления зачастую умело маскировали ее под легальную. В

**Термин, обозначающий социал-демократов меньшевиков выступавших против использования страховой кампании и страховых учреждений в нелегальной деятельности.*

основном это были обращения в страховые присутствия и Совет с целью оставить свободные средства в распоряжении кассы, добиться разрешения на участие в заседаниях посторонних лиц, страховать неофициальных жен и т.п. Проведение собраний предполагалось маскировать под лекции для распространения гигиенических, медицинских и страховых знаний. Одной из форм такой деятельности можно назвать попытки организовывать выпуск и приобретение за счет средств кассы периодических изданий политического содержания.

Открывшиеся новые возможности для современных исследователей позволили прийти к выводу, что страховые законы 1912 года «вывели Россию на один уровень с промышленно развитыми странами Запада» и стали значительным шагом вперед – «результатом компромисса государства, предпринимателей и рабочих» [25, с. 352]. И все-таки, предложенная большевиками страховая программа, была самой передовой в рассматриваемый период, хотя, в силу целого ряда причин, не выполнимой в сжатые сроки. Анализ источников и литературы приводит к заключению о том, что они не ставили себе подобную цель при существующей власти, а страховые учреждения и лозунги служили для разжигания протеста в среде рабочих, направленного на уничтожение самодержавия.

Сложно представить другую реакцию силовых структур, когда большевики открыто заявляли об использовании страховой кампании в борьбе за свержение существующего строя. При этом обращает на себя внимание то, что в воспоминаниях пишется в основном только о нелегальной работе, отнимавшей, по всей видимости, достаточно много времени, а также сил и средств. В то же время, здесь ни слова не говорится об исполнении обязанностей по службе в кассе. Можно допустить, что это одна из особенностей работ советского периода, отражающих историю социального страхования.

Перечень воспоминаний выглядит гораздо шире рассмотренного в работе, но мы постарались передать их основные и наиболее яркие черты. Представленные воспоминания принадлежат в основном профессиональным революционерам, людям, свято верившим в свои идеалы и не щадившим в противостоянии ни себя, ни других. Они гордились своим вкладом в дело революции и особенно своей победой, что еще раз доказывало в их глазах правоту убеждений и оправдывало используемые методы борьбы.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Высочайше утверждённый 23 июня 1912 г., одобренный Государственным Советом и Государственной Думой закон «Об учреждении присутствий по делам страхования рабочих» // ПСЗ. – СПб., 1915. – 3-е собр. – Т. 32 – 1-е отд-ние. – № 37 444.
2. Высочайше утверждённый 23 июня 1912 г., одобренный Государственным Советом и Государственной Думой закон «Об учреждении Совета по делам страхования рабочих» // ПСЗ. – СПб., 1915. – 3-е собр. – Т. 32 – 1-е отд-ние. – № 37 445.
3. Высочайше утверждённый 23 июня 1912 г., одобренный Государственным Советом и Государственной Думой закон «Об обеспечении рабочих на случай болезни» // ПСЗ. – СПб., 1915. – 3-е собр. – Т. 32. – 1-е отд-ние. – № 37 446.
4. Высочайше утверждённый 23 июня 1912 г., одобренный Государственным Советом и Государственной Думой закон «О страховании рабочих от несчастных случаев» // ПСЗ. – СПб., 1915. – 3-е собр. – Т. 32 – 1-е отд-ние. – № 37 447.
5. Корбут М. К. Страховые законы 1912 года и их проведение в Петербурге // Красная летопись. – 1928.– № 1.– С. 136–171; № 2.– С. 157–175.
6. Корбут М. К. Страховая кампания по материалам департамента полиции // Материалы по ист. социального страхования: Сб. Истсоцстраха. – М., 1928.– № 1. – С. 106–149.
7. Ленин В. И. Об отношении к думскому законопроекту о государственном страховании рабочих // Резолюции VI (Пражской) Всероссийской конференции РСДРП 5–17 (18–30) января 1912 г. // Полн. собр. соч.: в 55 т / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС.–5-е изд. – М., 1968. –Т. 21.–С. 146–149.
8. Протасов А. Д. Об участии В. И. Ленина в дореволюционном рабочем страховом движении: дискуссия на страницах журнала «Вопросы страхования» в 1924 г. // Теория и практика общественного развития. – 2015. – № 12. – С. 274–276.
9. Корбут М. К. Страховые законопроекты в Третьей Государственной думе // Материалы по ист. социального страхования: Сб. Истсоцстраха. – М., 1928.– № 1. – С. 19–59.
10. Данский Б. Г. Советское социальное страхование. Царские, меньшевистские и советские законы. – М.: НКСО, 1922. – 24 с.
11. Данский Б. Г. Об издании страховых законов 23 июня 1912 г. // Материалы по ист. социального страхования: Сб. Истсоцстраха. – М., 1928.– № 1. – С. 5–18.

12. [Винокуров А. Н.] Больничная касса и ее роль в нашем революционном движении / В.О.С. // Знамя революции. – 1918. – № 109. – 4 июня (22 мая); № 111. – 6 июня (24 мая).
13. Рабочая группа московского военно-промышленного комитета и московские больничные кассы // Материалы по ист. социального страхования: Сб. Истсоцстраха. – М., 1928.– № 1. – С. 288–289.
14. Пирейко А. Страховая кампания в Риге // Мат-лы по ист. соц-го стр-я: Сб. Истсоцстраха. – М., 1928. – № 1. – С. 150–160.
15. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ), ф. Р-6 935, оп. 8, д. 93. – 7 л.
16. Валявка В. А. Из революционной деятельности екатеринославских рабочих с 1914 по 1917 годы // Летопись революции. – 1923. – № 2. – С. 146–155.
17. Квиринг Э. И. Екатеринослав: Декабрь 14 г. –июнь 15 г.//Летопись революции. – 1923. –№ 2. – С. 124–135.
18. Аверин В. К. Из истории страхового рабочего движения в Екатеринославе // Летопись революции. – 1923. – № 2. – С. 98–101.
19. О страховой кампании // Резолюции Краковского совещания ЦК РСДРП с партийными работниками 26 декабря 1912–1 января 1913 гг. (8–4 января 1913 г.) // Полн. собр. соч.: в 55 т / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 5-е изд. – М, 1968. – Т. 22. – С. 263–265; Резолюция «О страховых законах 23 июня 1912 г.». Резолюции Венской конференции организаций РСДРП 12–20 августа (25 августа – 2 сентября) 1912 г. // Меньшевики. Документы и материалы. 1903 – февраль 1917 гг. – М., 1996. – С. 333–336.
20. Об отношении к ликвидаторству и об единстве // Резолюции Краковского совещания ЦК РСДРП с партийными работниками 26 декабря 1912–1 января 1913 гг. (8–4 января 1913 г.) // Полн. собр. соч.: в 55 т / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 5-е изд. – М., 1968. – Т. 22. – С. 265–267.
21. Забелин И. С. Страховая кампания в 1913–14–15 гг. и «подполье» // Материалы по ист. революционного движения / Под ред. В.Т. Илларионова. Т. 2. Н.- Новгород, 1922. – С. 77–79.
22. Осипов Г. И. Страховая кампания в Петербурге // Материалы по ист. социального страхования: Сб. Истсоцстраха. – М., 1928.– № 1. – С. 78–105.
23. Лемешев Ф. А. На Путиловском заводе в годы войны // Крушение царизма: Воспоминания участников революционного движения в Петрограде (1907 г. – февраль 1917 г.) / Сост. Р. Ш. Ганелин, В. А. Уланов; науч. ред. Л. М. Спирин. – Л., 1986. – С. 189–214.
24. Флеер М. Г. Рабочее движение в России в годы империалистической войны. – Л.: Прибой, 1926. – 123 с.
25. Морозов А. В. Эволюция социального страхования в России в первой трети XX века // Вестник технологического ун-та. – Казань, 2006. – № 1. – С. 351–355.

Protasov A. D. Illegal activity of bolsheviks as reflected in documents and memoirs of participants of pre-revolutionary insurance campaign of 1912–1917.

Work insurance campaign takes an important place in domestic historiography of history of workers' insurance under laws of June 23, 1912. Bolsheviks put forward the insurance slogans, the program and the bill. They used the organized legal workers' organizations – hospital cash desks – to unite workers and the management in antigovernmental activity. Documents and memoirs of participants of the insurance movement reveal peculiarities of use of insurance laws in Bolsheviks' fight against the government, industrialists and Mensheviks liquidators.

Keywords: insurance laws of June 23, 1912, disease insurance of workers, legal workers' organization, hospital cash desk, insurance campaign, the insurance movement, the government, department of police, industrialists, Bolsheviks, Mensheviks-liquidators, domestic historiography.

Протасов О. Д. Відображення нелегальної діяльності більшовиків в документах і спогадах учасників дореволюційної страхової кампанії 1912 – 1917 рр.

Важливе місце у вітчизняній історіографії історії страхування робітників за законами від 23 червня 1912 року займає робоча страхова кампанія. Більшовики висунули свої страхові гасла, програму і законопроект. Для об'єднання трудящих і керівництва антиурядовою діяльністю вони використовували легальні робочі організації – лікарняні каси. Документи і спогади учасників страхового руху розкривають деякі особливості використання страхових законів для боротьби більшовиків з урядом, промисловцями і меншовиками-ліквідаторами.

Ключові слова: страхові закони від 23 червня 1912 р., страхування робітників на випадок хвороби, легальні робочі організації, лікарняна каса, страхова кампанія, страховий рух, уряд, департамент поліції, промисловці, більшовики, меншовики-ліквідатори, вітчизняна історіографія.

УДК 930.1: [94(100=161.2)1914:929 Петлюра]

О.І. Криворучко

СТАТТЯ С. ПЕТЛЮРИ « ВІЙНА І УКРАЇНЦІ » ТА ЇЇ ОЦІНКИ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті досліджуються обставини та причини видання С. Петлюрою статті «Війна та українці», аналізується зміст публікації, характеризуються її позитивні та негативні оцінки в історичній літературі.

Ключові слова: С. Петлюра, «Війна і українці», Перша світова війна, український національно-визвольний рух, патріотизм, лояльність.

Стаття-відозва С. Петлюри «Війна і українці» була надрукована у Москві в журналі «Украинская жизнь» 30 липня 1914 року. В українській історіографії та публіцистиці містяться різні оцінки такого вчинку С. Петлюри: від жорсткої критики та звинувачень у зраді українських інтересів до обґрунтування не лише актуальності, а й необхідності появи такої відозви. В рамках наукової статті проаналізувати погляди більшості вчених, які у своїх працях торкалися вказаної проблеми, не є можливим. Тому автор ставить за мету охарактеризувати висновки дослідників, які з різних ракурсів аналізують обставини та причини появи декларації С. Петлюри.

Перш, аніж характеризувати твердження істориків щодо причин появи відозви С. Петлюри, варто визначити її основні положення. На нашу думку, зміст статті відбивають такі тези:

– необхідність для українців «невідкладно […] визначити своє відношення до подій, що розгортаються» [1, с.184];

- констатація «роздертя національного організму між Росією та Австроугорщиною», що дає підстави певним колам російського суспільства звинувачувати українців у «автрофільстві» [1, с.184];

– історія українського національного руху засвідчує його тісний зв'язок з Росією та народами, які її населяють;

– існування відмінностей і суперечностей між українським рухом в Росії та в айстро-угорських землях;

- запевнення російського суспільства у тому, що українці «виконають свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця і не тільки на полі бою […] але й як громадяни-обиватели» [1, с.185];

– віра у те, що « Якщо в найбільш критичні дні проби народи Росії виконують свої обов'язки у відношенні до неї, то в свідомість суспільства і його керівних кіл повинна просякти думка про надання цим народам і відповідних прав» [1, с.187].

Одним із найзапекліших опонентів і критиків діяльності С. Петлюри був В. Винниченко. Відомий сучасний дослідник українських визвольних змагань початку XX ст. В. Солдатенко у своїй монографії, присвяченій комплексному аналізу розвитку концепції Українсь кої революції, наводить оцінку В. Винниченком дій С. Петлюри в досліджуваний період. Письменник у своєму «Заповіті борцям за визволення», даючи вкрай негативну характеристику здібностям майбутнього Головного отамана, зазначав, що метою дій Петлюри, зокрема, була «пропаганда серед українства лозунга боротьби «за Росію до победного конца» [2, с. 32].

Більше того, в своєму «Заповіті» В. Винниченко звинувачує С. Петлюру і у тому, що «Украинская жизнь» видавалася « майже не на царські кошти», забуваючи при цьому згадати свою роль у виданні часопису. Впадає у вічі, що така позиція В. Винниченка нагадує його реакцію на дії С. Петлюри на початку збройної боротьби проти гетьмана П. Скоропадського. Так, В. Винниченко, звинувачує С. Петлюру в тому, що той, керуючись власними амбіціями та не погодивши свої дії з іншими членами Директорії, розпочав виступ у Білій Церкві. Такі дії С. Петлюри, на думку В. Винниченка, призвели до того, що «весь виступ від самого початку був поставлений під марку однієї особи, пофарбовано персональним характером, звужено і затуманене», що спричинили до негативного перебігу «всього подальшого розвитку української революції» [3, с. 278].

До речі, В. Солдатенко, якого на думку В. Верстюка, навряд чи можна віднести до беззаперечних прихильників С. Петлюри [4, с. 9], полемізуючи з В. Винниченком, зазначає, що

ці міркування письменника, позначені суб'єктивізмом, і несуть на собі очевидний відбиток політичного суперництва і ворожнечі. На думку ж історика, « коли розпочалася Перша світова війна, С. Петлюра став на патріотичні позиції, вважаючи, що поразка Росії важким тягарем ляже на трудящих усіх національностей і, зокрема, на український народ» [2, с. 32].

Характеризуючи «московський» період діяльності С. Петлюра не можна обійти мовчанкою поширене твердження видатного російського академіка Ф. Корша, який, пророкуючи велике майбутнє С. Петлюри, заявляв, що він «з породи вождів» [5]. Але, як справедливо наголошує В. Солдатенко: « Ці слова дуже люблять згадувати, цитувати прихильники С. Петлюри й не дуже люблять, коли мова походить про масонське підґрунтя стосунків двох особистостей, що не могло відбитися й на висловлюваннях» [6, с. 107].

Оригінальну характеристику статті С. Петлюри з погляду методології історичної науки містить історіографічне дослідження сучасного українського дослідника Я. Калакури. Вчений, аналізуючи історико – дослідницький характер публіцистики С. Петлюри, зазначає, що його стаття «Війна і українці» як і ряд інших студій – «це переконливий доказ науково-аналітичного складу мислення й логічного викладу конкретно-історичного матеріалу» [7, с. 19].

На думку Д. Дорошенка, головним чинником, який спонукав С. Петлюру до декларації лояльність українців щодо російської держави, стали відповідні заяви представників інших «інородців»: «Проголошення війни, як відомо, викликав спочатку великий підйом патріотичного настрою, особливо в столицях[…] В Державній Думі відбулося урочисте засідання, на якому представники всіх національних груп один за одним зложили урочисті заяви про свою лояльність вірне виконання обов'язку супроти російської держави. Не було тут тільки українців, які не мали своєї окремої національної групи в останній Думі. Щоб якось заповнити відсутність української декларації в такий важливий і урочистий момент, а також щоб за маніфестувати існування українців поруч з іншими народами імперії, редактор «Украинской жизни» в Москві С.В. Петлюра видав замість чергової книги журналу декларацію, так би мовити, від імені організованих свідомих українців» [8, с. 29].

До речі, Н. Полонська-Василенко у праці «Історія України 1900-1923 рр.», висвітлюючи вказану подію, обмежується лише переказом наведеної цитати Д. Дорошенка, не вдаючись до власного аналізу мотивів дій С. Петлюри [9, с. 35]. Можна припустити, що в даній ситуації дослідниця поділяла думку Д. Дорошенка.

Варто наголосити, що, як зазначав Д. Дорошенко у праці «Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920)», текст свого звернення С. Петлюра попередньо погодив з «українцями, які на той час перебували в Москві» (таких осіб виявилося три чоловіка – сам Д. Дорошенко, О. Хруцький, адвокат, та Я. Шеремицинський, адвокатський помічник і номінальний видавець «Украинской жизни») [10, с. 38]. Отже на момент видання «декларації» Д. Дорошенко цілком поділяв позицію С. Петлюри.

На нашу думку, враховуючи згаданий кількісний і персональний склад «погоджувальної ради» та політичне становище в російській імперії напередодні війни, мова швидше може йти не лише про вболівання за долю свідомого українства, а певною мірою й про меркантильні інтереси видавців та авторів відповідного видання.

В цьому плані переконливою є твердження відомого сучасного дослідника Української революції В. Сергійчука, який зазначає, що «була це й спроба убезпечити «Украинскую жизнь» від обвинувачень у сепаратизмі, що у воєнний час загрожувало їй не лише закриттям» [11, с. 60]. Окрім того, історик (ніби на виправдання С. Петлюри) наголошує на тому, що той «ще вірив тоді російським демократам. Отже, непідготовленим до всенародного здвигу був і він сам, тому не мав права штовхати селянські маси до кровопролиття» [11, с. 60].

Подібної позиції щодо визначення мотивів вчинку С. Петлюри притримується й відомий американський історик українського походження Т. Гунчак. На думку вченого, хоча С. Петлюра і помилявся, однак він « писав свою статтю виходячи не з політичного опортунізму, а з власного глибокого переконання, оскільки він як соціал-демократ обстоював думку, що Україна разом з іншими народами здобуде свої права у Росії, перебудованій на демократичний лад» [12, с. 63]. Позицію «захисників» С. Петлюри Т. Гунчак розкриває так: « він зробив таку заяву, передбачаючи, що в іншому випадку росіяни тут же причепили б до українців ярлик зрадництва і сепаратизму [12, с. 63].

Сучасний український історик Я. Грицак теж вважає, що С. Петлюра своєю маніфестацією лояльності прагнув оберегти український рух від репресій. Але, як наголошує

вчений, це була не єдина причина виступу С. Петлюри. Він був щирим прихильником Антанти і не сумнівався у її кінцевій перемозі. Тому «його лякала ситуація, коли після закінчення війни і заключення миру українське питання буде зігнороване переможцями» [13, с. 110]. Окрім того, Я. Грицак, посилаючись на думку І. Лисак-Рудницького, твердить, що С. Петлюра був прихильником приєднання західноукраїнських земель до Російської імперії, що мало б наслідком посилення позицій українства в Росії.

Різні версії прочитання життєпису С. Петлюри. Вони часто контраверсійні: від національного вождя, який став синонімом української самостійності та незламності, до антигероя, який мусить перед судом істориків відповідати за наслідки програних змагань за державність [4, с. 9]. Оцінки істориками причин видання С. Петлюрою статті «Війна та українці» теж носять дихотомічний характер. Але безсумнівним є те, що це був важливий політичний крок, який значною мірою вплинув на формування позиції певної частини свідомого українства на початку Першої світової війни, що в подальшому мало відбиток на перебіг українського визвольного руху. Однак визначення цих наслідків може бути темою окремого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Петлюра С. Війна і українці //С. Петлюра. Статті, листи, документи.- Т. І.- Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1956.- 480 с.
2. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). / В.Ф. Солдатенко – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга памяті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999. – 508 с.
3. Винниченко В. Из истории украинской революции. / В. Винниченко // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л.: Государственное издательство. – 435 с.
4. Верстюк В.Ф. Симон Петлюра в історичній свідомості українського суспільства / В.Ф. Верстюк // Симон Петлюра в історії та національній пам'яті: Матеріали сеукраїнської наукової конференції (20-22 травня 2009 р.) / Відп. ред. В.Ф. Верстюк. – К.: ПЦ «Фоліант», 2009. – С.6-15.
5. Храбан О. Симон Петлюра і українська національна революція./ О. Храбан. – Режим доступу: http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=1013
6. Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. / В.Ф. Солдатенко. – К., 2007.- – 621 с.
7. Калакура Я.С. Творча спадщина Симона Петлюри як історичне та історіографічне джерело . / Я.С. Калакура // Симон Петлюра в історії та національній пам'яті: Матеріали сеукраїнської наукової конференції (20-22 травня 2009 р.) / Відп. Ред.. В.Ф. Верстюк. – К.: ПЦ «Фоліант», 2009. – С.16-28.
8. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. в двох томах)Том Т І. Доба Центральної Ради./ Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – 320 с.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України 1900-1923 рр. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Миронівська друкарня, 1991. – 136 с.
10. Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914-1920 роки). / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 630 с.
11. Сергійчук В.І. Симон Петлюра. / В.І. Сергійчук. – К.: Україна, 2004. – 448 с.
12. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нарис політичної історії. / Т. Гунчак. – К.: «Либідь», 1993. – 288 с.
13. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. / Я.Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.

Kryvoruchko A.I. The article by S. Petlyura «The war and Ukrainians» and its evaluation in the historical literature.

The article investigates the circumstances and causes of publication by S. Petlyura the article «The War and Ukrainians», analyzes the content of the publication, characterizes by its positive and negative evaluation in the historical literature.

Key words: S. Petlyura, «The War and Ukrainians», the First world war, the Ukrainian national liberation movement, patriotism, loyalty.

Криворучко А.И. Статья С. Петлюры «Война и украинцы» и ее оценки в исторической литературе.

В статье исследуются обстоятельства и причины издания С. Петлюрою статьи «Война и украинцы», анализируется содержание публикации, характеризируются ее позитивные и негативные оценки в исторической литературе.

Ключевые слова: С. Петлюра, «Война и украинцы», Первая мировая война, украинское национально-освободительное движение, патриотизм, лояльность.

УДК 930: 272 (477.43/.44) «192…»

Р. І. Андрущак

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ПОДІЛЛІ В 20-Х РР. ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У даній статті автором проаналізовані наукові праці, що торкаються питання Римо-католицької церкви на Поділлі в умовах антирелігійної політики радянської влади в окреслений період. Досліджено основні історіографічні напрямки вивчення даної проблеми як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями.

Ключові слова: Римо-католицька церква, Поділля, антирелігійна політика, радянська влада, національні меншини, історіографія.

Активне відродження і подальший розвиток духовності українського народу сприяє формуванню наукового інтересу до історії різноманітних релігійних конфесій, зокрема, Римо-католицької. В 20-х рр. ХХ ст. радянська влада з войовничим атеїзмом виступала проти національних, духовних традицій українців та польської національної меншини. Тому, закономірним було те, що в радянської влади виникло чимало проблем з римо-католиками, які мешкали на території Поділля.

Метою означеного дослідження є аналіз стану наукової розробки проблеми існування Римо-католицької церкви (РКЦ) на Поділлі в складні для цієї конфесії часи антирелігійної політики радянської влади 20-х рр. ХХ століття.

Вивчення стану наукової розробки даної проблематики передбачає формування чотирьох історіографічних блоків: 1) закордонні дослідники, які торкались проблеми історії РКЦ Поділля в зазначений період; 2) історики, які через призму польської національної меншини, не оминули проблеми РКЦ; 3) вітчизняні науковці, для яких Римо-католицька церква Поділля 20-х рр. була окремим предметом дослідження; 4) науковці, котрі вивчали Римо-католицьку церкву в контексті релігійного життя в Україні в 20-х рр. ХХ ст.

Характеризуючи праці зарубіжних дослідників, зауважимо, що більшість закордонних праць, які стосуються історії РКЦ на Поділлі в 20-х рр., написані здебільшого поляками, до яких належать Й. Дебінський [39], Я. Купчак [41], Г. Шубратський [44] та Й. Шиманський [45]. Хоча їх дослідження не мають повної вичерпності через недостатню архівну базу, все ж таки відіграють невід'ємну роль в дослідженні даної проблеми. Особливу цінність у вивчені історії РКЦ становить праця Р. Дзвонковського [40]. Спираючись на ґрунтовні джерела, в даній «хроніці» автор описав долю релігійних установ і віруючих людей в Радянському Союзі, зокрема на Поділлі у 1920-х рр. Р. Дзвонковський доводив, що придушення релігійного життя було головним методом радянської влади в боротьбі з РКЦ, який використовувався протягом всього існування СРСР. Представники радянської історичної науки належали до числа «наукових атеїстів», тому їхня діяльність не висвітлювала питання історії РКЦ взагалі. Російські науковці також не цікавились проблемами даної конфесії в 1920-х рр., за винятком О. Ліценбергер, яка, не минаючи Кам'янець-Подільську дієцезію, в розділі «Римо-католицька церква в радянській державі 1917-1939 рр.» простежила здійснення більшовиками щодо Римо-католицької конфесії антирелігійних заходів, які були невід'ємною частиною загальної програми боротьби з Церквою [15]. Важливим для сучасної науки залишається дослідження нідерландського священика, відомого історика церкви В. Роода, який в своїй книзі показав важкі зусилля Католицької церкви в здобутті свободи віросповідання в радянській атеїстичній державі [20]. Книга цінна тим, що в ній відображено окремі аспекти функціонування Луцько-Житомирської та, згодом, відновленої Кам'янецької дієцезії в 20-х рр. ХХ ст.

Місце і роль Римо-католицької церкви в житті польської національної меншини Поділля, взаємовідносини даної конфесії з владою часів комуністичної диктатури досліджували О. Калакура, К. Горбунов та М. Жолоб. В монографії О. Калакури викладено результати дослідження місця Римо-католицької церкви в життєдіяльності польського народу та основні

аспекти національної за характером антикатолицької релігійної політики 1920-х рр., зокрема числі на Поділлі [10]. К. Горбунов, аналізуючи матеріали Всесоюзного перепису населення 1926 р., подав авторську оцінку чисельності польського населення на території Поділля. На його думку, влада, задля фрагментаризації та зменшення чисельності поляків, застосовувала технологічний прийом використання питання «українців-католиків» [5]. Римо-католицьку церкву в контексті проблеми існування польської народності вивчали О. Рубльов [23] та Н. Тітова [36], зокрема, остання досліджувала роль «українців-католиків» в суспільно-політичному житті Поділля, а також ставлення до них в 1920-х рр. комуністичної адміністрації [35]. Як вважає М. Жолоб, радянська влада зіткнулася з серйозними труднощами при проведені атеїстичної роботи серед польського населення, особливо в польських селах, нерідко викликаючи зворотну реакцію [7; 8].

Головні етапи діяльності Римо-католицької церкви на Поділлі та радянську реакційну політику відносно неї намагався показати В. Сторчовий [18; 31]. М. Шитюк в одній із своїх статей досліджував процес зростання релігійних громад римо-католицького спрямування в Україні, зокрема, на Поділлі в умовах церковної політики царату, Тимчасового уряду та більшовиків. [38]. Природу, зміст і характер антикатолицької політики радянської влади в 20-х рр. в своїх працях найзмістовніше розкрила Н. Рубльова. У своєму дисертаційному дослідженні авторка проаналізувала основні аспекти антикатолицької політики радянської держави періоду 20-30-х рр. XX ст. Н. Рубльова дослідила специфіку реалізації засад одержавленого атеїзму партійно-державним апаратом, а також спецслужбами стосовно Римо-католицької церкви на терені України, в тому числі й на Поділлі [26]. Авторка визначила адміністративний устрій та структурну мережу РКЦ, прослідкувавши діяльність Кам'янець-Подільської дієцезії [24]. Вагомий акцент на політику комуністичного режиму СРСР стосовно римо-католиків та польської національної меншини в 1920-х рр. Н. Рубльова зробила в інших своїх дослідженнях [25; 27]. Слід зазначити, що вказана дослідниця має один з найбільших наукових доробків, що висвітлюють історію РКЦ в Україні в 20-30 рр. XX ст. Монографія В. Росовського, на основі широкої архівної бази, розкриває становище Кам'янець-Подільської дієцезії в складні для Римо-католицької церкви роки, а саме в 1918-1941 [42]. Багатьом іншим важливим аспектам РКЦ Поділля присвячені інші праці цього дослідника [21; 22; 43]. Діяльність Римо-католицької церкви в Хмельницькій області в умовах радянського релігійного тиску в 1920-1941 рр. намагався показати в своїй монографії О. Пасєчник [19]. Трагічну долю римо-католицької церкви в Україні за часів радянського тоталітаризму в межах означеного періоду дослідив Г. Стронський [33]. Важливу увагу автор зосередив на антирелігійних заходах більшовиків щодо римо-католицького духовенства Поділля. Не менш важливою є спроба визначити чисельність римо-католицьких релігійних громад, костьолів та ксьондзів, що їх обслуговували [34]. Церковне життя Поділля 20-х рр. XX ст. вивчав О. Лойко [16]. На думку історика, на Поділлі в зазначений період, незважаючи на початкову терпимість радянської влади до релігії, спостерігався жорсткий контроль держави над церквою, який охопив всі сфери релігійного життя. Крім цього, в його статті проаналізовано чисельність римо-католицьких громад на Поділлі. Історію окремих костьолів Поділля [11; 12], а також репресивну політику радянської влади 20-х рр. досліджував А. Лисий [13; 14], який відзначається значним науковим доробком з історії РКЦ Поділля. Спробу осмислити розмах репресій щодо представників Римо-католицької церкви на Поділлі в 20-х рр. XX ст. здійснив В. Рудий [28]. На думку автора, переслідування віруючих римо-католиків, арешти духовенства та закриття костьолів були звичним явищем на Поділлі в зазначений період. Р. Мотричук стверджує, що радянська антикатолицька політика в 1920-х рр. здійснювалась за допомогою двох методів – антирелігійної пропаганди та заходами адміністративного тиску, що чинився у вигляді постійного контролю за діяльністю римо-католицьких громад, священників, створенні перешкод під час процедури реєстрації, закриття культових споруд, та їх перепрофілювання [17].

У контексті історії релігійного життя 20-х рр. XX ст. проблеми Римо-католицької церкви вивчав О. Соколовський [30]. Ідеологічну та законодавчу базу, а також перші репресії проти римо-католицького духовенства на прикладі Житомирської дієцезії, проаналізувала П. Федоренко [37]. В монографії В. Сергійчука висвітлено історію переслідування віруючих римо-католиків радянською владою в УРСР в 20-80-х рр. XX ст., зокрема, викладено перелік законодавчих актів і постанов комуністичної партії щодо даної конфесії. В. Сергійчук вагомий

акцент зробив на віданності католиків, зокрема своїй вірі та церкві [29]. В цьому руслі цікавою є книга «Переслідувана церква. Католики України в часи комуністичного режиму» священика П. Вишковського. Автор показав діяльність і життя Католицької церкви в підпіллі у період переслідувань, допитів, ревізій, ліквідацій чернечих орденів і ув'язнень єпископів, священиків та віруючих [4]. Основні напрямки більшовицької політики 20-30-х рр. щодо релігій та церкви, яка призвела до припинення діяльності РКЦ досліджувала Е. Бистрицька [3]. Процес невдалих пошуків компромісу Римо-католицької церкви з вищим політичним керівництвом, починаючи з 1920-х рр., вивчали Я. Стоцький [32] та В. Байдич [2]. Еволюцію органів радянської влади, які боролися проти релігії та церкви в Україні, в цілому, протягом 20-х рр. XX досліджували: О. Ігнатуша [9] та Л. Бабенко [1]. Результати їх досліджень підтверджують висновок, що основою функціонування комуністичної влади була жорстка однопартійна адміністративна вертикаль, яка характеризувалась непримиримістю до релігії і церкви. Комплексний аналіз ролі антирелігійних об'єднань, на зразок Спілки войовничих безвірників, в антирелігійній пропаганді державно-партійних органів в Україні 1920 – 1940-х здійснила в своєму дослідженні Л. Дудка [6].

Таким чином, проблема становища Римо-католицької церкви на Поділлі у в 20-х рр. XX століття знайшла своє відображення в науковій літературі. Щоправда, дані дослідження мають фрагментарний характер, розглядаються в переважній більшості через призму релігійного життя в Україні в окреслений період, не маючи при цьому комплексного характеру. Становище Римо-католицької церкви Подільського регіону є малодослідженим, незважаючи на значущий вплив польської національної меншини на етноконфесійне життя католиків-подолян. У переважній більшості Римо-католицька церква розглядається частково, залишаючи недослідженими ряд інших актуальних питань. Недостатньо вивченою, на наш погляд, залишається проблема функціональної структури Римо-католицької церкви, а також аналіз еволюційних змін в її організації протягом 1920-х рр. Не менш важливої уваги заслуговує проблема національно-релігійної ідентичності римо-католиків Поділля, а саме диференціації понять «поляк» та «католик», що були синонімами для радянської влади протягом означеного десятиліття. Одним з першочергових завдань є дослідження становища віруючих та духовенства періоду радянського антирелігійного наступу в контексті релігійно-побутового життя, адже даний аспект взагалі не був предметом дослідження. Вищесказане доводить, що проблема РКЦ на Поділлі в 20-х рр. XX ст. знаходиться лише на початковому етапі дослідження і вимагає його ретельного здійснення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабенко Л. Особливості антирелігійної пропаганди 1920-х років та її альтернативи / Л.Л. Бабенко // Філософські обрії. – Полтава, 2010. – № 24. – С. 222–235.
2. Байдич В. Римо-католицизм у контексті розвитку державно-церковних стосунків в СРСР (1920–1960-ті рр.) / В. Байдич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 36. – С. 294–315.
3. Бистрицька Е. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в 1920-1930-х рр. / Е.В. Бистрицька // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Історичне релігієзнавство. – 2010. –Вип. 3. – С. 17–32.
4. Вишковський П. Переслідувана церква. Католики України в часи комуністичного режиму / П. Вишковський. – Католицький Медіа-Центр, 2009. – 320 с.
5. Горбунов К. До питання про чисельність польського населення УСРР за переписом 1926 р. / К.Є. Горбунов [Електроний ресурс] – Режим доступу: http://www.irbisnbuv.gov.ua/ cgibin/irbis_nbuv/ cgiirbis_64.exe?I21DBN
6. Дудка Л. Кадрове забезпечення антирелігійної пропаганди в Україні 1920-130-х років. / Л. Дудка // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Л.: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; вид-во «Логос», 2013. – Книга І: Історія – С. 489–499.
7. Жолоб М. Взаємини влади з етнічними релігійними громадами підрадянської України наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. / М. П. Жолоб // Вісник аграрної історії. – 2013. – Вип. 4/5. – С. 43–53.
8. Жолоб М. Національні релігійні громади України у системі конфесійних організацій (20-і роки XX ст.). / М. П. Жолоб // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2013. – № 4. – С. 76 – 83.
9. Ігнатуша О. Антирелігійні кампанії 1920-1930-х рр. / О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні: праці XI-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16 – 19 травня 2001 року). – Л.: «Логос», 2001. – Книга І. – С. 211 – 216.

10.Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. / О. Я. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.
11.Лисий А. К. Нариси історії Гніванського костелу. 1906-1996. / А. Лисий. – Вінниця, 1996. – 112 с.
12.Лисий А. К. Нариси історії Мурафського костьолу Непорочного зачаття Діви Марії. 1625-2000. / А.К. Лисий. – Вінниця, 2000. – 144 с.
13.Лисий А. Одісея ксьондза Левінського / А. Лисий // Історія релігії в Україні: науковий щорічник. – Л.: «Логос», 2010. Книга І. – С. 529–535.
14.Лисий А. Репресії радянської влади щодо католиків подільського регіону / А.К. Лисий // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. – Вінниця, 2006. Кн. 1: розділ 4. – С.854–856.
15.Лиценбергер О. Римско-католическая Церковь в России: история и правовое положение / О.А. Лиценбергер. – Саратов: Поволжская Академия государственной службы, 2001. – 384 с.
16.Лойко О. Релігійне життя на Поділлі в умовах НЕПу: збірка наукових праць / О. О. Лойко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2002. – Вип. 4. – С. 91–94.
17.Мотричук Р. Атеїстична діяльність більшовиків серед національних меншин України в 1920-ті роки / Р.Г. Мотричук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2014, вип. 40. – С. 101–104.
18.Нестеренко В. Римо-католицька церква на Поділлі в період Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. / В. Нестеренко, В. Сторчовий // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Л.: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; вид-во «Логос», 2014. – Книга І – С. 537 – 545.
19.Пасєчник О. Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920-1941 годах / О. А. Пасечник. – Хмельницкий: Издатель ЧП Цюпак А. А., 2009. – 188 с.
20.Роод В. Рим и Москва. / В. Роод. – Львів.: Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1995. – 279 с.
21.Росовський В. Доля католицьких храмів на Поділлі (20-30-ті роки ХХ ст.) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – 2009. – Львів 2009. – С. 904–910.
22.Росовський В. Римо-католицька громада в Жмеринці на Поділлі. Історія заснування костьолу і парафії св. Олексія. / В. Росовський. – Люблін, 2010. – 153 с.
23.Рубльов О. «Українці-католики»: феномен польсько-українського порубіжжя XIX–XX ст. / О. Рубльов // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.– 2011.– Вип. 20.–С. 77–96.
24.Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – №2/4 (13/15). – С. 311–330.
25.Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 228–243.
26.Рубльова Н. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20-30-ті роки ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Рубльова Наталія Степанівна; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 234 с.
27.Рубльова Н. Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР, 1917-1939 рр. / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 1(28). – С. 205–219.
28.Рудий В. «Церковні цінності вилучити, а служителів церкви розстрілювати!.» / В.М. Рудий // Розстріляне Надбужжя / В.М. Рудий. – Вінниця, 2007. – С. 88–111.
29.Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були несхитні / В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 228 с.
30.Соколовський О. Церква Христова 1920-1940. Переслідування християн в СРСР. / О. Соколовський. – К.: КАЙРОС, 1999. – 338 с.
31.Сторчовий В. Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті – 90 роки ХХ ст.: іст.-релігієзнав. дослідж. / В. М. Сторчовий, В. А. Нестеренко ; Центр дослідж. історії Поділля Ін-ту історії України НАН України при Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ті. – Коломия : ВІК, 2001. – 67 с.
32.Стоцький Я. Фіаско пошуків компромісу Римо- і Греко-Католицьких Церков із більшовицькою владою / Я. В. Стоцький // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 47. – С. 128–138.
33.Стронський Г. Приречена на мовчання / Г.Й. Стронський. // Людина і світ. – 1994. – № 3-4. – С. 17–20.
34.Стронський Г. Римо-католицький костьол в Україні у 20-30 роки ХХ ст. // Вісник ТДТУ. – 1996. – №1. – С. 77–86.
35.Тітова Н. До проблеми «українців-католиків» на Поділлі у 1920–1930-х рр. / Н. Тітова // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2008. – Вип. 35. – С. 66–86.
36.Тітова Н. Українське та польське населення Поділля: проблеми міжнаціональних відносин у прикордонному регіоні УРСР (1920- 1930-ті роки): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тітова Наталія Володимирівна ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2009. – 246 с.

37.Федоренко П. Політика більшовицької влади щодо Римо-католицької церкви у першій половині 1920-х рр. (на прикладі Житомирської дієцезії). / П. Федоренко // Польські студії. – №2-3 Дух і літера №22. – Київ, 2010. – С. 122–140.
38.Шитюк М. Римо-католицька церква в Україні в першій половині XX століття/ М.М. Шитюк // Повне зібрання наукових праць: у 35-ти т. Т. 34 / М.М. Шитюк. – Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2013. – С. 41–58.
39.Dębiński J. Kościół katolicki w Rosiji / J. Dębiński // Studia Włocławskie. – №14. – 2012. – S. 472–487.
40.Dzwonkowski R. Religia i Kościoł katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917-1991: kronika / Roman Dzwonkowski . – Lublin : TNKUL, 2010. – 612 s.
41.Kupchak J. Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939. / J. Kupchak – Wroclaw, 1994. – 360 s.
42.Rosowski W. Dzieje rzymskokatolickiej diecezji kamienieckiej w latach 1918-1941 / W. Rosowski. – Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2008. – 322 s.
43.Rosowski W. Z dziejów Kościoła rzymskokatolickiego w Rosji sowieckiej. Sprawozdanie administratora apostolskiego diecezji kamienieckiej księdza Jana Świderskiego. Teka Kom. Hist / W. Rosowski. – OL PAN, 2012, IX. – S. 185-202.
44.Szubtarski G. Antykościelne ustawodawstwo w ZSRR za rzadów Włodzimierza Lenina (1917-1923) / G.Szubtarski // Kościół i Prawo, 2013. – 2 (15) №2. – S. 63-75.
45.Szymański J. Historia laicyzacji. Skala oddziaływania antyreligijnego na sytuację kościóła katolickiego na wschodzie / J. Szymański // Sympozjum Między męczeństwem a nadzieją – Kościół katolicki w Europie Wschodniej. – № 1(14), Warszawa 2005. – S. 9-59.

Andrushchak R. I. The Roman Catholic church in Podillya region in 20s of the XX century: historiography of the problem

The author analyzes scientific works on the problem of the Roman Catholic Church in Podillya region in terms of the repressive policy of the Soviet government in this period and investigates the main historiographical trends in the study of the problem by Ukrainian and foreign scientists.

Keywords: Roman Catholic Church, Podillya region, anti-religious policy, Soviet authorities, ethnic minorities, historiography.

Андрущак Р. И. Римско-католическая церковь на Подолье в 20-х гг. XX в.: историография проблемы

В данной статье автором проанализированы научные труды, затрагивающие вопросы Римско-католической церкви на Подолье в условиях антирелигиозной политики советской власти в означенный период. Исследованы основные историографические направления изучения данной проблемы как отечественными так и зарубежными учеными.

Ключевые слова: Римско-католическая церковь, Подолье, антирелигиозная политика, советская власть, национальные меньшинства, историография.

УДК 930: [94: 343. 163] (477) «1922/1933»

І. І. Пащенко

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ УСРР В 1922 – 1933 РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У даній статті автором досліджено наукові праці, що торкаються питання становлення та діяльності органів прокуратури УСРР у 1922–1933 рр. Автором проаналізовано завдання та функції органів прокуратури, комплексно розкрита їх історична характеристика в державному механізмі Радянської України в 20-х–на початку 30-х рр. XX ст.

Ключові слова: нова економічна політика, прокуратура, тоталітаризм, ідеологія, політична система суспільства.

Вивчення історії та проблем становлення і розвитку органів прокуратури УСРР протягом 1922 – 1933 рр. має певне наукове та практичне значення в сучасний період реформування прокуратури України. Дослідження означеної проблеми є важливим, тому що правоохоронні органи виступали невід'ємною складовою формування радянського тоталітарного режиму. Поступове зміцнення цих органів, надання їм позасудових повноважень, а також наростання

тоталітарного тиску призвели до безпосереднього підпорядкування їх політичному режиму правлячої Комуністичної партії. Вивчення історичного досвіду минулого дасть змогу вдосконалити правові та організаційні засади, визначити місце прокуратури в механізмі сучасної незалежної України.

Дослідження закономірностей та основних тенденцій розвитку органів прокуратури радянської доби, пошук альтернатив авторитарному шляху розвитку держави і органів прокуратури України, як його невід'ємної частини, надають цій темі, крім того суспільно-політичне значення.

Метою означеного дослідження є аналіз стану наукової розробки питання становлення та діяльності органів прокуратури УСРР в 1922 – 1933 рр. з перших років їх існування до сьогодення.

Проблематиці становлення та діяльності органів прокуратури УСРР в 1922 – 1933-х рр. було присвячено багато досліджень як радянськими так і українськими істориками. Історіографію теми дослідження можна умовно поділити на два періоди: радянський та пострадянський.

У 1920-ті рр. вийшли перші праці про радянську прокуратуру, в яких під впливом державної політики простежувався класовий підхід у побудові органів прокуратури з функціями та принципами діяльності як істинно народних та демократичних, що відрізняються від буржуазних. В працях означеного періоду зазначалось, що органи прокуратури спроможні виконувати покладені на них завдання лише за умови їх перетворення на покірне знаряддя в руках державної влади.

Першими авторами, які розглядали становлення прокуратури, були відомі радянські діячі: П. Стучка [25], Є. Пашуканіс [19], М. Рейснер [22], Я. Берман [2]. Характер статей та праць в значній мірі був визначений впливом партійно-державної ідеології у реформуванні та розвитку органів прокуратури. Дослідники розглянули побудову нової держави та права, обгрунтували класову справедливість більшовиків. Особливий інтерес представляє стаття М. Ісаєва про проблеми освітнього рівня прокурорів та суддів, в якій він звернув увагу на неосвіченість претендентів на прокурорські посади та складність підготовки майбутніх працівників прокуратури.

У 30-40-х рр. XX ст., в умовах масових репресій, відбулося різке скорочення кількості публікацій з даної проблеми. З другої половини 1930-х рр. в центрі уваги дослідників перебували питання діяльності прокуратури як державного органу з функціями та завданнями карального напрямку (О. Вишинський [3], С. Голунський [4]). Радянська прокуратура, її розвиток показані через призму аналізу законодавства. З кінця 1930-х рр. дослідники все частіше висвітлювали зміни в радянському законодавстві, що було обумовлено прийняттям Конституції СРСР 1936 р, появою нової законодавчої бази.

У другій половині 1940-х – початку 1950-х рр. з'являються перші загальні праці присвячені історії радянської прокуратури. Щоб остаточно утвердити тоталітарний режим, радянська влада специфічними та збройними методами забезпечувала своєрідну «законність» у суспільстві. Як вірно зауважив М. Кожевніков, незважаючи на те, що загальний нагляд в Українській СРР покладався на відділи юстиції виконкомів, але він поки носив ще досить обмежений характер, і діяльність цих органів була, головним чином, юридично-консультаційною [8].

Окремої уваги заслуговує праця К. Мокічева «Історія радянської прокуратури в найважливіших документах», у якій автор досліджував етапи розвитку радянської прокуратури, з моменту її зародження, на основі відомих фактів та документів [13].

З середини 50-х до середини 80-х рр. XX ст. підвищується інтерес до досліджуваної теми, що пов'язано зі зміною партійно-державного керівництва. Такі вчені, як А. Рекунков [23], В. Клочков [7] та Д. Сусло [26], звертають увагу на те, що в умовах переходу до НЕПу виникла нагальна потреба наведення порядку не лише в економічній, а й у правовій сфері. Ідея утворення єдиної державної прокуратури, як органу загального нагляду за законністю, а також нагляду за законністю в діяльності правоохоронних органів та установ виконання покарань, підтримання державного обвинувачення перейшла в практичну діяльність в 1922 р. Це питання було найбільш дискусійним щодо організаційно-правових основ діяльності органів прокуратури.

Вагомий внесок у висвітленні окресленого нами питання належить дисертаційному дослідженню Д. Яковенка, в якому він аналізує особливості становлення органів прокуратури УСРР у 1922-1925 рр. та зазначає про особливу роль відділів юстиції, що були створені при виконкомах місцевих рад [32].

Окремої уваги заслуговує праця дослідника історії радянського суду в Україні Д. Сусла, який охарактеризував процес створення органів прокуратури УСРР, розвитку їх організаційних засад і компетенції [26].

Єдиним автором, який поставив перед собою завдання з'ясувати місце прокуратури в державному механізмі, звертаючись у той же час і до історичного матеріалу, в радянський період став Г. Мурашин [14]. Дослідник зосередив увагу на розкритті ролі КП(б)У в становленні української прокуратури.

У першій половині 70-х рр. XX ст. вийшли у світ узагальнюючі праці Б. Спірідонова [24], Б. Тетеріна [28], які розкривають конституційні принципи здійснення правосуддя в СРСР, структуру та місце суду і прокуратури в системі органів Радянської держави, діяльність яких створює законні передумови і необхідні умови для здійснення соціалістичного правосуддя.

Особливий інтерес викликають збірники наукових праць під редакцією генерального прокурора СРСР Р. Руденка «На варті радянських законів» та «Радянська прокуратура: історія і сучасність», в яких автори досліджують історію прокуратури з позицій її правового забезпечення в різних напрямках прокурорсько-наглядової діяльності. Зокрема, дослідник Н. Жогін у своїй статті розглянув прокурорський нагляд за розслідуванням злочинів [16].

Слід відзначити наукову працю В. Куріцина, який у першій половині 1970-х рр. започаткував вивчення проблем становлення соціалістичної законності та ролі в цьому процесі правоохоронних органів. Основним об'єктом вивчення у його праці «Перехід до непу і революційна законність» стала судова реформа 1922 р. Автор не лише детально аналізує хід самої реформи, але також розкриває її причини і наслідки, визначає її вплив на широке коло суспільних відносин у радянській країні початку 1920-х рр [11].

Особливе місце серед робіт узагальнюючого характеру займає фундаментальне дослідження Т. Коржіхіної, в якому висвітлено побудову та діяльність установ юстиції, суду та прокуратури РРФСР в тісній взаємодії з іншими органами державної влади [9].

Цінним є дослідження А. Панкратова, в якому проаналізовано кадрові питання прокуратури, показано політику, що проводилася державою в органах прокуратури. Автор вперше вводить в науковий обіг статистичні дані про чисельність, партійність та освітній рівень прокурорських працівників [18].

З другої половини 80-х рр. XX ст., з початком перебудови відбувається процес «розкріпачення» історіографії. Центральною темою стає вивчення, насамперед, періоду 20-30-х рр. XX ст., відомих як епоха «побудови соціалізму». В працях цього періоду по-новому висвітлюються проблеми законності в роки непу, завдання, місце та роль органів прокуратури УСРР. Особлива увага приділялася дискусіям, внутрішньопартійній боротьбі – за якими проглядалося різне бачення шляхів та методів будівництва соціалізму, його властивостей.

Після розпаду СРСР дослідники почали активно відходити від багатьох колишніх концепцій, висловлювати більш критичні зауваження по відношенню до діяльності радянської правоохоронної системи. Активізація вивчення історії різних державних інститутів, у тому числі і прокуратури, на пострадянському етапі історіографії багато в чому пояснюється зміною політичного режиму, процесом демократизації суспільства, створенням правової держави.

На відміну від усталеної в радянській історіографії думки про правоохоронну функцію прокуратури, більшість сучасних дослідників визначають прокуратуру 1920-30-х рр. як каральний орган. На думку російського історика Л. Разказова, таке становище є цілком закономірним, оскільки головним призначенням прокуратури є покарання ворогів, «класово чужих елементів», злочинців.

Вкрай негативна оцінка радянської прокуратури досліджуваного періоду належить досліднику О. Чердакову, який переконаний, що формування радянської прокуратури як органу «революційної законності» цілком і повністю відповідало соціальному замовленню більшовиків. Поява прокуратури в тій якості, в якій вона проіснувала довгі роки (багатофункціональність, провідна роль серед інших правоохоронних органів), пояснювалася класовим протистоянням та репресивно-каральним характером політики, що проводиться всередині держави [30].

Значним внеском у розробку окресленої нами проблематики є праця «Політична юстиція в СРСР» В. Кудрявцева і А. Трусова, в якій автори відзначали подвійну роль прокуратури в системі політичної юстиції: з одного боку, її обов'язком було здійснення нагляду за дотриманням законності при проведенні слідства, судового та позасудового розгляду справ, з іншого боку – прокурори самі брали участь у роботі позасудових органів, виступали обвинувачами за сфабрикованими справами [10].

Тематично важливим є дослідження С. Черниченка, в якому проаналізовано функції прокурорських органів, форми і методи нагляду у хронологічний період, обмежений рамками нової економічної політики та початком 30–х рр. XX ст. [31].

Вагому роль у розкритті даної тематики відіграли спеціальні праці В. Сухоноса [27], В. Клочкова [7], в яких висвітлено політико-правові чинники виникнення та розвитку прокуратури УСРР, функції у період її становлення, а також кадрові проблеми.

Окресленої нами проблеми, прямо чи опосередковано стосуються праці сучасних українських істориків. Так, Д. Тихоненко у своєму дисертаційному дослідженні проаналізував проблеми контролю та нагляду за органами ВУЧК та ДПУ УСРР [29], а В. Мурза визначив місце та роль органів прокуратури в державному механізмі Української радянської соціалістичної республіки у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. [15]. Питання становлення та розвитку органів дізнання і досудового слідства в Україні розкрито в праці С. Губаря [5].

Серед праць останнього часу, автори яких намагались висвітлити проблеми організаційно-штатної побудови, кадрового і персонального складу прокурорських підрозділів у 20 – 30-ті роки XX ст., слід назвати дослідження Л. Авраменка та А. Амонса «Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали». В даній роботі міститься детальна біографічна інформація про прокурорських працівників, а також йдеться про осіб, підданих незаконним репресіям [1].

Таким чином, доцільність реформ органів прокуратури в період незалежності України, особливо в останні роки, ні в кого не викликає сумнівів. Формування системи органів прокуратури на основі демократичних засад розбудови правової держави дозволяє виокремити позитивні перетворення тих років, відкинувши в минуле форми, методи та принципи роботи притаманні тоталітарному режиму. Трагічний досвід другої половини 1920-1930-х рр. застерігає сучасних реформаторів не повторити помилки минулого, спонукає до пошуку ефективних шляхів реформування інституту прокуратури, вивчення історії формування органів прокуратури європейських держав.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що в сучасній історіографії відсутні комплексні дослідження становлення та розвитку органів прокуратури УСРР в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Амонс А. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали / А. Амонс, Л. Абраменко. – К., 2009. – 325 с.
2. Берман Я. Декреты Октября / Я. Берман // Советское государство. – М.: Сов. законодательство, 1933. – № 6. – С. 3 – 20.
3. Вышинский А. Суд и карательная политика советской власти / А. Вышинский. – Л.: Прибой, 1925. – 77 с.
4. Голунский С. Учебник по судоустройству / С. Голунский, Д. Карев. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. – 303 с.
5. Губар С. Становлення та розвиток органів дізнання і досудового слідства в Україні (1917 – 60-ті роки XX століття). Автореф. дис. … канд. юр. наук. – К., 2003. – 17 с.
6. Исаев М. О Высших юридических курсах / М. Исаев // Еженедельник советской юстиции. – 1923. – № 15. – С. 339 – 342.
7. Клочков В. Історія прокуратури України / В. Клочков. – 3.вид., перероб. і доп. – К.: НТВ «Правник», 2004. – 245 с.
8. Кожевников М. Органы, выполнявшие функции советской прокуратуры до ее учреждения / М. Кожевников // Ученые записки МГУ. – 1949. – Вып. 144. – С. 37 – 84.
9. Коржихина Т. История и современная организация государственных учреждений СРСР: 1917–1972 гг. / Т. Коржихина. – М.: Высшая школа, 1974. – 270 с.
10. Кудрявцев В. Политическая юстиция в СССР / В. Кудрявцев, А. Трусов. – М.: Наука, 2000. – 365 с.
11. Курицын В. Переход к НЭПУ и революционная законность / В. Курицын ; отв. ред. О. Чистяков ; АН СССР, Ин-т государства иф права. – М.: Наука, 1972. – 216 с.

12. Маймескулов Л. ГПУ и Прокуратура УССР: становление надзора / Маймескулов Л. // Актуальные проблемы формирования правового государства: Краткие тезисы и докладов и научных сообщений республик. науч. конф. – Харьков, 1990. – С. 57 – 59.
13. Мокичев К. История советской прокуратуры в важнейших документах / К. Мокичев. – М.: Госюриздат, 1952. – 584 с.
14. Мурашин Г. Органы прокуратуры в механизме советского государства / Г. Мурашин. – К.: Наукова думка, 1972. – 452 с.
15. Мурза В. Прокуратура в державному механізмі УСРР (1922-1933 рр.): Автореф. дис.… канд. юр. наук. – Х., 2003. – 19 с.
16. На страже советских законов / Гл. ред.: Жогин Н., Руденко Р. – М.: Юрид. лит., 1972. – 456 с.
17. Окіпнюк В. Державне політичне управління УСРР (1922-1934): історико-юридичний аналіз / В. Окіпнюк. – К.: НА СБУ, 2002. – 290 с.
18. Панкратов А. Эстафета поколений / А. Панкратов // На страже советских законов. – М.: Юридическая лит-ра, 1972. – С. 114 – 132.
19. Пашуканис Е. Марксистская теория права и строительство социализма / Е. Пашуканис // Революция права. – М., 1927. – № 3. – С. 3 – 12.
20. Приходько А. Революційна законність на новому етапі соціалістичного будівництва / А. Приходько // Революційне право. – 1932. – № 9 – 10. – С. 254 – 257.
21. Рассказов Л. Карательные органы в процессе формирования и функционирования административно-командной системы в Советском государстве (1917-1941) / Л. Рассказов. – Уфа: Б. и., 1994. – 130 с.
22. Рейснер М. Право: Наше право; Чужое право; Общее право. /М. Рейснер.– М.: Госиздат, 1925. –276 с.
23. Рекунков А. Законность – фактор государственного строительства / А. Рекунков, В. Клочков // Советская прокуратура: История и современность. – М., 1977. – С. 34 – 58.
24. Спиридонов Б. Учреждение советской прокуратуры / Б. Спиридонов // Вестник Московского ун-та, серия XII. Право. – 1972. – № 4. – С. 3–12.
25. Стучка П. Двенадцать лет революции государства и права / П. Стучка // Революция права. – 1929. – №6. – С. 3–10.
26. Сусло Д. Організація судових органів Української РСР в період 1917- 1925 рр. / Д. Сусло. – К.: Юрвидат, 1960. – 83 с.
27. Сухонос В. Органи, що виконували функції прокуратури в Україні у 1917-1922 рр. / В. Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 7. – С. 86 – 87.
28. Тетерин Б. Организация советской прокуратуры / Б. Тетерин. – М.: Юрид. лит-ра, 1958. – 230 с.
29. Тихоненко Д. Проблемы контроля и надзора за органами ВУЧ и ГПУ УССР в 1918 – начале 1929 гг.: Автореф. дис. … канд юрид. наук. – Х., 1998. – 17 с.
30. Чердаков О. Место и роль прокуратуры в правоохранительной системе советского государства в период его становления и развития (1917— 1936 гг.) / О. Чердаков // Государства и право. – 2003. – № 12. – С. 86 – 91.
31. Черниченко С. Прокурорский надзор за работой судебно-следственных органов и ГПУ в годы НЭПа (1922-1928) / С. Черниченко // Проблеми законності. – 1997. – Вип. 32. – С. 51 – 56.
32. Яковенко Д. Учреждение прокуратуры УССР, ее организация и деятельность в 1922-1925 гг.: Автореф. дис. канд. юр. наук. / Д. Яковенко. – К., 1956. – 13 с.

Pashchenko I. I. Formation and activities of the UkSSR prosecution bodies in 1922 – 1933s: historiography of the problem

The article researches the scientific works on the problem of the formation and activities of the prosecution of the UkSSR in 1922 – 1933s. The author analyzes the objectives and functions of the prosecution, reveals comprehensively their historical characteristics in state mechanism of Soviet Ukraine in the 20s – early 30s of XX century.

Key words: New Economic Policy, prosecutors, totalitarianism, ideology, political system of society.

Пащенко И. И. Становление и деятельность органов прокуратуры УССР в 1922 – 1933 гг .: историография проблемы.

В данной статье исследованы научные работы, затрагивающие вопросы становления и деятельности органов прокуратуры УССР в 1922 – 1933 гг. Автором проанализированы задачи и функции органов, комплексно раскрыта их историческая характеристика в государственном механизме Советской Украины в 20-х – начале 30-х гг. XX в.

Ключевые слова: новая экономическая политика, прокуратура, тоталитаризм, идеология, политическая система общества.

УДК 94 (477+470+571 : 71)

М. В. Бурцева

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ КАНАДОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття є спробою систематизації та узагальнення наукових досягнень українських та російських науковців на ниві канадських студій у пострадянський період. Проведений поділ опублікованих текстів та напрацювань за сферами дослідження історії та політики Канади у різних галузях економічного, політичного, внутрішньо соціального, культурного та міжнародного життя цієї держави. Визначені основні напрямки канадознавчих досліджень в історіографії. Зазначено, які питання вивчені доволі ґрунтовно, а також ті аспекти, які є недостатньо вивченими і залишаються так званими білими плямами у сучасній пострадянській історіографії.

Ключові слова: історіографія, канадські студії, Україна, Росія, пострадянська наука.

За останні два десятки років на пострадянському просторі канадські студії набрали нових обертів та набули популярності серед науковців. Канадознавство у сучасній українській та російській науці є напрямком, який активно розвивається у різних сферах: від зацікавлення історією та політикою цієї країни, до фокусування на економічних, культурних, екологічних, міжнародних стратегіях розвитку Канади. І зрештою, великий інтерес існує до вивчення канадського досвіду побудови мультикультурного суспільства, що тісно пов'язано із питаннями імміграційного руху до цієї країни. Коло питань, які підіймають у своїх працях науковці, є багатоманітним, проте здебільшого – фрагментарним за ступенем вивченості окремих аспектів.

Як правило, огляди праць попередніх напрацювань у тому чи іншому сегменті канадознавчих студій містяться у дисертаційних дослідженнях, але систематизації по всіх канадознавчих роботах на даний момент не існує. Не зважаючи на наявність істотного наукового доробку з канадознавства, спеціального, узагальнюючого і систематизованого огляду досліджень з історії Канади, які здійснювалися на пострадянському просторі, досі не створено. Серед спроб узагальнень, у яких було приділено увагу історіографічним розвідкам, варто відзначити дві невеликі публікації М. Бессонової (Інститут всесвітньої історії НАН України) [1; 2], яка у своїх текстах підіймала питання вивчення канадських студій в Україні.

Тому пропонована стаття є спробою продовжити узагальнення з приводу основних здобутків у галузі канадознавчих досліджень, що мали місце на пострадянському просторі. Головним завданням є впорядкувати опубліковані наукові матеріали останніх десятиліть та визначити основні напрямки канадознавчих досліджень у пострадянській історіографії на прикладі України та Росії. Означений вибір зумовлений тим, що саме у цих двох країнах здійснюються доволі чисельні дослідження Канади ще з радянських часів, і нині існує ціла низка дослідницьких інституцій, які займаються вивченням канадської історії, економіки, політики, культури тощо. Тому саме на їх прикладі можна простежити спектр найбільш актуалізованих наукових тематик.

Можна погодитися із твердженням вже згаданої М. Бессонової про те, що сучасні дослідження Канади в Україні є «розпорошеними» як географічно, так і тематично – наявні праці присвячені різноманітним вузьким аспектам, проте не має системних досліджень цієї країни [1, с.58]. Подібна ситуація здебільшого притаманна і російському канадознавству.

З цієї причини вважаємо за доцільне класифікувати статті, збірки та монографії українських та російських науковців за основними досліджуваними питаннями, що дозволить виявити найбільш актуальні теми. Насамперед, можна виокремити дві основні групи досліджень: першу умовну групу складатимуть роботи, у яких вивчається внутрішня історія, політика та інші аспекти розвитку Канади; другу групу – праці, в яких увага приділяється канадській зовнішній політиці та її участі у міжнародних відносинах. Розглянемо детальніше означені групи досліджень.

У межах першої групи досліджень, у яких розглядаються внутрішня історія, політика та інші аспекти розвитку Канади можна, виокремити низку підгруп, оскільки опубліковані матеріали висвітлюють різноманітні питання – від економічної чи то імміграційної політики до сфери культурної політики.

Значна група праць присвячена соціально-політичній системі Канади, та різноманітним аспектам її внутрішньої політики. Так, українські дослідники різних фахів: від правників та педагогів до політологів й істориків, розглядають широкий комплекс питань, пов'язаних із внутрішньою політикою Канади. Серед питань, на які звертають увагу у своїх роботах вітчизняні вчені є: специфіка «соціальної держави» у Канаді (І. Макух-Федоркова, Чернівці), історія та розвиток державно-правових інститутів Канади, її партійно-політична система, особливості парламенту (В. Качур, Київ; В. Запаранюк, Чернівці; К. Марисюк, Львів), студентське самоврядування та формування громадянського суспільства у Канаді (І. Василенко, Київ), політичні й економічні питання внутрішньої політики Канади (І. Судак, Київ) [3] тощо.

Серед російських авторів – дослідників канадської соціально-політичної системи варто відмітити Л. Немову, яка є завідувачкою сектору економічних проблем Канади Інституту США і Канади РАН, тож її публікації присвячені різноманітним проблемам політичного та економічного життя Канади [4; 5]. Ця проблематика продовжується у роботах С. Кокотова (Петропавловськ-Камчатський).

Варто виділити в окрему підгрупу роботи які, головним чином, приділяють увагу економічним процесам у Канаді. Українське наукове середовище не зосереджується на вивченні канадської економічної системи, тому ці питання нині є мало дослідженими. Проте, можна впевнено стверджувати, що у Росії ця сфера становить чималий науковий інтерес. Різноманітні аспекти економічної політики досліджує Х. Мінкова (Санкт-Петербург) [6], А. Ломакіна (Москва) [7]. Окрім цього, відповідно до напрямків досліджень Інституту США і Канади РАН, спеціалісти відділу канадознавства Є. Хорошилов та В. Соколов вичерпно вивчають різні аспекти сучасної економічної політики у Канаді.

Говорячи про внутрішньополітичний розвиток Канади, слід виокремити проблематику Квебеку, яка найбільше привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Ця тема є доволі поширеною серед українських науковців, оскільки містить у собі ниву для перспективних досліджень – від економічних чи політичних особливостей провінції до мовних чи культурних питань. Так, питаннями канадського федералізму та сепаратизму Квебеку цікавиться П. Катеринчук (Чернівці) [8], Р. Сіромський (Львів) [9] та В. Коваленко (Донецьк).

Серед російського наукового кола тематика провінції Квебек також є популярною для вивчення. Цьому аспекту досліджень присвячена профільна збірка-альманах («Сприйняття Квебеку у Росії: науково-просвітницький альманах», російською мовою, Москва, 2001) [10], а також роботи згадуваної вище дослідниці Л. Немової та інших російських вчених: Ю. Акімова (Санкт-Петербург), Д. Максимової (Москва) [11], К. Ісаєвої (Москва).

Ще однією лакуною для дослідників залишається формування канадської ідентичності. На ниві українських канадських студій ця тема практично недосліджена. Необхідно наголосити, що лише один науковець ґрунтовно підійшов у своїх працях до вивчення питань канадської ідентичності – доцент кафедри міжнародних відносин Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича, д.п.н. Т. Лупул, у працях якого досліджені різні аспекти історії та політичного життя Канади. Одним із наукових зацікавлень пана Лупула є процес формування канадської нації. Цьому аспекту присвячена частина його робіт, у яких автор зосереджується на питанні політизації етнічності на шляху націєтворчих процесів у Канаді [12]. Втім, варто наголосити на тому, що Т. Лупул розглядає вищезазначені процеси через призму підходів та завдань політичних наук.

Серед російських науковців аспект канадських національних питань та формування ідентичності також є малодослідженим. Необхідно відзначити здобутки доцента кафедри політичних наук та міжнародних відносин Челябінського державного університету І. Нохріна, який у своїх працях ґрунтовно та послідовно досліджує аспекти розвитку канадської ідентичності та історичного контексту [13]. Варто також наголосити на текстах дослідниць К. Єременко (Владивосток) [14] та Х. Мінкової (Санкт-Петербург) [15]. Науковці приділяють увагу питанням канадської національної політики та розвитку національних ідей у XX-XXI ст.

Окремою підгрупою є дослідження, які аналізують канадську імміграційну політику. В Україні канадські іммігрантознавчі студії вивчає вже згадуваний науковець Т. Лупул. У своїх наукових розвідках цей автор зосереджується на аспектах впливу імміграції на етнічний склад населення Канади [16], у той час як питання канадської державної політики стосовно переселенців та біженців для цього автора не є пріоритетним. О. Ольхович (Тернопіль) розкриває особливості діяльності канадської соціальної сфери щодо іммігрантів [17].

Н. Бурейко (Чернівці) у деяких своїх працях робить огляд та порівняння імміграційної політики США і Канади [18]. Загалом же цей напрям дослідження в Україні є фрагментарно висвітленим, і потребує подальшого розвитку.

Серед російських науковців іммігрантознавство також є маловивченою тематикою. Частково питання імміграційних рухів до Канади висвітлює доцент Національного дослідницького університету «Вища школа економіки» В. Соколов (Москва) [19]. Імміграційній канадській політиці, зокрема, законодавчому розвитку цієї сфери, приділяють увагу у своїх текстах дослідники М. Владимирова та А. Поляков [20].

Серед першої групи канадознавчих робіт, яка розглядається в рамках цієї публікації, варто виокремити і підгрупу робіт, у яких вивчаються питання мультикультуралізму – від дослідження місцевого населення до аналізу політики «Культурної мозаїки». В Україні цей блок представлений роботами фахівців різних галузей соціогуманітарної вітчизняної науки. Так, різні аспекти історії, діяльності та ролі місцевого населення у Канаді вивчає О. Козачук (Чернівці) [21]. Із педагогічного погляду питання багатокультурності розглядає О. Слоньовська (Житомир), яка аналізує явище мультикультуралізму через підготовку викладачів-гуманітаріїв у ВНЗ. Подібний аспект вивчає В. Погребняк (Полтава), який зосереджується на огляді підготовки шкільних вчителів до роботи у культурно неоднорідному суспільстві. Дослідниця О. Кучмій (Київ) розглядає міжкультурне співробітництво у Канаді та його вплив на зміни загальнодержавної канадської політики. В. Богатирець (Чернівці) [22] вивчає різні виміри канадського мультикультуралізму та внутрішньодержавний і міжнародний вплив на розвиток явища багатокультурності. Частково питанню мультикультуралізму приділяє увагу вже згадуваний Т. Лупул [23].

Ведучи мову про дослідження автохтонного канадського населення російськими науковцями, варто виділити професора кафедри соціальної педагогіки Російського державного соціального університету, д.п.н. Р. Хайрулліна, який доволі послідовно займається цією тематикою. Цікавий підхід у дослідженні має також професор, завідувач кафедри порівняльного вивчення національних літератур і культур у МДУ ім. Ломоносова, д.ф.н. О. Ващенко, який аналізує вплив місцевої культури аборигенних народів і традицій на формування ідентичності канадців. Канадський мультикультуралізм та його роль у творенні сучасної політичної нації досліджує К. Зайка [24] – співробітниця Інституту США і Канади РАН. Стосовно уваги до політики мультикультуралізму в Канаді, у 2003 р. члени Російського товариства вивчення Канади питанням політики та принципів «Культурної мозаїки» присвятили окремий науковий семінар [25].

Вивченню культурної сфери Канади присвячують небагато робіт, тому ця тема залишається малодослідженою, а наявні праці надають лише фрагментарні результати. Питання проблем захисту та збереження культурної спадщини в Україні та в країнах Європи і Америки, Канади, зокрема, вивчає Т. Катаргіна (Київ) і Т. Івасютин (Чернівці). Серед російського наукового кола питання канадської культури також є малодослідженою тематикою. І розглядається у працях згадуваної раніше професорки К. Ісаєвої та дослідниці Т. Щукіної.

Окремо можна виділити роботи, у яких проводиться дослідження жіночих та ґендерних питань у канадському суспільстві та державі загалом. Українські науковці підіймали питання ґендерних та жіночих аспектів канадської історії та повсякдення доволі побіжно – ці аспекти мають місце у викладах Н. Ковалішиної (Київ) та Л. Романишин (Тернопіль). Певною мірою у своїх роботах дослідниці приділяють увагу канадському досвіду ґендерної політики, розвитку жіночого руху та діяльності українських жіночих організацій у Канаді. Втім, головним чином обидва науковці вивчають український жіночий рух у цій країні.

На російських теренах ця тематика також не є ґрунтовно дослідженою: питань ґендерних студій певним чином торкалися такі авторки, як очільниця Інституту США та Канади Російської Академії Наук (1998-2003) Є. Ісраелян (Москва) та Т. Забєліна (Москва). Перша дослідниця привертає увагу до запровадження у Канаді державної ґендерної політики. Друга ж розглядає більш ранній період – розвиток програм захисту жінок від насилля, починаючи із волонтерського руху.

Окремий блок складають роботи, які приділяють увагу національним діаспорам у Канаді. Цей блок досліджень є популярним серед українських дослідників, оскільки водночас охоплює окрім царини всесвітньої історії, політологію, філологію, сферу культури і українські студії тощо. Цей напрям перспективний також і з погляду відкритості та зацікавленості у його

розвиткові з боку представників української діаспори у Канаді, які підтримують такі праці, сприяють проведенню досліджень: та, зрештою, надають різноманітні стипендії та ґранти для українських науковців. До того ж Центр канадських студій ім. Рамона Гнатишина (Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича) та Інститут дослідження української діаспори (Острозька академія) актуалізують дослідження української канадської діаспори. Варто відзначити внесок у розвиток цієї теми В. Макара (Чернівці), директора Центру канадських студій ім. Р. Гнатишина, сферу досліджень якого складає дослідження української діаспори та українсько-канадських міждержавних відносин [26]. Також варто зазначити здобутки д.п.н., професора В. Євтуха (Київ) [27; 28]. Важливим свідченням ґрунтовного і систематизованого вивчення української діаспори у Канаді є значна кількість дисертаційних робіт на цю тему, захищених в Україні протягом років незалежності. Окремо, міститься інформація про Т. Лупула, праці якого розвивають та поглиблюють українські канадські студії [29].

Другою великою групою досліджень є ті публікації, в яких автори вивчають питання канадських зовнішньополітичних відносин, місце Канади у міжнародних організаціях, питання миротворчої політики цієї країни тощо. В межах цієї групи також можна виокремити кілька підгруп, які будуть розглянуті детальніше.

До першої підгрупи цього блоку варто виокремити публікації, які приділяють увагу власне зовнішній політиці Канади. Питання канадської зовнішньої політики, загалом серед українських дослідників, є недостатньо вивченими. І. Черненко (Київ) аналізує із правової точки зору принципи зовнішньої політики Канади. С. Федуняк (Чернівці) [30] зосереджує увагу на політиці безпеки Канади початку 1990-х рр. Значно більше уваги питанням зовнішньополітичної діяльності Канади приділяють російські дослідники. Вже згадувана Є. Ісраелян цікавиться питаннями міжнародної політики та миротворчою роллю Канади. Московські дослідники Н. Комарова та А. Комаров аналізують роль канадської гуманітарної політики відносно Лівії та Афганістану; А. Учаєв (Саратов) цікавиться військовими силами Канади.

З-поміж досліджень, присвячених вивченню зовнішньої політики Канади варто звернути окрему увагу на публікації, сфокусовані на міжнародних відносинах Канади та США. Різноманітні аспекти економічних та політичних взаємовідносини між цими країнами аналізує Л. Коврик-Токар (Чернівці) [31], а також Н. Осташ (Київ). Канадсько-американським відносинами на рівні суспільства цікавиться вже згадувана раніше М. Бессонова.

Окремо варто виділити праці, зосереджені на вивченні канадсько-українських міждержавних відносин. Цим питанням присвячені праці таких українських дослідників, як вже названий В. Макар та д.п.н. І. Поліщук (Харків) [32]. Також можна виокремити дослідження, які розкривають міжнародні відносини між Російською Федерацією та Канадою. Серед російських науковців аспекти вивчення міждержавних російсько-канадських відносин та спроби порівняння потенціалу та реалій обох країн у різноманітних сферах є достатньо проаналізованими. Цим питанням приділяють увагу науковці А. Іванов, вище згадувана Є. Ісраелян, Є. Хорошилов (Москва) [33] та О. Комкова (Москва).

Підсумовуючи, відзначимо, що у цій публікації було здійснено спробу виявити основні напрями канадознавчих досліджень на пострадянському просторі на прикладі України та Росії. Авторка усвідомлює те, що не всі праці були охоплені та згадані у цьому матеріалі, і тому даний огляд не претендує на те, аби вважатися завершеним. У результаті опрацювання наукових доробків були виявлені певні подібності та відмінності у напрямах досліджень українських та російських науковців останніх десятиліть, та окреслені загальні тенденції у розвитку сучасного канадознавства. Так, спільним для обох країн є поверховість вивчення окремих напрямів, розпорошеність досліджень, різнобарвність тем, що відображається на відсутності системного дослідження Канади.

Серед найбільш розробленої проблематики як в Україні, так і Росії є питання історії та політики франкомовної провінції Квебек, соціально-політична сфера життя Канади, дослідження автохтонного населення, а також аспект міжнародної політики цієї держави у різних її форматах (відносини із США, Російською Федерацією, Україною, миротворча діяльність цієї держави тощо).

Втім, можна побачити і певну специфіку. Так, для українських канадознавчих досліджень характерним є фокусування на вивченні української діаспори у Канаді та

різноманітних аспектів життя нашої національної громади у різні періоди. А от сфера економіки, ґендерних студій чи то культури здебільшого залишаються поза системною увагою вітчизняних науковців.

У російських роботах найбільш вивченими є теми, які охоплюють економічні аспекти історії та сучасної політики Канади, у той час як питання російської етнічної групи в Канаді не досліджується, незначні зрушення і у вивченні аспектів національної політики.

Канадські студії є перспективним для подальшого дослідження напрямом, адже Канада нині одна з небагатьох країн, яка попри внутрішню кризу власної політики багатокультурності, уникла загальної тенденції загострення нетолерантності і зберегла баланс у політиці щодо релігійних, етнічних та інших вразливих груп населення, зокрема біженців. Тому її досвід внутрішньої та зовнішньої політики може бути корисним як для Європи, так і для України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бессонова М.М. Канадознавство у незалежній Україні: проблеми та перспективи / Марина Бессонова // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Формування основних напрямів розвитку соціогуманітарних наук» (Дніпродзержинськ, 11-12 квітня 2014 р.) – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2014. – С. 57-59.
2. Бессонова М.М. Сучасний стан канадознавчих студій в Україні // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Дніпропетровськ, 17 грудня 2011 р.): у 2-х частинах. – Д.: ТОВ Інновація, 2011. ч. 2. – С. 111-113.
3. Судак І.І. Формування та розвиток суспільно-політичних і економічних відносин між федеральним центром та провінціями у Канаді (1867 – 1939 рр.): Монографія / І.І. Судак. – К.: Вид-во КиМУ, 2014. – 224 с.
4. Немова Л.А. 2013 – трудный год для «правительства большинства» консерваторов / Людмила Немова // Канадский ежегодник. – 2013. – № 17. – С. 72-89.
5. Немова Л.А. 2014 год: Главные события в политической и экономической жизни Канады / Людмила Немова // Канадский ежегодник. – 2014. – № 18. – С. 86-102.
6. Минкова К. В. Канадский федерализм в торговых отношениях: внутриканадские торговые блоки / Кристина Минкова // Канадский ежегодник. – 2014. – № 18. – С.103-109.
7. Ломакина А.И. Нефтедобывающая промышленность Канады: проблемы внутриконтинентального функционирования / Анастасия Ломакина // Канадский ежегодник. – 2013. – № 17. – С. 98-108.
8. Катеринчук П.М. Еволюція канадського федералізму та проблема Квебека (80-ті – 90-ті рр. XX ст.) [Текст] : дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Катеринчук Павло Миколайович ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – 179 с.
9. Сіромський Р.Б. «Тиха революція» в Квебеці (1960–1966) / Руслан Сіромський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – 2004. – Вип. 4: На пошану Миколи Павловича Ковальського. – С. 458–467.
10. Восприятие Квебека в России: научно-просветительский альманах / отв. Ред. В.А. Коленеко. – М: АИКВР, 2001. – 215 с.
11. Максимова Д.Д. Северная политика провинции Квебек / Дарьяна Максимова // Канадский ежегодник. – 2013. – № 17. – С. 109-116.
12. Лупул Т.Я. Політизація етнічності як інституційний фактор сучасного процесу канадського націєтворення: монографія /Т.Я.Лупул. − Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. − 456 с.
13. Нохрин И.М. Общественно-политическая мысль Канады и становление национального самосознания (последняя треть XIX – начало XX вв.) / Иван Нохрин. – Huntsville: Altaspera Publishing & Literary Agency , 2012. – 232 с.
14. Еременко К.С. «Страна, ищущая себя»: Вопрос о статусе канадской нации в дискурсе канадских интеллектуалов 1950-1960-х гг. / Ксения Еременко // Канадский ежегодник. –2014. –№ 18. –С.57-68.
15. Минкова К.В. Национальная политика Канады и вызовы XXI века / Кристина Минкова // Канадский ежегодник. – 2013. – № 17. – С. 90-97.
16. Лупул Т.Я. Імміграція як фактор етнодемографічних змін в аналізі сучасного вітчизняного та зарубіжного мігрантознавста / Т.Я. Лупул // Вісник Одеського національного університету: Соціологія і політичні науки. – Одеса: Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, 2007. – №15 (52). – С. 58 -73.
17. Ольхович О.В. Підготовка соціальних працівників до роботи з біженцями у вищих навчальних закладах США і Канади [Текст] : дис... канд. пед. наук : 13.00.04 / Ольхович, Оксана Володимирівна ; Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2008. – 223 с.
18. Бурейко Н.М. Спільні аспекти імміграційної політики США і Канади в 90-ті роки XX століття / Надія Бурейко // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Політологія. – Миколаїв: Чорноморський державний університет ім. Петра Могили, 2011. – Т. 155, Вип. 143. – С. 23-26.

19. Соколов В.И. Особенности иммиграции в Канаду / Василий Соколов // «Проблемы канадоведения в российских исследованиях» / Отв. ред. В. Т. Клоков. – Саратов: Наука, 2008. – С. 41-50.
20. Поляков А. Эволюция иммиграционной политики Канады в 1945-2001 гг. / А. Поляков // Актуальные проблемы истории Канады: современные подходы отечественной новистики. – Магнитогорск, 2009. – С. 156-165.
21. Козачук О.О. Корінне населення в державній політиці Канади [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Козачук Олег Олександрович ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2010. – 211 с.
22. Богатирець В.В. Канадська багатокультурність: політичний досвід і суспільна практика (національний і глобальний виміри) [Текст] : дис... канд. політ. наук : 23.00.04 / Богатирець Валентина Вікторівна ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – 215 с.
23. Лупул Т.Я. Етнокультурна спільнота як фактор розвитку політики багатокультурності в Канаді (за споминами Манолія Лупула) / Т.Я. Лупул // Історико-політичні-проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2008. – Т. 17-18.– С. 37-43.
24. Зайка К.В. Проблема национальной интеграции в условиях возрастающего этнокультурного многообразия (на примере Канады) [Текст] : дис. … канд. полит. наук : 23.00.04 / Зайка Ксения Валерьевна ; Ин-т философии РАН. – Москва, 2010. – 164 с.
25. Этнокультурная мозаика Канады и проблемы канадской идентичности: сборник статей, материалы междисциплинарного семинара / отв. ред. В.А. Коленеко, В.И. Соколов. – М.: РОИК, 2003. – 224 с.
26. Макар В.Ю. Конгрес українців Канади – виразник інтересів / Віталій Макар // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 2008. – Т. 25-26. – S. 198-206.
27. Євтух В.Б. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії / Євтух Володимир, Трощинський Володимир, Попок Андрій, Швачка Олена // Київський ун-т ім. Т. Шевченка; Центр сучасного суспільствознавства. – Київ: Фенікс, 2003. – 228 с.
28. Євтух В.Б. Українці в Канаді / В.Б. Євтух, О.О. Ковальчук // Центр пам'яткознавства АН України і Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. – Київ: Будівельник, 1993. – 144 с.
29. Лупул Т.Я. Канадці українського походження у боротьбі за права етнокультурних у канадській федерації: досвід професора Манолія Лупула / Т.Я. Лупул // Друга міжнародна наукова конференція: Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Тези доповідей. Львів, 18-20 червня, 2008 року. – Львів: Вид-во національного університету «Львівська політехніка», 2008 – С.158-159.
30. Федуняк С. Політика Канади у сфері безпеки після завершення «Холодної війни» / Сергій Федуняк // Матеріали першої міжнародної конференції з Канадознавства, 26-28 лютого 2010 р. – Чернівці: 2011. – С. 80-83.
31. Коврик-Токар Л. Канада і США у контексті сучасного виміру взаємин: економічно-політичний аспект / Лариса Коврик-Токар // Матеріали першої міжнародної конференції з Канадознавства, 26-28 лютого 2010 р. – Чернівці: 2011. – С. 45-50.
32. Поліщук І. Україна-Канада: аналогії розвитку та контури співробітництва /Ігор Поліщук //Матеріали першої міжнародної конференції з Канадознавства, 26-28 лютого 2010 р. – Чернівці:2011. – С.63-66.
33. Хорошилов Е.Е. Канадский капитал в России [Електронний ресурс] / Евгений Хорошилов // Россия и Америка в XXI веке – Електронні дані – 2009. – № 3. – Режим доступу: http://www.rusus.ru/?act=read&id=170 (дата звернення 31.12.2015 р.). – Назва з екрана.

Burtseva M.V. The main areas of Canadian studies: the overview of Ukrainian and Russian post-Soviet historiography

The author makes an attempt to systemize and summarize the achievements of Ukrainian and Russian scientists in the field of the Canadian Studies in the post-Soviet period. The article analyzes published materials that research history and politics of Canada in various areas of economic, political, social, cultural life of this country as well as international affairs. It determines main directions of research in historiography of Canadian Studies. The author indicates which aspects have been studied thoroughly and which aspects still need research in contemporary post-Soviet historiography.

Key words: historiography, Canadian Studies, Ukraine, Russia, post-Soviet science.

Бурцева М.В. Основные направления канадоведческих исследований: обзор украинской и российской постсоветской историографии.

Статья является попыткой систематизировать и обобщить научные достижения украинских и российских ученых в области канадоведческих студий в постсоветский период. Проведен раздел опубликованных текстов и наработок по сферам исследования истории и

политики Канады в разных отраслях экономической, политической, внутренне-социальной, культурной и международной жизни этого государства. Определены основные направления канадоведческих исследований в историографии. Указано, какие вопросы основательно изучены, а так же те аспекты, которые являются недостаточно изученными и остаются так называемыми белыми пятнами в современной постсоветской историографии.

Ключевые слова: историография, канадоведческие студии, Украина, Россия, постсоветская наука.

УДК [314/316:32]-048.35:930(477)

Г. І. Калінічева

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ДИСКУРСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті здійснено концептуальний аналіз наукових досліджень процесу модернізації, визначено наукові підходи українських вчених до змісту та проблем суспільно-політичної модернізації. Виокремлено напрями наукових розвідок модернізаційних процесів в українській історіографії, вказано, що суспільно-політична модернізація в Україні є об'єктивною необхідністю, закономірністю та відповіддю на виклики часу.

Ключові слова: модернізація, політична модернізація, суспільний розвиток, наукові дослідження, історіографія.

Геополітичні зрушення на рубежі XX-XXI століть та розбудова незалежної української держави поставили на порядок денний низку невідкладних завдань в економічній, політичній, соціальній, освітньо-науковій та інших сферах суспільного життя. Отримавши у спадок від радянської минувщини екстенсивну економіку, громіздкий партійний та бюрократичний апарат, який був складовою адміністративно-командної системи управління, а також науково-технологічну відсталість та заідеологізоване суспільство, Україна мала виробити оптимальну й ефективну стратегію соціального поступу, щоб ствердитися як, дійсно, незалежна й успішна держава. Проте, демагогічні заклики політиків, науково необґрунтовані реформації та соціальні експерименти перших років незалежності не тільки не дали очікуваних результатів, але й призвели до низки політичних та соціально-економічних криз.

Євроінтеграційні амбіції України детермінували вироблення та реалізацію стратегій інноваційного соціально-економічного поступу, оптимальних й ефективних підходів до формування зовнішньої політики. Складовими модернізаційної стратегії мали стати глибокі системні перетворення в державі, утвердження в ній демократії та верховенства права, оновлення політичної системи, формування цілісної демократичної ідентичності українського суспільства та розбудова громадянського суспільства, ствердження України як конкурентоспроможного та інвестиційного привабливого учасника глобальної економіки, поширення сучасних технологій політичного та економічного менеджменту, активізація людського капіталу, реформування освітньої і науково-технічної галузей тощо.

Складний і почасти суперечливий розвиток модернізаційних зрушень в Україні обумовив науковий інтерес вітчизняних суспільствознавців до цієї проблеми. Дослідники у галузі історії, економіки, соціальної філософії, політології, соціології, права, державного управління та інших галузей соціогуманітаристики включилися в активний науковий дискурс щодо змісту, напрямів, перспектив та викликів модернізації в Україні. Серед численних робіт, в яких розкриваються проблеми суспільно-політичної модернізації України, на особливу увагу заслуговують роботи В. Андрущенка, Ю. Волошина, Є. Головахи, В. Головка, В. Горбатенка, Г. Зеленько, В. Кременя, І. Кресіної, П. Кутуєва, О. Михайловської, М. Михальченка, О. Новакової, М. Паламарчука, Є. Перегуди, Т. Пояркової, Ф. Рудича, В. Ткаченка, В. Токовенко, Ф. Шульженка. У численних роботах українських науковців зазначається, що в основі модернізації, як однієї з необхідних умов становлення нового світового порядку, лежить визнання головною закономірністю соціального розвитку постійної зміни, ускладнення політичних, економічних і культурних структур та їхніх функцій відповідно до потреб раціонального та ефективного функціонування суспільства.

Аналізуючи політичні, економічні, соціокультурні процеси, що відбуваються у сучасних державах, вітчизняні та зарубіжні дослідники послуговуються різними термінами: «трансформація», «модернізація», «транзит», «перехід», «реформа», «перетворення», «революція» тощо. Суспільні зміни можна розглядати під різними кутами зору: трансформації і модернізації, прогресу і регресу, революції й еволюції тощо. Використання науковцями широкого понятійно-категоріального апарату для пояснення соціальних змін обумовлене складністю, неоднозначністю, багатовимірністю та варіативністю соціально-економічного та політичного розвитку різних країн. У сучасній Україні найчастіше використовується трансформаційний, модернізаційний та революційний підходи до розгляду суспільних змін.

Метою статті є здійснення концептуального аналізу модернізації та наукових підходів українських суспільствознавців до змісту, напрямів та проблем модернізаційоного процесу.

Вперше термін «модернізація» був застосований у 1770 р. філософом Маркізом Де Кондорсе для визначення спроможності людей науково спрямовувати зміни у суспільстві. У XVIII ст. «модерність» розумілася просвітниками комплексно: державна модернізація була тісно пов'язана з економічною, яка унеможливлювалась без суспільної модернізації. У свою чергу, суспільна модернізація мала спиратись на культурні зміни, яких можна було досягти при певній підтримці державних структур. Системне й комплексне дослідження процесу та проблем модернізації розпочалося з другої половини XX століття, коли в американських та європейських університетах сформувалися потужні наукові школи під керівництвом соціологів Т. Парсонса, Е. Шилза і Р. Дарендорфа, політолога Л. Пая і економіста У. Ростоу.

У розвитку глобальної теорії модернізації як певної сукупності конкретних теорій, розроблених і розроблюваних в економічній, політичній, соціокультурних сферах різними дослідницькими колективами і авторами, виокремлюють три етапи. Перший етап (середина 1940-х – 1960-х рр.) – зародження концепцій соціально-політичної модернізації, пов'язане з іменами таких теоретиків, як У. Ростоу, Д. Аптер, Г. Алмонд, Д. Пауелл, які розробили основні постулати теорії модернізації: універсалізм, технологічний детермінізм, вестеренізацію, критику основних характеристик традиційних суспільств. Друга половина 1960-х – початок 1970-х рр. позначилась критикою теорії модернізації (Р. Бендікс) та виробленням нових підходів до аналізу суспільних процесів. Другий етап (1970-ті – 1980-ті рр.) – відхід від американоцентризму й євроцентризму, характеризувався появою більш виважених ідей, заснованих на різноманітних чинниках політичного, соціального, економічного розвитку і зосередженням уваги на проблемі стабільності політичного розвитку як передумові соціального та економічного прогресу. Виокремлюються ліберальний (Р. Даль, Г. Алмонд, Л. Пай) та консервативний (С. Хантінгтон, Дж. Нельсон, Х. Лінц) напрями теорії модернізації. Третій етап (кінець 1980-х рр. – теп.час). – утвердження концепції «модернізація в обхід модерніті (сучасності)», яка обґрунтовує можливість соціально-політичної модернізації на основі збереження соціокультурних традицій того чи іншого суспільства без нав'язування чужих (західних) зразків (А. Абдель-Малек, Ш. Айзенштадт, С. Хантінгтон та ін).

Західні теорії модернізації другої половини XX ст. спиралися на класичні постулати еволюції та еволюціонізму і тлумачилися як рух до прогресивного ускладнення й удосконалення. Соціальна рівновага, згідно цим теоріям, мала ґрунтуватись на ліберальній демократії, раціональному управлінні, індустріальній економіці, комплексному розподілі праці, статевій рівності, згасанні класових, релігійних і національних конфліктів, масовому споживанні тощо. На противагу західним теоріям модернізації, в СРСР набули поширення теорії «розвиненого соціалізму» та «соцорієнтації» для країн третього світу.

Перебіг економічних, політичних, соціокультурних подій упродовж 1960-1980-х рр. призвів до внесення коректив у західні теорії модернізації, зокрема, у 60-ті рр. XX ст. набув популярності соціоісторичний підхід до аналізу суспільства. У роботах Р. Арона, Д. Белла, М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, О. Конта, Р. Міхельса, В. Парето, Г. Ріккерта, П. Сорокіна, Г. Спенсера, А. Токвіля органічно були поєднані соціологія та історія. Предметом досліджень західних суспільствознавців з другої половини 1980-х рр. стали оригінальна (або спонтанна) та вторинна (або віддзеркальна) модернізації. Сучасні науковці виокремлюють також органічні, революційні та наздоганяючі (навздогінні) різновиди модернізації. У багатоманітності та всеохопності розуміння модернізації, нині вона дедалі більше розглядається як суперечливий процес, що тяжіє до конфліктів не лише на стадії становлення, а й на рівні «розвинутих» країн.

В українському суспільствознавстві існує кілька підходів до визначення поняття «модернізація», оскільки процеси модернізації характерні для різних сфер життєдіяльності суспільства. Так, терміном «модернізація» позначається механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення та складна сукупність соціально-економічних, культурних та політичних змін, що відбуваються у суспільстві [1, с. 238]. В енциклопедичному словнику «Філософія політики» науковці вказують, що поняття модернізації охоплює дослідження кардинальних суспільних змін у різних вимірах: *історичного процесу* (а всередині нього – історична ранньокапіталістична модернізація у країнах західної цивілізації; модернізація в умовах бюрократичного державно-монополістичного капіталізму і сучасні зміни у країнах, які ще відстають від передових), *суспільства як системи* (синхронний аналіз економічної, соціально-політичної й культурної модернізації); модернізації *людської особистості [*2, с. 371]. Автори «Політологічного енциклопедичного словника» тлумачать модернізацію як процес трансформації суспільства, який супроводжується активізацією відповідних інститутів, соціальною мобілізацією, розширенням політичної, соціальної та економічної участі громадян, поширенням ідеології узгодженого вільного підприємництва, інституціями типу кластерів, кооперацій, властивих розвиненим країнам, у країнах менш розвинених [3, с. 208]. Виокремлюється вітчизняними науковцями політична модернізація [4, с. 364]. В «Економічній енциклопедії» модернізація розглядається як процес оновлення, осучаснення, часткового технічного й технологічного переоснащення промислових і сільськогосподарських підприємств у відповідності до нових потреб і норм, показників якості [5, с. 468].

У вітчизняній науковій літературі існує декілька підходів до тлумачення терміну та визначення сутності модернізації, здебільшого вона розглядається під кутом зору цивілізаційної теорії. Так, М.І. Михальченко модернізацією називає «будь-яке динамічне, свідомо регульоване і якісне поліпшення в економічній, політичній сферах» та розглядає її як частину більш широкого процесу трансформації [6, с. 33, 34]. Аналізуючи висвітлення модернізації у науковій літературі в рамках цивілізаційного підходу, вчений вказує на те, що «один підхід, на наш погляд, однобокий, розглядає модернізацію як долучення до європейської (християнської) цивілізації. Інший – більш зважений, розглядає модернізаційні процеси в рамках концепції плюралізму розвитку світових цивілізацій, коли модернізація розглядається як природний, але прискорений процес освоєння вже існуючих цивілізаційних досягнень у рамках «своєї» цивілізації і включення в суспільне життя країни досягнень інших цивілізацій» [6, с. 32]. М.І. Михальченко акцентує свою увагу на тому, що модернізація орієнтує суспільство і його структури, сфери на вдосконалення, просування вперед, на розробку і реалізацію нових цілей, задач, пріоритетів, стратегій. За його баченням, модернізація – це творчо-перетворювальна функція розвитку, але специфічна – як засіб оновлення суспільства. Не можна не погодитися з думкою науковця про те, що «модернізація, дійсно, є незавершеним проектом – проектом, що ніколи не завершується у глобальному вимірі. Суспільство, що завершило модернізаційний проект, може вирушати на історичний смітник» [6, с. 35]. Тому очевидним, на думку вченого, є завдання прискореної модернізації українського суспільства: «..Україні терміново потрібно розв'язувати проблеми не тільки в аспекті модернізації навздогін, щоб зрівнятися з розвинутими країнам світу, а й випереджальної модернізації. Потрібно не тільки залучати передові світові технології в промисловість, сільське господарство, сферу обслуговування, політичний і освітній процеси, у науку й культуру, але й створювати свої нові науково-технічні, політичні, освітні технології, що були б конкурентноспроможними на світовому ринку матеріальних і духовних цінностей» [6, с. 34].

Р. Войтович так само, як і М. Михальченко [6, с. 34-35], диференціює поняття модернізації та трансформації. «Якщо модернізація передбачає адаптовану до сучасних вимог зміну процесу з набуттям ним нової позитивної якості, то трансформація являє собою перетворення внутрішньої сутності певного явища та переведення його з одного стану функціонування в інший», – вказує дослідниця. Водночас вона звертає увагу на те, що ототожнення категорій модернізації та осучаснення є також неправильним, адже це категорії, які методологічно не збігаються між собою. На думку Р. Войтович, «…осучаснення є складовою модернізації, оскільки воно передбачає наявність певного еталона сучасності, зіставлення з яким породжує прагнення досягти або зрівнятися з вищим рівнем. Це безпосередньо викликано тим, що в умовах глобалізації відбувається нерівномірний розвиток держав, оскільки співіснують так звані передові, розвинені та відстаючі країни, для яких

характерна така форма співіснування, як «наздоганяючий розвиток», осучаснення ж підтягує його до найвищих стандартів такого розвитку» [7, с. 16].

Деякі дослідники, зокрема Г.І. Зеленько, розрізняють країни з органічним та неорганічним розвитком (навздогінна модернізація). Автор стверджує, що на розвиток останніх впливають переважно зовнішні, а не внутрішні чинники, тому зміни в економіці, культурі, політиці та соціальній сфері доволі часто не узгоджуються між собою. Так, Г. Зеленько стверджує, що в Україні бракує не лише об'єктивних, а й суб'єктивних передумов реалізації «польського сценарію» – сценарію динамічної та послідовної модернізації. На її думку, успіх Польщі у модернізаційних процесах лише почасти можна пояснити сприятливішою, ніж в Україні, стартовою ситуацією та зовнішніми впливами. Не менш важливу роль відіграла послідовна внутрішня й зовнішня політика владних еліт і характер створеної ними політико-правової моделі [8].

В.П. Горбатенко наголошує, що сьогодні є можливість подолати стереотипні уявлення про модернізацію як поєднання різнорідних соціально- історичних процесів, що характеризують індустріалізацію у країнах розвинутого капіталізму або ж як сукупність процесів, що супроводжують політичні зміни в країнах «третього світу» [9, с. 24-25]. За його баченням, якщо процес модернізації є органічним стосовно конкретно взятого суспільства, то він проходить чотири основні стадії: 1) усвідомлення мети; 2) консолідацію модернізаторськи налаштованої еліти; 3) період трансформації; 4) інтеграцію суспільства на новій основі [10, с. 7].

Для посткомуністичних країн, у т.ч. й для України, модернізація означає прискорений рух до цивілізованих структур та високого рівня життя, яких можна досягти на основі нових технологій і зрілих політичних відносин. З огляду на велику кількість різночитань у розумінні змісту, масштабів та напрямів модернізації, найчастіше використовується механізм політичної модернізації – запозичення, копіювання, імітація зразків, яка здійснюється в конкретно-історичному та соціокультурному контексті тієї чи іншої країни з урахуванням національних традицій. Політична модернізація, за В. Горбатенком – це «практичне втілення елементів раціональної влади і політичної бюрократії шляхом поєднання політичних, економічних і духовних чинників соціального розвитку; зростання здатності політичної системи постійно й успішно адаптуватися до цілей; диференціацію політичної структури, орієнтовану на створення ефективної інституційно-рольової системи; ослаблення і заміщення традиційних еліт модернізаторськими; подолання вітчудження населення від політичного життя й забезпечення його індивідуальної та групової участі у ньому; постійне вдосконалення нормативної і ціннісної системи суспільства [9, с. 25].

Комплексний аналіз здобутків і втрат, перспектив і викликів процесу модернізації українського суспільства здійснено у монографії В.В. Цветкова та В.П. Горбатенка «Демократія –Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства». Автори неупереджено розкрили проблеми стихійного виникнення й цілеспрямованого утвердження в Україні демократії як сучасного цивілізаційного процесу та визначили специфіку взаємодії таких фундаментальних політико-правових феноменів, як демократія, управління, бюрократія. Логічною складовою монографії є визначення перспектив еволюційної трансформації українського суспільства через розвиток соціальної правової держави і громадянського суспільства, гуманізацію суспільно-політичних процесів [11].

Більшість українських вчених відзначають, що процес політичної модернізації охоплює, як правило, три основні сфери: політичну систему, політичну культуру, політичну поведінку. У науково-аналітичних матеріалах експертів Національного інституту стратегічних досліджень [12], академічних установ України [13], у колективних [14; 15; 16; 17] та одноосібних [18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25] монографіях науковці сходяться у думці, що складовими суспільно-політичної модернізації є: формування нової модернізаторської політичної еліти; зростання динамізму політичної системи, її здатність адекватно реагувати на зміни політичних реалій; зниження ступеня відчуження громадян від політичної влади; забезпечення реальної участі народу у політичному житті; отримання громадянами об'єктивної, неупередженої інформації; постійне вдосконалення цінностей та норм у системі політичної культури. Зауважимо, що вказані вище складові змісту суспільно-політичної модернізації є віддзеркаленням процесу демократизації суспільства, тому можна вважати, що демократизація політичної системи є основним змістом її модернізації.

Зокрема, у монографії «Політико-ідеологічний процес в українському суспільстві в умовах модернізації: порівняльний аналіз» розкривається основний напрям розвитку суспільства в умовах модернізації та його складові: становлення ефективно діючих владних структур; формування консолідаційної ідеології та сучасної української політичної нації; утвердження інноваційної моделі економіки; визначення стратегії зовнішньої політики. З огляду на нинішню соціально-політичну ситуацію в Україні та ментальний розкол у суспільстві, особливої актуальності набувають позиції авторів монографії щодо необхідності подолання політичного та ідеологічного протистояння у процесі модернізаційних заходів. За переконанням науковців, «…потрібно рішуче відкинути націоналістичні концепції «української України» і «України для українців», які до останнього часу утверджувалися на державному рівні і по суті є спробою формування не національної ідеології, а ідеології «титульної нації», що внесло розкол у багатонаціональне українське суспільство, українську політичну націю і поставило під загрозу цілісність України» [15, с. 166].

Узагальнюючи науковий доробок вітчизняних суспільствознавців з проблематики суспільно-політичної модернізації, видається можливим виокремити наступні напрями наукових розвідок в українській історіографії: 1) наукові роботи, в яких обґрунтовуються концептуальні та методологічні засади модернізаційних процесів; 2) наукові студіювання процесу демократизації суспільно-політичного життя як основного напряму модернізації; 3) дослідження демократизації державно-політичних інститутів як складової модернізаційних процесів; 4) наукові розвідки партійно-політичного виміру демократичної модернізації; 5) наукові праці, в яких розкриваються проблеми громадсько-політичної сфери, розбудови громадянського суспільства, формування політичної нації; 6) наукові роботи, присвячені різним аспектам процесу формування модернізаторської еліти; 7) дослідження, в яких здійснено аналіз процесу модернізації державного управління та місцевого самоврядування; 8) наукові публікації, в яких розкриваються різні аспекти взаємодії в тріаді «держава – особа – суспільство» у процесі модернізації; 9) наукові праці, предметом дослідження яких виступають економічні, зовнішньополітичні, безпекові, науково-технологічні, освітньо-наукові, культурні аспекти модернізації; 10) наукові розвідки, присвячені аналізу ціннісних, ідеологічних, моральних, соціокультурних вимірів процесу модернізації.

Таким чином, проведене дослідження стану наукової розробки проблеми суспільно-політичної модернізації в українській історіографії дає підстави для ствердження, що вона залишається актуальною темою для українського суспільствознавства упродовж всього періоду незалежності. Серед наукової громадськості існує плюралізм підходів щодо визначення змісту та напрямів модернізації: вона не завжди розглядається як лінійний процес; етапи модернізації в кожній країні мають свою специфіку; модернізація однієї сфери не завжди детермінує модернізаційні зміни в інших сферах; проведення реформ у будь-якій сфері суспільного життя при оперті лише на адміністративні важелі формує зону підвищених ризиків. Водночас, більшість вітчизняних науковців солідарні у тому, що, попри наявність комплексних, фахових наукових розробок українських вчених, процеси суспільно-політичної модернізації у нашій державі відбувалися без довгострокової науково-обґрунтованої політичної та соціально-економічної стратегії. Проте, незважаючи на кризові синдроми модернізації, на які також вказують українські дослідники, модернізаційні процеси у всіх сферах суспільно-політичного життя в Україні є об'єктивною необхідністю, закономірністю та відповіддю на виклики часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сучасний словник із суспільних наук / О.Г. Данильян, М.І. Панов (ред.). – Х.: Прапор, 2006. – 432 с.
2. Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В.П. та ін. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.
3. Політологічний енциклопедичний словник / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького ; упоряд. В. П. Горбатенко, А.Г. Саприкін ; ред. Ю.С. Шемшученко, В.Д. Бабкін. – К. : Генеза, 1997. – 395 с.
4. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко; відп. ред. Ю. С. Шемшученко [та ін.] ; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Українська асоціація політологів. – 2.вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 735 с.
5. Економічна енциклопедія: у 3 т. / гол. ред. Б.Д. Гаврилишин. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000 . – Т. 2 / відп. ред. С.В. Мочерний. – 2001. – 848 с.
6. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. Михальченко. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.

7. Войтович Р. Модернізація державного управління в умовах глобалізації / Р. Войтович // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2013. – № 2. – С. 14-23.
8. Зеленько Г.І. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Г.І. Зеленько. – К.: Критика, 2003. – 216 с.
9. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В.П. Горбатенко. – К. : Академія, 1999. – 239 с.
10. Горбатенко В.П. Проблеми політичної модернізації українського суспільства / В.П. Горбатенко // Теорія і практика політичного аналізу і прогнозування. Збірник науково-експертних матеріалів / За ред. М.М. Розумного. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2007. – 94 с.
11. Цвєтков В.В., Горбатенко В.П. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: Монографія. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
12. Україна: політичні стратегії модернізації : зб. наук.-аналіт. доп. / за ред. М.М. Розумного (заг. ред.) та ін.; Нац. ін-т стратег. дослідж. – К.: НІСД, 2011. – 322 с.
13. Політико-правові стандарти ЄС і напрями вдосконалення моделі модернізації сучасної України : наук. записка / [Горбатенко В.П. та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К. : [б. в.], 2011. – 106 с.
14. Кремень В.Г., Ткаченко В.М. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / В.Г. Кремень, В.М. Ткаченко. – К. : ДрУк, 1999. – 446 с.
15. Політико-ідеологічний процес в українському суспільстві в умовах модернізації: порівняльний аналіз : монографія / за заг. ред. Ф.М. Рудича] ; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2013. – 445 с.
16. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України: колект. монографія / відп. ред.: О.М. Балакірєва, О.П. Шестаковський; НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». – Київ : Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2014. – 339 с.
17. Перспективи та напрямки модернізації політичної системи України: монографія / за ред. д-ра політ. наук, проф. О. М. Кіндратець; Запоріз. нац. ун-т. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – 337 с.
18. Новакова О.В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні / О.В. Новакова; Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ : Видавництво СНУ ім. В. Даля, 2006. – 216 с.
19. Висоцький О.Ю. Політична влада в Україні: проблеми легітимації та модернізації: монографія / О.Ю. Висоцький. – Д. : Інновація, 2012. – 130 с.
20. Перегуда Є.В. Виконавча влада України. Політико-правові аспекти модернізації : монографія / Є.В. Перегуда. – К. : Логос, 2013. – 405 с.
21. Лахижа М.І. Модернізація публічної адміністрації: теоретичні та практичні аспекти: монографія / М.І. Лахижа ; Укоопспілка, Полтавський ун-т споживчої кооперації України. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2009. – 289 с.
22. Шульженко Ф.П. Соціально-правова держава в Україні: проблеми становлення та модернізації: монографія / Ф.П. Шульженко ; Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К. : КНЕУ, 2007. – 390 с.
23. Ханстантинов В.О. Політичний вимір толерантності: ідеї та проблеми: монографія / В.О. Ханстантинов ; Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – 333 с.
24. Пояркова Т.К. Кризовий синдром модернізації незалежної України: причини виникнення та засоби подолання: монографія / Т.К. Пояркова. – Суми : Університетська книга, 2015. – 351 с.
25. Паламарчук М.О. Виклики модернізації в Україні: політичні аспекти: монографія / М.О. Паламарчук; за ред. О. В. Литвиненка. – К. : НІСД, 2014. – 152 с.

Kalinicheva H.I. Social and political modernization as a subject of scientific discourse in Ukrainian historiography.

The article conceptually analyzes the research of the process of modernization and defines scientific approaches of Ukrainian scientists towards the content and main issues of social and political modernization. The author determines main directions of scientific investigations in Ukrainian historiography in the field of modernization processes and states that social and political modernization in Ukraine is an objective necessity, normal and appropriate response to challenges of the time.

Key words: modernization, political modernization, social development, scientific research, historiography.

……

Калиничева Г.И. Общественно-политическая модернизация как предмет научного дискурса в украинской историографии

В статье осуществлен концептуальный анализ научных исследований процесса модернизации, определены научные подходы украинских ученых к содержанию и проблем общественно-политической модернизации. Выделены направления научных исследований модернизационных процессов в украинской историографии, указано, что общественно-политическая модернизация в Украине является объективной необходимостью, закономерностью и ответом на вызовы времени.

Ключевые слова: модернизация, политическая модернизация, общественное развитие, научные исследования, историография.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(47+57): 929Сталін»1879/1953»(049.32)

П. М. Кравченко

ХЛЕВНЮК ОЛЕГ. СТАЛИН. ЖИЗНЬ ОДНОГО ВОЖДЯ: БИОГРАФИЯ. – МОСКВА: АСТ: CORPUS, 2015. – 464 с.

У статті прорецензована книга відомого російського історика Олега Хлевнюка, в якій він, на основі найновіших досягнень світової історіографії та широкої документальної бази дослідив головні віхи біографії диктатора Й.Сталіна. Один із головних висновків автора полягає в тому, що діяльність радянського вождя не була історично закономірною і мала злочинний характер.

Ключові слова:тоталітаризм, індустріалізація, колективізація, великий терор, диктатор, абсолютна влада, злочинець.

Ми живемо в час, коли в світі в цілому, в окремих країнах відбуваються події, що швидко змінюють світ і наші уявлення про його майбутнє. У такі кризові, перехідні епохи різко підвищується інтерес до історії, особливо до конкретних особистостей, з ім`ям яких пов`язуються перемоги чи невдачі розвитку держав, регіонів чи людської цивілізації в цілому.

Суперечливі процеси, що відбуваються останні 15 років у Російській Федерації, посилення у внутрішньому розвиткові авторитарних тенденцій, у зовнішній політиці – спроба «ввійти в ту ж річку» – відновити Росію у рамках СРСР, – різко підвищили інтерес до «героїчного минулого», до подій та окремих особистостей, оцінка діяльності яких інколи діаметрально протилежна. Стосується це і Й.Сталіна, відношення до якого серед громадян нинішньої Росії дуже різне. Незважаючи на величезну кількість історичної літератури про «вождя всіх народів», що розкриває, на основі великої кількості джерел, справжнє обличчя диктатора, влада, визнаючи в окремих випадках його «незначні помилки», віддає перевагу так званим досягненням на кшталт: «переміг у війні», «створив ядерну зброю», «знищив усіх ворогів», «при Сталінові був порядок» тощо. У сусідній північній державі здійснюється продумана на державному рівні кампанія, мета якої – повна реабілітація Сталіна, а значить – і його діянь: відкривають музеї його імені, споруджуються пам`ятники тощо. Часто це набирає навіть гротескних форм, однак факт залишається фактом: Російська держава заповзятливо виховує своїх громадян у просталінському дусі ворожості і нетерпимості до інших країн і народів, культивує в них відчуття переваги «русского мира» над іншим світом.

На цьому тлі значною подією став вихід нової книги знаного російського історика Олега Хлевнюка, автора низки досліджень з історії сталінського режиму, присвяченої життю і діяльності Й.Сталіна. Хоча, на перший погляд, що нового можна сказати про нього? Перевага дослідження О.Хлевнюка якраз і полягає в тому, що він зумів у порівняно невеликій за об`ємом монографії (464 с.) по-новому розглянути й оцінити роль і значення цієї особи в історії.

Звичайно, про Й.Сталіна є багата історична література, та необхідно звернути увагу на те, що у більшості своїй серйозні дослідження написані в кращому разі у 90-х роках минулого століття. Можна назвати такі прізвища, як Р. Такер, Р. Мєдвєдєв, Д. Волкогонов. З тих пір змінилась історіографія, стала доступною значна кількість архівних документів. З цього погляду книга О. Хлевнюка є найгрунтовнішим дослідженням біографії радянського диктатора, особливо на фоні величезної кількості «бульварної» літератури» про Сталіна та його поплічників, що заполонила книжкові полиці.

Сам автор, визначаючи завдання свого дослідження, зазначив, що останнім часом у Росії кількісно переважає псевдоісторична апологія вождя. Автори публікацій відрізняються рідкісним невіглаством, а нестача знань компенсується агресивністю суджень, використанням фальшивих «джерел» або ж викривленням реальних документів чи їх замовчуванням. У зв`язку з цим О. Хлевнюк своїм завданням визначив дослідження основних процесів і явищ, що найбільш яскраво і зрозуміло характеризують Сталіна, його час і пов`язану з його іменем систему, яку часто називають сталінською.

Характеристика джерельної бази книги, зроблена на початку, дає можливість читачеві при бажанні більш ґрунтовно вивчити окремі сторони життя і діяльності вождя. Автор показує

переваги і недоліки тих чи інших джерел і документів, підкреслюючи надзвичайну суб`єктивність окремих, наприклад, мемуарної літератури.

Зважаючи на неможливість висвітлити всі чи принаймні більшість подій, пов`язаних з діяльністю Сталіна, автор умовно розділив книгу на два тексти. Один досліджує особу і систему влади Сталіна на фоні подій 2-5 березня 1953 року, коли диктатор перебував в агонії, а другий розкриває головні етапи біографії вождя в хронологічній послідовності. На наш погляд, така форма викладу матеріалу є дуже вдалою і зручною для читача, який може відразу звернутися до ознайомлення з періодом, що його найбільш цікавить.

Характеризуючи свою книгу, О.Хлевнюк в одному з інтерв`ю зазначив, що при написанні дослідження він намагався бачити його – Сталіна – поступки – не з точки зору початку XXIст., а так, як все виглядало для самого вождя в той чи інший час. До речі, сьогодні саме на цьому спекулюють деякі дослідники, виправдовуючи насильство, жорстокість рішень і дій вождя «об`єктивними умовами, необхідністю» тощо, виходячи з концепції про безальтернативність історії.О. Хлевнюк, навпаки, стверджує, що в історичних подіях велику роль відіграє особа, її рішення тощо, і, зважаючи на це, історія багатоваріантна. Автор приходить до висновку, що Сталін –злочинець, і підтверджується його вердикт численними документами, зокрема – наказами, розпорядженнями, підписаними вождем, про арешти, заслання, розстріли, винищення цілих народів, соціальних груп тощо. А вихваляння Сталіна – від невігластва, незнання історії. Люди в переважній більшості випадків майже нічого не знають про ті часи, і створюють образ минулого як противагу сьогоднішній дійсності, вважаючи, що тоді було значно краще.

Книга настільки насичена конкретним фактичним матеріалом, що зробити його повний аналіз неможливо: це може здійснити читач. Тому зупинимось на найважливіших, на наш погляд, біографічних фактах, наведених у дослідженні, які розкривають суть Сталіна як людини, політика, вождя.

Характеризуючи роки життя та діяльності молодого Джугашвілі, автор звертає увагу на багато факторів (соціальне походження, національність, місце проживання), які впливали на формування його характеру, стилю поведінки тощо. Важливим є й те, що майбутній диктатор не отримав систематичної освіти: чотири роки навчання в духовній семінарії навряд чи дали необхідні для керівника його рангу знання з економіки чи якоїсь іншої науки… Хоча в цьому відношенні Сталін не відрізнявся в гірший бік від абсолютної більшості керівництва партії, що розпочала побудову нового суспільства за ними ж видуманими «економічними законами».

Далі формування особистості Сталіна відбувалось у засланні, тюрмах, у підпіллі, що теж значною мірою відбилось на його характерові. Його впертість, цілеспрямованість, підтримка ленінської стратегії і тактики зіграли не останню роль в тому, що у 1917-1921 рр., коли більшовики вели жорстоку боротьбу за владу, він опинився на верхніх щаблях керівництва партії. А посада Генерального секретаря, на яку він був призначений у 1922 р., відкрила перед ним надзвичайно широкі перспективи і можливості.

Боротьба за владу в партії, що розпочалась в останні роки життя Леніна, розгорілась з новою силою після його смерті. У ній Сталін виявив справжню майстерність апаратних ігор, прибравши почергово всіх своїх політичних суперників. Автор звертає увагу, що Сталін уже в середині 1920- х рр. у боротьбі з опонентами почав використовувати органи державної безпеки, і ця тема ще потребує окремого дослідження.

О.Хлевнюк не випадково виділяє в біографії вождя його поїздку до Сибіру у січні 1928 р., що стала переломним моментом в історії країни. Саме з цього часу починається швидкий демонтаж НЕПу. Як зазначив автор, рішеннями, прийнятими під час поїздки, Сталін фактично пропонував відкинути непівські принципи взаємовідносин з селом. Це, до речі, яскраво прослідковується на Поділлі 1928 р.

А далі був «ультралівий» переворот, в результаті якого Сталін прибрав з керівництва своїх останніх опонентів – М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського, і розпочав побудову соціалізму.Крім індустріалізації, одночасно розпочалась боротьба з селянством, індивідуальний сектор якого знищувався силою, а замість нього за допомогою тієї ж сили селян заганяли до колгоспів. Автор переконливо доводить, що саме така політика призвела до грандіозного голоду.

Зазначено, що, хоча голод охопив величезні території з кількістю населення 70 млн осіб, та найбільшого розмаху він досяг в Україні та на Північному Кавказі. О.Хлевнюк наводить слова відомого дослідника сталінізму в Україні Х.Куромії, що для Сталіна українські селяни

були під подвійною підозрою, і як селяни, і як українці». Історик не вживає терміну «геноцид» щодо Голодомору в Україні, та його документальна база приводить читача саме до такого висновку. Це був один з найбільших злочинів особисто Сталіна та його однодумців. У роки другої п`ятирічки вождь, зважаючи на повну деградацію сільського господарства, пішов на поступки селянам, дозволивши їм вести особисте господарство. Колгоспи, створені такою страшною ціною, до останніх днів свого існування не могли забезпечити продовольством радянських людей, яскраво демонструючи свою неефективність.

А перша п`ятирічка, плани якої не були виконані, за переконанням автора, заклала основи малоефективної, вкрай затратної, обмежено інноваційної моделі індустріалізації, що проіснувала декілька десятиліть з незначними змінами. По-іншому й не могло бути, адже в основі всіх рішень були політичні переконання вождя, а не власне економіка.

Основа існування сталінського режиму – насильство. О.Хлевнюк не випадково багато уваги приділяє подіям, що передували «Великому терору» 1937-1938 рр., детально зупинившись на вбивстві С.Кірова 1 грудня 1934 р. та його наслідках для радянської країни. Автор стверджує, що Сталін остаточно утвердився в думці,що партію і країну необхідно піддати масовій і жорстокій чистці,у 1936-1937 рр.. Він, за переконанням автора, прагнув фізично знищити чи запроторити в табори тих, кого він вважав реальними чи потенційними ворогами, «п`ятою колоною».Стосувалося це й окремих національностей. Документи свідчать, що головним організатором і керівником репресій, у тому числі і масових убивств, був особисто Сталін. Результатом був розстріл приблизно 700 тис. людей за неповних півтора року, тобто щодня в середньому в СРСР розстрілювали до 1500 «ворогів народу». Таких масових убивств у мирний час історія ще не знала.

Знищивши, з одного боку, своїх «ворогів», Сталін породив мільйони нових, адже Великий терор викликав, крім іншого, масове невдоволення серед людей, що яскраво виявиться під час Другої світової війни, коли на боці Німеччини будуть воювати декілька мільйонів радянських громадян.

Значну увагу автор приділяє політичній діяльності Сталіна напередодні Другої світової війни, даючи, наприклад, оцінку пактові Молотова-Ріббентропа як поділу Європи на сфери впливу між двома агресорами. У такому ж руслі розглядаються окупація частини Польщі, Прибалтійських країн, радянсько-фінська війна 1939-1940 рр., відторгнення від Румунії Бессарабії. Жертвами радянізації цих невеликих регіонів до початку німецько-радянської війни стали біля 370 тис. чол., що породило масовий рух опору, особливо в Західній Україні та в Прибалтиці.

Розглядаючи діяльність Сталіна в 1941-1945 рр., автор приходить до висновку, що вождь, принаймні, у 1941-1942 рр. проявив себе як невмілий, а часто й просто безграмотний полководець. Свідченням цього були, наприклад, втрати червоної Армії у 1941 р.: вони склали, за неповними офіційними даними, вбитими, пораненими й полоненими 4.5 млн чол.. По суті, армія, що вступила в бій 22 червня 1941 р., перестала існувати. Свою роль зіграла як неготовність до оборонної війни, так і низька дієздатність політичного й військового керівництва країни. Саме Сталін заборонив, наприклад, відступити військам, що обороняли Київ, за Дніпро, що закінчилось оточенням приблизно півмільйонного угруповання радянських військ. Такі приклади були і в 1942 р., коли військові операції планувались під безпосереднім керівництвом Сталіна, наприклад, наступ під Харковом, що закінчився катастрофічною поразкою військ Південно-Західного фронту та контрнаступом німців на Сталінград. Таке управління військами і привело в кінцевому результаті до прийняття таких рішень, як наказ № 270 від 16 серпня 1941 р.та наказ № 227 від 28 липня 1942 р., написані, очевидно, Сталіним. Звинувачуючи війська в зрадництві, боягузтві, дезертирстві, вождь звично робив наголос на репресіях, спрямованих як проти військових, так і проти їх рідних та близьких, намагаючись таким чином змінити катастрофічну ситуацію на фронті на краще.

Велику увагу О. Хлевнюк приділив політиці режиму на звільнених від окупантів територіях. У зраді звинувачувались мільйони людей, які саме з вини Сталіна перебували певний час в окупації чи в полоні. Більше того: вождь увів принцип колективної відповідальності націй і народів за співробітництво з загарбниками. Чеченці, інгуші, кримські татари, калмики, карачаївці, балкарці, інші народи підлягали депортації. У 1943-1944 рр. були проведені справжні військові операції, під час яких були насильно переселені понад мільйон чоловік – ще один злочин режиму, який по праву теж можна назвати геноцидом.

Характеризуючи політику генералісимуса Сталіна після закінчення війни, автор зазначає, що в цілому вона залишилась такою ж, як і в 1930-х рр.. У старіючого диктатора не було причини проводити якісь реформи. Пріоритети залишалися такими ж: вугілля, сталь, чавун, нафта, армія.Прихильність до старих методів проявилась і в посиленні репресивних заходів, особливо під час голоду 1946-1947 рр., від яких постраждали мільйони людей. Серйозною проблемою для Сталіна була партизанська війна в західних регіонах СРСР, зокрема і в Західній Україні, де збройних опір режимові був особливо масовим і впертим.

Диктатор в останні роки життя намагався контролювати і своїх нових сателітів у Європі та Азії, навчаючи їх покірності та обов`язковості виконання вказівок вождя. У книзі розповідається про його відносини з керівником Югославії Й. Броз Тіто, який у кінцевому результаті був оголошений «фашистом» за непокірність. Значна увага приділена відносинам Сталіна і комуністичного лідера Китаю Мао дзеДуна.

Суттєві чистки робив Сталін у політичному керівництві країни. Тривожним сигналом для його оточення була Ленінградська справа, кадрові чистки після XIX з`їзду КПРС, коли такі поплічники вождя, як В. Молотов і Л. Каганович не ввійшли до Бюро Президії ЦК. А в жовтні-листопаді 1952 р. розпочалась одіозна «справа лікарів», за сутністю подібна до середньовічного «полювання на відьом». Все це, за переконанням О. Хлевнюка, насамперед, означало те, що Сталін хотів тримали важелі управління в своїх руках до останньої хвилини свого життя.

У післявоєнній економічній політиці, зазначає автор, Сталін повторював ті ж самі помилки, що і в роки першої п`ятирічки: він залишався прихильником пріоритету важкої промисловості і гонки озброєнь за будь-яку ціну. Особливо страждало від такої політики сільське господарство, йти на поступки якому Сталін категорично відмовлявся. Давалося взнаки, що, як зазначає автор, основою сталінських уявлень про світ був крайній антикапіталізм.

Сьогодні багато говорять про Сталіна як талановитого керівника, що збудував могутню країну. Та такі твердження не витримують критики вже з тієї причини, що відразу після смерті вождя його наступники почали ліквідовувати його характерні риси, розуміючи їх неефективність. Навіть у роки системної кризи і розпаду СРСР, зазначає автор, керівництво не наважилось повернутись до сталінської моделі, яку сьогодні наслідують тільки у Північній Кореї.

І на ще одне важливе питання дає відповідь О. Хлевнюк: чи був Сталін необхідний? Однозначно – ні. Не були необхідністю ні перманентні репресії, ні колективізація з голодоморами, ні депортації народів. У всіх цих заходів була одна мета – збереження одноосібної влади.

Завершу словами автора, які, на наш погляд, розкривають сутність вождя: «Кінцевий результат його духовної освіти, самоосвіти, політичного досвіду і характеру представляв собою малоприваблиу, але надзвичайно корисну для втримання влади ментальну суміш. Сталінське спрощення дійсності, зведення її до протистояння класів, капіталізму і соціалізму пережило самого Сталіна і його систему».

Переконаний, що книга буде корисною всім, хто хоче більш ґрунтовно зрозуміти природу сталінського режиму, логіку дій диктатора, наше сьогодення.

Kravchenko P.M. Khlevniuk Oleg. Stalin: New Biography of a Dictator. – Moscow, ACT: CORPUS, 2015. – 464 p.

The article deals with the review on the book of Oleg Khlevniuk, a well-known Russian historian, in which he investigates the main dates of biography of the dictator J.Stalin based on the latest achievements of world's historiography and wide documentary base. One of the main conclusion of the author lies in the fact that the activity of the Soviet dictator was not historically predictable and had a criminal character.

Keywords: totalitarianism, industrialization, collectivization, a great terror, a dictator, an absolute power, a criminal.

Кравченко П. Н. Хлевнюк Олег. Сталин: жизнь одного вождя: /биография. – Москва, ACT: CORPUS, 2015. – 464 с.

В статье прорецензирована книга известного российского историка Олега Хлевнюва, в которой он, на основе новейших достижений мировой историографии и широкой

документальной базы исследовал основные вехи биографии диктатора И.Сталина. Один из главных выводов автора состоит в том, что деятельность советского вождя не была исторически закономерной и имела преступный характер.

Ключевые слова: тоталитаризм, индустриализация, коллективизация, великий террор, диктатор, абсолютная власть, преступник.

УДК 94 (477.43/44)

Ю. А. Зінько, В. А. Тучинський

БО ТИ ЛЮБИВ, В ДУШІ БЕРІГ, ЯК СКАРБ КОШТОВНИЙ, УКРАЇНУ: ЖИТТЄПИС УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТА ІВАНА ДЕМИДОВИЧА ЮРЧЕНКА / УПОРЯДНИК ТА АВТОР ПЕРЕДМОВИ О.МЕЛЬНИЧУК. – ВІННИЦЯ: «НІЛАНД – ЛТД», 2015. – 268 с.

У статті прорецензовано книгу спогадів Івана Демидовича Юрченка – українського інтелігента, уродженця Поділля, активного учасника національно-визвольних змагань 1917-1920 років, відомого в середовищі української діаспори США педагога та громадського діяча.

Ключові слова:Україна, національно-визвольна боротьба, українська культура, спогади, тоталітарний режим, еміграція.

У розвитку історичних подій провідна роль належить непересічним та яскравим особистостям. Саме через аналіз їх місця та ролі у важливих подіях історії можна реконструювати об’єктивну картину минулого.

Рецензована книга виносить на розсуд читача мемуари зовсім не знаного в Україні, але добре відомого в середовищі української діаспори США та Канади педагога та громадсько-просвітницького діяча Івана Демидовича Юрченка.

Публікація складається із передмови укладача, професора Олега Мельничука (с.3-9), спогадів про батька доньки І. Юрченка – Наталії Невмержицької (с. 9-11), спогадів І.Юрченка (с. 11-252). У книзі читач знайде також цікаві додатки, зокрема доповідь дружини Івана Юрченка – Валентини на тему «Голодомор України 1932-1933 років» (с. 252-262), виголошену в культурному центрі української православної церкви США 7 листопада 1999 року, а також вірш написаний нею на сороковини смерті свого чоловіка (с. 263-264). Слова із цього вірша винесено укладачем у назву книги.

Передовсім відмітимо ґрунтовну передмову укладача, завдяки клопіткій праці якого рукопис було видруковано. У ній містяться біографічні відомості про автора, почерпнуті із джерел особового походження родини Юрченків. Із них дізнаємося, що Іван Юрченко народився 1897 року в селі Мельниківці, нині Немирівського району Вінницької області, помер 1983 року в США. Похований на території православного центру Святого Андрія в Бавнд-Бруці, неподалік Нью-Йорка. Завдяки феноменальній пам’яті, автор мемуарів зумів відтворити події починаючи із раннього дитинства. На фоні власного життя Іван Юрченко показав характерні риси та особливості повсякденного життя українського селянства у найтрагічніший період його історії. У книзі спогадів характеризується система освіти Російської імперії початку ХХ століття, а також становище освітньої сфери 1920-1930-х років ХХ століття в умовах становлення комуністичного тоталітарного режиму, участь українців в Першій світовій війні та національно-визвольних змаганнях 1917-1920 років. Однак найяскравіше у книзі відображено трагічну долю української національної інтелігенції в умовах радянської репресивно-каральної системи, а також її непросте життя в еміграції. Спомини закінчуються 1966 роком, коли автор припинив роботу в школі Українознавства у Нью-Йорку.

Варто зауважити про те, що мемуари як найважливіший різновид історичних джерел особового походження, в оцінці історичних подій та явищ не позбавлені суб’єктивності, а тому вимагають до себе критичного ставлення. Водночас мемуари серед інших історичних джерел мають свої переваги. У них часто зберігається інформація про такі події історичного процесу, якої нема і здебільшого не може бути в інших видах джерел. Зокрема, у рецензованій праці, більше ніж в інших, міститься інформація про особисті стосунки між учасниками історичних подій, сімейний побут, еволюцію політичних поглядів представників української інтелігенції в

Російській імперії періоду національно-визвольних змагань 1917-1920 років, українізації та трагічних міжвоєнних років.

Рецензовану книгу спогадів можна умовно розділити на кілька частин. У першій, що займає майже половину тексту, Іван Юрченко згадує своє дитинство та юність. Цікавою видається інформація про заснування села Мельниківці, яку автор почерпнув із усної історії, народних переказів його родичів та мешканців села. Свій родовід автор дослідив до четвертого покоління. Спогади дитинства занурюють читача у цікавий світ традицій та культури подільського селянства початку XX століття, значне місце при цьому займає опис родинної народної педагогіки, а також сімейних взаємин, відзначення релігійних та народних свят. Особливо цікаво у праці описано господарське життя селян, поширені на селі ремесла та промисли. Спогади І. Юрченка є цікавим джерелом для дослідження повсякденного життя українського селянства, а тому потребують подальшого вивчення.

У книзі спогадів автор детально описує період свого навчання у початковій школі та учительській семінарії. Із тексту, зокрема дізнаємося про те, що, незважаючи на тотальну русифікацію, вже у другому та третьому класі початкової приходської школи завдяки патріотично налаштованим учителям школярі знайомилися із «Кобзарем» Т. Шевченка, «Історією України» М.Грушевського та «Історією культури» І. Огієнка. Автор спогадів, зокрема, згадує як у неділю, чи інші святкові дні до його батьків приходили родичі та сусіди. Батько просив його читати для них «Історію України», а також художні твори українських письменників.

Окремий розділ у роботі займають спогади автора про період навчання в учительській семінарії. Цікавою видається та їх частина, де характеризуються взаємини між викладачами та учнями, особливості викладання різних предметів. З особливою теплотою І. Юрченко згадує своїх наставників, зокрема, вчителя історії Кохана, що був свідомим українцем. Патріотично налаштований педагог у недільні дні збирав учнів у класі і читав «Кобзаря» Т. Шевченка, уривки з історії України, після чого вони разом співали українські пісні.

Значне місце у спогадах займає участь автора у Першій світовій війні. Із них можна зробити висновок про те, що національно свідомі українці розглядали війну не лише як імперіалістичну та загарбницьку, а також чужу та братовбивчу для українців, що опинилися по обидва боки воюючих сторін та змушені були вбивати один одного. За таких умов значна частина із них, що воювали у російській армії, пропонувала стати на бік Австро-Угорської імперії, в якій українцям жилося значно краще ніж у Російській. У зв'язку із цим ставилось завдання проводити пропагандистську роботу серед українських солдат російської армії, підриваючи, таким чином, її боєздатність. Поразка Росії в цій війні розцінювалася автором мемуарів як перемога українців. Після Лютневої революції 1917 року розпочався процес створення українізованих частин у російській армії, які у майбутньому стали на захист Української революції 1917-1920 років.

Іван Юрченко, як і інші українські патріоти, що виношували ідею створення Української незалежної держави визнали, як зраду, рішення Центральної Ради про розпуск Першого Українського корпусу та інших українських військових частин. Як національно свідомий українець, він брав активну участь у боротьбі проти польських військ на Поділлі навесні 1918 року, а в часи гетьманування П. Скоропадського знову вступає до українського війська. Розцінивши угоду Гетьмана з Денікіним як зраду національних інтересів, І. Юрченко одним із перших перейшов на бік Директорії і у складі куреня Січових Стрільців брав активну участь у роззброєнні гетьманських, німецьких та білогвардійських військ, а також боях проти Червоної Армії, захищаючи Україну від більшовицьких окупаційних військ.

Особливе місце у праці займають спогади міжвоєнного періоду, які містять оцінку автором найтрагічніших сторінок історії українського селянства. У них читач знайде детальний опис «Калинівського дива», що, за висловом автора мемуарів, «сколихнуло великий релігійний народний рух, який набрав такої сили та розголосу, що налякав владу, яка на деякий час припинила знищення хрестів, монастирів та церков». На прикладі села Мельниківці у спогадах можна відслідкувати причини та наслідки колективізації, а також події Голодомору 1932-1933 років. Із особливим трагізмом у спогадах описано діяльність сільських активістів, які вривалися до помешкань селян та забирали не лише останні продукти, а також предмети домашнього вжитку та особисті речі. Як свідчать спогади, до таких акцій партійні активісти залучали навіть школярів, які вилазили на горища та забирали звідти насіння та сушені фрукти.

Автор детально описує механізм репресивно-карального машини більшовицької влади, багаторазове перебування у Вінницькій та Брацлавській в'язниці, заслання на Північ. Знайомлячись із працею І.Юрченка у повній мірі відчуваєш трагічну долю української інтелігенції періоду політичних репресій 1920-1930-хх років, яскравим представником якої він був.

Невелика за обсягом частина публікації присвячена періоду радянсько-німецької війни 1941-1945 років, під час якої І.Юрченко відновив роботу школи у рідному селі та працював у ній директором. У 1943 році емігрував до Німеччини, пізніше до США.

Із споминів періоду еміграції нашу увагу привертає, насамперед, опис подій пов'язаних із педагогічною діяльністю автора. У 1958 році Іван Юрченко створив школу українознавства при осередку Спілки Української Молоді ім.Тараса Чупринки в Нью-Йорку та був її директором протягом 1958-1966 років. У той час в 11 класах школи навчалося 212 учнів. З теплотою автор згадує учителів, зокрема, професорів С. Демчишена та К. Заклинського, які викладали у школі історію. В українській школі США було добре налагоджено національне виховання учнів, проводилася значна кількість цікавих та патріотичних виховних заходів.

Відзначимо, що книга спогадів має ще одну цікаву рису, вона написана барвистою народною українською мовою, яку автор зумів зберегти проживаючи тривалий час в еміграції. На підтвердження цього наведемо фрагмент із спогадів дитячих років автора. «В кінці квітня краса природи перекидалась із левадів і лісів на сади. Величезні розлогі черешні, вишні, сливи, яблуні, груші по черзі вкривалися біло-рожевим цвітом. Ні темного стовбура, ані листя не було видно. Все село перетворювалося на великі молочні гори і пахощі впоювали все повітря. А до того ще перед вікнами хати пишався розквітлий бузок, красувався колотень, лелія, а потім вергінія, півонія, рожа і безліч інших. Вечорами і ранками тільки і чути було гудіння працьовитих бджілок, що одна поперед другої спішили зібрати з квіток нектар на будівлю своїх комірок для меду».

Загалом у рецензованій книзі мемуарів події описано досить реалістично. Праця І. Юрченка допомагає наповнити історичний процес живим подихом епохи, взаємозв'язками між подіями і людьми, звертає увагу сучасного дослідника не лише на знакові епізоди минулого, а й на особисті долі безпосередніх творців історії. Варто також зауважити про те, як вдало автор спогадів показав історію родини Юрченко на тлі героїчних та трагічних подій історії ХХ століття. Завдяки книзі із історичного забуття на батьківщину повернуто ім'я ще одного українського патріота – Івана Юрченка.

Праця є значним внеском у поповнення джерельної бази української мемуаристики ХХ століття. Вона стане у пригоді науковцям, викладачам, студентам, а також всім любителям минувшини у вивченні складних та спотворених радянською історіографією подій вітчизняної історії першої половини ХХ століття.

Zinko Yu. A., Tuchynsky V. A. Because thou hast loved and in the soul kept Ukraine as treasure: life of the Ukrainian patriot Ivan Demidovich Yurchenko / introduction by O. Melnychuk. – Vinnytsia, "Niland – LTD", 2015. – 268 p.

The article reviews the book of Ivan Demidovich Yurchenko memoirs – Ukrainian intellectual, native of Podillia region, an active participant of the national liberation struggle of 1917-1920, known in the USA Ukrainian diaspora as a teacher and public figure.

Keywords: Ukraine, the national liberation struggle, Ukrainian culture, memories, totalitarian regime, emigration.

Зинько Ю. А., Тучинський В. А. Ты любил, в душе берег, как драгоценность Украину: жизнеописание украинского патриота Ивана Демидовича Юрченко / составитель и автор предисловия о.мельничук. – Винница: «Ниланд – ЛТД», 2015. – 268 с.

В статье прорецензирована книга воспоминаний Ивана Демидовича Юрченко – украинского интеллигента, уроженца Подолья, активного участника национально-освободительной борьбы 1917-1920 годов, известного в среде украинской диаспоры США педагога и общественного деятеля.

Ключевые слова: Украина, национально-освободительная борьба, украинская культура, воспоминания, тоталитарный режим, эмиграция.

УДК: 378: 94(477. 44)

О. В. Зінько

ВІННИЦЯ. ІСТОРІЯ НАШОГО ЧАСУ (ІСТОРИЧНИЙ ХРОНОСКОП) / О. ФЕДОРИШЕН; – КИЇВ, 2015. – 112 С.: ІЛ.

У статті прорецензована книга-хроноскоп «Вінниця. Історія нашого часу» історика Олександра Федоришена, яка є путівником Вінницею 1914 року. В книзі історія міста представлена на поштових листівках, світлинах, документах та побутових речах того часу.

Ключові слова: Вінниця, історичний хроноскоп, Подільська губернія, поштові листівки, архітектор Артинов.

Рецензоване видання – це книга-хроноскоп, в якій розглядаються артефакти та фотографії міста Вінниця початку ХХ ст., подаються світлини та поштові листівки, які дозволяють відчути соціальні, національні та культурні особливості міста 1914 року.

Книга написана у формі екскурсійної подорожі стародавніми вулицями Вінниці за допомогою карти-путівника маршруту (плану повітового міста Вінниця Подільської губернії). Маршрут екскурсії складений автором видання істориком Олександром Федоришеним.

Книга-хроноскоп має тридцять два кроки-розділи, у кожному з яких розкривається повсякденність того часу у формі історичних фактів, думок громадян або чиновників навколо того чи іншого архітектурного чи громадського об'єкту.

У першому кроці-розділі автор подає історичний екскурс щодо будівництва залізниці на Поділлі та залізничного вокзалу у Вінниці, розкриває особливості сприйняття подолянами будівництва «залізного монстра» та подолання пасивного спротиву місцевого населення. Важливість цієї масштабної роботи стала зрозумілою із закінченням будівництва залізничної лінії «Козятин – Здолбунів», адже таким чином вінничан з'єднали з Європою. До Вінниці щоденно стали прибувати до 20 потягів.

Другий крок-розділ книги присвячений місцевому сільськогосподарському товариству. Автор доводить, що Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості було унікальним та найбільшим об'єднанням громадян у цій сфері на теренах Південно-Західного краю. Діяльність товариства охоплювала на той час всі існуючі сектори агропромислового комплексу.

Одночасно автор говорить про значення для економічного життя міста роздрібної торгівлі, що здійснювалась на місцевих ринках. У ІІІ та ХХХІ кроках-розділах йдеться про діяльність Ніконовського (нині Центральний ринок) та Калічанського ринків міста, які були центрами обміну ремісничими та сільськогосподарськими товарами та важливим місцем спілкування мешканців міста й навколишніх сіл.

У виданні наголошується, що головними перлинами нашого краю того часу були храми: Вознесенська церква, Володимирський собор, Парафіяльний костел, Браїлівська обитель, Воскресенський храм (кроки ІV, V, XIV, XIV, XXXII). Автор пропонує цікаву історичну довідку щодо створення споруд та аналізує особливості їх архітектурного стилю. У ХХХ кроці-розділі книги мова йде про римо-католицький цвинтар, головний вхід якого увінчує дзвіниця з трьома дзвонами. Окремо йдеться й про легенди та містичні історії, які були пов'язані з занедбаними на той час старими склепами.

Автор видання переконує, що здійснюючи прогулянку Вінницею 1914 року подорожній захоплювався особливою архітектурною вишуканістю будинків багатих вінничан: будинком власника чавуноливарного заводу «Молот» Борухи Мойсейовича Львовича (крок XII), садибою капітана Четкова (крок XXIII), будинком лікаря Миколи Стаховського (крок XXV) та ін. Адже для їх будівництва запрошувались відомі архітектори, які створювали проекти за модними на той час архітектурними стилями: сецесія та модерн, до яких за бажанням власників додавали традиційні українські елементи козацького бароко.

Чимало кроків-розділів присвячено соціальним об'єктам міста, таким як: пожежне депо, електростанція, трамвайне депо, телефонна станція, почтово-телеграфна контора, окружний суд, міська дума, міський парк (кроки VI, XIX, X, XIII, XV, XIX, XXI, XXII, XXIX). Книга містить значний массив інформації про освітянські заклади Вінниці: Вчительський інститут, Реальне училище, жіночу гімназію. Запропонований фактичний матеріал та світлини

репрезунтують фрагменти освітнього життя міста та демонструють особливості архітектури будівель, в яких розташовувались освітні заклади (кроки VII, XXVII, XXVIII).

Крок-розділ XI присвячений Мурам. Характеризуючи Мури, як залишки оборонно-фортифікаційного комплексу XVII-XVIII століть, що в минулому належав католицькому чернечому ордену Товариства Ісуса, автор, продовжуючи освітянську тему, розповідає про заснування у 1907 та 1910 роках у стінах Мурів чоловічої та 2-ї жіночої гімназії. Проведені реставраційні та будівельні роботи, облаштування гімназичного будинку для учнів та діяльність в реставрованому комплексі гімназійної Казанської церкви врятувало комплекс від руйнування. У розділі також подано розлогу інформацію про кафедральний собор та, повертаючись до опису вулиць міста, автор зосереджується на змалюванні виру життя на великому майдані міста – Казанській площі, яка вважалась серцем торгової Вінниці.

Кроки XVII, XVIII розповідають про готелі Янковського та «Савой». Готель Янковського (вул. Соборна, 34) збудований за стилем європейської еклектики. Власником була піддана Австро-Угорської імперії Євгенія Прунмайєр, яка назвала готель «Французький». Готель отримав другу назву коли був переданий в оренду пану Янковському.

Справжньою перлиною вінницьких готелів, вважає автор, була споруда готелю «Савой». «Еклектична будівля, …наче корабель розсікає хвилі міських вулиць і здіймається вгору на всі шість поверхів!» – так романтично описує архітектуру будівлі готелю О. Федоришен. Розповідаючи історію будівлі готелю, характеризуючи її архітектурний стиль, він окремо відзначає наявність в ньому електричного ліфту, на якому мріяли покататися не одне покоління вінницьких хлопчаків. В готелі зупинялися багаті та знамениті відвідувачі, які залишали яскраві спомини про час проживання в готелі та перебування у Вінниці.

Не менш вражаючою була будівля оперного театру (крок-розділ XXVI). Він мав глядацьку залу на 1000 місць, три великі декоровані золотом завіси, електричне обладнання, розкішні декорації та реквізити. Родзинкою залу була рухома підлога з можливістю переміщувати сидіння під підлогу, що за потреби дозволяло перетворювати приміщення на місце для бальних танців. Театр мав постійну акторську трупу, яку очолював директор Сергій Бородін-Арнольді. Перший осінній сезон відбувся у 1910 р.

У 50-ті роковини від дня смерті Миколи Гоголя (1902 рік) було прийнято рішення про відкриття міської читальні, яку так і назвали Гоголівська бібліотека (крок XXIV). Це була невеличка будівля, яка мала читальний зал із гіпсовим погруддям «Генія з Великих Сорочинців». Читацькі столи для зручності були обладнані спиртовими лампами.

Не менш цікаво представлена історія мальовничої скелястої ділянки, яка й до сьогодні має назву Кумбари (крок XX). Дана земельна ділянка належала одеситу з грецьким прізвищем Олександру Кумбарі, успішному комерсанту у сфері цукрової та борошномельної промисловості, орендатору кавказьких нафтових родовищ. Міська влада Вінниці частину його землі повернула для розширення міського простору й облаштувала відпочинкову зону для прогулянок городян та танцювальний майданчик на воді Південного Бугу. 118 кам'яних східців дозволяли підійти до води та паромної переправи, що з'єднувала центр міста із Замостям.

Отже, історичний хроноскоп з історії Вінниці 1914 р. підготовлений на широкому документальному матеріалі, значна частина якого використовується вперше. Книга наповнена багатим ілюстративним матеріалом, який вдало підібраний та цікаво розміщений. На кольорових сторінках видання подано чимало портретів як відомих знаних постатей так і звичайних вінничан того часу. Листівки, світлини краєвидів та мапи районів міста значно доповнюють історичні оповіді та колорит епохи початку XX століття.

Представлений у книзі матеріал засвідчує факт невіддільності минувшини Вінниці від її сьогодення. З розвитком сучасного міста не губляться сторінки давнини й історія міста не зникає. Книга є цікавою для краєзнавців, істориків, мешканців міста, які не байдужі до його минулого.

Zynko O. V. Vinnitsa. History nasheho of time (historically hronoskop) / O. Fedoryshen; – Kiev, 2015. – 112 p .: il.

The article reviewed by book-hronoskop "Vinnitsa. The history of our time "historian Alexander Fedoryshena which is a guide Vinnitsa 1914. In the book of history of the city is presented on postcards, photographs, documents and household things at the time.

Keywords: Vinnitsa, historical hronoskop, Podolia, postcards, architect Artynov.

……

Зинько О. В. Винница. История нашего времени (исторический хроноскоп) / О. Федоришен; – Киев, 2015. – 112 с.: іл.

У статье прорецензована книга-хроноскоп «Винница. История нашего времени» историка Александра Федоришена, которая написана в форме путеводителя Винницей 1914 года. В книге история города представлена на почтовых открытках, фотографиях, документах и бытовых вещах того времени.

Ключевые слова: Винница, исторический хроноскоп, Подольская губерния, почтовые открытки, архитектор Артынов.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АНДРІЯКА Ганна Олександрівна – м. Київ, здобувач кафедри етнології Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

АНДРУЩАК Роман Іванович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

БАКАЛЕЦЬ Олексій Андрійович – м. Бар, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

БАЛИЦЬКА Альбіна Василівна – м. Київ, аспірант кафедри етнології та краєзнавства Інституту істор. освіти національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

БАРАНОВСЬКА Ірина Георгіївна – м. Вінниця,кандидат педагогічних наук, доцент кафедри кафедри мистецької підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

БОБЛІЄНКО Олена Павлівна – м. Вінниця, кандидат педагогічних наук, викладач кафедра філософії та суспільних наук Вінницького національного медичного університету імені Миколи Пирогова.

БОЙКО Наталя Ігорівна – м. Вінниця, здобувач Донецького національного університету.

БОРОДЕНКО Олена Анатоліївна – м. Полтава, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка

БУРЦЕВА Марія В'ячеславівна -м. Київ, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Анатолій Володимирович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ВОЗНЮК Оксана Миколаївна – м. Львів, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри гуманітарної та соціально-економічної підготовки Львівської філії Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка Всеволода Лазаряна.

ГАЛЬЧАК Сергій Дмитрович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ГЛАДЧЕНКО Ірина Андріївна – м. Київ, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

ГРАБОВСЬКА Ольга Володимирівна – м. Вінниця, аспірант; завідуюча сектором археології Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Вінницького обласного краєзнавчого музею.

ГРЕБЕНЬОВА Валентина Олександрівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЄРМАКОВА Вікторія Ярославівна – м. Вінниця, аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, викладач Вінницького коледжу Національного університету харчових технологій.

ЖМУД Наталка Вікторівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЖМУР Євгеній Ігорович – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЗАВАЛЬНЮК Анатолій Федорович – м. Вінниця, кандидат мистецтвознавства, професор кафедри музикознавства та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЗАХАРЧУК Вікторія Олександрівна – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЗІНЬКО Ірина Юріївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЗІНЬКО Олена Василівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету.

ЗІНЬКО Юрій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, директор інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ІЛЬНИЦЬКИЙ Василь Івановичи – м. Дрогобич, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

КАЗАКОВ Геннадій Ігорович – м . Бердянськ, аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету, старший лаборант кафедри педагогіки вищої школи, управління навчальним закладом та методики викладання суспільствознавчих дисциплін.

КАЛІНІЧЕВА Галина Іванівна – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

КАРОЄВА Тетяна Робертівна – м. Вінниця, доктор історичних наук, доцент кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КИЄНКО-РОМАНЮК Євгеній Сергійович – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОНОНЕНКО Валерій Васильович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОСАКІВСЬКИЙ Віктор Афанасійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КРАВЧЕНКО Павло Миколайович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КРАВЧУК Олександр Миколайович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КРИВОРУЧКО Олександр Іванович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна – м. Умань, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

КУЗЬМІНЕЦЬ Наталя Петрівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КУКУРУЗА Антоніна Василівна – м. Умань, аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

ЛОЗОВИК Михайло Петрович – м. Вінниця, здобувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МАЗИЛО Ігорь Васильович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету.

МАЗУР-СТУКАЛЬСЬКА Інна Віталіївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МАРЦЕНЮК Надія Миколаївна – м. Вінниця, викладач, голова комісії соціальних дисциплін Вінницького технічного коледжу.

МЕЗГА Микола Миколайович – м. Гомель (Білорусь) кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Гомельського державного університету імені Франциска Скорини.

МЕЛЬНИК Ірина В'ячеславівна – м. Умань, аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МОЗГАЛЬОВА Наталія Георгіївна – м. Вінниця, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри музикознавства та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МУРАШОВА Ольга Петрівна – м. Вінниця, аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

НЕПРИЦЬКИЙ Олександр Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

НІКОЛІНА Інна Іванівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ОКУНЬОВСЬКА Юлія Вікторівна – м. Вінниця, аспірант Донецького національного університету. завідувач навчальної лабораторії кафедри політології.

ОРЛОВ Владлен Миколайович – м. Полтава, кандидат історичних наук, науковий співробітник науково-дослідного сектору науково-освітньої роботи Полтавського музею авіації і космонавтики.

ПАВЛУНИК Олександра Анатоліївна – м. Калинівка, магістр історії, директор СЗОШ с. Польова Лисіївка.

ПАЩЕНКО Ірина Іванівна – м. Вінниця, аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, викладач Вінницького торговельно-економічного коледжу Київського національного торговельно-економічного університету.

ПЕТРЕНКО Володимир Іванович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук та інформаційних технологій Вінницького кооперативного інституту.

ПИЛИПАК Максим Анатолійович – м. Київ, кандидат історичних наук, співробітник громадського науково-просвітницького «Інституту Тараса Шевченка»

ПОКЛЯЦЬКА Анастасія Ігорівна – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ПОЛІЩУК Павло Анатолійович – м. Вінниця, старший лаборант кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ПРОТАСОВ Олександр Дмитрович – м. Тюмень (Російська Федерація), аспірант кафедри документознавства та документаційного забезпечення управління Інституту історії і політичних наук Федеральної державної бюджетної освітньої установи Вищої професійної освіти «Тюменський державний університет».

РОМАНЮК Богдан Іванович – м. Київ, аспірант кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

РОМАНЮК Іван Миронович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СИНИЦІН Володимир Михайлович – м. Вінниця, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри музикознавства та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СКРИПНИЧЕНКО Юрій Федорович – м. Харків, здобувач кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, вчитель історії Харківського монтажно-будівельного ліцею.

СЛОТЮК Петро Володимирович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент Вінницького національного аграрного університету.

СОЛОГУБ Віктор Олегович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТАДНИК Олена Олексіївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТУПКО Костянтин Васильович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ТАЦІЄНКО Віталій Сергійович – м. Умань, аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ФРИЦЮК Василь Миколайович – м. Вінниця, викладач кафедри музикознавства та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ХРАМЦОВА Ірина Анатоліївна – м. Черкаси, аспірант кафедри теорії, історії держави та права Кременчукського національного університету імені Михайла Остроградського.

ЦЕЦИК Ярослав Петрович – м. Рівне, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Національного університету водного господарства та природокористування.

ЧЕРКАШИНА Олеся Валентинівна – м. Вінниця, кандидат мистецтвознавства, старший викладач кафедри музикознавства та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ШАТКОВСЬКА Ірина Станіславівна – м. Вінниця, старший викладач кафедри музикознавства та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЯНІЦЬКИЙ Олександр Юрійович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЯНЧУК Михайло Михайлович – м. Умань, викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Наукове видання

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 24. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 362 с.

Збірник включений до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України №528 від 12.05.2015 р.)

Видання включено до міжнародної науковометричної бази INDEX COPERNICUS

Головний редактор Мельничук О.А.
Заступник головного редактора Зінько Ю.А.
Відповідальний секретар Войнаровський А.В.

Технічний редактор Мазур-Стукальська І.В.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Підписано до друку 12.04.2016 р. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 30,7.
Наклад 300 прим. Зам. № 123

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.

Видавець та виготовлювач ТОВ «Нілан-ЛТД»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія DK №4299 від 11.04.2012 р.
21027, а/я 8825 м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Тел.: (0432) 69-67-69, 603-000